Управління культури і туризму Вінницької обласної державної адміністрації
Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека ім. К.А. Тімірязєва
Вінницький обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників
Громадська організація «Асоціація бібліотек Вінниччини»

Усна історія
як важлива складова краєзнавчої діяльності

Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції
21-22 жовтня 2014 р.

Вінниця, 2015

УДК 94 (477): 303.686
ББК 63.3 (4УКР) 6,013
У 75

Відповідальна за випуск Н.І. Морозова, директор Вінницької ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва, заслужений працівник культури України

Науковий редактор В.В. Куделя-Свйонтек, кандидат історичних наук (м. Краків, Республіка Польща)

Редакційна колегія: Г.М. Слотюк, П.І. Цимбалюк**,** Г.М. Авраменко**,** О.Ю. Антонюк, О.В. Дячук, О.М. Зелена, Ю.М. Кашпрук, О.І. Кізян, С.В. Лавренюк, Н.В. Спиця

Рецензент доктор історичних наук, директор Державного архіву Вінницької області Ю.В. Легун

Усна історія як важлива складова краєзнавчої діяльності : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. 21-22 жовт. 2014 р., м. Вінниця / Упр. культури і туризму Вінниц. облдержадмін., Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва, Вінниц. обл. ін-т післядиплом. освіти пед. працівників, ГО «Асоц. б-к Вінниччини». – Вінниця, 2015. – 294 с.

У збірнику вміщено матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції «Усна історія як важлива складова краєзнавчої діяльності», яка відбулася 21-22 жовтня 2014 р. на базі Вінницької ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва і включала пленарне, секційні засідання та презентаційну платформу.

На форумі розглядалося широке коло наукових досліджень, здійснених методом усної історії на Вінниччині, в інших регіонах України, Республіці Польща та США.

Усього було представлено понад 70 наукових доповідей, повідомлень та презентацій, більшість яких включено до електронного видання та даного збірника матеріалів.

За достовірність і вірогідність викладеного матеріалу повністю відповідають автори статей.

The collection contains materials of IV International Research and Practice Conference «The Oral History as an Important Part of a Local History Activity», held in October, 21-22 2014 in Vinnytsia Regional Universal Research Library named. K.A. Timiriazev. It includes plenary and break-out sessions and a presentation platform.

The forum addresses a wide range of research works made by the method of oral history in Vinnytsia region, other regions of Ukraine, Poland and the USA.

More than 70 research papers, reports and presentations were presented most of which are included in the electronic edition and this collection of materials.

The authors of the articles are held fully liable for reliability and credibility of the stated materials.

© Вінницька обласна універсальна наукова
бібліотека ім. К.А.Тімірязєва, 2015

ПРИВІТАННЯ

Організаторам, учасникам і гостям
IV Міжнародної науково-практичної конференції
«Усна історія як важлива складова краєзнавчої діяльності»

Шановні друзі!

Щиро вітаю організаторів, учасників і гостей IV Міжнародної науково-практичної конференції «Усна історія як важлива складова краєзнавчої діяльності».

В Україні перші усноісторичні дослідження проводилися ще в 1960-1970-х рр., під час підготовки багатотомного видання «Історія міст і сіл УРСР». Методика усноісторичних досліджень набула широкої популярності в 1990-х. Саме тоді взялися реалізовувати потужні наукові проекти. Тематика цих проектів пов'язана з трагедіями, що їх зазнали наші земляки. Найбільше свідчень записано про колективізацію, голодомор 1932-1933 рр., репресії, Другу світову війну, повоєнний голод тощо.

Сьогодні усна історія стала важливим джерелом для краєзнавчої літератури. Чимало напрацювань потребують узагальнень, систематизації, наукового аналізу.

Переконаний, що ваш форум стане вагомою подією у популяризації та систематизації усно історичних досліджень, сприятиме обміну досвідом між дослідниками з різних областей України та інших країн.

Бажаю всім учасникам конференції натхнення, плідної роботи та вагомих результатів.

З повагою

О.П. Реєнт,
голова Національної спілки
краєзнавців України,
член-кореспондент НАН України

Від укладачів

Гуманістичні виклики XX і XXI ст. вимагають від істориків нових способів осмислення минулого. Звичний, академічний інструментарій науковців нездатний дати відповіді на нові питання. Одним із способів виходу з методологічної кризи стала актуалізація усноісторичних методів збору інформації, які врешті-решт призвели до формування нового напряму історичних досліджень – усної історії.

Усноісторичні дослідження, що проводяться різними закладами, установами, організаціями, науковцями, краєзнавцями-аматорами та пошуковцями, набули в останні десятиліття більш системного характеру. Проводяться науково-практичні конференції, теоретичні семінари, з'явилася низка друкованих і електронних видань тощо.

Пропонований збірник матеріалів IV Міжнародної науково-практичної конференції «Усна історія як важлива складова краєзнавчої діяльності» (Вінниця, 21-22 жовтня 2014 р.) вміщує понад 70 досліджень, що стосуються різних історичних періодів розвитку держави, зокрема політичних репресій кінця 30-х рр. минулого століття, періоду Другої світової війни, окупації українських територій, у тому числі Вінницької області, партизанського руху, а також долі остарбайтерів, військовополонених тощо.

Подано доповіді провідних науковців України, у тому числі Вінниччини, Республіки Польща, США, де представлено теоретичне обґрунтування виникнення, особливостей методу усної історії та сучасного стану усноісторичних досліджень, а також результати розвідок краєзнавців-практиків з історії населених пунктів, храмів, навчальних закладів, бібліотек, природних заповідників за спогадами і розповідями очевидців. Започатковано збір усних свідчень учасників Революції гідності та АТО, що є важливим джерелом вивчення новітньої історії України, які також знайшли своє відображення у збірнику.

Матеріали у виданні розташовані за такими розділами:

- Усноісторичні дослідження: теорія і практика;
- Усна історія в бібліотечній справі та освіті;
- Метод усної історії в дослідженні колективної пам'яті;
- Історія регіону, населеного пункту, людини крізь призму усноісторичних досліджень;
- Вивчення історії повсякдення методом усної історії.

Організаторам і учасникам форуму надіслав привітання голова Національної спілки краєзнавців України, член-кореспондент НАН України О.П. Реєнт, текст якого також подано у збірнику.

У Резолюції, прийнятій учасниками Конференції, та вміщеній у науковому збірнику, підбито підсумки досягнутого, зосереджено увагу на проблемах, намічено подальші шляхи і завдання усноісторичних досліджень на найближчу перспективу.

Науково-допоміжний апарат включає відомості про авторів наукових доповідей та зміст.

Матеріали розраховані на науковців, дослідників, краєзнавців, працівників культури, бібліотекарів, освітян, студентську й учнівську молодь та всіх, хто цікавиться історією держави, регіону, долями як відомих особистостей, так і пересічних людей, зібраними методом усної історії.

Усна проти-історія вчора і сьогодні. Декілька зауважень на тему усноісторичних досліджень у посткомуністичних країнах

В.В. Куделя-Свйонтек

Засновник усної історії, Пол Томпсон, вважав, що однією з цілей нової дисципліни є переорієнтація соціальної історії у напрямку «кращої історії, здатної змінити світ» (1, С. 27). Це ж прагнення до змін зросло з переконання Томпсона у тому, що професійні історики – це не незалежні дослідники, а лише невільники історичної політики та окремих політичних сил. Саме такій історіографії він протиставив спонтанний рух збереження неофіційної пам'яті паралельно до офіційного історичного дискурсу, названий з часом усною історією.

Важко сказати, чи ствердження Томпсона виникало з великого запалу та надії, які він пов'язував із створенням нової дисципліни, чи з критичної оцінки тогочасних історичних практик. У всякому разі, усна історія увірвалися в гуманітаристику як ковток свіжого повітря. Її використання в існуючих дисциплінах призвело до появи якісно нових історичних досліджень. Бажання протиставити усну історію академічній історії надихало також і дуже різні середовища за межами академії, здебільшого це були представники недержавних організацій. У 90-ті рр. XX ст., коли усна історія робила свої перші кроки на пострадянському просторі, то майже повністю занурена у публічну історію, вона сама нагадувала скоріш громадський рух, а не новий академічний підхід у вивченні біографічних оповідань очевидців історичних подій. Та як альтернатива для офіційного дискурсу минулої доби вона мала чимало спільного з соціальною працею, адже ставила собі за мету виключно збереження спогадів численних свідків історії для прийдешніх поколінь. Більше того, усна історія на пострадянському просторі взагалі цілком свідомо і добровільно прийняла на себе обов'язок говорити про тих, хто мовчав та про тих, про кого мовчали у радянські часи. Тому ж навіть і серед академічних істориків поширювалась думка про те, що саме (або й виключно) завдяки усній історії дослідник здатен заповнити білі плями вітчизняної історії у радянський період.

Доброхна Калва, аналізуючи розвиток усної історії в пост-комуністичних країнах, декілька років тому окреслила цю тенденцію як «громадянсько-освітницький напрямок» (5). Адже, тогочасна усна історія стала інструментом для відкриття табуйованого минулого маргіналізованих суспільних груп і надала їм статуси офіційного історичного наративу, свого роду контр-історії по відношенню до попереднього бачення цих подій комуністичною історіографією. Тоді приватні спогади набували політичного і пропагандистського значення. Друковані в журналах і газетах усні історії «мовчазної більшості» дозволили поглянути на історію минулого століття очима простої людини. У багатьох країнах стихійно зродився соціальний рух збереження від забуття пам'ять жертв комуністичного режиму та документування їх спогадів. І тоді ж, власне кажучи, основною метою усних істориків було з одного боку розповісти суспільству про вже відомі знакові події минулого Радянського Союзу в іншому світлі через презентацію індивідуальних спогадів, що заперечували існуючий їх образ, виплеканий радянською пропагандою. Так, скажімо, сталося із пам'яттю про піррову перемогу СРСР у Другій світовій війні. Домінантою історичного наративу загалом та усної історії зокрема у більшості пострадянських країн стало переосмислення табуйованих аспектів пам'яті про досвід примусових працівників у Рейсі, військовополонених, мирного населення на окупованих територіях та інше. З іншого ж висвітлювались невідомі радянській історіографії теми (репресії проти громадян, переслідування за релігійними, політичними чи етнічними переконаннями, Голодомори в Україні) (2, С. 177-178).

Поняття *усна історія* в таких практиках вживалось не як ключ до пізнання минулого, а як відмичка до вирішення тодішніх політичних проблем. Пошуки нового бачення історичних подій започаткували процес переписування історії пострадянських республік іншими спогадами та легалізували «забуту пам'ять», піднісши її до рангу гранднаративу. Переписування історії протягом останніх двадцяти років було закономірним результатом процесу переосмислення комуністичного минулого, вивчення білих плям історії XX ст. Оскільки дослідники ставили собі таку мету, то очевидним було, що новий колективний образ минулого буде створюватись з митою висвітлити саме криваві сторінки історії, а не минуле держави чи окремих людей у його розмаїтті.

По суті, неможливо висвітлити минуле у незалежний і безсторонній спосіб. Річ в тім, що колективний образ минулого, як такий – це категорія умовна й абстрактна. Проте він втілюється в цілком конкретних публічних політичних і етичних оцінках історичних подій, у культурному житті суспіль-

ства, в змісті освіти, в державній політиці, а також впливає на міжнаціональні і міждержавні стосунки. Кожен із образів минулого, створених національною пам'яттю, віддзеркалює перед усім прагнення людей виправдати свій народ або ж представити фрагмент історичної дійсності у прийнятний для суспільства спосіб. Відмінність історичних оцінок – це наша щоденність, до котрої слід ставитися із зрозумінням усієї складності процесу переосмислення минулого у пострадянських суспільствах. Більше того, її треба спробувати зрозуміти, адже сьогодні суперечки на історичні теми виникають головним чином навколо нових інтерпретацій відомих історичній науці фактів. У політичному лексиконі цілої низки посткомуністичних країн культивується, створений у 90-ті, образ власного народу як жертви комуністичної системи. Однак подібні крайні оцінки містять у собі лише один з образів минулого цього народу. Таким чином, саме така часткова правда, котру посткомуністичні суспільства радо прийняли за історичну істину у всій її повноті, у публічному та науковому дискурсі сприяла появі нових стереотипних образів ігнорованих у радянські часи історичних фактів та окремих спільнот пам'яті. Отже заповнити білі плями за допомогою усної історії таки не вдалося, вони є лише частково вивчені або переосмислені в іншому ракурсі. Хотілося б таким чином наголосити, що переписана усними історіями та ж сама Друга світова війна не буде більш правдивою, а лише іншою історією, написаною з іншої перспективи, але про це саме недосяжне минуле. Глибинне ж осмислення тієї чи іншої події, явища або процесу вимагає насамперед осмислення неповторності людського історичного досвіду як такого.

Цю думку розділяє й російська дослідниця Розалія Черепанова. Згадуючи про розчарування усних істориків з приводу обмежень нового методу, вона говорить передусім про несповнені надії, що у ньому покладалися дослідниками на пострадянському просторі. Авторка нагадує, що пошуки у наративі альтернативної по відношенню до гранднаративу пам'яті лише ілюстрували існування декількох версій однієї і тієї ж біографії оповідача у таких суспільствах. Ці версії можуть відрізнятись як і підбором фактів та дійових осіб, так і їх інтерпретацією (3, С. 148). Вони нерідко нагадують шкільний підручник, відтворюють офіційно прийнятну версію подій. З одного боку, оповідачі цінують винятковість свого саме індивідуального історичного досвіду, з другого – їм не хочеться вирізнятись на фоні інших членів своєї спільноти пам'яті. Саме тому їм притаманно згадувати, що саме з ними сталося, коли в історії їх батьківщини відбувались події, що стали згодом вважатись переломними, визначними для її майбутнього. Адже саме таким чином їх пересічна біографія возз'єднується із великою історією їх народу. Це бажання може бути настільки сильним, що спонукає до брехні. Брешуть (хоча й переконливо) як і самі оповідачі, так і цілі суспільства. Перші про особистий героїзм та непересічність пережитого досвіду війни, вигнання, репресії. А останні – про стійкість та гідність перед лицем складних історичних випробувань їх предків як доказу винятковості їх народу. Таким чином, усна історія протягом останніх двадцяти років протиставлялася ідеологічно сформованому офіційному баченню історії, що, як частина державної політики, впливала на формування ідентичності громадян як на індивідуальному, так і колективному рівнях.

У книзі *Некласичні історії* [*Historie niekonwencjonalne*] Єва Домańська стверджує, що усна історія народжена з бажання переосмислення травми комунізму стала інструментом для створення тотальної і навіть тоталітарної проти-історії як інструменту помсти колишніх жертв над нині переможеними злочинцями. Адже, не йшлося про відкриття забутої пам'яті в публічному просторі, але про заміни однієї «правильної» іншою «правильнішою» версією подій. І обидві (кожен у свій час) прагнули посісти місце майстер-наративу про минуле (4, С. 3). На мою думку, важко назвати такі практики «голосом минулого», влучніше буде сказати, що це «інший голос про минуле». Регіональні відмінності реконструйованих загальнодержавних історичних подій не можуть і не повинні бути тотожними із прийнятим і водночас прийнятним державною історичною політикою образом минулого. Здебільшого усні історики й не зацікавлені у створені багатоформатного образу минулого із врахуванням багатьох різних та навіть суперечливих бачень однієї й тієї ж події, а лише в опитуванні представників окремої «спільноти пам'яті» (окремих більшостей чи окремих меншостей). Справедливості ради, слід зауважити і те, що для того аби описати більшість табуйованих у радянський час тем не залишилось джерел іншого ніж усного характеру. І тому не слід применшувати ролі усноісторичних практик на пострадянському просторі. І з уваги на це зауваження Домańської може здаватись не зовсім справедливе.

На сьогоднішній день дослідники усної історії у пострадянських суспільствах відзначають ряд тенденцій, що характеризують усну історію у цих країнах сьогодні. На їх думку, сучасні усноісторичні дослідження у тематичному плані успішно балансують на інтелектуальному узграниччі офіційних проектів національних історіографій і дискурсів приватності, повсякденних практик існування особистості в історичному часі і соціальному просторі. Усні історики з рівнозначним інтересом ставляться

як до тем, пов'язаних із офіційною історичною політикою та політикою пам'яті, так і до локальних тем і сюжетів, в яких об'єктом вивчення стають переважно невеликі спільноти пам'яті. Однак, помітною залишається орієнтація на одне з перших гасел усноісторичного руху: повернути або надати право голосу тим людям, чий досвід і життєві історії в радянську епоху були забуті, непопулярні або заборонені до трансляції і винесення в публічний простір (2, С. 184-185). Проте нове покоління усних істориків не квапиться розширювати тематичне поле досліджень на менш трагічні теми. У такому разі можна було б зійтися на тому, що усні історики зіграли в нічию із історичною політикою та погодитися із історіографічною нішею, в яку самі себе ж і зіпхнули, бажаючи віднайти альтернативне бачення минулого та наблизитись до людського виміру історії. Тим не менш завдяки осмисленню методологічної сторони усноісторичного дослідження, нових стереотипів щодо оцінки комуністичного минулого, ролі дослідника в полі та осмисленню винятковості кожного людського досвіду, незалежно від історичного контексту, існує можливість подолати обмеження усної історії як методу досліджень минулого.

Окрім того можна відокремити принаймні дві основні тенденції у рамках сучасної усної історії в залежності від характеру досліджень: практична та наукова. Перша пов'язана із бажанням увіковічнити пам'ять, законсервувати її для нащадків у тому вигляді, в якому вона передається у спогадах очевидців сьогодні. Наукова ж виникає із застосування новітніх методологічних здобутків на практиці. Проте одні і другі зацікавлені у мікроісторичних, краєзнавчих дослідженнях. І, можливо, найголовніше в цьому випадку, академічна усна історія народилася в посткомуністичних країнах, з громадських практик. Сучасні вчені, дослідники усної історії, тобто представники академічної дисципліни своє бачення дисципліни почерпнули у середовищі громадських об'єднань, далеко за межами університетських мурів.

Марта Курковська-Будзан, в одному із своїх виступів підкреслювала, що такий поділ не є унікальним лише для усної історії, бо це лише приклад одвічного антагонізму поміж публічною історією та історичною наукою, успадкований від класичної історіографії. Вона має на увазі поділ на «професіоналів» або, скоріше, «вчених», бо, в основному, йдеться про інституційну приналежність такого дослідника, та істориків-«активістів» (не обов'язково любителів без відповідної освіти), що діють у різних незалежних (місцевих, географічних та екологічних) об'єднаннях або самі по собі (6.).

Уже багато років існують численні наукові осередки різного характеру, зростає кількість учених спеціалістів з усної історії, котрі, в свою чергу, готують все нові і нові, добре підготовлені кадри. Власне кажучи, саме практики, займаються передусім втіленням у життя наших вчених концепцій, тобто працюють серед людей, про яких науковці піклуються чисто теоретично. Тим більше, незрозумілим є поділ на «колег по фаху» і «місцевих активістів» в усній історії. Більше того, перші далі повчають (час від часу підучують) других, адже вони неспроможні самотужки нічого цікавого і вартого уваги створити через відсутність постійного контакту з високою наукою, не кажучи вже про здатність використовувати на практиці складну постмодерністичну методологію. Курковська-Будзан, пише так: «ми (тобто «вчені» дослідники усної історії) ставимось до «активістів» так само, як вчені історики незалежно від спеціалізації – до любителів. Ми приписуємо їм: відсутність критичного осмислення складного характеру джерела, яким є автобіографічна розповідь; що їх дослідження це лише форма місцевого (та будь-якого іншого) патріотизму і полягають лише на колекціонуванні розповідей; що їх використовують різні політичні сили (або ще гірше вони дозволяють їм добровільно маніпулювати пам'яттю про власне минуле); що їхні просвітницькі заходи (вистави, зустрічі тощо) лише зводять надбання науковців у галузі усної історії до рівня сільської побрехеньки і що вони «марнують» джерела вже на рівні розмови з оповідачем, не кажучи про кінцевий продукт їх праці» (6, С. 22-24).

Конфронтація поміж університетськими (формалізованими) студіями та аматорськими практиками щодо дотримання напрацьованих у науці стандартів виникає передусім через відмінності у форматі проектів та їх адресатів. Через утилітарний характер звичайного збирання спогадів краєзнавцям простіше досягти практичних результатів своїх досліджень: поглиблення міжгенераційної комунікації, повага до найстаршого покоління сільської громади через зустрічі із ветеранами. Адже вони частина поля, а поле частина їх життя, їх особистості. Історик, що потрапляє у поле на відносно короткий час аби в затишку домашньої бібліотеки висунути цікаві спостереження, що начебто виникають з розповідей очевидців, є лише витвором його методології та потреб, може лише наблизитись до істини. А цього може не вистачити.

Деякі історики вважають, що їхня праця полягає в тому, щоб описати і пояснити, чому те чи інше сталося у минулому. Все це так, але історик повинен також вміти переконати читача у своїй методологічній компетенції, тобто продемонструвати свідомість пасток, які розставила на нього «винайдена традиція». Усні історики як і інші так би мовити прикладні історики мають до того ж ще й суспільні зо-

бов'язання перед своєю читацькою аудиторією. Власне кажучи, про таку суспільну роль історика пише Фернандо Санчес-Маркос. На його думку вона полягає у відкритому діалозі з громадськістю. Завдання дослідника в тому, щоб «поділитися із співгромадянами, його здатністю зводити мости взаєморозуміння. (...) на нас спочиває моральне зобов'язання підвищити обізнаність наших співгромадян, усвідомити можливості переказу, а саме передачі змісту від однієї культури до іншої, що дозволить зробити спосіб сприйняття навколишнього світу та шляхи розуміння категорії «ми» і «вони» зрозумілими і більш людськими» (7, 38).

У такому розумінні діалог матиме ключове значення. І, хоча він не буде вільним від напруженості і конфліктів у середині суспільства відносно кшталту рідної історії, але допоможе поглибити розуміння минулого в його різних версіях. Важливо, щоб ми пам'ятали, якою потужною силою оволоділи, записавши спогади старожилів і, що слід її направити у відповідне русло, намагаючись оминати підводні камені історичної політики. Важливо, щоб нас – усних істориків – цікавив увесь культурний, історичний та соціальний контекст явища чи процесу, котрі ми досліджуємо. Адже мета сучасних усноісторичних досліджень у краєзнавчому контексті не повинна полягати на переписуванні історії загалом або окремих її фактів. Основним завданням краєзнавців (чи то академічних істориків, чи то аматорів), що використовують метод усної історії, має бути відкриття інших контекстів, перспектив, точок зору.

Література

1. **Thompson, P.** The Voice of the Past: Oral History / P. Thompson // The Oral History Reader / red.: R. Perks, A. Thomson. – London, 1998.

2. **Грінченко, Г.Г.** Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках : (на прикладі сучас. Білорусі, Росії та України) / Г.Г. Грінченко, І.В. Реброва, І.М. Романова // Укр. іст. журн. – 2012. – № 4.

3. **Черепанова, Р.** «Маленький человек» в «большой истории» : опыт интерпретации устных биогр. рассказов // Вестн. Челябин. гос. ун-та. – 2009. – № 4.

4. **Domańska, E.** Historie niekonwencjonalne : Refleksje o przeszłości w nowej humanistyce / E. Domańska. – Poznań, 2006.

5. **Domańska, E.** Historia mówiona w krajach postkomunistycznych / E. Domańska // Kultura i Historia. – 2010. – nr 18 ; [on-line] // http://www.kulturaihistoria.umcs.lublin.pl/archives/1887 (dostęp: 12 IX 2014 r.).

6. **Sanchez-Marcos, F.** Historyk jako tłumacz, tłum. J. Mydlą / F. Sanchez-Marcos // Pamięć, etyka, historia / red. E. Domańska. – Poznań, 2006.

7. **Курковська-Будзан, М.** Хто врятує історію: вчені чи краєзнавці? / М. Курковська-Будзан // Роль краєзнавства в соціально-економічному і культурному розвитку регіону : матеріали ІІІ Міжнар. наук.-практ. конф. 10-12 жовт. 2013 р., Вінниця / Упр. культури і туризму Вінниц. облдержадмін., Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва, Нац. спілка краєзнавців України, ГО «Асоц. б-к Вінниччини». – Вінниця, 2013. – С. 22-24.

УСНОІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

Усна історія як напрям і метод історико-антропологічних досліджень

О.А. Коляструк

У статті подаються витоки усної історії, її становлення, значення для процесу демократизації мас і гуманізації їх свідомості, основні функції та джерельна база усноісторичних досліджень, а також простежується, як історичні студії відображають гуманістичні виклики XX ст.

The article is submitted origins of oral history, its formation, the importance of democratization process and humanization of mass consciousness, the basic functions and source base of oral history research, and also the observation as historical studies reflect the humanistic challenges of the twentieth century.

***Ключові слова**: усна історія, усноісторична методика, документ, джерела, усноісторичні дослідження, інтерв'ювання, суб'єктивний досвід, сеттінг.*

***Keywords:** oral history, oral history methodology, document, sources, oral history research, interviews, subjective experience, setting.*

Словосполучення «усна історія» з'явилося у середовищі західних інтелектуалів наприкінці 1830-х рр., коли з постанням робітництва тільки почала формуватися масова культура, оперта на зростаючі технічні можливості. З часом онтологічного оформлення масової культури як такої, що задовольняє запити і потреби мас, у першій третині XX ст. пов'язують наукову прописку «усної історії» в гуманітаристиці завдячуючи двом американцям – історику Алану Невінсу і журналісту Джозефу Ґулду. Відповідно, першого з них нерідко іменують засновником спеціального напряму історичних студій, що ґрунтуються на усних документальних свідченнях, іншого ж визнають промоутером резонансного проекту «Усна історія нашого часу», нехай і не до кінця реалізованого.

На нашу думку, такі часові маркери-прив'язки до масовізації культури вкрай важливі для розуміння інституалізації усної історії і як методу, і як напряму. Вийшовши на історичну арену, великі соціальні спільноти (спочатку робітництво, згодом середній клас) вимагали до себе уваги, об'єктивно обстоювали врахування їхнього голосу у різних сферах суспільного буття, їх голос був вагомим і ним не можна було зневажити при будівництві сучасності, осмисленні минулого, конструюванні майбутнього.

З іншого боку, високий ступінь розвитку технічних засобів і потужна комерціалізація сфери послуг уможливили фіксування знання про них, врахування їх настроїв, запитів, потреб, позиціонування шляхом документування усних свідчень у вигляді інтерв'ю, спогадів, бесід, оповідей. Усноісторична методика у першій третині XX ст. була продиктована соціальним викликом, а з її налагодженням поступово формувався історикоантропологічний напрям досліджень про людину в усіх її аспектах.

Уже відтоді термін «усна історія» застосовується для означення 1) якісного процесу дослідження, яке ґрунтується на особистому інтерв'юванні, що дає змогу розуміти смисли, інтерпретації зв'язків та суб'єктивного досвіду, а також 2) продукту (аудіо- чи відеозапису), який є справжнім історичним документом, новим першоджерелом для подальших досліджень [1, с. 424]. Не слід забувати, що саме на цей час позитивістський підхід в історіографії зазнав гострої критики у фаховій спільноті через свою недостатність і обмеженість. Назрівала потреба повернути з маргінесів справжній голос минулого, не затиснутий офіційними рамками. Як пише О.Кісь, «історики віддавна відчували, що письмовим документам бракує людського виміру, спонтанності. Зазнавши попередньої цензури та призначені для особливих цілей, вони відображають лише формальні стосунки та позбавлені життя широкого кола людей» [2, с.431]. По суті, відбулося відродження засадничого (від Геродота) дослідницького методу і створення оригінального джерела як повноцінного документу [3]. Як підкреслював М. Маклюен: «Завдяки перекладу безпосереднього чуттєвого досвіду в голосові символи можна будь-якої миті пробудити і відновити з пам'яті весь світ» [4, с.69]. Метод збирання інформації спонукав фахових істориків не лише до розширення дослідницького поля поза межами писаних документів, а й до поглибленого осмислення інтерпретацій минулого, набутих у спілкуванні з інформантами. Про це виразно висловився знаний англійський історик Пол Томсон у своїй праці «Голос минулого»: «Усна історія серед багатьох своїх особливостей має таку, що змушує історика опуститися на землю з висот історичних теорій і узагальнень до тих пересічних людських життів, які лежать в основі кожного узагальнення і кожної теорії» [5, с.87].

Історики вже простежили основні етапи становлення напряму усної історії, відзначивши їх

особливості й здобутки [6, 7]. Нам видається важливим простежити, як ця течія історичних студій відбиває гуманістичні виклики ХХ ст. Загальновідомо, що перший потужний сплеск усна історія пережила по завершенню Другої світової війни, засвідчуючи в такий спосіб масову потребу осмислення причин і уроків світової трагедії. З другої половини 40-х рр. ХХ ст. стали виникати спеціальні дослідницькі товариства і проекти в США, Великій Британії. Важливо підкреслити, що вже тоді спектр опитуваних про війну стрімко розширювався і якісно збагачувався. Коли на початку були запитані переважно спогади визначних постатей, політиків, воєначальників, дипломатів, то поступово горизонт свідчень розсували раніше «невидимі» для істориків верстви і групи. Цей вихід з історичного затінку несправедливо непомічених (або свідомо відкинутих) суб'єктів історичної дії майже синхронно накладався на бунт молоді (студентські внутрішньополітичні і антивоєнні протести, музична, сексуальна, гендерна революції), на розлам і повалення колоніальних систем. Суспільна демократизація швидко підносила градус невдоволення офіційними історичними канонами, у цехові майстерні фахових істориків зайшли допитливі аматори, з їх методичною і методологічною свободою, нетрадиційними підходами і неупередженим поглядом на минуле і сучасне. Їх закиди і претензії до професіоналів значно мобілізували останніх, спонукали до міждисциплінарності, опанування методик суміжних гуманітарних і природничих наук. У 1980-ті рр. з'явилося цілком нове покоління вчених, які отримали спеціальну фахову освіту саме у ділянці усної історії. Такі якісні зміни у складі дослідників стимулювали бурхливу дискусію про співвідношення академічності й аматорства в усній історії, адже остання, з одного боку, прагнула здобути статус повноцінної наукової дисципліни, з іншого ж – була соціально спрямованою та мала міцні зв'язки із громадами. У цей період усна історія остаточно інституціоналізується, здобуває академічне визнання як особлива ділянка досліджень.

Характерною рисою цього періоду є зростання саморефлексивності у середовищі усних істориків, їхній щораз критичніший підхід до методів усної історії. Фокус наукової дискусії зміщується з обговорення процедурних і методичних питань у теоретико-методологічну площину. Полеміка про конструктивістську природу спогадів та інтерактивний характер самого інтерв'ю призводить до утвердження думки про те, що усна історія є не стільки процесом створення чистих першоджерел, скільки способом конструювання самої історії в процесі інтерв'ювання [6, с.4].

Отже, на цьому етапі під впливом усної історії посилюється процес демократизації мас і гуманізації їх свідомості. Історія «знизу» змінювала не лише «верхи», вона трансформувала самі «низи», закріплюючи в їх свідомості почуття самодостатності й історичної вагомості. Так, офіційні рамки проголошеної М. Горбачовим політики гласності в СРСР були зламані, розірвані повнозвучним голосом знизу і сприяли розгортанню перебудови в значно ширшому спектрі, ніж задумувались партійно-державними лідерами, що в кінцевому рахунку призвело до розпаду радянської держави, а за нею і до падіння «соціалістичної системи». Німецькі історики повсякденності, спираючись на документи усноісторичного походження, по-новому пізнавали історію Веймарської республіки і повоєнної Німеччини.

Статус самих документів змінювався і сприяв подоланню стереотипів в історичних дослідженнях. Слід визнати, що це був складний і суперечливий процес, який поставив перед адептами усно історичних студій нові методологічні проблеми. Приходило усвідомлення визначальної ролі інтерв'юера як співавтора оповіді, від якого значною мірою залежить зміст і обсяг розказаного. Унікальність дослідження в ділянці усної історії полягала в тому, що дослідник не лише інтерпретує певні джерела, але й є залученим у процес їх створення.

Врешті, усвідомлювалось покликання усної історії як такої, що не мала на меті прямої реконструкції подій на основі свідчень очевидців. Як слушно стверджує один з чільних теоретиків усної історії Алесандро Портеллі, «головне, що вирізняє усну історію, – це те, що вона говорить нам не стільки про факти, скільки про їх значення... Усні джерела повідомляють нам не лише про те, що люди вчинили, але що вони хотіли вчинити, що, як їм здається, вони насправді чинили, і що вони зараз думають про те, що вчинили» [8]. Завдання у тому, щоб відкрити приховані смисли та мотиви людських вчинків, витоки певних поглядів та оцінок. Важливі не стільки точність та правдивість змальованих подій, скільки ті смисли та значення, що оповідач їм приписує. Тобто, дослідження з усної історії засадничо не націлене на встановлення якоїсь «історичної правди», яка непізнавана по суті своїй. Фактично, оповідаючи історію свого життя, особа говорить не стільки про події, свідком яких він чи вона були, але радше про те значення, якого набули ці події в контексті його/її життєвого досвіду, як вони вплинули на життєвий вибір, погляди, світогляд, ідентичність.

Отже, аксіологічна функція усної історії є однією з визначальних ознак цього історико-антропологічного напряму.

У посттоталітарних суспільствах усна історія визнана вкрай ефективним і важливим методом оздоровлення пам'яті цих суспільств, де, з одного боку, мало довіри до письмових джерел, з іншого ж, – не було спонукано людей до авторефлексії. Подолання спадку тоталітарних суспільств не можливе без повернення до індивідуальної пам'яті, яка виявилась деформованою під тиском ідеології і репресивних практик. Відомий дослідник повсякденного життя Німеччини в роки Веймарської республіки та ІІІ рейху Лутц Нітхамер у передмові до російського видання «Питань до німецької пам'яті» пише, що за допомогою методів усної історії заснована на забутті і витісненні колективна пам'ять може бути зруйнована або поставлена під сумнів, варто лише звернутися до індивідуальних спогадів очевидців» [9]. Цей метод дає можливість по палімпсесту пам'яті літньої людини відновити зіпсутий текст.

На переконання Л. Нітхамера, дослідник, що використовують методи усної історії, мають проводити свої дослідження за принципом психоаналізу і судового процесу. По-перше, і психоаналіз, і допит передбачають, що в людини міститься збережена інформація про колишні переживання і почуттєві враження і що вона достатньо жива, щоб її можна було висловити. По-друге, і в психоаналізі, і в судовій практиці висхідним положенням є те, що згадування не є щось саме собою зрозумілим і що на нього не можна беззастережно покладатися: щось може бути забутим, може бути витісненим, може наразитись на психологічний спротив його пригадувати, а згадавши, людина може заперечувати сам його факт або ж зміст згаданого. По-третє, в обох випадках передбачається елемент невимушеності, тоді згадування, пробившись через вольову оборону, може оприявнитись у вигляді обмовок і суперечностей, які слід використати при розпитуванні. Насамкінець, живі і активні спогади шляхом реінтеграції можуть сприяти внутрішньому звільненню. На такій же концепції тримається і церковна сповідь. Для успішності і результативності усноісторичних досліджень слід враховувати обстановку, умови цих інтерв'ю (т. зв. сеттінг). Аби запустити процес згадування і підтримувати його, слід максимально продумувати соціально-культурну обстановку, сприятливу для спогадів.

Література

1. **Пастушенко, Т.** Створення української асоціації усної історії / Тетяна Пастушенко // Наукові записки з української історії : зб. наук. ст. – Тернопіль, 2007. – Вип. 19. – С. 424-430.
2. **Кісь, О.** Усна історія : теоретичні засади та методика автобіографічного дослідження / Оксана Кісь // Там само. – С. 431-439.
3. **Орлов, И.Б.** Устная история: генезис и перспективы развития / Игорь Орлов // Отечествен. история. – 2006. – № 2. – С. 136-148.
4. **Маклюэн, М.** Понимание Медиа: внешние расширения человека / Маршалл Маклюэн ; пер. с англ. – Москва : Гиперборея ; Кучково поле, 2007. – 464 с.
5. **Томпсон, П.** Голос прошлого : устная история / Пол Томпсон ; пер. с англ. – Москва : Весь мир, 2003. – С. 87.
6. **Кісь, О.** Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади / Оксана Кісь // Україна Модерна. – Львів ; Київ, 2007. – Ч. 11. – С. 7-21.
7. **Томсон, А.** Чотири зміни парадигми в усній історії / Алістер Томсон ; пер. з англ. // Схід-Захід. – 2008. – Вип. 11-12. – С. 7-25.
8. **Портелли, А.** Массовая казнь в Ардеатинских пещерах: история, миф, ритуал, символ / Алесандро Портелли // Неприкосновен. запас. – 2005. – № 2-3 (40-41) ; Електрон. версія. – Режим доступу: http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/po27-pr.html (дата звернення : 23.03.2014), вільний. – Назва з екрана.
9. **Нитхамер, Л.** Вопросы к немецкой памяти : ст. по устной истории [Електронний ресурс] / Лутц Нитхамер. – Москва : Новое изд-во, 2012. – 536 с. – Режим доступу: http://bookz.ru/authors/lutc-nithammer/voprosi-_629/1-voprosi-_629.html (дата звернення : 23.03.2014), вільний. – Назва з екрана.

O «świadomym byciu w terenie» i pożytkach z pisania dziennika[1]
Про «свідоме перебування у полі» та користь з дослідницького щоденника

M. Kurkowska-Budzan

Методологія усної історії має багато спільного з методикою етнографічних, антропологічних, соціологічних, і навіть психологічних студій. У статті підкреслюється, що слід скористатися з надбання цих дисциплін аби відкрити можливості усноісторичних досліджень як таких. Мета цього тексту – обговорити два основні методи проведення польових досліджень (дослідницький щоденник та включене спостереження).

The methodology of oral history has much in common with the method of ethnographic, anthropological, sociological, and even psychological studies. The article points up that we should benefit from the acquisition of these disciplines to open the possibility of oral history research as such. The purpose of this text is to discuss the two main methods of field research (the research diary and the included observation).

Ключові слова: *усна історія, усноісторична методика, документ, джерела, усноісторичні дослідження, інтерв'ювання, дослідницький щоденник, включене спостереження.*

Keywords: *oral history, oral history methodology, document, sources, oral history research, interviewing, research diary, included observation.*

Zacznę od tezy, z którą, mam nadzieję, zgodzi się większość koleżanek i kolegów parających się historią mówioną: Tak, jak inicjacyjnym doświadczeniem w procesie formacyjnym młodego historyka jest zetknięcie z zakurzonymi dokumentami w archiwum, tak dla badaczy pracujących w paradygmacie oral history pierwszy wywiad a nawet pierwsza, nienagrana rozmowa ze „świadkiem historii" stanowi pierwszą granicę do pokonania. O tym, co i jak należy uczynić, żeby doprowadzić do tej rozmowy i jak się do niej przygotować traktuje szereg dziedzinowych podręczników (zob. Kay Quinlan, Sommer 2009). Wprowadzają one zarówno w bardzo praktyczne aspekty tego, co się powinno wydarzyć przed, w trakcie i po wywiadzie, jak też traktują o kwestiach bardziej złożonych, niepoddającym się ujęciu w jasne receptury, np. o problemach etycznych wynikających z prowadzenia badań metodą oral history.

Metodologia historii mówionej ma jednak wiele wspólnego z metodologią badań etnograficznych, antropologicznych, socjologicznych (można równie dobrze napisać, że z nich wyrasta) a nawet psychologicznych i warto sięgać po niektóre narzędzia z aktualnego warsztatu owych nauk. A przynajmniej zaglądać doń od czasu do czasu, mając na uwadze wspólne płaszczyzny doświadczeń badawczych. Owe płaszczyzny obecne są najczęściej na etapie zbierania materiałów, bowiem wybory strategii analitycznych w większej mierze zależą od celów projektów badawczych, a te zarysowane zostają w obrębie naczelnych teorii, w jakich konceptualizowane są od samych swych początków owe projekty. Ramy teoretyczne mogą oczywiście w istotny sposób warunkować przebieg kwerendy materiałowej (w języku nauk społecznych – zbierania danych), ale prędzej czy później następuje zejście (w przenośni) do wspólnego mianownika, czyli wejście (dosłownie) w „teren". Praca terenowa to paradygmatyczny wyznacznik etnografii i etnologii (tak jak wspomniane wyżej archiwum dla historyka czy laboratorium dla fizyka lub chemika) i w związku z tym problem ów doczekał się wielu dyskusji teoretyczno-metodologicznych, włącznie z tym, iż był w stanie podzielić antropologów kultury i etnologów na dwa obozy. Wśród jednych dominuje przekonanie, że tylko praca terenowa jest miarą wartości naukowych dokonań na gruncie antropologii kultury. Wśród innych – że o jakości nie świadczy pobyt w terenie i ilość zebranych danych, lecz innowacyjna teoria na temat kultury (Kowalski 2015: 143-152) Podobne debaty we współczesnej historiografii raczej nie mają uzasadnienia, historiozofia bowiem nie odnajduje już swojego miejsca w nauce historycznej. Nikt o zdrowych zmysłach nie kwestionuje formacyjnej funkcji kwerendy w archiwum dla kształtowania niezależnego, twórczego pisarstwa historycznego.

Z kolei w historii mówionej trwa od jej początków i nie milknie dyskusja na temat narratora i narracji oraz roli badacza w dialogu, jaki powstaje między nim a rozmówcą. W ten sposób utrwala i konsoliduje się wzorzec badań i samo środowisko naukowe. Nie powstał jednak na taką skalę, jak u antropologów, metodologiczny namysł nad równie ważnym „terenem" i jego miejscem w naszej dyscyplinie (zob. Buliński, Kairski 2011; Watson 1999; Wagner, Wiślicz 2008) Mimo, iż jesteśmy w nim na codzień. Nie dysponuję danymi liczbowymi

[1]Niniejszy tekst powstał w ramach realizacji projektu badawczego pt. „Sport na polskiej prowincji (1944-1989): znaczenia i tożsamości. Studium z antropologii historycznej" sfinansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji nr 2011/03/B/HS3/00642.// The financial support provided by the National Science Centre (NCN, Poland) under grant 2011/03/B/HS3/00642 is gratefully acknowledged.

na ten temat, ale jestem przekonana, że zdecydowana większość „świadków historii" nie przyjeżdża do nas, lecz my do nich, do ich miejscowości i do ich naturalnego środowiska. Przemieszczamy się co najmniej w przestrzeni, jeśli nie pomiędzy kulturami. Dlaczego jednak „teren" miałby mieć takie znaczenie w naszych badaniach historycznych? Mam nadzieję wyjaśnić to na następnych stronach.

W dywagacjach na temat metodologii oral history skupieni jesteśmy, jak już napisałam, na osobie rozmówcy względnie na dialogu między dwiema osobami. Używam świadomie słowa „osoby", bo jesteśmy – my badacze – świadomi i dajemy też temu wyraz, że wywiad to spotkanie dwóch person, dwóch osobowości, czyli specyficznie zorganizowanych zespołów cech intelektualnych, emocjonalnych, temperamentalnych i wolicjonalnych (Sillamy 1994: 193). Współczesne badania oral history, te które poświęcają uwagę narracji autobiograficznej, interesują się zarówno jej konstrukcją, jak i „życiowym doświadczeniem" rozmówcy. Owo życiowe doświadczenie kształtuje i zmienia osobowość i tożsamość, która jest w centrum zarówno naukowej analizy, jak i dominuje w fazie kwerendy. Tu chciałoby się napisać, odnosząc się do owego inicjacyjnego doświadczenia, że szczególnie młodzi badacze są pod ogromnym wrażeniem kontaktu z narratorem, ale sądzę, że nie byłoby to stwierdzenie uczciwe ani prawdziwe. Wszyscy, niezależnie od tego ile wywiadów przeprowadziliśmy i ile lat pracujemy w terenie, jesteśmy podmiotami interakcji i reagujemy na osobowość, z jaką się spotykamy. Dużo miejsca w tekstach metodologicznych poświęcamy zatem relacjom interpersonalnym w toku wywiadu (także przed i po nim). Zazwyczaj chodzi o relację dwóch osób, ale często mamy do czynienia z większą grupą – rodziną lub gronem przyjaciół, członkami jakiegoś środowiska.

„Teren" jednak to więcej niż nasi rozmówcy, z czego niewątpliwie większość z nas zdaje sobie sprawę. Nie sposób przecież ignorować ani fizycznej przestrzeni, w którą w określony sposób wkraczamy, ani faktu, że samo nasze pojawienie się tworzy nowy element w pewnej społeczności i kulturze i że ma dla niej jakieś – być może minimalne, ale jednak – konsekwencje i vice versa. I znów, powie ktoś, że jest to problem od lat znany etnologom i doczekał się ogromnej literatury; i czy musimy wyważać otwarte drzwi?

Wydaje mi się, że powinniśmy o tym porozmawiać z co najmniej jednego powodu, a ma on wymiar epistemologiczny i ujawnia się jako pierwszy już na etapie konceptualizacji badań i organizacji projektu. Jest zatem zarówno pierwszy w czasie, jak i pierwszorzędny dla naukowych celów badań. Historyk, którego nurtują jakieś pytania poznawcze i jest na etapie organizowania pracy, myśli dwutorowo: o dręczącym go intelektualnie temacie (czy jest „do zrobienia" i w jaki sposób) oraz o źródłach, na których może się oprzeć. W przypadku tradycyjnych dokumentów przechowywanych w archiwach trzeba poradzić sobie z rozwiązaniem kwestii: gdzie ich szukać, jak dotrzeć do archiwum i ile czasu poświęcić na kwerendę. Samo zetknięcie z archiwum czy nawet groźnym archiwistą nie jest dla historyka większym wyzwaniem naukowym, bo tu o powodzeniu pierwszego etapu przedsięwzięcia decyduje znajomość zasad funkcjonowania archiwów, które są na całym świecie mniej więcej zbieżne (choć z pewnością istnieją rażące wyjątki od reguły). Ta wiedza praktyczna kumuluje się z latami pracy i z czasem niewiele może historyka w archiwach zaskoczyć. Nie bez przyczyny doświadczenie w kwerendach archiwalnych jest tak wysoko cenione w środowisku – kolejne naukowe przedsięwzięcia badacza są po prostu coraz sprawniej realizowane, mają „niski współczynnik ryzyka" i dają gwarancję osiągnięcia zakładanych celów naukowych.

Historyk przedkładający nad dokumenty źródła mówione, niezależnie od tego, czy nastawiony jest na pracę w konkretnym miejscu (miejscowości, środowisku, instytucji itp), czy na kwerendę rozproszoną geograficznie i środowiskowo, nie może raczej liczyć na stałe, uniwersalne, niezależne reguły, które pozwolą konsekwentnie dążyć do osiągnięcia satysfakcjonującej kwerendy źródłowej. Nasze źródła, nawet jeśli pozornie ograniczone (np. ilością mieszkańców czy członków kombatanckiego stowarzyszenia), nie stanowią opisanego, zinwentaryzowanego zespołu, który ma swój określony w metrach bieżących rozmiar. Nie ma takiego archiwisty, który da gwarancję, że nasz „zasób źródeł" został w całości przejrzany, nie mamy pewności, że „to już wszyscy", że ze wszystkimi rozmawialiśmy (niektórzy zidentyfikowani jako potencjalni rozmówcy mogą odmówić, do niektórych nie jesteśmy w stanie dotrzeć, a o wielu po prostu nie wiemy, że istnieją). Nie mówiąc już o tym, że nikt nie zweryfikuje, czy udało się nam nasze źródła do końca „rozczytać" – czy wszystko zostało powiedziane.

Planując dotarcie do źródeł ustnych, historyk musi ogarniać wzrokiem więcej niż ów wytypowany, płynny „zasób". Od niego zależy, jak zdefiniuje swój „teren", jak go będzie postrzegał i jaki potencjał poznawczy w nim ujrzy: czy „zasobem źródłowym" będą tylko rozmówcy, czy całość środowiska, kultury? A jeśli tak, to co właściwie pod tym ostatnim rozumieć i jak to przełożyć na przygotowania praktyczne do projektu? W wersji minimalistycznej, zanim historyk dotrze do rozmówców, musi nawiązać pierwszy kontakt z osobą-„klucznikiem". Strategie postępowania (pozyskiwania rozmówców) opisywane są w większości podręczników oral history i to w interesującym nas kontekście poznawczym (osoba-„klucz", metoda „kuli

śniegowej", perspektywa insider-outsider itd.) Oczywiście, zaleca się, żeby pozyskać jak największą wiedzę o biografii człowieka, z którym jedziemy przeprowadzić wywiad. Jeśli jest to kombatant wojenny, trzeba się dobrze zapoznać z wybranym okresem historycznym, z historią jego jednostki i historią kampanii wojennych, w których mógł brać udział. O potrzebie takich przygotowań uczy każdy podręcznik historii mówionej. Nie spotkałam się jednak z poradami o takim samym stopniu uszczegółowienia na temat innego rodzaju przygotowań do pracy w terenie, do np. wyjazdu do danej miejscowości. Wydają się przecież oczywiste: mogą polegać na przyswojeniu podstawowej literatury na temat historii i współczesności, warunków geograficznych i ekonomicznych, stosunków społecznych itp. Być może zakłada się, pewnie słusznie, że ma to takie samo duże znaczenie dla logistyki przedsięwzięcia, jak dla każdego innego wyjazdu, np. turystycznego i nie trzeba poświęcać temu uwagi w podręczniku metodologii. Jest to jednak dobitny wyraz tego, iż ograniczamy swoją perspektywę poznawczą do „ludzkiego zasobu źródłowego", a przy tym wyizolowujemy rozmówców z właściwej im przestrzeni, kontekstu, środowiska i de facto życia, które teraz wiodą. Do tego twierdzenia wrócę za chwilę.

Po drugie: teren (przestrzeń fizyczna), obrazy, dźwięki, zapachy, zdarzenia, ludzie, których napotykamy po przybyciu na miejsce badań, kiedy zmierzamy na pierwsze spotkanie z rozmówcą – są impulsami, które oddziałując na nas, kształtują od pierwszej chwili zarówno warunki, jak i horyzont poznawczy badania. Etnolodzy są tego od zarania swojej nauki świadomi, bowiem ich badania toczyły się wśród „obcych", gdzie odmienność poznawanych kultur zaznaczała się w każdym fragmencie rzeczywistości. Czy wsiadając do lokalnego busa z Łomży do Kolna (Mazowsze, północno-wschodnia Polska), gdzie mam prowadzić rozmowy, przekraczam jakąś granicę kulturową, która kazałaby mi mieć baczenie na to, co się od tej pory dzieje wokół mnie i może być dla mnie materiałem badawczym i – lub na to badanie wpływać? Jadę do dziesięciotysięcznego, powiatowego miasteczka, mam do pokonania 30 kilometrów pojazdem przewoźnika, z którego usług najczęściej korzystają mieszkańcy Kolna, żeby dostać się do pięciokrotnie większej Łomży, w której się uczą, pracują, robią mniej codzienne zakupy lub zażywają rozrywki (w kinie, którego Kolno nie posiada). Mój projekt dotyczy jednak nie Kolna współczesnego, lecz jego historii – zamierzam badać czasy, w których nikt nie wyobrażał sobie, że jakikolwiek prywatny przedsiębiorca będzie oferował swoje usługi transportowe. Rzeczywistość, która mnie interesuje to okres lat 1944-1989 – inna gospodarka, kultura, mentalność, czasy odmiennych wzorców obyczajowych i inna rzeczywistość materialna. Kolno dzisiejsze wygląda inaczej: nie ma budynków, o których opowiadają rozmówcy, pojawiły się nowe ulice i place, a stare zmieniły swoje nazwy. Charakterystyczne punkty miasta, wokół których krążą także opowieści narratorów, pełnią inne funkcje albo nie istnieją. Te fakty stwierdzam jednak nie na podstawie samych rozmów, ale w trakcie spacerów – z moimi rozmówcami po miasteczku, podczas samodzielnej eksploracji przestrzeni, fotografując obecne życie miasteczka. Nie jest to w pełni obserwacja uczestnicząca, raczej otwarcie na impulsy z zewnątrz, po to, by móc lepiej zrozumieć perspektywę rozmówców, skróty myślowe, których używają, ich język; i po to, by móc dalej zadawać pytania, wchodzić w rzeczywistość symboliczną – zrozumieć, co miało lub ma, i jakie znaczenie dla mieszkańców Kolna. W busie po dwóch kursach już umiem się zachować, znam najbardziej popularne tematy towarzyskich rozmów w sezonie 2014 i potrafię odpowiednio stosować niektóre lokalne wyrażenia. Czy brzmi to już jak badanie obcej kultury? Poznaję topografię okolicy z ważnym dla moich badań aspektem ukształtowania terenu i odległościami pomiędzy Kolnem i okolicznymi przysiółkami i wsiami. Także w busie dowiaduję się, jak dojść skrótami do miejsca, którego nie mogę znaleźć na żadnej mapie Kolna, za to nieustannie pojawia się we wspomnieniach pod nazwą „Wiżałki" lub „Wiszałki". Jest to lasek, kiedyś młodniak, ulubione miejsce wypoczynku Kolnian przed i po wojnie. Dopiero, kiedy się tam przejdę i wrócę do starego centrum (z zegarkiem w ręku) będę mogła poukładać sobie w wyobraźni czas i przestrzeń Kolna sprzed lat. I wpisać w to ludzi, którzy w kolejnych dekadach uprawiali w tym prowincjonalnym miasteczku różne dyscypliny sportu oraz zrozumieć ich dzisiejszą refleksję o przeszłości.

Nie udało mi się w powyższym fragmencie oddzielić wątku przestrzeni fizycznej od kultury terenu – tak, jak nie da się tego wydzielić w trakcie bieżącej percepcji. Jadąc busem przez malowniczą, pagórkowatą okolicę Kolna, włączam się do wspólnej rozmowy pasażerów, przyjmując obowiązujący lokalnie styl komunikacyjnych pogaduszek, obserwuję jednocześnie mijane wsie i dostrzegam zmiany w budownictwie, sposobach gospodarowania, w stylu życia. Kultura materialna tego regionu jest wyraźnym palimpsestem – można go czytać gołym okiem, warstwy są doskonale widoczne, przebijają wyraźnie jedne przez drugie lub istnieją obok siebie. Dzięki temu historyk naocznie może przekonać się o tym, co i jak zmieniło się z upływem czasu. Ułatwia to podstawową pracę ze wspomnieniami rozmówców – pozwala usytuować je w geografii, scenerii i kontekście cywilizacyjnym. W analizie narracji autobiograficznej pomaga to zrozumieć świat i światogląd rozmówcy: osobowość i tożsamość rozmówcy powstawała w określonym miejscu (lub wielu

miejscach) w toku czasu, a teraźniejsza jej postać – z którą mamy do czynienia podczas wywiadu – także funkcjonuje w pewnej przestrzeni. Ta przestrzeń jest, jak pisał Rappaport, zarazem trójwymiarowym stanem materii, jak i środowiskiem wypełnionym znaczeniami (Rappaport 1977). Dążąc do zrozumienia narratora i jego opowieści, trzeba poznać ją we wszystkich wymiarach, zaczynając od podstaw materialnych.

Historyk w terenie obcuje na codzień z ludźmi, którzy – prócz narratorów – są dosłownymi i metaforycznymi przechodniami. Takie przelotne spotkania, rozmowy, obserwacje, kształtują nasz poznawczy horyzont, ale też podnoszą badawcze kompetencje. Dzięki nim uczymy się lokalnego języka (werbalnego i wizualnego) i metafor, którymi tkana jest symboliczna tkanka terenu.

Mogę długo wymieniać przykłady, które są dla mnie znaczącą dla epistemologicznego wymiaru badań wartością tego, co nazwałabym „świadomym byciem w terenie". Ale, skoro utyskiwałam na brak praktycznych wskazówek, co począć z natłokiem cennych impulsów podczas pracy w terenie? Przejdę do konkretu: aby „świadome bycie w terenie" przyniosło naukowe rezultaty, musi znaleźć się w rygorze naukowym, a ten, na mocy tradycji, zakłada przede wszystkim werbalizację, normalizację form i systematyzację treści. Te trzy warunki mogą zostać spełnione przy pomocy tzw. dziennika badawczego. I znów, socjolodzy z nurtu socjologii jakościowej, etnolodzy i etnografowie są z nimi zaprzyjaźnieni od dziesięcioleci. Dzięki wybitnym etnografom dziennik badawczy stał się przecież niemal gatunkiem literackim, wzbudzając przy tym wiele kontrowersji i dyskusji wśród potomnych (zob. Malinowski 2007; Kubica-Heller 2002, 2003; Tokarska-Bakir 2002). Współczesny dziennik pracy terenowej teoretycznie może mieć różną formę: od klasycznego notatnika lub stosu fiszek przez tekstowy dokument elektroniczny i blog po zapis audio i wideo. Może też, rzecz jasna stanowić mix gatunków albo wychodzić poza nie. Oto przykład: we wrześniu 2001 roku byłam na stypendium w New York University i w czasie ataku na World Trade Center oraz miesiąc po nim, relacjonowałam w długich e-mailach do koleżanki – antropologa społecznego – co dzieje się w bezpośredniej okolicy mojego miejsca zamieszkania i pracy, na 3rd Street, na Dolnym Manhattanie. Zachowałam wysyłane listy i dziś stanowią one dokumentację, która, kiedy porównuję ją z ówczesnymi relacjami prasowymi lub naukowymi opracowaniami powstałymi niedługo potem, ma walor nieskażonego ideologicznie czy politycznie dziennika z obserwacji uczestniczącej.

Z mojego doświadczenia połączonego z osobistymi preferencjami człowieka ubiegłego wieku wynika, że najłatwiejszy, sprawdzający się w każdych warunkach, prawdziwie terenowych taki dziennik „z napędem na cztery koła", to po prostu nieduży, ale gruby zeszyt – kołonotatnik w twardej okładce. Sytuacja w busie – zapisana na bieżąco, spotkanie na drodze – zapisane na bieżąco, siedząc w przydrożnym rowie, obserwacja w kościele – również szybka notatka w cieniu konfesjonału. Można dalece ufać swojej pamięci, ale jeśli chodzi o zapis wrażeń, a nie faktów, najlepiej dokumentować je tu i teraz. A w dzienniku badawczym chodzi o zapisanie wszystkiego, co wydaje się nam ważne, co zaistniało lub czego, naszym zdaniem, brakuje w rzeczywistości, w tej „obcej kulturze". Jest to niestety zadanie czasochłonne, ale przynosi plon stukrotny, nawet, jeśli nie wytrwamy w pisaniu dziennika do końca projektu badawczego, co brzmi jak herezja. Uważam jednak za najważniejsze te chwile obserwacji i percepcji terenu, kiedy stawiamy pierwsze kroki na „obcej ziemi" i, jak pisze Krzysztof Konecki, zanurzamy się w świat symbolicznych obrazów i dźwięków (Konecki 2000: 31, 91, 96) Wtedy właśnie to, co nas dziwi, zaskakuje, zastanawia lub odwrotnie, wydaje się dziwnie znajome, zdecydowanie warte jest zanotowania i przemyślenia. Kolejna faza badań, kiedy oswajamy topografię miejsca i jesteśmy np. po pierwszych dwóch-trzech wywiadach, obfituje w bardziej koherentne notatki. Jesteśmy już w stanie tworzyć interpretacyjne relacje na temat przestrzeni i związków między faktami, odczytywać symbole i umiejscawiać je wobec tego, co usłyszeliśmy podczas rozmów nagrywanych i tych spontanicznych, które wywiązują się w trakcie naszego pobytu w danej miejscowości. Jest to pierwsza próba naukowego odczytania terenu. Rodzi się przy tym poczucie, iż rzeczywiście wiemy i rozumiemy, o czym jest kolejna opowieść. Wtedy można skonstruować dodatkowe pytania, a kwestionariusz może przy tym ulec daleko idącym zmianom, włącznie z przekierowaniem tematu, który nas pierwotnie interesował. Na tym etapie chętnie siada się wieczorem do podsumowania dnia i te właśnie notatki mogą się okazać niezwykle cenne przy finałowej analizie, którą prowadzić będziemy z daleka od miejsca badań.

Dziennik badawczy jest niepozornym, lecz wymagającym narzędziem naukowym, bo, po pierwsze – wystawia na próbę naszą systematyczność; po drugie – wymusza wyostrzenie zmysłów, otwarcie się na zewnętrzne, niezależne impulsy poznawcze, które, w przeciwieństwie do „źródeł wywołanych", czyli narracji, nie poddają się naszej kontroli. A przynajmniej nie dają nam żadnych złudzeń, że ją posiadamy. Jedna obserwacja i jej zapis w dzienniku potrafi także skutecznie zasiać (tak nieraz potrzebne w humanistyce) wątpliwości poznawcze, wzbić kurz na szlaku, który wytyczony na początku badań miał prowadzić prosto do widocznego celu. Dziennik badawczy jest znormalizowaną procedurą, która poprzez werbalizację i systematyczny zapis

równie systematycznych obserwacji stanowi swego rodzaju przypis do naukowego tekstu. Dziennik daje szansę, tak jak przypis, na weryfikację źródeł i ocenę interpretacji problemu.

Niezależnie od tego, czy interesuje nas doświadczenie przeszłości i pamięć reprezentowana w autobiograficznych narracjach, czy ich konstrukcje, czy też w relacjach ustnych poszukujemy wiedzy o faktach historycznych, warto pamiętać o etnograficznej tradycji traktowania terenu, w który się udajemy, jako „humanistycznej całości, która realizuje się w doświadczeniu i działaniu ludzi i całości przestrzennej osadzonej w konkretnych realiach środowiskowych" (Sagan 2000: 30). Dosłowna i poznawcza „włóczęga" po terenie, ujęta w karby systematycznego dziennika badawczego, powinna przynieść satysfakcjonujące owoce naukowe.

Literatura

Buliński, M. Teren w antropologii. Praktyka badawcza we współczesnej antropologii kulturowej / M. Buliński, M. Kairski (red.). – Poznań: Wyd. Naukowe UAM, 2011.

Quinlan, M. Kay. Oral History Manual / M. Kay Quinlan, B. Sommer. – Lanham: Alta Mira Press, 2009.

Konecki, K. Studia z metodologii badań jakościowych. Teoria ugruntowana / K. Konecki. – Warszawa : Wyd. Naukowe PWN, 2000.

Kowalski, A.P. Antropologia kulturowa jako nauka historyczna / A.P. Kowalski // W krainie metarefleksji / J. Barański, M. Golonka-Czajkowska, A. Niedźwiedź (red). – Kraków : Wyd. UJ, 2015. – (Księga poświecona profesorowi Czesławowi Robotyckiemu).

Kubica-Heller, G. Dlaczego warto czytać dziennik Bronisława Malinowskiego? Wyodrębnienie sprężyn życia / G. Kubica-Heller // Tygodnik Powszechny. – 2002. – № 22 (2760).

Kubica-Heller, G. Joanna Tokarska-Bakir, czyli paradoks lektury niechętnej / G. Kubica-Heller // Res Publica Nowa. – 2003. – № 1.

Malinowski, B. Dziennik w ścisłym znaczeniu tego wyrazu / B. Malinowski. – Kraków: Wyd. Literackie, 2007.

Rappaport, A. Human Aspects of Urban Form. Towards a Man-Environment Approach to Urban Form and Design / A. Rappaport. – Oxford: Pergamon Press, 1977.

Sagan, I. Miasto – scena konfliktów i współpracy. Rozwój miast w świetle reżimu miejskieg / I. Sagan. – Gdańsk: Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, 2000.

Sillamy, N. Słownik psychologii / N. Sillamy. – Katowice: Wyd. «Książnica», 1994.

Tokarska-Bakir, J. Malinowski, czyli paradoks kłamcy / J. Tokarska-Bakir // Res Publica Nowa. – 2002. – № 11.

Wagner, B., Wiślicz, T. Obserwacja uczestnicząca w badaniach historycznych / B. Wagner, T. Wiślicz. – Zabrze: InfortEditions, 2008.

Watson, C.W. Being There: Fieldwork in Anthropology / C.W. Watson. – London: Pluto Press, 1999.

Autoprezentacyjne modele rektorstwa
(na przykładzie wybranych rozmów z byłymi rektorami UMCS w Lublinie)[1]
Моделі образу ректора
(на прикладі вибраних розмов із колишніми ректорами УМКС у Любліні)

A. Niderla

У статті розглядаються особливості наративних стратегій в усноісторичних дослідженнях. За приклад обрано біографічні інтерв'ю з ректорами Університету Марії Кюрі-Склодовської, одного з найбільших державних вищих навчальних закладів на правобережжі Вісли, створеного 1944 р. На

1 Artykuł w angielskiej wersji językowej ukazał się w tomie: The LinguisticWorldview: Ethnolingustics, Cognition, and Culture / A. Głaz, D. S. Danaher, P. Łozowski (red.), London: Versita, s. 443-455. Niniejsza wersja została zmieniona i uwzględnia najnowszy materiał badawczy // Перший варіант цієї статті було надруковано англійською у книзі: The Linguistic Worldview: Ethnolingustics, Cognition,and Culture, A. Głaz, D. S. Danaher, P. Łozowski (red.), London: Versita, s. 443-455.

початку університет творили професори з різних кутків Польщі, у тому числі з університетів Львова і Вільнюса, що вимушені були покинути ці міста після війни. Біографічні наративи колишніх ректорів подані у контексті способів конструювання власного образу ректора на фоні історії університету та часів, у які оповідач жив та працював.

The article reviews the features of narrative strategies in oral history research. The biographical interviews with elected rectors of Maria Curie-Skłodowska University were chosen as an example, one of the largest public higher education institutions on the right bank of the Vistula, created in 1944. At the beginning the university was created by professors from different parts of Poland, including the universities of Lviv and Vilnius, that were forced to leave the cities after the war. The biographical narratives of former rectors are presented in the context of ways of designing their own image of rector on the background of university history and times in which the narrator lived and worked.

Ключові слова: *наративні стратегії, методологія усної історії, фольклористика, історія освіти, історія Університету Марії Кюрі-Склодовської у Любліні.*

Keywords: *narrative strategies, methodology of oral history, folklore, history of education, history of Maria Curie-Skłodowska University in Lublin.*

1. Autoprezentacja jako przedmiot badań

Pojęcie autoprezentacji, które zostało użyte w tytule tego artykułu, przeniknęło do języka potocznego za sprawą psychologów społecznych. Autoprezentacja jest przez nich rozumiana (w pewnym uproszczeniu) jako forma obrazu własnej osoby, której nadano kształt komunikatu przesyłanego w interakcji do odbiorcy jednostkowego lub zbiorowego (Stach 1989: 85). Wśród badaczy tego zjawiska[2] panuje przekonanie, że autoprezentacja jest jednym z najczęstszych zachowań człowieka jako istoty społecznej i wynika z naturalnej potrzeby nawiązywania i podtrzymywania kontaktów międzyludzkich.

Polski badacz Andrzej Szmajke traktuje działania autoprezentacyjne jako naturalne w interakcji narzędzia wpływu społecznego:

„Naturalną konsekwencją kontaktów społecznych jest wzajemny wpływ, jaki wywierają na siebie uczestnicy interakcji. Jednym z narzędzi czy też środków wpływu społecznego są zachowania autoprezentacyjne; działania zmierzające do sprawowania kontroli nad obrazem (wizerunkiem) własnej osoby, kształtowanym w umysłach innych ludzi podczas interakcji z nimi. Kontaktując się z innymi, czy to realnie podczas spotkań «twarzą w twarz», czy jedynie symbolicznie – kiedy to «inni» są obecni tylko w naszym umyśle, zazwyczaj modyfikujemy nasze zachowania tak, aby zaprezentować „widowni" określony wizerunek własnej osoby. Mówiąc inaczej, w rzeczywistych i symbolicznych spotkaniach z innymi ludźmi podejmujemy działania, których celem jest sprawienie na innych odpowiedniego wrażenia, chociaż często czynimy to nieświadomie" (Szmajke 1999: 9).

Szmajke przyjmuje, że za działanie autoprezentacyjne można uznać właściwie każdy typ zachowania, zarówno te werbalne („opisywanie/ujawnianie wewnętrznych dyspozycji, planów, oczekiwań, rezultatów swoich działań i ich przyczynowej interpretacji, zainteresowań, postaw i poglądów"), niewerbalne (uśmiech, postawa ciała, gesty, spojrzenie) oraz behawioralne (demonstrowanie swoich poglądów, postaw, umiejętności) (Szmajke 2001: 166). Podkreśla on, że występowaniu działań autoprezentacyjnych niewątpliwie sprzyja publiczny charakter warunków, który definiuje się jako obecność widowni (audytorium) obserwującej zachowanie aktora: „Istotnym czynnikiem generowania «publiczności» sytuacji jest wywołanie u jednostki przekonania, że jakieś audytorium (jedno-, lub wieloosobowe) potrafi powiązać jej zachowanie z jej osobą" (Szmajke 2001: 147).

2. Baza materiałowa

Niniejszy artykuł został oparty na materiale uzyskanym w wyniku projektu historii mówionej, zrealizowanym w Instytucie Filologii Polskiej UMCS, pod nazwą: „Ludzie i sprawy uniwersytetu w relacjach byłych rektorów UMCS w Lublinie". Pomysłodawcą i inicjatorem projektu był prof. Jerzy Bartmiński.

2 Wśród najbardziej znanych koncepcji autoprezentacji można wyróżnić socjologiczną koncepcję Erwina Goffmana (1959, pol. tłum. 1977), od którego pochodzi metafora „teatru życia codziennego", a także koncepcje psychologów społecznych (prym wiodą tutaj amerykańscy badacze), wśród których są: Edward E. Jones i Thane S. Pittman (1982) (koncepcja „strategicznej autoprezentacji"), Barry R. Schlenker (1975) (koncepcja „autoprezentacji naturalnej" jako procesu automatycznie uruchamianego w trakcie interakcji) oraz jego uczniowie (np. Mark Leary 1999). Wśród polskich badaczy autoprezentacji należy wymienić przede wszystkim Andrzeja Szmajke (1999, 2001) oraz Elżbietę Stojanowską (1998).

Rozmowy zostały przeprowadzone w latach 2008-2010 w ramach seminarium magisterskiego z historii mówionej dla studentów dziennikarstwa UMCS. Znaczna ich część została nagrana w czasie seminarium, ale niektóre rozmowy były kontynuowane podczas indywidualnych spotkań rektorów ze studentami. Udało się przeprowadzić wywiady z 8 rektorami, a wśród nich są: prof. Zdzisław Cackowski, prof. Andrzej Dąbrowski, prof. Marian Harasimiuk, prof. Kazimierz Goebel, prof. Wiesław Skrzydło, prof. Józef Szymański prof. Stanisław Uziak, prof. Wiesław Kamiński. Ostatnie nagranie miało miejsce 4 września 2014 roku, po zakończonej kadencji urzędującego do 2012 roku rektora. W sumie zarejestrowano blisko 17 godzin nagrań audio oraz wideo. Zostały one zdeponowane w Archiwum Etnolingwistycznym IF UMCS w podzbiorze o nazwie Archiwum Historii Mówionej (w skrócie AHM/UMCS).

Zebrane relacje można określić mianem „opowieści wspomnieniowych" dotyczących życia naukowego i uniwersyteckiego, choć pod względem formalnym spełniają wymogi gatunku „rozmowy"[3]. Ich szczególną cechą jest dwoistość planu czasowego: „teraz" (kiedy mówię) i „wtedy" (czas wydarzeń, o których się mówi). W prezentowanym zbiorze znajdują się dwa typy nagrań: pierwszy typ reprezentują rozmowy prowadzone przez Jerzego Bartmińskiego (partnera równorzędnego, współpracownika i kolegę rektorów) toczące się przy studentach, mające charakter pół-oficjalny, drugi typ to noszące bardziej prywatny charakter indywidualne rozmowy przeprowadzone z rektorami przez studentów (bez udziału publiczności)[4].

3. Analiza materiału

Analizowane kadencje (ogółem) obejmują szeroki, bo aż 40-letni okres historyczny. Ma to ogromne znaczenie ze względu na przemiany polityczno-społeczne, które zaszły na przestrzeni tych lat. Okres PRL – Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej – to czas systemu komunistycznego, kiedy władzę w kraju sprawowała Polska Zjednoczona Partia Robotnicza. Przełom „Solidarnościowy", który nastąpił w 1989 roku, stał się historyczną cezurą – po nim nastąpiła transformacja systemu na demokratyczny, był to także początek wielu zmian, które pozwoliły Polsce stać się krajem, na który patrzymy dziś. W związku z powyższym wypowiedzi rektorów zdecydowanie różnią się od siebie ze względu na odmienne okresy i okoliczności sprawowania urzędów.

Rektor A[5] , sprawował swój urząd w latach 1972-1981. Był to rektor wybrany i nominowany przez ministra. Oto, w jaki sposób przedstawia on rolę rektora na uniwersytecie:

[1] […] ***Dobrem wspólnym naszym był uniwersytet***. ***Powinno nam wszystkim zależeć*** *na tym, że* ***na tym statku płyniemy****, że ten* ***kapitan*** *musi dowodzić mądrze, a jeśli źle dowodzi, to trzeba go zmienić* [...] *no i musimy wszyscy swoje obowiązki wykonywać należycie, żeby ten* ***statek*** *dopłynął do portu, tak sobie to wyobrażam* […] (AHM/UMCS TN 1655)

Rektor A stwierdził, że rektor uniwersytetu jest jak kapitan statku, czyli ten, który dowodzi, kieruje, posiada władzę i ostatecznie decyduje o wszystkim, ale też odpowiada za załogę, stoi na jej czele. Można się domyślać, że mówiąc to, myśli o sobie. Warto zwrócić uwagę, że wypowiedź ta jest oparta na czasownikach modalnych wyrażających konieczność i powinność w powiązaniu z liczbą mnogą „my" (uniwersytet jest *dobrem naszym wspólnym*; *powinno nam wszystkim zależeć*; *płyniemy*; *musimy wszyscy*). W ten sposób podkreślony został obowiązek odpowiedzialności zbiorowości względem uniwersytetu. Kolektywne formy nasuwają skojarzenia z językiem epoki PRL, w której ojczyzna pojmowana była jako „zbiorowy obowiązek społeczeństwa", o jej dobro należało zabiegać wspólnym wysiłkiem.

---

3 Przyjmuję definicję rozmowy zaproponowaną przez Urszulę Żydek Bednarczuk: „[…] wydarzenie komunikacyjne w komunikacji face to face, realizowane werbalnie, w której uczestniczy minimum dwóch partnerów uwikłanych w warunki kulturowo-socjalne i sytuacyjne. Partnerzy realizują określony cel – intencję, podejmując temat rozmowy. Powodzenie komunikacji zależy od: interakcji, kooperacji między rozmówcami i tematyczności" (Żydek-Bednarczuk 1994: 32).

4 Jak wiadomo (potwierdzają to również badania psychologów), obecność lub brak publiczności/widowni odgrywa istotną rolę w sytuacji komunikacyjnej i podejmowanych działaniach autoprezentacyjnych. Podobnie jest z osobą prowadzącego i relacją, jaka łączy uczestników aktu komunikacji. Prowadzący (dzięki posiadanemu statusowi, wiedzy, którą dysponuje lub też jej braku) może stymulować lub blokować autoprezentacyjne zachowania partnera. (Szmajke 1999: 9)

5 Analizując materiał, posługuję się następstwem chronologicznym, zgodnie z kolejnością, w jakiej były sprawowane kadencje poszczególnych rektorów. Dzięki temu łatwiej uchwycić zmiany w sposobie postrzegania urzędu rektorskiego przez poszczególnych lokutorów oraz role, w jakich siebie widzą. Zaznaczam również, że jest to wybór jedynie kilku najbardziej charakterystycznych wypowiedzi, podyktowany m. in. wymogami objętościowymi artykułu.

Funkcja rektora B[6] odbywana w latach 1982-1984 przypadła na trudny czas w Polsce i objęła okres stanu wojennego. Narzucony przez ministra (choć bezpartyjny) rektor B, podkreślał problemy, z jakimi borykał się w czasie swojej kadencji:

[2a] […] *To była atmosfera* [zawieszenie głosu], *w tej atmosferze trzeba było* ***ratować honor***, ***godność*** *tego uniwersytetu,* ***godność ludzi****. Jest takie moje sprawozdanie, powielane, schowane głęboko, nikt do niego nie zagląda, z tego czasu, gdzie* ***atakuję partię****, gdzie partia próbuje ze mną* ***polemizować****, że ona bardzo dobrze robiła wszystko i tak dalej, to tylko ludzie byli niedobrzy. Tak nie było. Tak nie było*. [kaszel] *Tak nie było i trzeba było* ***ratować godność****. Nikt dzisiaj nie chce pamiętać, że były trzy tylko uniwersytety w Polsce, które* ***nie zwolniły*** *nikogo: to był warszawski, który też miał rektora „****kolaboranta****”, to był krakowski, którego rektora później też ogłoszono „****kolaborantem****” i to był UMCS.* (AHM/UMCS TN 1614)

W przytoczonej relacji rektor użył słów z rejestru wysokiego, przywołał wielkie wartości, takie jak honor i godność (w tej krótkiej wypowiedzi pojawia się ona aż 3 razy) i zestawił je z leksyką związaną z walką i obroną: *atakuję, ratować, polemizować, kolaborant*. Rektor B przedstawił siebie jako tego, który w 1982 roku walczył i ratował *godność uniwersytetu* oraz *godność ludzi* w nim pracujących. Mówiący użył dwukrotnie słowa *kolaborant*, w presupozycji odniósł je również do siebie (*to był warszawski który* ***też miał*** *rektora kolaboranta*), mając jednocześnie żal wobec środowiska, które, według niego, krzywdząco uznało go za kolaboranta. Świadczą o tym słowa: *nikt dzisiaj nie chce pamiętać* – że rektor bronił swoich ludzi przed zwolnieniami; *nikt do tego nie zagląda* – do sprawozdania, w którym rektor *atakuje*/*polemizuje* z partią. Swoją zgodę na podjęcie funkcji rektora z rąk ministra argumentował tym, że chciał *ratować uniwersytet* – jego godność i honor, które próbowała odbierać ludziom władza. Wypowiedź rektora została wzmocniona przez trzykrotne zaprzeczenie (*Tak nie było. Tak nie było*. *Tak nie było.*).

Z drugiej strony rektor B w bardzo krytyczny sposób postrzega środowisko uczelniane. W swojej wypowiedzi odsłonił niechęć, swój krytycyzm wobec poziomu intelektualnego kadry uniwersyteckiej, ale poniekąd również brak szacunku dla jej dokonań:

[2b] […] ***Ja myślę, że to rektorstwo zrobiło mi źle****, bo ja na przykład zawsze mi się wydawało, że biolodzy nasi to są tacy ludzie światowi,* ***tacy ludzie rozgarnięci, że nie daj Boże****.* (AHM/UMCS TN 1614)

[2c] […] *Tak samo jak zawsze twierdziłem, że* ***wydział chemii jest dobry do robienia pasty do butów*** [kaszel]. *Na co oni się obrażali i słusznie, no bo światłowody,* ***bo to bo owo***. ***Przecież światłowody to przypadek***. […] (AHM/UMCS TN 1614)

Podsumowując swoją kadencję rektor stwierdził:

[2d] […] ***Ja myślę, że to rektorstwo zrobiło mi źle*** […] (AHM/UMCS TN 1614);

w innym miejscu:

[2e] […] *Więc* ***ja myślę, że to to niedobrze się stało, że byłem tym rektorem, bo wtenczas poznawałem poznałem miałkość tego uniwersytetu*** *i ile on musi inwestować*. (AHM/UMCS TN 1614).

Wypowiedź rektora B, odnosząca się do całokształtu pełnionej przez niego funkcji głowy uniwersytetu, jest jednoznacznie negatywna. Przebija z niej niechęć, rozgoryczenie i poczucie klęski – jako rektora i człowieka.

Kolejny rektor – rektor C, został wybrany przez Senat na kadencję w latach 1984-1987. Deklarował, że jako rektor niezależny, wybrany przez środowisko, miał świadomość tego, że władza nie będzie mu ułatwiała zadania i udzielała pomocy w rozwoju uniwersytetu. Swoją rolę pojmował zgoła inaczej, zależało mu na zachowaniu stabilności uczelni i jej niezależności politycznej – na tyle, na ile było to wówczas możliwe:

6 Stan wojenny w Polsce trwał od 13 XII 1981r. do 22 VII 1983r. Wraz z ogłoszeniem stanu wojennego w Polsce zaczęły obowiązywać tzw. przepisy stanu wojennego, które zakładały, m.in.: zawieszenie działalności organizacji społecznych, w tym „Solidarności", zakaz organizowania strajków i manifestacji, militaryzację największych zakładów pracy, przerwanie łączności telefonicznej, zawieszenie wolności osobistych, wprowadzenie godziny milicyjnej, internowanie wielu działaczy opozycji. Władzę w państwie przejęła Wojskowa Rada Ocalenia Narodowego (WRON), z gen. Wojciechem Jaruzelskim na czele (Chmaj, Sokół, Wrona 2005: 322).

[3a] […] *Na żadne inwestycje nie mogłem liczyć i nie liczyłem! I nie o to mi chodziło. Moja idea była zupełnie inna – żeby odbywały się* ***normalnie zajęcia dydaktyczne****, żeby pracownicy mogli* ***normalnie pracować****, żeby mogli* ***spokojnie pracować bez obawy****, że tak powiem, że zostaną z takich czy innych powodów nagle yyy..* ***zwolnieni****, o to mi głównie przede wszystkim chodziło, to był główny mój że tak powiem cel. I druga rzecz – trochę* ***uniezależnić się od matki - partii****, jak jeden z kolegów partyjnych mówił.* (AHM/UMCS TN 1582)

[3b] […] *chodziło o to żeby uczelnia* ***pracowała normalnie****,* ***żeby ludzie*** *czuli się* ***bezpiecznie*** *– to była podstawowa moja, że tak powiem rola i moje mm.. zadanie* […] (AHM/UMCS TN 1656)

[3c] […] *Także miałem tutaj pomoc dość.. choć i kłopoty jak powiedziałem, bo* ***zwalniać*** *niektórych* ***chcieli,*** *ale w sumie* ***udało mi się*** *jakoś tę* ***niezależność*** *proszę pani* ***polityczną, od władz politycznych*** *utrzymać na uczelni.* (AHM/UMCS TN 1656)

Struktura wypowiedzi oparta została na takich słowach kluczowych, jak: *normalnie* (normalność), *bezpiecznie* (bezpieczeństwo), *bez obawy*, *praca*/*pracować*, *zwalniać*, *niezależność*/*uniezależnić się* (*od matki-partii*/*władz politycznych*). Rektor C podkreślał swoją rolę jako obrońcy normalności i bezpieczeństwa życia akademickiego, zwłaszcza jego pracy. Zapewnia, że z ogromną determinacją zabiegał o to, aby uniezależnić życie uniwersyteckie od władzy. Z innych źródeł wiadomo[7], że ta deklaracja miała pokrycie w rzeczywistości – rektor C nie zgadzał się na dyrektywy partii, co skutkowało blokowaniem przez władze wszystkich jego inicjatyw, również inwestycyjnych. Jego wypowiedź wyraża poczucie zadowolenia z dobrze wykonanego obowiązku w sytuacji nacisku politycznego. Mówiący podkreśla również aksjologiczny aspekt swojej pracy – rolą rektora, według niego, była ochrona, zapewnienie spokoju i bezpieczeństwa pracy ludzi w uniwersytecie, co udało mu się osiągnąć.

W relacjach rektorów, których sprawowanie funkcji głowy uniwersytetu przypadło na tzw. „dobre czasy", czasy demokracji, akcent padał na zupełnie inne kwestie. W relacji Rektora D, sprawującego urząd rektora UMCS w latach 1993-1999, na plan pierwszy wysunął się aspekt materialny/bytowy uniwersytetu.

[4a] […] ***największe sukcesy****... po pierwsze* ***chyba największym moim sukcesem była duża ilość inwestycji*** […] *Wtedy* ***mnie się udawało zdobywać pieniądze*** *na* ***modernizację*** *uniwersytetu i chyba w czasie tych sześciu lat, między innymi tam zdarzały się z tego powodu jakieś tam drobne* ***deficyty****, ale* [...] ***to się udawało***. (AHM/UMCS TN 1627)

Wypowiedź rektora krąży wokół spraw ekonomicznych, inwestycyjnych (*największy/e sukces/y*, *inwestycje*, *modernizacja*, *zdobywać pieniądze*, *deficyty*), a sam narrator przedstawił siebie jako inwestora firmy, jaką jest uniwersytet. Jego zdaniem miarą sukcesu jest nowoczesność i powiększony kapitał tejże „firmy", osiągnięty dzięki osobistej przedsiębiorczości jej zarządcy (*moim sukcesem była dużą ilość inwestycji*; *mnie się udawało zdobywać pieniądze*).

Również ocena funkcji rektorskiej świadczy o samozadowoleniu rektora D:

[4b] [o czasie rektorstwa] […] *Nie uważam tego czasu za czas stracony dla siebie, to była* ***przygoda****, to była moja* ***wielka przygoda****!* […] (AHM/UMCS TN 1684)

[4c] […] *ja ten okres uważam za* ***jeden z fajniejszych okresów w swoim życiu jak byłem rektorem*** *i* […] ***ja się tym uniwersytetem świetnie bawiłem****, to znaczy naprawdę to była dla mnie* ***przygoda,*** *ja to traktowałem jako* ***świetną życiową przygodę****, która trwała 6 lat.* (AHM/UMCS TN 1684)

Rektor D okres pełnienia funkcji rektorskiej wspomina jako czas „lekki i przyjemny" – indywidualną, *wielką*, *świetną*, *życiową przygodę*, w której on sam miał możliwość sprawdzić siebie i swoje umiejętności. W jego wspomnieniach ujawnia się indywidualizm, osobiste ambicje, przebojowość, pewność siebie człowieka, który jest zadowolony z własnych osiągnięć. Wypowiedź nosi znamiona egocentryzmu i nieskrywanej satysfakcji. Rektor D wręcz kreuje siebie na człowieka sukcesu.

Nieco inny charakter ma zarządzanie uniwersytetem w opinii rektora E, który pełnił urząd w latach 1999-2005. Według niego władanie uniwersytetem wiąże się z posiadaniem szerokiego i przenikliwego spojrzenia:

[5a] […] *dalej podtrzymuję, że rektor powinien być* ***władcą oświeconym****, a oznacza to* [...] ***widzenie absolutnie wszystkiego****!* […] *Tutaj na pewno właśnie to* ***oświecenie*** *to jest kwestia bardzo* ***szerokiego***

7 Powołuję się na opinię Jerzego Bartmińskiego przedstawioną mi w indywidualnej rozmowie odbytej we wrześniu 2012 r. Jerzy Bartmiński był prorektorem UMCS w latach 1991-1993 i pozostawał w osobistych relacjach ze wszystkimi rektorami.

***spojrzenia**, rektor nie może chodzić z klapkami na oczach, takimi, że widzi się tylko przed siebie, no i rektor musi widzieć, musi mieć wizje, musi widzieć daleko przed siebie.* (AHM/UMCS TN 1629)

Rektor E stwierdził, że głowa uniwersytetu powinna posiadać zdolności dalekosiężnego i twórczego spojrzenia, które obejmuje cały uniwersytet, a nie tylko najbliższe mu jednostki, czy wydziały. Ponadto, według niego, powinien on spełniać rolę *wizjonera*, który posiada konkretny pomysł na uczelnię i plany jego realizacji. Mówiący stosuje szereg czasowników modalnych (*powinien*; *nie może*; *musi* x 3), które podkreślają powinnościowy charakter stawianych względem rektora postulatów i wymogów.

Interesujące jest to, że ten sam narrator formułuje jeszcze jeden model funkcji rektora, w którym wydobyte zostały inne aspekty jego pracy:

[5b] […] *No i ja mogę już jeżeli miałbym choćby parę słów wątku osobistego powiedzieć, to ja właśnie **taką drogą szedłem**, bo w sumie **odsłużyłem** dla uniwersytetu 18 lat w administracji, z tego byłem 3 lata prodziekanem, 3 lata dziekanem, 6 lat prorektorem i 6 lat rektorem, co daje w sumie ciągłe 18 lat pracy. To była **wędrówka** od właśnie takiego szczebla prodziekańskiego, a więc od podstawowej jednostki uniwersytetu, jakim jest wydział, można powiedzieć, że po kolei **terminowałem** poznając uniwersytet i mogę no nieskromnie powiedzieć, że w momencie kiedy obejmowałem władzę rektorską uważałem, że znam uniwersytet. Kiedy objąłem władzę rektorską stwierdziłem, że trzeba się uniwersytetu **nauczyć od nowa**; bo to jest zupełnie inne spojrzenie, czy kiedy się patrzy na uniwersytet z pozycji dziekana, z pozycji prorektora i w końcu z pozycji osoby, która ponosi jednoosobowo pełną, stuprocentową **odpowiedzialność** za wszystko co się dzieje na uniwersytecie - bo tak jest ustawiony rektor, ma tysiące ludzi, w naszym przypadku, no ma 1800 ludzi z dziedziny naukowo-dydaktycznych **do dyspozycji**, ma drugie tyle z innych, a **odpowiedzialność** jest jednoosobowa. I o tym trzeba pamiętać, że że tu jest problem, właśnie **pewnej ufności**, pewnego **zaufania do zespołu**, którym się **dysponuje**, do ludzi i to jest moim zdaniem, niezbędny warunek dobrego **kierowania** uczelnią. Posiadanie **dobrego zespołu** i **zaufanie do ludzi**, że ludzie, którym się powierza obowiązki, będą je realizowali w najlepszej wierze i przy wykorzystaniu wszystkich swoich możliwości. No i wydaje mi się, że tak to, tak to **funkcjonowało**.* (AHM/UMCS TN 1629)

W powyższej wypowiedzi rektor E zaznaczył, że rektorstwo poprzedzone jest długą *wędrówką* na szczyt, podczas której należy *nauczyć się od nowa uniwersytetu*. To w jego opinii rodzaj służby obarczonej dużą odpowiedzialnością, w której ogromnie ważna jest współpraca z ludźmi i zaufanie do nich. Co więcej, w jego osobistej ocenie udało mu się osiągnąć ten trójczłonowy model: służby – współpracy – zaufania, który pozwala efektywnie kierować ogromnym zespołem ludzi, jakim jest uczelnia.

Kolejny lokutor - rektor F, którego kadencja przypadła na lata 2005-2008, zapytany o motywy objęcia funkcji rektora, powiedział:

[6] […] *Były motywy, jeżeli mówimy o tych, o tych przesłankach osobistych, to tu była może skromna, a może nieskromna ocena tego, że to **moje doświadczenie**, dlatego wspominałem, że dość długo w tej **wspólnocie** byłem wewnątrz tej **wspólnoty**, a więc po pierwsze **doświadczenie** trzydziestu lat prawie bycia w tej **wspólnocie** z jednej strony, a z drugiej strony **doświadczenie**, które związane było z **moją aktywnością** w innych ośrodkach naukowych **zagranicznych**, **chciałem** zrekapitulować, czy **spożytkować** dla tej **wspólnoty**, bo **uważałem**, że jest kilka spraw, które odwołując się do tego doświadczenia tutej w **naszym środowisku** warto zrealizować i to była część **mojego programu**, który wtedy formułowałem.* […] *Z tym kandydowaniem, to właściwie były takie dwie przesłanki: z jednej strony były to sprawy związane z funkcjonowaniem naszej **wspólnoty akademickiej**, powiem, z funkcjonowaniem jej od strony **bazy materialnej**, a także struktury **zarządzania** tą **wspólnotą akademicką**. Tu się oczywiście zbiegły różne, ja bym powiedział zaszłości, które powodowały, że no borykaliśmy się jako **wspólnota** akademicka z finansowym otoczeniem, prawda... Cele, które **nasz uniwersytet** zawsze stawiał, to było dążenie do tego, **żeby ta wspólnota akademicka** była **wspólnotą**, tak **aspirowała** na jedną z czołowych w Polsce, o **odpowiednim znaczeniu naukowym**, o **odpowiedniej ofercie dydaktycznej**, ale nie tylko ofercie, ale także **realizacji tej oferty** i to są i to jest jedna grupa, czyli **zapewnienie** pewnej **zmiany** funkcjonowania uniwersytetu i **zapewnienie warunków** finansowych takiej **realizacji misji** czy celu uniwersytetu. (J.B.: To rozumiem, że oceniałeś, że z tym jest ... źle) Źle. Zresztą były zupełnie formalne podstawy do takiej oceny, tymi tymi formalnymi podstawami to było to, że jednak na wiele programów, które miały **podnosić jakość kształcenia**, **jakość badań naukowych** po prostu nie starczało pieniędzy, co więcej, czasem to tak dotkliwie brakowało tych pieniędzy, objawiało się to koniecznością zaciągania na przykład zobowiązań zewnętrznych przez uniwersytet, a jak wiecie, przy **kamieniu finansowym u szyi** te nasze **wielkie plany** w sposób naturalny muszą, zderzając się z tą rzeczywistością, spuszczać z tonu*. (AHM/UMCS TN 1635)

Z powyższej wypowiedzi wyłania się postać rektora, który objął swój urząd mając wysokie aspiracje i oczekiwania, zarówno względem samego siebie, jak i środowiska, nie zadowala się bylejakością. Uwydatnione zostały w niej cechy wskazujące na kompetencję i profesjonalizm mówiącego oraz wysoko stawianą poprzeczkę (*moje doświadczenie*; *moja aktywność*, którą *chciałem zrekapitulować/spożytkować dla tej wspólnoty*; *mój program*; *odpowiednia oferta dydaktyczna*; *odpowiednie znaczenie naukowe*; *zapewnienie zmiany*; *zapewnienie warunków finansowych*; *realizacja misji uniwersytetu*; *podnosić jakość kształcenia/ badań naukowych*). Podmiot deklaruje się jako ktoś, kto miał pomysł na uczelnię i jej rozwój, chciał zadbać o podniesienie jakości kształcenia i nauki. Wyraźnie zaznacza się 1-osobowy, indywidualny punkt widzenia narratora, eksponowany przez formy osobowe i zaimkowe: *moje doświadczenie*, *mój program*, *problem, z którym przychodziłem, moja obserwacja, ból, z którym przychodziłem pełnić funkcję rektora, obserwowałem, ja obserwuję, ja pamiętam* – formuły te noszą wręcz znamiona narcyzmu.

Z drugiej jednak strony rektor F eksponuje także wartości wspólnotowe, używa słowa *wspólnota* aż 9 razy, a w połączeniu z przymiotnikiem *akademicka* trzy razy. Dla niego jest to *ta wspólnota*, znajdująca się *tutaj*, czyli w Lublinie. Inne miejsca nazywa *ośrodkami naukowymi*, ale w odniesieniu do tej, której czuje się częścią, stosuje leksem *wspólnota akademicka*, (*ta wspólnota*), *środowisko* (*nasze środowisko*), *społeczność* (*nasza społeczność*), *uniwersytet* (*nasz uniwersytet*). Znamienne są liczne użycia zaimka dzierżawczego inkluzywnego „nasz" (*nasza społeczność*, *nasze wielkie plan*y) oraz czasowników z końcówkami 1. osoby liczby mnogiej (*borykaliśmy się*, *żebyśmy teraz mówili*, *rozumiemy*, *jesteśmy indywidualistami*), które podkreślają jego więź z tą właśnie grupą, środowiskiem, wspólnotą.

Rektor F przedstawia siebie jako reformatora, który jednak nie odniósł zamierzonego sukcesu. W ostatnich zdaniach swojej wypowiedzi z niezrealizowanych zamierzeń tłumaczy się złym stanem finansowym uniwersytetu: […] *przy kamieniu finansowym u szyi te nasze wielkie plany w sposób naturalny muszą zderzając się z tą rzeczywistością spuszczać z tonu*.

Ostatni z przywoływanych tutaj rektorów (kadencja w latach 2008-2012) zasłynął jako rektor, który podejmował trudne, niepopularne decyzje. Ta najgłośniejsza dotyczyła drastycznego zmniejszenia zatrudnienia wśród obsługi UMCS[8]. Rektor motywował to potrzebą cięć, ekonomicznością uczelni i koniecznością ustabilizowania jej wydatków. Niemniej jednak konflikt z obsługą stał się faktem, nie obyło się bez pikiet i protestów. Sam lokutor nie podważył słuszności swojej decyzji:

[7] ***J.B**.: Pan wszedł w konflikt z obsługą w swoim czasie i tam nawet był taki ostry konflikt, kiedy sprzątaczki, sprzątaczki tak?, które były na etatach, zostały na innych zasadach zatrudnione. (A.D.: Tak.) Czy to, na co Pan się zdecydował, czy to się udało? Czy ten manewr się udał?*

***Rektor G**.: **Myślę, że się udał**. Myślę, że się udał, **aczkolwiek to były dla mnie bardzo trudne decyzje**.* (AHM/UMCS 1781).

Rektor G nie zatrzymał się jedynie na potwierdzeniu słuszności swego wyboru. Podjął próbę wytłumaczenia na czym dokładnie miał polegać sens zwolnień grupowych i zmiana w sposobie zatrudniania pracowników obsługi.

Z problemami budżetowymi borykało się wielu rektorów, ale w kadencji rektora G osiągnęły one apogeum i wysunęły się na plan pierwszy. Jak stwierdził, funkcjonowanie uczelni na dużym minusie stało się dla niego motywacją do podjęcia się funkcji rektora, niemniej jednak jego niezłomność i konsekwencja w działaniu, pomimo osiągniętych efektów (wyciągnięcia uczelni z finansowego dołka oraz ustabilizowanie jej sytuacji finansowej), nie znalazły oczekiwanego poparcia w środowisku, dlatego zrezygnował z kandydowania na drugą kadencję. Rektor podsumował swoją kadencję następującymi słowami:

[8] […] *Jeżeli się chce zaangażować autentycznie w pracę administracyjną na najwyższym szczeblu w uczelni i ma się to takie ryzyko podejmowania, podejmowania decyzji, to znaczy wszystko, wszystko spada na rektora, **odpowiedzialność jest całkowicie jednoosobowa**, czy to prorektor zrobi, czy dziekan, to i tak jest **odpowiedzialność rektora**, **więc to nieraz nie pozwala spać**. Mi ktoś powiedział, niczym zacząłem być rektorem, ale byłem wybrany, że **rektor jest osobą bardzo samotną. I jest to prawda! W podejmowaniu decyzji jest samotną**. A jak się ktoś pytał, czym jest uczelnia, już to kiedyś mówiłem, czy to jest przedsiębiorstwo, czy świątynia nauki, ja mówiłem, że to jest może świątynia nauki, ale dobrze zarządzana.* (AHM/UMCS 1781)

---

8 Po wstępnych wyliczeniach zwolnieniami grupowymi miała zostać objęta grupa 400 osób spośród m. in. szatniarzy, woźnych, sprzątaczek i innych pracowników obsługi. Po trudnych rozmowach ze związkami zawodowymi liczbę tę udało się zmniejszyć do 150 osób, co miało przynieść uczelni ok. 3 mln zł oszczędności w skali roku (źródło: Puls Biznesu: http://www.pb.pl/1994694,39988,zwolnienia-na-umcs-beda-mniejsze-niz-planowano; dostęp: 10.02.2015). Ostatecznie zwolnionych zostało 180 osób (AHM/UMCS 1781/12).

Podsumowanie

Z przytoczonych przeze mnie fragmentów wywiadów z byłymi rektorami UMCS wyłania się kilka indywidualnych wizji rektorstwa. W dużym stopniu związane są one z warunkami historycznymi i społecznymi panującymi w Polsce podczas poszczególnych kadencji. Inaczej postrzegają swoją rolę rektorzy, którzy pełnili tę funkcję w okresie PRL – kładą oni nacisk na aksjologiczne aspekty swojej pracy i podkreślają wartości takie jak: godność, honor, bezpieczeństwo, niezależność polityczna uniwersytetu. Ci młodsi, których kadencje przypadły na czas demokracji, jako istotne kwestie widzą: stan ekonomiczny, poziom nauki i dydaktyki, sukcesy w infrastrukturze i modernizacji uniwersytetu. Sądzę, że na podstawie przywołanych wyżej relacji można wskazać kilka autoprezentacyjnych modeli sprawowania funkcji rektora. Niektóre ich nazwy pochodzą wprost z tekstu, inne zostały sformułowane przeze mnie i są rezultatem analizy:

Model 1: **„kapitan statku"** (rektor A) – w tym modelu rektor stoi na czele i dowodzi uczelnią, a od swoich podwładnych oczekuje sumiennej pracy na rzecz „wspólnego dobra", jakim jest uniwersytet.

Model 2: **„ratownik i obrońca godności"** *versus* **„kolaborant"** (rektor B) – najbardziej kontrastowy wśród wszystkich wyróżnionych modeli, przesiąknięty poczuciem totalnej klęski osobistej narratora. Rektor przedstawił siebie jako tego, który walczył o dobre imię uniwersytetu i ludzi w nim pracujących, a mimo tego środowisko osądziło go jako sojusznika władzy.

Model 3: **„strażnik niezależności politycznej uniwersytetu"** (rektor C) – charakteryzuje go jasno określony cel – zachowanie niezależności politycznej uniwersytetu wobec władzy państwowej, nawet za cenę dużych wyrzeczeń (np. braku inwestycji).

Model 4: **„inwestor"** (rektor D) – jest to model, w którym rektor pełni rolę głównego biznesmena uniwersytetu. Jego nadrzędnym zadaniem jest dbanie o interes uczelni, z naciskiem na rozwój jej infrastruktury. Charakterystyczne jest dla niego skupienie na sobie, poczucie samozadowolenia i spełnienia (na różnych płaszczyznach działalności).

Model 5: **„władca oświecony"** / **„odpowiedzialny lider sprawnego zespołu"** (rektor E) – model ten pokazuje rektora jako rządzącego, którego cechuje: czujność, dalekowzroczność i przenikliwość, a który z drugiej strony darzy swoich współpracowników dużym kredytem zaufania, mimo że ponosi jednoosobową odpowiedzialność za stan uniwersytetu.

Model 6: **„członek wspólnoty" / „niespełniony menedżer"** (rektor F) – cechują go: ambicja, aktywizm, chęć wprowadzania szeroko zakrojonych zmian i innowacji na uczelni; niemożność ich osiągnięcia pozostawia u niego duży niedosyt.

Model 7: **„niezrozumiany samotnik"** (rektor G) – cechują go: siła, konsekwencja, dokładność, odpowiedzialność, zaangażowanie, które spotka się z oporem i niezrozumieniem otoczenia.

Jak widać, każdy z rektorów, opisując swoją pracę, sformułował (pośrednio lub bezpośrednio) najbliższy swoim doświadczeniom czy aspiracjom model rektorstwa. Większość z nich formułowała tylko jeden model, choć w przypadku rektorów E i F ujawniły się podwójne modele rektorstwa. Nie było jednak sytuacji, w której jeden model przebijałby w wypowiedziach kilku rektorów, choć niektóre wykazują pewną bliskość, jak „inwestor" czy „menedżer". To profilowanie swojej osoby i wskazywanie roli ma oczywiście charakter autoprezentacyjny, podparty takimi zabiegami jak np. dbałość o przedstawienie własnej osoby w jak najkorzystniejszym świetle, ukrywanie własnych braków, błędów lub niedociągnięć oraz podkreślanie walorów, mocnych stron swojej osoby i osiągnięć danej kadencji. Szczegółowe jednak odniesienie do technik autoprezentacyjnych, którymi posłużyli się narratorzy wymaga oddzielnego omówienia.

Literatura

Chmaj, M. Historia. Repetytorium dla kandydatów na studia prawnicze, administracyjne, politologiczne, historyczne i socjologiczne / M. Chmaj, W. Sokół, W. Janusz. – Bydgoszcz-Warszawa-Lublin: Oficyna Wydawnicza „Branta", 2005. – S. 304-340.

Goffman, E. Człowiek w teatrze życia codzienneg / E. Goffman, tłum. H. Datner-Śpiewak i P. Śpiewak; oprac. i słowem wstępnym opatrzył J. Szacki. – Warszawa : wyd I. PIW, 1977/1959.

Jones, E. E. Toward a general theory of strategic self presentation / Jones Edward, E. // Psychological Perspectives on the Self / E. E. Jones, T. S. Pittman; J. Suls (ed.). – Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1982. – Vol. 1. – 231-262.

Leary, M. Wywieranie wrażenia na innych: o sztuce autoprezentacji / M. Leary, przekł. A. Kacmajor, M. Kacmajor. – Gdańsk: Gdańskie Wyd. Psychiologiczne, 1999.

Schlenker, B. R. Self-presentation: Managing the impression of consistency when reality interferes with self-enhancement / B. R. Schlenker // Journal of Personality and Social Psychology . – 1975. – № 32. – С. 1030-1037.

Stach, R. Autoprezentacja jako komunikat interpersonalny / R. Stach // Z zagadnień komunikowania interpersonalnego / red. Z. Nęcki. – Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1989. – S. 85-92.

Stojanowska, E. Opisywanie siebie w warunkach autoprezentacji oraz prywatnie. Style autoprezentacji / E. Stojanowska. – Warszawa : Wyd. Wyższej Szkoły Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej, 1998.

Szmajke, A. Autoprezentacja. Maski, pozy, miny / A. Szmajke. – Olsztyn: Ursa Consulting, 1999.

Szmajke, A. Autoprezentacja – niewinny spektakl dla innych i siebie / A. Szmajke // Złudzenia, które pozwalają żyć. Szkice ze społecznej psychologii osobowości. – Warszawa: Wyd. Naukowe PWN, 2001. – S. 146-175.

Tabakowska, E. O językowych wyznacznikach punktu widzenia / E. Tabakowska // Punkt widzenia w języku i w kulturze / red.: J. Bartmiński, S. Niebrzegowska-Bartmińska, R. Nycz. – Lublin: Wyd. UMCS, 2004. – S. 47-64.

Struktura tekstu rozmowy potocznej / U. Żydek-Bednarczuk. – Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 1994.

Усні свідчення учасників АТО як історичне джерело

С.І. Дровозюк

У статті розкрито витоки усної історії, осередки усноісторичних досліджень в Україні, особливості об'єктивного та всебічного дослідження війни на Сході України, висвітлення різних аспектів досліджень, особливості усних свідчень як історичного джерела.

The article reveals the origins of oral history, oral history research centers in Ukraine, the features of objective and comprehensive investigation of war in Eastern Ukraine, the highlighting of various aspects of research, the peculiarities of oral evidence as a historical source.

Ключові слова: *усна історія, джерельна база, антитерористична операція, Схід України, інформаційна війна, учасники АТО, усні свідчення, проблеми «людина на війні».*

Keywords: *oral history, source base, antiterrorist operation, East Ukraine, the information war, members of ATO, oral testimony, the problem of «man at war».*

У новітній історії України особливим драматизмом виділяється війна на Сході України, яку офіційно іменують ще антитерористичною операцією (АТО). Це війна Росії проти України, що стала найбільшим викликом для українського народу від початку проголошення незалежності України. До війни на Сході України прикута увага українських істориків, які вважають своїм обов'язком дослідити її причини, події, значення для долі України та європейської цивілізації.

Об'єктивне та всебічне дослідження війни на Сході України може бути здійснене на основі широкої джерельної бази. Важливою складовою джерельного комплексу з цієї проблеми є усні свідчення учасників АТО. В сучасному джерелознавстві усні джерела називають серед основних груп джерел з історії України [1]. У контексті даного повідомлення усними джерелами можна вважати будь-яку інформацію, отриману і зафіксовану дослідником у процесі вербального спілкування з людьми, котрі надають цю інформацію на його прохання [2, с. 418].

Актуальність джерелознавчого аналізу усних свідчень учасників АТО визначається кількома обставинами. Дослідження війни на Сході України тільки розпочинається, тому на початковому етапі важливо визначити репрезентативну джерельну базу та здійснити її аналіз. Поглиблене дослідження зазначеної проблеми набуває актуальності у зв'язку з особливим характером війни, яку називають «гібридною». У війні, яку РФ веде проти України, поєднуються класичні прийоми ведення бойо-

вих дій з іншими засобами боротьби. Органічною складовою агресії проти України є інформаційно-психологічна війна, яка розпочалася задовго до подій на Сході України. Інформаційно-психологічна війна має на меті формування образу ворога-українця у свідомості громадян Росії та руйнування суспільної свідомості українських громадян. Основу інформаційної війни становить маніпулювання історичними фактами, спотворення історичного минулого та його фальшування. Отже, у контексті інформаційно-психологічної війни усні свідчення учасників АТО набувають особливого значення як джерело для вивчення процесів, що відбуваються у духовній сфері.

Джерелознавчий аналіз усних свідчень учасників АТО продиктований також поширенням останніми десятиріччями усної історії як методу дослідження. Погоджуючись з думкою, що метод усної історії сформувався і утвердився в зарубіжній науці і почав практикуватися на академічному рівні з кінця 1940-х рр., варто згадати, що в українській суспільно-історичній думці паростки усноісторичного підходу з'явилися у 20-х рр. XX ст. Під час обстежень українського села, що проводилися в той час, використовувалися матеріали усних розповідей селян про події 1917-1920-х рр. Ця тенденція найчіткіше виявилася у «фольклорному» методові дослідження суспільно-історичних явищ, який пропагував В.Петров. Він пропонував «списати живих людей», використати спогади селян, «записати на засіданні сільради промови найколоритніші й найяскравіші» [3, с.13]. Водночас вже тоді офіційні органи виявляли недовіру до народної пам'яті.

Про утвердження усної історії в Україні свідчить згуртування прихильників усноісторичних досліджень та освоєння ними нових аспектів історії України. У 2006 р. створена Українська Асоціація усної історії. Осередки усноісторичних досліджень сформувалися в Київському Національному університеті імені Тараса Шевченка, Переяслав-Хмельницькому державному педагогічному університеті імені Григорія Сковороди, Запорізькому національному університеті та інших навчальних закладах. Проводяться семінари і конференції, реалізуються цікаві проекти, опублікована низка праць [4]. У контексті досліджуваної проблеми привертає увагу проект «Україна в роки другої світової війни: повсякденний досвід виживання» [5]. Перспективним є проект Українського інституту національної пам'яті та Фонду збереження історії Майдану «Майдан: усна історія», для якого записано понад 300 інтерв'ю з активістами Майдану. Ці записи стануть основою архіву Майдану та слугуватимуть джерельною базою для поглиблених історичних досліджень [6]. Усні джерела все частіше використовуються в дисертаційних дослідженнях. Цей досвід може бути корисним для формування джерельної бази з історії війни та наступних усноісторичних досліджень.

Важливою методологічною проблемою є визначення місця джерела у комплексі історичних джерел, його репрезентативності та інформаційного потенціалу. У цій процедурі історики керуються вченням про інформацію, на підставі якого джерелом вважається будь-який носій інформації про історичні події, явища і процеси. Продуктивним є комплексний підхід, що передбачає використання якомога ширшого кола різноманітних джерел. Наприклад, А.Зінченко, характеризуючи джерельну базу історії «Майдану й Революції Гідности та російсько-української війни 2014 р.», підкреслив, що йдеться не лише про писемні документи, «але й фото й кіноматеріяли, свідчення очевидців, які були по різні боки протистояння і навіть інформаційні фейки, які вкидалися в інформаційний простір з певною метою (виявлення цієї мети дає змогу історикові розуміти прийоми ведення інформаційної війни з супротивником)» [7, с.133]. Відомо, що усні свідчення характеризуються суб'єктивністю. Така їхня властивість спричиняє критичне ставлення до усного методу, що «…дає в розпорядження історика надто суб'єктивне джерело, яке залежить не лише від персональних упереджень, а й від можливостей пам'яті опитуваної особи…» [8, с.247]. Зрозуміло, що не існує жодного ідеального історичного джерела і кожне з них, у тому числі усні свідчення, потребують ретельної внутрішньої критики. Підкреслювання суб'єктивності усних свідчень не применшує їхнього значення, бо справжня цінність кожного свідчення з'ясується тільки у процесі аналізу та у поєднанні з іншими джерелами. Крім того, про інформаційний потенціал джерела варто говорити з урахуванням природи і особливостей історичних фактів, подій і явищ, які в ньому відображені. Наприклад, усні свідчення є важливими для людського виміру війни, дослідження її духовних аспектів (свідомості, емоцій, настроїв тощо), в той час як суто воєнна складова може бути реконструйована за іншими джерелами. Зрештою, інформаційний підхід практично вичерпує дискусію між істориками-документалістами та прихильниками усної історії щодо значення усних свідчень.

На нинішньому етапі дослідження, коли документи та матеріали органів державної влади і збройних формувань є переважно недоступними для використання, усні свідчення становлять істотну частину джерельної бази. Усні розповіді нерідко повідомляють про події, які недостатньо або ж зовсім не відображені в інших джерелах.

Усні свідчення можуть дати інформацію для висвітлення таких аспектів війни: соціальне походження, вікова та професійна характеристика учасників АТО; мотиви участі у війні добровольців; озброєння і тактика ведення бою; участь у боях; перемоги і поразки; перебування у полоні; розвідувальна діяльність; досвід виживання бійців в умовах війни; стан військової дисципліни бійців; вплив війни на свідомість учасників АТО; відносини між бійцями, між командирами і бійцями; участь жінок в АТО; взаємовідносини бійців і місцевого населення; динаміка настроїв місцевого населення; побут учасників АТО, забезпечення їх продуктами харчування, одягом, предметами гігієни тощо; вільний час учасників АТО; творчість в умовах війни; волонтерська допомога; надання допомоги пораненим під час бою, лікування поранених і хворих; морально-психологічний стан учасників війни; спілкування бійців з рідними і друзями; діти і війна; вплив війни на сімейні відносини; інформаційна війна Росії проти України та ін.

Для формування значного масиву усних свідчень про події на Сході України, максимального відображення в них інформації, що зберігається у пам'яті учасників АТО, необхідно розглянути деякі загальні підходи, питання методики та техніки роботи. Варто ознайомитися з досвідом, який дослідники накопичили у цій сфері: методикою та технікою фіксації розповіді, розшифрування інтерв'ю та інтерпретації здобутої інформації. Оволодіння методиками збирання і опрацювання матеріалів інтерв'ю має важливе значення для формування репрезентативних джерел та коректного введення їх в науковий обіг. Необхідно враховувати, що інформаційні особливості усних джерел безпосередньо пов'язані з людською пам'яттю як функцією мозку. Не слід сподіватися, що вся інформація механічно «перетече» з пам'яті учасника АТО до диктофона чи відеокамери. Важливе джерелознавче питання – це готовність бійця розповісти про побачене та пережите. Уже перші розмови журналістів з учасниками АТО показали, що є певні стримуючі чинники, своєрідна внутрішня «цензура». Наприклад, важко поранений боєць «…не хоче розповідати про війну нікому, вважає, що не заслуговує такої уваги» [9]. Інший «…розповідає про дещо із посмішкою, а щось і згадувати не хоче» [10]. Поведінку ще одного бійця журналістка охарактеризувала так: «Про війну він говорить обережно, наче підбирає слова. Щоб не сказати зайвого, того, про що поки не можна говорити, бо надто боляче» [11]. Отже, варто взяти до уваги, що носій інформації – жива людина зі своєю унікальною емоційною сферою, характером та мотивами поведінки.

У видобуванні інформації з пам'яті учасника подій беруть участь дві особи: дослідник, який запитує, і учасник або свідок подій, який відповідає. Вони спільно створюють історичне джерело і впливають на обсяг і зміст записаної інформації: перший – структурою та змістом запитань, другий – суб'єктивним дозуванням інформації. Тому передусім необхідно створити умови для продуктивної розмови, мінімізувати вплив стримуючих чинників. У зв'язку з цим важливе значення має зміст питальників, анкет та інших матеріалів, необхідних для проведення досліджень. Можливо, доцільно розробити уточнені питальники для різних категорій учасників АТО. У процесі дослідження може виникнути необхідність сформулювати додаткові запитання для деталізації подій. Питальник може складатися з кількох блоків, що відповідатимуть певним видам предметно-практичної діяльності та духовного життя. Йдеться, зокрема, про запитання, які на завершальному етапі розмови дали б можливість виявити світогляд учасника війни, його оцінку описаних подій, ставлення до них (Які, на Вашу думку, причини війни? Які зміни відбулися в українському суспільстві під впливом війни? Як вплине війна на економічний, політичний і духовно-культурний стан України? тощо).

Необхідно визначити сприятливий час і місце для спілкування. Перший контакт може відбутися під час повернення учасників АТО до місця розташування чи проживання. Однак за таких умов не можливо розраховувати на тривале інтерв'ю, тому можна домовитися про наступну зустріч. Розмова може відбутися за місцем лікування, однак тут слід бути особливо уважним до фізичного та морально-психологічного стану пораненого (можливість чути, бачити, розмовляти).

У процесі підготовки дослідника до інтерв'ю з учасниками АТО може бути корисним досвід журналістів. Від початку АТО друковані та електронні ЗМІ опублікували великий масив журналістських інтерв'ю з учасниками подій на Сході України. Ці інтерв'ю також є важливим історичним джерелом, тому зафіксована в них інформація заслуговує всебічного джерелознавчого аналізу. Опубліковані журналістські матеріали несуть першу інформацію про події на Сході України, бойові дії, життя та побут на цій території, поведінку населення та терористичних угруповань, героїзм і зраду тощо. Цікавою є розповідь учасника АТО Івана Рибара, яку записала кореспондентка газети «Вінниччина» Тетяна Глушак [12]. Основні віхи історії Івана Рибара такі: «відстояв всенький» Майдан, займався гуманітарною допомогою, брав участь у боях в зоні АТО, потрапив в Іловайський «котел», був поранений, лікувався

в Україні і в Естонії. Драматизмом позначені розповіді про життя в полоні, Іловайський котел, бої за Донецький аеропорт, 32-й блокпост та інші події [3].

Опрацювання журналістських інтерв'ю, опублікованих в регіональних ЗМІ, дає орієнтири для історичного дослідження, допоможе визначити напрями пошуку, з'ясувати структуру і зміст інформації, яку історик може почерпнути з усних розповідей учасників АТО. При цьому варто мати на увазі, що кожне періодичне видання чи телеканал має власну редакційну політику, а журналіст – своє творче завдання і власний стиль. Порівняльний аналіз усних свідчень, записаних журналістами і опублікованих у ЗМІ, допоможе дослідникові визначити систему запитань для наступних інтерв'ю.

У процесі дослідження необхідно враховувати особливості усних свідчень як історичного джерела. Одна з них – емоційна забарвленість, що виникає під впливом бойових дій. Екстремальні умови війни можуть спричинити неточності в розповідях про побачене, що необхідно враховувати у процесі фіксування та використання інформації. При цьому свідчення командного складу і рядових учасників можуть мати певні особливості. На інформаційну насиченість усних свідчень впливає також тривалість перебування в зоні АТО, напруженість та інтенсивність подій: адже одні респонденти були свідками окремих епізодів, у той час як інші – учасниками багатьох важких боїв. Певні відтінки мають свідчення представників різних регіонів України та різних політичних уподобань. Кожен учасник подій прагне розповісти свою особисту історію, у яку можуть вплітатися оцінки, судження, узагальнення та висновки. Отже, усні свідчення можуть містити інформацію різних видів, що характеризує воєнні дії та духовний світ учасників війни. Враховуючи зазначені особливості, питання анкет необхідно сформулювати так, щоб забезпечити повноту і системність знань про війну.

До збирання усних свідчень учасників АТО варто залучити студентів та учнів, що матиме не тільки наукове, а й виховне значення. Участь у дослідженні допоможе їм глибше осмислити природу цієї війни та відчути її трагічний зміст, сприятиме формуванню національної та історичної свідомості.

Таким чином, усні свідчення учасників АТО є важливим історичним джерелом для вивчення війни на Сході України. Для продуктивного використання цього історичного джерела необхідно зафіксувати максимальну кількість усних свідчень за допомогою сучасних технічних засобів та здійснити ретельний джерелознавчий аналіз зібраних матеріалів. Цю роботу необхідно здійснювати як загальнодержавний науковий проект, що об'єднає зусилля краєзнавців кожного села, міста, району, області. Важливо, щоб зусилля дослідників були належно організовані та скоординовані на єдиній науково-методичній базі. На основі зібраних матеріалів може бути створений єдиний архів усних свідчень про війну на Сході України. Дослідження дасть можливість з'ясувати вплив війни на міжнародні відносини, економіку, свідомість, побут, культуру, повсякдення та інші сторони життя українського суспільства. Масштабні дослідження у конкретноісторичному та джерелознавчому аспектах не тільки забезпечать висвітлення війни РФ проти України, а й сприятимуть розвиткові таких людинознавчих напрямів історичної науки як психоісторія, мікроісторія, історія повсякденності тощо. Є сподівання, що українські історики збагатять світовий досвід дослідження глобальної наукової проблеми «людина на війні». В регіональному аспекті це сприятиме збагаченню краєзнавчих досліджень.

Література

1. Калакура, Я.С. Історичне джерелознавство : підруч. / Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко. – Київ : Либідь, 2002. – 488 с.

2. Негайко, Т. Джерела усної історії: проблеми та перспективи використання на сучасному етапі // Наукові записки з української історії : зб. наук. ст. – Тернопіль, 2007. – Вип. 19. – С. 418-423.

3. Петров, В. Місце фольклору в краєзнавстві / В. Петров // Етногр. вісн. – 1925. – Кн. 1. – С. 12-21.

4. Нолл, В. Трансформація громадянського суспільства : усна історія укр. селян. культури 1920-30 рр. / В. Нолл. – Київ : Родовід, 1999. – 559 с.

5. Борисенко, В.К. Свіча пам'яті : усна історія про геноцид українців у 1932-1933 рр. / В.К. Борисенко. – Київ : Стилос, 2008. – 288 с.

6. Боровик, М. Пам'ять про війну в усних джерелах : (на матеріалах проекту «Україна в роки Другої світової війни: повсякденний досвід виживання») / М. Боровик // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2012. – Вип. 111. – С. 18-21.

7. Свентах, А. «Майдан : усна історія» / А. Свентах // День. – 2014. – 27 листоп. – С. 8.

8. Зінченко, А.Л. Історія : вступ до спеціальності : [навч. посіб. для студентів вишів спеціальності «Історія»] / А.Л. Зінченко. – Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2014. – 236 с.

9. Яковенко, Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – Київ : Критика, 2007. – 375 с.

10. Володимирова, В. 17-річний Євген Гончаренко – наймолодший учасник АТО / В. Володимирова // Молодіж. газ. Вінниччини. – 2014. – 10 верес. – С. 8.

11. Глушка, Т. Одна граната для суперника, інша – для себе… / Т. Глушка // Вінниччина. – 2014. – 29 жовт. – С. 3.

12. Малафей, В. У полон «сепарів» перестали брати, коли побачили, що наші спецслужби їх відпускають / В. Малафей // Поділ. порадниця. – 2015. – 7 січ. – С. 3.

13. Поліщук, Л. З полону ЛНР повернувся командир … / Л. Поліщук // 33-й канал. – 2015. – 7 січ. – С. 2.

14. Володимирова, В. «Два мільйони за Донецький аеропорт…» / В. Володимирова // Там само. – 2014. – 29 жовт. – С. 6.

15. Малафей, В. «За день ми втратили більше бійців, ніж за всю війну» / В. Малафей. – Там само. – С. 6.

16. Поліщук, Л. «Здався в полон заради полонених…» / Л. Поліщук // Там само. – 2014. – 12 листоп. – С. 7.

17. Ковальський, Р. Чи стане героєм України боєць Док… / Р. Ковальський // Там само. – 10 груд. – С. 1, 7.

Усна історія як засіб історичної дидактики, виховання та реконструкції умов праці й побуту в'язнів ГУЛАГу

О.К. Струкевич

Стаття розповідає про місце усної історії в практиці шкільної освіти та виховання. Матеріали усної історії стають інструментом, медіатором між історичною епохою і особистістю учня і дозволяють не просто знати матеріал, а й розуміти історичну добу.

The article tells about the place of oral history in the practice of schooling and education. The materials of oral history are becoming a tool and mediator between historical epoch and the student's personality and allow not just to know the material, but also understand the historical epoch.

Ключові слова: *усна історія, ГУЛАГ, шкільна освіта, навчально-виховний потенціал усної історії, учні, пошукова робота.*

Keywords: *oral history, the Gulag, school education, the educational potential of oral history, students search work.*

Тема усної історії на вустах українських вчених є яскравим свідченням, хай і дещо запізнілим, включення української науки в той ейнштейнівський переворот в історичній науці, який 1929 р. розпочали професори Страсбурзького університету Марк Блок і Люсьєн Февр – засновники історичної «школи Анналів». Вони довели дослідницькому товариству, що крім історії подій, існує не менш вагома історія свідомості.

Заради історичної правди слід зазначити, що українські історики, ще до славетних французів, почали все більше уваги звертати на питання свідомості. Серед них слід згадати І. Крип'якевича, В. Липинського, В. Модзалевського, Л. Окиншевича, М. Грушевського. Проте даний напрям розвитку української історичної науки був перерваний засобами радянського державного терору. Лише зі здобуттям незалежності українські історики знову звернулися до питань суспільної свідомості поза рамками так званого класового підходу.

Так, 1993 р. до вивчення державної еліти не лише як політичної одиниці, але і як носія певного менталітету, запропонував звернутися В. Степанков, наголошуючи, що дані аспекти є найменш дослідженими у комплексі проблем Визвольної війни. На все пильніший інтерес до вивчення питань сфери свідомості вказує й колективна праця відділу історії України середніх віків «Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості», де вже в перших словах передмови В.Смолій, посилаючись на світовий досвід, наголошує, що «історія як наука надалі не може результативно розвиватися лише в межах подієвого вивчення цивілізаційного процесу, послідовної реконструкції його причинно-наслідкових виявів у різних хронологічних періодах».

Звернутися до вивчення «паралельного світу» – світу уявлень та ідей історичних суб'єктів закли-

кає Н. Яковенко. Дана тематика стала об'єктом дослідження й у історіографічній критиці. Це засвідчують роботи В. Кравченка, В. Матях. Нарешті, дана тенденція знайшла своє відображення і в розвідках методологічного змісту. Таким чином, українські історики, за образним порівнянням М. Блока, все ретельніше й послідовніше уподібнюються «казковим людоїдам», які чигають на здобич там, «де пахне чолов'ятиною».

Усна історія зосереджується на записі й обробці свідчень очевидців чи учасників подій з метою фіксування цих свідчень у якості емпіричного наукового матеріалу, як основи для опису та аналізу зафіксованих подій істориками.

Методи застосовувані у рамках усної історії, придатні для вивчення подій, що утримуються «живою історичною пам'яттю», тобто пам'яттю учасників чи свідків певних подій, віддалених від сьогодення не більше як на два покоління.

Коли професор Колумбійського університету Аллан Невінс після Другої світової війни звернувся до методу, який він назвав «усна історія», він завершив той перший виток у спіралі розвитку історичної науки, який розпочав ще «батько історії» Геродот з Галікарнасу.

Щоб зафіксувати ту окопну правду, ті суб'єктивні знання і враження, які не відображав жодний найдетальніший, найоб'єктивніший рапорт про хід воєнних дій чи стан військ у часи затишшя на фронтах Дугої світової війни, американський вчений взявся «розпитувати», «розвідувати», «дізнаватися» про війну з вуст її безпосередніх учасників. Саме цим – розпитуванням, дізнаванням, що по-грецьки позначається словом «[h]istoreo», і зайнявся Геродот у V ст. до н.е., щоб зафіксувати розповіді учасників греко-перських воєн, які на цілі епохи визначили напрями розвитку Давньої Греції та усього світу.

Починаючи з часів Геродота історики розглядали свідчення очевидців важливих подій як правдиві аж до XIX ст. Доти, доки історична академічна наука не визнала першочерговими дослідження архівних писемних джерел. Так теза Геродота: історія – це знання, отримане з вуст учасника подій шляхом «розпитування», «розвідування» було заперечене антитезою: історія – це знання – система «достовірних фактів», отриманих з документів офіційного походження, за допомогою «критичного методу». Адже, що може оцінити несвідомий свого місця і ролі в історичному процесі рядовий солдат, представник неосвічених соціальних низів.

Демократизація усіх сторін суспільного життя у ряді провідних індустріальних країн XX ст. дозволила і спонукала істориків звернути увагу на світосприйняття найширших верств суспільства. Завдяки зусиллям дослідників у царині усної історії, дискусіям з її критиками наприкінці XX ст. досягнуто синтезу названих тез. Сьогоднішні історики приходять до думки, що для реконструкції картини минулого вагоме всяке зафіксоване знання, отримане і з офіційного документа, і з глибинного інтерв'ю біографічного характеру, і зі спогадів біографічного змісту. На останньому, як суттєвому прояві усної історії, наголошує австралійський дослідник Алістер Томсон стверджуючи, що «записи усних історій порівнюються з письмовими автобіографіями».

У багатьох країнах усна історія знаходить свій розвиток поза мурами академічних та вищих освітніх установ. Нею займаються у школах. Її методи знаходять застосування у громадських ініціативах та проектах зі збору спогадів. Таким чином усна історія, зародившись і сформувавшись як складова академічної історичної науки, знаходить свій вихід у практичну площину – у практику шкільної освіти та виховання. З нашого погляду, робота у рамках усної історії може бути використана учителями для формування живого інтересу учнів до історії. Дасть можливість формувати в учнів комунікативні компетенції, формувати смак до творчої діяльності, зокрема:

– вчитися розрізняти колективну (поколіннєву) та індивідуальну пам'ять;

– виявляти особистісні упередження, брати до уваги вибірковість людської пам'яті, ностальгію за молодістю;

– розрізняти власне пам'ять про подію та різночасові нашарування у людській пам'яті, зумовлені впливом колективних ретроспекційних версій минулого;

– виявляти, як люди надають сенс своєму минулому;

– аналізувати, як люди індивідуальний досвід пов'язують із соціальним підтекстом;

– вивчати, як історія стає частиною сучасності;

– розуміти, як люди використовують пам'ять про минуле заради визначення сенсу власного життя та пояснення навколишнього світу.

Нарешті, залучення учнів до пошукової роботи у рамках усноісторичних проектів мимовільно спонукатиме учнів до закріплення дидактичного матеріалу шкільної програми.

Не усі історики розглядають усну історію як метод. Зокрема, американський історик Майкл Фріш

переконує, що «пам'ять – персональна та історична, індивідуальна та поколіннєва» – має бути переміщена «до центру усноісторичного дослідження як його об'єкт, а не метод».

Якщо розуміти усну історію таким чином, то це дозволить педагогам практикам, якомога широко використовувати напрацювання усної історії для донесення історичного матеріалу до свідомості учня. Адже сухі формулювання підручника щодо змісту соціально-культурних, -економічних, -політичних, -етнічних та інших процесів та явищ не дозволяють знання перетворити у переконання, мотиви до дії, виявлення громадянської позиції. Відомо, щоб знання переросли у переконання, частину внутрішнього світу, духовності людини потрібен власний життєвий досвід. У ході навчання, особливо при вивченні історії, це неможливо. Єдиним замінником власного досвіду – інструменту формування переконань школяра можуть виступити емоції сучасників та учасників історичних подій. Сприймаючи ці емоції як свої, учень і формує переконання щодо історичного минулого.

Таким чином, матеріал усної історії стає інструментом, медіатором між історичною епохою і особистістю учня, саме він дозволяє не просто знати історичний матеріал, а розуміти історичну добу, всіма силами не допускати повторення чорних сторінок минулого і берегти надбання попередніх поколінь.

У контексті формування переконання щодо неприродності тоталітаризму для життя окремої людини чи функціонування цілого суспільства надзвичайно продуктивними виглядають спогади в'язнів ГУЛАГу. Звичайно, для змалювання картини 30-х рр. в Україні потрібні узагальнення на рівні: «Відповідальність за невміле керівництво промисловістю з недосвідчених партійних керівників влада перекладала на старих «спеців» – фахових інженерів, техніків, технологів»; «Наступною жертвою масових репресій стала українська інтелігенція, яка могла і критично оцінювати політику ВКП(б) та її генсека щодо України»; «розгортання масового терору»; «винищення української «націоналістичної» інтелігенції і т. ін.

Водночас, подібні узагальнення є лише початком того дедуктивного методу викладу знань, на якому будуються підручники. За цими узагальненнями мають іти конкретні приклади державного терору щодо конкретних осіб. Проте обсяги шкільного підручника заважають широко і всебічно пройтися дедуктивним шляхом від загальних соціальних процесів до доль конкретних жертв сталінського режиму. Більше того, потяг до академізму характерний для наших авторів підручників веде до того, що текст переповнений абстрактними формулюваннями, що зрозумілі для вчених (які обов'язково надають свою рецензію на рукопис підручника, що бере участь у конкурсі), але дуже мало сприймаються і фіксуються у свідомості учнів.

Саме у цьому контексті матеріал, зібраний у рамках усної історії стає обов'язковим доповненням до шкільного підручника. З огляду на особливості сприйняття учнів тема «великого терору», «масових репресій» має базуватися на конкретних образах з функціонування репресивної державної машини, життя в'язнів, умовах підневільної праці.

Так, питання безпідставності, надуманості звинувачень легко унаочнюється спогадами жертв репресій. Наприклад, розповіддю капітана корабля. Він та його команда були арештовані за те, що кілька матросів по-дружньому обмінялися з командою французького корабля гостинцями. Матроси подарували французам дві пляшки горілки, а навзаєм отримали дві пляшки рому і коробку мандаринів. Був влаштований допит. Три матроси, які безпосередньо брали участь в обміні більше на корабель не повернулися. Всіх інших звільнили, записавши у особові справи інформацію про інцидент.

Робітник консервної фабрики розповідав, як на підприємство завітала група іноземних візитерів. Одна жінка з делегації дала двом дівчатам-лаборанткам по шоколадній плитці. Дівчат одразу ж викликали до міськвідділу НКВД і вони більше ніколи на фабрику не повернулися.

Арештовували і за спроби пожартувати. Репресований пригадує такий випадок. Якийсь черговий пропагандист у розмові з робітниками зацитував традиційне більшовицьке гасло «Нам нужно догнать і пєрєгнать Амєріку». Хтось у відповідь жартома зауважив «Коли ми доженемо Америку, то залиште мене там, а самі переганяйте». Цього виявилося достатньо, щоб отримати 3 роки концтаборів.

Умови утримання мешканців у камерах, транспортування, в'язнів, екзекуції над арештованими, засоби психологічного тиску, способи вибивання особистих зізнань, репресії проти рідних, утримання у таборах, умови праці, рівень харчування, відсутність будь-якої санітарії. Правдиві розповіді про це надаватиме учням достатньо історичного матеріалу для формування власних переконань щодо природи радянського минулого на теренах України.

У масиві матеріалів з даної теми звичайно домінують свідчення, що формують «комплекс жертви» в учня. Тому для учителя вагомі і приклади протистояння нелюдському режимові, здатність людей у найважчих умовах проявляти людську гідність. Спогади надають і таку інформацію.

Часто в'язні робили пародії на відомі пісні. Наприклад, невідомі в'язні спародіювали популярну пісню І.Дунаєвського та В.Лебедєва-Кумача «Широка страна моя родная».

Широка страна моя родная,
Много в ней полей, лесов и рек,
Я другой такой страны не знаю,
Где несчастней был бы человек.
От Москвы до самых до окраин,
С южных гор до северных морей
Человек проходит под конвоем
По несчастной родине своей…

Проявом народної творчості був і анекдот. «Питають вірменина: «Хороша ли советская власть?», а він поганою російською мовою відповідає: «Хороший советский власть, но очень длинный». Іншого запитали, чи любить він совєтську владу. Той відповів: «Люблю, як свою жінку». «Тоді як ти любиш жінку?» Відповідь: «Я її трішки люблю, трішки боюся і трішки хочеться до іншої». «Яка різниця де ти живеш: у Сиблагу чи Совєтлагу, все одно за кордон не втечеш».

Спроби протистояти тюремному режимові були рідкісними, а якщо траплялися, то, у кращому разі, завершувалися нічим, щодо задоволення викладених вимог. Водночас вони дозволяли людині зберегти власну гідність.

Наприклад Іван Козяр – викладач Іллінецького радгоспу-технікуму Вінницької області наважився поскаржитися начальникові в'язниці на нелюдські умови проживання: «Я бажаю знати становище тих, хто відбуває тюремне ув'язнення; теперішнє моє становище Вам відомо, «гражданін начальнік». Мене помістили у камеру на одну людину, а нас у камері п'ятеро; нема ніякої постелі; мені не міняють білизну уже 6 місяців; я не купався теж 6 місяців; мене позбавили листування з сім'єю; не користуюсь ні олівцем, ні папером, ні книгою, ні газетою – взагалі нічим. Харчування моє складає шматочок сирого хліба, кружка води вранці і кружка супу в обід – і це все. Я прошу згідно зі статутом, який у вас безумовно є, змінити моє подальше перебування в тюрмі і дати мені можливість прочитати статут, щоб я знав, що від мене вимагається, як я маю себе поводити в ув'язненні і що мені належить». Через кілька днів начальник в'язниці пояснив: «Все, що ти мені минулого разу сказав, що ти не купався, не міняв білизну, немає постелі, погано годують та інше, то все це робиться згідно зі статутом у тюрмі, бо ти не на курорті, а в тюрмі; надалі ніяких змін не буде, тому що ти тут тимчасово. Багато хто хотів відбути строк покарання у тюрмі, але не буває так добре; радянський хліб задарма не дають. Поїдете до білих ведмедів, там буде краще».

У висновках хочемо наголосити на високому навчально-виховному потенціалі усної історії щодо засвоєння учнями історичного матеріалу, формування переконаних патріотів Батьківщини.

Народні перекази про драми війни як об'єкт усноісторичних та фольклористичних досліджень

О.М. Кузьменко

У статті зроблено аналітичний огляд праць з теорії усної історії та фольклористики, присвячених оповіданням-спогадам та переказам про війну. Стверджується, що усні розповіді мають різні специфічні форми відображення індивідуального та колективного досвіду пережиття історичної драми. Висвітлено спільне та відмінне у методах інтерпретації наративних текстів, які є єдиним об'єктом дослідження.

In the article is made the analytical review of papers on the theory of oral history and folklore that are dedicated to story-memories and stories about the war. It is alleged that the oral stories have different specific reflect forms of individual experiences and collective experience of the historical drama. The article deals with common and different methods of i narrative texts interpretation that is the only object of research.

Ключові слова*: усна історія, фольклористика, метод, зміст, форма, текст, досвід, пам'ять.*

Key words: *oral history, folklore, method, content, form, text, experience, memory.*

Народні оповідання, перекази про драми війни – це усні свідчення, які в силу перманентних

гострих політично-суспільних конфліктів та зламів виникали завжди і, як показують останні події у світі та Україні, мають підґрунтя творитися і відтворюватися знову. Тому важливим є різностороннє дослідження причин їх виникнення, семантика і прагматика. Учені соціологи, історики, антропологи, культурологи, етнологи і фольклористи одностайні у тому, що усні спогади про минуле є особливими видами текстів, які є, по суті, метафоричним наративом і заслуговують на увагу не тільки як інструмент чи джерело, але передусім як предмет дослідження [1, с. 320]. Тому вибір та застосування різних методів вивчення цього предмету, вияснення його семантико-структурних, когнітивних, аксіологічних властивостей обґрунтовують *актуальність* досліджень, які вивчають прояви живої традиції оповідання.

Отож *мета* нашої студії полягає у спробі теоретичного узагальнення двох типів аналізу уснословесної традиції − усноісторичного та фольклористичного. *Об'єктом* ми обрали проблемні праці з усної історії та фольклористики, які стосуються політичної історії першої половини XX ст. *Предметом* є специфіка усноісторичної та фольклористичної методик вивчення усної традиції, як процесу і як результату, що виявляються у формі оповідей та родинних переказах про події Першої та Другої світових воєн.

Інтенсивною і надзвичайно продуктивною у світовій практиці є робота із текстами народних оповідей, які відображають кореляцію колективної пам'яті (досвіду народу) та індивідуального життєвого досвіду людини («спогади очевидців»). Низка зарубіжних учених: попередників та засновників напрямку «oral history» (Лінвуд Монтель у книзі „The Saga of Coe Ridge» (1970), Поль Томпсон з монографією «The Voice of the Past: Oral History» (1977) [2], Ян Вансина [3], Алістер Томсон [4], Баббара Аллен [5] та ін.), їх численні послідовники (Вікторія Календарова [6, 7], Татьяна Вороніна, Вікторія Куделя-Свйонтек та ін.) − обрали об'єктом дослідження усні автобіографічні розповіді людей про історичне минуле та їх інтерпритації. Ці оповіді дають відповідь на те, як позначилися драматичні події на особистому житті й приватному досвіді оповідача, що залишилося на маргінесі офіційної історіографії, яка тривалий час оминала чи вважала малоцінними такі теми, наприклад, як «повсякдення війни» [8] чи «жіночий досвід війни» [9].

В Україні метод усноісторичних досліджень запровадила харківська учена Гелінада Грінченко, для якої об'єктом її монографії «Усна історія примусу до праці: метод, контексти, тексти» (2012) послугували саме воєнні оповідання «остарбайтерів» про події цілеспрямованої акції з вербування й відправки цивільного населення Радянського Союзу, особливо з України, на роботи до Німеччини [10]. Як Голова Асоціації усних істориків України, доктор Г. Грінченко стала промоутером у ділянці усноісторичного методу аналізу текстів інтерв'ю, в яких генеральною темою стає особиста життєва драма оповідача і його досвід виживання під час фронтових колізій, в полоні, під час блокади, на примусових роботах. Праці інших апологетів цього напрямку, спрямовані на розширення меж історичного дискурсу у вивченні узагальнено-типового образу війни через «мікроісторію» особи, зокрема в проблематиці історичних подій в Україні першої половини XX ст.: колективізація, колгоспне життя, голодомор та депортації (статті О. Кісь [11], Т. Пастушенко [12], Н. Ханенко-Фрізен [13], Ю. Іріоглу [14] та ін.).

Зауважимо, що значно раніше усні спогади-оповідання про війну в Україні потрапили в дослідницький окуляр фольклористики. Учені, збирачі-аматори по свіжих слідах здійснювали записи різножанрової народної творчості: пісні, самодіяльні вірші, меморати, фабулати, перекази, легенди. Величезний польовий матеріал залишився в архівних збереженнях [15, 16, 17], оскільки не все зафіксоване стосувалося фольклору, а головне − не вписувалося за змістом у дозволені радянською владою ідеологічні схеми. До цієї групи текстів належать розповіді про національно-визвольний рух і боротьбу членів Української повстанської армії (УПА), які упродовж десятиліть записували Г. Дем'ян [18], Є. Луньо [19].

Ще меншою мірою оприлюднені, або й загалом втрачені для дослідників тексти з Першої світової війни і так званої «громадянської» війни [20]. Про цю проблему, а також загальний огляд історіографії фольклору з Першої світової війни ми писали у наших спеціальних студіях, присвячених народній прозі про українських січових стрільців [21−24]. Коротко зазначимо, що архівні колекції фольклорних наративів складають велику частку першоджерельного матеріалу з часу Великої війни [25], який на відміну від масиву історичних документів, що лягли в основу спеціальних досліджень (з останніх варто згадати працю Л. Жванко про біженців [26]), недостатньо представлений в друці і мало вивчений. Натомість народні спогади та перекази про Другу світову війну стали об'єктом комплексного вивчення чеських, словацьких, польських, російських фольклористів ще у 1960-х рр. Тоді спостерігався своєрідний спалах зацікавлення воєнною епікою, зокрема партизанським фольклором (праці О. Сіроватка, Я. Міхалека, В. Гашпарикової, Д. Сімонідес, С. Азбєлєва, В. Гусєва та ін.) [27].

У тогочасних працях часто можна було натрапити на тезу, що «оповідання-спогади не належать до фольклору, якщо не є фактами суспільної свідомості» [28, с.164], що провокувало літературознавчий підхід в едиції та аналізі польового метаріалу. У 1970-1980-х рр. таку занадто категоричну думку в трактуванні естетичної сторони текстів було піддано певній критиці, що зумовило альтернативний підхід до розуміння «художності» оповідань-спогадів та їх фольклорної природи. Польська фольклористка Дорота Сімонідес, вивчаючи народні розповіді про повстання в Шльонзку, писала, однак, що для оповідача-свідка найбільшу вагу має не форма, а зміст оповідання, його пізнавальна функція [29, с. 22]. Ця думка незалежно була артикульована у монографії українського фольклориста Степана Мишанича «Усні народні оповідання. Питання поетики» (1986) [30]. Новаторство автора проявилося у тому, що він зосередив значну увагу на суб'єкті-виконавцеві. Учений дав змогу глибше проникнути у суть явища спогаду, в якому наявне *повідомлення* про подію чи про переживання, чи про настрій. Розробивши класифікацію та проаналізувавши різні види усних оповідань (діалоги-імпровізації, чутки, сповіді, роздуми, родинні спогади, товариські бесіди, оповіді бувалих людей, майстрів-оповідачів), С. Мишанич переконливо довів, що особа наратора є визначальною щодо змісту художнього наповнення усного оповідання, яке є джерелом і складовою фольклорної прози.

Згадану методику впровадила у своєму комплексному дослідженні поетики фольклорної прози про Другу світову війну Надія Пазяк [31, 32]. Новочасні студії у напрямку вивчення фольклорних наративів про війну (Р. Кирчів [33], К. Заблоцької [34], В. Сушко [35]), демонструють прагнення до об'єктивного наукового аналізу першоджерельного у матеріалу, що раніше був представлений тенденційно, а також до його верифікації згідно з сучасними вимогами до фольклористики, яка покликана врахувувати хронотоп конситуації виконання. Воєнний досвід стає об'єктом не тільки суто фольклористичних студій, але й етнологічних. Про це свідчать спеціальні монографії [36] та рубрики в українських та зарубіжних фахових народознавчих виданнях як, скажімо, у науковому збірнику «Матеріали до української етнології» (2013) [37] чи у журналі «Живая старина» (Москва) за 2014, де є підбірка статей зі спогадами та оповіданнями про війну, німецьку окупацію, що згрупована у самостійний підрозділ «Устная история: «епоха кризисов» [38, 39].

Відомо, що усноісторичні та фольклористичні дослідження об'єднує методика збору, відбору і збереження першоджерельного матеріалу: аудіо- чи відеозапис спогадів та оповідань, переказів про суспільно важливі, історичні події з подальшим їх транскрибуванням та текстуальним аналізом. Дієвим інструментарієм усноісторичних досліджень, який є корисним для сучасних фольклористів, вважаємо докладно розроблену методику записування та формування колекцій інтерв'ю (наприклад, у формі анкетування, розгорнутого напіввідкритого чи глибокого інтерв'ю). Натомість фольклористична наука запропонувала історико-географічний метод, що визначив спосіб пошуку джерел та їх порівняльно-історичний аналіз. Саме цим, на думку П. Томпсона, вона «внесла безпосередній вклад в розвиток сучасного усноісторичного напрямку» [2, с. 61]. Крім того, варто звернути увагу на підходи у трактуванні тексту наративу, які усні історики запозичили від ідей структуралістів (В. Проппа, Ж. Жанетта, Р. Барта та ін.), зокрема й ті, де об'єктом дослідження була фольклорна казка. Про це Г. Грінченко пише: «принципове значення мали операції, що здійснив В. Пропп із текстом, − а саме його розчленування, сегментація, у даному випадку на низку послідовних дій, та кодування, тобто наступна конденсація змісту в коротких фразах. Саме поділ тексту на певні частини як одиниці наративного аналізу (чи то послідовні секвенції, чи то тематичні блоки, стофи чи станси) становитиме первинний етап роботи з текстом інтерв'ю в усіх методиках аналізу усних історій…» [10, с. 18-19].

Відомо, що метою усноісторичних свідчень є бажання одержати релевантну інформацію про минуле. У цьому суть однієї з головних відмінностей між усноісторичними та фольклористичними студіями, яка полягає в дилемі: якою має бути ця інформація, а отже об'єкт дослідження? Це питання намагалася висвітлити американська дослідниця Барбара Аллен у статті «Усна історія: фольклорний зв'язок» («Oral history: the folk connection»). Вона показала, що існує трактування усної історії та фольклору як континууму, в якому фольклор починається тоді, коли закінчується усна історія. Учена вивела формулу розрізнення за якою, «відмінність між ними полягає у тому, що усна історія – це інформація з перших рук про минуле, тоді як фольклор – це інформація з других рук (secondhand) чи «традиційна» інформація» [5, с.17]. Якщо виявлені в інтерв'ю спогади можуть виражатися в багатьох формах відповіді: в одному слові чи у словосполученні, у коротких чи розширених відступах, а також у стійких структурованих наративах, то фольклорний прозовий текст має чітко визначену жанровою системою *творчу форму*, яка є одним з критеріїв фольклорності поряд із іншими чинниками, такими як тради-

ційна *художня образність, колективність, варіативність*. Наприклад, Н. Пазяк на матеріалі творів про війну з'ясувала, що основою для творення прози стали традиційні види фольклору (*казки* – для казок-оповідей, казок-легенд метафоричного змісту, *легенди* – для легенд партизанського циклу; *народні оповідання* – для меморатів про фашистські концтабори тощо), а також задіяність низки символічних образів (крові**:** «Кров сторіками текла в синє море»; фантастичний сили партизанів; болю: «Біль катованої землі відчували як свій власний» смерті й безсмертя нерідко персоніфікований; горя – як актуалізований фольклорний мотив соціально-побутової лірики та казки; материнське горе; образ нескореного людського серця, що не підкоряється фашистській окупації) та просторових констант (найбільш часто – це образ «рідної землі» (ріка, криничка, каміння): земля стала хворою; земля – свідок страшних подій війни, земля страждає від материнського горя; земля − матір-зцілителька) [31, с. 66-69].

Механізм перетворення спогадів в усну форму передбачає два етапи: 1) *вибір інформації* («люди в інтерв'ю (про історію) не можуть сказати все про минуле, що знають, тому вони вибирають певну інформацію, яка на їх думку важлива» [5, с. 21]); 2) *компонування інформації*, яка має сенс для слухача. Таким чином усні історики вивчають актуальні особисті свідчення, які перебувають у самому процесі переробки, тоді як фольклористи мають справу із раніше вже повтореним, з процесом скомплікованого відбору та перекомпонування чи кодування, яке строго підпорядковане вимогам усної традиції.

Отож, говорячи про те, що наративні спогади, особливості їх контексту творення і виконання складають спільний об'єкт дослідження усних істориків та фольклористів, не слід забувати, що їхній предмет посутньо відмінний. І тут вважаємо за необхідне коротко зрезюмувати: якщо для усних істориків предметом аналізу є історичний зміст «суб'єктивного досвіду окремої людини» [40, с. 15], то для фольклористів – це форми і зміст вираження індивідуального досвіду, що об'єктивований тривалою у часі і просторі фольклорною традицією. Не слід також відкидати того, що для фольклористики можуть бути важливими та корисними методи, які є базою для аналізу усно-історичних свідчень (такої думки дотримується також О. Бріцина [41, с. 135]), для наратології [42], а також для об'єктивної герменевтики та екзистенціоналізму, особливо у висвітленні категорії «пограничної ситуації», яка розширяє картину розуміння і тлумачення сюжетних мотивів, в яких відображено поведінкові та чуттєві стани людини, яка перебуває в екстремальних умовах [43, с. 152].

У підсумку зазначимо, що усноісторичні та фольклористичні праці часто стосуються спільного об'єкту дослідження – усних наративів, побудованих на особистому досвіді. Їхні методи аналізу посутньо наближають до адекватного розуміння способів збереження в народній пам'яті та відтворення маркованих історичних подій, у тому числі воєнних, а також до вироблення критеріїв систематизації художньо опрацьованих образів минулого. Важливо при цьому також не забувати, що індивідуальні свідчення про війну (і не тільки про війну) сприяють побудові спільних переконань, бо вони стають «чинником безпеки у мережі відносин, які творять суспільний погляд» (Поль Рікер).

Література та джерела

1. **Baraniuk, Tadeusz.** Symboliczne obrazy lat wojny. Narracje z pogranicza / Tadeusz Baraniuk // Studia Etnologica: Na pograniczu «nowej Europy». Polsko-ukraińskie sąsiedstwo / pod. red. Magdaleny Zowczak. – Warszawa, 2010. – S. 319-329.
2. **Томпсон, П.** Голос пришлого : устная история / П. Томпсон ; пер. с англ. М.Л. Коробочкина и др. – Москва : Весь мир, 2003. – 368 с.
3. **Вансина, Я.** Устная традиция как история : (главы из кн.) / Ян Вансина // Хрестоматия по устной истории / сост. М.В. Лоскутова. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 66-109.
4. **Томсон, А.** Чотири зміни парадигм в усній історії / Алістер Томсон // Схід-Захід : історико-культурол. зб. – Харків, 2008. – Вип. 11-12. – С. 7-24.
5. **Allen, B.** Oral History: The Folk Connection / Barbara Allen // The Past Meets The Present / ed. by D. Stricklin, R. Sharpless. – Lanham ; New York ; London, 1988. – S. 15-26.
6. **Календарова, В.** «Расскажите мне о своей жизни» : сбор коллекции биогр. интервью со свидетелями ленинград. блокады и проблема вербал. выражения травматич. опыта / В. Календарова // Блокада в памяти ленинградцев : (публ., исследования, библиогр.). – Москва, 2004.
7. **Календарова, В.** Пам'ять як об'єкт дослідження : (дослідниц. та видав. проекти з історії пам'яті про блокаду в Центрі усної історії ЄУСПб, 2001-2005 рр.) / Вікторія Календарова // Схід-Захід : історико-культурол. зб. – Харків, 2008. – Вип. 11-12. – С. 356-360.
8. **Лабачевська, В.** Ритуал у повсякденні війни : (про архаїч. ритуал. практику в роки Другої світової війни за матеріалами польов. дослідж. у Білорусі) / В. Лабачевська// Там само. – С. 150-160.

9. **Незвичайні** долі звичайних жінок : усна історія XX ст. / гол. упоряд. І. Вінницька ; передм. Я. Грицака. – Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2014. – 836 с. – (Б-ка «України модерної». Сер. : Спогади, щоденники, інтерв'ю, число 1).

10. **Грінченко, Г.** Усна історія примусу до праці : метод. контексти, тексти / Г. Грінченко. – Харків : НТМТ, 2012. – 304 с.

11. **Кісь, О.** Колективна пам'ять та історична травма : теоретич. рефлексії на тлі жіноч. спогадів про Голодомор / О. Кісь // У пошуках власного голосу : усна історія як теорія, метод, джерело : зб. наук. пр. / [за ред. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен]. – Харків, 2010. – С. 171-191.

12. **Пастушенко, Т.** Способи виживання українських остарбайтерів у Райху : спогади очевидців / Т. Пастушенко // Схід-Захід : історико-культурол. зб. – Харків, 2008. – Вип. 11-12. – С. 161-179.

13. **Ханенко-Фрізен, Н.** У пошуках суб'єкта : усна історія у плюральному світі / Н. Ханенко-Фрізен // У пошуках власного голосу : усна історія як теорія, метод, джерело : зб. наук. пр. / [за ред. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен]. – Харків, 2010. – С. 11-24.

14. **Іріоглу, Ю.** Друга світова війна в усних історіях болгар Північного Приазов'я / Ю. Іріоглу // Схід-Захід : історико-культурол. зб. – Харків, 2008. – Вип. 11-12. – С. 224-235.

15. **Попов, П.М.** Фольклор Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Ч. І.) / П.М. Попов, М.С. Родіна, М.М. Плісецький // Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, етнології та фольклористики ім. М.Т. Рильського НАН України, Ф. 14-3. – Спр. 55. – Арк. 300. – Далі скорочено: НАРФ ІМФЕ.

16. **Тарасенко, Н.Д.** Усна народна творчість, записана в Сталінській області, 1951-1952 рр. // НАРФ ІМФЕ, Ф. 14-3. – Спр. 115. – Арк. 48.

17. **[Фольклорні** матеріали експедиції в м. Сталіно (Донбас), зібрані т. Джерелюком Я.С. на протязі 2-17 лют. 1946 р.] // НАРФ ІМФЕ, Ф. 14-15. – Спр. 8а. – Арк. 77.

18. **Степан** Бандера та його родина в народних піснях, переказах та спогадах / запис та упоряд. Г. Дем'яна. – Львів, 2006. – С. 72-429.

19. **Яворівщина** у повстанській боротьбі : розповіді учасників та очевидців / запис та упоряд. Є. Луньо. – Т. 1. – Львів : Літопис, 2005. – 575 с.

20. **Мишанич, С.В.** Великий Жовтень і громадянська війна / С.В. Мишанич // Нар. творчість та етногр. – 1987. – № 6. – С. 9-19.

21. **Кузьменко, О.** Усна словесність про січове стрілецтво: деякі аспекти історичної дійсності та фольклорної естетики / Оксана Кузьменко // Схід-Захід : історико-культурол. зб. – Харків, 2008. – Вип. 11-12. – С. 139-149.

22. **Її ж.** Психологія поведінки українців в народних оповіданнях про Першу світову війну : (за польовими матеріалами з архіву В. Гнатюка) / Оксана Кузьменко // Studia methodologica : альманах. – Тернопіль, 2008. − Вип. 25 : Антропологія літератури : комунікація, мова, тілесність / уклад. І.В. Папуша. − С. 233-236.

23. **Її ж.** Рецепція ідеї української державності в народних переказах про січових стрільців / Оксана Кузьменко // Література. Фольклор. Проблеми поетики : зб. наук. пр. / [редкол.: Г.Ф. Семенюк, О.С. Снитко, О.П. Івановська та ін.]. – Київ, 2011. – Вип. 35. – С. 302-310.

24. **Її ж.** Епізод як структурна домінанта фольклорних наративів про Першу світову війну / Оксана Кузьменко // Народознавчі зошити. – Львів, 2012. – Ч. 2. – С. 286-293.

25. **[Розповіді**, оповідання ; «З часів Першої світової війни. Власна творчість і записи в Західних областях України», 1917-1918 рр.] // НАРФ ІМФЕ. – Ф.28-3. – Од. зб. 273. – Арк.1-23.

26. **Жванко, Л.** Біженці Першої світової війни: український вимір (1914-1918 рр.) : монографія / Л. Жванко. – Харків : Віровець А.П. «Апостроф», 2012. – 568 с.

27. **Czubala, D.** Opowieści z życia. Z badań nad folklorem współczesnym : [доклад. історіогр. огляд] / D. Czubala. – Katowice : Un-t Śląski, 1985. – S. 34-45.

28. **Азбелев, С.Н.** Современные устные рассказы // Рус. фольклор. – Т. 9. – Москва ; Ленинград : «Наука», 1964. – С.132-177.

29. **Simonides, D.** Powstania śląskie we współczesnych opowiadaniach ludowych. – Opole, 1972. – 89 s.

30. **Мишанич, С.** Усні народні оповідання. Питання поетики / С. Мишанич. – Київ : Наук. думка, 1986. – 327 с.

31. **Пазяк, Н.М.** Традиційне і нове в легендах і переказах про Велику Вітчизняну війну / Н.М. Пазяк // Нар. творчість та етногр. – 1987. – № 3. – С. 65-70.

32. **Пазяк, Н.М.** Поетика фольклорної прози східнослов'янських народів про Другу світову війну : автореф. дис… канд. філ. наук : спец. 10.01.09: фольклористика / Н.М. Пазяк. − Київ, 1993. − 20 с.

33. **Кирчів, Р.** Фольклор «серед катастрофи воєн і переворотів» / Р. Кирчів // Двадцяте століття в українському фольклорі / Р. Кирчів. – Львів, 2010. − С. 74-122.

34. **Заблоцька, К.В.** Медичні образи фольклору Великої Вітчизняної війни / К.В. Заблоцька // Новости медицины и фармации. – 2014. – № 6 (495). – С. 26-27.

35. **Сушко, В.** Велика Вітчизняна Війна в оповідях очевидців та учасників / Валентина Сушко // Матеріали до української етнології : зб. наук. пр. / [гол. ред. Г. Скрипник] ; НАНУ, ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. – Київ, 2013. – Вип. 12 (15). – С. 93-95.

36. **Kaźmierska, K.** Doświadczenia wojenne polaków a kształtowanie tożsamości etnicznej. Analiza narracji kresowych / K. Kaźmierska. – Warszawa : Wyd-wo IEiS PAN, 1999. – 212 s.

37. **Kość-Ryżko, K.E.** Narraje i wspomnienia a prawda historyczna w badaniach etnologicznych // Матеріали до української етнології : зб. наук. пр. / [гол. ред. Г. Скрипник] ; НАНУ, ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. – К., 2013. – Вип. 12 (15). – С. 200-204.

38. **Васильев, И.Ю.** Фашистская оккупация в рассказах старожилов кубанских станиц // Живая старина. – 2014. – № 3. – С. 32-36.

39. **Давыдыч, А.А.** Рассказы о Великой Отечественной войне Анны Александровны Давыдыч (станица Раздорская Усть-Донец. р-на) / А.А. Давыдыч ; публ. Т.Б. Дианової // Живая старина. – 2014. – № 3. – С. 36-38.

40. **Грінченко, Г.** Усна історія : теорія, метод, джерело // Невигадане : усні історії остарбайтерів / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Грінченко. – Харків, 2004. – С. 10-32.

41. **Бріцина, О.** ХХ сторіччя в усній історії українців : (нотатки до питання про історизм фольклору) / Олександра Бріцина // У пошуках власного голосу : усна історія як теорія, метод та джерело. – Харків, 2010. – С. 134-144.

42. **Лабащук, О.** Натальний наратив і усна традиція : синтактика, семантика, прагматика / Оксана Лабащук. – Тернопіль : Підруч. і посіб., 2013. – 320 с.

43. **Грінченко, Г.** Текстуальний аналіз усно-історичного свідчення : (на прикладі усних інтерв'ю з колиш. «остарбайтерами» Харків. обл.) / Гелінада Грінченко // Схід-Захід : історико-культурол.. зб. – Харків ; Київ, 2004. – Вип. 6. – С. 151-170.

Образ партійного працівника УРСР 1970 – першої половини 1980-х рр. в колективній пам'яті населення сучасної України

Ю.І. Шелеп

Конструювання образу партійного працівника нерозривно пов'язане із процесом формування історичної пам'яті. Разом з тим у дослідженні показана площина тих стереотипів образу партійного чиновника, що сформувалась ще у радянський період та трансформувалась в уявлення тогочасних громадян України. Колективні уявлення та стереотипи молодого покоління характеризуються окремими образами, певними змінами, на які впливає індивідуальна свідомість творячи абстрактний образ, що виражається в конкретних речах.

Constructing the image of party worker is inextricably linked with the process of the formation of historical memory. However, the studies have shown the image plane of the stereotypes of party workers that formed during the Soviet period and were transformed into a contemporary representation of the citizens of Ukraine. Collective perceptions and stereotypes of the young generation characterized by individual icons, certain changes affected individual consciousness creating an abstract image that is expressed in specific things.

***Ключові слова**: партійний працівник, колективна пам'ять, усна історія, стереотипи.*

***Key words:** party worker, collective memory, oral history, stereotypes.*

Дослідження даної проблеми і ґрунтовний аналіз партійно-державної номенклатури як окремої соціально-професійної групи не лише доповнить загальну картину пізнання радянського минулого, а й

допоможе зрозуміти особливості політичного фіаско радянського партійного керівництва в Україні та формування сучасної політичної еліти. Для вивчення партійних працівників залучено інструментарій соціальної історії, об'єктом якої в цьому випадку стає повсякденна суспільно-політична і службова діяльність та організація всього комплексу життя партійного працівника, а не винятково відносини в побуті.

У сучасному світі досить важливим є процес виділення потрібної інформації та її збереження і передача наступним поколінням. Тут основну роль відіграє пам'ять та, зокрема колективна пам'ять. Французький соціолог М. Хальбвакс акцентує увагу на тому, що колективна пам'ять ґрунтується на особистісній, оскільки, врешті-решт, історія нашого життя (біографія) є частиною загального життя (суспільної історії). Коли ми говоримо про пам'ять, то розуміємо фактично проекцію минулого в сучасність, тобто процес пригадування минулих подій. Відтак, колективна пам'ять є вираженням суспільного уявлення про минуле, це так би мовити певний стереотип ставлення до історичних подій та персонажів, усталена галерея позитивних та негативних героїв минулого [21]. Саме досліджуючи колективну пам'ять ми можемо диференційовано підходити до цільової аудиторії, розрізняючи різних мешканців, що по-різному сприймають історичні події в залежності від того чи були вони безпосередніми учасниками тих подій, чи лише отримували інформацію про них з різноманітних джерел і відповідно до цього будували власні уявлення.

Конструювання образу партійного функціонера випливало з життєвих реалій тогочасного суспільства, будувалося навколо подій і явищ, що мали безпосереднє відношення до номенклатури. Проблема формування образу партійного працівника досі містить у собі більше відкритих питань, ніж відповідей. У дослідженні спробуємо подивитися на партійну номенклатуру з погляду позиції пересічних громадян. Безумовно, образ партійного працівника конструювався суб'єктивно, і у всіх випадках відображав обидві задіяні сторони.

Метою дослідження є проілюструвати образ партійного працівника 1970 – початку 1980-х років, використовуючи твори художньої літератури, матеріали спогадів українських дисидентів та правозахисників, а також усноісторичні джерела та матеріали досліджень колективної пам'яті населення України, які значно доповнюють джерельну базу та дозволяють подивитися на проблему з точки зору тодішньої людини, допомагають зрозуміти, як вона сприймала ті чи інші явища, процеси та трансформувала їх у сьогодення.

Головним неопублікованим джерелом є матеріали усної історії, які дозволяють подивитися на проблему з точки зору тодішньої людини, допомагають зрозуміти, як вона сприймала ті чи інші явища і процеси. На сьогоднішній день дослідники сперечаються про повну об'єктивність матеріалів цього комплексу, однак саме матеріали опитувань містять певну так би мовити символічну інформацію, що відклалася у пам'яті людей у результаті пережитих подій ті творення своїх думок та ідей від наслідків цих подій, але найголовніше – вони містять інформацію про події, що не збереглись серед документів. Часто на таких джерелах відображаються ідеї політичного, релігійного чи морального переконання респондента, відтак до даного комплексу джерел потрібно ставитись з обережністю і професійною критикою. Окрім того, матеріали інтерв'ю дозволяють відповісти на запитання, що пов'язані не лише із життям респондента, а також показати як він сприймав навколишні виклики, як реагував на них, а це в комплексі дозволяє історикам створити уявлення не лише про самі події, а й про те, як людина сприймала їх, простежити в якій послідовності запам'ятовувала, а відтак краще зрозуміти думки, оцінки та мотивації учасників історичного процесу та пояснити наслідки для формування певної проекції уявлень серед наступних поколінь [24, с.34]. Матеріали усної історії здатні не лише розповісти про історичні факти, а й пояснити їх значення, тобто розповісти про те, як людина тепер розцінює свої попередні вчинки, та показати як минуле людини може вплинути на ідентичність людини, її світогляд, погляди [48, с.48].

Програма інтерв'ю була побудована за принципом заохочення оповідача до вільної розповіді. Відтак, ставилось загальне запитання, щоб респондент сам планував хід своєї оповіді, пригадував цікаві моменти в такій послідовності, в якій вони йому здавалися найважливішими. Якщо в певний момент виникали труднощі з викладом матеріалу з боку оповідача, інтерв'юер ставив навідні запитання, запитання-уточнення, нерідко повертаючись до вже проговорених подій для конкретизації розповіді, уточнення певних реплік сказаних оповідачем. Таким чином, розмова будувалась як послідовний діалог між оповідачем та інтерв'юером. Часто після розповіді респондента доводилося повертатись до проблем, упущених оповідачем, наприклад: «Мені відомо…, а що Ви можете про це розповісти...?», або «Інші респонденти стверджували, що…, як Ви ставитеся до цієї проблеми…?». Такі запитання допомагали респонденту пригадувати нові відомості, що уточнювали й розширювали тематику інтерв'ю.

Ще одним видом джерел у дослідженні виступають матеріали анкетування [18], проведеного серед студентів історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка. Матеріали цих анкет спрямовані на дослідження проблем колективної пам'яті, що трансформувалась в уявлення сучасного молодого покоління, яке фактично не було безпосередніми учасниками досліджуваних подій, проте мають власну думку про досліджувані проблеми. Такі матеріали дозволяють вивчити механізм передачі інформації поміж поколіннями, простежити яку роль в досліджуваних процесах відігравали різноманітні джерела та суб'єктивний досвід безпосередніх носіїв інформації.

Окремим видом джерел у дослідженні виступають спогади українських дисидентів та правозахисників [25, 29, 31, 35, 37, 38, 40]. У комплексі образ партійних працівників у спогадах дисидентів та правозахисників містив насамперед наголос на «чужинності» партійного функціонера для української землі. Дисиденти визначали як біду України те, що вона була позбавлена мудрої та національно свідомої управлінської еліти. Натомість, наявна партноменклатура виступала в ролі аристократів, яких турбував лише власний добробут та кишеня. Для її діяльності були характерні різні «авантюри» з нехтуванням ідейних і моральних норм. Мріючи про зміни, дисиденти та правозахисники навіть хотіли компромісу із владою, хоча й розуміли, що тоталітарне суспільство не готове до співпраці, бо його «навчили» лише керувати і не прислухатись до інших, навчили правил апаратної гри, але лише в контексті «панування», а не співпраці.

Для більш ґрунтовного конструювання образу партійного працівника було використано твори художньої літератури, які теж виступають самостійною групою джерел, відбірка серед творів художньої літератури здійснювалась на власний розсуд автора. Серед творів на перший план виходять: романи П. Загребельного «Розгін», «Стовпотворіння», «Брухт», роман Д. Граніна «Картина», О. Гончара «Собор», М. Петренка «Лицарі пера і чарки», В. Дрозда «Білий кінь Шептало», В. Барки «Жовтий князь» та сатиричні вірші Б. Олійника. Зауважимо, що кожний автор відображав доволі суб'єктивний образ партійного працівника, однак в комплексі такі образи дозволяють побачити картину тогочасного життя очима людей, що належали до високоінтелектуальної і творчої еліти суспільства.

Зауважимо, що стереотипи образу партійного працівника епохи «застою» зазнали перетворень у декількох площинах. Образ, що формується в колективній пам'яті, має декілька моделей. Перша створена на рівні колективних уявлень і тісно пов'язана із ЗМІ, які не лише творили певні художні образи, а й певний історичний досвід, часто використовуючи міфи, ідеологічні та прагматичні штампи. Таким чином штучно формувався ізольований образ компартійного функціонера, що включає такі якості: компетентність, демократизм, чесність, принципова «правильність».

На основі зібраних матеріалів інтерв'ю можна говорити про те, що до партійних працівників висувалися такі вимоги: вірність справі, працелюбність, чесність, порядність, уважність в роботі, знання справи, турбота про людей [2, 7, 8]. У той час люди звертали увагу і на моральні якості партійного керівника. Серед них: чесність, порядність, справедливість, скромність, комунікабельність, простота, вміння встановлювати контакт з людьми і працювати з ними, а також особиста порядність [3, 12, 16].

Звичайні громадяни відчували «різницю статусу» між простою людиною і партійним керівником, тому вимагали «підтримки» і уваги з боку партійного діяча. Партійні працівники користувалися авторитетом, проте лише в тих випадках, коли були компетентними у своїй справі, діловими, освіченими, цілеспрямованими, грамотними, ерудованими, намагалися працювати для населення і допомагати йому [1]. «Мій дідо, звичайний столяр, твердив, май на увазі – це нова буржуазія. Для нього [діда] повноваження партійних чиновників і їх образ завжди асоціювались з певними привілеями…» [9].

Респонденти згадували, що партійні працівники користувалися авторитетом, однак лише в тих випадках, коли були компетентними у своїй справі, діловими, освіченими, цілеспрямованими, грамотними, ерудованими, намагалися працювати задля населення та допомагати йому [1].

Про номенклатуру респонденти найчастіше згадували як про «закриту касту», яка не любила публічності. Коли звичайний громадянин хотів отримати земельну ділянку в районі, де знаходилися будинки партійних представників, йому не тільки не давали цього зробити, але й починали перевіряти його, закидаючи йому, що він «шпіон», чи «диверсант» [15]. Навіть «коли в тебе вже була земельна ділянка десь поблизу номенклатурних, то від вас не лише вимагатимуть знести дачу, навіть якщо вона нікому не заважає, вас ще й зроблять винуватим, якщо ж вимагатимуть знести, наприклад другий поверх дачі, бо він нібито завдає шкоди природі, а ви цього не виконаєте, під приводом «рятування» природи, державні служби самі знесуть весь будинок, бо хоча і нікому він не заважає, однак «не дозволено» [14].

Багато інтерв'юерів зауважили, що номенклатурники відзначалися турботою про своє здоров'я:

адже ж на роботі то вони так надриваються, а якщо сказати партійному працівнику, що він досить непогано виглядає, то можна почути сумну відповідь: «зовнішність оманлива…» [6, 11, 12, 13, 17]. Для партійних керівників створювалися спеціальні лікарні, а обладнання замовлялося з-за кордону разом із ліками (на вітчизняну техніку та препарати партійні лідери не покладалися) [2].

З особливим захопленням респонденти розповідають про помешкання партійних та державних службовців: «Прийнято в таких колах мати великі шафи заповнені книжками, причому не лише класиками марксизму, але і виданнями російських письменників, чи, навіть, рідко українських. Важко сказати чи читались ці книги, чи були лише предметами інтер'єру. Щодо заміських будинків, то тут справа набагато серйозніша. Кругом будинків величезна стіна, тяжкі залізні ворота, які оточені охороною. Сам будинок розташований у глибині саду чи невеличкого лісочку і з вулиці майже не помітний. Сам будинок просторий та масивний. Внизу зали для прийомів, інтер'єр з найрізноманітнішого дерева, мрамору, дзеркал, люстри із гірського кришталю. На другому поверсі – великі кімнати, зверху – спальні» [10].

Специфічно відгукуються про номенклатуру УРСР працівники будинків відпочинку для партійних працівників. Саме в цих місцях номенклатурники знаходилися серед «своїх». Тут вони «надолужували згаяне», переставали зображувати вірних чоловіків та жінок, знаючи, що це не матиме жодних наслідків [4]. Самі ж партійні працівники згадували, що їх життя під час відпустки було настільки насиченим, що відразу хотілося писати романи.

Респонденти згадують і про так звані «окремі пільги»: чорні «Волги», спецзамовлення залізничних та авіаквитків, поза величезними чергами, окремі зали очікування в аеропортах, окремі вагони першого класу та літаки [5].

На підставі матеріалів інтерв'ю можемо твердити, що у громадській думці образ партійних керівників конструювався на підставі того, що можна було дізнатися з газет, журналів, анекдотів (до речі, саме анекдоти стали фактично можливістю виразити громадську думку публічно, а також відтворити події повсякденності використовуючи фольклор та інформацію безпосередніх учасників подій чи спостерігачів) чи розповідей інших громадян. Партійні чини всіляко уникали публічності і вміли приховувати своє життя від решти суспільства. Головну роль в оціночних судженнях відігравав особистий досвід після «зіткнення» з партійними працівниками, від ставлення функціонерів, навіть найнижчого рівня, до громадян, відомих прикладів суспільно-корисної діяльності чиновників. Подання жителів про партійних працівників не носили конфронтаційний характер і відзначалися прагненням зрозуміти їх людські мотиви і якості. Певна напруга простежується в оцінці пільг і привілеїв партійної номенклатури, яких була позбавлена інша частина суспільства. На базі особистого досвіду деякі респонденти описували або занадто «ідеальний», або, навпаки, занадто критичний образ партійного працівника.

Саме матеріали опитувань відкривають площину для конструювання образу партійних представників, дозволяють респондентам висловити свої судження, ставлення до партійців, показати рівень довіри чи незадоволення діяльністю партійних кадрів, а часто навіть поміркувати над «ідеальним» образом партійного керівника.

Конструювання образу партійного працівника нерозривно пов'язане із процесом формування історичної пам'яті, відтак у дослідженні самостійним джерелом виступають усні свідчення, що фактично аналізують пам'ять про минуле та показують людину як головного актора минулих подій. Разом з тим, у досліджені показана площина тих стереотипів образу партійного чиновника, що сформувалась ще у радянський період та трансформувалась в уявлення тогочасних громадян України. Образи партійних працівників, а точніше їх оціночні уявлення серед тогочасної студентської аудиторії можна простежити на матеріалах проведених анкетувань, які показують не лише певні образи, а й джерела на яких вони формуються, а також відображають певну модель колективного сприйняття фактів минулого та їх оціночні уявлення.

Модель образу партпрацівника в індивідуальній пам'яті, пов'язана з громадською думкою, проте містить індивідуальний, суб'єктивний досвід, який і відігравав головну роль в оціночних судженнях громадян, це досвід від «зіткнення» з партійними працівниками. Уявлення про дану модель яскраво ілюструється на матеріалах усної історії. У проаналізованих інтерв'ю до партійних працівників найчастіше висувались такі вимоги: вірність справі, чесність, порядність, уважність в роботі, знання справи, турбота про людей. Зверталась увага й на етичні якості компартійного функціонера. Поряд з набором ділових якостей респонденти відзначали, що між ними та партпрацівниками існує глибока «прірва», відтак звичайні жителі можуть лише говорити про всі ті пільги та привілеї, що мають партійні функціонери.

Формування уявлень про компартійного працівника серед респондентів ґрунтується на аналізі

ЗМІ, Інтернет – ресурсах, джерельних свідчень про минуле та спогадах старшого покоління, а також доповнюються образами з кінематографії та художньої літератури. Назагал уявлення сучасного студентства, яке безпосередньо не жило в радянські часи відзначається більшою гостротою та різкістю по відношенню до самої радянської системи та КПУ зокрема. Наприклад, респонденти твердять, що «КПУ – це партія, що займала панівне становище в радянському суспільстві, діяльність якої була заідеалізована та спрямована на формування єдиного радянського простору, не гребувала жодними засобами для досягнення поставлених цілей», «провладна партія, яка відображала політику Москви та вела ідеологічну роботу загалом», «партія минулого, яка займалась замилюванням правди в суспільстві та ігнорувала відродження українських цінностей», «привілейована група осіб, яка керувала всіма ділянками суспільного життя, впливала на думки простих людей засобами агітації», «джерело законодавчої та виконавчої влади, що здійснювала керівництво УРСР методами залякування, терору та репресіями», «партійне утворення, яке пропагує радянську систему і намагалася впровадити в життя основи комуністичної ідеології» [18].

Колективні уявлення та стереотипи респондентів характеризуються окремими образами, певними змінами, на які впливає індивідуальна свідомість творячи абстрактний образ, що виражається в конкретних речах. Студенти, зокрема, наголошують на «різниці статусу», різко негативно висловлюються в оцінці пільг та привілеїв, вказуючи на першість в отриманні автомобілів і квартир та доступі до дефіцитних товарів, прагненні до влади, закритості компартійних працівників. У запропонованих анкетах вони стверджують, що в умовах «комуністичної рівності» та «соціальної справедливості» пільги та привілеї для партпрацівників були недоречними, «саме пільги та привілеї спричинювали до масових корупцій та хабарництва» [18]. Респонденти говорять про тогочасних партійних керівників із насмішкою; вони сприймали ці привілеї як частину професійної діяльності, пов'язану зі специфічним родом занять, хоча й нарікали «чому їм все, а звичайним громадянам нічого?» [18].

На запитання «Які вимоги висували громадяни УРСР до партійних працівників?» можна вибудувати такий ряд відповідей: людина не нова, бажано виходець з українських земель, з освітою, відстоювання інтересів місцевого рівня перед центром, стабілізація життя, відповідальність, самопожертва, сумлінність у роботі, моральна порядність, пунктуальність, рішучість, ліберальність. Поряд також ішли моральні вимоги до партійних робітників: відповідальність, працьовитість, порядність, повага до населення, безкорисливість, вихованість, простота, прозорість у діяльності, здатність до діалогу, відкритість, щирість, правдивість.

Однак респонденти намагаються і частково зрозуміти позицію людини (партійного працівника) як гвинтика системи, а відтак часто вказують на безпорадність особистості перед системою. Зокрема, близько 20% опитаних студентів стверджують, що для партійних працівників поняття «вільний» не існувало взагалі, а більшість говорять про так звані «вказівки згори», приписи. Наприклад, матеріали зібраного анкетування говорять про те, що «партійні працівники часто дотримуються різноманітних обмежень, часом діяли всупереч власним принципам, переконанням, бажанням, часто діяли не в інтересах свого народу, друзів, сусідів, мусіли підлаштовуватись під існуючу ідеологію», «партійні працівники повинні були дотримуватись певного шаблону поведінки, запропонованого вищим керівництвом», «дії партійних працівників, що виходили за рамки дозволеного курсу розцінювались як порушення, що тягнуло за собою обов'язкову відповідальність», «в них були обмеження та правила у всьому, змушені були підкорятись вищим у партійній системі працівникам» [18].

На запитання «Чи засуджуєте Ви осіб, які обирали партійну кар'єру?» 80% опитаних дали ствердну відповідь «Ні» із різноманітними обґрунтуваннями: «у той період це вважалось одним із тих занять, які допоможуть закріпитись у партійних кадрах, а в майбутньому допоможуть у приватному житті», «обираючи таку кар'єру вони знали, що повинні змінити своє життя…», «часто в партпрацівників просто не було вибору».

Однак респонденти твердять, що насамперед існуючим в УРСР номенклатурним кадрам не вистачало ширшого бачення ситуації, як на політичній, так і на соціальній ниві, частково навіть відчуття реальної ситуації в суспільстві. Використовуючи матеріали проведеного анкетування можна говорити про те, що студенти зауважують, що часто партійні працівники не розуміли реальної ситуації, що відбувалась навколо, «таке відчуття ніби жили поза межами реальності», вони настільки звикли жити «подвійними стандартами», що у повсякденній роботі «забувають повертатись до реальності» та самостійності у прийнятті рішень.

Головну роль в оціночних судженнях відігравали джерела отримання інформації та частково досвід родин опитаних молодих людей від «зіткнення» з партійними працівниками, від ставлення функціонерів, навіть найнижчого рівня, до громадян, від відомих респондентам прикладів суспільно-

корисної діяльності чиновників. Назагал уявлення про партійних працівників серед опитаних студентів у досліджуваний період не носили конфронтаційного характеру і відзначалися прагненням зрозуміти їх людські мотиви та якості. Певна напруга простежується лише в оцінці пільг і привілеїв партійної номенклатури, яких була позбавлена решта суспільства.

Якщо проаналізувати чинники, які суттєво впливали на формування образу партійного працівника серед опитаних студентів, то можна твердити, що наступна проекція уявлень образу партійного працівника формувалась під впливом поглядів творів дисидентів. Аби зрозуміти специфіку формування образу партійних діячів серед дисидентів необхідно пам'ятати, що в період, коли інакомислення тотально переслідувалося, стати опозиціонером означало приректи себе на ув'язнення чи навіть смерть, а зробити це могли лише окремі люди, наділені певними рисами характеру [33, с. 9]. Дисиденти та правозахисники «наділяли» компартійних функціонерів такими якостями: хабарники, крикуни гордовиті, «маленькі люди, які не розуміють до чого прагнуть», «обмежені, вузькі, неосвічені, без будь-якого досвіду у справі пропаганди, ви, маленькі люди і самі не розумієте до чого прагнете, куди ведете народ» [30]. Вони твердили, що всі номенклатурні чини втікали від свого громадського обов'язку: «тікають з лінощів, тікають з страху і по сліпоті…» [40, с. 100-101].

Автор під псевдонімом Святослав Галицький у творі «Кличу живих» у діях партійних працівників бачив лише терор проти українського народу, говорив, що партійна інтелігенція «душить» народ своїми правилами та нікому не потрібними приписами, «заставляє народ іти на смерть, на вічну погибель» [36, с. 99]. А ось яку характеристику дали дисиденти партійній інтелігенції на одному зі своїх зібрань:

Ви – крикуни пихаті й тлусті,
Хабарники, набиті лоєм,
Що кланяєтесь лангусті
І ходите на збори строєм.
Ви пузаті ченці без віри,
Ви спекулянти слизькохвості,
Ви барабани товстошкірі
Напнуті на ідейні кості [41].

І. Дзюба стверджував, що в українського народу в радянський період було два почуття до влади: страх (поступово переростав у повагу та відданість) і недовіра, що впливала на формування особистості та змушувала боротись. У праці «Інтернаціоналізм та русифікація» він відзначав: «партійні чиновники почувають себе на українській землі не дружніми гостями і не добрими приятелями, а господарями становища, вищим елементом» [25, с. 70]. Це не дозволяло їм вибирати правильні шляхи будівництва держави, приймати слушні рішення, шукати компроміси, натомість змушувало створювати закриту «касту». У праці «Пастка тридцять років із Сталіним. П'ятдесят – без Сталіна» І. Дзюба так описав партійних керівників:

Так звані боги, гіганти, титани
(майже завжди карлики) здаються великими тому, що
Вони обманним шляхом
Видираються на покірні плечі
Доброго гіганта – Народу [26].

Розглядаючи форми інтелектуального опору, потрібно згадати про той поетичний доробок, який у силу своєї ідейної спрямованості не лише не міг бути оприлюднений в Україні, а й за існуючими тоді канонами потрапляв в розряд «антирадянських документів», ставав основою для кримінальних справ. Йдеться перш за все про поетичні збірки Василя Стуса, Василя Барладяну, Ігоря та Ірини Калинців, Ірини Сеник, Ярослава Лесіва, Тараса Мельничука, Бориса Ковгара, Миколи Холодного, поему Миколи Горбаля «Дума», вірші Степана Сапеляка та інших [32, 39, 47]. Різними каналами вони доходили до читачів, впливали на найбільш больові точки українського суспільства.

Українська опозиція звинувачувала партійних керівників у надмірному зосередженні влади [37, с. 61-62], наголошувала на аморальності цих керівників, стверджуючи, що їхня діяльність зорієнтована лише на виконання соціального замовлення [25, с. 70], «вони сліпо виконують, те, що їм нав'язують, і вже забули, як-то думати самим, самим приймати рішення» [45, с. 20; 46, с.55]. Дисиденти змальовували «чорну» сторону дій партійних працівників, показували соціально-політичні проблеми, викликані їх діями, значну увагу надавали прорахункам партійної інтелігенції, яку звинувачували в несерйозному ставленні до національного питання, приниженні національної гідності українців [20, с. 40; 36].

Ще одна проекція була створена під впливом письменників, що моделювали суб'єктивний образ,

якому властиві негативні характеристики: фальшивість, жадоба влади, проте часто піднімаються проблеми внутрішніх дилем партійних службовців, проблеми вибору та підпорядкування системі. Автори більшості літературних творів, вибраних для аналізу, добре розуміли позиції й особливості партійної роботи, бо нерідко самі тісно з нею були пов'язані, часто писали «за радянським зразком», вивчали марксизм, однак трактували всю радянську дійсність по-іншому. Особливості гостроти та критики радянської системи в художніх творах також залежали від особистої мужності авторів.

У своїх творах автори зображали вищих партійних чиновників як «слухняних рабів системи» [34], маленьких гвинтиків, яких можна легко викинути, замінити іншими [19, с. 34], показували їхню духовну та моральну деградацію в процесі просування по партійних щаблях. Діяльність партійної номенклатури письменники часто зображували сатирично, з використанням гумору, проте у центрі ставили проблеми людської гідності, порядності, професійної етики, показували номенклатурну бундючність, службову непорядність та збайдужіння до основ суспільного життя [44]. *Висміювали автори й кар'єристів-балакунів, підлабузників, які добилися портфелів не за знання й уміння, а за номенклатурними даними, дбали не про колектив, не про справу, а про власне виживання, щоб «дотримуватись лінії партії», це була відверта показуха, а не робота [23, с. 43-67; 42, 43].*

Водночас письменники звертали увагу й на те, що партійні працівники страждали від подвійної моралі. Змалювання їхніх портретів часто не мало ні негативних, ані позитивних рис, не належало ані поганій, ані слабкій людині, це образ порожньої людини: без душі, без болю та сумнівів у серці, ніби робот [27]. Проте кожний автор відображав суб'єктивний образ партійного працівника, який не можна сприймати як типовий, оскільки він залежав від багатьох індивідуальних обставин і життєвих переживань. Однак такі образи дозволяють побачити картину тогочасного життя очима людей, що належали до високоінтелектуальної і творчої еліти суспільства.

Отже, образ партійного працівника 1970 – першої половини 1980-х рр. в колективній пам'яті населення сучасної України формується з таких основних моделей: образ партійних працівників, представлений ще громадянами УРСР, тими, хто безпосередньо були учасниками тих історичних процесів; образ представлений у спогадах українських дисидентів та правозахисників, модель образу у художніх творах та загальні уявлення про партійних працівників серед тогочасного студентства. Відтак необхідно зауважити, що найбільша напруга простежується в оцінці пільг і привілеїв, яких були позбавлені інші. А подальше поширення інформації про зловживання керівним становищем в умовах зниження добробуту громадян сприяла формуванню негативного іміджу представників влади серед звичайних громадян.

Список використаних джерел та літератури

1. **Інтерв'ю** з Балицькою А.В., 1937 р. н., запис. в м. Червоноград Сокальського р-ну Львів. обл. 18.09.2011.
2. **Інтерв'ю** з Булат М.І., 1939 р. н., запис. у м. Івано-Франківськ 11.10.2011.
3. **Інтерв'ю** з Гікало М.М., 1940 р. н., запис. у м. Луцьк Волин. обл. 07.07.2011.
4. **Інтерв'ю** з Демченко М.М., 1947 р. н., запис. у м. Львів 30.08.2011.
5. **Інтерв'ю** з Загоруйко А.М., 1950 р. н., запис. у с. Підгірці Бродівського р-ну Львів. обл. 08.02.2011.
6. **Інтерв'ю** з Зайцевою І.Ф., 1945 р. н., запис. у м. Луцьк Волин. обл. 07.07.2011.
7. **Інтерв'ю** з Кобрином В.С., 1945 р. н., запис. у м. Львів 17.03.2011.
8. **Інтерв'ю** з Куцином П.П., 1927 р. н., запис. в с. Зимна Вода Пустомитівського р-ну Львів. обл. 21.02.2012.
9. **Інтерв'ю** з Луцьким О.І., 1955 р. н., запис. у м. Львів 02.04.2013.
10. **Інтерв'ю** з Майнич В.П., 1929 р. н., запис. у м. Львів 18.03.2011.
11. **Інтерв'ю** з Мухою І.С., 1949 р. н., запис. в с. Бутини Сокальського р-ну Львів. обл. 09.05.2011.
12. **Інтерв'ю** з Панкевич Р.Р., 1949 р. н., запис. у м. Великі Мости Сокальського р-ну Львів. обл. 19.02.2011.
13. **Інтерв'ю** з Петровським О.М., 1939 р. н., запис. у м. Тернопіль 04.02.2011.
14. **Інтерв'ю** з Петровським І.Г., 1942 р. н., запис. у м. Рава-Руська Жовківського р-ну Львів. обл. 23.02.1012.
15. **Інтерв'ю** з Сергієнком О.І., 1929 р. н., запис. у м. Львів 28.03.2012.
16. **Інтерв'ю** з Сумик А.П., 1947 р. н., запис. у с. Словіта Золочівського р-ну Львів. обл. 11.02.2011.

17. **Інтерв'ю** з Цибулько М. В., 1952 р. н., запис. в с. Зимна Вода Пустомитівського р-ну Львів. обл. 20.02.2012.

18. **Матеріали** анкетування студентів 4-го курсу історичного факультету Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, проведені у березні-травні 2014 р.

19. **Барка, В.** Жовтий князь / В. Барка. – Харків : Веста ; Ранок, 2005. – 316 с.

20. **Гель, І.** Грані культури / І. Гель. – Львів, 1993. – 216 с.

21. **Гирич, І.** Історична і колективна пам'ять: що це? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.i-hyrych.name/Misc/Rethinking/NationalMemory.html (дата звернення: 25.06.14), вільний. – Назва з титул. екрана.

22. **Гончар, О.** Собор / О. Гончар. – Київ : Веселка, 1992. – 286 с.

23. **Гранин, Д.** Картина / Д. Гранин. – Ленинград, 1987. – 236 с.

24. **Грінченко, Г.** Усна історія примусу до праці : метод. контексти, тексти. – Харків : НТМТ, 2012. – 304 с.

25. **Дзюба, І.** Інтернаціоналізм чи русифікація? / Д. Дзюба. – Мюнхен : Сучасність, 1968. – 262 с.

26. **Дзюба, І.** Пастка тридцять років із Сталіним. П'ятдесят – без Сталіна / І. Дзюба // Дзеркало тижня. – 2003 – № 8. – С. 6.

27. **Дончик, В.** В ім'я України : до 75-річчя від дня народж. О. Гончара / В. Дончик // Укр. мова і літ. в шк. – 1993. – № 4. – С. 4-6.

28. **Дрозд, В.** Білий кінь Шептало [Електронний ресурс] / В. Дрозд. – Режим доступу: http: ukrtvory. ru. (дата звернення: 25.05.14), вільний. – Назва з екрана.

29. **Драч, І.** Політика : ст., доп., виступи, інтерв'ю / І. Драч. – Київ, 1997. – 392 с.

30. **Іщенко, М.** Спалах серед ночі / М. Іщенко // Вечір. Київ. – 1995. – 12-13 верес. – С. 5-6.

31. **Ковтун, В.** Іван Драч. Спроба портрету українського політика / В. Ковтун. – Київ, 1998. – 80 с.

32. **Красівський, З.** Невольничі плачі / З. Красівський. – Лондон, 1984. – 144 с.

33. **Кривдіна, І.Б.** Гельсінський рух і його вплив на національно-політичні процеси в Україні (1976 – поч. 1990-х рр.) : дис. канд. іст. наук / І.Б. Кривдіна // Одес. нац. політех. ун-т. – Одеса, 2001. – С. 9.

34. **Кудрявцев, М.** Голод-33 в художній літературі / М. Кудрявцев // Слово і Час. – 1993. – №10. – С. 70.

35. **Лісовий, В.** Відкритий лист до членів ЦК КПРС і членів ЦК КП України / В. Лісовий // Зоря. – № 8. – 1994. – С. 125-148.

36. **Литвин, Ю.** Правозахисний рух на Україні, його засади та перспективи, квітень 1979 р. / Ю. Литвин // Сучасність. – 1979. – № 10. – С. 99.

37. **Лук'яненко, Л.** Сповідь у камері смертника / Л. Лук'яненко. – Київ : Нора-Друк, 2005. – 136 с.

38. Лук'яненко, Л. Не дам загинуть Україні /Л. Лук'яненко. – Київ, 1994. – 512 с.

39. **Мельничук, Т.** Із-за грат : поезії / Т. Мельничук ; передм. О. Зінкевича. – Передрук самвидавних поезій з України. – Балтимор ; Торонто : Смолоскип, 1982. – 83 с. – (Б-ка «Смолоскипа» ; ч.42).

40. **Мороз, В.** Есеї ; статті ; документи / В. Мороз. – Мюнхен, 1975. – 288 с.

41. **Мороз, В.** Есей ; листи ; документи / В. Мороз // Сучасність. – 1975. – Вип. 3. – С. 77-79.

42. **Особливості** творчості С. Олійника [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http:// www.ukrlit.vn.ua (дата звернення: 25.04.14), вільний. – Назва з екрана.

43. **Петренко, М.** Лицарі пера і чарки / М. Петренко. – Львів : СПОЛОМ, 2000. – 192 с.

44. **С. Олійник** : поет на тлі епохи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pilipyurik. com (дата звернення: 25.04.14), вільний. – Назва з екрана.

45. **Чорновол, В.** Лихо з розуму : (портр. двадцяти «злочинців») /В. Чорновол. – Львів, 1991. – 157 с.

46. **Чорновол, В.** Я нічого у вас не прошу / В. Чорновол. – Торонто, 1968. – 240 с.

47. **Чубай, Г.** Говорити, мовчати і говорити знову : вірші / Г. Чубай Григорій. – Київ : Молодь, 1990. – 144 с.

48. **Portelli, A.** The Death of Luigi Trastulli and other Stories. From and Meaning in Oral History / 47. Portelli, A. – New York, 1991. – 48 p.

Матеріали з усної історії у фондах Нью-Йоркської Публічної Бібліотеки

Л.М. Шпильова (Нью-Йорк, США)

У статті вміщено інформацію про діяльність Нью-Йоркської Публічної Бібліотеки щодо відбору, комплектування та збереження видань з усної історії, а також про основні проекти, які реалізуються книгозбірнею, починаючи із 70-х рр. минулого століття.

This article contains the information about the activities of the New York Public Library on selection, book acquisition and preservation of oral history publications as well as about basic projects implemented library, begins from the 70's years of last century.

Ключові слова: *Нью-Йоркська Публічна Бібліотека (НЙПБ), проекти, джерела усної історії.*

Keywords: *New York Public Library (NYPB,) projects, oral history sources.*

Нью-Йоркська Публічна Бібліотека (НЙПБ) має досить тривалу й успішну традицію роботи з матеріалами з питань усної історії різноманітної тематики. Вже на початку 1960-х тут зверталася цілеспрямована серйозна увага на відбір, комплектування і збереження відповідних видань. Пізніше бібліотека почала ініціювати й виконувати окремі проекти в цій ділянці. Часто вони проводяться в координації з іншими інституціями та асоціаціями.

Одним з найбільших і найдавніших є проект відділу танцювальних мистецтв (Dance Division), започаткований у 1974 р., в рамках якого створена колекція аудіо- відео записів інтерв'ю і розповідей визначних фахівців галузі – хореографів, балетмейстерів, танцюристів, істориків танцю, адміністраторів. У 1980-х – на початку 1990-х рр. в межах цього проекту окрему увагу було звернено на тих, хто в силу своєї професії або стилю життя піддавався ризику зараження ВІЛ. Не всі погоджувалися розповідати про свою хворобу або про те, як вона позначилася на їхній кар'єрі. Але все ж таки записано понад 20 інтерв'ю, які є абсолютно конфіденційними і стануть доступними для дослідників у терміни й за умов, що були зазначені авторами при записуванні. Цей проект (AIDS Oral History) не виділений окремо, він є складовою частиною загального проекту (Dance Division's Oral History Project and Archive) (**1**). На 2014 р. в рамках проекту записано й закаталогізовано понад 400 інтерв'ю на більш як 800 носіях інформації. Створена колекція, окрім аудіовізуальних матеріалів, включає також фотографії, рукописи, документи та різну друковану продукцію.

Проект «People's History of Harlem» спрямований на документування й збереження історії Гарлему через розповіді його мешканців. Матеріали цього проекту зберігаються у відділі американської локальної історії та генеалогії. Частина з них виставлена на бібліотечному веб-сайті.

В рамках проекту усної історії джазу Луїса Армстронга «The Louis Armstrong Jazz Oral History Project» (**2**) зібрано десятки тисяч звукозаписів на комп'ютерних дисках, 84 мікрофільми, 240 назв періодичних видань джазової тематики з усього світу, велику кількість тематичних папок з газетно-журнальними вирізками, ноти, фільми, персональні документи відомих діячів джазу.

Ще один важливий проект, започаткований філією для незрячих (Andrew Heiskell Braille and Talking Book Library), який має промовисту назву «Visible lives» – «Видимі життя», сфокусований на житті й діяльності людей з обмеженими фізичними можливостями та вадами. Розповіді й життєвий досвід таких людей допомагають іншим інвалідам соціально адаптуватися й інтегруватися в суспільство, вести активний спосіб життя, в меншій мірі відчувати свою безпорадність і самотність. Матеріали проекту доступні на сайті бібліотеки (3).

Окрім того, майже кожний міський філіал бібліотеки працює над своїми проектами усної історії, які спрямовані на збирання й збереження розповідей про конкретний мікрорайон, його історію та мешканців.

НЙПБ у своїх фондах має велику кількість різноманітних джерел, що висвітлюють проблематику усної історії, її методологію, бібліографію та довідкові видання цієї тематики, технічні засоби запису, міждисциплінарні зв'язки тощо. Пошук в електронному каталозі за предметною рубрикою «усна історія» дає наступні результати: 905 друкованих книг, 7 електронних книг, 32 електронних ресурси, 32 періодичних видання, 6 архівних описів, 9 DVDs, 4 звукових книги, 2 рукописи, 26 мікрофільмів. Найбільша кількість видань – англійською мовою (713), окрім того, бібліотека має видання іспанською (122 назви), португальською (43), французькою (43), німецькою (25), італійською (10), румунською, арабською та іншими мовами. Додатком до цього можна розглядати видання, що підпадають під рубрику «усна біографія» – таких в НЙПБ налічується понад 100 назв (4). Зазначимо, що сюди не входять матеріали, зібрані в рамках вищезгаданих проектів.

Наведемо кілька прикладів:

Yow, Valerie Raleigh. «Recording oral history: the practical guide for social scientists». Ця книга адресована дослідникам, яким потрібна інформація про те, як проводити якісні в науковому відношенні інтерв'ю. В ній наводяться різні визначення терміну «усна історія», порівнюються якісні й кількісні методи дослідження, аналізуються різні техніки проведення інтерв'ю, розглядаються правові, етичні та психологічні питання, описуються окремі проекти даної тематики (**5**).

Одним із фундаментальних для початківців джерел може слугувати видання «Catching stories: a practical guide to oral history» (6). Книга починається з ключового питання «Для чого займатися усною історією?» і дає вичерпну відповідь на нього. Тут розглядаються всі етапи проекту – від ідеї до кінцевого продукту, описується процес інтерв'ювання, його основні принципи і техніка запису, даються рекомендації щодо вибору й використання аудіо- та відеотехніки. Окремі розділи присвячені правовим питанням, архівуванню, джерелам фінансування. Цей практичний посібник також корисний для бібліотекарів, краєзнавців і вчителів.

У колекції НЙПБ зберігається близько 50 видань, що стосуються української усної історії. Зокрема відзначимо такі як: «Незвичайні історії звичайних жінок: усна історія двадцятого століття» (Львів, 2013), «Насправді це було так: інтерв'ю Юрія Зайцева з Іваном Дзюбою» (Львів, 2001), «Діагноз КҐБ : шизофренія : інтерв'ю Юрія Зайцева з Ганною Михайленко» (Львів, 2008), «33-й: голод: народна книга-меморіал» (К., 1991), «Трансформація громадянського суспільства: усна історія української селянської культури 1920-30-х років» Вільяма Нолла (К., 1999), «Голод 33 року: свідчення про винищування Москвою українського селянства» (Дніпропетровськ, 1993), трьохтомник «Investigation of the Ukrainian famine, 1932-1933 : oral history project of the Commission on the Ukrainian famine» (Washington, 1987-1990) і його український переклад «Великий голод в Україні 1932-1933 років», який видала в 4-х томах Києво-Могилянська Академія 2008 р.

Цікавою з точки зору краєзнавства є книга Емануїла Гарбера «Fragile Jewish existence» (**7**). Автор народився в Крижополі, виріс у с. Жабокрич. У своїх спогадах він подає короткі історичні відомості про євреїв Жабокрича, єврейські традиції і побут 30-х років. З любов'ю і ностальгією Е. Гарбер описує рідне село, річку Бережанку, стару церкву, садки і старий парк. Він закінчив 3-й клас, коли почалася війна, і більша частина книги присвячена трагічним подіям німецько-румунської окупації Жабокрича – розстрілу євреїв 26-28 липня 1941 р., життю в ґетто. Автор подає список розстріляних – понад 300 імен, зазначивши, що цей список неповний. Його розповідь можна вважати своєрідним пам'ятником невинним, які загинули під час німецько-фашистської окупації Жабокрича.

Ще одним прикладом подібної тематики може служити видання «Oral history of an immigrant family (8). Це – записані спогади семи членів сім'ї Шуллер, які виїхали з Кам'янця-Подільського до Америки в 1912 р. Вони згадують Карвасари – передмістя Кам'янця, де пройшло їхнє дитинство, своїх сусідів і товаришів, прогулянки по місту, зазначаючи окремі історичні факти, описують, як склалися їхні долі в США.

До матеріалів з усної історії в НЙПБ звертаються не лише науковці, дослідники, фахівці галузі, але й пересічні читачі, які працюють над дослідженням і створенням історії своєї сім'ї. Зазначимо, що генеалогічні студії є розповсюдженим і популярним явищем у США.

Усна історія є інтегральною складовою історичної науки, але на відміну від неї оперує не сухими документами, фактами і датами, а розглядає їх крізь призму людських доль, через емоційно-психологічне сприйняття конкретною людиною тих чи інших подій в історичному контексті. Усна історія підтверджує, що свідчення і пам'ять звичайних людей мають історичне значення. І якщо ми не зберемо й не збережемо ці спогади, то вони зникнуть назавжди. Саме тому важливо інтегрувати усну історію в краєзнавчі дослідження, розглядаючи її як неодмінну складову краєзнавства.

Використані джерела

1. http://www.nypl.org/voices/audio-video/oral-histories/dance
2. http://www.nypl.org/voices/audio-video/oral-histories/jazz
3. http://oralhistory.nypl.org/neighborhoods/visible-lives
4. https://catalog.nypl.org/
5. **Yow**, Valerie Raleigh. «Recording oral history: the practical guide for social scientists». – Thousand Oaks, Calif. : Sage Publications, 1994. – 284 p.
6. **Catching** stories: a practical guide to oral history. – Athens, Ohio : Swallow Press, 2009. – 218 p.
7. **Garber**, Emanuil. Fragile Jewish existence : Ukrainian childhood's recollection of Holocaust. – Baltimore : Seagull Press, 2005. – Vol. 1.
8. **Sohn**, Bonnie Scooler. Oral history of an immigrant family. – Washington, D.C. : published by author, 1981. – 138 p.

УСНА ІСТОРІЯ В БІБЛІОТЕЧНІЙ СПРАВІ ТА ОСВІТІ

Дослідження усної історії в бібліотечній практиці

Н.І. Морозова

У статті подані матеріали про усноісторичні дослідження Вінницької ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва у співпраці з книгозбірнями області та їх результати.

The article contains materials about oral history research of Regional Universal Scientific Library named after K.A. Timiryazev in cooperation with the region libraries and their results.

Ключові слова: *усна історія, дослідження, Голодомор, бібліотеки, збереження історичної пам'яті, Революція гідності, антитерористична операція.*

Keywords: *oral history, research, the Holodomor, libraries, preservation historical memory, Revolution of dignity, antiterrorist operation.*

У всесвітній електронній енциклопедії «Вікіпедія», в досить зрозумілій і популярній формі подається визначення поняття усна історія – це «новий науковий напрям в історії, що інтенсивно розвивається з другої половини XX ст. Метод дослідження усної історії – глибинні інтерв'ю біографічного характеру (як правило, із застосуванням аудіо- та відеотехніки), за допомогою яких здійснюється фіксування суб'єктивного знання окремої людської особистості про епоху, в якій вона жила».

Відомо, що започаткована усна історія як наука у Франції в кінці 30-х років минулого століття. Проте цей термін відомий ще з кінця XIX століття.

В Україні усна історія набула свого розвитку за часів незалежності, хоча до неї зверталися відомі українські історики ще в кінці XIX – на початку XX століття, серед яких такі відомі постаті, як М. Грушевський, І. Крип'якевич, В. Липинський та інші.

Починаючи з 90-х років, коли українські громадяни намагалися відійти від встановлених тоталітарним режимом норм, стандартів, маніпулювання особою, коли поступово дозволяли собі проявляти власну індивідуальність та інакомислення, усна історія поступово набуває системного характеру.

Бібліотеки як заклади, що оперативно реагують на реалії часу, в якому вони функціонують, також почали збирати усні свідчення очевидців подій різних історичних епох. І хоча то були розрізнені, часто безсистемні матеріали, проте вони фіксували розповіді пересічних людей, які мають на сьогодні досить важливе значення в дослідженні історії нашого краю, що невіддільна від історії суспільства і українського народу.

Перше досить потужне системне дослідження, яке здійснили фахівці Вінницької ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва спільно зі своїми колегами з районних і сільських бібліотек – це свідчення очевидців Голодомору 1932-1933 рр., яке проводилося напередодні 70-х роковин вшанування пам'яті жертв Голодомору.

Зібрано спогади і свідчення десятків людей – очевидців тих страшних подій з усіх районів Вінниччини, які вражали своєю жорстокістю з боку представників більшовицької влади щодо українських селян. Усі ці джерела зберігаються у спеціальних теках відділу краєзнавства бібліотеки як неопубліковані матеріали. Згодом було прийнято рішення архівувати їх шляхом переведення на електронні носії. 2008 року, з метою збереження цих унікальних джерел для нинішніх і прийдешніх поколінь, вони були оцифровані та представлені в електронному вигляді на диску «Спогади свідків Голодомору 1932-1933 років».

До цієї трагічної дати (70-річчя Голодомору 1932-1933 рр.) фахівці відділу краєзнавства бібліотеки спільно з науковцями Державного архіву Вінницької області підготовили і видали 2003 року бібліографічний покажчик «Трагедія голодомору на Вінниччині 1932-1933 рр.», де представлено як архівні та друковані джерела, так і фрагменти свідчень і спогадів очевидців Голодомору.

Наступний проект ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва, присвячений 100-літньому ювілею бібліотеки, – спогади наших ветеранів про історію книгозбірні, її післявоєнну відбудову, подальші періоди діяльності, про себе та своїх колег, читачів і ділових партнерів, які брали участь у становленні та розвитку закладу, надавали керівництву і колективу всебічну допомогу. Результатом таких спогадів став 40-хвилинний фільм «Книга. Всесвіт. Ми».

Значення усноісторичних досліджень неоціненне, адже живе слово, спогад з точки зору власного бачення людиною тієї чи іншої події є важливою складовою створення справжньої живої історії бібліо-

теки та й регіону в цілому. На жаль, багатьох із ветеранів – героїв зазначеного фільму – уже немає, вони відійшли у вічність, а їхні спогади, обличчя, голоси зафіксовані назавжди.

Спогади співробітників, ветеранів бібліотеки, наших читачів було використано і при підготовці монографії «Вінницька ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва в контексті історії та інноваційному поступі сьогодення», яка також приурочена віковому ювілею «Тімірязєвки».

Усноісторичні дослідження тривають, тому з'явилася необхідність обмінятися цією інформацією і оприлюднити її для широкого загалу. Вперше на краєзнавчих міжнародних науково-практичних конференціях, що бібліотека проводить кожних два роки, почали з'являтися доповіді й повідомлення, отримані методом усної історії.

2010 рік… На ІІ Міжнародній науково-практичній конференції «Краєзнавство: історичний досвід та перспективи розвитку» виокремлюється низка доповідей, присвячених усній історії, які в збірнику матеріалів подаються за окремим розділом «Метод усної історії як складова краєзнавства».

Значно більший обсяг доповідей і повідомлень було винесено на обговорення ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції «Роль краєзнавства у соціально-економічному і культурному розвитку регіону», яка з успіхом пройшла в жовтні 2012 року. Якщо на попередній конференції усній історії було присвячено всього чотири доповіді, то розділ «Усна історія у краєзнавчих студіях: теорія і практика» був представлений дев'ятьма доповідями. До слова, значна частина з них подана молодими науковцями із Республіки Польща, які й виступили на цьому форумі.

Здійснення усноісторичних студій з кожним роком набуває більш системного характеру. У резолюції останньої Конференції, про яку йшлося вище, рекомендовано наступне: «розширити тематику і хронологічні рамки досліджень, здійснених методом усної історії, та оприлюднити їх результати на IV Міжнародній науково-практичній конференції «Усна історія як важлива складова краєзнавчої діяльності».

У ході підготовки до нинішньої Конференції фахівці науково-методичного відділу бібліотеки за участі працівників відділу краєзнавства 2013 року розробили програму, за якою було проведено дослідження «Усна історія як складова краєзнавчої діяльності публічних бібліотек Вінниччини». Найбільш цікаві теми будуть обговорюватися на нашій Конференції.

Без сумніву, дослідження усної історії потребують значних теоретичних знань та практичних навиків, тому питання методики здійснення досліджень усної історії включаються на заняття з підвищення кваліфікації бібліотечних працівників області, зокрема бібліографів-краєзнавців центральних районних (міських) бібліотек, що проходять на базі Вінницького обласного навчально-методичного центру галузі культури, мистецтв і туризму.

Теоретичні знання можна отримати і з численних книг та періодичних видань, що є у фонді бібліотеки, та мережі Інтернет, до інформаційних ресурсів якої бібліотека надає вільний доступ усім своїм користувачам, у тому числі через Wi-Fi.

Для учасників Конференції ми підготували книжкову виставку «Усна історія – наука про людину в часі», де експонується значна частина інформаційного ресурсу бібліотеки за темою зібрання.

Відрадно, що розуміння важливості усної історії сприяло тому, що на обговорення даної Конференції представлено понад 70 робіт. Вони різного ґатунку – від глибоконаукових теоретичних досліджень до звичайних спогадів пересічних людей. Але всі вони, як цеглинка до цеглинки, складають уяву про події крізь призму суб'єктивного сприйняття конкретної історичної епохи.

Метод усної історії лише набирає обертів і потрібно не втрачати часу, а виявляти і опитувати тих людей, які пройшли війну, відбудовували зруйноване війною народне господарство, жили і працювали в періоди Хрущовської «відлиги» і Брежнєвського «застою», Горбачовської перебудови, виборювали незалежність нашої держави та брали участь у Помаранчевій революції.

Особливої уваги потребує вивчення нашого непростого сьогодення – це збір спогадів учасників Революції гідності, антитерористичної операції, їх обробка та оприлюднення, адже розповіді, свідчення про ці буремні події, у поєднанні з офіційним аналізом науковців, є неоціненним джерелом вивчення і збереження правдивої історії нашої держави, українського народу.

Література та інтернет-ресурс

Кісь, О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади / Оксана Кісь // Україна Модерна. – Львів ; Київ, 2007. – Ч.11. – С.7-21.

Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека ім. К.А. Тімірязєва в контексті історії та інноваційному поступі сьогодення : монографія / Упр. культури і туризму Вінниц. облдержадмін., Він-

ниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва ; авт. проекту В.Ф. Циганюк ; авт. кол.: Г.М. Авраменко, Т.В. Герасимова, І.М. Журавлівський та ін. ; упоряд. тексту: М.Г. Спиця, О.І. Кізян, Н.І. Морозова ; відп. за вип. Н.І. Морозова. – Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2007. – 312 с. : фото, арх. док. – (Віковому ювілею Бібліотеки присвячується).

Бібліотека в контексті світової культури, науки, інформації : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. / Упр. культури і туризму Вінниц. облдержадмін., Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. – Вінниця, 2007. – 208 с. – (Віковому ювілею Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва присвячується) ; Електрон. версія вид. – Режим доступу: http://www.library.vn.ua/publications/2007/biblioteka_u_konspekti.html (дата звернення : 01.10.14), вільний. – Назва з екрана. – (Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва).

Краєзнавство: історичний досвід та перспективи розвитку : матеріали ІІ Міжнар. наук.-практ. конф. 13-15 жовт. 2010 р., Вінниця / Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. – Вінниця, 2011. – 127 с.

Роль краєзнавства у соціально-економічному розвитку регіону : матеріали ІІІ Міжнар. наук.-практ. конф. 10-12 жовт. 2012 р., Вінниця / Упр. культури і туризму Вінниц. облдержадмін., Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва, Нац. спілка краєзнавців України, ГО «Асоц. б-к Вінниччини». – Вінниця, 2013. – 232 с.

Всесвіт. Книга. Ми [Електронний ресурс] / Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва ; над фільмом працювали : Л. Червона, І. Міхеєв, К. Кирилюк ; гол. консультант Н. Морозова. – Електрон. відеодані (8 файлів : 2698838016 байт). – Вінниця : Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва, 2008. – 1 електрон. оптич. диск (DVD-R) : кол. ; в контейнері 14х12,5. – Систем. вимоги : Pentium-II ; 128Mb RAM ; Windows 95/98/NT. – Назва з контейнера.

Тематика усноісторичних розвідок у бібліотечному краєзнавстві області (за матеріалами дослідження)

Т.М. Марченко, Т.П. Кристофорова

У статті подано результати дослідження методом усної історії у бібліотеках Вінниччини, проведені науково-методичним відділом Вінницької ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва.

The article presents the results of the method of oral history at libraries of Vinnitsia region, that are conducted of scientific-methodical department of the Vinnytsia Regional Universal Scientific Library named after K.A. Timiryazev.

Ключові слова: *усноісторичні дослідження, краєзнавство, бібліотеки, неопубліковані матеріали, райони Вінницької області.*

Keywords: *oral history research, studies, libraries, unpublished materials, regions of Vinnitsia region.*

Сьогодні з’являються нові обставини, що пробуджують інтерес до вивчення історії свого рідного краю, його побуту, звичаїв, традицій. Кожна територіальна громада пишається і дорожить тією культурною спадщиною та цінностями, що дістались від предків. Саме це породжує небувалий сплеск краєзнавчої діяльності, бажання кожної людини дізнатися все більше і більше про свій родовід, історію малої Батьківщини.

Одним із таких дієвих напрямів глибшого пізнання історії рідного краю є усна історія. Науковці по-різному формулюють це поняття. Але, напевно, найбільш точно цей термін визначають як ділянку досліджень і метод збирання, зберігання й інтерпретації голосів та спогадів людей, груп та учасників подій минулого. Записані усні свідчення очевидців, учасників певних подій сприяють розширенню джерельної бази пізнання історії як країни так і окремих територій. Подібна інформація надається людьми у вигляді спогадів про події, свідками яких вони стали, розповідей про історичне минуле, цитування усної народної творчості (переказів, легенд) тощо. Зібрані таким чином матеріали мають таку ж історичну цінність, як і архівні документи і є повноцінними джерелами для написання наукових праць.

Безумовно, усна історія є складовою бібліотечного краєзнавства. Важлива роль тут належить сільським бібліотекарям, адже саме вони постійно здійснюють різні усноісторичні розвідки. Матеріали, які зберігаються у бібліотеках зазвичай є безцінними, але часто ми не розуміємо їхньої вартості. Саме тому, у 2012 році виникла ідея щодо вивчення складу краєзнавчих фондів у бібліотеках області. Це дослідження показало, що у книгозбірнях, крім традиційних документів, зберігається багато мате-

ріалів зібраних методом усної історії. Таким чином, ніби «напросилось», наступне дослідження «Усна історія як складова краєзнавчої діяльності публічних бібліотек Вінниччини».

Дослідницька робота науково-методичного відділу ВОУНБ ім. К.А. Тімірязєва була продовжена вже у напрямку вивчення різноманітності тематик усноісторичних розвідок, що здійснюють бібліотекарі і передбачала створення своєрідної інформаційної карти, яка мала б їх відобразити. Окрім того, ми прагнули активізувати роботу бібліотекарів щодо збору краєзнавчої інформації методом усної історії, систематизувати її та сприяти поповненню фондів бібліотек неопублікованими краєзнавчими документами.

Для проведення дослідження та групування матеріалів були розроблені таблиці за тематикою усноісторичних розвідок, в яких також потрібно було вказувати носії інформації та їхній об'єм. Узагальнення тем здійснювалося у процентному відношенні від загальної кількості адміністративних одиниць в межах району.

Аналіз дослідження показав, що найширше представлена тема з історії сільських населених пунктів, яка включає спогади про окремі періоди життя села, його будні та свята. По районах відсотки з даної теми різні. Так наприклад, у Гайсинському районі історія сіл представлена на 62 % від загальної кількості населених пунктів; у Теплицькому – 58 %; у Тульчинському – 61 %; у Чечельницькому – 82 %; у Шаргородському – 85 %.

Повніше розкривають історичний розвиток села матеріали про релігійні, освітні, медичні установи, заклади культури, сільськогосподарські та інші підприємства, що діють на території району. Невід'ємним краєзнавчим джерелом є вивчення походження назв населених пунктів, окремих кутків і вулиць села. Такі матеріали представлені у Вінницькому та Шаргородському районах. Унікальними є матеріали про місцеві діалекти у Жмеринському та Крижопільському районах.

Особлива роль належить усній історії таких трагічних сторінок історії нашої країни як голодомор, репресії та Друга світова війна. Останнім часом вивчення цих тем відбувається більш системно та широко. Не є виключенням і наша область. Узагальнення матеріалів дослідження показало, що у Бершадському районі тема голодомору представлена на 87 % від загальної кількості населених пунктів; у Гайсинському – на 53 % тема голодомору, а тема Великої Вітчизняної війни – 30 %; у Жмеринському районі – голодомор – 30 %, Велика Вітчизняна війна – 26 %; у Калинівському районі – голодомор – 39 %, Велика Вітчизняна війна – 27 %; у Крижопільському районі – голодомор – 44 %, Велика Вітчизняна війна – 47 %; у Оратівському районі – голодомор – 31 %; у Тростянецькому районі – голодомор – 41 %; у Тульчинському районі – голодомор – 67 %, Велика Вітчизняна війна – 75 %; у Хмільницькому районі – Велика Вітчизняна війна – 92 %; у Чернівецькому районі – голодомор – 52 %. В інших районах цей показник коливається від 2 до 15 відсотків.

Робота в цьому напрямку проводиться постійно, тому можна стверджувати, що кількість матеріалів з часом збільшиться. На сьогоднішній день ці матеріали стали підгрунтям для створення друкованих видань у Бершадському, Мурованокуриловецькому, Тульчинському, Тиврівському районах.

Свого часу бібліотекарі активно працювали над збором спогадів воїнів-інтернаціоналістів про участь у військових конфліктах, зокрема в Афганістані. Такі матеріали зберігаються у Гайсинському, Калинівському, Крижопільському, Липовецькому, Піщанському, Тростянецькому районах.

Трагічні спогади ліквідаторів Чорнобильської аварії представлені у Гайсинському, Липовецькому, Літинському, Немирівському, Піщанському районах.

Для всіх районів традиційним є збір біографічних даних про своїх видатних діячів. У багатьох районах на основі цих матеріалів написані біографічні повісті (Бершадський район), укладені бібліографічні списки, буклети (Тульчинський район), також вони стали складовою різних загальноісторичних праць (Тульчинський, Мурованокуриловецький райони).

Метод усної історії бібліотекарі використовують також і для відображення історії бібліотеки. На 100 % цей сегмент представлений лише у Крижопільському (25 сільських бібліотек.), Тульчинському (32 сільських бібліотеки) та Шаргородському (37 сільських бібліотек) районах.

На сьогоднішній день зібрали і мають свою історію понад 50 % бібліотек у Бершадському районі (39 сільських бібліотек) – 82 %, Калинівському районі (34 сільських бібліотек) – 82 %, Козятинському район (36 сільських бібліотек) – 95 %, Оратівському районі (30 сільських бібліотек) – 80 %, Погребищенському районі (40 сільських бібліотек) – 95 %, Теплицькому районі (28 сільських бібліотек) – 86 %, Тиврівському районі (25 сільських бібліотек) – 80 %, Томашпільському районі (26 сільських бібліотек) – 73,1 %.

Неповторними є матеріали фольклорно-етнографічної спадщини. Саме цей напрямок вирізняється

найбільшим різнобарв'ям тематик. Крім популярних звичаїв та обрядів представлено давні легенди (Барський, Гайсинський, Іллінецький, Калинівський, Козятинський, Крижопільський, Могилів-Подільський, Мурованокуриловецький, Немирівський, Оратівський, Теплицький, Томашпільський, Тростянецький, Тульчинський, Чернівецький райони), бувальщини (Калинівський, Тростянецький райони), навіть переказуються віщі сни (Калинівський район).

Поряд зі збором матеріалів про вже звичні ремесла та промисли виділяються оригінальні, такі як: виготовлення діжок та возів – Оратівський район; домоткані рушники – Чечельницький район.

Розмаїття усноісторичних розвідок ми відобразили у процентному відношенні на фоні районів та показали на карті Вінницької області.

Можливо це не всі теми, які ми змогли охопити нашим дослідженням, але робота розпочата і буде продовжуватися. Ось і теми сьогодення, які бібліотекарі не залишать без уваги – події на майдані та участь вінничан в АТО.

І наостанок, варто відмітити, що наше дослідження є унікальним. Воно надало можливість систематизувати тематику усноісторичних розвідок бібліотек області та створити інтерактивну інформаційну карту, розширити коло активних учасників Конференції за рахунок бібліотекарів Вінниччини.

Особливості формування і використання інформаційних ресурсів у вивченні церковного краєзнавства за допомогою нових бібліотечних технологій

Л.А. Мозгова

Стаття висвітлює історичні корені церковного краєзнавства, що сформувалося на теренах України в кінці XVIII ст. з появою мережі церковно-краєзнавчих організацій. Особливу увагу приділено відродженню церковного краєзнавства на Житомирщині завдяки тісній співпраці місцевих краєзнавців і бібліотек.

he article highlights the historical roots of local lore of the church, which was formed in Ukraine in the late eighteenth century with coming of network local lore church organizations. Particular attention is paid to the revival of the Zhytomyr church local study in close cooperation with ethnographer and libraries.

Ключові слова: *Волинь, бібліотечне краєзнавство, церковне краєзнавство, церковно-археологічні товариства, давньосховища, Консорціум «Історична Волинь», інтернет-ресурси, електронні бібліотеки.*

Keywords: *Volyn, library local lore, church local lore, church-archeological societies, antiquarium, Consortium «Historical Volyn», Internet resources, electronic library.*

Простір сучасної бібліотеки будується на використанні традиційних і нових технологій. Інформаційні комп'ютерні технології на порядок змінили рівень інформаційного обслуговування, як у формах змісту, так методах доставки інформації. Зараз можна забезпечити доступ до всесвітньої інформації, отримуючи її з високою швидкістю за допомогою високотехнологічних каналів доставки. Це дозволяє бібліотеці розширити асортимент пропонованих послуг. Зазвичай людина стикається з величезною кількістю інформації, особливо в Інтернет, що викликає проблему щодо вибору того, що йому дійсно потрібно. Публічні бібліотеки завжди пропонували інформаційні послуги, а деякі і спеціалізоване обслуговування, наприклад надання інформації краєзнавчого характеру. Краєзнавчий аспект діяльності – це те, що виділяє бібліотеку з числа схожих, робить її особливою, унікальною. А краєзнавча інформація – той інформаційний продукт, який представляє найбільший інтерес для користувачів, причому її обсяг постійно зростає.

Краєзнавство – це сукупність історичних, географічних, статистичних та інших фактів і відомостей з минулого і сьогодення рідного краю. Це унікальний предмет, який з'єднав в собі багато компонентів, головною в цьому є духовно-моральна складова. Знання свого краю, своєї Батьківщини спочатку передбачає моральні цілі виховання. Саме в краєзнавстві локалізується інтерес до історії Батьківщини, і ми повинні допомогти нашим користувачам не лише освоїти історію, а й дати можливість проявитися тут духовно-моральному началу, яке має своєю основою православну віру. Що вивчає краєзнавство? *Письмові джерела* – це літописи, спогади мандрівників, які відвідували наш край, документи та матеріали зберігаються в архівах. Сюди ж відносяться публікації в газетах і журналах (як старовинних так і в сучасних), рукописи досліджень з краєзнавчої тематики, листи, щоденники і так далі.

Речові джерела. Ця категорія джерел дуже різноманітна. До неї входять: археологічні пам'ятники з комплексом історичного матеріалу, пам'ятники архітектури, предмети побуту і начиння, одяг, знаряддя праці та зброя. Крім того до цієї групи можна віднести палеонтологічні знахідки (кістки, роги, зуби, бивні тварин). Старовинні монети, паперові гроші, ордени і медалі, прикраси – це також відноситься до речових джерел пізнання минулого рідного краю. *Образотворчі джерела*. Група цих джерел у нас представлена менше, ніж, наприклад, речові. Але, тим не менш, зорові образи минулого нам допомагають збагнути старовинні фотографії, картини, малюнки, гравюри, скульптурні твори, фрески (розписи церков), пам'ятники видатним людям. *Усні джерела*. Велика група джерел, яка включає в себе легенди і перекази, прислів'я і приказки, прислів'я, старовинні обрядові та інші пісні, загадки і т.п. Крім названих груп джерел існують і звукові джерела – магнітофонні записи і запису на платівки, інші джерела.

Термін «бібліотечне краєзнавство» розроблений Миколою Миколайовичем Щербою. На всіх етапах краєзнавчого пошуку ми маємо справу з документально фіксованими підсумками краєзнавчих пошуків, представлених у вигляді творів друку і кінофотофонодокументів. Найбільш повними їх зборами володіють бібліотеки, архіви, музеї. Без бібліотеки, найбільш доступного соціального установи, не може обійтися жоден краєзнавець.

М.М. Щерба запропонував класифікувати краєзнавство. Якщо в його основі лежить ознака галузі, то виділяється географічне, літературне, історичне краєзнавство і т. д., якщо в його основі – організаційні канали, то – архівне, бібліотечне, вузівське, музейне, туристичне, церковне, шкільне краєзнавство.

У краєзнавстві можна також виділити державні, кооперативно-комерційні, громадські, індивідуально-ініціативні форми організації. Цілі в краєзнавчому пошуку можуть бути наукові, виробничі, пізнавальні, просвітницькі. Діяльність бібліотеки нерозривно пов'язана з усіма ділянками, видами, формами і напрямами краєзнавства. Терміну «бібліотечне краєзнавство» багато уваги приділяв у своїх роботах видатний вчений – бібліографознавець Олександр Васильович Мамонтов.

Бібліотечне краєзнавство складне утворення з численними внутрішніми і зовнішніми зв'язками і воно поділяється на декілька напрямів, які в значній мірі відрізняються один від одного.

Досить глибокі історичні коріння має в нашій державі церковне краєзнавство. Об'єктом церковного краєзнавства є конкретна територія, всі сторони її життя та історії, пов'язані з церквою. До 1917 р. до складу Російської імперії входило 64 єпархії: саме вони, а також більш дрібні церковно-адміністративні ділення (благочиння, парафії) і виступають основними об'єктами церковного краєзнавства. Інтерес церкви до вивчення своєї батьківщини почав складатися ще в перші роки виникнення християнства на Русі. Важливим етапом для формування церковного краєзнавства став кінець XVIII століття. Поява мережі церковно-краєзнавчих організацій, складання системи краєзнавчих видань церкви дозволяє говорити про формування церковного краєзнавства саме в другій половині XIX століття. У 60-70-ті роки XIX століття виникли перші церковно-краєзнавчі товариства: в 1865 році – Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет, в 1873 році – Церковно-археологічне товариство при Київській духовній семінарії. До 1917 року церковно-археологічні, історичні товариства та комітети були в 56 єпархіях. Вони створювалися також при семінаріях, вчених архівних комісіях.

Основною метою церковно-археологічних та історичних установ було вивчення історії єпархії: охорона і збирання церковних пам'яток, рукописних і стародрукованих книг, розбір та опис архівів духовного відомства на своїй території, підготовка друкованих праць. Їх краєзнавчий зміст і відомча належність визначили єдність тематики і відданість певним жанрам. Це насамперед опису монастирів, церков, парафій, сіл, предметів культу та церковного мистецтва, біографії видатних представників місцевого духовенства; нариси історії місцевих духовно-навчальних закладів; публікації архівних документів, церковно-парафіяльних літописів, описів архівів духовного відомства, а також колекцій стародруків і рукописних книг. Чимало публікувалося етнографічних матеріалів – казок, пісень, записів народних звичаїв і обрядів.

У більшості цих установ існували Давньосховища (музеї). Яскравим прикладом цьому було становлення музейної справи на Волині. У місті Житомирі, при Російській публічній бібліотеці (сьогодні – обласна бібліотека для дітей Житомирської обласної ради), прогресивним духовенством Волині було створене церковно – археологічне товариство та Давньосховище старожитностей при ньому (1893 р.) Важлива роль у консолідації краєзнавчого загалу духовенства Волині на початку 90-х років XIX ст. належить Волинському та Житомирському архієпископу Модесту (у миру Данило Костянтинович Стрельбицький). Призначення Модеста 24 грудня 1889 р. на Волино-Житомирську єпархію збіглось з підготовкою до святкування 900-річчя Волинської єпархії та 100-річчя входження Волині під владу Росії. Владика доклав чимало зусиль у реставрації і будівництві церков у містах та парафіях

Волинської єпархії. З метою збереження унікальних пам'яток старовини краю на єпархіальному з'їзді 1891 р. архієпископ Модест порушив питання про організацію в Житомирі Давньосховища старожитностей. За розпорядженням Модеста духовенству єпархії включалося в обов'язки ретельно збирати та передавати до створеного Давньосховища всі цінні предмети та пам'ятки старовини, які перебували у церквах, монастирях, приватних зібраннях священиків. Серед священників виявилося чимало яскравих особистостей, які працювали в архівах, вивчали документи, сумлінно за покликанням робили свою буденну справу у царині дослідження рідного краю, стали згодом справжніми краєзнавцями. Подібне явище для того часу було цілком закономірним і воно зумовлювалося соціальним статусом священика. У містечках, селах, парафіях вони виконували функції, так би мовити, офіційних істориків, хронікерів і реєстраторів подій, що відбувалися в межах вузької спільності людей. У віданні священиків перебували церковні архіви, вони вели метричні та сповідні книжки, складали клірові відомості. Усе це дозволяло священикам більш ґрунтовно і вільно орієнтуватися у минулому. Неабияку роль у формуванні масової історичної свідомості серед служителів відігравала спрямованість системи духовної освіти в семінаріях і академіях, де закладалися працездатність, сумлінність, тренування пам'яті й інші важливі риси, необхідні в майбутньому для дослідницької роботи.

Завідувачем Давньосховища було призначено відомого краєзнавця, викладача історії Волинського жіночого училища духовного відомства О.О. Фотинського, з ім'ям якого пов'язана одна з найяскравіших сторінок в історії волинського краєзнавства. Добре розуміючись на музейній справі, Орест Оксентійович багато років життя присвятив зберіганню, систематизації та науковому опису зібраних пам'яток, разом з протоієреєм М.М. Трипольським за завданням В.Б. Антоновича ним було здійснено ряд наукових відряджень до монастирів Волині. З ініціативи архієпископа Модеста члени Волинського Церковно-археологічного товариства у 1894 р. розробили власну програму щодо складання описів церков, парафій і населених пунктів краю. За цією програмою, крім описів храмів та історії їхнього спорудження, передбачався збір даних про населення, економічне та соціальне становище мешканців, відомості про їх побут, звичаї, обряди тощо. Це була фактично перша наукова програма краєзнавчого дослідження краю. Зібрані членами Волинського Церковно-археологічного товариства близько тисячі церковнопарафіяльних літописів і описів містили в собі, почасти, унікальні відомості з різних аспектів життя краю, вони донесли до нас неповторний народний уклад і традиції, які нині або забуті, або видозмінені. Друкувалися матеріали в часописі «Волынские епархиальные ведомости», заснованого 1867 р. при Волинській духовній семінарії, який зберігається у фондах Житомирської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Олега Ольжича. 1911 року фонди Волинського єпархіального Давньосховища поповнились експонатами з Володимир – Волинського Давньосховища (у т. ч. 100 рукописів, 500 стародруків). Перед Першою світовою війною воно було одним з найбагатших музейних закладів України. Всі ці роки головним натхненником і душею церковно – археологічного товариства та підпорядкованого йому давньосховища був О.О. Фотинський, який вдало поєднував в одній особі як організаційні, так і наукові функції. Його правою рукою був Микола Миколайович Трипольський, який поряд з професійною і громадською діяльністю займався науковою роботою, зокрема, в царині церковної історії та краєзнавства. Невдовзі він став біля витоків організації Товариства дослідників Волині.

Сьогодні бібліотека, як і раніше, знімає територіальний бар'єр між документом і споживачем інформації, але тепер вона робить це більш успішно – через надання доступу до віддалених документів. Бібліотека здійснює навігацію в інформаційному просторі, дає інформацію про первинні традиційних та електронних документах, про документи, що зберігаються в приміщенні бібліотеки, і про доступні для користувача в мережевому режимі. Створення комфортного інформаційного середовища, що забезпечує можливість самостійного отримання краєзнавчої інформації для віддалених користувачів.

Постійно відбуваються в бібліотеках зустрічі з нашими краєзнавцями Кострицею М.Ю., Мокрицьким Г.П., Кондратюком Г.Ю., Тіміряєвим Є.Р., Махоріним Г.Л. протоієреєм Вадимом Шапраном. Краєзнавці не тільки вивчають історію свого краю, вони є активними творцями його сьогодення, лобіюючи питання про встановлення меморіальних дошок, присвячених історичним подіям, доглядаючи за могилами відомих земляків, відроджуючи церковне краєзнавство, знайомлячи нас з особистостями, які прославили наш край. Так, протоієрей Вадим Шапран відновив історію храмів Чуднівського району, а на основі вивчення архівних матеріалів і ретельної пошуковій роботі краєзнавців Кучерука І.А., Александрова І.В., Тіміряєва Є.Р. була видана книга про нашого земляка Аркадій Йосиповича Остальського (зарахований до лику святих Російської православної церквою в 2000 році), презентація першого тому книги пройшла в 2005 році на Бутовському полігоні в Підмосков'ї, де він був розстріляний, а другий том книги було презентовано в 2011 році в приміщенні Житомирської обласної універсальної наукової

бібліотеки ім. Олега Ольжича, на якій були присутні гості з Москви. 29 травня 2013 року в селі Скаківка Бердичівського району Житомирської області на воротах церкви Іоанна Богослова відкрили пам'ятну дошку на честь священномученика Аркадія Остальського. Ініціатором встановлення пам'ятної дошки є член Фонду спадщини Терещенків Леонід Погрібний, а активну участь в цьому брали автори книги про Аркадія Остальського диякон Ігор Кучерук та завідувач науковою редакцією книги «Реабілітовані історією. Житомирська область» Євген Тіміряев. З 2005 року, в бібліотеці проходили вечори пам'яті, присвячені особистості священномученика Фадея Успенського (12.11.1872 р.-31.12.1937 р., зарахований до лику святих Російської православної церквою в 1997 році) архієпископа Тверського (http://lib.zt.ua/node/1115), його діяльності та творчій спадщині. Через архівні матеріали і спогади сучасників для нас розкривається образ людини неабияких здібностей і дуже ревною віри, життя та діяльність якого пов'язана з нашим краєм. (1908-1916, 1917-1922). У Житомирі, крім пастирського служіння, єпископ Фадей організував педагогічні курси для викладачів церковно – приходських та народних шкіл. Його праця «Записки по дидактике» є неоціненною педагогічною спадщиною і для сьогодення.

Починаючи з 2007 року 31 грудня, в день пам'яті священномученика Фадея (Успенського) Тверського, в московському Високо-Петровському монастирі щорічно проходять Фадеєвскі читання http://faddey-kurs.narod.ru/12.htm. Темою форуму стало спадщина архієпископа Фадея і в цілому новомучеників і сповідників російських у сфері вітчизняної педагогіки, психології та освіти. Учасники читань, викладачі світських і духовних шкіл і священнослужителі, відзначили цінність і актуальність праць, присвячених педагогіці, священомученика Фаддея для сучасного викладача.

На думку виступаючих, духовні настанови та рекомендації священомученика Фадея, звернені до вчителів, такі як необхідність індивідуального підходу до учня, різноманітності методів освіти, акцентування уваги на духовному розвитку дитини, а також оцінки моральних якостей викладача можуть бути застосовні в педагогічній практиці в наші дні. «Спадщина новомучеників і сповідників російських у справі виховання та освіти велика і повністю не вивчена, воно тільки шукає свого дослідника. І завдання Фадеєвскіх читань-донести цю спадщину до свідомості нинішньої педагогічної громадськості», – сказав керівник читань, завідувач сектором Церковно-приходського освіти Синодального відділу релігійної освіти і катехізації ієрей Ігор Кірєєв.

16 грудня 2010 року в Житомирській обласній універсальній науковій бібліотеці ім. Олега Ольжича проходила обласна конференція для вчителів «Педагогічна спадщина священомученика Фадея (Успенського)», на якій демонструвалися можливості використання інформаційних ресурсів за допомогою нових бібліотечних технологій.

Для сприяння активізації науково-дослідної роботи з питань краєзнавства створено Консорціуму «Історична Волинь» http://istvolyn.info/, метою якого є створення бібліографічної бази даних та бази даних повнотекстових документів, які відображають відомості про історичну Волинь. В проекті приймають участь на засадах корпоративної діяльності обласні наукові бібліотеки, обласні краєзнавчі музеї та обласні архіви міст Житомира, Луцька, Рівного, Тернополя, Хмельницького, які надають доступ до джерел своєї інформації, можливість користуватися інформаційними електронними ресурсами через мережу Інтернет про наших видатних земляків та знайомитися з працями сучасних краєзнавців Костриці М. Ю. (кандидат географічних наук, доцент Житомирського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, президент Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині, заслужений журналіст України), Мокрицького Г.П. (головний редактор краєзнавчого видавництва «Волинь», заслужений журналіст України, почесний член Всеукраїнської Спілки краєзнавців, член Спілки архітекторів України).

За наказом Міністерства культури України від 29 листопада 2011 р. № 1094/0/16-1 затверджено Концепцію нового інтегрованого ресурсу – електронної бібліотеки «Культура України». На сайті Національної парламентської бібліотеки України створено Електронну бібліотеку http://elib.nplu.org/project.html функціонування якої спрямовано на досягнення наступних цілей:

- інтеграція культури народів України у європейський і світовий інформаційний простір, зміцнення культурних зв'язків і формування позитивного іміджу України у світі;

- забезпечення рівної можливості безкоштовного доступу користувачів до надбань української культури і мистецтва за допомогою Інтернет мережі;

- надання користувачам якісно нових можливостей роботи з інтегрованим інформаційним ресурсом бібліотек, музеїв та інших закладів культури в єдиній точці доступу;

- створення електронних копій друкованих документів для збереження культурної спадщини, що знаходиться у фондах бібліотек та інших закладів культури та запобігання фізичного зносу документів;

- підвищення ефективності використання документів, розкриття фондів бібліотек, музеїв, архівів та інших закладів культури з питань культури і мистецтв;

- створення можливості працювати одночасно з одним і тим же виданням багатьом користувачам. Планується, що Електронна бібліотека стане складовою Національної електронної бібліотеки.

З відкриттям мережевих технологій з'явилося поняття мережевих ресурсів – електронних документів, доступних для користувачів мережі. Найбільш поширеними на даний час мережевими документами є Інтернет-документи (сайти, сторінки і т.д.), якими ми користуємося для розкриття цікавої для нас теми. Ми можемо переконатися, що тематична презентація Інтерент-ресурсів, як відносно нова форма роботи бібліотеки, дуже яскрава можливість продемонструвати масив існуючих інформаційних ресурсів мережі Інтернет. Такі тематичні презентації дають можливість розглянути найбільш значимі та цікаві ресурси, показують різні варіанти вирішення конкретного питання, яке цікавить аудиторію. Інформаційні ресурси Інтернет надають наочності та інформативності у висвітленні будь-якої теми. Слід зазначити, що сьогодні проведення бібліотечних заходів з використанням нових бібліотечних технологій і можливостями Інтернет сприяє збільшенню інформування суспільства щодо актуальних проблем сучасності, розкриття кола організацій, які займаються даними питаннями і встановлення зв'язків з ними.

Дослідження краєзнавчого характеру сприяють зміцненню почуття спільності, а місцеві проекти з оцифрування, які допомагають людям перевести в електронний формат їх власні матеріали, або нове поєднання документів з бібліотек, музеїв та архівів, створюючи віртуальні тури по будівлях,містах, а може, спираючись на сімейні архіви або розробляючи певні теми, надають цій тенденції захоплюючі перспективи.

«Краєзнавство – це пізнання оточуючого нас світу, і не тільки вчорашнього або сьогоднішнього, а деякий орієнтування в тому, яким має бути наше майбутнє. Ми спираємося на досвід батьків і дідів. Але, на превеликий жаль, наш час ставиться з презирством до того, що було раніше, чим жили наші пращури. Але ж по суті нічого не змінюється: гріхи – ті ж, бажання – такі ж, прагнення – майже такі самі. Та майже нічого в людині не змінилося! Хіба що технічний прогрес – саме технічний, бо іншого прогресу немає, один регрес. І тому так важливо, що оточуюче нас життя залишило такі чудові відмітини, як древній Херсонес, стародавні рукописи, сільський храм, каплиця, хрест», вважає протоієрей Сергій Правдолюбов.

Джерела

1. **Ветлужских, В.А.** Краеведение : что изучает краеведение [Електронний ресурс] / В.А. Ветлужских // Село Буйское и его окресности : веб-сайт. – Режим доступу: http://buiskoe.ucoz.ru/publ/kopilka_kraevenda/kraevedenie/49-1-0-91 (дата звернення: 22.09.14), вільний. – Назва з екрана.
2. **Библиотечное** обслуживание в информационном веке : ежегод. межвед. сб. науч. тр. – М. : ГПНТБ России, 2009. – 68 с.
3. **Житие** священномученика Фаддея (Успенского) [Електронний ресурс] // Астрахань православная. Храмы. Монастыри : веб-сайт. – Режим доступу: http://uspenskiysobor.narod.ru/html/11_1_6.html (дата звернення: 22.07.14), вільний. – Назва з екрана.
4. **Козлов** : уроки краеведения воспитывают патриотизм [Електронний ресурс] // РИА Новости : веб-сайт. – Режим доступу: http://www.rian.ru/edu_analysis/20100721/257015120.html (дата звернення: 22.09.14), вільний. – Назва з екрана.
5. **Кострица, М.Ю.** Волинське церковно-археологічне товариство та його роль у розвитку краєзнавства / М.Ю. Кострица // Краєзнавство. – 2005. – № 1-4. – С. 43-50 ; Історична Волинь : веб-сайт. – Режим доступу: http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&task=view&id=1796&Itemid=25 (дата звернення: 22.09.14), вільний. – Назва з екрана.
6. **Краєзнавство** та музейна справа в Україні : матеріали Всеукр. наук.-краєзнав. конф., присвяч. 145-річчю заснув. Житомир. обл. краєзнав. музею. 27-29 жовт. 2010 р. / НСКУ, Житомир. наук. краєзн. т-во дослідників Волині, Житомир. краєзнав. музей та ін. ; [голов. ред. М.Ю. Кострица]. – Житомир : М. Косенко, 2010. – 544 с. : іл. – (Наук. зб. «Велика Волинь» : праці Житомир. наук.-краєзнав. т-ва дослідників Волині. Вип. 44).
7. **Катехизаторские** курсы во имя священномученика Фаддея, архиепископа Тверского [Електронний ресурс] // Рос. православ. ун-т : веб-сайт. – Режим доступу:_http://faddey-kurs.narod.ru/index.htm (дата звернення: 22.08.14), вільний. – Назва з екрана.

8. **Кушнаренко, Н.М.** Стратегічні напрями краєзнавчої діяльності бібліотек в умовахелектронного середовища / Н.М. Кушнаренко // Бібліотечне краєзнавство : нові технології : матеріали міжнар. семінару, 22-23 берез. 2005 р. / Харк. держ. наук. б-ка ім. В.Г. Короленка ; уклад.: Н.І. Полянська, В.О. Ярошик. – Харків, 2005. – С. 5-11.

9. **Мамонтов, А.В.** Роль отечественного краеведения в изучении и развитии местной культуры / А.В. Мамонтов // Возрождение местной культуры России : кн.-библ. дело. – Санкт-Петебург, 1997. – Вып. 5. – С. 77-85.

10. **Моісеєва, Н.В.** Бібліотека та користувач : взаємодія засобами Інтернет / Н.В. Моісеєва // Електронні ресурси в бібліотеках – 2004 : матеріали наук.-практ. конф., 17-21 трав. 2004 р., м. Миколаїв. – Київ, 2004. – С. 56-59.

11. **Про затвердження** Міжгалузевої програми «Пізнай свою країну» на 2007-2012 роки [Електронний ресурс] : наказ від 27.08.2007 N 49/765/3027/308 Міністерства культури і туризму України; Міністерства освіти і науки України; Міністерства у справах молоді та спорту України; Державного комітету телебачення та радіомовлення України // Законы Украины : информ.-правов. портал. – Режим доступу: http://www.uazakon.com/documents/date_6k/pg_gvcmxj.htm (дата звернення: 22.09.14), вільний. – Назва з екрана.

12. **«Чтобы** иметь будущее, необходимо знать прошлое» [Електронний ресурс] // Астрахань православная. Храмы. Монастыри : веб-сайт. – Режим доступу: http://uspenskiysobor.narod.ru/html/7_2_6.html (дата звернення: 22.09.14), вільний. – Назва з екрана.

13. **Шрайберг, Я.Л.** Библиотеки, электронная информация и меняющееся общество в информационном веке : ежегод. докл. конф. «Крым», г. 2006 / Я.Л. Шрайберг. – М. : ГПНТБ России. – 36 с.

14. **Ярошик, В.** Краєзнавство – улюблена справа / В. Ярошик // Краєзнавство. – 2008. – № 1-4. – С. 56-60.

Культурний концепт пам'яті: моделі власної електронної та друкованої продукції Івано-Франківської ОУНБ ім. І. Франка

Г.І. Пристай

У статті обґрунтовано тенденцію збереження культурної пам'яті регіону Івано-Франківською обласною універсальною науковою бібліотекою ім. І. Франка. Розкрито зміст, стуктуру, принципи класифікації векторів власностворених електронних та друкованих продуктів відділу літератури з мистецтва. Обґрунтовано значимість видавничої діяльності у сфері культури Прикарпаття: відродженні, здобутків, традицій. Наведено приклади використання парадигми видань у спільних проектах із закладами культури та ВНЗ.

In the article is substantiated the tendency of preservation of cultural memory region by Ivano-Frankivsk Regional Universal Scientific Library named after I. Franko. There were revealed content, structure, principles of classification vectors of own-created electronic and print products department of art literature. It is proved the importance of cultural publishing in Prykarpattya: the renaissance, achievements and traditions. It shows examples of paradigm publications in common projects with cultural institutions and universities.

Ключові слова: *культурний концепт, моделі електронних та друкованих видань, Івано-Франківська обласна універсальна наукова бібліотека ім. І. Франка, діячі культури Прикарпаття.*

Keywords: *cultural concept, models of electronic and print publications, Ivano-Frankivsk Regional Universal Scientific Library named after I. Franko, Carpathians cultural figures.*

Культура – це нерозривна єдність традиції та інновацій, це збереження своєї сутності й одночасно розвиток. У бібліотечному середовищі XXI століття ключовим напрямом є належна організація культурних процесів. Особливо важливими є ретельна «реставрація» цілісного образу мистецького середовища, зіставлення і критична оцінка всіх його складових, повернення втраченого й усвідомлення нанесених деформацій, визначення найважливіших тенденцій розвитку і перспектив. Тому формування власних електронних та друкованих видань бібліотекою набуває великого значення, стає дедалі важливішим для збереження пам'яті майбутніх поколінь, а саме культурних подій, мистецьких постатей, та автентики краю.

Дослідники вважають, що концепт є основним осередком культури в ментальному світі людини, основним елементом культури певного етносу. Однак варто зауважити, що термін «концепт» не має однозначного тлумачення [2]. На основі різних підходів щодо визначення сутності концепту можемо стверджувати про визнання його як конструкта культури, та мови. (теорія культурних концептів Ю. Степанова). Під культурним концептом розуміємо «багатовимірне смислове утворення, у якому виділяються ціннісна, образна і поняттєва сторони». Термін «культурний концепт» відповідає уявленню не лише окремої людини, а й етнічної спільноти про ті смисли, значення, асоціати, що оперують у процесі мислення, відбивають знання й досвід, визначають історико-культурологічний фон і отримують для свого вираження систему мовних знаків. Культурний концепт характеризується складністю змісту й структури, куди входить усе, що робить його фактом культури: етимологія, символіка, особливості сприйняття, оцінки тощо.

Вітчизняна дослідниця Тетяна Гранчак стверджує, що завдяки сучасним інформаційним технологіям роль бібліотек у збереженні національної пам'яті є винятковою. Функціонування бібліотечних веб-сайтів і оцифрування фондів забезпечує можливість надання доступу не лише до бібліографічної та повнотекстової, а й до мультимедійної інформації, також перетворює інформацію на широкодоступну, тим самим здійснюючи охоплення аудиторії в національному масштабі [10].

Мета статті полягає в характеристиці змісту, структури, принципів створення моделей електронних та друкованих видань Івано-Франківської обласної універсальної бібліотеки ім. І. Франка як новаторського пріоритету щодо позиціонування діячів культури та мистецтва Прикарпаття.

Для реалізації дослідження визначено наступні завдання:

– охарактеризувати видавничий потенціал бібліотеки як важливого чинника у збереженні документної пам'яті мистецьких особистостей;

– окреслити пошук форм моделей електронних та друкованих продуктів відділу літератури з мистецтва щодо популяризації митців та їхнього доробку;

– розкрити значення видань бібліотеки для культурно-мистецького життя Івано-Франківщини.

Об'єкт дослідження – відділ літератури з мистецтва Івано-Франківської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. І. Франка (ОУНБ ім. І. Франка), який досліджує, зберігає і пропагує мистецтво Прикарпаття засобами багатовекторності аспекту його діяльності та створенням власних продуктів зокрема.

Предмет вивчення – моделі електронних та друкованих видань відділу літератури з мистецтва, що в сукупності створюють концепцію книжкового пам'яткознавства.

Методи статті. Теоретичні: аналіз науково-методичних джерел, синтез, порівняння та узагальнення отриманих відомостей; практичні – спостереження, бесіда, анкетування, моніторинг.

Практичне значення статті. Результати дослідження можуть бути використані у наданні методично-практичної допомоги бібліотекам з питань створення інтерактивної палітри видань мистецької тематики, а також у проведенні всеукраїнських, регіональних і районних конференцій та семінарів для працівників публічних бібліотек.

Мистецтво – винятково важливий культурний потенціал, який має величезний вплив на розвиток культури нації. Сьогодні видавнича діяльність бібліотек з питань позиціонування кращих зразків літератури з мистецтва зазнала значних еволюційних трансформацій. Вектор її розвитку спрямований на перехід від традиційної парадигми обслуговування, заснованої на представленні видань на друкованих носіях, що вимагає від бібліотек вибору комунікаційних моделей, створення сучасної культурної концепції пам'яті.

Передусім зазначимо, що відповідно до чинного законодавства України, наукова бібліотека як сучасний науково-інформаційний та культурно-освітній центр, що забезпечує реалізацію потреб користувачів у отриманні найновішої інформації, має право на видавничу діяльність, тобто створення власного інтелектуального продукту зокрема й культурно-мистецького. Відповідно до Закону України «Про бібліотеки і бібліотечну справу», бібліотека має право й на захист створених нею баз даних, інших об'єктів інтелектуальної власності бібліотеки згідно із законодавством.

Треба зазначити, що саме розвиток цифрових технологій дав змогу фахівцям бібліотек значно збільшити видавничі процеси, що становлять основу видавничої діяльності. Сучасне програмне забезпечення, створене спеціально для видавничо-поліграфічної діяльності, усунуло розмежування процесів набору, коректури й правки, що значно прискорило виготовлення оригінал-макета видання.

На сучасному етапі створення власної продукції Івано-Франківської обласної універсальної бібліотеки ім. І. Франка – важлива функція у збереженні документної пам'яті мистецьких особистостей Прикарпаття. Це спроба представити читачам талановитих людей регіону в царині культури та мистецтва, а головний пріоритет – залишити нащадкам ілюстровані пам'ятки про них.

Електронні та друковані видання, які є одними із важливих процесів діяльності відділу літератури з мистецтва ОУНБ ім. І. Франка у позиціонуванні діячів культури та мистецтва Івано-Франківщини, створюються за такими напрямками:

– підготовка й видання продукції згідно з тематичним планом;

– розповсюдження інформаційних матеріалів для потреб бібліотек регіону;

– поширення інформації про мистецтво краю серед користувачів бібліотеки;

– просування видань мистецької тематики серед наукових бібліотек України.

Наголосимо, що сьогодні всі наукові бібліотеки є творцями наукових електронних ресурсів, створюють власні моделі електронних та друкованих видань. Їх ресурси, видання затребувані широким колом дистантних користувачів.

Варто зазначити, що вектор видань ОУНБ ім. І. Франка вдосконалюється та поповнюються новим контентом й актуальною інформацією. Аналізуючи розгляд спектру позиціонування творчих індивідуальностей регіону та їх доробків, варто виділити започатковану новаторську серію видань – буклети листівок. Їх мета – знайомити читачів з новими мистецькими іменами, видатними особистостями Прикарпаття та їхніми творами не лише за допомогою бібліографічних відомостей, а й шляхом представлення самих робіт для перегляду. Упродовж 2012 –2014 рр. вийшло 6 випусків буклетів зі світлинами полотен митців Івано-Франківщини, які презентувалися у літературно-мистецькій вітальні: «У дзеркалі духовних орієнтирів Ірини Костюк», «Яблуневий світ Надії Бабій», «Квіткова лірика Ганни Петранюк», «Тарас Шевченко на полотнах Степана Герелишини», «Скарбниця духовності родини Тарновецьких», «Дорога до Храму Жанни Мойсеєнко». Цінним є буклет листівок «Національний літопис в одязі», який відтворює елементи старовинного вбрання прикарпатців і ознайомлює читача з його різнобарв'ям [1].

Окрім того, у 2010 році фахівцями відділу літератури з мистецтва було започатковано інноваційну серію інформаційно-аналітичного продукту «Гості літературно-мистецької вітальні». Це – збірник інтерв'ю, що ставить за мету висвітлення актуальних питань мистецтва, ознайомлення з творчим доробком та неординарними долями талановитих людей. Упродовж 2010-2014 рр. світ побачив 8 випусків українською мовою та 2 польською (для польських партнерів Воєводської публічної бібліотеки ім. Е. Смолки з м. Ополє). На думку, Олени Постельжук, цей вид видання заслуговує на звання «новітній вид ІАП», адже за структурною побудовою, інформаційним наповненням воно кардинально відрізняється від традиційних інформаційних продуктів бібліотек [5, с. 5].

Досвід засвідчує, що ОУНБ ім. І. Франка постійно особливий акцент ставить на створенні «документальної пам'яті Івано-Франківщини». Бібліотечні працівники активно співпрацюють з любителями мистецького краєзнавства – усіх небайдужих до минулого, сучасного та майбутнього свого краю. Вагомість дієвої вищенаведеної комунікації базується на спроможності надавати громадськості більш інтерактивну, предметну та ідейну платформи для глибшого пізнання своєї етнічної ідентичності. Як засвідчує історія, саме синтез етнічних елементів та культур сусідніх народів був і є важливим фактором розвитку карпатського фольклору [7, с. 6]. Це передувало створеннню «Лемкоклубу» в ОУНБ ім. І. Франка при відділі літератури з мистецтва, метою якого є відродити у пам'яті духовність, звичаї, традиції лемків, а через власностворену видавничу продукцію розширити знання про лемківську культуру, практикувати розмовну лемківську мову. На онові досліджених джерел працівники відділу спільно з головою «Лемкоклубу» Анною Кирпан накопичили матеріал і створили унікальний електронний продукт для читачів, мешканців та гостей міста – відеофільм та слайдовиставу «Лемківський вернісаж», які широко висвітлюють культурно-мистецьку цінність лемківської культури.

Інформатизація вимагає нових підходів до видавничої діяльності відділу. Особливе завдання працівників – творчо підходити до розробки й дизайну продукції. Так, новаторським проектом на сьогодні є запровадження відділом літератури з мистецтва неординарного формату плідної співпраці з Національним академічним гуцульським ансамблем пісні й танцю «Гуцулія». Це дало поштовх фахівцям започаткувати цікаву серію слайдофільмів «Йти вперед, зберігаючи традиції», яка представляє

розмаїття мистецьких колективів Івано-Франківщини і яка задовольняє запити й тих, хто цікавиться історією й сьогоденням національної культури.

Досліджуючи та популяризуючи мистецтво краю, започаткована нова серія видавничого арсеналу відділу літератури з мистецтва «Екскурс видами мистецтв», яка є необхідною для удосконалення системного документного забезпечення мистецько-краєзнавчих ресурсів. Дана палітра серійного видання дає можливість зафіксувати дослідження провідних мистецтвознавців, краєзнавців, науковців, уточнити й узагальнити їхній внесок в збереження культури Прикарпаття.

Однак ядром у професійній діяльності бібліотечних працівників було і залишається формування фонду книгозбірні та збереження його для майбутніх поколінь. Тому відділ літератури з мистецтва збирає, формує фактографічні банки мистецьких цікавинок й зберігає по теках мистецькі матеріали та фотографії (з історії та діяльності театрів, філармонії, музеїв).

Важливим для відділу та читачів бібліотеки є продукт, створений спільно з Івано-Франківським осередком Національної Спілки кінематографістів України. Електронне видання «Правда часу» вміщує репортажі ЗМІ про діяльність спілки та інтерв'ю з її головою Юліаном Яковиною, а також розкриває історію та сучасність українського кінематографу [6].

Принагідно зазначимо, що впровадження в діяльність електронних та друкованих продуктів є запорукою успішного задоволення та об'єктивної інтерпретації результатів з подальшим їх використанням. Фахівці орієнтуються на першочергове задоволення професійних потреб читачів, зокрема вчених, діячів культури та мистецтва, а також забезпечення аналітичною інформацією мистецьких закладів.

Виходячи з позиції того, що останнім часом відбувається якісна зміна у видавничій діяльності бібліотеки щодо позиціонування діячів культури та мистецтва Прикарпаття, трансформується та вдосконалюється репертуар самих видань. Як уже вище наголошувалося, сьогодні це не тільки видання друкованої продукції, а й розширення культурного інформаційного простору за рахунок створення електронних видань. Найбільш потужними за своїм характером джерел і високої компетентності у новітніх технологіях виконавців є створення фахівцями відділу літератури з мистецтва електронних видань в рамках проекту «У колі муз», присвячених митцям-ювілярам Прикарпаття: Богдану Губалю, Мирону Черепанину, Івану Курилюку, Михайлу Кривеню. Запропонований формат продукції розкриває читачам багаторічну співпрацю діячів культури Прикарпаття з ОУНБ ім. І. Франка. Відзначимо, що даний електронний інформаційний ресурс містить також і біографічну інформацію, що, сподіваємось, привабить значно більший інтерес у реципієнтів, які люблять народне мистецтво, цікавляться історією краю, його талановитими людьми.

Як демонструє практика, заслугою бібліотеки є те, що вищеназвані видання виставлені на вебсайті ОУНБ ім. І. Франка у повнотекстовому вигляді в режимі реального часу. Це дає змогу віддаленим користувачам, у т. ч. читачам з обмеженими можливостями, переглядати видану бібліотекою продукцію та отримувати не лише відповіді на власні запитання, а й всебічно розвиватися, йти в ногу з часом.

Відзначимо, що тільки на основі глибокого постійного вивчення читацьких інформаційних потреб користувачів, можливий об'єктивний аналіз видавничих процесів загалом. Таким чином, видавнича діяльність наукових бібліотек може стати продуктивною інформаційно-інтелектуальною технологією, що сполучає найбагатші бібліотечні та інтелектуальні ресурси бібліотечних установ із сучасними інформаційно-комунікаційними технологіями й запитами користувачів.

Важливим напрямком у створенні та впровадженні у практичну діяльність нових продуктів чи видавничих проектів є активізація регіонального співробітництва бібліотек шляхом обміну досвідом через участь у міжнародних організаціях, конференціях та робочих візитах.

Отже, сподіваємось, що видавничі проекти фахівців відділу літератури з мистецтва Івано-Франківської обласної універсальної бібліотеки ім. І. Франка стануть важливими для вироблення свого власного актуального стилю збереження пам'яті митців у культурному просторі, а також слугуватимуть стимулом для подальших досліджень.

Література та інтернет-ресурс

1. **Звіт** роботи відділу літератури з мистецтва за 2013 рік / Івано-Франків. ОУНБ ім. І. Франка, Від. л-ри з мистецтва. – Івано-Франківськ, 2014. – 16 с.
2. **Карасик, В.И.** Языковой круг : личность, концепты, дискурс : монография / В.И. Карасик. – Москва : Гнозис, 2004. – 390 с.

3. **Культура** Івано-Франківщини на 2011-2015 роки : регіон. ціл. прогр. – Івано-Франківськ, 2011. – 32 с.

4. **Культурно**-мистецька панорама Івано-Франківська : 350-річчю надання місту магдебурзького права присвяч. : монографія / Г. Карась, В. Дутчак, І. Монолотій, І. Дундяк [та ін.]. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2012. – 180 с. : іл.

5. **Постельжук, О.** Новітні види інформаційно-аналітичної продукції обласних універсальних наукових бібліотек України / О. Постельжук // Бібл. вісн. – 2013. – № 1. – С. 3-8.

6. **Правда** часу… : 15-річчю Івано-Франків. осередку Нац. спілки кінематографістів України присвяч. / ОУНБ ім. І. Франка, Від. літ. з мистецтва. – Івано-Франківськ, 2013. – 1 електрон. опт. диск.

7. **Фабрика-Процька, О.** Народна аматорська лемківська хорова капела «Бескид» : творча біогр. колективу (до 20-річчя ювілею капели) / О. Фабрика-Процька, П. Чоловський. – Івано-Франківськ, 2011. – 34 с.

8. **Щербачук, Л.Ф.** Культурные концепты : содержание, структура, принципы классификации / Л.Ф. Щербачук // Учен. зап. Таврич. нац. ун-та им. В.И. Вернадского. Сер. : Филология. Социальные коммуникации. – 2011. – Т. 24 (63), № 1. Ч. 2. – С. 161-164.

9. **Івано-Франківська** обласна універсальна наукова бібліотека ім. І. Франка [Електронний ресурс] : [веб-сайт]. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: http://lib.if.ua/ (дата звернення: 10.08.2014), вільний. – Назва з екрана.

Усна історія як метод краєзнавчого дослідження історії бібліотеки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського

В.С. Білоус

У статті розглянуто питання вивчення історії бібліотеки як важливої складової бібліотечного краєзнавства. Відображено роль та значення методу усної історії під час наукових досліджень. Висвітлено досвід роботи бібліотеки Вінницького педуніверситету з використання методу усної історії у краєзнавчому дослідженні історії освітянської книгозбірні.

The article deals with a study of a library history as an important component of a library local lore. It displays a role and significance of the oral history method in scholarly studies. It highlights experience of Vinnytsia Pedagogical University Library on usage of the oral history method in a local history research of the educational library.

Ключові слова: *усна історія, методи усної історії, бібліотечне краєзнавство, історія бібліотеки, бібліотечні дослідження, бібліотека Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.*

Keywords: *oral history, methods of oral history, library ethnography, library history, library research, Library of Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky.*

Усна історія як ділянка досліджень і метод збирання, зберігання й інтерпретації спогадів учасників подій минулого є найдавнішим способом історичного дослідження, що передував писемності, і одним з найсучасніших, починаючи із записів на аудіоплівку у XX ст. до цифрових технологій XXI ст. [1]. Це напрям історичного опису, що грунтується на використанні спогадів і особистих оцінок безпосередніх учасників чи очевидців описуваних подій; метод фіксації та обробки особливого різновиду історичних джерел – спогадів живих людей про пережиті події чи соціальні умови, записані, збережені і доступні для наукового використання [2]**.**

Перші фахівці у цій галузі розглядали усну історію, насамперед, як засіб збирання та фіксації усних спогадів видатних і впливових особистостей – усього того, що інакше було би втрачене для подальшого історичного дослідження. Як писав один із головних теоретиків усної історії П. Томпсон: «Усна історія – це історія, вибудувана довкола людей. Вона наповнює життям історію як таку і розширює її

масштаб. Вона дозволяє знайти героїв не лише серед вождів, але і серед безвісної більшості народу. Вона сприяє контактам – а значить, і взаєморозумінню – між соціальними класами і між поколіннями. Одним словом, вона допомагає людям повніше відчувати себе людьми»[3].

Як метод історичної науки, усна історія:

- дозволяє зберегти свідчення безпосередніх учасників історичних подій, «маленьких людей», які в офіційних джерелах фігурують лише як статистичні одиниці, а часто і взагалі забуті;
- надає матеріал для інших галузей історичної науки – історичної антропології, історичної психології, історичної герменевтики;
- забезпечує трансляцію систем цінностей та культурно-семантичного коду від покоління до покоління.

Сучасне розуміння усної історії охоплює як процес усної передачі та запису спогадів, так і усі різні форми новостворених історичних документів, а також подальший аналіз отриманих першоджерел. Будь-яка інформація, зібрана і зафіксована дослідником у процесі вербального спілкування з людьми у вигляді розповідей про історичне минуле, цитування тощо є джерелами усної історії [4]. Важливими вважають джерела усного походження у локальних дослідженнях, метою яких є вивчення історії краю, району, села, родини, окремої установи. Таким локальним дослідженням є краєзнавчі дослідження історії бібліотеки.

Практичне вирішення сучасних проблем освіти та культури неможливе без всебічного і достовірного відтворення всіх сторін національної історії, зокрема і історії бібліотечної справи, без осмислення бібліотекознавчого історичного досвіду, становлення та розвитку бібліотек, у т. ч. освітянських. У зв'язку з цим, важливе значення має вивчення історії бібліотечної справи загалом та окремо взятої бібліотеки, що є важливою складовою бібліотечного краєзнавства. Адже бібліотеки були й залишаються найціннішими скарбницями духовних багатств людини, що поєднують минуле, сучасне і майбутнє, ознакою культури та цивілізованості суспільства.

Останнім часом відбувається розширення спектру досліджень історичного минулого бібліотек, яке рясніє прогалинами та білими плямами. Варто також зазначити, що інформація у письмових джерелах стосовно історії бібліотеки, якщо така існує, як правило, не є вичерпною і зводиться до коротких історичних відомостей або ж довідок із зазначенням основних етапів існування бібліотеки. Через відсутність документів з історії бібліотек до методу «усної історії» все частіше звертаються бібліотечні фахівці. Зауважу, що іноді усні джерела стають єдиними і незамінними у справі з'ясування питань, які викликають цікавість дослідника.

Потреба пізнання і розуміння індивідуального досвіду окремої бібліотеки, як важливої складової історії бібліотечної справи логічно призвели до переорієнтації дослідницьких стратегій, серед яких особливого значення набувають якісні методи дослідження усної історії, що надходять у чистому вигляді безпосередньо від людей, які працюють або колись працювали у бібліотеці та є живими свідками її історії.

Використання якнайширшого кола доступних джерел, зіставлення та застосування різних методів отримання й аналізу інформації, використання методу усної історії дозволяє отримати більш точну картину минулого з історії бібліотеки. Фактично, що будь-який опис минулого бібліотеки є дослідженням, послідовною реконструкцією історії бібліотеки від її заснування до сьогодення.

Історія освітянських книгозбірень, як і загалом бібліотек вищих навчальних закладів, є одним із малодосліджених питань. Зрозумілим було виникнення ідеї та бажання поглибити знання про історію бібліотеки, в якій ти працюєш, яка є складовою мережі освітянських бібліотек України.

Мушу констатувати, що історія бібліотеки Вінницького педуніверситету раніше майже не досліджувалася. Серед науковців-істориків та фахівців бібліотечної справи, які вивчали питання історії освітянських бібліотек на Поділлі (в основному, це період 10-20-х рр. ХХ ст.) – доцент інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету Т.Р. Кароєва, директор наукової бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету, доктор історичних наук В.С. Прокопчук, директор бібліотеки Хмельницького національного університету О.Б. Айвазян, директор бібліотеки Хмельницького педагогічного університету Л.В. Дитинник та ін. Тема бібліотечної справи на Поділлі у міжвоєнний період (1920-1939 рр.) є об'єктом вивчення вітчизняних істориків та краєзнавців.

Історія бібліотеки – яскрава сторінка становлення та відродження університету, його досягнень і злетів. У всі часи університетська бібліотека була і залишається берегинею вікових надбань людства, важливим інформаційним центром освітян області. Бібліотека – ровесниця університету, тому осмислення історії університету неможливе без дослідження становлення і розвитку університетської

бібліотеки. Родовід університету і бібліотеки сягає початку минулого століття. Закономірно, що вивчаючи історію бібліотеки, безпосередньо пов'язували її з історією університету.

Досліджуючи історію бібліотеки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського активно використовували метод усної історії. Через відсутність комплексу архівних документів з історії бібліотеки Вінницького педуніверситету, матеріал, здебільшого, ґрунтувався на спогадах працівників бібліотеки, викладачів та випускників навчального закладу.

З усіх методик дослідження надавали перевагу усному опитуванню, анкетуванню, польовим дослідженням, усній традиції у поясненні історичного минулого бібліотеки. Усна історія збирає усні спогади та особисті коментарі, що мають значення для історії, шляхом запису інтерв'ю. Інтерв'ю є усною історією лише тоді, коли воно записане, опрацьоване у певний спосіб, доступне в бібліотеці, архіві чи іншому сховищі, або ж відтворене у відносно дослівній формі у вигляді публікації» [2].

Збір усної історії про освітянську книгозбірню передбачав прямий контакт з людьми – безпосередніми свідками подій, носіями інформації. У спілкуванні з ними гостріше відчувалася сама проблема дослідження, значення бібліотеки у навчальному процесі, усвідомлення моральних цінностей і життєвих орієнтирів, що були притаманні бібліотекарям минулих поколінь та читачам.

Відзначення ювілею бібліотеки у 2013 р. став приводом для узагальнення та вивчення накопиченого досвіду, визначення пріоритетних напрямів подальшого розвитку у відповідності до вимог часу. Результат багаторічних досліджень історії бібліотеки Вінницького державного педагогічного університету викладено у книгах «Бібліотека Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: історія, сьогодення, постаті» [5] та «Сто років духовності: спогади про бібліотеку ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського» [6].

До підготовки видання доклали зусилля викладачі, студенти, співробітники університету, увесь колектив бібліотеки. Мета дослідження – відобразити особливості історичного розвитку та етапи становлення освітянської книгозбірні на Поділлі.

Основне завдання видань – донести до сучасників розповідь про діяльність університетської бібліотеки, її становлення та розбудову, розповісти про скромну роботу багатьох поколінь бібліотекарів, показати досягнення університетської бібліотеки та перспективи подальшого розвитку, висловити побажання новій когорті бібліотечних працівників гідно продовжувати справу з інформаційного та бібліотечно-бібліографічного забезпечення освітян. У краєзнавчих літературно-історичних нарисах представлені важливі моменти життя бібліотеки у контексті історії держави, освіти, університету та бібліотечної справи, відображені тенденції розвитку, проблеми і перспективи університетської бібліотеки.

Сто років життя бібліотеки, як і власне навчального закладу, вмістили дуже багато подій: революції, війни, повоєнні відбудови, голодомор, зміни державного устрою, економічні кризи тощо. За ці роки бібліотека пройшла великий та складний шлях становлення та розвитку. Історичне тло, державна політика, керівництво навчального закладу, викладачі, студенти та самі працівники бібліотеки всіх поколінь мали безпосередній вплив на розбудову освітянської бібліотеки.

У книзі «Бібліотека Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: історія, сьогодення, постаті» визначено й обґрунтовано основні етапи становлення та розвитку бібліотеки. Матеріал систематизовано за хронологічним принципом у відповідності до основних віх історії. Текст ілюстровано фотодокументами. Бібліографічна частина видання знайомить читачів з історією бібліотеки та літературою про неї.

Зазначу, що історія університетської бібліотеки – це доля людей, відданих книзі, справі освіти і виховання студентської молоді, сприяння науковим відкриттям і підтримка творчих особистостей, це життя кожного бібліотекаря, а будь-яке життя має свій неоціненний інтерес, бо життя кожної окремої людини – це життя її народу, його традицій, це життя та розвиток колективу, в якому людина працювала та працює. Зрозуміло, що запорукою виконання книгозбірнею своїх завдань, протягом усього періоду існування, завжди були її кадри. Адже не приміщення і навіть не цінні фонди роблять історію бібліотеки, а саме люди творили і творять її. Багато грамотних, розумних, творчих людей працювало над розбудовою університетської бібліотеки. І кожен з них залишив якийсь свій помітний слід в її історії. Розділ «Команда небайдужих або наші перші скрипки» розповідає про бібліотекарів, які внесли вагомий внесок у розбудову освітянської книгозбірні. У цьому розділі подаються також біографічні відомості про окремих працівників бібліотеки.

Біографії працівників бібліотеки, автобіографії, у яких відображено соціальні та культурні реалії, політичні й моральні цінності, норми та вимоги бібліотеки у різні часи, місце людини у житті бібліотеки

є унікальним історичним джерелом під час дослідження історії бібліотеки. Автобіографія дає змогу зосередитися на індивідуальному житті, що вписане у безпосереднє соціокультурне середовище, отож роздуми особи про її власне життя та соціальне, політичне чи культурне середовище одночасно перебувають у полі уваги дослідника [2, с. 43].

Корисним у цьому плані було спілкування з ветеранами бібліотеки та університету, зі студентами-випускниками. До реконструкції історії освітянської книгозбірні та написання видань активним чином долучилися працівники та ветерани бібліотеки, люди, які колись працювали у бібліотеці, студенти, випускники, викладачі, співробітники університету. Під час збору матеріалу використовувалися спогади і оцінки бібліотечних працівників, чий особистий досвід мав значний вплив на розбудову освітянської книгозбірні.

Під час «польових досліджень» – процесу збору потрібних матеріалів, ми прагнули відтворити історію бібліотеки, залишити для нащадків пам'ять, пробудити у користувачів пізнавальний інтерес до освітянської книгозбірні; виховувати почуття любові до книги та знань, викликати повагу та вдячність до бібліотекарів багатьох поколінь за їх скромну та таку потрібну роботу. Тож аби пізнати власне історичне минуле, була надана їм можливість розповісти про те, що запам'яталося з життя бібліотеки, що складає частину історії освітянської книгозбірні. Визнання унікальності і самоцінності людського досвіду означало необхідність вислухати безпосередніх учасників подій минулого, ветеранів бібліотеки, що відкривало якісно нові можливості для історичної реконструкції освітянської книгозбірні.

Останнім часом, у зв'язку з усвідомленням того, що від нас йдуть люди, які здійснили помітний внесок у розбудову бібліотеки, працюючи у бібліотеці не один десяток років, є живою історією бібліотеки, свідками історії бібліотеки у різні роки, хотілося більше почути цих людей, зрозуміти з точки зору сучасності. Збираючи матеріали живих свідків, ми прагнули записати їх спогади та вписати у сторінки історії Вінницького педуніверситету, бібліотеки, історії бібліотечної справи та загалом історії освіти та культури нашої держави. Досліджуючи історію бібліотеки, важливо було сформувати загальне бачення історичного процесу, розвитку бібліотечної справи, створити спеціальний контекст для бесіди та осягнути сенс сказаного працівниками бібліотеки. Саме тоді оповідь про минуле бібліотеки перетворювалася з розмови в акт усної історії.

У бесіді про бібліотеку людський голос, свіжий і неповторний, незмінно надавав «вторгненню» минулого у сьогодення дивовижну безпосередність. Слова, які складалися інколи з безграмотних фраз, посилювали їх виразність, оживляли історію. З цих слів можна було почерпнути щось більше, ніж просто зміст. Важливим моментом у проведенні інтерв'ю було ведення бесіди довірливого характеру, що дозволяв респонденту більш повно «розкритися» у процесі розмови. Особливу цінність під час інтерв'ю мали конкретні приклади з особистого досвіду респондента, їх свої особисті життєві історії, що ілюстрували цікаві події із бібліотечного життя. Часто, працюючи пліч о пліч з людиною не один рік ми стаємо свідками життєвих історій колег, які діляться про своє сокровенне, дізнаємося про їх сім'ю, друзів, погляди, уподобання, бачимо їх відношення до роботи. Записи спогадів про бібліотеку демонстрували усе багатство здібностей її працівників виражати свої думки.

Досліджуючи історію книгозбірні методом усної історії були встановлено цікаві моменти із життя бібліотеки та бібліотекарів. Становлення та плідний розвиток бібліотеки впродовж десятиліть відбувався завдяки професіоналізму, відповідальності, а головне – любові до своєї справи працівників бібліотеки багатьох поколінь. Вагомий внесок у розбудову університетської бібліотеки внесли ветерани бібліотечної справи: Шелягова З.М., Янківська Г.П., Псенюк Д.І., Бородавка О.М., Іщук Н.Ф., Кравець Н.С., Шаповал Л.П., Бойван О.В., Радер Н.І., Шпильова Н.М., Бондар Г.П., Медведєва С.І., Пелимська С.І., Жовмір В.І., Сіроштан В.Г., Іванчук В.О. та багато інших, відданих служінню бібліотеці. Їхній історичний досвід – то наша спадщина.

Службова кореспонденція, яка збереглася у бібліотеці, додала можливість зібрати важливу інформацію: про співпрацю з різними установами, дружні стосунки з бібліотеками та бібліотекарями, джерела комплектування та інші матеріали з історії бібліотеки.

Старі фото працівників бібліотеки (робочі та сімейні) – це теж історія, на яких залишився відбиток якихось історичних подій, наприклад, створення нових приміщень бібліотеки [7], проведення заходів, ювілеї працівників, навіть чиїсь думки, що приховалися у відкритих поглядах із світлин. Фото, які зберігаються у бібліотеці та систематизовані у фотоальбоми – речові спогади, пам'ять про бібліотекарів, своєрідна ілюстрація родоводу бібліотеки протягом столітнього періоду.

Використовуючи сучасні цифрові та комп'ютерні технології, бібліотекарі сьогодення активно ілюструють свою діяльність: створюються електронні архіви фотодокументів, блоги, флеш-альбоми,

презентації, світлини про роботу бібліотеки виставляються на сайті бібліотеки. Прагнучи залишити нащадкам яскраве уявлення про свою діяльність, формуються фотоальбоми, фотоматеріали розміщуються у щорічних звітах, які за «Переліком типових документів, що створюються під час діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, підприємств та організацій, із зазначенням строків зберігання документів» передаються на зберігання до обласного архіву.

Роки минають, час багато стирає з людської пам'яті. Водночас, щораз менше живих свідків минулого залишається серед нас. Саме тому вивчення та збереження історії бібліотеки, донесення її до прийдешніх поколінь – наш святий обов'язок. Дослідження історії бібліотеки, безумовно, сприятиме процесу збору та обробки усних джерел, а головне, надасть можливість зберегти частину народної пам'яті у процесі накопичення матеріалів для подальших досліджень історії, як окремої бібліотеки, так і бібліотечної справи загалом.

З огляду на стан справ навколо історії бібліотеки Вінницького педуніверситету, хочеться відмітити, що подібні дослідження мають стосуватися усіх бібліотек міста, області, країни. Кожна, навіть маленька бібліотека, має мати свою історію. Бібліотекарі повинні залишити пам'ять про свою, хай скромну, але потрібну, роботу.

Переконана, що усним істориком може стати кожен. Адже особливої актуальності сьогодні, коли кількість живих свідків та учасників історичних подій минулого щодня зменшується, набуває метод усної історії. Усна історія зберігає свідчення, які з часом можуть бути втрачені назавжди. Проведення усних досліджень, безумовно, сприятиме популяризації історії бібліотеки.

Особливо важливе значення розвиток усної історії матиме для молодих бібліотекарів, які безпосередньо долучившись до відтворення історичного минулого своєї бібліотеки, зможуть зробити свій внесок у розвиток бібліотеки, бібліотечної справи, продемонструвати свою значимість та відчути себе повноцінним членом суспільства.

Науково-краєзнавче дослідження «Бібліотека Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: історія, сьогодення, постаті» та спогади бібліотекарів «Сто років духовності» нададуть можливість сучасним бібліотекарям перейняти традиції попередніх поколінь та, впроваджуючи інноваційні технології у бібліотечні процеси, забезпечувати освітян якісною, оперативною інформацією.

У подальших планах бібліотеки: вивчати історію книгозбірні, залучати до написання спогадів ветеранів бібліотеки, викладачів та студентів, навчити молодих бібліотекарів аналізувати діяльність бібліотеки, висвітлювати її роботу на сторінках періодичних видань, зберігати фотодокументи та інші матеріали про людей, передавати звіти та інші документи до архівних установ. Наша бібліотека і надалі, активно використовуючи метод усної історії, поглиблюватиме знання про своїх працівників та читачів, з повагою розповідатиме про людей, які творили і творять сьогодні історію освітянської книгозбірні. Почуття поваги до минулого, історичної причетності та відповідальності за нього притаманне кожній людині. Адже минуле та сьогодення бібліотеки – це та основа, той фундамент, який дозволяє сьогоднішньому поколінню розвиватися, професійно працювати. Споглядаючи та вивчаючи минуле, ми дивимося у майбутнє.

Література

1. **Oral** History Association [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://omega.dickinson.edu/organizations/oha/ (дата звернення: 25.09.14), вільний. – Назва з екрана.
2. **Кісь, О.** Усна історія : становлення, проблематика, методологічні засади / Оксана Кісь // Україна Модерна. – Львів ; Київ, 2007. – Ч. 11. – С. 7-21.
1. **Томпсон, П.** Голос прошлого : устная история / Пол Томпсон ; пер. с англ. – Москва : Весь Мир, 2003. – 368 с.
3. **Пастушенко, Т.** Метод усної історії : усноісторичні дослідження в Україні [Електронний ресурс] / Т. Пастушенко. – Режим доступу: http: // klio-mukolaiv.at.ua/prochutatu/usna_istorija.pdf (дата звернення: 25.09.14), вільний. – Назва з екрана.
4. **Білоус, В.С.** Бібліотека Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: історія, сьогодення, постаті : (до 100-річного ювілею) : науково-краєзнав. дослідж. / В.С. Білоус ; редкол.: О.В. Шестопалюк (голова), Л.М. Воробйова, І.В. Зарванська. – Вінниця : Планер, 2013. – 102 с.
5. **Сто** років духовності : спогади про бібліотеку ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського / уклад. В.С. Гадомський ; ред. Л.М. Воробйова ; відп. за вип. В.С. Білоус. – Вінниця, 2013. – 67 с.

6. Бібліотека // Вінницький державний педагогічний інститут : іст. нарис 1912-1997 / З.М. Грузман, А.М. Подолинний, М.Ф. Присяжнюк, Б.В. Хоменко. – Вінниця, 1997. – С. 36-39.

Листи воєнних років (1941-1945) як джерело дослідження історії Криворізького національного університету

Л.В. Дояр

У статті, на основі листів воєнних років, що зберігаються в архіві Музею історії Криворізького національного університету, подається інформація про Криворізький гірничорудний інститут (колишня назва університету) та гірничий технікум КГРІ, а також про колишніх співробітників цих навчальних закладів, зокрема очільника М.К. Правицького.

The article deals with the information on Kryvyi Rih Mining Institute (a former name of the University) and Mining college of KMRI on the base of correspondence of military years that is kept in the Museum of History of KNU, and also on co-workers of these educational institutions, including a head M. K. Pravytsky.

Ключові слова: *Криворізький національний університет, Криворізький гірничорудний інститут, гірничий технікум КГРІ, Музей історії КНУ, першоджерела, листи, підготовчі курси.*

Keywords: *Kryvyi Rih National University, Kryvyi Rih Mining Institute, Mining college of KMRI, Museum of History of KNU, authentic sources, correspondence, preliminary courses.*

Листи воєнних років, що зберігаються в архіві Музею історії Криворізького національного університету, зворушливі та інформативні – їх понад 250 одиниць. Усі вони адресовані тогочасному ректорові Криворізького гірничорудного інституту Миколі Климентовичу Правицькому. Цю багатющу колекцію воєнної кореспонденції зібрав і зберіг засновник та перший працівник Музею історії КГРІ Валентин Леонідович Золотарьов. Науковий аналіз цих першоджерел нещодавно здійснено автором даної статті [1].

Опрацьовані нами кореспонденції рясніють 59-ма раніше відомими прізвищами викладачів КГРІ (Криворізького гірничорудного інституту, тепер Криворізький національний університет) довоєнної і евакуаційної доби, інформація про яких зберігається в архівних справах [2] та експозиції Музею історії університету [3]. Серед цих імен такі, як Л.І. Полтава (Ф. 1, Спр. 159), Ф.Г. Харитоненко (Ф. 1, Спр. 213), Я.А. Каменєв (Ф. 1, Спр. 90), М.І. Носаль (Од. зб. 119), Г.К. Татур (Ф. 1, Спр. 200), О.І. Стешенко (Ф. 1, Спр. 194), С.Г. Калмиков (Од. зб. 116), Ф.М. Ануфріюк (Ф. 1, Спр. 4), В.В. Бєсєдін (Ф. 1, Спр. 17), О.С. Лашко (Ф. 2, Спр. 1), І.О. Дітман (Ф. 2, Спр. 1), І.З. Лисенко (Ф. 1, Спр. 118), П.М. Торський (Ф. 1, Спр. 207), М.В. Міщенко (Ф. 1, Спр. 132), І.Р. Кривошлик (Ф. 1, Спр. 108), В.В. Недін (Ф. 1, Спр. 138), Ю.С. Ляліков (Ф. 1, Спр. 122), І.М. Шульгін (Ф. 2, Спр. 1), П.Е. Зурков (Ф. 2, Спр. 1), С.І. Луговський (Ф. 1, Спр. 121), Г.Ф. Стороженко (Ф. 1, Спр. 195), Г.А. Артьомов (Од. зб. 116), М.М. Бринза (Ф. 2, Спр. 1), О.В. Бричкін (Ф. 1, Спр. 29), О.Ф. Суханов (Ф. 2, Спр. 1), П.М. Кошулько (Ф. 2, Спр. 1), Л.М. Золотаревський (Ф. 1, Спр. 88), О.О. Медведєв (Ф. 1, Спр. 231), В.І. Базуткін (Ф. 1, Спр. 8), О.М. Томашевський (Ф. 1, Спр. 206), А.А. Ребіков (Ф. 2, Спр. 1), С.Р. Маймін (Ф. 2, Спр. 1), В.А. Могілат (Ф. 1, Спр. 133), Н.Г. Завалішина (Ф. 1, Спр. 84), С.М. Замицький (Ф. 1, Спр. 85), С.Г. Фрідман (Од. зб. 103), А.В. Нечаєв (Од. зб. 153), П.І. Юницький (Од. зб. 51), Г.П. Ткаченко (Од. зб. 173), І.Г. Донченко (Од. зб. 75), Я.Й. Матов (Ф. 1, Спр. 127), А.М. Епштейн (Ф. 2, Спр. 1), Е.К. Заграничек (Ф. 2, Спр. 1), І.С. Панчєв (Ф. 2, Спр. 1), П.П. Піроцький (Од. зб. 37; Ф. 2, Спр. 1), М.К. Антоненко (Ф. 2, Спр. 1), І.Г. Іванов (Ф. 2, Спр. 1), Е.А. Хвасс (Од. зб. 116; Ф. 2, Спр.1), А.С. Чорний (Ф. 2, Спр. 1), В.В. Сакк (Од. зб. 153), Д.К. Розкошний (Ф. 2, Спр. 1), В.К. Гук (Ф. 2, Спр. 1), О.С. Кузнєцова (Од. зб. 153), Д.Ф. Криницький (Од. зб. 153), М.М. Шерстюков (Од. зб. 153), Ф.П. Терещенко (Од. зб. 63), А.Й. Безлюдько (Ф. 2, Спр. 1), В.С. Боришкевич (Ф. 2, Спр. 1). «Повоєнний» викладач КГРІ М.С. Бельмес (Од. зб. 103, 195) під час війни листувався з М.К. Правицьким як мобілізований студент КГРІ.

Водночас, опрацьований епістолярій наводить 31 раніше невідоме ім'я викладачів КГРІ, що працювали в інституті до війни і під час евакуації. Серед них такі, як: Семен Семенович Лютіков (викладач військової підготовки КГРІ у передвоєнні роки), Борис Олександрович Горновий (викладач КГРІ у довоєнні часи та під час евакуації, у 1944 р. очолив гірничий технікум КГРІ у Нижньому Тагілі), Володимир Петрович Запольський (викладач математики КГРІ у довоєнні часи, фронтовик), Олександр Пилипович Бабенко (напередодні війни викладав у КГРІ опір матеріалів), Володимир Михайлович Ко-

рогод (викладач КГРІ і гірничого технікуму КГРІ), А.І. Полусмак (викладач англійської мови у КГРІ у передвоєнні часи), А.К. Железков (викладач гірничих дисциплін КГРІ, куратор курсу студентів-прокатчиків до війни, фронтовик), Д. (Дмитро) Л. Тартаковський (викладач КГРІ з рудничного транспорту і гірничих дисциплін у евакуації), В. (Віктор) І. Горохов (викладач фізкультури КГРІ у довоєнні часи), Н. Данилова (уралчанка, викладач кафедри математики КГРІ в евакуації), Дятлова (уралчанка, викладач основ марксизму-ленінізму у КГРІ під час евакуації), Бурлаков (викладач КГРІ, до інституту працював у Криворізькому міському комсомолу), Кадирбаєв (викладач КГРІ з гірничих дисциплін), Іван Іванович Токарєв, Д.К. Валігурський, А.Д. Норкіна, М.А. Гурвіч, С.А. Волотковський, І.Ф. Бабко, П.В. Журавльов, В.М. Ходос, З.І. Юшко, С. Очаренко, Шелетов, Дубовик, Орловський, Амброзін, Іванченко, Бурцев, Бойко, Ніколаєнко.

Окрім того, у листах наводяться імена тогочасних співробітників КГРІ, а саме: Олександра Федорівна Єнютіна (секретар учбової частини КГРІ), Єлізавета Софронівна Козлова (старший лаборант фізичної лабораторії), Анастасія Фадіївна Запольська (до війни бібліотекар, після – завідувач бібліотеки КГРІ), Анна Яківна Левіна (заступник завідувача бібліотеки КГРІ, завідувачка читальної зали), Володимир Михайлович Корогод (завідувач господарської частини КГРІ, одночасно працював викладачем), Михайло Юрійович Паремський (заступник директора з господарських питань), Федір Григорович Захаров (відділ з військового обліку), Сергєєва Таїсія Дмитрівна (секретар КГРІ, працювала до грудня 1940 р.), Тетяна Потапенко (лаборант інститутської лабораторії фізики), Ольга Сидельковська (працівник канцелярії), Левитін (співробітник науково-дослідного сектору КГРІ на момент реевакуації інституту), Агешков (співробітник науково-дослідного сектору КГРІ у довоєнні часи), Олександр Федорович Самойленко, Ольга Матвіївна Доморацька, Ілля Іванович Малаєв, Марія Іванівна Дудниченко, Марія Олексіївна Кудрявцева, Л.І. Гомот, В.К. Різер, Клебанов, Ганенко, Бурхан, Воробйов, Ляхов, Непомняща.

Необхідно підкреслити, що у складі КГРІ як до, так і під час евакуації, діяв гірничий технікум, тож у листах зустрічаються імена його викладачів і співробітників. З представлених першоджерел нам стало відомо, що в цьому навчальному закладі до війни працювали такі вище названі викладачі КГРІ, як О.О. Медведєв, І.Г. Донченко, Ф.П. Терещенко, В.М. Корогод, А.К. Железков, а також такі педагоги, як Г.В. Айзенштон, Столітня, Кельман, Кладштейк. Директором гірничого технікуму КГРІ напередодні війни був Олександр Іванович Копилов, секретарем – Рубахіна. З листів також отримано інформацію про те, що гірничий технікум КГРІ у 1944 р. очолив Борис Олександрович Горновий. Окрім того, листи свідчать, що до війни в інституті функціонували підготовчі курси, які були першою сходинкою у здобутті вищої освіти: на курси приймали школярів, у тому числі і без атестатів, а виходили вони з інституту спеціалістами! Курси користувалися популярністю і серед самих викладачів КГРІ. Так, І.О. Дітман, перебуваючи в Алма-Аті, писала М.К. Правицькому про своє бажання влаштувати на курси сина-дев'ятикласника і запитувала, чи продовжують вони діяти в евакуації. З наведених першоджерел стало відомо, що до війни на підготовчих курсах КГРІ працював викладач Борис Олександрович Богородський.

Окрім того, у кореспонденціях зустрічаються імена викладачів, що до війни працювали в гірничому та металургійному інститутах Дніпропетровська і були добре знайомі зі своїми криворізькими колегами. Серед них Лірський, Шилов, Попов, Епштейн, Нестеренко, Качко.

Опрацьовані першоджерела дозволяють також уточнити деякі, раніше оприлюднені, факти. Зокрема, датою утворення кафедри іноземних мов у КГРІ традиційно називають 1949 р., між тим, з листів І.О. Дітман стає зрозумілим, що це сталося ще перед війною. Кафедра іноземних мов КГРІ існувала і під час евакуації, про що йдеться у відповідному наказі 1942 р. (Од. зб. 122). Окрім того, І.О. Дітман названо завідувачкою кафедри іноземних мов КГРІ у наказі Міністерства вищої освіти СРСР від 26 грудня 1947 р. (Ф. 2, Спр. 1). Листи А.І. Полусмак і І.О. Дітман цілком спростовують поширене у літературі твердження, що у КГРІ до війни викладали лише німецьку мову: і Полусмак у листах з евакуації постійно наголошує на своїй англійській, і Дітман пише, що їй доводиться повторювати німецьку, щоб працювати за сумісництвом у школі.

Під час роботи над епістолярієм М.К. Правицького та завдяки архівним документам Музею історії університету виявлено різноманітні подробиці, а саме: уточнено трудову біографію І.С. Панчева у КГРІ, зокрема, з'ясовано, що він працював з 1927 по 1936 рр., викладав нарисну геометрію і креслення, був начальником учбової частини КГРІ; уточнено дату смерті доцента КГРІ М.І. Носаля (не 15.07.1944 р., як зазначалося раніше, а в проміжок 11-13.07.1944 р., адже поховали його 14.07.1944 р.); встановлено період роботи професора Е.А. Хвасса у КГРІ – на посаді доцента він працював упродовж 1941-1943 рр.; уточнено дату захисту кандидатської дисертації Г.М. Малаховим – квітень 1943 р.; названо викладачів КГРІ з однаковими прізвищами (до знаменитого лауреата Ленінської премії С.Ф. Ба-

бенка додано ім'я довоєнного викладача О.П. Бабенка; своїх двійників у передвоєнні часи мали такі викладачі КГРІ, як В.Г. Бойко, В.П. Ніколаєнко); зазначено нові грані діяльності лідерів Кривого Рогу І.М. Сіренка і Л.К. Федорова – у листах повідомляється, що під час війни вони були членами ЦК КП(б) У і працювали у тимчасовій столиці УРСР м. Старобєльську.

У листі стенографістки Криворізького міськкому партії Л.І. Зац наведені імена працівників довоєнного партапарату нашого міста. Серед них зустрічаються як добре відомі (І.М. Сіренко, О.О. Медведєв), так і гіпотетичні: П.Н. Наумов міг бути членом міськкому як керівник заводу; М.А. Лимонченко – як герой революції і громадянської війни; не виключено, що Бірман, про якого пише Л.І. Зац, і колега С.М. Мелешкіна, парторг «Головруди» І.Л. Бірман – одна і та ж особа; окрім того, стенографістка розшукує Носенкова і Шильмана. Одночасно, вона пригадує відомих криворізьких журналістів Г. Батуріна, І. Штукіна, цікавиться долею криворізького металурга Г. Шульдінера.

Завдяки студентським кореспонденціям вдалося встановити ще кілька імен загиблих на фронтах героїв – Сулько, Світличний, Васильєв. Ймовірно, вони є одногрупниками студента 2 курсу Я.М. Крутоголова, ім'я якого вже багато років занесено на Дошку пам'яті КГРІ [3]. Однак, не виключено, що в стендовому написанні прізвища останнього була допущена помилка: Крутоголов насправді Крутоголовий, принаймні, саме так пише це прізвище його одногрупниця Марія Бойко.

Слід зазначити, що усі, без винятку, листи об'єднує одна характерна риса – щира повага до інституту та його очільника М.К. Правицького. З усього видно, що він був достатньо впливовою людиною і користувався неабияким авторитетом.

Першоджерела та література

1. **Дояр, Л.В.** Про війну – мовою документів. Воєнний літопис КГРІ (1941-1945 рр.). : присвяч. 70-річчю звільнення Кривого Рогу від нім.-фашист. загарбників та реевакуації Криворіз. гірничоруд. ін.-ту : монографія / Лариса Василівна Дояр. – Кривий Ріг : Р.А. Козлов, 2013. – 304 с.

2. **Архів** Музею історії Криворізького національного університету. – Ф. 1 «Персоналії»; Ф. 2 «Історія КГРІ».

3. **Експозиція** Музею історії Криворізького національного університету. – Зала № 2.

Історія навчального закладу: витоки і розвиток (зі спогадів ветеранів Вінницького коледжу НУХТ)

В.П. Лосовська, Н.М. Данильченко

У статті подано спогади автора про очільників та викладачів Вінницького коледжу Національного університету харчових технологій.

The article deals with the author's memories on leaders and educators of Vinnytsia College of National University of Food Technology.

Ключові слова: *Вінницький коледж Національного університету харчових технологій, історія навчального закладу, музей історії, Центр духовно-національного відродження «Червона калина», Борщевський В.А., Беліченко І.А., Іванюк В.А., Євчук В.С., Базилевич В.Д., Керницький В.А.*

Keywords: *Vinnytsia College of National University of Food Technology, history of an educational institution, Museum of History, Center for Spiritual and National Renewal «Chervona Kalyna», V.A. Bortschevsky, I.A. Belichenko, V.A. Ivaniuk, V.S. Yevchuk, V.D. Basylevych, V.A. Kernytsky.*

Добу життя не вибирають,
У ній живуть і помирають
(Східна мудрість)

Навчальний заклад, як і кожна людина, має свій життєпис і свою історію становлення і розвитку.

Вінницький коледж НУХТ – один з найстаріших навчальних закладів України. Йому вже 84 роки і подолав він не одну доленосну сходинку.

Народженню, утвердженню нашого вузу завдячуємо корифеям-педагогам, мудрим керівникам, директорам, які стояли біля його витоків: Борщевський В.А., Єрмоленко А.Е. та їх достойні послідовники: Беліченко І.А., Євчук В.С., Керницький В.А.

Історія не підвладна часові, її не зупинити. Крізь роки з пожовклих фотографій 1920 року дивляться у сьогодення учні тоді ще профтехшколи, заснована на базі реального училища в 1890 році. У цьому ж році технікум був переміщений з вулиці Червоних партизан на Привокзальну у приміщення колишньої земської лікарні.

Йшли роки, змінювалися назва, підпорядкування.

Мирний ритм часу обірвала війна 1941 року. Піднялися на захист Батьківщини викладачі та випускники технікуму, стали Героями Павло Колесник та Степан Козак.

А вже 27 квітня 1947 року т.в.о. директора Борщевський В.А. видав наказ про початок роботи Вінницького енерготехнікуму цукрової промисловості у відновленому приміщенні. Працювало тоді 14 викладачів та співробітників, навчалося 55 студентів.

У музеї історії Вінницького коледжу НУХТ збереглися записи тодішнього директора енерготехнікуму, де він наголошує, що часи складні, але багато зусиль спрямовується на зміцнення матеріально-технічної бази навчального закладу: є три приміщення, навчальні кабінети і лабораторії, навчальні майстерні, харчоблок (52 місця), гуртожиток (280 місць), квартири викладачів і ведеться будівництво прибудови навчального корпусу.

Слід наголосити, що в 1947-1948 рр. на електротехнічному, теплотехнічному та бухгалтерському відділеннях здобували освіту 410 студентів.

Змінюються часи, а з ними політичні, суспільні, економічні умови, у ногу з життям йде й наш навчальний заклад: з 1964 року – це вже політехнічний технікум.

Велику роль у становленні нашого навчального закладу відіграв Беліченко Іван Аврамович, досвідчений керівник, заслужений вчитель Української РСР, благородна, рідкісна особистість, щира і порядна людина – він 28 років очолював технікум. Завдяки зусиллям Івана Аврамовича у нелегкі 60-70-ті роки було збудовано навчально-лабораторні приміщення, в яких і сьогодні проходять теоретичні та практичні заняття; гуртожиток, спортивні споруди, придбано обладнання, технічні засоби навчання, сформовано кадровий потенціал. Життєва зірка Івана Аврамовича згасла, та я мала щастя працювати з ним, і досі пам'ятаю усі його поради, життєві настанови, особливо його педагогічне кредо: бути справжнім учителем у глибокому розумінні цього слова. Його дії, поведінка, політес, висока інтелігентність – зразок для викладачів і студентів. Він вчив і виховував безпосередньо своєю особистістю, це той бездоганний приклад практичного показу, а не навчання – моралізування. Реалізації усіх творчих дерзань Івана Аврамовича сприяла його адміністративно-викладацька команда – В.А. Іванюк, Б.В. Борзицький, А.Ф. Кашина, С.Г. Крюк, І.О. Бєляєв, Т.Ф. Черкунова, А.П. Мовчан, І.Ф. Лапатанов, Г.І. Русавська.

Тодішній заступник директора Володимир Артемович Іванюк був надзвичайно вимогливим і до викладачів, і до студентів. Усі, хто з ним працював, запам'ятали скрупульозність в оформленні навчальної документації, педантичність, високу точність і дисциплінованість, охайність у всьому. Завідувач теплотехнічним відділенням Кашина А.Ф. згадує: «Володимир Артемович умів організовувати роботу викладачів так, що всі окремі ланки навчально-виховного процесу були одним налагодженим механізмом, який працював точно і бездоганно».

Шістнадцять років працював на посаді директора Віталій Степанович Євчук, який спрямовував роботу педагогічного колективу на зміцнення колективу навчально-матеріальної бази коледжу, обладнання спортивної бази у с.Никифорівці, поточного ремонту гуртожитку № 2.

Нашою гордістю є Музей історії коледжу, засновником якого був В.Д. Базилевич. Володимир Дмитрович зумів відобразити у фотографіях, стендах, макетах, вітражах весь шлях становлення і розвитку нашого навчального закладу, починаючи від його витоків.

Це наша святиня, куди приходять випускники, шановні гості, друзі, а щороку протягом вересня-жовтня – першокурсники, відкриваючи для себе героїчні, спортивні, трудові, навчальні досягнення нашої альма-матері.

Нині музейну справу продовжує ветеран праці, член ради Музею від дня її створення, Трукшина А.Д., збагачуючи, оновлюючи, модернізуючи експозицію та фонди музею.

Трудову естафету своїх попередників у липні 1998 року гідно прийняв В.А. Керницький.

Володимир Антонович – Відмінник освіти України, педагог за фахом і покликанням. Досвідчений сучасний керівник, який вміє розумно і по-діловому вирішувати справи, вмілий організатор навчально-виховного процесу студентства, він зорієнтований на добротворення і постійну підтримку молоді у виборі життєвого шляху. Ініціатива і кропітка праця директора і колективу сприяли значним позитивним перетворенням, яких так потребував навчальний заклад останнім часом, підняли його на якісно вищий рівень.

З 1993 року технікум входить до навчального комплексу при Українському державному університеті харчових технологій, укладено угоди з Українським транспортним університетом та Вінницьким національним технічним університетом, що дає можливість випускникам бути зарахованим на 2-й курс.

Досягнення у навчально-виховному процесі у багатогранних напрямках діяльності педколективу уможливили підняття навчального закладу на вищий рівень: з 2008 року наш навчальний заклад став Вінницьким коледжом Національного університету харчових технологій. Ініціювала та реалізувала це сходження заступник директора з науково-методичної роботи Данильченко Н.М., якій активно сприяв директор коледжу Керницький В.А.

2010 рік – знаменна дата для коледжу: пройдено славетний шлях, довжиною у 80 років. Це був незвичайний ювілей, а ювілей домівки поколінь.

Серед гостей були і народні депутати, і науковці, і генерали, і держані службовці найвищого рівня, випускники коледжу:

Ліпкань С.В. – віце-президент Вінницької торгово-промислової палати;

Орлик В.Ф. – директор підприємства Вінницяенергоналадка;

Зінько Я.В. – директор шкли мистецтв м.Вінниця;

Мельник Ю.В. – начальник відділу взаємодії з правоохоронними органами ОДА.

Особливу атмосферу урочистостям додали ветерани педагогічної справи, чиї палкі, гарячі серця й душі, надзвичайна закоханість у свою справу залишаються і сьогодні дороговказом для молодих викладачів: Цекова О.К., Буяльська Т.Б., Швець О.С., Крижанівська Н.Є.

Буяльська Т.Б., проректор з гуманітарної політики і виховної роботи ВНТУ, директор Центру культури, професор, з теплотою згадує роки викладацької роботи у технікумі, підкреслюючи бажання і прагнення студентів розширювати світоглядні обрії, пізнавати світ мистецтва, культурні надбання міста Вінниці та Подільського краю.

Майстри педагогічної справи, ветерани праці Крижанівська Н.Є та Швець О.С. з теплотою говорять про згуртованість колективу, закоханість у справу, уміння навчити студентів вчитися, чому у значній мірі сприяє бібліотека коледжу, книжковий фонд якої складає на сьогодні 112 тис. примірників.

ВК НУХТ по праву займай чільне місце серед навчальних закладів регіону.

Візитною карткою коледжу є високі досягнення викладачів і студентів:

- дипломи міжнародної виставки «Сучасні навчальні заклади»;
- гранди ОДА та обласної ради за інформаційні проекти в рамках реалізації програми розвитку інноваційних технологій;
- відзнака «Флагман освіти і науки України».

З 2005 року на базі коледжу діє Центр духовно-національного відродження «Червона калина» (голова Лосовська В.П.),діяльність якого спрямована на формування гармонійної особистості студента. Це вечори, конференції, проекти, «круглі столи», презентації, фестиваль вишиванок, майстер-класи вишивання, бісероплетіння, які проходять в музеях м.Вінниця. Багаторічне творче співробітництво єднає студентську молодь коледжу з Вінницькою ОУНБ імені К.Тімірязєва.

Кількісні та якісні перетворення, які довелось пройти коледжу, трансформувались у нову якість педагогічного персоналу та освітніх послуг.

У коледжі працює 110 викладачів, мають науковий ступінь 5.

Коледж належить до лідерів у відкритті нових спеціальностей, на сьогодні їх 9.

Тепер на денному та заочному відділеннях навчаються 1487 студентів, а за час існування навчального закладу випущено понад 28305 фахівців, які робили і роблять вагомі внески у розвиток держави, області, України, працюючи на керівних господарчих та інженерних посадах директорами, головними інженерами, технологами комбінатів, змін, цехів підприємств. Тільки на підприємствах Вінниччини трудяться понад 10 000 випускників коледжу.

Наш педагогічний колектив – це велика дружня родина, де про кожного є що сказати про сумлінного викладача, компетентного і відданого справі. Це ніби оркестр, в якому кожен веде свою партію, але в цілому звучить симфонія натхнення і гармонійної праці.

Усе це вселяє віру в те, що у ВК НУХТ готують і виховують справжніх громадян України, висококваліфікованих, сучасних, конкурентноздатних спеціалістів.

Діяльність пошукового загону «Відродження»: перші знахідки і подальші плани

О.І. Бас

У статті подано результати краєзнавчої діяльності пошукового загону «Відродження», що діє у СЗШ І-ІІІ ступенів с. Вінниківці Літинського району.

The article presents the results of a local lore activity of the search party «Vidrodzhennia», acting at the secondary school of I-III levels in Vinnykivtsi of Lityn region.

Ключові слова: *с. Вінниківці, СЗШ І-ІІІ ступенів, пошуковий загін «Відроження», проект «А ми тую славу збережемо».*

Keywords: *village of Vinnykivtsi, Secondary school of I-III levels, search element «Vidrodzhennia», project «A My Tuyu Slavu Zberezhemo».*

З метою розширення знань про минуле, про моторошні сторінки голодомору, про Велику Вітчизняну війну, людей, що боронили рідну землю, свій народ, виховання поваги та шани до ветеранів Великої Вітчизняної війни, вшанування пам'яті загиблих та зниклих безвісти, в школі створено пошуковий загін *«Відродження»*. Зустрічі із старожилами нашого села відкривають багато сторінок минулого. Записано чимало легенд на релігійні та історичні теми, цікавих спогадів про війну, голодомор, видатних людей нашого села. Учні та вчителі Вінниковецької школи І-ІІІ ст. прагнуть знати більше про історію села, збираючи вражаючі і неповні факти, про події 1933 року, яких не стер час пам'яті, які дійшли до нас, як відгук лихоліття.

Ось, що розповіла мені моя прабабуся *Тимчишина Юстина Ониськівна, жителька с. Вінниківці, 1914 року народження.*

«Добре пам'ятаю тяжкий 1933 рік. Голод зазнала кожна сім я. Весною ходили на картопляне поле, з якого ще восени збирали врожай, але на ньому декому вдалося віднайти гнилі бульби. На гороховому полі шукали полову. Перетирали все це, домішували жменю-дві борошна і пекли млинці. Люди вмирали кожен день. Багатьох не рятували й бруньки берези, липи. Були такі випадки, що, йдучи від села до села, люди падали і гинули на дорозі, так і залишившись невідомими. Якось я пішла у ліс нарвати бруньок з берези. Раптом з-за кущів вибіг якийсь чоловік з сокирою і кинувся за мною. Я ледве втекла від нього. У кожного в городі були посіяні жито або пшениця, але, не дочекавшись поки достигне зерно, люди вимолочували колоски. Дуже тяжко було вижити, але кому судилося вижити той вижив».

Здавалося б, стільки літ минуло від тих трагічних подій, та спокійно розповідати про них старі люди не можуть. Гіркі сльози горохом котилися по немолодому обличчю вінниківчанки *Тетяни Фомівни Горобець* при згадці голодомору у її 6-річному віці.

«*Батько Фома Михайлович, мати Юстина Кирилівна, сестри, Агафія і брат Василь жили по вулиці Щорса. Сестричка Ольга родилася у 1932 – у і померла в голодному 33-му. У 1934 році помер і наш батько. Жилося голодно і холодно. Але ми не знали, що таке відчай. Спали на очеретяному настилі посеред хати. Харчувалися тим, що знаходили коріння рогози, осетник. А як смакував «салат» із липового і вишневого листя вперемішу із крохмалем гнилої картоплі, зібраної на полях горбівського колгоспу. В мами опухли ноги… тріскалася шкіра, із ран постійно текла рідина. Набідувалась багато, але вижила. Радість й смута перебувають в неоднакових пропорціях. Та поволі відходило одне, іскрилось інші».*

Спогади, почуті від Тетяни Фомівни Горобець, 1926 року народження, записали учні пошукового загону.

Про ті страшні часи голодомору житель с. Вінниковець Місюра Яків Ілліч згадує:

«Так, хіба ж можна викреслити з пам'яті ті роки мого дитинства. Навіть попри моє сьогоднішнє, одиноке старече існування? Та ніколи! Мені тоді якраз виповнилося сім років. Сім'я наша була багатодітною, як на той час. У батьків Никифора та Мотрі окрім мене зростали ще три брати Антон, Тодось і Тимофій. Може й не так у 1932-33 роках і злидарювали б, якби не вигорнули та вишкребли прокляті Богом та людьми виконавці режиму. Ось коли та мізерія приварку закінчилася, їли те, що зараз і яка худобина чи бродяча собака, обнюхавши, обмине. Два брати опухли. Ноги вкрилися ранами, і останній з них вийшов дух. А матуся з горя збожеволіла. Невдовзі, вкрай виснажена, вона померла. Зостались ми з батьком і Тимофієм. Варив нам батько суп з гички, скубли траву, мов худобина. Але ми вижили, хіба ж ми одні так існували?...».

Страшні спомини про голод важко слухати. А вони, учасники і очевидці тих подій, усе це пережили й перестраждали, перенесли на собі. Де й терпіння взялось, де сила знайшлась у тих худеньких

від голоду тілах? Він живе у пам'яті очевидців, пекучим болем відгукується у їхніх скронях, і назавжди залишиться в наших серцях. Життя кожної людини – безцінний скарб, тож і пам'ять про кожного повинна зберігатися й передаватися нащадкам. А про тих, замордованих голодомором, не маємо права забувати ніколи.

А скільки людських життів загубила страшна війна… Скільки крові пролилося на наших хліборобських землях… А роки ідуть, ідуть… Учні школи з великим захопленням взяли участь у проекті **«А ми тую славу збережемо».** Кожен із них вніс свою часточку у створення історії, всі намагалися відшукати маловідомі сторінки про події Великої Вітчизняної війни. Вінниківчани показали чудеса героїзму, як на фронті, так і в тилу, стійко виносили тягар війни на своїх плечах. З фашистами воювали не тільки регулярні частини Червоної армії, на боротьбу з ворогом піднявся весь волелюбний український народ. За роки війни 177 чоловік із нашої сільської ради не повернулися до рідної домівки, віддавши своє молоде, квітуче життя за рідну землю. Ми пишаємось нашими земляками, які, не жаліючи життя, боролися з фашистськими окупантами.Серед них, нескорений духом, Яловий Семен Абрамович. Сміливий, відважний бойовий льотчик, керівник радянського підпілля в концтаборі «Дора». В результаті досліджень пошукового загону «Відродження» про нього зібрано матеріали. *«Народився Яловий в селі Вінниківці. Батько Абрам Яремович був хліборобського роду, любив землю, трудився біля неї і змалку привчав до праці свого сина Семена. Високий, стрункий хлопець з великими сірими очима і волоссям кольору соломи мало чим відрізнявся від своїх ровесників, комсомольців 80-х років.*

А ще любили його за пісню. Навчившись грати на гітарі та балалайці, він часто співав серед односельців. Семирічку Семен закінчив успішно, хоч учитися було нелегко. І вдома треба допомагати, і нянькою доводилося бути для двох сестричок, які підростали, і в бригаду до батька навідуватись. Та й школа була в сусідньому селі – Дубовій. Але ні сніг, ні дощ не зупиняли хлопця. Після закінчення школи вирішив Семен навчатися в будівельному технікумі. В сім'ї не перечили синові, але батько сказав йому прямо: «Дивись розраховуй на себе, з дому допомоги буде мало, дівчата ростуть і одягати, і взувати треба». Після закінчення технікуму шлях привів його до Одеського льотного училища. Семен Яловий став військовим льотчиком. А потім війна, бої, табір «Дора». Йшов п'ятий день війни. У вогні була наша мати – Батьківщина. Газета «Правда» в статті «Повітряний поєдинок» від 27 червня 1941 року писала, що молодому льотчику лейтенанту Яловому треба було вирішити нелегке завдання. Два «месершміти» вивели з ладу кулемет. «Якщо вийду з бою, – думав Яловий – то вороги кинуться на моїх товаришів». Це був перший подвиг лейтенанта родом з солов'їного Поділля, Семена Абрамовича Ялового. Другий, безсмертний подвиг, зробив він у фашистській неволі – в таборі «Дора», куди попав після того, як був збитий в одному з боїв у районі міста Лодзь. Кілька раз попадає Семен в руки фашистів і кожний раз тікає то з тюрми, то з табору, а то і прямо з поїзда, який їхав на повній швидкості. Але лінія фронту була вже далеко. Яловий потрапляє в концтабір Освенцім. У кінці 1943 року його переводять в Бухенвальд, а звідти в «Дору». «Дора!». Відгороджений від усього світу бетонною огорожею, обтягнутою зверху колючим дротом, есесівцями з кулеметами, прожекторами, він став царством садизму. Нема слів, щоб повідати про ці жахливі умови. З 1942 до 11 квітня 1945 року через табір пройшло більше 120 тис. радянських військовополонених. Ось у це пекло в грудні 1943 року разом з партією військовополонених і прибув з концтабору «Освенцім» Семен Яловий. На цей період в «Дорі» було близько 5 тис. радянських в'язнів. У 1944 році Семен стає керівником підпільної організації «Супротив» – однієї із самих багаточисельних в таборі – і найближчим помічником Альберта Куща. Він підбирав колишніх солдатів і офіцерів і готував збройне повстання проти німців. Це була дуже небезпечна і смілива справа, але йому усі вірили, він був хорошим товаришем, завжди допомагав. Повстання повинно було відбутися в мить бомбардування заводу десь в грудні, але на початку листопада в організацію проник зрадник і її було викрито. Розпочалися арешти. Заарештували і Семена, але на допиті він штовхнув слідчого на гарячу піч і сам утік. Три дні він знаходився на волі, але Семена спіймали, і сильно побили, без пам'яті привезли в табір. Після того, як Семен був вилікуваний лікарем, почалися знову допити і катування. Та не дивлячись на побої, терплячи нелюдські муки, він нікого не видав, тримався мужньо і сміливо. Закований у кайдани, Семен говорив гестапівському слідчому, що він з самого початку, коли потрапив у табір, вирішив не змиритися з долею, продовжувати боротися. Він, офіцер радянської армії, прагнув наносити шкоду виробництву ракет і цим самим виконував свій обов'язок перед Батьківщиною, був вірний присязі. Гітлерівці присудили герою смертну кару через повішання. Та коли Семена і ще 17 чоловік перевели в камеру смертників, він з товаришами напав на есесівців і їм вдалося вирватися з камери. В цей час із котельні вийшов ще один німець і вдарив Семена залізним ломом по голові. На другий день трупи були спалені в крематорії. Це сталося 11-12 березня 1945 року. Семен не дожив до перемоги два місяці. Так боровся і загинув син мальовничого

Поділля. Але смертю своєю він увійшов у безсмертя. Пам'ятають про нього чехи і поляки, німці та французи, пам'ятають радянські люди, які живими верталися з підземного пекла. Дякуючи цьому сину українського народу та його соратникам по боротьбі, врятовано тисячі людей. Семен Абрамович Яловий любив свою Батьківщину, хотів, як і всі люди жити, працювати. Радіти сонцю і світу. Та коли прийшов час виконувати свій обов'язок – він виконав його з честю. За свободу, за перемогу над фашистською Німеччиною він віддав своє молоде життя. Було йому тоді, коли загинув від руки есесівця, всього 26 років. Вічний вогонь пам'яті людської не забуде цього блакитноокого юнака, шлях до подвигу якого розпочався на вінницькій землі».

Матеріали зібрані пошуковим загоном «Відродження».

Цікавою виявилась для учнів робота з очевидцями тих далеких подій Великої Вітчизняної війни. Їхні спомини – це біль і страх, це нагадування нам, наступним поколінням, про всі жахи війни. *«**Горобець Тетяна Левківна** народилася 4 квітня 1920 року і проживала в с. Вінниківці під час Великої Вітчизняної війни. Рано залишилась сиротою. Виростила та виховала 2 дочок. Згадує, що в роки війни життя було важке і страшне. До цих пір стоїть перед очима червоне зарево неба, коли палили хати на краю села, які запалили німці. Коли загарбники запалили село, то дуже жорстоко ставилися до жінок і дітей, що тут залишилися. Ходили по хатах, грабували. Забирали молоко, яйця, корови виводили. У однієї жінки навіть сувої полотна забрали зі скрині. Людей гонили на роботи: працювати на поля, збирати колосся. Контролювали, щоб ніхто жодного колосочка не заховав дітям, що голодували вдома. А у Тетяни Левківни 16 червня 1941 року народилася донечка, яка так і не пам'ятає батька. Адже у 41-му пішов він захищати Вітчизну і вже більше не повернувся. Пригадує, що німці дуже знущалися, били, деяких розстрілювали за непослух. Дуже страшно було, коли німці відступали. Все знищували, сипали снарядами, як горохом. Люди ховалися у будинках під лавами, у погребах, а деякі тікали у великий рів, що був біля цвинтаря».*

А нині на сільському цвинтарі височіє дві братські могили, оповиті ранковим туманом та сумом. Адже там ховали велику кількість молодих хлопців, яким було жити та радіти ранковому сонцю. Саме за цими могилами доглядає Тетяна Левківна. При допомозі учнів школи прибирають могили, висаджують квіти, щороку прикрашає хрест новими вишитими рушниками.

З уст Горобець Тетяна Левківни записала учениця 11 класу Горобець Оксана Миколаївна.

«Гавриш Явдокія Леонівна, *народилася 1929 р. Сім'я складалася з 6 дітей. Явдокія була найстаршою. Закінчила 4 класи, добре знала предмети, але була змушена покинути навчання, тому що мати пішла на роботу. У 13 років пішла на роботу: сапати буряки, соняшники. Батько був на війні. Неподалік села вони ховалися від німців, тому що на хату упав снаряд. Коли німці проходили через село, то забирали усе. «У нашій смі'ї забрали корову. –* згадує Явдокія Леонівна *–В Соколівці я прожила до 70-х років, після чого переїхала в с. Вінниківці до чоловіка, – зітхаючи розповідає Явдокія Леонівна. – Дівчиною німці хотіли забрати в Германію на роботу, але я була неповнолітня. Пам'ятаю, як закопували гармату в городі. А ще одного разу повернувшись з роботи під скринею знайшли міни. Якось до нас у село привели пораненого партизана. Прийшли два хлопці і сказали, що його потрібно завести у с. Лисогірку (сусіднє село), самі ж хлопці були поранені і не повели. А лише показали дорогу, сказавши, що там розташований їхній загін».* На сьогоднішній день живе бабуся сама, тому що чоловік помер 8 років тому. А сини – їх у неї два, живуть далеко. Односельчани її люблять і поважають».

З уст Гавриш Явдокії Леонівни записала учениця 11 класу Голубенко Надія.

«Священним обов'язком для учнів є догляд за братськими могилами, якими вкрита українська земля. На жаль, на сьогоднішній день у кожному місті чи селі є братські могили, що залишаються загадками історії.

На території нашого села знаходиться дві могили. Конкретних відомостей про них немає,але окремі спогади очевидців тих часів вдалося записати. Так жителька с. Вінниківці Мотря Лаврінчук розповіла,що біля с. Вівсяники в одній могилі були поховані два солдати –Сафаров і Наливайко, яких фашисти розстріляли, а місцеві жителі похоронили. Згодом на прохання подруги Мотрі Лаврінчук, Фросина кожен день ходила на цю могилу і молилася,бо в неї теж загинув син. Тіла цих солдат перепоховали в братську могилу,що знаходиться на кладовищі в с. Вінниківці.

Зі спогадів Соломії Мазур ми дізнались,що запеклі бої точились на околиці села, біля дороги. Після бою хоронили вбитих у братській могилі. Діти завжди бігли дивитися, тому що їм було цікаво. Серед них була й Соломія. Видовище було жахливе. Десятки солдат, скинуті на купу, а в одного навіть витік мозок. І скільки б не пройшло часу ця картина ятрить душу Соломії Мазур.

На полі, поблизу с. Соколівка, знаходиться ще одна братська могила. Жителька села, Ганна

Циба, розповіла, що туди був перенесений прах солдата. Згодом на могилу приїжджала жінка з Бакшкирії, тому що цей солдат виявився її рідним сином.

Ідуть роки, але війна не забувається. Знову і знову озивається вона у свідомості поколінь, тривожить уяву, змушує замислитися над трагедією і подвигом нашого народу».

Записала учениця 8 класу Чорна Ірина.

«У липні 1941 року по дорозі Майдан-Чернелівецький – Вівсяники, біля околиці с. Вінниківці, проходила маршем відступаюча стрілкова частина Червоної армії. Але німці спробували оточити її, вони розпочали шалений обстріл червоноармійців з боку с. Макарово. Відступаючий підрозділ поніс тяжкі втрати, частина бійців зайняла оборону в районі сучасного піщаного кар'єру і прикрила відступ решти підрозділу. Бійці, які прийняли бій, майже всі загинули. Це побачили жителі села, які прийшли на місце побоїща. Більша частина воїнів, біля 50 чоловік, були поховані в братській могилі відомій під назвою «Макарівська березина». Також є одиночна могила червоноармійця, якого знайшли біля поля бою, в житі, через кілька днів».

З уст Циби Марії Андріївни записала учениця 8 класу Тимчишина Оксана Русланівна.

А роки ідуть, ідуть… Швидко збігають, мов весняні струмки, квітнуть дерева, достигають жита, приходять у світ нові люди. Але не старіє, не зникає пам'ять тих літ. Вона живе у спогадах бійця, в суворому монументі. У пам'яті нащадків. І з кожним роком все менше і менше залишається поряд з нами тих, хто витримав і переміг.

Поєднання сучасного та історичного минулого, можливість дізнатися про Велику Вітчизняну війну в своєму селі, узагальнити і порівняти свої знання, вчитися збирати та аналізувати інформацію, робити дослідження – все це здійснено під час участі в проекті. Одним з важливих результатів такого виду роботи стала спільна творча діяльність учнів, учителів і батьків. Всі учні нашого загону мали чітко визначені обов'язки і кожний представляв свою роботу на певному етапі реалізації проекту.

Краєзнавчі дослідження шкільної бібліотеки

Н.М. Юрчишина

У статті подано матеріали з досвіду краєзнавчої діяльності бібліотеки Уладівської середньої загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів Літинського району, у тому числі її важливої складової – усної історії та матеріали з історії с. Уладівка, місцевої школи та шкільної бібліотеки.

The article presents materials on experience of a local lore activity of Uladiv secondary school library in Lityn region, including its important component – oral history and materials of a history of the village of Uladiv, a local school and a school library.

Ключові слова: *с. Уладівка, краєзнавство, історія села, Ян Потоцький, Велика Вітчизняна війна, свідчення жителів села, Уладівська ЗОШ.*

Keywords: *village of Uladivka, regional ethnography, village history, Jan Potocki, WWII, testimonies of rural people, Uladiv secondary school.*

Згадайте предків своїх,
щоб історія перед вами не згасла.
О. Кобилянська

Краєзнавство є одним із провідних напрямків діяльності бібліотек, і це – характерна риса нашого часу, коли українське суспільство приділяє значну увагу вихованню патріотизму, знанню вітчизняної історії та літератури.

Краєзнавча робота бібліотек України регламентується Законом «Про бібліотеки і бібліотечну справу», «Положенням про краєзнавчу роботу бібліотек системи Міністерства культури і мистецтв України» (Наказ № 314 від 11.06.96 р.).

Цей напрямок роботи в бібліотеці має на меті: виявити, зібрати, представити в користування матеріали, пов'язані з історією України, рідного краю; формувати в учнів відчуття громадянського обов'язку перед малою батьківщиною; виховувати любов до рідного краю. Краєзнавча робота тісно пов'язана з патріотичним, етичним вихованням дітей на прикладі життя і діяльності видатних особистостей; з естетичним сприйняттям краси через природу, живопис, мистецтво, літературу, історію рідного краю.

У бібліотеці склалася певна система роботи, що враховує різні аспекти краєзнавства: історичний, екологічний, літературний, географічний, етнографічний.

Тематика та форми заходів: експрес – подорожі «Письменники рідного краю», «Тарас Шевченко і Вінниччина»; книжкові полички: «Моя земля – краса одвічна, /Моя подільська сторона», «Письменники рідного краю», «Руками створена краса», «Лауреати Національної премії імені Тараса Шевченка, які народилися на Вінниччині», «Найвидатніші подоляни».

Одним із напрямків бібліотечного краєзнавства – здійснення пошуково-практичної дослідницької діяльності бібліотек. Змістовим ядром цього напрямку є вивчення історії рідного краю, школи, бібліотеки, який реалізується силами бібліотекаря, учнями школи, вчителями. Зібрані матеріали дають змогу відтворити історію рідного села, школи, бібліотеки.

Потім ці матеріали подаються у вигляді презентацій, буклетів, рефератів.

Земним раєм називали древні цей куточок України. А найбільшу річку, що протікає Вінниччиною – Південний Буг – наші предки нарекли Богом. Отож, ми живемо на землі, яку Всевишній ласкаво обдарував найродючішими в Європі ґрунтами і прозороводими ріками, густими лісами і оксамитовими луками, розлогістю степів і суворістю узгір'їв. Все це – наша мала батьківщина, що поєднала в собі всі принади і щедроти України. Одним із таких куточків є село Уладівка.

Територія Уладівської сільської ради розташована в північній частині Літинського району. Від с. Уладівка до м. Вінниця 50 км, а до смт Літин – 30 км. Недалеко знаходяться міста Хмільник (16 км) та Калинівка (38 км).

Основні вантажопасажирські перевезення здійснюються через залізничну станцію Уладівка.

Село Уладівка – центр Уладівської сільської ради. До складу сільської ради входять також села Іванопіль, Майдан-Бобрик, Пиківська Слобідка та Матяшівка. Територія – 6963 га, населення – 3468 чол.

За переказами, на місці села Уладівка існувало колись укріплене місто Юладів, яке було знищене монголо-татарами. В селі та його околицях є сліди стародавніх поселень, які відносяться до часів трипільської культури. На південь від села, в лісі, на невеликому пагорбі, збереглося городище скіфських часів овальної форми, обнесене трьома земельними валами, окружністю 725 метрів, а в поперечнику 60-100 метрів. Глибина ровів навколо городища сягає 10-12 метрів. На лівому березі річки Південний Буг знаходиться друге городище. Воно менше розміром і обнесене одним земельним валом.

Перша згадка про село датується 1480 роком. У 1570 році, коли Польська Державна комісія уточнювала кордони Брацлавського воєводства, письмово згадала і село Уладівку. Розташувалось село на правому березі річки Південний Буг і було оточене лісами й болотами. Але поступово ліси вирубувались, а в 1870 році були осушені прибузькі болота. Частина жителів почала переселятися на лівий берег і утворилось поселення Забужжя.

В середині XVI століття посилилася експлуатація селян, зростали кріпосницькі повинності. Це змусило населення активно виступати проти феодалів. Чимало уладівчан брали участь у селянсько-козацькому повстанні під проводом Северина Наливайка (в 1594-1596 рр.), у повстанні 1637 року під проводом Устима Кармалюка, та 1637 року під проводом Павла Бута. Жителі села брали також активну участь у Визвольній війні українського народу 1648-1657 рр. Тут діяли повстанські загони Максима Кривоноса. За переказами, в Уладівці двічі побував Богдан Хмельницький.

27 січня 1703 року шляхтичі Михайло і Федір Клітинські з загоном найманців пограбували Уладівку і спалили чимало селянських садиб. Посилення панщини, національне гноблення викликали протест народних мас. Почався гайдамацький рух. У 1734 році в наших краях діяв загін гайдамаків під проводом Митки. У ньому було чимало уладівчан.

У 1773 році Уладівка разом з усією Правобережною Україною перейшла під владу Росії, з 1796 року вона увійшла до складу Вінницького повіту Подільської губернії. У цих краях перебував зі своїм військом гетьман Іван Виговський.

У 1480 році в селі Уладівка було збудовано дерев'яну Свято-Успенську церкву, на місці якої у 1863 році збудували нову кам'яну церкву, але іконостас залишився зі старої церкви.

Головним заняттям населення було землеробство (вирощували пшеницю, жито, овес, просо, картоплю) і тваринництво. В 40-х роках XIX ст. виникають невеликі підприємства місцевого значення – винокурний і цегельний заводи. Частина їх продукції використовувалась для місцевих потреб, а решта збувалася в межах губернії.

Так склалася доля, що найвідоміший у світі письменник-подолянин, перший історик Поділля Ян Потоцький народився 8 березня 1761 року в родовому містечку в селі Пикові. Серед визначних постатей, доля яких пов'язана з Поділлям, він займає особливе місце. У 1804-1805 рр. письменник видав французькою мовою три книги, присвячені історії Волині, Поділля і Херсонщини, які поклали початок краєзнавчого вивчення цих регіонів.

Він є чи не єдиний письменник-подолянин, творчість якого назавжди увійшла до скарбнички кращих зразків європейської і світової літератури. Батьками його були Юзеф Потоцький і Анна Тереза, в дівоцтві Осолінська. З 1811 року постійно проживає в с. Уладівка, де завершує написання книги «Рукопис, знайдений в Сарагосі», яка відразу стала літературною сенсацією.

Ян Потоцький – граф, правнук останнього гетьмана з роду Потоцьких покінчив життя самогубством у 1815 році в своєму будинку в с. Уладівка. Про цю трагедію у життєписному післяслові пише Лешек Кукульський: «Нестерпні напади «невралгії», якої набув у своїх численних подорожах, довели його до стану сильної нервової депресії, під час одного з нападів меланхолії покінчив життя самовбивчим пострілом. Це сталося 20 листопада 1815 року».

Поховано письменника в Пикові. За легендою, перед самогубством граф відлив собі кулю з ручки срібної цукорниці і освятив її у священика. Коли його знайшли мертвим у ліжку, поруч лежала на столі карикатура, на якій Потоцький зобразив себе таким, яким стане після смерті і лист, в якому він у жартівливому тоні написав, що йому надокучило життя.

Унікальну колекцію його творів було передано Кременецькому ліцею. Та життєві завірюхи завіяли і сам ліцей, і книжкові скарби. Ян Потоцький – видатний європеєць, поляк за походженням, який писав французькою мовою, був громадянином Росії, але перш за все був, є і назавжди залишиться подолянином, здобув собі всесвітню славу.

Село Уладівка довгий час належало графам Потоцьким. У 1860 році на північно-західній околиці села Потоцький побудував цукровий завод. Першим директором-розпорядником був Казимир Іванович Романський. З 1860 року, за велінням графа, було збудовано цукроварню, а в 1898 році побудовано вузькоколійну залізницю для підвезення сировини та вивезення продукції. У 1865 році була збудована гуральня (спиртовий завод). Після революційних подій на Поділлі у 1918 році управління заводами і маєтками графа перейшло до рук більшовиків.

Восени 1929 року в Уладівці засновано перший колгосп. До лютого 1930 року під тиском влади вступило 178 родин.

Мирну працю уладівської громади перервала Велика Вітчизняна війна. 14 липня 1941 року село окупували фашистські загарбники. Гітлерівці відразу почали грабувати майно й чинити звірячу розправу над жителями. Було розстріляно 18 комуністів, які залишились у селі. Але звірства катів не зламали опору уладівчан. Населення перешкоджало фашистам вивозити хліб, худобу. 654 жителі Уладівки брали активну участь у різних формах боротьби з окупантами. У квітні 1943 року на цукровому заводі, за ініціативи головного інженера В.А. Шулькевича, створюється антифашистська підпільна організація. В тому ж році в селі формується комсомольсько-молодіжна підпільна група. Очолив її комсомолець Л.Г. Коновал. Група діяла під керівництвом підпільної організації заводу. Підпільники встановили зв'язок з партизанським з'єднанням, що діяло в Чорному лісі навколо Уладівки. Вони проводили агітаційну роботу, розповсюджували листівки серед населення, здобували зброю для партизанів, постачали їм продукти й медикаменти та здійснювали за їх завданням розвідку. На заводі вони організували саботаж: робили так, щоб більша частина цукру потрапляла у відходи, внаслідок чого втрачалось 40-45 тис. ц цукру. Взимку 1943-1944 років підпільники дуже затримали ремонт обладнання, а потім пустили у виробництво підгнилі буряки, внаслідок чого через 8 днів роботи устаткування вийшло з ладу і виробництво припинилось.

Зі свідчень Захарчук Любові Григорівни, 1927 року народження, жительки села Майдан Бобрик у грудні 1943 року фашисти вчинили звірячі розправи в селах, розташованих біля Чорного лісу. Було розстріляно 600 жителів цих сіл, багато людей кинуто в концтабори Німеччини, в Уладівці спалено 316 будинків. За цих умов місцеві жителі продовжували інтенсивно допомагати партизанам. До лісу було відправлено понад 80 ц цукру, біля 6 тонн борошна й круп, а також худобу, спирт, тютюн, овочі та інші продукти. 250 ц цукру підпільники роздали населенню. В заводських майстернях ремонтували зброю, акумулятори, виготовляли ліхтарі та інші потрібні партизанам речі. Для партизанської друкарні в ліс було переправлено друкарський верстат, папір та шрифт. Зв'язок підпільників з партизанами вміло здійснювала кам'яногірська підпільниця Ф. Трухановська (Ф.І. Рожкова).

З наближенням фронту уладівчани активізували свою діяльність. Вони знищили три мости по дорозі Янів-Пиків і зіпсували телефонний зв'язок з Хмільником.

Зі свідчень жителя села Уладівки Смірнова Ігоря Андрійовича, уладівчанин М.Г. Бойко був сподвижником легендарного героя Руху Опору у Франції Героя Радянського Союзу В.В. Порика. М.Г. Бойко – вихованець Уладівської середньої школи, колишній секретар комсомольської організації школи й голова учнівського комітету. На початку війни його, 15-річного юнака, райком комсомолу залишив на окупованій території для підпільної роботи. Виданий зрадником, потрапив до концтабору в Німеччині,

а потім у Францію. В серпні 1943 року він утік з табору і приєднався до одного з загонів французького Руху Опору. Невдовзі він очолив один з тих загонів, яким керував В. Порик. Загін М.Г. Бойка пустив під укіс 13 ворожих ешелонів. Вороги називали М.Г. Бойка «Грозою ночі», а французькі друзі – «Гранд Мішель». Він неодноразово зустрічався з учнями Уладівської середньої школи на позакласних заходах і на уроках патріотичного виховання. Найщиріші побажання і настанови учням школи він залишив у шкільній книзі записів.

Записи архіву Уладівської сільської ради свідчать про те, що громадяни Уладівки зробили свій посильний внесок у спільну справу розгрому фашистських загарбників і на фронтах, і на тимчасово окупованій території. Понад 300 з них нагороджено орденами й медалями за участь у Великій Вітчизняній війні. 9 березня 1944 року Уладівку визволили від окупантів частини 129-ї гвардійської стрілецької дивізії. Повертаючись до села, жителі заставали лише згарища. Одразу ж після визволення було відновлено діяльність сільської ради, створено спеціальні комісії обстеження стану зруйнованого окупантами громадського господарства й особистих господарств мешканців села. Найперше вжито заходів, щоб поліпшити медичне обслуговування населення, допомогти сиротам і найбільш потерпілим сім'ям, поновити роботу шкіл.

Величезні труднощі довелося перебороти жителям Уладівки під час відновлення господарства, яке практично потрібно було створити заново. На весь колгосп залишилось тільки 10 плугів, 10 борін, 8 возів і дві поламані жниварки. Негайно треба було піднімати з руїн заводи, тваринницькі й господарські приміщення, зводити житлові будинки. До того ж, бракувало робочих рук. Весь тягар відбудови лягав на плечі жінок і підлітків.

Переборюючи труднощі, уладівчани взялися гоїти рани, заподіяні війною. Вже першої після визволення весни 1944 року колгоспники зуміли засіяти частину своїх полів, а восени почали випускати продукцію заводи. Наступний рік проходив під знаком посилення темпів відбудови народного господарства. В колгосп і на заводи повертались фронтовики. За короткий час у колгоспі створено 4 бригади з 40 ланками. За допомогою робітників цукрового заводу побудована колгоспна електростанція.

Зі свідчень жителя с. Іванопіль Куделі Романа Леонтійовича, одночасно з відбудовою колгоспу нарощувалась виробнича потужність заводів. У 1946 році добова продуктивність цукрового заводу становила 5234 ц цукру. Цього ж року почалося технічне переобладнання спиртового заводу, було встановлено новий брагоперегінний апарат потужністю 1700 декалітрів спирту на добу.

До 1950 року рівень виробничо-господарської діяльності колгоспу й заводів не тільки досяг довоєнного, але й значно перевершив його. Колгосп отримав урожай озимої пшениці по 17,4 ц з га. Поголів'я великої рогатої худоби доведено до 198 голів. Випуск цукру становив 73 391 ц. Виробництво спирту зросло до 838 тис. декалітрів.

Записи архіву Уладівської сільської ради свідчать, що в Уладівці з'являлись нові будинки у селян, культурно-побутові підприємства, відкрилась лікарня на 25 ліжок. Село повністю оновилось.

Пам'ятають в Уладівці й тих своїх земляків, які віддали життя в боротьбі за щастя й свободу на фронтах Великої Вітчизняної війни. В 1952-1953 рр. поставлено 2 пам'ятники загиблим воїнам.

1964 року встановлено погруддя Т.Г. Шевченка. А в 1985 році на честь 40-річчя Перемоги було встановлено пам'ятник Скорботній Матері.

До середини 60-х років XIX ст. в Уладівці було відкрито парафіяльну школу. У лютому 1884 року сільський схід постановив створити в приміщені церковнопарафіяльної школи народне училище, виділивши для цього 750 карбованців на рік і розкладати цю суму залежно від кількості ревізьких душ. Та прохання селян залишилось незадоволеним. Єпископ подільський і брацлавський у своїй відповіді заявив, що в Уладівці училище відкривати немає потреби, бо там є церковнопарафіяльна школа, де навчається 32 хлопчики і 3 дівчинки. На утримання школи кураторство асигнувало 200 карбованців на рік. Заборонивши відкривати училище, в грудні того ж року під час сільських зборів було прийнято рішення дозволити купцеві А. Оденцю побудувати в селі відразу два шинки.[1] (Вінницький облдержархів ф. 57, оп. 1, спр. 75, арк. 20.) Лише у 1903 році відкривається при цукровому заводі однокласна школа. В 1908-1909 рр. в обох школах навчалося 154 учні, що складало лише 32% від кількості дітей шкільного віку[2]. Деякий вплив на розвиток культури Уладівки зробила заснована тут у 1886 році дослідна селекційна станція, яка дістала назву Уладово-Люлинецька. Отже, до 1917 року в селі Забужжя, так називалась тоді Уладівка, що входила до Хмільницького району Вінницької області, при Уладівському цукровому заводі вже була церковно-приходська школа з чотирьохрічним навчанням російською мовою. У 1920 році ця школа булла перетворена в єдину Трудову школу з семирічним навчанням. Директором школи був Степанківський Михайло Маркович. Учителі: Цупакевич Лідія, Бернасовська Ольга, Грудзінська Елеонора, Мазурчак

Микола. Школа належала до Пиківського волвиконкому Вінницького району Подільської губернії. Поряд із соціально-економічними перетвореннями, щоб подолати розруху після громадянської війни і революції, йшов процес дальшого розвитку навчання, освіти і культури населення Уладівки. На початок 1926 року навчанням у школах було охоплено 80 % дітей. У лютому цього року сільська рада облікувала неписьменних і додатково відкрила три лікнепи. На загальних зборах громадяни села вирішили, щоб усі діти були охоплені навчанням[1]. Цим рішеням покладено початок здійсненню в Уладівці загального обов'язкового навчання. Центром культурно-масової і виховної роботи був сільський будинок культури. Тут регулярно влаштовувались читки, спектаклі, концерти художньої самодіяльності. У 1936 році в селі Уладівка було відкрито середню школу. Був відкритий 8-й клас. Початкова, семирічна і середня школи охоплювали освітою усіх дітей шкільного віку. Директором школи був Завадський Петро Валеріанович. Учителі: Коломієць Олександра Архипівна, Осецька Олена Львівна, Домбровська Ольга Костянтинівна, Кондратюк Юрій Іванович, Грінберг Ета Іллічна.

Навчання проводилось у дві зміни. До Великої Вітчизняної війни Уладівська середня школа дала три випуски: І випуск (1939-1940) – 30 учнів; ІІ випуск (1940-1941) – 31 учень.

У школі були добре обладнані фізичний, хімічний кабінети, велика бібліотека. Вчителі й учні школи брали активну участь в громадському житті села: проводили агітмасову роботу серед населення, допомагали колгоспу у польових роботах.

У школі була широко розгорнута гурткова робота. Працювали такі гуртки: літературний, математичний, історичний, гурток юнаків, співочий, драматургічний, музичний, стрілецький. Дуже добре була організована робота струнного оркестру, яким керував директор школи І. Зозуля.

У 1941 році розпочалася Велика Вітчизняна війна. В перший день війни в селі Забужжя проходила мобілізація. В ряди Радянської Армії було призвано багато випускників, колишніх учнів школи та вчителів. Під час тимчасової фашистської окупації школа була закрита, в шкільному будинку (а це, до речі, будинок колишнього управителя пана М. Потоцького), перебували ворожі частини, які знищили весь шкільний інвентар, бібліотеку та наочні приладдя. Уладівська СШ після війни.

У 1944 році, після визволення села Забужжя радянськими військовими, школа була відбудована силами учителів, учнів та громадськості села. Велику допомогу у відбудові школи також надав Уладівський цукровий комбінат. З 20 квітня 1944 року школа почала нормально працювати. Спочатку було відкрито шість класів, а з першого вересня цього року – ще сьомий та восьмий класи. З 1944 року по 1957 рік Уладівська середня школа дала одинадцять випусків. За цей час закінчили школу 375 учнів. Кількість випускників з кожним роком зростала. Якщо в 1947 році було випущено одинадцять учнів, то в 1954 закінчили школу 44, а в 1955 році – 76.

У 1957 році в школі було сімнадцять класів, в яких навчалося 485 учнів. Класних кімнат було дев'ять, працювали 31 учитель: Завадська Галина Вікентіївна, Осецька Олена Львівна, Ротштейн Марія Наумівна, Александрова Олена Василівна. Учителька Завальська Клавдія Олексіївна нагороджена орденом Леніна. Всі учителі працювали над підвищенням фахового та ідейно-політичного рівня. Тринадцять учителів навчалось у гуртку поточної політики, яким керував завуч школи Талпа Георгій Володимирович. Тринадцять учителів школи мали закінчену вищу освіту, а решта середню спеціальну освіту. Матеріальна база школи була задовільна. В основному школа була забезпечена необхідним інвентарем та навчальними посібниками. В школі була фізична лабораторія, радіовузол, бібліотека, фонд якої налічував 5360 примірників. Тут була столярна майстерня, яка містилася в примітивному приміщенні. При школі був інтернат, в якому під час навчання проживало 14 учнів, а також земельна ділянка площею 1,2 га, де учні вирощували сільськогосподарські культури. Вирощено також молодий сад площею 1 га.

Шкільну садибу обсадили декоративними деревами. Була обладнана спортивна площадка та тир для стрільби. Школа мала автомобіль і транспорт для навчальних цілей.

Зі слів Куделі Романа Леонтійовича, який працював у школі, тут було 14 предметних гуртків та 4 гуртки художньої самодіяльності, гурток юнаків. У гуртку 28 учнів. Керівник гуртка – Завадська Галина Вікентіївна. За хорошу практичну роботу, проведену в колгоспі та на пришкільній ділянці, гурток був удостоєний участі ВСГВ. При школі був фотогурток, в якому брали участь 12 учнів. Керівник гуртка – Куделя Роман Леонтійович.

Крім гурткової роботи, учні брали участь у громадсько-корисній роботі школи та села. Так, у 1956 році учні виробили в колгоспі 2250 учнеднів.

На протязі всіх навчальних років учні брали шефство над тваринницькою фермою колгоспу імені Петровського. Багато випускників навчаються у вищих та середніх навчальних закладах, військових училищах. Велика частина випускників працюють у колгоспі та на виробництві.

Уладівська середня школа містилась у старому будинку, не пристосованому до занять. Приміщення не відповідало своєму призначенню. Громадяни села Забужжя неодноразово піднімали питання про необхідність побудувати нову школу. Рішення було ухвалено в 1957 році, а школу збудовано в 1962 році. Нова школа розташована в центрі села. Навкруг школи гарний парк і сад. У триповерховому світлому приміщені навчального закладу в 1962 році навчалося 497 учнів.

Тут були добре обладнані і укомплектовані необхідним приладдям кабінети: хімічний, біологічний, фізичний. У школі укомплектовано шкільну майстерню з обробки металу. Є швейна майстерня. Біля школи побудовано інтернат, де живуть учні з навколишніх сіл, у школі працює 34 учителі: директор школи – Беземський Казимір Станіславович, завуч – Колесник Олексій Федорович. У школі діяли три групи продовженого дня.

У ці роки при школі було побудовано одні з кращих у районі географічний та спортивний майданчики. Учителі та класні керівники під керівництвом талановитого педагога, організатора позакласної роботи Островської Віри Федорівни проводять у школі змістовні виховні заходи, тематичні вечори, які стають центром цікавого дозвілля учнів старших класів та молоді навколишніх сіл.

А ще саме у ці роки гучно лине слава про спортивні досягнення Уладівської середньої школи. Завдяки професіоналізму та організаторським здібностям учителів фізкультури Захарчука Миколи Сергійовича та Ольхового Івана Миколайовича школа постійно виборює призові кубки в районних змаганнях з футболу, волейболу, баскетболу та легкої атлетики.

За відповідний період з 1965-1975 рр. 47 учнів Уладівської середньої школи при отриманні атестатів, були нагороджені золотими і срібними медалями. До 1987 року бібліотекарем була Довгалюк Ольга Микитівна, потім Ніколюк Олена Миколаївна. Фонд бібліотеки у 1987 році нараховував 9084 примірники.

За роки існування Уладівська СЗШ І-ІІІ ступенів зайняла гідне місце серед шкіл району і славиться своїми здобутками, традиціями, випускниками. Серед випускників Уладівської СЗШ багато відомих людей, серед них: Ніколюк Петро Карпович – доктор фізико-математичних наук, професор Вінницького національного технічного університету, Рубін Олександр Григорович – кандидат фізико-математичних наук Московського державного університету імені М. Ломоносова, Богуцький Павло Петрович – генерал-майор юстиції, Онофрійчук Петро Васильович – генерал-майор у відставці, кандидат економічних наук, Ткачук Роксолана Павлівна – викладач Гарвардського університету. Школа має 1-11 класи для учнів віком від 6 до 17(18) років. Для школи визначений мікрорайон, зокрема села Уладівка, Матяшівка, Пиківська Слобідка, Іванопіль. Незалежно від місця проживання до школи зараховуються діти, які виявили бажання навчатися в нашій школі й з інших населених пунктів. У 2013-2014 навчальному році тут здобували знання 222 учні. Школа повністю забезпечена відповідними кадрами. Педагогічний колектив нараховує 29 чол. Вищу категорію мають 21 чол., І категорію 4 чол., ІІ – 2 чол., спеціаліст – 3 чол. Педагогічне звання «Старший учитель» – 9 чол.

Учні навчаються в естетично оформлених, добре обладнаних кабінетах – української мови та літератури, інформатики, історії, зарубіжної літератури, БДЖ, трудового навчання. Бібліотечний фонд нараховує 4594 підручників та 5665 іншої літератури. У школі працює учнівський парламент, створено дитячу організацію «Юнко» для учнів 5-8-х класів.

У народі кажуть, що кожна родина сильна своїми неповторними традиціями. Досить багато традицій є і в Уладівській СЗШ. Це і проведення Дня здоров'я, під час якого учительсько-учнівська громада організовує веселі, змістовні спортивні свята; це і святкування Дня учителя, на яке традиційно запрошуються почесні гості – учителі-пенсіонери; це і святкування Нового року вчительськими сім'ями; і щорічне сходження на Говерлу учнями та вчителями (таких сходжень було близько 10); це і знайомство учнів з найвідомішими середньовічними фортецями Поділля: Межибіж, Хотин, Кам'янець-Подільський.

З метою формування в учнів громадської активності, вміння спілкуватися з людьми, в школі традиційно відбувається засідання клубу «Громадянин». Заснований він за ініціативи директора школи Масного Олександра Дмитровича й існує з 1993 року. За цей час його гостями були політики, народні депутати України І. Заєць, О. Шпак, В. Майстришин, А. Матвієнко; відомі правозахисники, дисиденти Л. Лук'яненко, Є. Сверстюк, знані науковці Л. Мельничук, Є. Рогозюк; поети та письменники Д. Павличко, Р. Коваль, Т. Яковенко, О. Вітенко; громадянин США лейтенант поліції штату Арканзас міста Літл-Рок Чарльз Спір; народна артистка України та народний депутат Оксана Білозір; відомі особистості краю, керівники місцевих підприємств, воїни-афганці та багато інших цікавих людей.

Традиційними стали також щорічні походи учнів до партизанського табору, що розташований у Чорному лісі неподалік села. Тут проводяться прибирання могил, мітинги, присвячені річниці Пере-

моги, а потім відбуваються спортивні змагання і конкурси на краще приготування юшки. До походу запрошуються учні з навколишніх сіл: Журавне, Пеньківка, Брусленів, Селище, Багринівці, Кожухів, смт Літин та м. Хмільник.

Особливою популярністю в школі користуються Козацькі забави, які проводяться за підтримки місцевого підприємця воїна-афганця Крота В.А. та соратника козацького полку імені І.Богуна, випускника школи – Синюка Юрія.

До понад 1100 пам'ятників Тарасу Шевченку 25 жовтня 2013 року додався ще один. На честь 200-річчя від дня народження славетного Кобзаря на території школи йому відкрито пам'ятник. Спонсорську допомогу в реалізації проекту надав М. Сторожук.

Творчий задум відомого скульптора Анатолія Бурдейного припав до душі найбільше. Зосереджений, середнього віку, з полум'яним поглядом – такий Тарас наставлятиме школярів чужого навчатись та свого не цуратись. З нагоди відкриття пам'ятника в селі влаштували справжнє свято. Аби зберегти інтригу, його встановлювали напередодні пізно ввечері. Школярі чекали на відкриття з нетерпінням. Адже вивчають творчість Кобзаря з першого класу і щиро захоплюються його життям.

«В Уладівці відновили історичну справедливість», – кажуть селяни. Адже колись на подвір'ї школи стояв пам'ятник Шевченку, але потім його замінили погруддям Леніна. З часом його демонтували. Відтоді у колективі жила ідея про повернення Кобзаря. На святі звучали вірші великого поета у виконанні маленьких читців. А їхній приклад, кажуть уладівчани, має стати показовим для всієї України.

На відкриття пам'ятника завітали іменити гості: члени Національної спілки письменників України Василь Кобець та Григір Мовчанюк, професор кафедри історії Вінницького педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського Олексій Карпович Струкевич, а також наш випускник, доцент кафедри філологічних наук педуніверситету Тарас Ткачук, народний депутат України IV скликання Володимир Майстришин, журналіст, письменник Олександр Дмитрук.

У листопаді 2013 року біля школи було посаджено сад пам'яті жертвам голодомору 1932-1933 рр. На початок 2014 навчального року в школі налічується 219 учнів, 29 педагогічних працівників, сформовано 11 класів, частина учнів на індивідуальному навчанні. За навчальним закладом на даний час закріплена територія обслуговування – учні сіл Уладівка, Іванопіль, Пиківська-Слобідка, Матяшівка та Майдан-Бобрик. У рамках дії програми «Шкільний автобус», підвозом до місця навчання охоплений 51 учень.

Сучасний інтерес суспільства до проблем краєзнавства дає можливість усвідомити всім, що любов до Батьківщини, почуття патріотизму, відповідальності за її долю, формуються з дитинства. Саме це зумовлює визнання краєзнавчої функції як однієї з пріоритетних в діяльності бібліотек.

Джерела

1. ДАВІО, Вінницький облдержархів, ф. р-3375, оп. 4, спр. 1859, арк. 151, 126.
2. ДАВІО, ф. 136, оп. 15, спр. 29, арк. 164-167.
3. Уладівка – Інформаційно-пізнавальний портал.

Історичне краєзнавство – важливий напрям діяльності шкільної бібліотеки

О.І. Слободянюк

У статті подано матеріали про краєзнавчу діяльність бібліотеки СЗШ І-ІІІ ст. с. Микулинці Літинського району з використанням друкованих джерел та матеріалів, зібраних методом усної історії.

The article contains materials on a regional natural history activity of the library of Mykulyntsi secondary school of I-III levels in Lityn region using printed sources and materials collected with oral history methods.

Ключові слова: *с. Микулинці, СЗШ І-ІІІ ступенів, шкільна бібліотека, історія села, Микулинецький монастир, Друга світова війна, спогади, дослідження.*

Keywords: *village of Mykulyntsi, Secondary school of I-III levels, school library, village history, Mykulynetsky monastery, WWII, memoirs, research.*

Краєзнавча робота шкільної бібліотеки одна із видів діяльності бібліотеки популяризації краєзнавчої літератури, залучення молоді до активного пізнання рідної землі.

Бібліотека СЗШ І-ІІІ ст. с. Микулинці працює в декількох напрямках краєзнавства: природознав-

чого, історичного, літературно-мистецького. Для цього проводяться вечори запитань та відповідей, диспути, уроки мужності, вечори пам'яті, створюються краєзнавчі куточки, постійно діюча виставка «Немає кращої землі, ніж та, що зветься рідним краєм».

Особлива увага приділяється історичному краєзнавству. Шкільна бібліотека виступила ініціатором створення краєзнавчого гуртка, де під керівництвом учителів історії Мазуркевич Н.В., Яніцького Ю.А. ведуться пошуки матеріалів про життя краю у різні часи.

Учасниками краєзнавчого гуртка була досліджена історія рідного краю.

Із грамоти Литовського князя Свидригайла, датованої 1431 роком, було відомо, що 1431 року князь Свидригайло підтвердив Карпу Івановичу Микулинському онуку землянина Богдана Микулинського право на володіння селом Микулинці та іншими поблизу лежащими селами.

Назва села не могла походити від прізвища землянина Богдана Микулинського, або когось іншого з роду Микулинських тому, що в той час не було такої традиції, щоб села називали іменами або прізвищами своїх володарів. А також тому, що в той час Великий князь Литовський Вітовт тільки почав надавати села у феодальне володіння своїм боярам, звичайно, при умові обов'язкового виконання військових повинностей. А оскільки у Великому Литовському князівстві бояри не мали прізвищ, то з метою упорядкування процедури збору податків у кінці XIV ст. починається процес ідентифікації бояр – власників феодів шляхом надання їм прізвищ відповідно до назви сіл, якими вони володіли.

Що ж до прізвища землянина Богдана Микулинського, то його прізвище не могло походити від назви село Микулинці, тому що це прізвище було б не Микулинський а Микулинецький, тобто на кшталт: Чернівці –Чернівецький, Вишинці – Вишневецький. Іншими словами, прізвище Микулинського походило від назви села або міста Микулин.

Факти красномовно вказують на те, що боярин Богдан Микулинський був нащадком княжого роду Микулинських. До такого висновку, до речі, набагато раніше прийшов також історик і геральдист XIX ст. А.Б. Лакієр.

Але давайте все ж повернемось до вивчення досить не простих, а інколи, й навіть надзвичайно драматичніших, а то й трагічніших сторінок історії розвитку села Микулинці. «По-предложениямъ некоторыхъ источьниковъ, М. возникли на развалинахъ древняго города Микулина, известного въ числъ другихъ городов Перемышльської земли, которая послужила ядромъ для образования Галицкого княжества; но вътоятнъе, древний Микулинъ въ Австрии. Несомнънныя свъдъныя о Польськихъ Микулинцахъ имъются уже въ XIVв., когда они въ числъ другихъ поселений, были пожавлованы литовскимъ княземъ Витовтомъ земянину Богдану Микулинському».

Безперечно літописні загадки про місто Микулин датовані 1144 і 1202 роком стосуються містечка Микулинці Тернопільської області, а не села Микулинці Вінницької області. Але загадка про місто Микулиин у «Поученияхъ» Великог князя київського Володимера Мономаха пов'язаних з подіями 1084 року і в описах полдії 1167 року в «Літописі Київському» ми не можемо одночасно сказати про який Микулин там йдеться.

Із літописних джерел дізнаємося, що за часи володарювання подільською землею татар всі міста та укріплені замки були знищені. І що литовським князем Коріатовичем прийшлося ці твердині відновлювати знову. Тому, якщо до вторгнення татар на Східне Поділля і існувало місто Микулин, а це дуже ймовірно, то воно обов'язково разом з іншими містами було знищене. А на його місці виникло село із співзвучною назвою Микулинці. Але в силу тогр, що у тій місцевості не було каменю, то й князі Коріатовичі не змогли його відновити.

Так час спливав. 1377 року помер Великий Литовський князь Ольгерд. «Московский литописный свод конца XV века» ці події коментував так:

«В льто 6885. Умер великий князь Литовьскы Ольгирдъ зловьрны, безбожный и нечестивый, и по немъ седь на княженье сынъ Ягаило. Бь же не единъ сеи сынъ у Ольгерда, но 12 сыновъ бяше у него, от перьвыя жены 5, а от другыя от Тверянкы, от сестри княжи Михаиловы Александровича 7. Се же имена их: Андрьи, Дмитреи, Констянтинь, Володимерь, Федорь, Корибут, Скиригаило, Якгаило, Коригаило, Лугвень, Швитригайло, Минигайло. Всьме же симъ годов и княженья раздалъ есть, а умирая приказалъ старьишиныство сыну своэму Ягаилу, того бо възлюбилъ его из всей братьи всоее дасть ему и княженье великое». (Полное собрание по высочайшему повельнию Арфеографыческою коммиссіею. Том шестой. – Санктпетербуръ: Въ типографіи Эдуарда Праца, 1853. – С. 193).

Після смерті Ольгерда Великим Литовським князем став Ягайло. Свою діяльність він почав з управління своїх хороших відносин з колишнім кримським еміром Мамаєм, якого у 1370-их роках спочатку підтримував Великий князь Ольгерд, а згодом і Ягайло. Але воєвода Мамай у Куликовській

битві програв. Його місце зайняв Тохтамиш і ситуація в цьому плані на деякий час різко змінилася. Тим більше, що князь Ягайло з 1381 до 1382 року був відсторонений від влади своїм рідним дядьком князем Кейстутом Гедоминовичем. 1382 року Ягайло повертається до влади. 1385 року він заключає з Польщею договір (Кревську унію) та приймає 1386 року католицьку віру і жениться на юній королеві Польщі Ядвізі. А через рік 1387 року він хрестить у католицьку віру Литву.

Після чого Великий Литовський князь і король Польщі Ягайло відмовляється від правління Литвою, передаючи правління спочатку рідному брату Скиргайлу Ольгедовичу, а згодом двоюрідному брату Вітовту Кейстутовичу. З того Литвою почав правити Великий князь, якого литовські історики називали Вітовт Великий.

В кінці 80-х і на початку 90-х років XIV ст. Литва представляла собою роздроблену між нащадками Гедоминовичів державу, в якій центральна влада була неспокійною, а дисципліна слабою. Тому, з метою наведення порядку і дисципліни в державі Великий князь Вітовт почав свої дії з усунення від влади волинського князя Федора Любертовича. Потім він відібрав Вітєбські і Польські землі у князя Сиргайла, Київщину у князя Володимера Ольгердовича та Поділля у князя Федора Каріатовича. У 1393–1394 роках ця процедура була завершена. І починаючи з цього часу влада в державі стала централізованою і сильною. А землями вже управляли не удільні князі, а намісники.

У літописі не подається дата, коли князь Федір Каріатович був усунений від влади. А також як цю «виправу» Великий князь Вітовт організував останньою, то ці події мали походи десь у 1393-1394 роках. Після успішного завершення яких Вітовт «Замьшкал в Каменць», тобто на Поділлі він вирішував всі організаційні питання. Під час вирішення яких він міг провести перші надання своїм боярам, учасникам походу – уділів, зокрема у східному Поділлі.

Про те, що могло мати місце такі події, писав у своїх дослідженнях і історик XIX ст. Н. Молчановський. Звертаючи увагу на грамоту литовського князя Свидригайла від 1431 року, в якій окрім сіл: Микулинці, Борків, Почапенці, Новоселиця і Ріжок – власності землян Микулинських, ще наводиться села Пултовці, що належать Брацлавському землянину Ярмолі, Салаське і Якушинці, що належали хмельницькому боярину Євсею, Літин, що належав Брацлавському землянину Кміту, Багринівці, що належали Хмельницьким боярам Євсею і Ваську, які на його думку також могли бути ранніми наданнями Великого Литовського князя Вітовта.

Як і попередні володарі Литви Великий князь Вітовт налагодив стосунки з ханом Золотої Орди Тохтамишом. Але несподівано всіх потрясла новина, 1391 року хана Тохтамиша розгромив хан Темір Кутлуй, який 1398 року прогнав Тохтамиша з Золотої Орди і зайняв його місце. Вітовт надав своєму союзнику Тохтамишу притулок і взявся за підготовку віни проти Теміра Кутлуа. Підготовка на той час була грандіозною.

Після такої нищівної поразки, в такий критичний для Литви час 1399 року або наступного 1400 року на Поділля могли напасти Кримські татари. Вітовт міг направити на чолі з боярином Богданом Микулинським. Але війська було надто мало. Боярин Богдан загинув, а татари увірвавшись у Брацлавський повіт наробили багато шкоди, замок Вінницький здобувши спалили та його сина Івана Богдановича з дружиною взяли в полон.

Так трагічно, зі слів і великого героя починалося співжиття землян Микулинських і микулян. Горе для всіх було спільним, втрати також, тому неприязні вони один до одного не відчували. А взялись разом, звичайно кожен на своєму місці, за відбудову хат, господарських будівель та за повсякденну господарську роботу.

В ті давні часи село розвивалося швидко, як вшир так і за кількістю населення. Люди жили добре. Чорноземи давали великі врожаї, в річці і ставку було багато риби, а в лісі звірів.

Рівень життя селян у Великому Литовському князівстві ні в якому разі не можна було порівняти з рівнем життя селян в Російській імперії. У литовські часи податок, який селян платив пану щорічно, мав розмір не більше десятої частини від загальної величини зібраного врожаю. Додатково кожний селянин у рік мав відпрацювати десять днів на пана або ремонті (будівництві) доріг, мостів чи оборонних споруд. У акті ревізії Вінницького замку за 1545 рік надається інформація, що у при замкових селах, в тому числі і в селі Микулинці, селянини «тільки в году три дні служать, а хто не служить, тот шість грошей дасть, і в тому багатший і пишніший муж ніж пан». А воно в дійсності так, адже кожний землянин повинен бути готовим щомиті виступати за покликом князя чи цього намісника не тільки сам, а й привести одітого, озброєного і навченого одного кавалериста від восьми хат маєтку.

Звичайно такий стан речей ні в які порівняння з Російською імперією не йде. Адже в Російській імперії селянин працює на поміщика 200 днів у рік, тобто у двадцять раз більше, як у литовські часи. А

до речі поміщики в Російській імперії були в більшості своїй православного віросповідання. І це ніяк їм не заважало висмоктувати з людей останні соки.

За даними перепису 1552 року Брацлавського замку в Микулинцях разом з присілками Новоселицею і Борковим була церква і при ній священик, находилися 130 селянських дворів, які належали земянам Микулинським, 18 дворів, в яких мешкали вільні люди, став на один млин.

За даними 1629 року кількість населення в селі Микулинці з присілками збільшилась, і якщо брати до уваги тільки тих її мешканців, які належали землянину Роману Микулинському і його родичці Ганні Рушковській (Микулинській), то їх було вже 196 і 27 димів, або разом 223 дими.

З початком визвольної війни під проводом гетьмана Богдана Хмельницького з роду землян Микулинських брали участь у війні шляхтич Василь Микулинський у лавах Черкаського полку і шляхтич Іван Микулинський у лавах Вінницького полку. Хто ще із роду Микулинських брав участь у війні на тій чи іншій стороні, відомостей більше не має. Але достовірним є одне, що в результаті війни вони втратили всі свої маєтки.

За даними, 1664 року селом Микулинці з присілками вже володів Волинський. Але розмір маєтку, якими він володів, складав лише 21 дим, тобто кількість населення зменшилося у десятеро. Причини такого різкого зменшення кількості населення могло бути три. Перша –мешканці села разом зі своїми господарями пішли служити в козацькі полки гетьмана Богдана Хмельницького. Багато хто з них загинув, або отримав волю. Друга – після поразки козацьких військ під Берестечком Кримські татари, повертаючись додому, прохопили в ясир мешканців Микулинців. Третя – частина мешканців Микулинців пішла на війну, а частина все ж потрапила в ясир татарам.

Після закінчення війни село з часом відбудувалося. Його новими власниками почергово ставали Волинські, Замойські, Конецькольські, Комарницькі, Кримські і Кордиші. На початку XVII ст. (1714 року) була ще одна спроба з боку земянина Олехна Микулинського через Літинський повітовий суд повернення села у власність земян Микулинських, але безуспішна. В кінці XIX на початку XX ст. Микулинцями вже володіли спільно Карл Генріхович Трештель (2121 десятина) і Нестор Станіславович Гарволинський (88 десятин).

1901 року кількість населення Микулинців з приписаним селом Ріжок складала 1029 чоловіків і 999 жінок. Усі вони займалися сільським господарством. Окрім того, дехто із селян займався ткацтвом і шевством. У селі також проживали євреї – 26 чоловіків і 20 жінок.

На думку отця Євфимія Сецинського в XVII і XVIII ст., а ймовірно раніше, у Микулинцях знаходився монастир, який називався Микулинським. Монастир розміщався на півострові, що омивався ставком і затоком річки Згарка. Водночас монастир виконував роль фортеці, яка слугувала мешканцям села захистом від татарських набігів. Вали і рови цього монастиря ще існували ще до початку XX століття.

Як бачимо, що у XVII ст. з'являється вперше інформація про заснування в Микулинцях монастиря. За всіма даними монастир був багатим і мав кілька церков. Формою він нагадував середньовічний замок, зі стінами, вежами, ровами тощо. На озброєнні монастир мав гаківниці і другу зброю. Але десь в кінці XVII ст. цього спалили татари. Після цього десь біля 1716 року монастир знову відновлювався, завдячуючи допомозі тодішнього землевласника Миколи Кримського, але вже не як чоловічний, а як жіночий базилітанський. Черниці відновлюють або заново будують церкви на честь Воздвиження Чесного і Животворного Хреста Господнього. Біля 1733 року ця церква знову згоріла, а новий власник села відновлювати монастир заборонив. Черниці переселилися у ліс поблизу села Ріжок. З цього часу монастир став називатися Рожанським. Та почався у нього період жалюгідного жевротіння, яке врешті-решт завершується закриттям 1802 року.

Такі будівлі, в яких розміщується Микулинський монастир, повинні були будуватися століттями. І про те, що в XVII ст. було грандіозне будівництво, ми мали мати багато інформації. Адже в селі немає каменю. Камінь повинні були возити цілими колонами возів здалека. Людська пам'ять такі події могла б запам'ятати. Адже запам'ятала, що на початку XVIII ст.. після пожежі в монастирі залишився один чернець Танасій, та про інші біди монастиря також. То ж у чому секрет цієї загадкової появи монастиря?

Коли власниками села стають надзвичайно багаті люди – Замойські, а з часом Конопольські, їм не потрібен був старий сільський замок. По-перше, вони мешкали у цей час зовсім у інших палацах. По-друге, для підтримання замку в хорошому стані потрібно були гроші та необхідність отримувати мінімальну обслугу. А щоб звільнитися від такої мороки, найкраще було дати цей замок у користування. Зупинилися, я думаю, на ченцях. Але з часом монастирські приміщення кілька разів горіли. Ця проблема господаря замку, мабуть, добре розізлила. І він вирішив, що буде йому спокійніше, якщо замок

сам собою розсиплеться, аніж весь час терпіти під боком таке неспокійне сусідство. Тому й, можливо, відновлювати замок заборонив.

1835 року на кошти прихожан церкви села Микулинці поблизу старого церквища була збудована кам'яна однокупольна хрестоподібна церква Різдва Пресвятої Богородиці. 1883 року прихожани цієї церкви збудували кам'яну дзвіницю. 1890 року був виготовлений двохярусний іконостас. Щодо старого іконостасу, то його пожертвували церкві села Пеньковки.

1861 року в селі була збудована перша церковно-приходська школа, яка проіснувала до 1917 року. Влітку 1914 року почалася Перша Світова війна. У перші дні війни лунала музика, патріотичні пісні, проходили паради. Далі проводили на фронт, сльози, гіркота перших втрат, холод і голод, прокльони і відчай. І здавалося, що цим нещастям не буде ніколи кінця.

В лютому 1917 року в далекій Росії здійснилась революція. А в Києві у центрі увага опинилася Українська Центральна Рада. І знову скрізь піднесення, лунає пісня, сміх, загальні промови, сповідання. Але біда тільки в тому, що всі говорять, а ніхто нікого не слухає. Тому і влада змінювалась, як настрій примхливої панночки.

Микуляни в ці нескінченні роки війни служили в різних арміях, під керівництвом різних командуючих і отаманів. Багато хто із них склав свої голови в ім'я найвищих ідеалів.

В Микуленцях сільську раду було організовано 1920 року. Першим головою сільської ради став Баніфат Ружицький. Робота над заснуванням у Микулинцях колективного господарства велась весь 1929 рік. І лише наприкінці цього року був створений колгосп «1-го Травня», першим головою якого став Федир Рудик.

Але з об'єднанням у колективне господарство в селі проблем не поменшало. Раз у раз виникали масові незадоволення. Як зазначено в архівних документах, у 1931 -1932 роках в селі Ріжок тридцять селян, протестуючи протии дій адміністрації коллективного господарства, вийшли з нього, забравши додому своє майно та худобу. Трохи пізніше ці ж дії повторило сто селян села Микулинці. Влада з бунтівниками жорстоко розправилась з Літина приїхав загін НКВС, який здійснив серію арештів і допитів. Найактивніших селян було засуджено і відправлено на каторги і у тюрми. Наприклад, родина Тодосія Ільчука булла арештована і відправлена до Сибіру. А їх майно забрали голова сільської роди і солдати. Але зламати волю людей владі все ж таки не вдалося. Тому вона йде на радикальні дії. Як велося у «Спецобращении» під грифом «Совершенно секретно»: «По постановлению правительства, жители села Микулинцы подлежат переселению в соседние села Литинського района, а земельная площадь в 8000 га отходит для артиллерийского полигона». Наказом державного політичного управління №17639 від 25 вересня 1932 року населення в кількості 758 дворів до 1 жовтня повино було пересилитися.

Микуляни мали жити в чужих селах, у вільних хатах розкуркулених селян, у хлівах і клунях. Декому вдалося знайти свою рідню і перебратися до неї. Закінчувався жовтень, наступила зима, але більшість людей не хотіла, або просто не могла переїхати. А дехто просто вичікував, що, може, станеться чудо і відмінять це нелюдське рішення. Але наказ був жорстоким, нелюдським і вимагав негайного виконання. І як результат – до кінця 1932 року був виконаний.

Микуляни переселилися в сусідні села. Найбільше із них переселилося в село Борків, тому що до Боркова було найближче.

Але в силу того, що вони не мали елементарних засобів для існування, то й першими у більшості випадків, пали під походом голоду, якого до цього ще не бачило людство.

Всі ті колишні микуляни, які пройшли через горнила 1932-1933 років і вижили, 1942 року звернулись до Німецького окупаційного уряду з проханням про відновлення села. Уряд пішов їм на зустріч. І на чистому полі розбив нове соло. Багато хто із людей пам'ятав, де була його хата, клуня, кам'яний підвал тощо. Але німецький землемір був невблаганний. Дотримуючись алфавітного списку, він викликав чергового поселення й відміряв йому належний клаптик землі.

Переселившись знову на землю предків, мешканці села почали активно допомагати стрільцям групи «Південь» Української Повстанської Армії, які розмістили свій штаб поблизу села. А близько 15 юнаків вступило до її лави і зі зброєю в руках боролися проти німецьких націонал-соціалістів і радянських військ НКВС.

Цією групою, якою командував Омелян Грабець («Батько»), було здійснено низку вдалих операцій, зокрема: звільнення 300 радянських військовополонених, що працювали на демонтажі гітлерівської ставки «Вервольф», напад на Літинську в'язницю і порятунок 30 засуджених до страти в'язнів, розгром есесівської зондер-команди, яка направлялась в районі сіл Микулинці та Ріжок з метою знищення партизанського загону і покарання місцевого населення.

Про останній бій підрозділу групи «Південь», який вів вже не проти німців, а проти озброєного до зубів підрозділу НКВС, учасник тих подій Михайло Климчик описав так:

«Під новий рік *«Батько» на чолі свого загону йде рейдом на Західну Україну. По дорозі зводить бій з німаками в Деражні, Підволочинську. Загін переходить фронт пробоєм через річку Серет, недалеко від Заліщиків, і повертається на Вінниччину навесні 1944 року. Вже ведуться бої з червоними окупантами. Загін розбито на малі групи і та, з якого був «Батько» (25 чоловіків), зраджена сексотом москалем Зайцевим, котрого загін «Батька» визволив з концтабору, потрапляє в поле зору військ НКВС. У Хмільницькому районі вони нападають на групу «Батька», обстрілюють їх з мінометів. Повстанці відбилися і відступили в село Микулинці Літинського району. Там, в густих лозах над річкою Згар, розташовувався штабний бункер. 10 червня щільним кільцем партизани були оточені енкаведистами. «Батькло» наказав прориватися з оточення поодинці, а сам залишився за кулеметом прикривати прорив з оточення своїх бійців. Вирватись з кільця вдалося не всім. Загинуло семеро бійців і з ними «Батько», котрий відступав останній.*

Ми знайшли чоловіка, котрий тоді пас корову, це все відбулося в нього на очах. Він показав шлях, куди відступав «Батько», і як його застрілив якийсь азіат автоматичною чергою в голову, і де «Батько» впав. Перед тим енкаведисти гналися за командиром, кричали «Здавайся!», і коли до села, а далі до лісу, залишилося якихось 150 метрів, коли побачили, що він знову вислизне їм з рук, пустили смертельну кулю. Під час бою на острів в лузі пастушки пасли череду. Один з них, Романов, перший підбіг до вбитого командира, який лежав вниз обличчям, витягнувшись на захід в напрямку бігу. У цей же момент підбіг енкаведист, з виду азіат, і загрозливо спрямував автомат на пастушка.

Тіло «Батька» відвезли в Літин. Там на території військкомату сфотографували, декілька днів тримали, як приманку, сповідаючись, що партизани прийдуть за тілом свого командира. Пізніше, невідомо де закопали.

Партизани, розділені на невеликі групи без відновленого на той час зв'язку, не в силі були здійснювати нападу на Літин». (Командир групи УПА «Південь» полковник «Батько». Омелян Грабець у спогадах бойових друзів та родини. – Коломия: Видавничо-поліграфічне товариство «Вік», 2001. – С. 74-75).

В цьому бою брали участь і микуляни. Четверо із них загинули: Василь Кордовець, Іван Бондар, Анатолій Вовк і Аркадій Вовк. Троє пропали безвісті: Микола Тарасюк, Олександр Бондарчук і Андрій Чорний. А восьмеро прорвались, але згодом були схоплені, засуджені та відправлені в концентраційні табори Магадану, звідки майже ніхто живим не повертався, це: Тарас Ільчук, Костянтин Слободянюк, Іван Лазаренко, Данило Мельник, Іван Кулик, Володимир Муляр, Іван Приймак і Дарина Тарасюк.

Всім Вам від мене земний уклін і військові почесті.

Після війни радянська влада вирішила події 1932 року не повторювати і відновлене село залишила неушкодженим. Та робила вигляд, що сумнозвісних подій між 1932-ми і 1942-ми роками взагалі не існувало. А щоб не бути в цьому плані голослівним, то я процитую видану 25 травня 1972 року керівництвом колгоспу імені Жданова «Історичну довідку»:

Історична довідка з опису документальних матеріалів колгоспу ім. Жданова с. Микулинці Літинського району Вінницької області.

«В 1930 році в селі Микулинцях організувався колгосп «1 травня», який проіснував до початку війни. Під час окупації (1941-1944 рр.)колгосп припинив свою діяльність.

Після визволення території від фашистських загарбників в березні 1944 року колгосп під назвою «Червона Армія» почав швидкими темпами відбудовуватися.

В 1950 році колгосп з «Червоної Армії» перейменували в колгосп ім. Жданова, який існував і по цей час.

Документи довоєнних років не збереглися.

За час існування колгоспу (1944-1970 рр.) відклалося 821 одиниця, із них: постійного збереження 133 одиниці, по особовому складу 286 одиниць, в акт на знищення внесено 302 одиниці.

Всім документальним матеріалом проведена експертиза. Зроблено твердий перепліт, вони описані і упорядковані згідно правил архівної роботи.

Голова колгоспу підпис /Ганжа/

Бухгалтер колгоспу підпис /Галушко/

Печатка колгоспу ім. Жданова

25 травня 1972 року».

В «Історичній довідці», як ми бачимо, й натяку немає на події 1932-1942 років, які спіткали

Микулинці. І хоча реально в ті роки села не існувало, надається інформація, що колгосп «1 травня» існував включно до початку німецької окупації. Але в одному проблема, що в неіснуючому колгоспі не існує документації. А якщо би хтось додумався когось заставити зробити фальшиву документацію, то взагалі все було б чудово.

Але як би там не було, колгосп після Другої світової війни був заснований. Люди в ньому працювали добре. Мали багато значних трудових досягнень, за що отримували від уряду ордени й медалі.

То було їхнє життя, то були їхні радощі, сміх і сльози. А вели тих людей розбурханим морем життя Господом дані лідери, яких люди тоді називали дуже поважно –голови правління колективних господарств. Ці важливі посади в Микулинцях тоді почергово займали: Микола Голубенко, Василь Завертайло, Василь Ганжа, Володимир Франківський, Сергій Заболотний, Петро Морозюк, Іван Порицький, Дмитро Гладиш і Віталій Мельник.

Але 1991 року Радянський Союз розвалився, а з ним і колгосп. Селяни розділили між собою пашню, пасовища, сінокоси та, як і мріяли колись, зайнялися одноосібним господарством. Працюють вже на себе з раннього ранку до пізньої ночі.

Сьогодні село Микулинці знову відродилося. Воно знову гарне і доглянуте. Але в силу різних на те причин рівня 1901 року так і не досягло. Для порівняння 1901 року в селі Микулинці разом з приписаним селом Ріжок проживало 2074 особи, а за даними на 1січня 2008 року – 1014 осіб. Іншими словами, якщо судити про розвиток села тільки за кількістю населення, то воно в даний час у два рази менше від рівня 1901 року. Тобто, втрати 1932 року дають про себе знати і сьогодні.

А щодо найвідоміших особистостей – вихідців з села Микулинці, то ними безпосередньо є: Василь Олійник – відомий юрист і працівник банківської системи України; Іван Романюк – доктор історичних наук, професор Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського; Василь Власенко – генеральний директор «Агропромшляхбудіндустрія»; Василь Рибак – доктор біологічних наук, директор лісового заповідного господарства; **Андрій Дубенчук** – головний редактор газети «Літинський вісник», зараз пенсіонер.

Лядівський Свято-Усікновенський скельний чоловічий монастир: сторінки історії

С.П. Білик

У статті на основі досліджень та спогадів мешканців Могилів-Подільського району подається розповідь про Подільську святиню та виховання молоді у Вінницькому технічному коледжі на принципах християнської моралі.

The article presents a story about the Podolian shrine and education of youth in Vinnytsia technical college on the principles of Christian morality on the basis of research and memories of Mohyliv-Podilsky district residents.

Ключові слова: *1025-річчя хрещення Київської Русі, 1000-ліття Лядівського Свято-Усікновенського скельного чоловічого монастиря, князь Володимир, Антоній Печерський, Святий Афон.*

Keywords: *1025th anniversary of baptism of Kievan Rus', 1000th anniversary of Lyadivsky Holy Decapitation Rock monastery, Prince Volodymyr, St. Anthony of the Caves, Holy Mount Athos.*

Лядівський Свято-Усікновенський скельний чоловічий монастир знаходиться на лівому березі Дністра на кордоні з Молдовою. Неподалік у Дністер впадає маленька річка Лядова, поряд з якою розташоване село з однойменною назвою.

Монастир – один з найдавніших християнських храмів в Україні. Він заснований у 1013 році родоначальником руського монашества преподобним Антонієм Печерським на його шляху від святої гори Афон до Києва.

Історики називають Лядівську обитель старовинним пам'ятником загадкового минулого і підкреслюють його духовне і культурне значення на протязі більше як 1000-ліття історії православ'я на нашій землі.[1]

За часів князювання Великого Рівноапостольного князя Володимира – Хрестителя Русі, в

живописні скельні місця на лівобережжі Дністра прийшов один із його подвижників, який підтримував владу князя в Києві і обраний ним християнський шлях.

Ім'я його Антоній, а до цього, в миру – Антипа. Тому з його ім'ям, а також зі справами поселенців-іконоподвижників, які були у Візантійській імперії в ролі гнаних паломників, і, залишившись у вірі православними, проникали все більше на північ, де і селились в печерах. З цим і пов'язана історія виникнення Лядівського монастиря.

На Святім Афоні в монастирі Есфиген молодий Антипа приймає чернечий постриг з ім'ям Антоній.

У 1013 році на зворотному шляху до Русі, «из афонских гор в святой град Києв», Антоній відчув поклик «Гласа небесного» і зупинився в Лядівськім благодатнім краї.

У цей час по Дністру пролягав один з найбільших і безпечних торговельних шляхів до скандинавських країн, Галицького князівства і Візантійської імперії.

Монах Антоній поселився в скельних печерах, де і видовбав собі келію, яка сьогодні носить його ім'я. Це місце особливо вшановано в Лядівськім монастирі. Його келія залишилась незмінною на протязі тисячоліття. За своїми розмірами вона співпадає з розмірами Афонської печери, з якої і почав своє життя ченця Преподобний Антоній. Також до сьогодні збереглися печери, костниці і печерні храми, висічені в скелі ченцями багато століть тому[2]

Лядівський монастир присвячений на ім'я Усікновення глави Іоанна Предтечі. Із зовнішньої сторони цього храму видно як височіє величезний монумент – небесна глиба з вапняку, яка зверху і донизу покрита величезною кількістю давніх надписів різними мовами і на різних емблематичних зображеннях відвідувачами і паломниками цього монастиря. Фактично це і є єдиний відомий нам найдавніший монастирський літопис, який зберігся до наших днів.

Внизу під храмом і зліва від нього також збереглися давні крипти – костниці.

Другий храм з'єднаний з першим переходом в товщі крейдяної скелі і присвячений на честь Святої Великомучениці Параскеви, названої П'ятницею. Третій храм був створений для пам'яті самого засновника цього монастиря, преподобного Антонія і знаходиться поряд з келією преподобного, з'єднуючись з нею печерним переходом[3]

В період монголо-татарської навали XIII-XIV століть Лядівські скельні береги були під їхнім володінням, орди грабували всі цінності.

З кінця XIV століття, цей край на довгі часи, аж до кінця XVIII століття, входив до складу Польщі і Литовського князівства. В цей період Лядівський монастир переживає важкі часи.

За часів панування Османської імперії майже в усіх монастирях Придністров'я життя завмерло, осиротіли і Лядівські церкви. Лише в кінці XVII століття духовне життя почало відновлюватися, а відтак, на початку XVIII століття – і Лядівська обитель. Далі до неї прийшли греко-католики. Після приєднання Поділля до складу Російської імперії Лядівський монастир знову перейшов до Православ'я.

Місцем особливого поклоніння православних віруючих на монастирській горі і в Лядівських храмах знову стали дві святині. Перша – кам'яний хрест для означення, що ця територія є монастирською. Друга – старовинна і вшанована ікона усікновення чесної глави хрестителя Господнього Іоанна. Вона з давніх часів вважалась чудотворною. І тоді можна було почути про те, що чудотворну силу мають не тільки ікони, святі мощі, але й джерела цілющої води. В цій місцині кожний із сучасних жителів покаже давнє Антонієве джерело, яке віками напувало і зцілювало паломників монастиря. Не випадково вважається справедливим порівнювати властивості води цього джерела із водою з криниці Антонія, яку преподобний власноручно заклав і на території Печерського монастиря в Києві в тому ж XI столітті.[4]

Але Лядівська церква продовжувала жити зі своїми прихожанами своїм життям. Із середини 40-х років XIX століття двоє лядівських священнослужителів – Григорій Янковський і Володимир Стефановський зробили значний внесок не тільки в розвиток душі пастерської, а також і в сферу просвітництва свого краю. Вже тоді Лядівський монастир став перетворюватись у помітний господарський центр Поділля. Адже Лядівському церковному приходу належало більше 50 десятин землі. В долині Дністра важливого економічного значення набули знамениті Лядівські ярмарки, які щорічно проводились під покровительством Лядівської обителі.[4] Особливо розмаху набували ці ярмарки в її велике престольне свято – Усікновення глави Пророка, Предтечі і хрестителя Господнього Іоанна. Але попереду всіх чекали страшні події і І світової війни, і більшовицького жовтневого перевороту 1917 року.

У 1938 році по Дністру проходив кордон з Румунією. Під командуванням російського генерала Карбишева тут будувалася секретна лінія оборони. Один із дотів, згідно з планом, був розташований біля підніжжя монастиря. Радянська влада, яка оголосила прихожан ворогами народу, наказала підірвати монастир. За словами місцевих жителів, підривник, який заклав вибухівку, почув у храмі ангельські співи,

але і це його не зупинило. Церква і дзвіниця вибухнули в повітря. Сила вибуху була такою, що частину куполу церкви Іоанна Предтечі люди знаходили в Дністрі. Зі слів очевидців, у річку впав і головний дзвін Лядівського монастиря. Знищені були і всі прибудови, двоповерхова галерея, восьми- купольна церква-прибудова до великої і малої церкви, всі іконостаси і колодязі. Після такого варварського дійства частина старовинних книг та ікон, які знаходилися в церквах, була передана в Слободо-Яришівську церкву, а частина, в тому числі унікальні ікони, були розкрадені і назавжди втрачені. Смертна кара прийшла і до підривника, який загинув у кар'єрі від власноруч закладеної вибухівки.[5]

Відродження Лядівської обителі почалося в 1998 році з приходом братії з Почаївської Лаври. Їхня присутність стала знаковим воскресінням майже через десять віків діяння Преподобного. Ігуменом монастиря був призначений ієромонах Антоній. Він прийшов з намаганнями вселити в розчарований у всьому народ, особливо в душах молоді, силу Христової віри.[6]

Сьогодні тут, на Лядівській горі, як і тисячу років назад, чисте, п'янке повітря, панує тиша і спокій і те, що не піддається визначенню словами – благодать і милостивість.

Тут люди задовольняють свої духовні потреби через працю і молитву, отримують душевний спокій, спілкуючись наодинці з Господом. Тут зовсім інший, особливий навколишній світ. Сюди не йдуть шукати славу, а приходять шукати смиренність, мудрість і примирення. Видно Богу було угодно, щоб це місце залишилось незгасною лампадою на радість паломників і всіх віруючих. Кожного, хто відвідає це місце, вражає дух аскетизму і відречення від земної суєти, яка панувала тут майже тисячоліття.

А ті, хто побував на Святій горі Афон в Греції, переконують, що Лядівський скельний монастир воістину Подільський Афон «Це і є невидима присутність Бога в ділах людських» – каже Ігумен Антоній.

У 2013 році, згідно з Постановою Верховної ради України[7], було урочисто відзначено 1000-ліття Лядівського монастиря, він значно змінив своє обличчя, а в подальшому – може з'явитися відродженим у повній своїй красі, як того заслуговує Подільська православна святиня.

Література

1. **Давиденко, В.В.** Лядова: забуті віки / В.В. Давиденко // Вінниц. край. – 2005. – № 1. – С. 106-114.

2. **Давиденко, В.В.** Вибір преподобного Антонія / В.В. Давиденко // Вінниц. край. – 2004. – № 2. – С. 101-113.

3. **Гальчак, С.** Археологічні культури Поділля / С. Гальчак. – Вінниця, 1998 р. – 64 с.

4. **Давиденко, В.В.** Монастир : присвяч. 1000-літтю Свято-Усікновенського Лядовського скельного чоловіч. монастиря / Віталій Давиденко. – 3-є вид., допов. – Вінниця : ДКФ, 2013. – 280 с. : кольор. іл., фот. – Бібліогр.: с. 249-257.

5. **Даниленко, В.М.** Сталінізм на Україні. 20-30 роки / В.М. Даниленко. – Київ : Либідь, 1991. – 344 с.

6. **Теклюк, В.** Лядовський скельний монастир – Всеукраїнський центр паломництва і відпущення гріхів / В. Теклюк // Подолія. – 2003. – 8 лют. – С. 5.

7. **Про відзначення** 1000-річчя з дня заснування Свято-Усікновенського Лядовського скельного чоловічого монастиря : Постанова Верховної Ради України від 5 липня 2011 р. // Голос України. – 2012. – 24 лип. – С. 5.

Розвиток здібностей та нахилів студентів шляхом використання інтерактивних методів у вивченні усної історії

О.М. Романюк

У статті охарактеризовано історико-педагогічні засади вирішення проблеми активізації навчального процесу у вивченні усної історії за допомогою інтерактивних методів навчання. Визначено основні методи, за допомогою яких підвищується рівень пізнавальної діяльності студентів. Сформульовані проблеми інтерактивного навчання як складової частини інноваційних технологій у педагогічній науці.

The article characterizes the historical and pedagogical principles of solving the problems of education process oral history with the help of interactive methods of education. It determines the main methods with the help of which the level of students` cognitive activity is increased. It states the problems of interactive education as the basic part of innovative technologies in pedagogics.

Ключові слова: *усна історія, інтерактивні методи навчання, «мозковий штурм», творчі завдання, аналіз історичної ситуації, метод зіткнення поглядів – дискусія, «ажурна пилка», метод проектів, активізація творчого потенціалу, формування особистості.*

Keywords: *Oral history, interactive teaching methods, «brainstorming» creative tasks, analysis of the historical situation, a method of conflict of views - discussion, «jigsaw» method for projects, catalysing creativity, personality formation.*

Актуальність проблеми. Як збільшити інтерес молоді до історії Батьківщини, рідного краю та сім'ї? Як зробити кожне заняття цікавим, захоплюючим? Як розвивати розумову активність студентів, пізнавальний інтерес? Які педагогічні технології дозволяють дати знання, які викладач оцінить позитивно? Над цими питаннями працювали, працюють і працюватимуть багато педагогів. Існує безліч різноманітних прийомів організації навчального процесу, які допомагають студентам проявити свої здібності. Один із них – інтерактивні методи навчання.

Мета і завдання статті. Здійснити аналіз інтерактивних методів навчання як складової частини інноваційних технологій. Спираючись на власний педагогічний досвід та вирішення проблеми активізації творчого потенціалу студентів у вивченні усної історії та формування їх цілісної особистості з чіткою громадянською позицією, охарактеризувати переваги та труднощі запровадження інновацій у педагогічному процесі.

Усна історія – це історія того чи іншого народу, яка записана дослівно з уст людей і насичена їх емоціями, враженнями, промовистими деталями. Нині час складати саме таку історію і нашої України. Це надзвичайно важлива й актуальна справа, яку не можна відкладати. Адже живуть ще серед нас люди, котрі можуть розповісти багато правди про ті події, які донедавна офіційно комуністично-радянською історіографією і пропагандою замовчувалися, перекручувалися, фальсифікувалися. А люди ці не вічні, рано чи пізно підуть із життя. І разом з ними можуть відійти у небуття ще не розкриті і не збережені для нащадків безцінні сторінки історії нашого народу, його боротьби за свою незалежну державу.

Інтерактивне навчання – один із прийомів інноваційних підходів до пізнавальної діяльності студентів; спосіб пізнання, заснований на діалогових формах взаємодії учасників освітнього процесу; навчання, занурене у спілкування, у ході якого у студентів формуються навички спільної діяльності. Це метод, за допомогою якого «всі навчають і кожен навчає всіх».

Зберігаючи кінцеву мету і основний зміст освітнього процесу, інтерактивне навчання змінює звичні транслюючі форми на діалогові, засновані на взаєморозумінні і взаємодії. Це – співнавчання, взаємонавчання, де студенти та викладач є рівнозначними, рівноправними суб'єктами навчання. Педагог виступає в ролі організатора навчального процесу. Організація інтерактивного навчання передбачає моделювання життєвих ситуацій, спільне розв'язання проблем, можливість висловити та довести свою думку. У системі інтерактивного навчання використовується робота у великих і малих групах, парах, трійках, четвірках і так далі. Групова форма навчання одночасно вирішує три основні завдання:

– конкретно-пізнавальне, яке пов'язане з безпосередньою навчальною ситуацією;

– комунікативно-розвиваюче, в процесі якого виробляються основні навики спілкування у середині групи та поза її межами;

– соціально-орієнтаційне, під час якого виховуються громадянські якості, необхідні для адекватної соціалізації у суспільстві.

Педагогічна майстерність перш за все пов'язана з особою педагога, з комплексом якостей, які сприяють забезпеченню високого рівня самореалізації професійної діяльності. Набір якостей учителя-професіонала, що допомагають йому знаходитись на високому творчому рівні, достатньо широкий. Найважливішими з них є громадянськість і патріотизм, гуманізм та інтелігентність, висока духовна культура і відповідальність, працьовитість і працездатність.

Головні якості педагога – майстра: любов до дітей та уміння спілкуватися з людьми.

Любов до історії, повага до минулого народжується не тільки під час вивчення історії, літератури, культурології та інших предметів шкільного компоненту. Широкий спектр виховної роботи дає велику

можливість поглиблювати знання дітей, здійснювати індивідуальний підхід та розкривати таланти молодого покоління.

Під час інтерактивних занять студенти навчаються бути демократичними, вивчають та застосовують правила спілкування з іншими людьми, практично мислять та знаходять консенсус із співрозмовником. Національний тренінговий центр (США, штат Меріленд) провів дослідження, результати яких відобразили в схемі, що має назву «Піраміда навчання»:

– лекція – 5 % засвоєння;
– читання – 10 %;
– відео/аудіо – 20 %;
– демонстрація – 30 %;
– робота у дискусійних групах – 50 %;
– практика через дію – 75 %;
– навчання інших – 90 % засвоєння.

Ефективним методом, який я використовую на заняттях з історії, культурології, є «мозковий штурм». Основне правило цього методу: висловив свою думку – вислухай думку іншого. Основний наголос робиться на кількості висловлених ідей. Філософською основою «мозкового штурму» є положення про те, що кількість породжує якість. Отже, це метод генерації ідей. Такий прийом застосовують як індивідуально, так і у складі групи. Головна мета використання «мозкового штурму» – нічим не обмежене висловлювання ідей усіма членами групи, коли учасники можуть пропонувати будь-яку думку.

Зазвичай використовую на заняттях «мозковий штурм» для досягнення прогресу у вирішенні проблемних питань, якщо традиційні методи неефективні. Саме тоді розвивається здатність творчо мислити. Наприклад, такі проблемні питання, як причини та наслідки голодомору 1932-1933 рр. в Україні; причини поразок Червоної Армії на початку Великої Вітчизняної війни; причини виникнення колабораціонізму під час війни. Саме такі питання потребують не тільки володіння конкретним історичним матеріалом, але й вміння працювати з історичними джерелами, аналізувати певну історичну ситуацію, давати об'єктивну оцінку подіям, враховуючи суб'єктивні обставини учасників тих подій; толерантно ставитися до минулого та поважати висловлені думки співбесідників.

Бернард Шоу сказав: «Щоб нормально зростати, дитині потрібна любов, упевненість у своїх силах, у значущості і цінності для нас, дорослих». Під час виконання **творчих завдань** від студентів учитель очікує не тільки правильну відповідь, а ще й логічність міркувань, творчий підхід, нетрадиційність мислення.

Тому мета творчих завдань набуває особливого значення, адже вони дають можливість людині підкреслити свою особливість та індивідуальність, розкрити таланти, підвищити власну самооцінку.

Однією з форм роботи на заняттях з історії є аналіз історичної ситуації. Для аналізу певної ситуації нам необхідно звертати увагу на такі основні моменти:

Факти. Що відбулося? Хто є учасником події? Які факти є важливими? Які є другорядними?

Проблеми. Якщо у даній історичної ситуації був конфлікт, то в чому він полягав? Яке питання ми повинні вирішити для розв'язання ситуації?

Аргументи. Якими є ваші аргументи на захист кожної зі сторін даної ситуації?

Рішення. Яким буде ваше рішення? Якими є причини вашого рішення? Метод зіткнення поглядів – дискусія великою мірою сприяє розвитку мислення, дає можливість визначити власну позицію, формує навички обстоювання своєї думки, активізує пізнання, викликає в учнів особливий інтерес. Погляди, переконання, народжені у дискусії, є найбільш тривалими і стійкими. Такі погляди стають власними, як наслідок – студенти обстоюють їх з усією наполегливістю. На мою думку, дуже важливо дати можливість висловитись усім учням, навіть тим, навчальні досягнення яких знаходяться на початковому рівні. Акцентую увагу на тому, що студенти мають право на існування власну думку, а для того, щоб вона була почута, її потрібно висловити, аргументувати і зробити висновок.

На заняттях з історії студентам подобається сперечатися, обстоювати власну точку зору, робити висновки, оскільки всім надається можливість підвищити власну самооцінку, завоювати авторитет у колективі. Метод, що вчить мислити, спонукає молодь самостійно працювати, не користуватися готовими фразами, чужими результатами досліджень. Крім того, я застосовую дискусію на семінарах з метою залучення вихованців до групової роботи створення в аудиторії сприятливого клімату для праці, визначення рівня знань студентів з різних питань, стимулювання розумової праці та взаємодії студентів впродовж всього заняття, підтримки навчального ентузіазму. Перевагами дискусії є те, що вона надає можливість залучити до навчального процесу всіх студентів, без винятку; дає учасникам змогу вирішити незрозумілі питання, пов'язані з навчальним матеріалом; застосовувати колективні знання і досвід

групи як джерело знань; вчить студентів скеровувати свою незгоду з певною думкою, а не проти особи, яка цю думку висловила.

Відомий швейцарський педагог ХХ століття А. Фар'єр написав легенду про те, як люди створили школу за нашіптуванням диявола: «…Дитина любить говорити – її змусили мовчати. Дитина прагне зрозуміти – її змусили завчати напам'ять. Дитина сама б хотіла шукати знань – їй все дають в готовому вигляді…». Для того, щоб сучасна освіта не була схожа на школу з легенди, педагогу потрібно робити наголос на розвитку розумових здібностей, активності думки та постійному пошуку.

Метод «ажурна пилка» дозволяє працювати всім студентам разом, щоб за короткий проміжок часу опрацювати значну кількість інформації, а також допомогти один одному вчитися навчаючи інших. Для того щоб застосувати даний метод потрібно створити «домашні групи», які діляться домашньою інформацією з іншими групами та вивчають нову. Студенти не тільки знайомляться з новим матеріалом, а й поглиблюють свої знання за допомогою додаткової інформації, яку повідомили одногрупники.

Сьогодні широко використовується у різних сферах метод проектів. У перекладі з латинської мови слово «проект» означає попередній задум, план, тощо.

Мета цього методу – це розвиток образного мислення, вміння студентів бачити тему ширше, глибше, тобто розвивати їх інтерес, спонукати до пошуку інформації і оригінальних методів оформлення роботи. Почати можна з роботи над проектом у групі, де після визначення теми, кожен слухач знаходить для себе те, що йому цікаве: один підбирає інформаційний матеріал, другий оформляє, третій готує представлення проекту. Роль педагога – консультувати, навчати послідовності, естетиці оформлення і корегувати чіткість викладу матеріалу. Зауважу, що існує декілька класифікацій проектів, зокрема проект може бути:

– довгостроковий (півріччя, рік);
– середньої тривалості (один-два місяці);
– короткотерміновий (від одного уроку до декількох тижнів);

За кількістю учасників:

– індивідуальний;
– груповий;
– колективний.

За видом діяльності:

– творчий (театральна постановка, створення сайту, буклета, і так далі);
– інформаційний (збір інформації у ЗМІ, анкетування, публікації);
– дослідницький (актуальність дослідження, висунення гіпотез, вирішення проблем і висновки).

Проекти потребують захисту, а це означає, що студенти повинні вміти чітко формулювати свої думки, обстоювати їх, а найголовніше – володіти інформацією щодо теми проекту. Захист проекту є також прикладом інтерактивного навчання, адже його основою є співпраця і співнавчання.

Наприклад, робота моїх студентів над проектами «Історія рідного коледжу», «Українці за кордоном», «Дивовижна Україна», «Гармонія із минулим» ставить учасників роботи над проектом у такі умови, коли не навчитися новому практично неможливо. Історія вивчається за допомогою творчого пошуку, через нові реалії дійсності.

Нетрадиційні заняття створюють найкращі умови для розвитку творчого потенціалу молоді. У своїй діяльності я практикую семінар-дослідження, конференцію, гру, змагання, консультацію, ток-шоу, екскурсію… Сьогодення висуває перед педагогічною освітою особливі завдання і, в першу чергу, ставить завдання підготовки педагога-майстра, педагога-гуманіста. Модель учителя ХХІ століття передбачає передусім професійну, компетентну особистість, що творчо розвивається, у якій переважають духовно-етичні, гуманні якості. Вчитель-гуманіст має свій гуманістичний почерк педагогічної діяльності, вміє ставити і вирішувати завдання гуманного виховання, встановлювати демократичний стиль взаємин із студентами, організовувати спільний пошук цінностей і норм поведінки.

Як би не мінявся час, установки і віяння, завжди буде потрібний педагог-майстер. У сучасних умовах все більше з'являється викладачів-експериментаторів, дослідників, творчо працюючих педагогів. Це фахівці вищої кваліфікації, високої культури, розробники авторських програм, що володіють альтернативними педагогічними технологіями, мають індивідуальний стиль роботи, найповніше реалізують свій творчий потенціал, досягають високих результатів у навчанні і вихованні, розвитку підростаючих поколінь.

Мої студенти є учасниками та призерами предметних олімпіад, різноманітних конкурсів зокрема: «Об'єднаймося, браття українці», «Хто для мене Іван Мазепа», призерами захисту наукових робіт у Малій академії наук, студентами історичних факультетів педагогічних університетів, моїми колегами…

юнацькі роки – тривалий і досить вагомий період у житті людини. Сьогодення диктує свої вимоги: найактуальнішим питанням вищої школи є розвиток особистості студентів, їхнього творчого потенціалу.

Тому як на заняттях, так і в позакласний час, студенти мають можливість здобути нові знання, жити свідомим і відповідальним життям, готуватися бути гідними громадянами України, бути розвинутими, цікавими, комунікабельними, освіченими людьми. Участь, перемоги у конкурсах є можливістю реалізувати себе, вчитися перемагати, знаходити товаришів.

Кожне заняття викладача – це подорож у світ науки, відкриттів і знахідок. Потрібно знайти правильний шлях до серця підлітка, відкрити в студентах приховані скарби духовного світу, вселити віру у власні сили, впевненість у собі. Саме інтерактивні методи є тим ґрунтом, який дозволить вирішити питання творчого потенціалу дітей, активності у процесі пізнання, додасть сили тим дітям, хто вже зневірився у собі.

У наш час, коли світ навколо стрімко змінюється, з такою ж швидкістю змінюється освіта. Для того щоб бути гарним викладачем, сучасною освіченою людиною, прикладом для своїх вихованців і власних дітей, необхідно жити за принципом, який виклав Льюїс Керрол у творі «Аліса у країні Чудес»: «Доводиться бігти з усіх ніг лише для того, щоб залишитися на тому самому місці. Якщо хочеш потрапити в інше місце, потрібно бігти вдвічі швидше…».

Людям подобається займатися справами, які примушують їх переживати приємні емоції. І навпаки, чим більше негативу пов'язано з конкретною дією, тим менше бажання її виконувати. Відповідно, негативні переживання відносно навчання відбивають бажання вчитися. Тому не потрібно використовувати у своїй педагогічній діяльності шкідливі поради, які прийнято вважати з корисними.

Правило № 1. Кожна дитина народжується ледарем. Якщо її не примушувати до праці, вона ніколи не проявить ініціативу.

Правило № 2. Дитина має бути слухняною. Якщо дитина не слухається, необхідно добитися її слухняності.

Правило № 3. Кращий спосіб відучити дитину від небажаної поведінки – це покарання і позбавлення.

Правило № 4. Капризами дитини потрібно нехтувати. Якщо дитина вередує, йдучи проти вашої волі, то вона… просто вередує.

Правило № 5. Завдання педагогів і батьків – застерегти дитину від помилок. Якщо дитина щось робить неправильно, краще повідомити їй про це заздалегідь.

Правило № 6. Тільки високі вимоги зроблять з дитини справжню людину. Потрібно всіма силами добиватися, щоб вона була чесною, слухняною, розумною, цілеспрямованою.

Всі ці «правила» настільки могутні, що застосування навіть одного з них дає стабільний надійний результат у вихованні ледаря. Якщо наполегливо впроваджувати весь список, успіх у справі знищення в дитині власної особистості нам гарантований.

Висновки. Використання інтерактивних методів як складової частини інноваційних технологій навчального процесу, дозволяє:

– залучити до роботи практично кожного студента;

– збагатити заняття різноманітними матеріалами;

– розширити можливості варіювання різноманітними формами взаємодії викладача та студента;

– ефективно використовувати час заняття.

А це, в свою чергу, неодмінно призведе до підвищення пізнавальної активності, активізації прояву творчого потенціалу та формування особистості студентів на заняттях з історії та до зростання інтересу до навчання.

Проте слід пам'ятати: необдумане і методично необґрунтоване використання інтерактивних методів навчання на уроках здатне зашкодити навчальному процесу і призвести до небажаних наслідків.

…Без маленьких зірок не буде зоряної краси нічного неба. Мудреці кажуть, що їхнє мерехтіння є відлунням горіння людської душі на землі. І чим ця душа добріша, тим яскравіше те світло. Саме такі зірки-свічки я спостерігаю на небосхилі рідного коледжу, серед своїх студентів. Кожного з них, незважаючи на вік, стать, обрану спеціальність, об'єднує одна загальна риса – пристрасть! Пристрасть до навчання – внутрішнє горіння душі. А без неї, як відомо, людина не горить, а тліє. Свічка від диму ніколи не запалає, а лише від вогню!

Хто знає, як складуться долі моїх студентів, але в одному можу бути впевнена: зерна добра і краси, бажання зрозуміти інших, відчути чужу радість і біду проростуть у їхніх душах, а про свій рідний коледж вони скажуть: «Тут не тільки добре навчають, а ще люблять і поважають дитину!»

Література

1. **Мартинець, А.М.** Нові педагогічні технології : інтерактивне навчання / А.М. Мартинець // Відкритий урок : розробки, технології, досвід. – 2003. – № 7-8. – С. 28-31.

2. **Меркулова, Т.К.** Інтерактивні та творчі завдання під час навчання неособових форм дієслова / Т.К. Меркулова // Англ. мова та літ. – 2005. – № 8. – С. 2-5.

3. **Мільто, Л.О.** Методика розв'язання педагогічних задач / Л.О. Мільто. – Суми : ВВП «Мрія-1 ЛТД», 2000. – 131 с.

4. **Міхневич, І.** Правознавство. Використання інтерактивних технологій у сучасній українській школі : [на прикладі уроків з правознавства у 9 кл.] / І. Міхневич // Історія України. – 2005. – Січ. (№ 3). – С. 23-24.

5. **Мудрість** учення: Кроки до успіху / упоряд. Г.С. Сазоненко. – Київ : Магістр S, 1999. – 104 с.

6. **Нестеренко, Т.** Методика групового інтерактивного навчання на уроках історії та правознавства / Т. Нестеренко, О. Богданова // Історія України. –2003. – Квіт. (№ 13). – С. 18-21.

7. **Нісімчук, А.С.** Педагогічна технологія : підруч. [для підгот. бакалаврів] / А.С. Нісімчук, О.С. Падалка, І.О. Смолюк. – Київ : Четверта хвиля, 2003. – 164 с.

8. **Нісімчук, А.С.** Сучасні педагогічні технології : навч. посіб. / А.С. Нісімчук, О.С. Падалка, О.Т. Шпак. – Київ : Просвіта, 2000. – 367 с.

9. **Нові** технології навчання і виховання у сучасній зарубіжній школі : тези наук. семінару / АПН України, Ін-т педагогіки АПН України ; за заг. ред. Б.Ф. Мельниченка. – Київ, 1994. – 82 с.

10. Огнев'юк, В.О. Принцип модульності в історії освіти. Ч. 1 / В.О. Огнев'юк, А.В. Фурман. – Київ, 1995. – 84 с.

11. **Одегова, Н.Н.** Використання інтерактивних завдань для активізації граматичних структур : [10 кл.] / Н.Н. Одегова, Т.К. Меркулова // Англ. мова та літ. – 2003. – № 19-21. – С. 6-9.

12. **Оржеховская, В.М.** Использование интерактивних технологий в превентивном воспитании детей и молодежи : учеб.-метод. пособие / В.М. Оржеховская, Т.Е. Федорченко. – Київ, 2005. – 129 с.

13. **Освітні** технології : навч.-метод. посіб. / О.М. Пехота, А.З. Кіктенко, О.М. Любарська та ін. ; за ред. О.М. Пехоти. – Київ : А.С.К., 2004. – 225 с.

14. **Перспективні** освітні технології : наук.-метод. посіб. / А.М. Алексюк та ін. ; за ред. Г.С. Сазоненко. – Київ : Гопак, 2000. – 559 с.

15. **Перспективні** освітні технології в шкільній освіті : навч. посіб. / С.П. Бондар, Л.Л. Момонт, Л.А. Ліпова, М.І. Головко ; ред. С.П. Бондар ; Ін-т педагогіки АПН України. – Рівне, 2003. – 197 с.

16. **Пометун, О.І.** Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання : наук.-метод. посіб. / О.І. Пометун, Л.В. Пироженко ; ред. О.І. Пометун. – Київ : В.С.К., 2003. – 192 с. : іл.

17. **Пометун, О.** Інтерактивні технології навчання / О. Пометун, Л. Пироженко // Освіт. дайджест : Акцент-панорама. – 2003. – № 2. – С. 78-87. – Бібліогр.: 18 назв ; Відкритий урок : розробки, технології, досвід. – 2003. – № 3-4. – С. 19-28.

18. **Сиротенко, Г.О.** Сучасний урок : інтерактивні технології навчання / Г.О. Сиротенко. – Харків, 2003. – 80 с.

19. **Сорока, Г.І.** Сучасні виховні системи та технології : навч.-метод. посіб. для керівників шк., учителів клас. керівників, вихователів, слухачів ІПО / Г.Г. Сорока. – Харків : Ранок, 2002. – 128 с.

Усна історія як метод дослідження генеалогії роду

Г.Д. Бадунь

У статті розкривається поняття усної історії, генеалогії, дається коротка характеристика методів дослідження усної історії та генеалогії, визначається значення усної історії при дослідженні генеалогії роду.

The article deals with the concept of oral history and genealogy and provides a brief description of research methods of oral history and genealogy. It also determines a meaning of oral history in the study of a kin genealogy.

Ключові слова**:** *усна історія, генеалогія, інтерв'ю, метричні книги.*

Keywords: *oral history, genealogy, interview, parish registers.*

Усна історія – новий науковий напрям в історії, що інтенсивно розвивається з другої половини XX ст.

Усна історія – це не нова галузь історичної науки, а нова методика – спосіб залучення до аналізу нової категорії джерел, поряд із писемними джерелами та матеріальними об'єктами.

Як метод історичної науки, усна історія:

• дозволяє зберегти свідчення безпосередніх учасників історичних подій, «маленьких людей», які в офіційних джерелах фігурують лише як статистичні одиниці, а часто і взагалі забуті;

• надає матеріал для інших галузей історичної науки – історичної антропології, історичної психології, історичної герменевтики;

• забезпечує трансляцію систем цінностей та культурно-семантичного коду від покоління до покоління.

Методам дослідження усної історії є глибинні інтерв'ю біографічного характеру (як правило, із застосуванням аудіо- та відеотехніки), за допомогою яких здійснюється фіксування суб'єктивного знання окремої людської особистості про епоху, в якій вона жила.

У методичних рекомендаціях з усної історії Г. Грінченко представлено поділ типів інтерв'ю з позиції історичних досліджень.

• *Залежно від кількості осіб*, що інтерв'юються одночасно, вирізняють *одноосібне* й *групове* інтерв'ю.

• *За тематичною спрямованістю й інформаційним потенціалом* інтерв'ю поділяються на: *біографічні, проблемні, або тематичні, сфокусовані, генеалогічні*.

• *Залежно від наявності стандартного для всіх інформантів запитальника*, що містить конкретні запитання, і біографічні, й проблемні інтерв'ю бувають: *структурованими*, *напівструктурованими*, *неструктурованими*, або *наративними*. [1, с. 8]

Генеалогічні інтерв'ю найчастіше використовуються в дослідженнях, присвячених історії родини чи вивченню певних довгострокових тенденцій, механізмів і каналів трансляції історичної пам'яті тощо (як правило, такому типу інтерв'ю передує біографічна нарація оповідача, в ході якої виникає необхідність поширити її змістовий потенціал за рахунок переказу інформантом біографій членів своєї родини). [2, с. 11]

Усна історія сприяє олюдненню історії, веде до її демократизації. Вона дозволяє рятувати джерела, які не відкладаються в архівах, а втрачаються з кожною хвилиною назавжди.

Генеалогія – допоміжна історична дисципліна, що вивчає походження та родинні зв'язки історичних осіб, родин і сімей. Для вивчення родоводу використовують усні перекази, історичні записи, генеалогічний аналіз та інші джерела, які можуть підтвердити родинну спорідненість та виявити родовід членів сім'ї.

Головних видів джерел три: усні, речові та письмові:

• **Усними джерелами** називаються бувальщини, легенди і т. д. З цим видом джерел ми маємо справу на початковому етапі дослідження, при зборі інформації про предків. Це і інтерв'ювання родичів, і спогади, і сімейні «міфи». Усні джерела – найменш достовірний вид.

• **Речові джерела:** медалі, грамоти, надгробні пам'ятники, особисті речі предків.

• **Письмові джерела** – це найголовніший, найчисленніший і, безумовно, найцінніший вид джерел. Цей вид пам'ятників можна поділити ще на три підвиди: офіційні письмові джерела, історичні письмові джерела і сімейні. *Офіційні письмові джерела* – це документи і акти урядових осіб і установ. До таких належать метричні свідоцтва про народження, шлюб, смерть, службові списки, різні кріпосні акти і т. д. *Історичними* вважаються різного виду документи загального значення: літописи, розрядні книги.

Генеалогічне дослідження можна розпочати з опитування близьких родичів: батьків, бабусь та дідусів, прабабусь та прадідусів тощо. Наступним кроком має бути ознайомлення з документами, які зберігаються в домашньому архіві: свідоцтвами про народження, шлюб, смерть, документами про отриману освіту. Лише потім розпочати пошук інформації у архівах щодо окремої родини на протязі кількох поколінь. Для виконання дослідження необхідна точна біографічна інформація: імена, прізвища та по батькові, місце та роки народження, місце проживання, здобутки відомих членів родини.

Повнота і чіткість відомостей є гарантією правильного пошуку необхідних даних.

Основними джерелами генеалогічних досліджень та історії родини є метричні книги реєстрації актів громадянського стану. Іншими, також важливими матеріалами є документи посімейно-майнового обліку (для підросійської України це наприклад подвірні, посімейні (погосподарчі) списки, ревізькі

«сказки», списки платників податку на прибуток, платників обов'язкового страхування, виборців та громадян, що були позбавлені виборчого права; справи про опікунство, межові книги, документація переписів 1917, 1921, 1926, 1939 рр.), джерела біографічного характеру (послужні (формулярні) списки та особові справи, переліки працівників підприємств, установ, та організацій, учасників релігійних спільнот, учнів, документація про стосунок до військової служби, фільтраційні і архівно-слідчі справи).

Виконання генеалогічного дослідження потрібно починати з наявної інформації, це такі дані як рік, дата народження одного з членів сім'ї. Спершу шукаємо актовий запис про народження особи в метричній книзі за місцем її народження.

У разі віднайдення цієї інформації дізнаємося імена та по батькові батьків. Для того, щоби віднайти інших членів родини (сестер та братів) потрібний уважний перегляд рік за роком актових матеріалів про народження та смерті. Актові записи про шлюб потрібно переглянути для визначення років народження та місця приписки (можливого місця народження) батьків або дівочого прізвища матері.

Значно прискорить та полегшить виконання дослідження перегляд посімейних списків та ревізьких сказок. За наведеними у цих документах роками смерті та народження можливо, уникаючи повного перегляду усіх наявних метричних книг, знайти потрібні актові записи. У разі, якщо деякі дані, потрібні для проведення дослідження відсутні, то можна звернутися до інших документів.

Історія України XX століття багата на події, що неодноразово змінювали суспільно-політичні та соціально-економічні умови життя людей. Однак повсякденний, часто травматичний досвід людей, що пережили їх, вивчено надто мало. Саме тому метод усної історії набуває особливої актуальності сьогодні, коли кількість живих свідків та учасників тих подій щодня зменшується. [3, с. 20]

Значення усної історії:

- може показати нові аспекти місцевої та родинної історії;
- є інструментом для вивчення громади та особи;
- сприяє подоланню дистанції між різними поколіннями;
- дозволяє старшим людям відчути себе повноцінними й потрібними членами місцевої громади;
- зібрані й опрацьовані матеріали можна використати для оновлення, пожвавлення експозицій місцевих музеїв, виставок;
- приносить нові джерела для тих, хто цікавиться історією.

Література та джерела

1. **Грінченко, Г.** Усна історія : метод. рек. з організації дослідж. : [для студентів і аспірантів] / Г. Грінченко. – Харків : Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна, 2007. – 28 с.
2. **Пастушенко, Т.** Метод усної історії та усноісторичні дослідження в Україні / Т. Пастушенко // Історія України. – 2010. – № 17-18. – С. 10-15.
3. **Кісь, О.** Усна історія : становлення, проблематика, методологічні засади / О. Кісь // Україна модерна. – 2007. – № 11. – С. 7-21.

Історія та сьогодення Миколаївщини крізь призму усних досліджень

Т.В. Серебрякова

У статті розглядаються деякі аспекти дослідження історії Миколаївської області, політичних процесів на основі усноісторичної інформації очевидців певних подій.

The article discusses some aspects of historical study of Mykolaiv region and political processes based on oral history information of eyewitnesses of particular events.

Ключові слова: *усна історія, інтерв'ю, респондент, Миколаївська область, історія підприємств, політична історія.*

Keywords: *oral history, interview, respondent, Mykolaiv region, history of enterprises, political history.*

Останніми роками українські науковці все частіше використовують у власних дослідженнях не лише документальні джерела, а й записані усні свідчення очевидців, учасників певних подій. Це пов'язано з прагненням розширити джерельну базу робіт, відійти від усталеного методу вивчення історії,

коли на перший план висувається масштабна подія і зникає з поля зору пересічна людина. Показати життя людей крізь призму загальних подій – актуальне завдання сучасної науки. На сьогоднішій день усноісторичні наративи є цінним джерелом для вивчення політичних уявлень, явищ та процесів радянського суспільства, мають велике значення у вивченні життя відомих осіб.

Треба зазначити, що незважаючи на підвищений інтерес науковців України до усної історії, у Миколаївській області вона залишається недостатньо розробленою. На сьогодні книг, що базуються лише на усноісторичних дослідженнях небагато, проте є чимало праць, автори яких, для того, щоб отримати об'єктивний погляд на історичний розвиток, органічно поєднали зібрані ними усні матеріали, здобуті за допомогою інтерв'ю, з комплексом документальних джерел: архівними документами, історичними працями, статтями та нарисами, опублікованими на сторінках періодичних видань.

Метою даної статті є спроба висвітити окремі факти з історії Миколаївського регіону, що здобуті методом інтерв'ю. Зокрема, приділено увагу темі голодоморів першої половини XX ст., історії певних підприємств, політичній історії радянського періоду та XXI ст.

З набуттям незалежності України у регіоні розпочалося активне вивчення раніше заідеологізованих, однобічно висвітлюваних та заборонених тем, сюжетів і героїв. Так, найбільший інтерес викликала тема голодоморів першої половини XX ст. Наблизитися до розуміння історичної правди місцевим краєзнавцям допомогли ретельне вивчення архівних документів та широкомасштабні тематичні експедиції щодо збирання усних свідчень очевидців подій тих років.

Зокрема, до 75-річчя голодомору 1932-1933 рр. членами робочих груп сільської ради, педагогічних колективів та пошукових загонів загальноосвітніх шкіл були зібрані спогади старожилів Вознесенського району Миколаївської області. Отримання інформації здійснювалося безпосередньо у процесі інтерв'ю. Вік респондентів досить похилий – більше 80 років. Наймолодші очевидці трагедії знають про минувшину лише з розповідей родини або ледь пам'ятають певні фрагменти подій. Багато фактів респонденти призводять з «дитячого» погляду на події, що спонукає до особливої пильності в оцінці їхніх свідчень. У цьому головна проблема дослідної роботи, адже з цієї причини опитувані часто дають неповну інформацію чи не дають ніякої і не можуть об'єктивно осмислити все, що три чверті століття відбувалося навколо. Дехто з об'єктів дослідження досі ховає пережите в глибинах свідомості, живе у страху за майбутнє своїх родин, не наважуючись оприлюднити чорні сторінки біографії. Враховуючи це, члени пошукових загонів і робочих груп не тиснули на респондентів, не коментували їхні розповіді, нікого не засуджували, намагалися бути коректними і тактовними.

Аналізуючи розповіді людей, можна стверджувати, що всі очевидці та жертви визнають факт Голодомору. Більшість з них винуватцями трагічних подій вважають представників радянської влади, а причинами – насильницьку колективізацію та розкуркулення. Наприклад, один з очевидців розповів, що «причини голоду полягали у тому, що влада забирала урожай, худобу, їжу, хати. Ті, що відбирали їжу і худобу, документів не мали. Називали їх по різному: і комуністами, і служниками влади, і міліцією» [1, с.12]. Частина опитаних або взагалі не знає причини голоду, або вказує на посуху та неврожай. Зокрема, мешканець смт Олександрівка вважає, що «причиною голодомору були засуха і неврожай. Представникам влади самим не було, що їсти, і вони присилали своїх людей по хатах вилучати продукти. Але всі дуже бідували і майже не було, що вилучати» [1, с.15]. З розповідей опитаних зрозуміло, що смертність від голоду у Вознесенському районі була значною, проте кількість загиблих у ті часи невідома. Переважну більшість померлих ховали на кладовищах без трун та хрестів. Якщо кому і ставили хрести, то їх швидко забирали для опалення. Під час опитування також було виявлено, що не всі старожили, знають про «Закон про 5 колосків», але пам'ятають, що спроби роздобути колоски, зерно чи будь-які продукти в межах колгоспних володінь найчастіше закінчувалися фізичними та судовими покараннями.

Безперечно, в усних свідченнях опитаних присутній суб'єктивний момент. Люди з тих чи інших причин могли гіперболізувати деякі моменти своїх переживань, вчинків своїх родичів чи сусідів. Незважаючи на це, відтворюючи життєвий досвід кожного конкретного свідка трагедії, пошуковці не лише показали справжні масштаби людського горя, але й підтвердили та розширили офіційну документальну базу досліджень.

Поряд з вивченням трагічного досвіду XX ст. сьогодні увагу краєзнавців привертає дослідження життя і діяльності людей, які мешкали на Миколаївщині у різні роки, користувалися довірою, повагою земляків та завдяки своїм знанням і мудрості зробили великий внесок у розвиток регіону. Першим вдалим проектом, що отримав багато позитивних відгуків не тільки миколаївців, а також вчених і суспільних діячів з інших областей України, стало видання серії книг «Одарённые мудростью». На сьогодні у даній серії вийшли у світ дві книги, що висвітлюють основні віхи життя і професійної діяльності Я.П. Погребняка та В.О. Васляєва, які у різні роки займали посаду першого секретаря Миколаївського

обласного комітету партії. До даних збірників увійшли спогади колег, рідних, людей, які близько знали керівників.

Особливий інтерес становить книга, присвячена діяльності Я.П. Погребняка. Стилістичним стрижнем її сюжету є інтерв'ю з колишнім керівником. Воно охоплює усі основні періоди його життя і включає питання з різних соціально-психологічних та філософських проблем, пов'язаних з його професійною діяльністю та особистим життям. На посаді першого секретаря Миколаївського обкому Я.П. Погребняк перебував у 1969-1971 рр. За його словами, з усіх завдань, що стояли перед Миколаївською областю у той час, він визначив головною ланкою сільське господарство, оскільки у даній галузі були проблеми, пов'язані з тим, що область знаходилася у зоні ризикованого землеробства. Врожаї постійно страждали від посухи. Тому Я.П. Погребняк сприяв впровадженню нових технологій, звернув увагу на технічне оснащення галузі [2, с. 169]. Слід відмітити, що в історії області жоден з перших секретарів обкому партії не приділяв такої щільної уваги сільському господарству і не проявляв такого творчого підходу до вирішення проблем у цій галузі.

Під час інтерв'ю респондент також передав своє осмислення історичного минулого країни та її сьогодення, надав особистісні характеристики та оцінки діяльності вищих керівників СРСР та радянської України.

Серед талановитих лідерів минулого був В.О. Васляєв, який займав посаду першого секретаря обкому партії у 1971-1980 рр. Колеги охарактеризували його як організовану, ініціативну, інтелігентну, комунікативну людину. За їхніми словами, він умів вирішувати важкі завдання, «у него отсутствовала бюрократическая поза высокопоставленного лица. Он располагал к себе собеседника простотой, искренностью в обращении и доброжелательностью. Благодаря ему, в аппарате обкома царила спокойная, деловая и творческая обстановка, что создавало условия для нормальной работы в целом по области» [3, с. 177].

Також більшість респондентів підкреслили, що саме у роки керівництва В.О. Васляєва область досягнула значних успіхів у розвитку промисловості, сільського господарства, медицини і культури. Він розумів, що миколаївці пишаються своїми традиціями, внеском багатьох поколінь у створення Чорноморського флоту, тому з особливою увагою займався питаннями кораблебудування, часто відвідував заводи, брав участь у розгляді технічних проектів авіаносців.

Таким чином, розповіді респондентів допомогли відтворити соціально-психологічні портрети лідерів та висвітити їхню професійну діяльність, що у значній мірі відображає основні етапи і найбільш характерні моменти розвитку регіону. Через біографії або життєві історії у поле зору краєзнавців було повернуто ті факти, що залишалися на останньому плані або зовсім без уваги.

Важливу роль усноісторичні дослідження відіграють при написанні історії окремих підприємств, закладів, фірм, компаній, суспільних організацій та ін. Як приклад, можна привести книгу «Миколаївська митниця, 1862-2002» [4], де висвітлено 140-річний шлях становлення та розвитку митниці. Дана робота майже винятково побудована на інтерв'ю з працівниками, завдяки чому у ній зібрано чимало матеріалу, що не відобразився в офіційних документах. Співробітники різних підрозділів надали інформацію про особливості діяльності миколаївської митниці, навели конкретні факти зі своєї повсякденної роботи, розповіли, з якими труднощами вони стикаються, як складалася їхня службова кар'єра, а також поділилися особистими роздумами щодо справи, якою вони займаються. Дані розповіді примушують по-новому подивитися на митну службу.

Висвітити історію вищих навчальних закладів регіону допомагають бесіди з їхніми керівниками та викладачами. Зокрема, з діяльністю Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського знайомить книга «Жити! Творити! Перемагати!» [5]. У ній зібрані інтерв'ю та бесіди різних років з ректором, доктором технічних наук, професором, заслуженим діячем науки і техніки України В.Д. Будаком, доля якого п'ять десятиліть нерозривно пов'язана з поступом закладу. У 1964 р. він прийшов навчатися на перший курс фізико-математичного факультету Миколаївського педагогічного інституту (нині Миколаївський національний університет ім. В.О. Сухомлинського), у 1973 р. розпочав науково-педагогічну діяльність в інституті, а з 1996 р. очолює заклад. На підставі усних свідчень ректора можна відтворити розвиток університету за останні десятиліття. За словами респондента, його першою серйозною перемогою як керівника стало успішне завершення ліцензування закладу, інститут пройшов акредитацію за IV рівнем та став педагогічним унівеститетом. Як зазначає респондент, його подальша діяльність була спрямована на створення у Миколаєві університету класичного типу. Вже у 2002 р. на базі Миколаївського педагогічного було утворено Миколаївський державний університет, якому з ініціативи ректора у 2003 р. присвоєно ім'я філософа і учителя В.О. Сухомлинського. Крім того, під час його керівництва університет набув статус «національного», було значно розширено

спектр спеціальностей, за якими проводиться підготовка фахівців, поліпшилася матеріальна база, налагоджена співпраця з навчальними закладами Польщі, Чехії, Італії, Канади, Китаю.

У книзі подано не тільки свідчення ректора про досягнення та перспективи розвитку університету. На її сторінках також містяться погляди його колег щодо діяльності керівника та життя закладу. У розповідях викладачів університету подано відомості про характер В.Д. Будака, розкрито деякі грані його особистості, а також висвітлено питання взаємовідносин у колективі, що зазвичай не відображується у документальних джерелах.

Сьогодні поширюється практика застосування усних свідчень при дослідженні сучасної політичної історії. Зокрема, при вивченні політичних подій у Миколаївській області після Помаранчевої революції становить інтерес інтерв'ю з молодим талановитим журналістом, педагогом, директором Коледжу преси та телебачення Г.О. Головченком, який розповів про свою роботу у команді губернатора. За словами респондента, у 2005-2006 рр. на території Миколаївської області проходив унікальний експеримент: командою молодих менеджерів разом з обласною державною адміністрацією була розроблена та реалізована публічна програма «Нова влада – нові можливості», мета якої – реформувати економіку регіону, створити нові умови для забезпечення соціальної захищеності населення. Термін дії програми був розрахований на 300 днів. Її концепція ґрунтувалася на основах ринкової економіки і партнерських відносинах між владою, бізнесом та суспільством. При цьому обласна державна адміністрація поклала на себе обов'язок «сервісної служби» і працювала на створення відкритого інформаційного громадянського суспільства. При складанні програми були враховані пропозиції 95 підприємств, суспільних організацій і окремих громадян. Під час інтерв'ю Г.О. Головченко підкреслив, що особливістю програми є те, що вона мала чітко сформульовані критерії оцінювання її результативності. Їх було два: статистичний та соціологічний. За статистичним критерієм було виявлено, що у результаті дії програми відбулося зростання доходу на душу населення, заробітної плати, збільшився рівень накопичень на депозитах фізичних осіб. У рамках соціологічного критерію оцінювання було проведено опитування «Дай оцінку владі», під час якого кожний громадянин мав можливість висловити свою думку щодо роботи влади та результативності програми [6, с.144].

Розповідь респондента надає можливість стверджувати, що в умовах, коли суспільство було максимально поляризовано та політизовано, коли все, що пропонувала команда менеджерів, сприймалося «у штики», завдання програми були успішно виконані. Крім того, як зазначив Г.О. Головченко, була розроблена нова програма «1500 днів», що мала на меті продовжити трансформацію суспільства. На жаль, вона залишилася лише на папері.

Таким чином, усноісторичні дослідницькі проекти, що були реалізовані на території Миколаївщини, відображають відношення суспільства, як до масштабних історичних подій, так і до сучасного політичного, культурно-освітнього життя. Вони створюють підставу для того, щоб ми були поінформовані про наших сучасників або про людей чи події недалекого минулого. Ці дослідження надають можливість висвітити факти нашого життя, що залишаються поза офіційною історією, та показати процес формування соціальної пам'яті.

Сьогодні перед краєзнавцями та істориками Миколаївщини стоїть завдання створення повсякденної історії наших сучасників. Для цього науковці знайомляться з життям та діяльністю людей різних галузей, систематично працюють з накопиченою інформацією, оскільки кожний минулий день – це сторінка історії, яку необхідно зафіксувати для майбутніх поколінь.

Література

1. **Голодомор** 1932-1933 років : свідчення очевидців Вознесен. р-ну : (до 75-річчя трагедії) / упоряд. Л.А. Конторська [та ін.]. – Вознесенськ, 2008. – 101 с.
2. **Яков** Погребняк / ред. совет: А.С. Геращенко [и др.]. – Николаев : П.Н. Шамрай, 2013. – 403 с. : ил. – (Одарённые мудростью).
3. **Владимир** Васляев / ред. совет: А.С. Геращенко [и др.]. – Николаев : П.Н. Шамрай, 2013. – 368 с. : ил. – (Одарённые мудростью).
4. **Миколаївська** митниця, 1862-2002 / авт. кол.: Ю. Білий [та ін.]. – Миколаїв : ЧП Шамрай, 2002. – 112 с.
5. **Жити!** Творити! Перемагати! : до 60-річчя ректора Миколаїв. держ. ун-ту імені В.О. Сухомлинського В.Д. Будака / редкол.: М.В. Клименко [та ін.]. – Миколаїв : МДУ, 2007. – 180 с.
6. **Савкова, Л.** Неизбежность перемен. Глеб Головченко : один год в команде губернатора / Л. Савкова. – Николаев : Илион, 2010. – 118 с.

МЕТОД УСНОЇ ІСТОРІЇ В ДОСЛІДЖЕННІ КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ

Поневіряння подільських «остарбайтерів» на нацистській каторзі у матеріалах усної історії

С.Д. Гальчак

У статті йдеться про дослідження джерел усної історії про поневіряння примусових робітників, нелюдське життя бранців, спогадів колишніх «остарбайтерів», архівних документів, листів «східних робітників» з нацистського рейху.

The article deals with the study of oral history sources on hardships of forced laborers, inhuman life of prisoners, memories of former «Ostarbeiteren», discussions, archival documents, letters of «Eastern worker» from the Nazi Reich.

***Ключові слова**: усна історія, зародження, «остарбайтери», історіографія, спогади, свідчення остарбайтерів, бесіди, документи особового походження, листи, історичні дослідження.*

***Keywords**: oral history, origin, «Ostarbeite» historiography, memoirs, testimonies of Ostarbeiteren, discussions, personal provenance documents, letters, historical researches.*

Друга світова війна залишила кривавий слід на землі України. Її глибока рана – сповнена нелегких випробувань доля «остарбайтерів». Близько 2,5 млн. мешканців України були насильно вивезені на каторгу в Третій рейх (з них майже 200 тис. подолян). Однак більше півстоліття історія використання націонал-соціалізмом рабської, примусової праці, нелюдське життя бранців були історією забуття. Лише після розпаду СРСР до цієї категорії людей нарешті виявлено увагу, почуто їхній голос.

З другої половини 1990-х років в Україні, зокрема, започатковано видання збірок сучасних спогадів колишніх примусових робітників, що конкретикою особистісних вражень доповнюють цілу низку питань, на які внаслідок своєї специфіки не дають і не можуть дати вичерпної відповіді офіційні архівні джерела: про стосунки між самими «остарбайтерами» та між ними й «новими господарями» – бауерами, адміністрацією підприємств, німецьким інженерно-технічним персоналом, місцевим населенням; побутові умови; гендерний аспект; моделі поведінки і стратегії виживання; адаптаційну спроможність; моральну реабілітацію тощо. Саме ці аспекти значною мірою висвітлюються в збірниках «Остарбайтери: спогади жителів Рівненщини, вивезених гітлерівцями на каторжні роботи до Німеччини»,[1] «Пам'ять заради майбутнього»,[2] «Остарбайтери: спогади, статті»,[3] в книгах В. Смереки «В німецькій неволі»,[4] Л. Демчиної «Зі Сходу на Захід»,[5] О. Воловича «Спомин про "світле минуле"»,[6] О. Сидоренка, В. Котляра «Книга українських "остарбайтерів"»[7] та ін.

Опубліковані спогади в силу своєї специфіки сприяли зародженню в Україні нової історичної дисципліни – усної історії, становлення якої відбулося в країнах Західної Європи й Америки в 1960-1970 рр., і справило помітний вплив на розвиток світової історичної науки. Її головним предметом є індивідуальний досвід окремої людини, головним джерелом досліджень – розповіді очевидців, а головним завданням (за визначенням одного із основоположників дисципліни Пола Томсона) – «повернути людям, які робили й переживали історію, центральне місце в ній, даючи їй можливість заговорити на повний голос».[8]

Вплив усних джерел на окремі галузі історичних досліджень, їхнє комплексне застосування поряд із традиційними документальними матеріалами і, як наслідок, їхній вплив на сам спосіб написання й вивчення історії П. Томсон аналізує в своїй книзі «Голос минулого. Усна історія». На сьогоднішній день ця праця відомого британського вченого, визнаного фахівця в галузі усної історії, редактора-засновника журналу «Усна історія» й директора Національної колекції життєвих історій у Національному архіві звукозаписів Великої Британії. тричі перевидана. У 2003 році вона перекладена російською мовою й надрукована в московському видавництві «Весь мир». Це краще систематичне дослідження теоретичних аспектів і методичних підходів, історіографічного аналізу й практичних рекомендацій з проведення усноісторичних досліджень.

Декілька разів перевидавався й збірник найвідоміших усноісторичних досліджень «Хрестоматія з усної історії» за редакцією керівника усноісторичного відділу Британського національного архіву звукозаписів Роберта Перкса й співредактора британського спеціалізованого журналу «Усна історія» Алістера Томсона. Згруповані тематично статті й являють собою критичні дослідження методу усної історії, практичні рекомендації й аналіз проведених інтерв'ю, роздуми про інтерпретативний потенціал і можливості, способи використання усних свідоцтв при написанні історичних досліджень.

Деякі з робіт, що були подані в «Хрестоматії усної історії», увійшли до першої на пострадянському просторі хрестоматії з усної історії, виданої Європейським університетом у Санкт-Петербурзі,[9] в якій зібрані дослідження провідних фахівців у галузі усної історії – Александро Портеллі, Пола Томсона, Алістера Томсона, Тамари Херевен, Луїзи Пассерині та ін.

Залучення до історичних студій спогадів очевидців, як відзначає у статті «Спогади "остарбайтерів" – інший погляд на війну» [10] київський науковець Т. Пастушенко, наближає історика до розуміння думок та почуттів пересічної людини конкретного історичного періоду, мотивів тих чи інших її дій у виниклих ситуаціях.

Першим в Україні виданням джерел усної історії примусових робітників, підготовлених згідно з методикою усної історії, стала збірка спогадів «Невигадане: усні історії остарбайтерів».[11] Це видання з'явилося в результаті польового дослідження Г. Грінченко, доцента Харківського національного університету імені Василя Каразіна, яка записала свідчення жителів Харкова та Харківської області.

У 2006 році в Києві вийшов черговий збірник, сформований на джерелах усної історії, – «…То була неволя».[12] Першу його частину складають наукові статті провідних українських дослідників історичної долі колишніх «східних робітників», другу – власне «усні історії». Зібраний у ній матеріал представлений у формі відповідей на запитання анкети, автобіографічних рукописів і транскрипту усних історій. Публікуючи біографічні спогади колишніх «остарбайтерів», упорядники мали чітку мету – вшанувати пам'ять жертв нацистських переслідувань, а також усіх співвітчизників, які пережили воєнне лихоліття.

Документальний збірник «Ост: клеймо неволі»[13] побачив світ у 2000 р. у Кіровограді. Виданий редакційною групою «Реабілітовані історією» Кіровоградського відділення Національної спілки письменників. Збірник теж складається з двох розділів. Перший – це сорок спогадів колишніх «остарбайтерів», другий – архівні документи, переважна частина яких – листи «східних робітників» з нацистського рейху.

Повністю листам «остарбайтерів», які через перепони гітлерівської цензури так і не дійшли до адресатів, присвячений збірник «Україна сниться…»,[14] виданий у 1995 році в м. Хмельницький. У них зафіксовано біль і тривоги каторжан. У той же час – це досить об'єктивні викривальні документи страшних злочинів гітлерівців проти слов'янських народів, зокрема українців.

Спогади «остарбайтерів», бесіди, інтерв'ю з ними допомагають більш конкретно відтворити, деталізувати картини пережитого на чужині й подільськими невільниками.

Як відомо, з Поділля поїзди з бранцями спершу йшли у так звані проміжні табори («дурганстабори») – в Перемишль, Краків, Люблін, Ченстохів, Тарнів, Розенберг та ін. Прямо з ешелонів людей направляли за колючий дріт (відтепер він ставав на довгі місяці невід'ємним атрибутом їхнього життя), де умови утримання мало чим відрізнялися від концентраційного табору для військовополонених.

Колишній «остарбайтер» Іван Павлович Осаулко з с. Вікентіївка Липовецького району так згадує про свій приїзд у м. Розенберг:

«…Самого міста ми не бачили. Недалеко від станції був великий табір, бараків з двадцять, куди нас загнали. [Він] був обнесений дротом, а по кутках – вишки з вартовими. По [ньому] проходжали поліцаї… Тут вперше їв суп із брукви – основну їжу в усіх таборах Німеччини. Гидота смердюча, до рота не можна ложку піднести… Але змушені були їсти… Сотні тисяч не обминули цього Розенберга. З усіх окупованих республік колишнього Радянського Союзу – Білорусії, України, Росії людей звозили сюди.., а звідси вже в усі кінці Німеччини. Тут люди проходили так звану сортувальну комісію.

…Ото підходимо до будинку, на фасаді якого вивістка: «Арбайтсамт» – біржа праці. Біля біржі – натовп чоловіків і жінок. Це покупці. В прямому розумінні цього слова. За нас вони гроші платять. Як в далекі часи рабства, коли купівля-продаж людей вважались буденною справою. Заявки на рабів були подані завчасно, а тепер їм повідомили, що такого-то числа ешелон прибуде, от вони й зібрались. Нас загнали в просторий двір з дощатим плотом двохметрової висоти. Вслід за нами повалили покупці.

Так сталося, що ми до Розенберга, а від Розенберга до Загана, їхали в одному вагоні з людьми Плисківського району із села Чернявки, і трималися далі однією компанією. Вибравши під плотом зручне місце, ми розмістились там.

Покупці ходять, приглядаються, вибирають тих, хто сподобався і відводять у будинок арбайтсамта для оформлення покупки. От і до нашої компанії направився покупець…»

Обов'язковим для всіх «східних робітників» було носіння дискримінаційного знаку «Ост», що мав постійно інформувати про їх ненімецьке походження, а отже (в світлі канонів нацистської расової теорії) – «неповноцінність» і «другосортність».

За словами Марії Миколаївни Осовули із с. Андрушівка колишнього Плисківського (тепер Погребищенського) району, цей знак викликав в усіх прибулих зі Сходу почуття приниження, ніхто не хотів його носити, в тому числі й вона та ще «8 українських дівчат, яких привезли з нею на швейну фабрику» в невелике містечко поблизу німецько-французького кордону. «…Тоді пан Грайм, наш господар, викликав до себе в кабінет, накричав і наказав пришити до кожного плаття і щоб ми не сміли без нього ступати й кроку. Коли ми йшли вулицями із цими знаками, хлопчаки кидали на нас камінцями, а дорослі німці заохочували їх».

Носити знак приписувалось на будь-якому верхньому одязі. За нехтування цієї вимоги порушники карались. За таку провину можна було отримати «пару резинових палиць».

У Німеччині «східні робітники» (спершу «вільні російські робітники», потім «остарбайтери») використовувались у трьох основних сферах: у промисловості, в сільському господарстві, як домашня прислуга. Принципової різниці між тими, кому довелося працювати в місті, і тими, кого доля закинула в село (багатьом взагалі довелося працювати і там, і там), не існувало, оскільки всі були каторжанами, піддавались нещадній експлуатації та приниженню.

Проте найважче все ж доводилося «остарбайтерам», які працювали на промислових підприємствах.

«В Німеччині по прибуттю в Тюрінгію в м. Арнштад ми були поселені в табір, який являв собою одинокий цегляний будинок, обнесений колючим дротом у два ряди, а між рядами дроту бігали великі вівчарки. Будинок не був обладнаний для життя: чи це був раніше табір для військовополонених, чи якийсь секретний об'єкт, а для нас це було просто місце для ночівлі. Проживало в цьому приміщенні 70 чоловік…» (Із спогадів Марії Іванівни Філатової, с. Топори Ізяславського району Хмельницької області).

Як згадувала її землячка Євдокія Яківна Сіменцова, «…Кожного ранку о 6 годині нас по 10 чоловік під конвоєм гнали на фабрику, де ми працювали по 12-14 годин на добу, вантажили 100-кілограмові мішки калійної солі у вагони. Робота була надзвичайно важка. Люди падали, а поліцай, що стояв поруч, люто бив їх. Хто не міг встати, того відправляли в карцер на 10-15 діб».

Про нелюдські умови праці розповідали й інші цивільні бранці:

«…Жарко в заводі робити, дуже тяжко, а роботи хватає, роби день і ніч, і ніхто не скаже: "Сядь, відпочинь"» (Зі слів Пилипа Васильовича Бачинського, с. Зелені Курилівці Староушицького району Хмельницької області).

«…Поставили мене працювати на вивантаженні кріпильного лісу з напіввагонів. Робота – ворогу не побажаєш. Ліс сплавний, важкий, слизький і холодний. Рукавиці через декілька хвилин наскрізь промокають і в них неможливо працювати. Руки мерзнуть – уже пізня осінь… Стемніло, похолодало, а ми, четверо нас було, працюємо. Глуха темна ніч, тільки б спати зараз… Лише о п'ятій ранку добрався до табору, [де], не роздягаючись, в брудній одежі заснув. Безпробудно спав до третьої години, поки не розбудили – будь здоров, йди трудися…» (Зі спогадів І.П. Осаулка).

«Мене відправили в м. Оснабрюк на металургійний завод «Клекснер-Верк Марієм Ботте», де я пропрацював з 1942 по 1943 рік. Трапилось так, що несподівано вийшли з ладу 2 верстати, на яких я працював, і мене забрали в тюрму на 3 місяці. Німці називали мене комсомольцем і російським партизаном. Через 2 дні почались допити. Тут я пережив своє перше катування. Сильно били і пекли розпеченим залізом тіло на лівій руці. Шрами на тілі є підтвердженням пережитого жаху. Я мовчав. Тоді вони відірвали мізинець на правій руці. Я на все життя залишився калікою…» (Із спогадів Віктора Андрійовича Корнійчука, с. Цибулів Монастирищенського району колишньої Вінницької, тепер – Черкаської області).

Зі щирих зізнань «східних робітників» довідуємося, що не кращим було становище й тих невільників, які працювали у сільському господарстві. Для прикладу зішлемось на спогади Тетяни Степанівни Чернявської (дівоче прізвище Семенюк, уродженки с. Білопілля Козятинського району):

«…Виконувала сільськогосподарські роботи. Як звати хазяїна і хазяйку – не пам'ятаю. Пам'ятаю, що у них були маленькі діти: хлопчик Гератл – 4 роки та дівчинка Маріхен – 6 років. Навіть ці маленькі істоти обзивали мене «русіш швайн»… Я доїла корів, їх було 15, свиней годувала, прибирала за скотиною і свинями. Це було кожен день, зранку до пізньої ночі. Каторжна робота була… Коли кормила скотину, дрязкою розірвала палець лівої руки. Я сказала хазяйці, що поранила сильно руку, але вона на те відповіла, що закінчиш роботу, потім будем твоєю рукою займатись, руку перемотати не дала. Через біль продовжувала виконувати роботу, періодично витирала кров, яка ішла з рани. Доїла корів однією рукою. На слідуючий день рука почала пухнути, але хазяйка заставила працювати, до лікарні не пу-

стила, я працювала зовсім хвора, почувала себе дуже погано. На ранок руку розігнало, вона посиніла, сталося зараження крові. Хазяйка мені не допомогла і навіть не надала першої допомоги. Я втікла до лікарні, бо хазяйка мене не пускала, її сусіди підвезли мене до лікарні, показали куди йти. Я пішла, більше нічого не помнила, бо знепритомніла чи то від болю, чи то від того, що сили покидали мене. Зробили операцію… Рука заживала довго… Хазяйка послала свого робітника, щоб він забрав мене з лікарні. Він привіз знову до неї. Я була дуже хвора, але хазяйка, не дивлячись ні на що, заставляла працювати… Корів доїла однією рукою…»

А Василь Добровольський з с. Гуків з колишнього Оринінського району Хмельницької області повідував у листі з Німеччини:

«Мамусю рідна! Криком кричу, так тяжко мені. Спасіння нема ніякого. У ярмі тяжкому всьо время… Хазяїн, якби міг, з'їв би мене… Живу в хліві коло худоби. Обірвався чисто, одні лахи бумажні на мені, як на жебракові. В люстро боюся глипнути – одна тінь. Очі попідпухали. В грудях болить, дихнути не можу. А він показує мені нагайку, кричить: «Русіш швайн!..».

Можна посилатись і на інші свідчення. Їх в активі теперішніх дослідників чимало.

Цінність же подібних документів полягає в тому, що спогади, як документи особового походження, відображають перш за все індивідуальний погляд оповідача на певні історичні події. Вони містять інформацію про такі події та моменти історичних процесів, якої немає і здебільшого не може бути в інших видах джерел. З одного боку, дослідження подібного документального матеріалу доповнює або ілюструє інформацію офіційних джерел, з іншого, свідчення очевидців можуть спростовувати або суттєво інвертувати традиційні версії історичних подій. Залучення до історичних студій спогадів очевидців наближає історика до розуміння думок та почуттів пересічної людини того часу, мотивів ти чи інших дій сучасників. У цьому незаперечна перевага усної історії, що все більше здобуває прихильників серед науковців…

Література

1. Остарбайтери : спогади жителів Рівненщини, вивезених гітлерівцями на каторжні роботи до Німеччини / упоряд. О.Г. Царик ; ред. В. Ящук. – Рівне, 1996. – 113 с.

2. Пам'ять заради майбутнього : з історії десятиріч. діяльн. Укр. спілки в'язнів-жертв нацизму та спогади. – 2-ге вид., допов. – Київ, 2003. – 567 с. : іл.

3. Остарбайтери : спогади жителів Рівненщини, вивезених... : [статті] / К. Житникова. – Севастополь : Просвіта, 2002. – 43 с. : фот., іл.

4. Смерека, В. В німецькій неволі : спомин-щоденник 1942-1944 / В. Смерека. – Ужгород, 1998. – 276 с.

5. Демчина, А. Зі Сходу на Захід / А. Демчина ; пер. з англ. Б. Мельник. – Київ : Юніверс, 2000. – 296 с.

6. **Волович, О.І.** Спомин про «світле минуле» / О.І. Волович ; ред. В. Бондар. – Кіровоград, 2003. – 78 с.

7. Сидоренко, О.В. Книга українських «остарбайтерів» / О.В. Сидоренко, В.Ф. Котляр. – Полтава, 2005. – 153 с.

8. Томсон, П. Голос прошлого : устная история / Пол Томсон ; пер. с англ. – Москва : Весь Мир, 2003. – 368.

9. **Хрестоматия** по устной истории / пер., сост., введение, общ. ред. М.В. Лоскутовой. – С.-Петербург : Изд-во Европ. ун-та в С.-Петербурге, 2003. – 396 с.

10. Пастушенко, Т. Спогади «остарбайтерів» – інший погляд на війну / Т. Пастушенко // «… То була неволя» : спогади та листи остарбайтерів / голов. ред. В.А. Смолій ; редкол.: О.С. Артемов, С.В. Кульчицький, О.Є. Лисенко та ін. ; упоряд.: Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко. – Київ, 2006. – С. 66.

11. Невигадане : усні історії остарбайтерів / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. – Харків : Райдер, 2004. – 236 с.

12. **«…То була** неволя» : Спогади та листи остарбайтерів / голов. ред. В.А. Смолій ; редкол.: О.С. Артемов, С.В. Кульчицький, О.Є. Лисенко та ін. ; упоряд.: Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко. – Київ, 2006. – 543 с.

13. Ост – клеймо неволі : зб. матеріалів і док. / за ред. В.В. Бондаря. – Кіровоград : Мавік, 2000. – 196 с.

14. Україна сниться… : неотримані листи подолян, відправлені з Німеччини у 1942-1943 рр. / передм.: О. Алтухова, М. Слободян. – Хмельницький, 1995. – 142 с.

Відомості про творців та виконавців фольклору в усних меморатах про голодомор 1932–1933 рр.

Л.В. Іваннікова

У статті подаються спогади очевидців Голодомору 1932-1933 та 1947 рр. у різних регіонах України, де майже кожний респондент звертається до фольклорних зразків – віршів, частівок, монострофф, прислів'їв та приказок, які побутували в той час і були однією з форм пасивної боротьби з тоталітаризмом.

The article presents memories of witnesses of Holodomor in 1932-1933 and 1947 in different regions of Ukraine, where almost every respondent refers to folk examples: poetry, ditty rhymes, monostrophe, proverbs and sayings that existed at the time and were one of the forms of passive fight against totalitarianism.

Ключові слова: *Голодомор, спогади очевидців, антирежимний фольклор, прислів'я, приказки, частівки, монострофи, народна поезія.*

Key words*: Holodomor, memories of witnesses, anty-regime folklore, proverbs, sayings, limericks, monostrophe, folk poetry.*

Протягом 1989-2009 рр. я здійснювала записи спогадів та оповідань про голодомор 1932-1933 та 1947 рр. у різних регіонах України (Київщина, Черкащина, Хмельниччина, Вінниччина, Полтавщина, Одещина) та в м. Києві. Всього зібрано матеріали з 36 населених пунктів, опитано бл. 130 очевидців трагедії та їх нащадків. Усі ці записи мною опубліковані в десятитомному виданні «Український голокост» 1932-1933 рр.: «Свідчення тих, хто вижив» [17, с. 312-427; 18, с. 384-500; 19, с. 428-587; 20, с. 316-396; 21, с. 377-410].

Характерною особливістю усних наративів цієї тематики є те, що практично кожен респондент згадує й фольклорні зразки – вірші, частівки, монострофи, прислів'я та приказки, – які активно побутували в той час і були однією з форм пасивної боротьби з тоталітарним режимом [8, с. 26-40]. Всі вони мали гострий сатиричний характер. Безперечно, що спогади про голод завжди важкі, тож оповідачі підсвідомо, а може й свідомо використовують такі твори для емоційної розрядки. Водночас, це свідчення того, наскільки масовим було таке явище, як антирежимний, антисталінський фольклор у 20-30 роках XX ст. Зразки ці активно побутували аж до 60-х років XX ст. Записували їх фольклористи і в 90-х – 2000-х роках, поза контекстом усних наративів [1; 3; 5; 7; 9; 11; 12]. Опубліковані й архівні матеріали [22]. Але в цих поодиноких записах, позбавлених коментарів, зокрема й коментарів самих виконавців, нема відомостей про функціонування записаних фольклорних зразків, їх творення і поширення, середовище побутування. Навіть у такому знаменитому збірнику Юрія Семенка, як «Народне слово» [13] не знаходимо майже нічого (зрозуміло, що в той час, коли здійснював записи Ю. Семенко, – а це 30-ті роки XX ст., Криворіжжя, – така інформація могла бути вкрай небезпечною). Є тут лише коротка історія виникнення новотвору під назвою «Дума Соловецька»: «Думу Соловецьку скомпонував кобзар Андрій Перебендя, в'язень Соловецького концтабору, на підставі народніх мотивів. Запаковану в пляшці думу він укинув у море, щиро – наївно сподіваючися, що її десь виловлять, прочитають і ув'язнених визволять. Вперше «Думу» Соловецьку, за вийнятком кінцевих десятьох рядків, наведених тут нами, надруковано в «Дніпропетровській газеті», ч. 14 (112) з 2.2.1942 року [13, с. 30].

Отже, усні наративи про голод, записані мною та іншими колегами, на сьогодні – єдине джерело, що дає нам інформацію про творців та виконавців фольклору 30-40-х років, їх долі, обставини виникнення та виконання цих уснопоетичних зразків, динаміку функціонування, трансляцію і трансмісію. І насамперед – про жорстокі переслідування як самого «народного слова», так і його носіїв, що, проте, не заважало масовому його побутуванню. Так зі спогадів очевидців дізнаємося, що виконавцями антирежимного фольклору були люди різного віку і статі, соціального стану, – це школярі й учителі, малюки на вулиці, пастушки в полі, колгоспники та селяни-індивідуалісти («індуси»), навіть голови колгоспів, молодь у сільському клубі, арештанти, колишні куркулі, яких гнали на каторгу до Сибіру, сліпці, каліки й жебраки, що ходили від села до села, кобзарі й лірники, що співали на сільських і міських базарах. Усі ці люди, як свідчать очевидці, переважно заплатили життям за свої пісні та вірші (а якщо це були діти, то через них виявляли першовиконавця).

Перш за все, оповідачі засвідчують опозиційність народної поезії до офіційної, яку нав'язували в школі, і до якої виявляли селяни повне несприйняття.

Згадує Гончаровський Георгій Сергійович, 1923 р. н. із с. Липове Градизького р-ну Полтавської обл.: «*Примушували* в школі співати:

Для бідних і трудящих сотворимо ми рай,
А всі попи, буржуї на небо вилітай […]
Знали й іншу пісню:
Соловки, Соловки, дальняя дорога,
Серце ниє і болить, на душі тривога,
Соловки, Соловки, я вас не боюся,
А чи довго там пробуду, чи назад вернуся» [с. 378]

Повністю негативне ставлення до брехливої радянської поезії засвідчує Більченко Ганна Іванівна, 1923 р. н. із с. Чепилки Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.: «Саме вірш задали напам'ять вивчити:

У колгоспі добре жить,
Є що їсти, є що пить […]

Стала мати кричати на мене, щоб я перестала той вірш читати. Батько вхопився за голову, аж завив стражденно» [4, с. 482–483].

І очевидно, що причиною масового поширення антирежимного фольклору була не лише його правдивість, нищівна сатира, аж до гротеску, і навіть не та обставина, що він був останньою відчайдушною формою спротиву помираючих від голоду людей, а головно те, що ці новотвори мали тісний генетичний зв'язок з усною пісенною традицією, органічно вливалися в неї і сприймалися як невід'ємна її частина, тому й швидко входили в побут народу. Автори вдавалися до таких художніх прийомів, як перелицювання традиційних форм фольклору, наприклад, історичних та строкових пісень. Відома у фольклорі апеляція до авторитетних постатей минулого, приміром, у піснях про руйнування Січі: виконавці просять Петра Калнишевського, Тараса Трясила, Богдана Хмельницького «встати» й запобігти трагедії: «Встань, Тарасе, встань, Богдане, / Повставайте всі гетьмани»; «Устань, батьку Калнишевський / Просять тебе люде» і т. п. Подібна апеляція до попереднього революційного авторитета (здебільшого, іронічна), покійного Леніна – дуже поширена в новотворах (на кшталт: «Устань, Ленін, подивися, як в колгоспах дожилися», «Устань, Лєнін, устань, дєтка, бо вкакалась п'ятілєтка» і т. п.). А ось Новохатська Наталія Михайлівна, 1912 р. н. з Харкова, засвідчує, що в с. Костянтинівка Сумської обл. «в голодовку» співали давню строкову (наймитську) пісню, яка актуалізувалась, очевидно, в середовищі дівчат, які трансформували її зміст відповідно до обставин 1933 р.:

«[…] Згадай мене, моя мати, до вечері сівши,
А я тебе ізгадаю, не ївши, не пивши» [4, с. 1014].

Перелицьовувались і новітні, революційні пісні 20-х років. Петро Сидоренко, 1926 р. н. із с. Тернуватка Дніпропетровської обл. розповідає про випадок у Кривому Розі: «Навпроти Горсовєта був будинок з великими вікнами і написом «Торгсін». Ми зайшли туди. Там було трохи людей, пахло оселедцями, а за склом лежало сало, масло, ковбаса. Я як побачив те за склом, то мені відразу забриніла пісня про «Торгсін», слова якої перелицьовані з революційної пісні:

Па торгсінам-магазінам
Сало, масло, ковбаса,
Па рабочіх магазінах
Висить криса без хвоста» [15, с. 280].

Пародіювалися і радянські новотвори. Поширений був моностроф на кшталт:

«У колгоспі добре жить, один робить – сім лежить» [15, с. 153].

Або ж: «Один робить, п'ять лежить»; «Один робить – десять спить,
А як сонце припече, то і той утече» [16, с. 129].

Чи не були вони пародією на вірш, який примушували вчити у школі?

У колгоспі добре жить, є що їсти, є що пить,
Чоловік чи молодиця – як одне, веселі лиця» [4, с. 482–483; 20, с. 46].

Відомі також і переробки «Інтернаціоналу»:

Вставайте, гнані і голодні,
Беріть у руки рогачі,
Гоніть кацапів з України,
Щоб не збавляли нам харчі (Іщук Марія Іванівна, 1921 р. н., с. Івча Літинського р-ну Вінницької обл.) [19, с. 41].

Хто ж був творцем чи автором фольклорних новотворів 20–30-х років, чи кому народ приписував авторство? Про це теж є інформація в усноісторичних наративах. Як правило, авторами вважали самих

виконавців, здебільшого, тих, від кого вперше почули той чи інший твір, або тих, хто найчастіше його співав, або тих, хто сам пережив подібну долю, про яку співається в пісні. Такі вже уявлення носіїв фольклору. Найчастіше автор був колективним: «В селі склали про колгоспних активістів»; «селяни склали частівку»; «люди співали»; «в ті часи люди склали частівку» тощо. Однак іноді називали й конкретну особу, якій або приписували створення, або вона дійсно була автором того чи іншого моностроfа: «Страшний 1921 рік згадували навіть у піснях, – згадує Колосова Тетяна Тихонівна, 1911 р. н. із с. Лишкарівка Нікопольського р-ну на Дніпропетровщині. Доморощений поет Юхим Силантійович Тищенко склав таку пісню-тугу:

Ой як у 20-м році багато дечого зазнав,
Аж у Київській стороні хліб насущний здобував.
Як до бідного зайдеш, хоч скибочку вкрає,
До багатого зайдеш геть з хати налає […] [16, с. 78–79].

Не варто особливо напружуватись, щоб зрозуміти, що твір цей дійсно авторський, позбавлений ознак фольклорності (зокрема, формульності, як основної ознаки фольклору). Але є й інші спогади: «Сусіда мій, дід Микола (з ним корінці копав), був великий дотепник і пустив селом чутку, що до нього заходив сам Сталін просити милостиню. Мовляв, зайшов Сталін, але я не мав йому що дати, тому посиділи, покурили, пожурились та й вирядив його. Хоч як це дивно, але ця вигадка минула дідові Миколі безкарно» (розповідь Брика Михайла Дмитровича, 1926 р. н. уродженця с. Варварівка Долинського р-ну Кіровоградської обл.) [17, с. 123-124].

Максим Петрович Божик, 1921 р. н. із с. Криштопівка Волочиського р-ну Хмельницької обл. авторство популярних у той час частівок приписує своєму односельцю, який, насправді, міг бути талановитим виконавцем: «У клубі, який розміщався в глиняній хаті розкуркуленої вдови Коханської, самодіяльні актори ставили п’єси, знаходилися навіть «таланти», що складали частівки, як наприклад, Павло Вишинський. Згадають йому ще ці частівки в сталінських застінках:

Нема хліба, нема кики, тільки кіно і музики,
Ми голодні і сумні, з нами Сталін на стіні.
Або:
Ціле літечко робила, кіло гречки заробила,
Кіло гречки, два ячменю, та й журюся, де я змелю» [2, с. 126].

Галина Мехтодівна Литвин із с. Чапаєвка Таращанського р-ну Київської обл. згадує вірш «Сидить Сталін на престолі та на скрипку крає», який вона декламувала у школі. «А почула я його ще раніше від Чумака Воника. В них Воник той ходив уже в сьомий клас. Не знаю, сам він склав того вірша чи узяв від когось. Він теж помер у кінці 33 року [2, с. 247]». Вірш цей має абсолютно фольклорний характер.

Сидить Сталін на престолі та на скрипку грає,
На Вкраїну хліборобську скоса поглядає,
Ой скрипочка оріхова, а смичок із рути,
Як заграє вказівоньки – на Вкраїну чути.
Ой грав Сталін, ой грав Сталін, став перебирати,
Так обдерли Україну, що аж ребра знати і т.д.

Є свідчення й про те, що моностроfи складалися й співалися чи декламувалися колективно: «Щоб хоч якось підтримати голодних дітей, колгосп давав школі трохи пшона для кулешу, який варили, і по черпаку діставалося кожному. У цьому кулешу пшонина ледь доганяла пшонину. Ми склали скоромовку: H_2O плюс пшоно, плюс NaCh – дорівнює наш кандьор» [16, с. 156] (спогад журналіста Баратинського Пилипа Івановича про селище Попільна Житомирської обл.).

Про масове виконання, а іноді й анонімно залишені надписи в людних місцях свідчать такі зауваження: «люди співали», «була серед колгоспників така частівка», «колгоспники повторювали», «в школі ми співали» – «Спасибі Сталіну-грузину, що взув нас у резину», – римували тоді дотепники не лише на Чернігівщині, – згадує письменник Борис Матющенко. – А в Шаповалівці (Борзенський р-н, Чернігівщина. – *Л. І.*) 1952 р. хтось вивів дьогтем на фасаді зрубу щойно збудованої сільської лазні» [14, с. 340].

З численних оповідей респондентів бачимо, що основним середовищем побутування антисталінського фольклору було селянство, причому колгоспне, а також школярі – діти селян, пастухи, молодь. З цих же оповідей розкриваються й форми та способи трансляції і трансмісії новотворів. Їх переймали від батьків, родичів, сусідів, односельців, однокласників, захожих жебраків та ін.: «Був малий, але пам’ятаю, як мама розказували народні вірші:

Мати в СОЗі, батько в СОЗі,

А на хаті серп і молот,

А у хаті смерть і голод […]» [5, с. 65].

(Стожок Павло Андрійович, 1925 р. н., м. Кролевець Сумської обл.);

«На Кубані почув я частушку, яку й досі пам'ятаю:

Соловки да Соловки, дальние морозы,

Куркулей на Соловки тащут паровозы», – згадує Багранівський Олександр Михайлович, 1923 р. н. з Кіровоградщини [18, с. 127-128].

Моя односельчанка (с. Губча Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.) Варава Панасія Аврамівна, 1927 р. н. розповідає, що політичних віршів вчив її у дитинстві мій дід, Варава Варсон Вікторович, 1902 р. н. Вона впевнена, що він сам їх складав: «Прийде твій дід до мене, учить мене вірша:

Як Ленін умирав, то Сталінові казав:

Як буду вмирати, то будиш злишки хліба забирати,

А Сталін нидочув та й все загорнув.

Та й стали люди пухнути, вмирати, і став весь світ пропадати.

То батько каже: «Ни кажи хоть, як хто до хати прийде, бо забируть мине, і матір, і ше й тибе забируть! Дід складав твій вірші!».

Щоправда, далі оповідачка певною мірою спростовує свою тезу, тим самим засвідчуючи й швидке поширення та масове, активне побутування політичної поезії в усіх навколишніх селах: «І в кожному силі їдні й ті самі вірші були! В кожному силі!» [19, с. 503–504].

Очевидці засвідчують, що однією з форм поширення антирежимного фольклору був самвидав: «Ходили по руках цілі книжечки з такими віршами й піснями. Ці книжки були надруковані в типографії, а хто їх друкував – невідомо», – свідчить Макуха Марія Михайлівна, уродженка с. Сурсько-Михайлівка Дніпропетровської обл. [16, с. 129].

Зі спогадів очевидців голодомору несподівано дізнаємося й про те, що вже в 30-х роках була масовою така форма поширення фольклору, яку б сьогодні назвали «флешмоб». Найчастіше це дійство звершувалось над голодним або вже мертвим конем, які також масово гинули від голоду. До хвоста (або до шиї, якщо ще був живий) прикріплювалась записка із моностроfом, який супроводжував «наглядну агітацію» – з плакатом нещасна тварина іноді тинялася по селу. Вірш писався від імені кобили:

«Запам'яталось, що під час голоду по селу ходили безпритульні коні. Один з них зайшов і в наш двір. Худющий – сама шкіра й кістки. А на шиї табличка з написом:

Ходжу, блукаю, СОЗу шукаю,

А як найду, на ковбасу піду» (Макуха Марія Михайлівна) [16, с. 129].

Насторожує лише наявність декількох варіантів цього своєрідного «флешмобу» й наштовхує на думку: чи не був цей випадок сам по собі фольклорним сюжетом, чи дійсно самі оповідачі, які жили в дуже віддалених місцях, спостерігали це явище, чи чули розповідь про нього, яка могла бути типовим фольклорним наративом того часу? Це дуже цікава проблема: трансформація дійсності у фольклорі і в пам'яті його носіїв, коли оповідач сам вірить у те, що переповідає, як в реальність. Щоправда, це лише припущення. Порівняй:

«Ще згадується чомусь: кобила в саду Ситниківському ходила. Стара-стара, нікуди не годяща. На шию їй хтось почепив табличку, де було написано:

Ходжу-блукаю, СОЗу шукаю,

СОЗу не знайду – на ковбаси піду» (Хохич Іван Дем'янович, 1919 р. н., Кременчук) [4, с. 221-222];

«Був і такий випадок. На фермі помер кінь і лежав на подвір'ї. Хтось написав такий вірш і поклав зверху:

Жито і пшениця – усе за границю,

А мені нема фуражу, то я ліг і лежу» (Ростоцька (Лантух) Катерина Іванівна, 1927 р. н., с. Козинівка Корюківського р-ну Чернігівської обл.) [17, с. 185].

«Пам'ятаю, як у колгоспі загинув кінь. Труп вивезли до провалля. Люди пішли рубати м'ясо і зняли бірку, прив'язану до хвоста. На ній написано:

Упала тут та й лежу, дожидаю фуражу,

А хто нами керує, нехай у с… поцілує» (Шульга Ілля Гаврилович, 1921 р. н. із с. Верещаки Лисянського р-ну Черкаської обл., доктор історичних наук, професор Вінницького педінституту) [2, с. 295].

Журналістка Любов Сердунич у книзі «Барва смерті – 33-й» наводить ще ряд варіантів табличок, з якими відпускали голодну, приречену на смерть худобу блукати по селу: «Нас любили, поки ми

робили»; «Хочу кушать»; «Іду до комуни»; «Іду до колгоспу»; «Нема господаря, нема їжі, нема кому доглядати, нема де ночувати»;

«Ходжу, питаю, СОЗу шукаю,

А як не знайду – на ковбасу піду.

Хто мене перезимує – навесні в ноги поцілує» [1, с. 28-29].

Оповідач Баштаненко Василь Васильович, 1924 р. н., уродженець с. Новопокровка Солонянського р-ну Дніпропетровської обл. наводить (уже без контексту) ще один варіант «пісні коня», що зайвий раз засвідчує її масове побутування в народі на досить широкій території:

«Ходю, блукаю, СОЗа шукаю,

СОЗа не найду – на миловарню піду».

Водночас він фіксує ще один оригінальний «флешмоб» з куркою, як вияв протесту проти непомірних продподатків. Цей наратив також схожий на якийсь жорстокий анекдот. «Неподалік жив дід, який славився мужністю й гумором. Коли він зневірився, що можна виконати норму здачі яєць, то повісив на воротях за шию мертву курку. На груди її почепив табличку з написом: «Не змогла знести 300 яєць. Покінчила життя самогубством» [16, с. 136].

Можна було б повірити в те, що це – реальні факти, однак разюча подібність структури й художніх засобів усе ж переконують в тому, що це є не що інше, як варіант одного й того ж анекдоту, який, очевидно, був дуже популярний. Хоча не виключено, що цілком реальні факти (загибель свійських тварин від голоду) його породили.

Цілком реальні події стали й причиною виникнення багатьох інших фольклорних зразків. Ось характерний спогад письменника Миколи Євгеновича Петренка, 1925 р. н., уродженця Лохвиці:

«Кропива появилась, то по всіх ровах ми її визбирували, пекла там руки чи не пекла, суп з неї варили, та щоб густіший. Відтоді й пісенька запам’яталась:

Батько в СОЗі, мати в СОЗі, діти лазять по дорозі.

Їхало ГПУ, повкидало в кропиву.

А кілька днів у школі давали навіть по кусочку ковбаси. Товста ковбаса, червона. Кінська. Тоді багато коней погинуло, то їх прирізували. Корму для них в колгоспах не було, та й працювати коло них теж не дуже хто спішив, тож вони й висли на посторонках, до бантин прив’язані, гинули. Запам’ятався віршик, ми його виспівували на вулиці та в школі, і Тамара Миколаївна лише рукою махала, відверталася від нас, коли ми починали:

Товариш Ворошилов, война уж на носу,

А конница Буденного пошла на колбасу.

Або ще таке:

Товариш Ворошилов, кобыла без хвоста,

Давай ее зарежем и будет колбаса» [2, с.461-462].

Про побутування першого моностроф а в дитячому середовищі засвідчує й Сиченко Петро Панасович, мешканець с. Ясногородка Макарівського р-ну Київської обл. [2, с. 242]. Його перейняли від голодного хлопчика-жебрака.

Отже, як бачимо зі спогадів, фольклор відгукувався на всі події, особливо на ті випадки, які були непоодинокими, а типовими. Це підтверджує спогад Віктора Костянтиновича Ткаченка, 1923 р. н., мешканця селища Білокуракіне Донецької обл. Цей спогад являє собою добірку місцевого фольклору з коментарями записувача про події, які в ньому зображені, які траплялися в різних селах. Ці моностроф и все ж мають певною мірою штучний характер, у них ще відчувається авторське начало. Та все ж збереженість їх у пам’яті респондента свідчить про неабияку популярність в народі.«Ой млини ви, млини, що на вигоні були,Опустили тепер крила, Жінки хліба не печуть, в ступі качани товчуть. Отих вітряних млинів у Колядовці було п’ятнадцять – розруйнували дурні голови [4, с. 496].

З цього вірша тяжіють до традиції лише останні два рядки, перші ж три навіяні літературними образами. Літературний характер має й вірш про маслобойню. Хоч, як згадує В. Ткаченко, маслобойні (своєрідні малі підприємства) тотально руйнували по селах, все ж це не та трагедія, яка сколихнула уми мільйонів людей.

Маслобойня, маслобойня,

там пройшла неначе бойня,

Все понищила дотла,

як неначе й не була.

Я із старшим братом ходив дивитись на ту маслобойню – нам підшипник дістався» [4, с. 496].

Загалом закрадається думка, що, можливо, сам оповідач був тим самим віршотворцем, якого не називає, або перефразував «поезію» активістів, – їхніх агіток теж було чимало, і теж свідчення про них маємо в багатьох спогадах очевидців. І їх примушували виконувати переважно школярів. Про це свідчить уже цитований вище спогад Гончаровського Георгія з Полтавщини: «Примушували в школі співати:

Для бідних і трудящих сотворимо ми рай,

А всі попи, буржуї – на небо вилітай!» [4, с. 378].

Це ж саме стверджує Іван Дмитрович Лисиця, 1927 р. н. (с. Червона Іванівка Криничанського р-ну Дніпропетровської обл.): «У школі ці ж самі діти, які помирали і помирали, вчили вірша:

У колгоспі добре жить: є що їсти, є що пить […][20, с. 46].

Волочай Петро Антонович, 1922 р. н., родом із Кобеляк, з гіркотою розповідає про подвійну мораль, яку вже в дитинстві нав'язувала їм радянська влада: «Літом колоски доводилось красти. Я сам, лежачи, обрізував їх на полі. Сушили, варили, товкли і їли. В школі ми співали:

Видно нам із вишки, як плазує нишком

Ворог ненаситний, держачи мішок» [2, с. 172].

Журналіст Іван Бугаєвич пригадує, як їх вчили «по-новому» колядувати під хатами «куркулів»:

«Колядниця, колядниця, у вас з медом паляниця,

А у нас сухарі – стережіться, куркулі!» [6, с. 8].

Андрій Федорович Шпорт, 1913 р. н. (с. Марійка на Київщині) згадує витівки комнезамівського активу біля церковної брами на Великдень: «А в свята біля церковних воріт старим людям ніжку підставляли. Дідусі й бабусі падають, – комсомольці регочуть, хор церковний перекрикуючи:

Паска свєтлая прішла, – колокол звоніт,

А наш поп в алтарє самогонку гоніт» [4, с. 884].

Очевидно, що дуже під впливом подібних агіток перебувають моностроф, наведені Віктором Ткаченком про куркулів, доброго голову колгоспу, що врятував людей від голоду, селян, що постраждали за віру. І хоч оповідач називає конкретні події та особи, твори ці не прив'язані до них, а мають загальний, агітаційний характер. Судіть самі:

«Активіст не знає вади: "Кулакам нема пощади!" –

Їх вивозять у ярки, мруть невинні дітлахи».

В Новоахтирці, Новоайдарського району «кулаків» вивезли в балку, але ті «кулаки» спорудили собі землянки, городи лопатами обробляли. Тоді їх на піски вивезли, що біля села Муратово.

[…] В Бога вірив сват Наум, звинуватили – шпигун…

В ГПУ з ним щось стряслось – бачить більш не довелось.

Шевченка Карпа, Шевченка Архипа, Бондар Домну засудили за віру в Бога. Шевченко Архип загинув у концентраційному таборі. Шевченкові Карпові пощастило вижити. Бондар Домну переслідували карні органи доти, доки не загнали її в могилу.

Голова під добру руку дав нам хліба на свою муку,

І був суд: «Порушив міру!» – вмить забрали до Сибіру.

Голову колгоспу в селі Новоахтирка Олексія Куркаса засудили на десять років ув'язнення. З його дозволу селянам видали трохи більше хліба, ніж поступила вказівка з райпарткому […].

Він зерна набрав у жменю, хтось побачив і шепнув…

Знайшли кражу у кишені – в Соловецькі аж загув.

Колгоспника з Новоахтирки Маклакова Миколу за десять кілограмів украдених початків кукурудзи покарали десятьма роками концентраційних таборів. Там і помер» [4, с. 496–497].

Як бачимо, оповідач штучно прив'язує фольклорні твори до конкретних подій, водночас усе це свідчить, що у фольклорі узагальнювались типові і масові явища дійсності, які й викликали до життя такі популярні в народі вірші та частівки.

Про те, що фольклор 20-30-х років виникав як реакція на історичні події, йшов з ними в ногу (подібно до фольклору революції 2013-2014 рр., коли на майдані щодня з'являлись нові, злободенні плакати, слогани, моностроф) свідчать багато респондентів. «Через рік колгоспи почали розвалюватися, коні, худоба почали здихати […]. Незадоволення росло… І держава "дозволила" виходити з колгоспів. Більша половина вийшла, але без коней та реманенту, бо їх вже не було. Люди співали:

Ленін спить, Сталін його буде:

Розбігайся, колектив, нічого не буде».

(Іван Мухин, 1920 р. н., з Тираспільського р-ну Молдовії) [15, с. 241];

«Почалось невдоволення колгоспників і активізація комісій, які з залізними загостреними щупами ходили по хатах і шукали “захований куркулями хліб”. Тоді була така частушка: Батько в СОЗі, мати в СОЗі, діти плачуть на дорозі, Нема хліба ні куска, а чорт комісію таска» (Нечипоренко Василь Павлович, 1923 р. н., с. Білозір’я Черкаського р-ну) [17, с. 163];

«З осені дорослі й дітлахи шукали в полі склади мишей-полівок і забирали всі запаси звідти. Не минали й бур’янів, особливо мишію. Насіння його збирали, товкли й пекли коржі. В той час з’явилась гірка частівка:

Батько в СОЗі, мати в СОзі,
діти плачуть по дорозі,
Мишій мелють і товчуть,
макорженики печуть» (Губенко Григорій Захарович, 1908 р. н., м. Донецьк) [2, с. 429].

Нерідко «героями» частівок та моностроф ставали місцеві активісти:

«Нема хліба, нема лою,
Тільки Логен з палюгою» [19, с. 42];

«Ходить Сапсін поза річку,
Виконує п’ятирічку,
А Марина (головиха) із Тодосом
Залягли у бур’яні:
Виконаємо п’ятирічку, а чи ні?» [20, с. 260].

Вище вже зазначалось про те, що, як видно зі спогадів очевидців, виконання актирежимного фольклору було масовим явищем – не криючись, співали частівки жебраки або лірники на базарі, колгоспники чи пастухи на полі, арештанти-куркулі. Так, наприклад, письменник Петро Волиняк згадував про хорове виконання частівок на лану в серпні 1932 р. в станиці Новомалоросійській на Кубані [18, с. 251-252].

Іван Сергійович Капля із с. Синьооківка Золотоніського пов. згадує винаря, від якого перейняв сатиричного вірша [14, с.140], а Михайло Геринович із с. Забір’я Києво-Святошинського р-ну записав з пам’яті ряд моностроф, які перейняв у свій час від баби Варки, що зшивала з мішків рядна для загортання померлих, яких ховали без трун [15, с. 153–154].

Наведемо декілька найяскравіших свідчень про виконавців антирадянських пісень:

«Ходили кобзарі, лірники, старці й малі прохачі. Пригадую хлопчика років десяти-дванадцяти. Ми давали йому по разу вкусити макухи, а він танцював перед нами, приспівуючи:

Батько в СОЗі, мати в СОзі, діти плачуть по дорозі,
Нема хліба, нема сала, тільки кіно та вистава,
А на хаті один куль, та й то кажуть, що куркуль.

Затримав його голова сільради й відправив у Бишів. Там і загубився його слід» (Петро Сиченко) [2, с. 242].

«Будучи дитиною, я часто бачила, як один сліпий чоловік зі своєю дружиною ходили від хати до хати, виграваючи на балалайці та підспівуючи такі рядки: Як Ленін умирав то Сталіну приказував, Щоб хліба не давав і сала не показував» (Омельченко Марина Костянтинівна) [21, с. 248];

«…побачив попід церковною огорожею пухлих людей лежачих. Були серед них і мертві. А в центрі людей гармоніст вигравав на гармошці, приспівуючи голосно:

Устань, Ленін, устань, дєтка, бо вкакалась п’ятилєтка,
Цибулею підганяють, п’ятирічку всі конають.

Нікого гармоніст не боявся» (Вовченко Іван Артемович, 1923 р. н., с. Оситняжка Новомиргородського р-ну Кіровоградської обл.) [4, с. 35].

Всі ці спогади засвідчують, що подібний фольклор користувався великим попитом у тогочасному суспільстві, виконавці, навіть ризикуючи життям, намагались задовольнити потреби і запити слухачів, за що одержували винагороду – найцінніше, що було: їжу. Мимоволі спостерігаємо, що ці сатиричні моностроф, які мали синкретичний характер (виконувались іноді з пританцівками – очевидно, запозичивши мелодію з танцювальних пісень) і співались на публіку з метою заробітку, в 30-х роках замінили жебрацькі та лірницькі псальми, попит на які, очевидно, спав: страшне сьогодення приглушувало релігійні почуття, витворювало нову мораль. Не зупиняло навіть те, що виконання подібних пісень в людних місцях було небезпечним.

А відомостей про репресії виконавців антирежимного фольклору у спогадах очевидців чимало. Так уже згадуваний Віктор Ткаченко з Донеччини повідомляє про наслідки виконання частівки головою колгоспу:

«Сидить Сталін на лугу, гризе кінську ногу,

Де ж баранина пропала? Кулаків тепер не стало».

Голова колгоспу Ткаченко Василь Федорович проспівав цю частівку в присутності інструктора райпарткому, а той доповів в ГПУ […] – і попав голова за це в концентраційний табір [4, с. 497].

Ганна Устимівна Діденко, 1919 р. н. із с. Нараївка Гайсинського р-ну Вінницької обл. пригадує свого учителя, який склав вірш:

«Як узуєш парусину та залізеш в воду,

Проклинаєш той колгосп й сталінську свободу».

«Вчителя за цей вірш арештували – й більше його ніхто не бачив», – засвідчує оповідачка [20, с. 15].

Івасюк Іван Митрофанович, 1926 р. н. із с. Степківка Уманського р-ну пам'ятає репертуар колгоспного пастуха Кондратюка Сергія, який у полі розказував дітям вірші про Сталіна і про голод. «За цей вірш дядька Сергія як забрав "чорний ворон", то й дотепер ні чутки, ні звістки», – підсумовує оповідач [2, с. 110]. Така ж доля колгоспника Матвія Рахецького із с. Тростянець Полтавського р-ну. Він косив з чоловіками ячмінь і розказав вірш:

Жито та пшеницю везли за границю,

Ячмінь та овес забрав МТС,

А ви, дураки, їжте буряки.

«Після обіду його вже не стало – відправили на три роки в тюрму», – зазначає оповідач Йосип Прокопович Кольвах [21, с. 238].

Гірка доля народної виконавиці Мотрі Убийкінь із с.Кірове Токмацького району на Запорожжі стала предметом розповіді Мазнюк О. Ф.: «Її чоловік помер з голоду, бо все забрала "червона мітла". Коли хліба вже не було, забрали Мотрю. В тюрмі вона просиділа 5 років, а дитина жебракувала по селах. Коли Мотря повернулась, то стала тихою і смирною. Уже не співала пісень про Сталіна, Леніна і комунізм» [21, с. 102–103]. Оповідач пригадав півдесятка оригінальних моностроф з репертуару Мотрі Убийкінь.

Подібна доля двох подруг із с.Новопетрівці Вінницької обл. Марусі Трубіної та Ганнусі Гасянок, які в сільській конторі вечорами навперебій виспівували частівки. Причому Маруся, переселенка з Росії, поширювала тогочасні російські частушки, Ганнуся – традиційні вже на той час новотвори:

Сидить баба на рядні і щитає трудодні.

Трудодень, трудодень, дай нам хліба на день.

Вражає в цій розповіді те, що Маруся немов би передбачила свою долю:

Ех подружка дорогая, дорогая мілочка,

Для тєбя і для мєня роєтся могілочка.

«Навесні 1935 року в розпал польових робіт Марусю Трубіну і Ганнусю Гасянок забрали з поля […]. Лише через сорок чотири роки брат Марусі Василь Трубін одержав з обласної прокуратури повідомлення, що його сестра Маруся Трубіна разом із подругою Ганною Гасянок розстріляні 30 травня 1935 року» [4, с. 736–737].

Чимало в спогадах очевидців є розповідей про сліпих кобзарів та лірників, які під супровід інструментів на базарах співали політичні новотвори, навколо них, як правило, збиралась велика аудиторія, що завжди приваблювало й міліціонерів та енкаведистів. Багато з них не уникли смерті за свою виконавську діяльність, деякі, попереджені слухачами, тимчасово рятувалися, находу змінюючи репертуар із «контрреволюційного» на «революційний», або ж на куплети про самих міліціонерів на кшталт:

Ой Боже мій милостивий,

Який тепер світ настав,

Що начальник міліції

Поводатарем став.

Про такого співця розповіла мені 1989 р. Борисенко Марія Юхимівна 1944 р. н. в с. Гнідин Бориспільського р-ну. Не виключено, що це була та сама особа, про яку згадує й Петренко Ничипір Никифорович, 1915 р. н., уродженець с. Михайлівка Богуславського р-ну, колишній політв'язень. Він співав на базарі в Богуславі. Щоправда, під час арешту на базарі він заспівав трохи віддалений текст:

Погляньте, людоньки,

Який тепер світ настав:

Енкаведист у сліпого

Поводирем став! [4, с. 852].

Розповідь Марії Борисенко нам здається найбільш достовірною, бо вона наповнена подробицями з особистого життя виконавця, а його пісня була виконана як реакція на діалог з міліціонером:

«А в Дарниці співав якусь пісню. Дак міліціонер його забрав да й веде в міліцію.

Дак він питає:

– Куди ви мене ведете?

– В міліцію.

– А хто ж це мене веде?

– Сам начальник міліції.

Дак він почав співать. […]. Дак той його міліціонер покинув да втік» (запис 15.05.1989).

І тут знову закрадається підозра, що всі ці численні розповіді є не що інше, як фольклорні перекази (може, навіть анекдоти) про героїзований образ народного співця, в основі якого дійсно міг бути реальний випадок. Надто вже схожі сюжети і надто віддалені місця описуваної події: базари в Ромнах, в Переяславі, в Дарниці, в Богуславі… З одного боку, доля кобзаря типова. З іншого, прототипом фольклорного образу міг бути кобзар Іван Ремінь, про якого згадує його колишній поводир Прокіп Чепіга. Він же пригадав більшу частину репертуару свого вчителя. Він же розповідав й цікаві подробиці з їхніх походеньок. Важлива, наприклад, така деталь: у відповідь на злободенні пісні кобзаря люди відспівували йому антирадянські частівки як подяку за правду. Таким чином у кожному селі поповнювався репертуар кобзаря, водночас, він же був основним транслятором антирежимного фольклору на Лівобережній Україні [4, с. 492-497].

Отже, з усього видно, що усні меморати про голод 1933 та 1947 рр. є неоціненним, цікавим і поки-що головним джерелом відомостей про фольклоротворення тих часів, жанрову палітру, способи трансляції і трансмісії, репертуар окремих виконавців та виконавство як явище, функціонування в народному побуті, долі окремих виконавців, про проблему авторства і проблему народної пам'яті, порушують також і проблеми текстології фольклору та усної історії, міжжанрової дифузії текстів, традиційності і новаторства, зародження новітніх форм фольклору, які набули бурхливого розвитку в наш час, в період революції 2013–2014 рр. (на кшталт візуальних форм фольклору, політичних флеш-мобів тощо), – загалом, проливають світло на цілу епоху життя фольклору, яка, на жаль, до цих пір (початок XXI ст.) практично була поза увагою фольклористів.

Література

1. **«Барва** смерті – 33-й» : ст., спогади, фольклор про голодомор / авт.-упоряд. Л. Сердунич. – Хмельницький, 2004. – 66 с.

2. **33-й:** голод : нар. кн.-меморіал / упоряд.: Л.Б. Коваленко, В.А. Маняк. – Київ : Рад. письменник, 1991. – 584 с.

3. **Бугаєвич, І.В.** Кобзарська дума про голод / І.В. Бугаєвич // Нар. творчість та етногр. – 1990. – № 4. – С. 62-63.

4. **Воля, О.** Мор : кн. буття України / О. Воля. – Київ : Кобза, 2002. – 1151 с.

5. **Голодомор** на Сумщині у спогадах очевидців : зб. матеріалів / упоряд. С.В. П'ятаченко. – Суми : МакДен, 2008. – 168 с.

6. **Дожилася** Україна… : народна творчість часів голодомору і колективізації / зібрав і прокомент. І. Бугаєвич ; післямова П. Мовчана. – Київ, 1993. – 29 с.

7. **Дубравін, В.** Народна пам'ять про голодомор / В. Дубравін // Нар. творчість та етногр. – 1993. – № 5-6. – С. 35-37.

8. **Іваннікова, Л.В.** Українська народна творчість як засіб боротьби проти тоталітарного режиму : (із приводу т. зв. «фольклору майдану») / Л.В. Іваннікова // Міфологія і фольклор. – 2012. – № 4. – С. 26-40.

9. **Луньо, Є.** Фольклорна сатира на Сталіна як організатора й винуватця голодомору : (на матеріалі малих жанрів) / Є. Луньо // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. філологічна. – 2010. – Вип. 43. – С. 151-161.

10. **Мишанич, С.В.** Реалізована «бінарна опозиція» : більшовики і кобзарі / С.В. Мишанич // Фольклористичні та літературознавчі праці / С.В. Мишанич. – Донецьк, 2003. – Т. 2. – С. 415-426.

11. **Пахаренко, В.** Маловідомі публікації фольклору, спрямованого проти режиму тоталітаризму / В. Пахаренко // Нар. творчість та етногр. – 1993. – № 1. – С. 70-74.

12. **Пахаренко, В.** Слово, що здолало смерть : записи нар. творчості про насильниц. колективізацію та штуч. голод 1933 р. / В. Пахаренко // Нар. творчість та етногр. – 1991. – № 6. – С. 59-64 ; Родовід. – 1991. – № 1. – С. 25-28.

13**. Семенко, Ю.** Народне слово : зб. сучас. укр. фольклору / Ю. Семенко. – Львів : Вечір. година, 1992. – 95 с.

14. **Український** голокост 1932-1933 : свідчення тих, хто вижив. Т. 2 / за ред. о. Ю. Мицика. – Київ : Києво-Могилянська Академія, 2004. – 443 с.

15**. Там само.** Т. 5 / за ред. о. Ю. Мицика. – 322 с.

16. **Український** голокост 1932-1933 : свідчення тих, хто вижив / упоряд. о. Ю. Мицик. – Київ : Вид. дім «КМ "Академія"», 2003. – 296 с.

17. **Там само.** Т. 3 / упоряд.: Ю. Мицик, Л. Іваннікова. – 2006. – 452 с.

18**. Там само.** Т. 4 / упоряд.: Ю. Мицик, Л. Іваннікова. – 2007. – 504 с.

19. **Там само.** Т. 6 / упоряд. Ю. Мицик. – 2008. – 690 с.

20. **Там само.** Т. 7 / упоряд. Ю. Мицик. – 2010. – 542 с.

21. **Там само.** Т. 8 / упоряд. Ю. Мицик. – 2012. – 465 с.

22. **Український** політичний фольклор / упорядкув., передм., коммент. Є.М. Пащенка. – Київ : М. Дмитренко, 2008. – 100 с.

Pamięć traumy jako czynnik (dez)integracji grupy mniejszościowej. Przypadek Polaków z Ukrainy
Травма як чинник (дез)інтеграції етнічної меншості. Приклад поляків в Україні

Zacharuk K.

У статті розглядається травма як об'єднуючий (з одного боку) та руйнуючий (з іншого) фактор формування спільноти пам'яті на прикладі польської меншини в Україні.

The article considers the trauma as a unifying (with one hand) and a destructive (with another) factor of community memory on the example of the Polish minority in Ukraine.

Ключові слова: *польська меншина в Україні, ідентичність, культурна пам'ять, комунікативна пам'ять.*

Keywords: *Polish minority in Ukraine, identity, cultural memory, communicative memory.*

1. Wstęp

Jak mawiał Arystoteles, człowiek jest z natury stworzony do życia w państwie. Jego dzieje polityczne często wyznaczają historię zamieszkujących go ludzi, którzy w sprzyjających warunkach są w stanie zorganizować się w społeczeństwo; w społeczność ludzi, których łączy wspólnota pochodzenia, ojczyzna, język i to co zwykliśmy utożsamiać z pojęciem narodu.

Narody z kolei nie mogłyby istnieć, gdyby nie posiadały pamięci o swoim losie, bohaterach i zdrajcach, chwilach chwały, jak i cierpienia[1]. Taki panteon nie-sławy stanowi nie lada wyzwanie przed każdą mniejszością, pozostałą z różnych przyczyn poza granicami swojej historycznej ojczyzny. Jak kształtować pamięć o przeszłości, o swoim pochodzeniu, żyjąc w symbiozie ze społeczeństwem większościowym? Wydaje się być to trudne zadanie, tym bardziej jeśli mowa jest o obszarze, który często zmieniał przynależność państwową, co dokonywało się na drodze podbojów i rozlicznych wojen. W konsekwencji, zachowanie własnej tożsamości jako grupy mniejszościowej wiąże się nie tylko z pamiętaniem, ale również (a może przede wszystkim?) z zapominaniem. Kaja Kaźmierska określa to mianem „pułapki biograficznej", kiedy jednostka nie jest w stanie wykonać pracy mającej na celu syntezę biografii z obrazem tożsamości, co umożliwiałoby „połączenie teraźniejszości i przyszłości z perspektywy doświadczeń całego życia" (Kaźmierska 2008: 42).

Główną osią niniejszego artykułu jest odniesienie do problemu z określeniem dziedzictwa Polaków z Ukrainy i ich wewnętrzne zróżnicowanie związane z odmiennym stopniem (nie)zachowania polskiej kultury. Posługując się klasyfikacją Margaret Mead, mam tu na myśli kulturę postfiguratywną, opartą na przejmowaniu

1 W niniejszej pracy często powołuję się na pracę Nikołaja Iwanowa, który w książce „Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina. «Operacja polska» 1937-1938" przytacza takie oto dane dotyczące stopnia wyniszczenia Polaków w Związku Sowieckim: Rozkaz NKWD nr 00485 1921-1939, „operacja polska" pochłonęła od 15 do 20% mieszkających na Ukrainie Polaków, z rozkazu Nikołaja Jeżowa, pochłonęła 111 tys. ofiar. Według stanu badań na dzisiaj w latach 1935-1945 w Związku Sowieckim zostało deportowanych 17 narodów w całości i 48 narodów częściowo, a 9 (w tym Polacy) straciło swoją autonomię narodowościową. Represje na tle narodowościowym objęły w tych latach od 3,5 do 6 mln ludzi. Tragedia każdego z tych narodów ma swój niepowtarzalny charakter, jednak dramat polski jest wyjątkowy. Represje bowiem dotknęły do 25% całej społeczności polskiej.

wzorów od co najmniej trzech pokoleń, co wydaje się być gwarancją zachowania w społeczeństwie tradycji – rzecz niebagatelna dla grupy mniejszościowej, a w przypadku Polaków z Ukrainy szczególnie rzadka, z uwagi na skalę represji i cierpień, których doznali Polacy z terenu dzisiejszego państwa ukraińskiego. Małgorzata Czermińska, pisząc o pokoleniu powojennym, używała w swojej pracy określenia „dzieciństwo po Jałcie" (Czermińska 1998). Przytaczam ten termin, aby pokazać pewną odrębność zagadnienia, a jednocześnie podobieństwo w sposobie formułowania problemu. W omawianym przypadku chodzi (by wymienić zdarzenia z historii XX wieku) nie tylko o Jałtę, ale także o traktat ryski, operację polską NKWD, Ukraińską Listę Katyńską czy w końcu także o ludobójstwo na Wołyniu.

Z powodu zniszczeń wśród polskiej społeczności, niejednokrotnie nasuwa się skojarzenie z badaniami dotyczącymi Holocaustu i problemu pamięci w społecznościach żydowskich. Ale oprócz skali cierpienia i prześladowań wśród społeczności polskiej, należy wziąć pod uwagę także siłę oddziaływania nań Związku Sowieckiego oraz wzmocnionych w tym okresie stereotypów na temat Polaków.

Jak pisze historyk Nikołaj Iwanow „na proces kształtowania się Polaka w Związku Sowieckim poważny wpływ miała różnorodność pochodzenia Polaków sowieckich. Pozostali po odrodzeniu Rzeczpospolitej «za Zbruczem» Polacy stanowili w okresie międzywojnia istną mozaikę grup mających polski, a nawet niepolski rodowód, różniący się od siebie stopniem asymilacji i integracji w społeczeństwie sowieckim, sytuacją ekonomiczną, aktywnością polityczną, poziomem dobrobytu itp. Różnymi były również ich duchowe stereotypy w stosunku do Polski. Dla niektórych odrodzona ojczyzna była krajem prawie nieznanym. Inni odbierali Warszawę nie jako stolicę konkretnego państwa, a jako symbol duchowego wsparcia dla rozsianych po świecie Polaków. Ich polskość zakorzeniona była przede wszystkim w katolicyzmie, który na Kresach prawie od zawsze był równoznaczny z polskością. Zazwyczaj świadomość religijna nie tylko szła w parze ze świadomością narodową, ale i była jej głównym regulatorem" (Iwanow 2014: 123-124).

W tym miejscu należy również dodać, że polskość coraz częściej miała charakter lokalny, coraz mniej abstrakcyjny i związany z kulturą jakiegoś kraju, a była wynikiem mieszania się różnych wpływów i kultur na poziomie lokalnym. Kaja Kaźmierska określa taki stan w swojej książce, parafrazując słowa Pierra Nory: „W im mniejszym stopniu pamięć może być doświadczana kolektywnie, tym bardziej angażuje w nie jednostki jako indywidualne podmioty pamięci. Aby zilustrować siłę tego zaangażowania, Nora daje przykład tożsamości żydowskiej, która współcześnie często nie jest budowana na podstawie zakorzenienia w przeszłości rozumianej jako tradycja określonych wartości, w tym przypadku zwłaszcza wartości religijnych stanowiących niegdyś podstawowy zasób służący do kształtowania tej tożsamości. Obecnie mamy do czynienia z bardzo mglistym zdefiniowaniem tradycji, niemającym żadnej innej historii poza własną pamięcią. W takiej sytuacji bycie Żydem znaczy tyle, co pamiętanie, że się nim jest. „Tożsamość – podobnie jak pamięć – stała się obowiązkiem, (…) poczucie obowiązku tworzy decydującą więź między pamięcią a tożsamością (Nora 2002: 65; Kaźmierska 2008: 80-81)".

Takie wykorzenienie z praktyk kulturowych nie jest cechą właściwą wszystkim, ani nawet większości Polaków. Przytoczone cytaty miały pomóc mi zobrazować skalę zróżnicowania postaw wśród badanych przeze mnie Polaków z Ukrainy; stanowić o nieprzekładalności perspektyw.

2. Brak ciągłości kulturowej albo niedziedziczność doświadczenia

W czasach postmodernizmu, gdzie na nowo negocjuje się rolę historyka i znaczenie historycznych źródeł w pisaniu dziejów danego narodu, badając Polaków z Ukrainy, badacz ma nie lada kłopot, polegający na ahistoryczności perspektyw z jednej strony (retoryczne pytanie o to, jak ty czy ja byśmy się zachowali w takich okolicznościach?), z drugiej na symbolicznym negocjowaniu obecności Polaków z Ukrainy w systemie politycznym oraz historiografii dwóch państw: Ukrainy oraz Polski. Pamięć każdego z tych państw osadzona jest na odmiennym spojrzeniu na ważne wydarzenia mające miejsce w XX wieku, jak chociażby ludobójstwo na Wołyniu (czego pokłosiem jest sam spór o termin „ludobójstwo" w odniesieniu do tej zbrodni), jak i nienazwanie wielu innych zbrodni, które pochłonęły dziesiątki tysięcy polskich ofiar, przeprowadzone zaś były w sposób celowy, zorientowany na zniszczenie narodu, spełniając w ten sposób również definicję ludobójstwa, sformułowaną skądinąd przez prawnika Rafała Lemkina, polskiego Żyda z Białorusi.

W niniejszym tekście opieram się głównie na wynikach badań jakościowych przeprowadzonych przeze mnie do pracy doktorskiej, co miało miejsce podczas trzech wyjazdów badawczych na Ukrainę: w lutym, lipcu oraz sierpniu 2014 roku, na które składa się łącznie około 60 wywiadów pogłębionych z wykorzystaniem map projekcyjnych.

Przez nieprzekładalność doświadczenia pokoleniowego rozumiem doświadczenie represji kilku generacji, licząc od lat 20. XX wieku aż do uzyskania przez Ukrainę niepodległości oraz pewnego rodzaju trudność związaną z kultywowaniem żywej tradycji, o której pisał Pierre Nora.

Nie da się być oddanym patriotą dwóch państw w czasie permanentnego zagrożenia ze strony jednego z nich. Dlatego też polskość będąca w stanie ciągłego ryzyka, ktoś kto był jej nośnikiem i w takich warunkach przetrwał czasy represji, miał dwa wyjścia: mógł zachować głównie pamięć o polskim pochodzeniu, asymilując się w znakomitej większości ze społeczeństwem większościowym, chroniąc w ten sposób siebie i swoją rodzinę, możliwe że pielęgnując wspomnienia w gronie rodzinnym przy okazji świąt religijnych; lub też podjąć ryzyko kultywowania polskości w codziennym życiu poprzez rozmowy w języku polskim, utrzymywanie sieci kontaktów z innymi osobami o polskim pochodzeniu i pielęgnowaniu wspólnoty. Często o tym, czy udało się zachować polskość, decydowała siła więzi rodzinnych. To rodzina, szczególnie pamięć komunikacyjna (żywa, nie spisana, a przekazywana) trzech pokoleń, a nie państwo stały się ostoją narodowości i nośnikiem pamięci. W jednym miejscu i warunkach społecznych było to łatwiejsze, w innym trudniejsze. Współcześnie, rezultat tych nierównomiernie rozłożonych procesów asymilacji i prześladowań mocno dystansuje od siebie Polaków. Głównie tych na zachodzie, którzy często jeszcze urodzili się w Polsce, którzy mają bliski kontakt z Polską i przede wszystkim mówią po polsku, od tych w centrum i na wschodzie Ukrainy.

Wraz z nadejściem komunizmu, a potem u progu niezależnej Ukrainy, polskość rozpadła się na wiele różnych kawałków, tworząc szeroką paletę barw, kolorów i półtonów. Niezależna Ukraina, choć nie wypracowała jednego modelu tożsamości narodowej (Baluk 2002; Stryjek 2014), nie spełniając też większości zobowiązań w stosunku do mniejszości narodowych zamieszkujących jej terytorium, nie dopuszczała się represji, a najwyżej zaniedbania, co w przełożeniu na praktykę oznaczało status quo z czasów komunistycznych: zachowanie starych układów i stereotypów bądź zachowanie starych znajomości, ale z korzyścią dla wspólnoty lokalnej i miejscowych Polaków.

Polacy wyszli z komunizmu w różnym stopniu obronną ręką, nierzadko dokonując w tym czasie awansu klasowego, migrując ze wsi do miast, co współcześnie w pewnym stopniu utrudnia im pogłębioną refleksję i rozliczenie z przeszłością. Szczególnie dotyczy to miast, które w czasie II RP były silnymi ośrodkami polskości, miast takich jak Lwów, Tarnopol, czy tych położonych na Podolu oraz do 1918 roku również Kijowa. Miasta i regiony, które po konferencji jałtańskiej znalazły się poza granicami Polski, przeszły ogromną migrację ludności, ekspatriację jej dotychczasowych mieszkańców i migrację na ich miejsce nowego społeczeństwa. Polacy we Lwowie czy Odessie dziś w znakomitej większości są migrantami z okolicznych małych miasteczek i wsi. Ale nie rzadko są to też migranci wewnętrzni, którzy wyrośli w jednym środowisku, a dorosłe życie spędzili gdzieś indziej, gdzie pojechali na studia, do pracy czy po prostu założyli rodziny. Z tych powodów często nie istnieje bezpośrednia ciągłość pamięci pomiędzy przedwojennym i współczesnym miastem czy inną miejscowością, co wydaje się być dość charakterystyczne dla wielu regionów Ukrainy.

Zróżnicowanie postaw w stosunku do dawnego systemu zdaje się przesądzać o trudności Polaków w organizowaniu się w prężnie działające wspólnoty. Nad wyraz mocno oddaje to problemy społeczeństwa ukraińskiego w ogóle w odejściu od komunizmu i Polacy pod tym względem nie stanowią wyjątku. Powyższe trudności nie osłabiają związku Polaków z państwem ukraińskim, jednak wpływają wyraźnie na sposób jego postrzegania, a czasem także na oczekiwania formułowane w stosunku do państwa polskiego. Tam gdzie sięgały granice II RP, są one wyższe niż w przypadku granic przedrozbiorowych, gdzie miejscowi Polacy od kilkunastu już pokoleń nie żyli w Polsce.

Na te wszystkie problemy dodatkowo nakłada się kolejny, być może najważniejszy problem, jakim jest zróżnicowanie ich pochodzenia w sensie klasowym, a także periodyzacja ich historii w odniesieniu do historii tak Polski, jak i Ukrainy. Mam tu na myśli podejście badacza i jego motywację do zajmowania się tematyką Ukrainy, często będącej pokłosiem korzeni kresowych i związanych z tym sentymentów czy wręcz pamiętania tragedii rodzinnych, które wydarzyły się na terenie dzisiejszej Ukrainy. Chodzi tu o takie wartości, które tworzą głęboko osadzone sądy generalne na jakiś temat i znajdują one przełożenie na interpretację wydarzeń w pracy terenowej (Zacharuk 2014).

Przyjmując za konstytucyjny dla współczesnej Ukrainy i mieszkających tam Polaków okres (jakże bogaty w wydarzenia) całego XX wieku, należy stwierdzić za Nikołajem Iwanowem: „W Rosji carskiej, pomimo obecności wielu Polaków na odpowiedzialnych stanowiskach państwowych, Polska i Polacy prawie oficjalnie uważani byli za wrogów ustroju. Kluczową jednak rolę w utrwaleniu tego negatywnego obrazu w społeczeństwie sowieckim odegrał okres międzywojenny" (Iwanow 2014: 153). To właśnie do tego przedziału czasowego odnosi się wypowiedź Heleny Trybel, Polki i matki premiera Ukrainy Jurija Jechanurowa, że być Polakiem w Związku Sowieckim w 1938 roku – to mniej więcej to samo, co być Żydem w III Rzeszy.

Daniel Beauvois w pewien sposób rozwija myśl dotyczącą narosłych w tym okresie stereotypów. Francuski historyk znany jest ze swoich krytycznych prac poświęconych Polakom z Ukrainy i surowego stosunku do postaw polskiej szlachty w zaognieniu konfliktów narodowych na tle klasowym. Mimo tego w udzielonym przez siebie wywiadzie również dostrzega negatywny stereotyp Polaka na Ukrainie: „Historiografia ukraińs-

ka jest w znacznie trudniejszej sytuacji niż polska, bo przez bardzo długi czas mogła istnieć tylko mocno ideologizowana historiografia radziecka. (…) Na całkowitą przebudowę myślenia o okresie XIX-wiecznym, zwalczania marksistowskich schematów, potrzeba więcej czasu. Mam wrażenie, że dzisiaj dla Ukraińców Polacy, ich obecność na tych terenach, wkład w różne dziedziny życia, są mało istotni. Przez 70 lat Ukraina była częścią Związku Radzieckiego, częścią kultury rosyjsko-radzieckiej. Nie było sprzyjających okoliczności, aby pokazać również pozytywne aspekty polskiej obecności, wkład Polaków w rozwój gospodarczy czy kulturalny tych ziem. Jest on niezaprzeczalny i wart podkreślenia" (Chruślińska, Tyma 2005: 275-276). Szerzej o problemie stereotypów piszę w dalszej części moich rozważań.

Tu chciałabym jeszcze podkreślić, iż ojczyzna prywatna, by posłużyć się określeniem sformułowanym przez Stanisława Ossowskiego m.in. w stosunku do Galicji, zawsze różnicowała Polaków z Ukrainy. Czasem łączyła ich więź nawykowa w stosunku do ojczyzny ideologicznej, tj. Polski, a obecnie Ukrainy. Tym niemniej, upadek państwa polskiego w XVIII wieku i wszystkie następujące po nim procesy, od pełzającej asymilacji po represje, dodatkowo wzmocniły stan dezintegracji Polaków. Polskość w różnych zaborach była w mniejszym (Galicja) lub większym (Imperium Rosyjskie) stopniu prześladowana.

Jeśli by popatrzeć na granice dzisiejszej Ukrainy z perspektywy ostatnich stu lat, wyłania się z tego kilka kluczowych dla niniejszej pracy hipotez. Po pierwsze, polskość na dzisiejszych ziemiach Ukrainy często miała charakter kresowy, tj. znajdowała się na krańcach Rzeczypospolitej, pośród wpływów wschodnich. Polskość była ostoją w szlacheckim zaścianku. Skala tego zjawiska i jego oddziaływanie różni się w zależności od przedziału czasowego, a poszczególne lata cechują się dużą dynamiką postaw w tej kwestii. To jednak pokazuje, jak niebagatelne znaczenie ma rodzina i otoczenie w kraju, w którym styka się ze sobą wiele różnych kultur i narodów, gdzie dom, ojczyzna i znajomi mogą symbolizować zupełnie różne byty kulturowe i wartości narodowe. Brak jednego z tych elementów lub szczególna dominacja któregoś z nich mogą wpłynąć w sposób zasadniczy na poczucie tożsamości narodowej danej jednostki.

Po drugie, fizyczne wyniszczenie wielu mieszkających na Ukrainie Polaków oraz przymusowa ekspatriacja spowodowały, że zwyczajnie zabrakło kontynuatorów rodzimej tradycji. Stała się ona pamięcią zamkniętą w wielu przedmiotach, często już bez udziału żywej tradycji. W konsekwencji, w myśl tezy Erica Hobsbawma (Ranger, Hobsbawm 2008) tradycję wynajduje się tu na nowo, reinterpretując ją z podręczników czy z zachowanych zdjęć rodzinnych, ale często już bez dostępu do oryginalnego klucza i znaczenia kodów kulturowych.

3. Różnice postrzegania siebie jako Polaka

Problem zmiany w podejściu do rozmówcy i historii mówionej jako źródła historycznego powoduje, że historia z jednej strony zyskuje bogactwo wrażeń i refleksyjność, z drugiej jednak traci względną łatwość w formułowaniu sądów rozstrzygających.

Historia przez ostatnich kilkadziesiąt lat na obszarze sowieckim, a potem postsowieckim była narzędziem intensywnej propagandy. Stąd w wielu miejscach można jeszcze spotkać określenia takie jak „polscy obszarnicy", „kułak" czy inne, nacechowane pejoratywnie terminy, które należałoby określić jako stereotypy. Od ich natężenia w danym regionie często zależy siła polskiej tożsamości wśród osób polskiego pochodzenia.

Do tej pory starałam się nakreślić tło społeczno-historyczne – stanowi ono punkt wyjścia do refleksji na temat prowadzonych przeze mnie w 2014 roku badań wśród ukraińskich Polaków. W czasie rozmowy, wywiadu pogłębionego czasem noszącego znamiona wywiadu narracyjnego, prosiłam moich rozmówców o naniesienie na puste mapy Ukrainy kilku informacji zawartych w legendzie. Poczynając od prostych informacji statystycznych dotyczących tego, gdzie Polaków na Ukrainie żyje najmniej/najwięcej, po pytania o to, gdzie żyje im się najtrudniej lub najłatwiej i z czego to wynika. Poniższa typologizacja stanowi sumę opinii dla osób z różnych regionów (zachodu, centrum i południa kraju, gdyż z uwagi na toczącą się wojnę musiałam pominąć wschód).

W tej części mojego artykułu, chciałabym krótko scharakteryzować typy postaw w odniesieniu do swojej ojczyzny historycznej wśród Polaków z Ukrainy. Często są one mocno skorelowane z miejscem urodzenia i/lub miejscem życia. Są to:

- Polacy – strażnicy pamięci i pojednania
- Polacy o ciągłej tradycji rodzinnej
- Polacy komunizujący
- Polak – ukraiński nacjonalista
- Polak, który dopiero odnajduje swoje korzenie

Pierwszy z wymienionych typów to często świadkowie zbrodni wojennych, potomkowie ofiar reżimu władzy. Ich przetrwanie w czasie wojny wynikało z szacunku, jakim darzyli rodzinę sąsiedzi, którzy uprzedzali ich o mających dokonać się masakrach lub po prostu z kolektywnego życia, w którym podziały etniczne

nie były najważniejsze. Zdarzało się też, że były to osoby prześladowane czy pobite na śmierć ze względu na związki z Kościołem katolickim. Dziś są to Polacy, o których można powiedzieć, że cechuje ich silne poczucie tożsamości lokalnej, są strażnikami pamięci, dążącymi do utrzymania ciągłości kulturowej i aktywnymi działaczami społecznymi. Cechuje ich głęboka refleksyjność i zaangażowanie społeczne.

Polacy o nieprzerwanej tradycji rodzinnej, choć w stosunku do pierwszego typu może wydawać się to tautologia, stanowią grupę, w której pamięć traumy nie zawsze konstytuuje tożsamość rodziny. W tej kategorii mieszczą się osoby, które również w czasach Związku Radzieckiego, mimo podejrzanej narodowości, cieszyły się sporym uznaniem i szacunkiem społecznym. Ich poczucie tożsamości nie jest w żaden sposób zagrożone. Są to także rodziny, które stanowiły elity społeczne i jako takie zachowały swoją pozycję i świadomość pochodzenia do dzisiaj.

Na Polaków komunizujących składa się kilka podkategorii. Z jednej strony są to osoby starsze, które przeżyły rozkułaczanie, ukąszenie ideologią marksistowską, a potem się rozliczyły z przeszłością. Drugą kategorią są osoby-działacze organizacji polskich na Ukrainie, którzy zostali szefami stowarzyszeń narodowościowych z ramienia partii. Ludzie aktywni lokalnie, którzy niekoniecznie dokonali rachunku sumienia. Często się dziś zdarza, że w jakiejś miejscowości na Ukrainie istnieje kilka konkurencyjnych organizacji. Jednym z powodów jest właśnie ideologiczny rodowód prezesa, o którym czasem mówi się, że prześladował taką czy inną rodzinę polską lub ogólnie działał na niekorzyść polskiego środowiska.

Polak–ukraiński nacjonalista jest kategorią przechodnią do Polaka, który dopiero odnajduje swoje korzenie i tożsamość. W ścisłym tego słowa znaczeniu jest to oksymoron. Bardzo często nie rozumieją i nie akceptują tego Polacy, których rodziny cierpiały prześladowania z rąk ukraińskich nacjonalistów kojarzonych z morderczą działalnością UPA. W tej grupie zdarza się posługiwanie takimi kategoriami jak Wielka Wojna Ojczyźniana, co sugeruje podatność na propagandę sowiecką. Ukraińscy nacjonaliści to również często osoby, u których nie zachowała się transmisja pokoleniowa, albo przetrwała w postaci nawykowej, jak obchodzenie świąt Bożego Narodzenia w terminie właściwym dla Kościoła katolickiego.

Ostatnią kategorią, wspólną z poprzednią są Polacy, którzy na nowo wynajdują swoją tożsamość. Dopiero są na etapie odszukiwania korzeni. Bywa, że ich polskość jest na bardzo wczesnym etapie formowania się i taką może pozostać. Istnieje jednak niemała grupa osób stanowiących tu swoistą podkategorię, osób ze średniego pokolenia, które w odróżnieniu od swoich rodziców zachowały tożsamość narodową. Są to jednostki, na których wychowanie dominujący wpływ mieli dziadkowie. Ci zaś, mając w pamięci prześladowania własnych rodziców i dziadków, chcieli wychować swoje dzieci (dziś rodziców średniego pokolenia) w duchu ukraińskim, aby nie mieli oni już w życiu większych problemów. To pokolenie dziadków zostało zaskoczone uzyskaniem przez Ukrainę niepodległości, mając przy tym w sercach wciąż żywą polską tradycję. Chcąc nadrobić zaniechanie w wychowywaniu dzieci w duchu polskim, swoją wiedzę i tradycję przekazali wnukom. Wszak to dziadkowie często zajmują się wnukami, gdy ich rodzice zajęci są pracą. W ten sposób pojawia się specyficzna łączność pokoleniowa pomiędzy dziadkami a ich wnukami oraz luka między dziećmi a ich rodzicami.

4. Zamiast zakończenia. Reżim pamiętania[2]

Kończąc niniejszy artykuł, należałoby zwrócić uwagę czytelnika na fakt, iż przy tak dużym zróżnicowaniu postaw, na który jeszcze nakładają się podziały religijne i językowe (dziś nie wszyscy Polacy na Ukrainie to katolicy i nie wszyscy biegle mówią po polsku), bardzo trudno jest zbudować żywą wspólnotę osób.

Cytowany już przeze mnie Pierre Nora pisał w swojej pracy o nakazie pamiętania (Nora 2002: 59-68), który wynika z rozpadu społeczności lokalnej. Pamięć wtedy staje się bardziej antykwaryczna, nie jest już doświadczeniem budującym wspólnotę, ale czymś odtwarzanym. Wszak historia również ma charakter selektywny i upamiętniana jest w sposób, który ma posłużyć do określonych działań: uczczenia jakiejś postawy lub czynu. Brak lokalnej kultury, która nie sprowadzałaby się tylko do obchodów rocznic i wyznaczonych w kalendarzu świąt, w jakimś stopniu świadczyć może o słabości społecznej danej grupy, w tym przypadku polskiej grupy mniejszościowej. Nie chcę w tym miejscu tworzyć generalnego sądu, bo w różnych regionach i miejscowościach Ukrainy jest to zindywidualizowane. Zależy mi tylko, aby podkreślić istniejącą tendencję.

Biorąc pod uwagę zróżnicowane doświadczenia biograficzne i historię regionalną Ukrainy, można wyciągnąć wniosek, że pamięć traum i masakr silnie dzieli Polaków nad Dnieprem. Dzieje się tak dlatego, iż

2 Słowo reżim w języku ukraińskim jest dychotomią. W jednym ze swoich znaczeń odnosi się do systemu będącego zaprzeczeniem demokracji, pewnego rodzaju przymusu. Drugie znaczenie to warunki, okoliczności w których jakaś czynność ma miejsce, np. reżim roboty oznacza godziny pracy. W podtytule „Reżim pamiętania" chodziło mi o zachowanie tej dychotomii: reżimu jako nakazu zachowania dziedzictwa oraz reżimu jako warunków, w których zachowywanie dziedzictwa się dokonuje.

współcześnie ich ojczyzną jest Ukraina. To jej są wierni, choć pielęgnują pamięć i czasem również kontakt z ojczyzną historyczną. Ich trudne położenie jest konsekwencją burzliwej historii Ukrainy i eksperymentów edukacyjnych w sposobie nauczania historii w czasach sowieckich. Jak starałam się to pokazać w moim artykule, w wielu sytuacjach pojawia się niejednoznaczny stosunek historiografii ukraińskiej do Polski i Polaków; historii, w której sporo jest jeszcze stereotypów i uprzedzeń.

W takich warunkach jak wyżej wymienione to państwo jako instytucja sankcjonuje kanon pamięci. Warunkiem zjednoczenia się Polaków z Ukrainy jest pogłębiona znajomość historii oraz wynikająca z niej refleksyjność, która nie będzie sprowadzała się do określeń takich jak „kułak", „polski obszarnik" czy umiejscawiała jakiegoś wydarzenia w czasie Wielkiej Wojny Ojczyźnianej. Zrozumienie tak różnych losów członków tego samego narodu wymaga dużej odwagi moralnej oraz kompetencji intelektualnych. Przy tym wszystkim ważny jest również upływający czas, który powoduje, że sporne punkty w historii są coraz dalsze, coraz mniej jest świadków tych wydarzeń, choć bywa, że żyją nosiciele ich pamięci.

Literatura

1. Kaźmierska, K. Biografia i pamięć. Na przykładzie pokoleniowego doświadczenia ocalonych z zagłady / K. Kaźmierska. – Kraków: Zakład Wydawniczy NOMOS, 2008.

2. Czermińska, M. Autobiograficzny trójkąt. Świadectwo, wyznanie i wyzwanie / M. Czermińska. – Kraków: Universitas, 1998.

3. Iwanow, N. Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina „Operacja polska" 1937-1938 / N. Iwanow. – Kraków: Wyd. Horyzont Znak, 2014.

4. Baluk, W. Koncepcje polityki narodowościowej Ukrainy: Tradycje i współczesność / W. Baluk. – Wrocław: Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, 2002.

5. Stryjek, T. Ukraina przed końcem historii. Szkice o polityce państw wobec pamięci / T. Stryjek. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2014.

6. Zacharuk, K. Polacy na Ukrainie: przeszłość i przyszłość. Przyczynek do dalszych badań / K. Zacharuk // Sąsiedztwa III RP – Ukraina. Zagadnienia społeczne / red. M. Dębicki, J. Makaro / – Wrocław: Wydawnictwo „Gajt 1991", 2014.

7. Chruślińska, I. Wiele twarzy Ukrainy / I. Chruślińska, P. Tyma, wstęp M.. Czech. – Lublin: Wyd. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Europejskie Kolegium Polskich i Ukraińskich Uniwersytetów, 2005.

8. Ranger, T. Tradycja wynaleziona / T. Ranger, E. Hobsbawm. – Kraków : Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2008.

9. Nora, P. Epoka upamiętniania / P. Nora // Żakowski, J. Rewanż pamięci / J. Żakowski. – Warszawa: Wydawnictwo Sic!, 2002.

Камінь Стрімкач: історія і сьогодення

О.В. Калашнікова

У статті подано дві легенди про камінь Стрімкач, які розповіли старожил і знавець історії с. Кричанівка Могилів-Подільського району Бральчук Омелян (у селі його знають більше за призвіськом Уліян Заєць) та вчителька історії з с. Борщівка Кучмей Людмили Іванівни.

The article contains two legends of rock Strimkach in the mid 80-ies XX century., Who told veteran and expert on the history of the village. Krychanivka Bralchuk Omelian (village he is known more for Uliyan Hare by nickname).

Ключові слова: *с. Кричанівка, с. Борщівка, урочище Кругляк, камінь Стрімкач, ріка Немія, поселення, легенди.*

Keywords: *Logs tract, a stone Strimkach, the Nemiya, settlements, legends.*

Ось перша легенда – в урочищі «Кругляк» проживали люди, що займалися землеробством і скотарством. Їм приходилось часто вести боротьбу з різними нападниками, тому на горі навколо свого населення зробили частокіл. Із півдня поселення прикривала р. Немія, яка тоді своїми водами заливала всю долину, з інших сторін – густий ліс.

Прибігали одного разу дозорці і повідомляли, що до поселення підходить вороже військо: це були низькорослі воїни, без бороди і вусів, в овечих кожухах, з кривими шаблями, списами, луками і арканами біля пояса – це були, мабуть, гуни або авари.

Жінок і дітей відправляли у ліс, а чоловіки взялися за зброю. Вороги спробували переправитися через річку, але їх напад був відбитий. Таких спроб було багато і всі вони були невдалі. Воєначальнику ворожого загону доповіли, що біля великого каменя знайдено посуд із рештками їжі, кістки тварин, зброю.

Це їхнє божество. Беріть кайла, ломи і знищіть його! Вони спробують переправитись через річку, щоб дати нам бій на лівому березі. Ось тут-то ми їх знищимо! – закричав вождь.

Загриміли ломи і кайла. З каменю полетіли уламки. На протилежній стороні річки стояли оборонці і стискували в руках зброю, бачачи, як знущаються над їхнім богом. Вони вимагали від старійшини дати бій ворогам. Але дід із сивою бородою, стримуючи сказав: «Вони тільки і чекають цього. Наші сили проти їхніх незначні, вороги просто порубають нас усіх. Тому я піду до них сам і спробую переконати їх не знищувати Великий камінь. Боги нам не простять цього варварства».

Його просили не йти, бо ворог підступний. Але старійшина вклонившись мовчки попрощався з людьми і рушив до ворожого табору через річку. На обох берегах завмерли воїни. Вождь наказав пропустити старійшину. Старий спокійно підійшов, гордо дивлячись своєму ворогові у вічі і промовив: «Зупиніться, безумці! Як тільки ви зруйнуєте Великий камінь, з-під нього хлине вода, і ніхто з вас не встигне вийти живим із цієї долини. Подумайте над моїми словами».

Вождь, подумавши, мовив: «Добре! Не будемо. Дайте нам дань хлібом, худобою – і ми підемо!»

- Ви її отримаєте, – відповів старійшина, повернувся і пішов до своїх.

Взявши данину вороги залишили поселення в спокої.

Років 25 тому в урочищі Кругляк сільський краєзнавець Захарченко Віктор Васильович знайшов три візантійські монети, показував їх людям, а потім загубив. Це свідчить про те, що анти, які проживали в нашому краї, підтримували торгівельні зв'язки з містами Північного Причорномор'я.

Під час весняних потоків теплої води та дощів, які розмивали грунт жителі села в урочищі не раз знаходили уламки посуду черняхівської культури. В 1974 році Кругляк було засаджено деревами і кущами.

А ось легенда, записана в с. Борщівці Могилів-Подільського району зі слів вчительки історії Кучмей Людмили Іванівни.

У балці, поросліій кущами й деревами, сховався від стороннього ока хутір. Глиняні хати з солом'яною і очеретяною стріхами, чисто вибілені, прибрані вишитими рушниками тулились одна до другої.

Жила на цьому хуторі дівчина – красуня з голубими очима, золотим волоссям. Часи були неспокійні, жорстокі. Тоді на Поділлі шастали ординці.

Налетіла одного разу орда – хутір спалила і пограбувала, жителів знищила. Тільки на дівочу красу не піднялась в них рука – за неї можна у далекій Кафі на невільничому ринку отримати добрі гроші. Зв'язали їй руки, кинули на коня і повезли в неволю. Був між ворогами один ординець з добрим серцем, що покохав красуню – подолянку. Не хотів хлопець, щоб дівчина попала в гарем. Зустрівшись поглядом з ординцем, покохала його і вона.

Вночі викрав її і кинулись вони втікали на Батьківщину. Довго за ними гнались розлючені ординці. Наздогнавши їх недалеко біля спаленого хутора, порубали. Де пролилась кров чорнявого лицаря – виріс камінь. Де загинула дівчина – утворилась річка з голубою водою. Камінь назвали Стрімкачем, а річку Немійкою. Так і знаходяться вони поряд на краю села, дивлячись і любуючись одне одним.

Щоб побудувати в селі новий будинок культури в кінці 50-х рр. XX ст. було вирішено підірвати Стрімкач. З Озаринецького кам'яного кар'єра було визвано інженера-підривника. З ним приїхала молода жінка, яка поглянувши на карту сказала: «Не думайте цього зробити, бо будете всі сидіти у в'язниці. Він (Стрімкач) позначений на всіх військових картах».

Так вдалося врятувати тоді легендарний камінь. І ось, наприкінці 2009 року ландшафтний заказник «Стрімкач» було віднесено до об'єкту природно-заповідного фонду місцевого значення орієнтовною площею 10,0 гектарів.

Бо хто зна, чи не знайдеться ще хтось, хто захоче його зруйнувати.

Та й час руйнує його…

Вивчення партизанського руху в с. Павлівка Крижопільського району методом усної історії

Ю.В. Рутковська

Народ, що не знає своєї історії, є народ сліпців.
Олександр Довженко

На прикладі історичних подій Великої Вітчизняної війни у с. Павлівка Крижопільського району в статті описуються методи їх вивчення, діяльність місцевого краєзнавчого об'єднання «Діалог поколінь», основною метою якого є створення усної історії села цього періоду. Матеріали, зібрані за допомогою спогадів очевидців, жителів та уродженців с. Павлівка, упорядковуються, оцифровуються та зберігаються для майбутніх поколінь.

On the example of the historical events of the Great Patriotic War in the village. Pavlivka Kryzhopil district in article describes the methods of their study, the activities of local regional association «Dialogue of Generations», whose main purpose is to create an oral history of the village that period. Materials collected through the memories of residents and natives of the village. Pavlivka, ordered, digitized and saved for future generations.

***Ключові слова**: Велика Вітчизняна війна, с. Павлівка, спалені села, усна історія, свідчення очевидців, згадки.*

***Keywords:** Great Patriotic War, p. Pavlivka, burned villages, oral history, eyewitness accounts mention.*

Кожен із нас проживає своє життя так, як вважає за потрібне, але все ж таки усвідомлює – без минулого немає майбутнього. А що ж для нас є минулим? Славне буття наших пращурів, закрита і понівечена наша історія за часів радянської влади чи, може, не така вже далека історія нашої незалежної держави? Що з цього ми маємо пам'ятати і чи мусимо?

Наша пам'ять – дивовижний інструмент. Дещо ми забуваємо майже одразу, а дещо впивається в нашу душу настільки глибоко, що позабути це здається неможливим. Пам'ять нетлінна і вічна. Вона дивиться на нас із старих фронтових фотокарток, в бронзі, вона не дає померкнути для майбутніх поколінь жодній героїчній сторінці історії [8].

За ініціативи сільського голови Дона Дмитра Івановича, вчительки історії Павлівської СЗШ І-ІІ ст. Дейлик Ніни Тимофіївни, бібліотекаря Павлівського сільського філіалу Крижопільської ЦБС та учнів 8-9 класів, було створено краєзнавче об'єднання «Діалог поколінь». Основною метою роботи об'єднання є створення «усної історії». Вже протягом двох років його члени збирають, упорядковують, оцифровують та зберігають спогади, фото жителів, які були очевидцями трагічних подій минулого.

У роки Великої Вітчизняної війни село Павлівка Крижопільського району вмирало двічі – спочатку розстріляне, а потім спалене. Жителі села допомагали партизанському з'єднанню, за це фашисти жорстоко помстилися павлівчанам [1, с. 66-78]. У книзі «Історія міст і сіл УРСР: Вінницька область» про зв'язки з партизанами жителів с. Павлівка згадується таке: «В роки Великої Вітчизняної війни жителі села допомагали партизанським з'єднанням ім. Леніна».[2, с. 353].

Багато років пройшло після війни, але пам'ять про ті 350 спалених чужинцями хат та 209 згублених у роки війни жителів не згасне ніколи. Бо торкнулася біда тоді ледь не кожної в селі родини. Бо загинуло тоді в страшних муках багато павлівчан.

Які ж були передумови співпраці з партизанським з'єднанням? Як жителі села Павлівки співпрацювали з партизанами і яку ціну вони за це заплатили, саме про це ми дізнаємось з довідки, яку надав нам архів [7].

«Село Павлівка колишнього Ободівського району нині Крижопільського району, Вінницької області розташоване на Поліссі в 12-15 кілометрах від залізничних станцій Крижопіль та Рудниця колишнього районного центру Ободівка. Неподалеку від села Павлівка знаходиться лісовий масив державного лісового фонду, який простягається від станції Рудниця і на територію Ободівського і Бершадського районів.

Наявність лісового масиву і вигідних позицій сприяло тому, що частини Радянської Армії в районі села Павлівка в липні місяці І941 року вчинили опір німецько-фашистським загарбникам. У цьому бою було знищено понад 100 фашистських солдат і офіцерів, а також багато технічних засобів і зброї. В бойових діях підрозділів Радянської Армії допомогу надавали громадяни села Павлівка.

Окупанти в розплату за вчинений опір розстріляли 11 чоловік, в тому числі 8 громадян села Павлівка і спалили 11 житлових будинків.

Таке розташування с. Павлівка сприяло і тому, що на цій території успішно проводили бойові операції партизанські загони і з'єднання. Проводячи бойові операції на території бувших Крижопільського, Тростянецького, Ободівського, Бершадського, Чечель-ницького та інших районів партизанські загони з'єднання ім. Леніна з вересня 1943 року по січень 1944 року постійно підтримували зв'язок з селом Павлівка, а громадяни цього села надавали партизанам різноманітну допомогу, а саме постачали продукти харчування, одяг, пекли хліб, надавали житло, передавали відомості про кількість і місце розташування окупантів та інше.

Між 15 і 20 січня 1944 року загін головної розвідки та інші загони партизанського з'єднання ім. Леніна рухались в напрямку станції Кодима Одеської області через село Заболотне, Жабокрич, Крижопільського району і с. Павлівка колишнього Ободівського району.

У той час, коли партизанські загони знаходились в селі Павлівка сюди прибув каральний загін німецько-румунських окупантів. Партизани вступили в бій з окупантами і розгромили їх. При цьому було вбито понад І5 німецьких і румунських солдат і офіцерів, знищено багато автомашин. Партизани забрали значні трофеї – зброю і продукти харчування. В цьому бою велику допомогу партизанам надавало все доросле населення с. Павлівка.

Після бою в ніч на 21 січня 1944 року партизани залишили село Павлівку і рушили по своєму маршруту. Вдень 21 січня в село Павлівка прибули німецько-румунські окупанти і, в розплату за надану допомогу партизанам в бою проти окупантів населення с. Павлівка було покарано, 20 громадян села Павлівка окупантами було розстріляно.

Фашистські загарбники спалили все село Павлівку. При цьому згоріло 350 житлових і понад 150 господарських приміщень. Під час пожежі згоріло 29 мешканців села, серед яких 6 дітей і підлітків.

Комісія вважає за необхідне визнати село Павлівку, в якому проживало 1887 чоловік, в тому числі 1018 дорослого населення, селом, громадяни якого підтримували і надавали допомогу партизанському з'єднанню ім. Леніна в період з вересня 1943 року по січень 1944 року, а його доросле населення в кількості 1018 чоловік – учасниками інших форм боротьби проти німецько-фашистських окупантів».

Все менше залишається свідків тих трагічних подій. І як важко зібрати, зберегти спогади людей, які пренесли крізь все життя тяжкі спогади про ті страшні дні, коли темні хмари найлютішої війни заступили сонце і небо стало пекельно-червоним від вибухів гранат і бомб [4, с.2].

Ось цікаві спогади, зібрані учасниками краєзнавчого об'єднання «Діалог поколінь».

Зі спогадів жителя села Павлівки Крижопільського району Рутковського Володимира Миколайовича, 1944 року народження:

«Я, Рутковський Володимир Миколайович, житель села Павлівки, 1944 року народження, хочу поділитися деякими спогадами своїх батьків про війну 1941-1945 років. Мої батьки: мати – Марія Петрівна та батько – Микола Гнатович Рутковські все своє життя прожили в Павлівці, пережили революцію, Голодомор, репресії 30-х років. Тяжко їм було, але вижили. Ростили двох синів: Василя, який народився в 1924 році і Михайла, який народився в 1925 році. До початку війни Василь навчався в училищі, за фахом машиніст паровоза. Міша закінчив сім класів і працював в сільраді посильним, така була посада. Почалася війна. Училище, де навчався Василь, не встигли евакуювати, він виїхав додому. Німці захвативши село пішли далі на Схід. Замість них у Павлівці залишився гарнізон румин, на той час фашистського союзу. Тоді ж одна із частин Радянської Армії, виходячи з оточення, зайшла в наше село. Фактично без бою було знищено весь гарнізон румин, а це біля 120 солдат. Після цього радянська влада пішла дальше на Схід, взявши мого батька в провідники. Батька не було майже місяць. Тим часом у селі, а зокрема в нашій родині, сталася велика трагедія. 29 липня 1941 року зранку Вася і Міша пішли купатися на ставок. Прийшовши додому, сіли поснідати. Перед цим передягнулися у чисту білизну. Раптом в хату ввійшли троє німецьких вояків. Зі слів матері, здоровенного росту вояки були, до того ж п'яні. Маму побили перекладиною. Вона захищала, як могла, своїх дітей. А хлопців повели на вулицю, де гнали на розстріл багато молодих чоловіків, юнаків. Їх гнали до Книшової Греблі, так називається урочище в кінці села. В урочищі завжди в неспокійні часи проводилися розстріли. Мати було кинулася за синами. Але тут її затримав староста села. Сказавши що їх налякають і відпустять. І силою заставив маму залишитися вдома, хоча вона його словам не мала віри. Через деякий час пролунали постріли, більшість людей поранили, але їх після пострілів щитками добивали помирати... Каратели повернувшись у село дали наказ: хто буде забирати вбитих, той буде розстріляний на місці. Мати найшла їздового, який запріг коні і поїхав зі своєю свекрухою. Їздовий не побоявся за своє життя. На другий день мати похоронила своїх дітей на цвинтарі. Потім. Потім запалало село. Німці палили все, що могли спалити.

Згоріла і наша хата. Залишилися хати з твердим покриттям і частково тих, хто зміг погасити, ризикуючи своїм життям. З нашої хати залишилися, на диво, неспаленими залізна кровать і Біблія, книга, яка і зараз знаходиться в нас як сімейна реліквія.

Тепер мої думки. Думаю, коли староста спиняв маму, то він точно знав, що її сини приречені. Мабуть, він хотів спасти її, оскільки по розповідям односельчан, староста був доброю людиною. Чи був шанс моїм братам лишитися живими? Не знаю. Хоча сусідка в кінці свого життя сказала мені, що їхній дід спас своїх двох внуків, ровесників моїх братів, зробивши схованку у верболозі. Пропонував і моїй мамі, щоб її діти туди сховалися. Мама не схотіла. Мабуть, тоді думала, що краще захистить їх тільки рідна мама. Її дорікати в цьому не можна. Сусідка делікатна промовчала все своє життя, щоб лишній раз не травмувати мою маму. Добра душа була сусідка. Що до батька, то він всі роки окупації був провідником партизан. А в 1944 році, після звільнення Павлівки від німців, був призваний у іншу армію і з боями пройшов до Будапешту. Там в госпіталі і застала його довгоочікувана Перемога.

Свято Перемоги. Влучно сказав поет, що це «свято зі сльозами на очах». Люди плакали від радості, що настав довгожданий день. Люди плакали від горя – втрат родинних. А були випадки, коли пропадали цілі сім'ї, тому за ними не було кому і поплакати. Тож давайте згадаєм всіх, хто згорів у горнилі цієї страшної війни. Помолимось за їхні душі. Побажаємо, щоб земля їм була пухом. Це стосується і моїх братів.

Виросли діти. Виростуть онуки. Дай Бог, щоб вони ніколи не знали війни. І нехай будуть прокляті всі війни, які були і є на світі. Нехай будуть прокляті ті, хто їх розпалює. Миру всім!»

Зі спогадів жительки с. Павлівки Крижопільського району Романишиної Антоніни Григорівни, 1926 року народження:

«Я, Романишина Антоніна Григорівна, жителька села Павлівки, народилася 1926 році. То шо в кіні показують, то всьо придумано, як той режисер (чи як він собі придумував так і складав). А в дійсності – воно не так було, не так…

Коли началась війна, мені ісполнилось 15 років. Прийшлось мені лічно участувати. Німці до нас прийшли. Війна началась 22, а вони 22 липня – були вже в селі. А я на той час робила була в лісничистві, тут, у нас, у лісі, тий працювала в буфеті, там нас німці і застали. А перед цим, як німці мали нас там застати, ми проводили часть Красної Армії передміст – у Бершадські ліси, і коли ми вийшли з лісу, то німці вже були в селі, вже полностю зайняли село. Двигались і танки, і угіддя, тоді артилерію тягнули кіньми, тоді не таке було все механізоване. Німці у нас побули три дні і пішли вони дальше десь, у Заболотному були, а ззаді двигалась румунська армія. Румінська армія, як вступила в наше село, а ті часті, шо лишались у лісі, начали наступати з лісу, тий прийшли в наше село багато тих румінів. Общім, бой був. Побили похованих солдат на кладбищі. Ну а ми молоді, думали що це вже всьо. Прийшли назад наші, але не так то було. Вони ж не могли здержати всі часті, шо лишились, бо армія ця румунська наступала, али у вівторок 29 липня вступили карательні отряди, почали палити село. Спалили тоді 21 хату, розстріляли 12 чоловік. Наших 8 односельців і 4 чужих чоловіки. І так зостались вже перед румінською владою. Організували якусь Трансоністрію, казали. Постіпенно з плєну почали тікати наші чоловіки. Пройшло время. Десь осінню, ше пригнали євреїв сюда, в наше село. Дві партії: одні були з Буковини, а одні – з Бессарабії. Погибли тут, де коратєлі. Тут вони погибли, ось декілька чоловік. А потом пригнали плєнних. В нас тут, у конюшні зробили проволоку, тако, де конюшня була (вже порозкидали, нема). Але конюшня була тут, де наш магазин, там були плєнні – їх возили у ліс. Різали ліс, відправляли, видно, в Германію. Ті наші хлопчики, бо тоді не було так, як зара: хлопчики по 15 років, 16 їздовими були, возили туди тюки, там всяке знаряддя у ліс і передали лопати плєнним. Тий вони вночі копали. Плєнних було 20 чоловік. Часть втікло, а то найшли вони, їх розстріляли. І так начались організовуватись партизанські отряди - маленькі, тамо по кілька чоловік. Не знали в нашому селі це було: мій чоловік і Лісовський і Сидір Пустовіт, Речніков – Наді старий папа. 4 чоловіки їх придали. Найшлись такі люди, шо придали, шо вони були офіцерами. Тий їх забрали. Приїхали. Ше у нас в селі жінки пекли хліб партизанам у ліс. Видно, хтось доказав. Там, аж на краю села,там де жив був дід Малоштан, там хата була. Жінка там пекла хліб і стірала бельйо для тих партизанів. Хтось доказав. Жандарми запалили хату, а хлопчику, ну я не знаю, було 8 років, менший, то він босий по снігові аж у Торканівку втік. Руміни його не забрали, а її забрали в Балту, в тюрму цю жінку, забрали. Дунаєвська Горпина була. Вона там сиділа у тюрмі, а тоді, як наших чоловіків забрали в тюрму, вона там палила грубки. Вони там побули. Їх вивезли в Руминію. Там є на Дунаї острів Алафат, і там було 30 тисяч наших офіцерів. І ше попав, здибалися. в Москві жив, але павлівський тоже, офіцер. То їх освобождали ці американські війська, їх освободили, пішли вони в контрозведку, організували корпус, цей офіцерські

і самі офіцери, тий оділи їх в чорному такі костюми, так тоді називались, шо на смерть. Вони брали в Будапешт.

А в нас, тут уже партизан великі загони організовувалися у Вінниці, в області. В Ободівці був осередок партизанський. І вступили до нас партизани тожи 16 січня. Прийшли: передова частина партизанів, вони були в селі. А німці вже відступали і везли ранених автобусами, я автобусів тих бачила, такі, як тепер лази. Розведка поїхала німецька в село, а вони одіті в кожухах, в матинах, хто в чому, в куфайках й так, оружие покидали. Автомати – за плоти, стоять дядьки. Ті німці проїхали, обшім, свободно пропустили, і мене тоді пустили в колону ту автобусів. Я зразу туто вуличка така коло мої хати, ми ше тут не жили. Якраз тут з автомата машину розбили, переводчиків вбили і офіцер видно. Вже у вівторок, рано, десь в чотири часа вступили партизанські отряди. А в нас був партизанський отряд (я вже позабувала) загін ім. Леніна, а командував Мельник чи Григорій Якович, чи Яків Григорович. А комісар був Бурченко Дмитро (бо ж вони в нас тут, табір в них тут стояв). Уже як війна кончилась, тий був секретаром першим обкому Вінницького, остався живий. А так, такі командири були. Багато було партизан. Німці кинули всі сили. Тут такий бій ішов, шо в селі від Жабокрича в нас наступали люди Торканівки, бо там двигалися через Торканівку часто на Городище. Тий шо вони чотири дні побули, тоже не могли дальше здержати. Тий відступили в ліса, а тут пустили карательні отряди. Начали палити село, перше постройки і хати згоріли, тоді спалили всьо село. Село було під соломою всьо. Так шо постройки і хати згоріли, а людей пригнали. Обшим, партизани як були, бо у мене тоже були партизани і придлагали мені шоб я їхала з ними: та не хоч з нами, то хоть у друге село, бо вас тут живими не лишат, ну я началав голосити. Так ми осталися. А рано десь через Крикливець з Рудниці війська підійшли, бо ті не палили, а забрали своїх вбитих, ранених. А тоді вже начали німці.

Почали палити, а людей, які лишилися в селі, згонили до церкви, я там була тоже і баба… Німці, як пригнали нас, гнали нас дорогою, то у дворі вогонь вже спустився, тако ми цими вогнями коридором вже йшли. Вже на нас одежа гарача, дихати не було чим. Али вже були б попадали й так, али відси вітерець так, як з Жабокрича – стало було легше дихати. Пригнали нас до тої церкви. Поставили 3 штампових пулемети. Один пулемьот на городі, а один-на вході, як до церкви і згори. Бо вже як німці. Ну, ми ж то не розбирали. думали про те, шо ми будем живі і шо вони не будуть стріляти. Як німці вже почали заражати ті лєнти в кулемет, полягали там німці, а люди самі збіглися і в кучу попадали, і стало тихо, думали, шо ми вже побиті, чи вони живі. Вони, німці, почали розкидати цих людей і вибирати чоловіків, хлопчиків, построїли їх в колону і повели, а нас лишили коло тої церкви.

А вони ше зразу хотіли церкву підпалити, тий не могли відкрити, а там в церкві сховалося було 4 мужчини, а там, видно, двері ті ковані залізом. Били, били прикладом, так і нічого. Тий нас лишили коло цеї церкви. Ніч. стріляли і бомбили зверхи, не поймеш, і всьо небо червоне було. Таке. Жарево таке. А ми там, коло тої церкви, побули і шо ж, давай будем розходитися. Куди? Не видно, вогонь кругом. Але тоже, як від церкви була хата Ніни Славкової. Вона була без вікон і без дверей, вона була не спалена. Тий почали люди розходитися. І ми пішли дальше. Там Летова хата була під бляхою. Тоже кинули гранату туди, у ту хату, і повилітали вікна, двері. Тий там запихали ті вікна якимось драньом. Тий вже люди зійшлися, пересиділи там до ранку.

Села нема, лиш коменки стирчат. А люди повтікали. Ті – в Крикливець, ті – в Городище, в Жабокрич. Так лишились живі, голі, босі і голодні. Всьо погоріло, але якось так і вижили, а вижили чому? Тут був старий клуб. І в тому клубі (тоді дуже просо вродило в колгоспі) тий навозили туди проса. Тий так люди цим просом і спаслися. Розбирали, якісь ступи робили і пшоно так і вижили. А село почало помаленьку розстраювати. Ше 20 січня нас палили, а освободили наші десь 16 чи 17 марта, це ми ше жили в тих руїнах. Помаленько відстроювались. Чоловіків забрали, ше хто лишився, на фронт під Ясами. Так і вижили. То була війна. Не думали ми шо ще доживемо до дня».

Зі спогадів жительки села Павлівки Крижопільського району Ткач Анастасії Дмитрівни, 1921 року народження:

«Я, Ткач Анастасія Дмитрівна, народилася 1921 року в селі Павлівка, проживала постійно тут. При началі війни, коли розпочалася війна, у нашому селі з'явилися партизани. Ну знаєте, вони – люди всі такі, шо ну їсти не мали шо. Ми їм робили, давали харчі. Одежу вони не требували, в чому було, в тому ходили, але, однак, знаєте, як людина довго ходить, в них завелося всьо. Ми способствували їм. Знищували, клали в піч цю одежу, заспокоїли, шоб не згоріла. Тоді вже, як начали відступати німці, вони якраз вийшли від нас з хати і тут стояла машина. Вони зараз в цю машину, вбили тих німців, і там була одежа в них. Взяли одежу і всьо, пішли».

Чим більше проходить літ, тим вагомішими стають спогади цих людей.

Слухайте спогади людей, що бачили всі ці жахи. Запам'ятовуйте їх назавжди, записуйте і дякуйте за кожне слово, кожен жест, кожну посмішку – поки вони говорять з нами [11].

Джерела

1. **Архівний** відділ Крижопільської РДА, ф. 425, оп. 1, спр. 283, арк. 45. – (У тексті [14-62, арк. 24-25]).

2. **Гринчук, М.** Тричі розстріляне : [про с. Павлівка Крижопіл. р-ну в роки ВВВ] / М. Гринчук // Дзвони пам'яті : кн. про трагедію сіл, знищ. фашистами у роки війни на території Вінниц., Тернопіл., Хмельниц. обл. : худож. та докум. тв. / ред. Н.Й. Петренко. – Київ, 1990. – С. 66-78.

3. **Павлівка** // Історія міст і сіл Української РСР : Вінницька область. – Київ, 1972. – С. 353.

4. **Пам'ятаймо** : [про трагедію с. Павлівка Крижопіл. р-ну] // Сіл. новини. – 2011. – 27 верес.

5. **Пустовіт, Т.** Тричі розстріляне, двічі спалене : [с. Павлівка Крижопіл. р-ну] / Т. Пустовіт // Сіл. новини. – 2010. – 23 квіт. – С. 2.

6. **Трошкова, А.** Криваве Водохреща навчило павлівчан бути пильними / А. Трошкова // Вінниччина. – 2013. – 13 берез. – С. 7.

7. **Голоси** не почутих : усна історія може стати потуж. інструментом дерадянізації [Електронний ресурс] : [Усна історія, як окрема методика фахового пізнання] // Тиждень. Ua : [веб-сайт]. – Режим доступу: http://tyzhden.ua/History/49805 (дата звернення: 25.09.14), вільний. – Назва з екрана.

8. **Минуле** і майбутнє : цитати, вислови, статуси про минуле і майбутнє [Електронний ресурс] // Zemlemer інтернет-журнал : [веб-сайт]. – Режим доступу: www.zemlemer-67.ru/ua/2010 (дата звернення: 12.07.14), вільний. – Назва з екрана.

9. **Партизанський** рух : загал. характеристика [Електронний ресурс] // Партизан аналітика : [веб-сайт]. – Режим доступу: http://www.partyzan.kiev.ua/Analytics/Part_def.htm (дата звернення: 12.07.14), вільний. – Назва з екрана.

10. **Нетовкіна, Н.** Поки живемо, пам'ятайте про війну [Електронний ресурс] / Н. Нетовкіна // Почерк : [веб-сайт]. – Режим доступу: http://procherk.info/pages/netovkina (дата звернення: 12.07.14), вільний. – Назва з екрана.

Ткацтво та килимарство Чечельницького району на Вінниччині за збереженими пам'ятками і усними розповідями

В.А. Косаківський, Н.М. Шпак, А.С. Монастирська

На основі збережених етнографічних пам'яток та усних розповідей подано характеристику ткацтва і килимарства, як найпоширеніших видів ремесел і промислів українців Південно-Східного Поділля. Матеріали зібрано в смт Чечельник.

The article presents characterization of weaving and carpet weaving as the most common types of crafts and trades of Ukrainians of Southeastern Podillia, based on ethnographic monuments and preserved oral stories. Materials are gathered in the village of Chechelnyk.

Ключові слова: *смт Чечельник, ткацтво, килимарство, етнографічні пам'ятки, усна історія.*

Keywords: *weaving, carpet weaving, Chechelnyk, ethnographic monuments, oral history.*

Ткацтво – один з найдавніших видів ремесел та промислів на Поділлі. Про значне його поширення у минулі часи свідчать численні археологічні матеріали, насамперед трипільської культури, в тому числі і з трипільського поселення у Чечельнику.

Цей вид занять серед українського населення Чечельницького району в кінці XIX–XX ст. був найбільш поширеним. За даними Л.Т. Трофімова, на початку XX ст. в селах і містечках тодішнього Ольгопільського повіту (нині вони у складі Чечельницького району Вінницької області) ткацтвом займались: у Лугах – 20 дворів, а в них – 20 осіб; Стратіївці – 15/15; Берізках Чечельницьких – 29/30; Демівці – 15/30; Любомирці – 20/20; Кривецькому – 10/10 (нині у складі с. Тартак – авт.); Чечельнику – 13/13; Куренівці – 20/20; Поповській Греблі (нині с. Червона Гребля – авт.) – 50/50; Анютині – 5/5 (нині у складі с. Тартак – авт.); Британці – 50/50; Рогізці – 50/50; Рембівці –20/20 (нині у складі с. Рогізка – авт.); Вербці Старій – 40/40 (нині у складі с. Вербка – авт.) [1, с. 264].

На прикладі побутування ткацького і килимарського ремесла в смт Чечельник подамо загальну картину його поширення в досліджуваному регіоні у XX ст.

Мабуть, не помилимося, якщо скажемо, що кожна українська родина на Поділлі висівала та об-

робляла коноплі, які йшли для виготовлення різноманітних тканин, необхідних у господарстві. Для цієї ж потреби використовували вовну овець, зрідка льон та ще купували готові бавовняні нитки, з яких виготовляли полотно з назвою «бамбак».

Для висівання конопель вибиралися ділянки землі, розташовані в низинах, по берегах річок. Вирощені коноплі збирають двічі. Перший раз влітку, коли вибирають «плоскінь», а другий раз восени, коли вибирають «матірку». Вибрані коноплі в'яжуть у невеликі сніпки і досушують, а потім вимочують у річці, ставку, копанці. «Плоскінь» мочать влітку, а «матірку» – восени. Тривалість мочіння залежить від температури води. Вимочені коноплі сушили. Несли їх додому. Вдома брали жменю конопель у руки (казали «ручайка») і на «бательні» били, щоб розбити стебла. Побиту «ручайку» перепускали на терницю, де від волокон відходили великі частини розбитого стебла. Після терниці «ручайку» чесали на щітках з металевими «зубами». Перша щітка велика – дергальна, друга – менша. Використовували також ще одну щітку, виготовлену зі свинячої шерсті. Вичесану ручайку із зав'язаними попередньо кінцями називали «куклою». З «кукли» пряли тонку нитку на тонкі полотна.

На щітках під час вичісування ручайок на «кукли» залишалися короткі волокна – «клоча». Їх відбирали окремо та пряли з них товсту нитку, з якої виготовляли товсте («радовляне») полотно. «Кукли» і «клоча» пряли окремо. «Кукли» пряли веретеном або прядкою; «клоча» – лише веретеном. На прядку воно не йшло, бо було товсте. «Куклу» або «клоча» «навивали» на «кужіль», з якого і пряли. Напрядені нитки змотували на мотовило. При цьому нитки рахувалися на «чисниці» і «пасма». Одна «чисниця» – три нитки, а одно «пасмо» – десять «чисниць», тобто тридцять ниток. Кожне «пасмо» перев'язували окремою ниткою. Намотавши потрібну кількість пасом, утворювали «міток». У «мітках» нитки при потребі фарбувалися. «Міток» розкладався на «вияшках» і змотувався у клубок. Клубок починали змотувати на «качаник». В селищі були відомі два види вияшків. Одні – на тринозі, а інші – на невеликій дерев'яній колоді. На триногу чи колоду клалася хрестовина з «качками», на які розкладався міток. З клубків нитки снували на «снувалці». Посновані нитки навивали на вал основи у ткацькому верстаті, розклавши їх попередньо на ритках. На сукалі нитки намотували на цівки, які вкладались у човники. Начиння до ткацького верстата виготовляли на спеціальному станкові. Для кожного виду тканини було своє начиння.

Ткацький верстат був майже в кожній хаті. Ткачами були виключно жінки. В різні роки ткачами були: Косаківська (Д. Петришина) Мотра (близько 1898-1968 рр.), Жмурко (Д. Петришина) Д., Жмурко (Д. Косаківська) С.Ф. (1898–1978), Бучацька А., Кулинич (Д. Ящишина) О. та її дочка Санька, Терещук О.Т. (1914-1961), Терещук Г. (близько 1904-1984), Ободянська М. Ткали ці жінки, в основному, у першій половині XX ст., хоч окремі працювали ще й у 70-х роках.

Ткачі з ниток різної товщини виготовляли різні види полотна. Полотно, виготовлене з конопель, називалося «грибінне», з бавовняних ниток – «бамбак». Інколи основу робили з конопель, а поробляли бамбаковими нитками. Робили також полотно з вовняних ниток, інколи – основа з конопель, а поробляли вовняними нитками. У середині XX ст. пряли також нитку з бавовни (вати) і добавляли при виготовленні тканин. Крім полотна для одягу ткали «рядовину» (вона йшла на виготовлення ряден, чоловічих штанів, спідниць), рушники, скатерки, налавники, підвіконня (залавники) та килими. Окремо виготовлялася вовняна тканина, яку у с. Стратіївка на «фолюшах» збивали на сукно. Із сукна виготовлявся верхній одяг – чугаїни, мантини, пальта [2; 3]. З «клоча» сукали мотузки.

Жителька смт Чечельник Годована Ганна Петрівна, (1928 р.н.) розповіла про прядіння і ткацтво, яким займалась її мати: «Мама сіяла коноплі. Потім вибрали, пов'язали у середні сніпочки, бо добре носити в річку. Мочили. Вимочили, сушили. Носили додому. На бательні били. Бательня на чотирьох ножках. Побили жменю і на терницю. На щітку чесали. На малу – кукла (на полотно). Клоча на радовину. Прали кукли прадкою або веретеном, а клоча на прадку не йде. Мотали на мотовило. Знімали, красили, звивали (вияшки). На качаник мотали, на клубок. З клубків снували. Мама робила на верстаті.

Як появився бамбак для основи то поробляли коноплями, а було так, шо то і то конопляне. Полотно грибінне, рушники чисті і фасольками, радна, налавники, підвіконня. Рушники бамбакові ткали ше в кінці 60-х років [2].

Полотно і «рядовина» ткалися технікою простого полотняного переплетення. При тканні рушників, скатерок, налавників, підвіконь поєднувалися декілька ткацьких технік: просте полотняне переплетення, перебірне ткацтво (у селищі кажуть «пороблено фасольками») та саржеве переплетення. Набагато складнішою була техніка ткання килимів, залавників та килимових ряден.

Ткали рушники неорнаментовані, чисті (для витирання обличчя та рук), з кількома тонкими кольоровими смужками по краях. Такими є рушники Жмурко С. та Терещук С. Жмурко Д. ткала кілкові

рушники: тло з невідбілених конопляних ниток, а кольорові смужки «фасольками» розміщено по всьому полі рушника. На кінцях рушника смуги орнаменту товстіші і насиченіші, по середині вони тонкі. Кольорова гама стримана: чорний, червоний та охристий кольори (заполоч) на природному фоні конопляних ниток.

Подібними до цього рушника є і скатерки, ткані тією ж авторкою та Ободянською Марією. Відмінність лише в тім, що широкі та вузькі смуги орнаменту розташовані рівномірно по всьому полі скатертини. Перебори-фасольки, виконані товстими вовняними нитками, виступають над загальною поверхнею скатерок і створюють своєрідне рельєфне тканння. Скатертини, які ткала Жмурко С., більш стримані у своїй кольоровій гамі. Смуги орнаменту нешироκі, ткані нитками сіро-синього кольору, але однакової товщини і розміщені по кінцях скатерки.

Ще в 70-ті рр. ХХ ст. в селищі ткали рушники, але вже виключно з фабричних ниток. Орнамент у вигляді широких та тонких кольорових смуг, які чергувалися між собою, розміщених по краях рушників. Середина рушника – чиста. Кінці рушника оформляли по-різному. В одних – їх просто підгинали, в інших – нитки основи випускалися, зв'язувалися, утворюючи тороки. В окремих рушниках краї прикрашені вив'язаним гачком мереживом. Такими рушниками прикрашали хату (ікони, картини, фотографії та інше) та перев'язували на весіллі.

Налавники, окремі підвіконня, виткані в смужку, та рядна дуже схожі між собою, їх орнамент складається з різнокольорових смужок, які чергуються між собою. В одних налавниках смужки різної товщини, в інших – вони однакові. Однакової ширини смужки і в рядах, які ткала Жмурко С.Ф. Кожна широка смужка відділена одна від одної жовтою тонкою, в кілька ниток, смужкою [4].

Окремим процесом, який пов'язаний як з ткацтвом, так і з доглядом за одягом, є прання і відбілювання ниток, полотна та одягу. Мітки ниток, полотна або одяг (сорочки та інше) клали в дерев'яне «жлукто». На самий низ «жлукта» клали солому, попіл, пересипали попелом з дров мітки, сорочки, полотно тощо. Попіл з соломи не використовували, тому що тканини від нього лише забруднювалися. Потім заливали гарячу воду (кип'яток) і цілу ніч парили, а вранці несли до копанки і там полоскали на кладці. Полотно вибивали праником, або вибивали його до кладки. Мокре полотно розстеляли по траві біля річки і білили на сонці. Висохне – знову мочили, знову розстеляли і білили. Чим більше білили, тим біліше воно ставало. Білили також взимку на морозі [2].

Килимарство в Чечельнику – це різновид ткацтва, тому що ткалися килими на тих же горизонтальних ткацьких верстатах, на яких ткали всі вище описані види тканин. Їх виготовляли ті ж самі майстрині. Килими в селищі виготовлялися виключно для власної потреби, найчастіше як придане для дочок. Килимовою технікою «на пряму межову нитку» ткали власне килими, килимові рядна та підвіконня (залавники).

Найдавніші зразки килимів, виявлені нами в селищі, відносяться до середини XIX ст., а найпізніші – виготовлені в середині 60-х рр. ХХ ст. Найдавнішим датованим килимом є виріб 1879 р. Всі килими виготовлялися з двох або трьох окремих частин, які потім зшивалися. Частіше ткали з трьох частин: середня – широка (60-80 см), а бокові – вужчі (30-50 см). Рідше ткали килими з двох частин, які зшивалися широкими боковинами докупи.

Килими, виготовлені в Чечельнику, можемо поділити на килими з геометричним та рослинним орнаментом. Найдавніші зразки дуже схожі з килимами Бершадського району, особливо із села Яланця. Композиція в килимах розміщена горизонтально. В основі килимів з геометричним орнаментом лежать ромби, квадрати, прямокутники, які, чергуючись, створюють відповідну колориту кольорову гаму.

Килими з рослинним орнаментом також різняться між собою. Більш давні (XIX ст.) – вазонного типу. Орнамент представлений великими вазами, в яких розміщені букети квітів. На килимах кайма не виділена, але її малюнок складається з хвилястої лінії (безконечники) та квіткових мотивів, які об'єднані з нею. Такі ж килими ткали в Чечельнику і на початку ХХ ст. У першій третині ХХ ст. на килимах вже зображаються букети квітів, або великі квіти. Букети квітів розміщуються один біля одного по горизонтальній площині. Квіти дуже геометризовані, а листя в букеті нагадує листя папороті. Кайма прикрашена хвилястою лінією з квітами та листям. Зустрічаються килими, в яких поєднано рослинні та геометричні мотиви. В інших килимах цього часу центральну частину займає велика гірлянда – хвиляста лінія з квітами та листям. Такими є килими роботи Терещук Г. (близько 1904-1984) та Терещук О.Т. (1914-1961).

У 40-60 рр. килими ткали вже зрідка. В основі композиції килимів цього часу – традиційні букети квітів, але це вже букети троянд, які набули поширення у вишивці. Поряд з килимами ткалися також килимові рядна та килими підвіконня (залавники).

З 50-х рр. ХХ ст. у побуті жителів селища використовуються килими, виготовлені в Молдавії, а з часом і килими фабричного виробництва. У 80-ті роки поширилися вишиті килими, які є в побуті Чечельника і сьогодні [4].

Окремо слід зупинитися на килимах з родини Жмурко (Косаківської) Соломії Филимонівни (1898-1978), яка, перейнявши працьовитість від своїх батьків, а особливо по жіночій лінії від матері Оляни, любила ткати на верстаті. Ткала полотно, налавники, залавники, рядна, доріжки та килими.

Першого килима виткала для себе ще в кінці 40-х рр., а в 50-х рр. виткала ще чотири – дочкам в придане. Всі килими, виткані для дочок, подібні між собою. Їх центральну композицію складають два пишних букети троянд. Малюнок для килима (букет троянд) побачила на вишитій старшою дочкою Люсею картині. Малюнок їй сподобався і тому вона перенесла його на килим, зобразивши поряд по два однакових букети. Тло всіх килимів чорне. Килими різняться між собою лише деталями кайми. Кайма килима для дочки Люсі однакова з усіх сторін – гілка з квіткою, пуп'янком та листками. Такі квіткові гілки в каймі розташовані рядком навколо двох центральних букетів. Таким є і другий килим для дочки Софії, за винятком двох вертикальних частин кайми. Тут трояндова гілка замінена фіалками.

У килимових ряднах майстрині, як і в килимах, тло чорне. Середина рядна без орнаменту, а по краях – орнаментована кайма: квіткові гілки подібні за стилем виконання до гілок на килимах. На другому рядні квіткова гілка дещо натуралізована, а біля однієї з гілок виткано песика червоно-цегляного кольору з піднятим хвостом, білими лапками та білим нашийником.

Слід згадати і про виткане бабусею Соломією вузьке та довге (677х56 см) підвіконня-залавник, на чорному тлі якого рядком покладено трояндові гілки [5, с. 36].

Цікаві роботи виткала і сестра Соломії – Остаф'єва (Косаківська) Палажка Филимонівна (1904-1991). Це невеличкі сюжетні килимки – з павичами (на ньому виткано дату – 1964 р.), з папугою на виноградній гілці та традиційний для другої половини ХХ ст. килим з трьома букетами квітів, середній – з трояндами, а бокові – з стилізованими квітами. Кайма цього килима складається з рядка квітів. Тло кайми чорно-сіре [6, с. 563-564].

Досить детально про роботу за ткацьким верстатом Жмурко (Косаківської) Соломії Филимонівни розповіла її дочка Вікторія та внучка Тетяна. Обидві респондентки були не лише свідками, а й активними помічниками-співавторами ряду тканих виробів майстрині.

Крупеня (д. Жмурко) Вікторія Миколаївна (1928 р.н.) згадала наступне:

«(Бабка крім килимів, що робила ще на верстаті? Мама Ваша). Рушники ткала. Да! І полотно. *(А яке полотно?).* Всяке. Було тоненьке, а було таке грубше. *(А з чого вона робила його?).* Тоненьке більше з льону, а то вже… *(А де вона той льон брала?).* Сіяли, сіяли. *(Сіяла бабка льон?).* А шо. Мочили прадіво. *(То коноплі чи льон?).* І коноплі і льон був ранчи. Да! *(Нє, ну то бабка сіяла льон?).* Мині кажиця, шо сіяла, я шось так повністю ни скажу тобі.

(А де бабка мочила?). Тож возили аж туди мочити на річку, до опусту, нишчи, аш туди. *(Аш там мочили?).* Да! *(А тут не було?).* А де було? Там така попід станцію, по ту сторону догори річечка така тикла, туди до Сулими в ту річку. І всьо. І більш нічого. *(А хто возив до опусту?).* А самі. Двуколка. Запрягалися. Тручали менші, більші тягнули, управляли і так возили, і туди і відти. *(То це було до війни, чи після?).* У війну саму. Ну а шо? Більше всього пам'ятаю. …

(А де бабка коноплі сіяла на городі? Де саме?). Не на городі, не на городі. Город в нас був. Половина жита, а половина, там, коло хати, тут де садок, грядки, а туди картошка і фасоля там, і соняхами обсажена. А коноплі десь сіяли. Я ни скажу де. Десь на Сухому Яру, туди. *(Шо там Ваше поле було?).* Там дід Жмурко мав землю. *(Дід Сіргєй?).* Да. Туди як вже виїхати с того… Як то вони називали, називалося? Ну, опшим, за силом вже. *(По долині туди? Да. До Василівки?).* Нє, нє. Не до Василівки. Сюди вже по Сухому Яру, сюди, по цьому. Сухий Яр називався. Доходи. Згадую. То він там мав. То садив бахчу. Там такіго, можи, трохи більші *(показує рукою розмір кавуна – В.К.)*, ті гарбузи були. *(Дід Сергій садив?).* Дід Сіргей, дід Сергій. Да! Тримав ту землю. Бо мамині, то мали під лісом свою землю. Дід Філімон. *(Дід Філімон?).* Так. *(А багато він там мав землі? У Ромашковому, чи нє?).* Там, там, там. У Ромашковому, під лісом. Там така ложбина була до лісу і там поле. А чо я знаю? Бо мене всігда брали. Як ни коня там треба водити, коли орут їго…

(Ви казали, шо робили з мамою на верстаті? А як Ви робили? Ви казали, шо Ви помагали? Шо мама заставляла робити?). Так, так. Мама в нас робила. Люся ни касалася того. По узору. Так як вишивку. Тай так нитки ці йдут. (*Основи*?). Да. Основа. Три чиснички тих узяти. Ти ж знаєш як узор вишиваїця. (*Да*). От дивися. Йдеш підряд. Але я такої вишивки не знаю. *(Так як Ви щитали?)*. Значіть так. Три хрестики взяла зиленим, а квітка вже начинаєця чирвоним. Значіть тожи треба було взяти ни-

ток п’ять. Як яка квітка. І так поки повністю то по узору не перебиреш. (*Радочок*?). Цілий рядочок. Там метир чи там більши? Тожи так само. Прибила (*Лядою*?). Ногами пирибрала (*підніжки* – В.К.). *(І йдемо на зад?).* Да, да, да. *(Ну то Ви з одного боку)*, а Соня з другого, а мама по середині.

(Ну, а узор який був? Де Ви узор брали? Звідки щитали?). Де брала узори? Десь… *(Бо казала тьотя Люся, шо ті рози, шо вона картіну вишила і це бабка з тої картіни щитала)*. Можи бути, можи бути. Я вже шось не пригадую. *(Щитала і пириносила).* Так, так, так. *(Бо я дивився та той Ваш, мамин і тьоті Люсін в мене є і баби Палажки).* Так. *(Килим. А вони різні. В баби Палажки там нитки другі. А на ці то казали, шо брали нитки з парашута німецького?)*. Брали. Там усякі були. Там були шерстяні, там були шовкові с того парашута. Красили. *(А де той парашут найшли?).* А від нас дуже на Кирпову гору добре видно. (*Ага*). Самольот підійшов, скидают продукти німцям, бо німці там були. *(То продукти чи людей, десант, чи продукти?).* Нє, нє. Продукти, продукти скидают. Ну то стоїмо тут тай дивимся. Тут солдати. Дадут тобі бінокль. На дивися. Бо так шо ти тут побачиш? Бачиш шо там люди вештаюця, підвода під’їхала. А так вже в бінокль то тоді вже шось соображаєш, чи то в гражданському, чи то в… Вони тут окопалися і поки вигнали відти тих німців, то тут вони шкоду робили вилику. То за нашою хатою повкопувалися і туди стріляют. Якось було так, надвечір вони начали. Ниділі дві вони обкопувалися, а потом сиділи там. Прийдут і молоко забирали, бо їсти хтіли. Просили то всьо. І кухня своя була. Всяко там було. Ну і тоді просимо, шо ж Ви туди стріляєте. Там наші батьки. Бо ж на ті сторони вони жили. Не на Капітанкі, а туди в ту сторону. А він каже: «Осьо (*показує рукою*), ми стріляємо або на воду, або туди на поли». *(То Ви бачили ці парашути, як вони…?).* А парашути дужи виликі… *(Ну, то Ви бачили ті парашути? Скільки їх литіло? Два, п’ять, десіть?)*. Нє. По одному кидали. *(По одному кидали?).* Да, по одному кидали. По одному. *(А шо, вже як наші пішли, то пішли і знайшли той парашут? Як його знайшли?).* Там жи ж люди жили. Як воно називалося? Тут Капітанка, а там… (*Комісарка*). Комісарка. Тож там люди жили. То вони брали. Але нічого з ними не робили, а принесли сюди до нас. Я не знаю? Ми не ходили туди і не брали. *(То Ви ни помните, як попали парашути до мами? Як ці нитки попали?).* Ни скажу. Ни скажу. То ми роспускали їх. Ми парашути роспускали на нитки. А як… *(Стропи, чи саму тканину на нитки?).* Тканину і стропи. Всьо роспустили. Там грубші нитки, там тонші. То роспускали. Ну а шо, як люди ни знали, шо з них робити. Притягнули. Мама: «Давайте, – каже, - діти будемо начинати шото з них робити». *(Сама мама їх красила?).* Так, так. *(А краски де брала? В жидів купувала на базарі?)*. А краски? Нас снабжала Одеса всім. Якби не Одеса, то ми б не мали ні дрожжів, нічого абсолютно. …

У хаті стояв верстат, так як і в нас літо й зиму. Так було і в діда…

… А нитки там які хоч. І с того парашута шовкові красила, і ширстяні, і цибульою красила, і бузиною, і ше шось таке було... Шош це ше таке було, шо красили? (*Якоюсь вільхою можи? Чи дубовою корою? Ні?)*. Цього я тобі не скажу, не скажу. Али ж ше краски були. В Одесу спікулянти їздили то вони продавали нам красок. То брали в них… [7].

Внучка бабусі Соломії – Кабан (д. Лемішевська) Тетяна Яківна, 1955 р.н., розповіла: «Я помню рік 60-61. Як наступала зима, то вже дід ставив верстат у хаті. От. А бабуня собирала нитки, пряжу, основу. Пряжу красили. Ну, чим красила? Краски такі, на крашанки, ото шо були. Розові там. Добавляла там шо нибудь, робила чирвону краску там. Ну тоді вже стали появлятись і в продажі зилені там, всякі. Тьотя Тося приносила якісь нитки. Такі вони як ватяні були, нитки. І оце ми крутили пасьма. *(А не з мішків розпускали?)*. І з мішків розпускали. І з мішків розпускали, з обикновєнних, кропив’яних, красили. Ну як треба було жовтий, напрімєр, цвєт, то брали ці нитки, такі як з вати. Такі вони якісь настоящі. Тоді вони були хебешні, тільки не кріпкі вони такі були. *(Благенькі).* Ну я так понімаю, шо ними зашивали мішки, ото сахарні. Знаєш? (*Угу*). От. Ну тьотя Тося тоді ж на заводі робила. То вона приносила. То ми красили в жовтий колір їх. Ну от! А такі всі то з мішків фабричних. *(А ти пам’ятаєш, як красили? На кухні оцій, тут на вулиці?).* Да! Нє, у хаті, в кухні в казані варила. Такий казан спеціально був. Начинали… Но він вимитий був. Начинали з жовтої краски. Сначала жовту розводили. Тоді жовту мішали з розовою. Получалась чирвона там чи оранжева, ярка. Да. От. Тоді зилену, там голубу. Ну, потом зилену робили. Тоді жовту мішали із зиленою, була голуба чи синя. Ну, яке воно вже получалося. Типер уже кольори красіві, а тоді ти ж сам знаєш, які вони були. Кіп’ятили в цьому казані. Ну от. Потом сушили. Це вона прокіпятит там, я вже не помню скільки. Вона там. Но знаю, шо кіпятили ці нитки. І тоді вода з уксусом. Вона їх виполіскувала. (*Закріпляла*). І вішала. Воно там, над плитою, капало. Миски підставляли, стікало, сохло. І тоді вже ці пасьма змотували в клубки і вона на човники пиримотувала. *(І ти змотувала?)*. Ну да, ну да. *(З Тамарою?)*. Нє. Тамара уже взросла була. Ми з бабуньою вдвох. Я ж в них всьо время була. Вони ж вдома жили, а я у бабуні пошті всьо время. То це ми таке робили. От. А в сінях

ставили… Я ни знаю, як воно називалося. То шо основу... (*Снувалка*). Снувалка, да. *(Є в мени, є)*. Ставив дід у сінях. *(Мама твоя віддала. Є верстат, снувалка…)*. Ну бабуня робила основу для цього. Це ж треба було понімать, як її там зробить. Ну, я знаю, шо сиділи там, шось мотали, но я цього ни понімала. Ну а тоді цілу зиму… вона бире узор, дивиця, так як вишивати, так вона на станку. Основа вся чорна, а цвіти уже по кольорам. *(Ну, і з того шо бабка робила, шо ти запам'ятала? Ну із того? Рядно робила? Килим робила?)*. Ну, килими оці, читири чи п'ять штук, скільки вона робила всім дівчатам. Дяді Толі я ни знаю, робила вона чи нє? От. Підвіконя робили. Це я знаю. Бо я ше… Підвіконя вона розрішала мені робить. Бо там ни сложно. Напрімєр, п'ять рядочків розового, тоді жовтеньке, чи біленьке всередині знов і полоска чорного. То Вона мині розрішала його ткати. *(А малюнок у голові, чи був намальований?)*. Нє. Малюнок у неї на коври намальований. Ну як от вишивка. *(Бумага була? Там є. Твоя мама картіну мені віддала. То казала шо ті рози…)*. Да, с картіни. *(С картіни брала бабка, щитала)*. Да, с картіни. Вона брала картіну, дивилася і робила. А підвіконя з голови. Шо там. Там уже ж полоски, в основном, тай усьо. А коври да. Ото ж вона центр робила. Ну там метир, чи скільки? Чи 70 сантиметрів, а потом ше… Вокруг такжи ж ше вона робила такий тіпа орнамент. (*Як рушника*). І пришивали. Тоді зшивала. І це китиці там на краях в'язали. (*Угу*). Оце так.

(У мени є баби Палажки килими. Ти не була в Анютині?). Була. *(У баби Палажки там є дата – 1964-й. Такий невеличкий килимок над ліжком, з павичами)*. Нє. Я такого не помню. Я помню тільки оці з розами, як бабуня робила. *(Нє, то це бабуня. А баба Палажка в Анютині тожи мала верстат і тоже робила)*. Може. Я не знаю. *(Килим з розами тоже був витканий. Хто їх навчив?)*. Ну як. Бабуня мині розказувала… *(Звідки бабуня вміла і звідки баба Палажка вміла?)*. Бабуня мині росказувала, шо вони з дєтства вчилися. *(Мама їхня, баба Оляна?)*. Да. Шо їх мама… За бабу Уляну я ни знаю. Вона казала, шо нас учили з дєтства оце усе робить. Бо я питала… *(Ну то мама вчила?)*. Навєрно ж, мама. Я так думаю, шо мама. *(Бо я тьотю Тосю питав тожи, а вона кажи… Я питаю: «А хто Вашу маму вчив?». «Ни знаю, – каже, – може баба. Можи й баба. Бо був старий килим у нас. А там було дві останні цифри – 95». 1895. Я кажу: «Тай де він?». «А чо ти раніше не прийшов? Ми його потоптали, викинули і спалили». А то, наверно, був бабин. Бабі Палажці придане напевно попало давніше)*. Так вона мині казала, шо з дєтства мине вчили. Бо вона все мені казала: «Учися. Тай будеш уміть, тай будеш робить». Ну тоді ж ніхто ни знав, шо таке время наступи, шо вже такого не нада буде нам робить. А тоді бігала там, як дитина, коло неї та дивилася, та просила: «Вчіт мине, як оце ткать його». То ці дорожки, шо на пол… Тож це вона… Биз неї… Вона там їсти варить, а я собі роблю. *(Показала, як підніжки натискати?)*. Ну да, пириминать педалі, основу. Туди-сюди, туди-сюди і забить етім (прибити лядою – авт.) харашо [8].

Килими Чечельника експонувались на виставці «Килими Поділля», яка проходила в етнографічному музеї при кафедрі етнології ВДПУ ім. М.Коцюбинського з вересня 2008 по січень 2009 рр. Уже майже три роки вони експонуються у Державному історико-культурному заповіднику «Межибіж», що знаходиться в смт Меджибіж на Хмельниччині.

Отже, ткацтво та килимарство Чечельниччини є вагомою складовою народної культури українців. Значний інтерес до них вони викликають і нині.

Джерела та література

1. **Трофимов, Л.Т.** Ткацкий промысел в Подольской губернии / Л.Т. Трофимов // Кустарные промыслы Подольской губернии. – Киев, 1916. – С. 182-289.

2. **Запис** Косаківського В.А. 11 лютого 2000 р. від Годованої Ганни Петрівни, 1928 р.н., жительки смт Чечельник.

3. **Запис** Косаківського В.А. 9 травня 2000 р. від Ящишина Олексія Федоровича, 1915 р.н., жителя смт Чечельник.

4. **Польові** спостереження авторів 2000-2008 рр.

5. **Косаківський, В.А.** Килими моєї бабусі / В.А. Косаківський // Український килим: генеза, іконографія, стилістика : тези і резюме доп. Міжнар. наук.-практ. конф. – Київ, 1998. – С. 35.

6. **Косаківський, В.А.** Килимарниці з родини Косаківських / В.А. Косаківський // Матеріали XI Поділ. історико-краєзнав. конф. / редкол.: О.М. Завальнюк (відп. ред.), Л.В. Баженов, І.С. Винокур та ін. – Кам'янець-Поділ., 2004. – С. 562-564.

7. **Запис** Косаківського В.А. і Шпак Н.М. 9-10 травня 2013 р. від Крупеня (д. Жмурко) Вікторії Миколаївни, 1928 р.н., уродж. смт Чечельник, жительки м. Тернопіль.

8. **Запис** Косаківського В.А. і Шпак Н.М. 1 жовтня 2013 р. від Кабан (д. Лемішевської) Тетяни Яківни, 1955 р.н., уродж. смт Чечельник, жительки ст. Бобрик Броварського р-ну Київ. обл.

Образ *турка* у фольклорі українців українсько-молдовського пограниччя (між міфопоетичним стереотипом та досвідом міжетнічної комунікації)

Н.А. Пастух, О.М. Харчишин

У статті на основі власних записів фольклорної прози, здійснених на українсько-молдовському пограниччі, проаналізовано семантику образу турка та базові мотиви за його участю. Увагу зосереджено на двох визначальних чинниках, важливих у ході конструювання образу іноземця, – реальному досвіді міжетнічної комунікації на теренах порубіжжя та внутрішньофольклорних міфопоетичних механізмах зображення чужого

Ключові слова: образ іноземця, фольклорний мотив, українсько-молдовське пограниччя.

The article analyses semantics of a Turkman image and basic motives with his participation based on own records of a folk prose made on the Ukrainian-Moldovan border. The attention is focused on two determining factors having the importance while designing a foreigner image: real experience of interethnic communication on the territory of borderlands and inner folk mythopoetic mechanisms of designing of something foreign.

Keywords: *image of a foreigner, folk motive, Ukrainian-Moldovan frontier.*

Задекларована проблема постала в контексті наукового осмислення фольклорної традиції українців на теренах українсько-молдовського пограниччя. Відтак в основі статті – матеріали, які збирали автори цієї статті упродовж 2005-2009 рр. під час теренових обстежень українсько-молдовського суміжжя (на території України – Кам'янець-Подільський, Дунаєвецький, Новоушицький р-ни Хмельницької обл., Мурованокуриловецький, Шаргородський р-ни Вінницької обл., 2006 р., а також Заставнівський і Кельменецький р-ни Чернівецької обл., 2008 р., на території Молдови – Фалештський, Єдинецький, Окницький, Дондюшанський р-ни, 2006 р.; Дрокіївський, Синжерейський, Флорештський р-ни, 2007 р.; Бричанський р-н, 2008 р.; Дондюшанський, Єдинецький р-ни, 2009 р.)

Проблема об'єктивно достовірного та вигаданого в конструюванні фольклорного образу вже не одне століття викликає інтерес, спонукаючи до нових досліджень. Останніми роками особливо запотребуваною виявилась тема формування візії іншого, яка об'єктивізувалась у низці досліджень, присвячених етнічному образу сусіда в умовах контактних зон [1]; [2]. Образ іноземця, що сформувався у народній свідомості і втілився в жанрах усної словесності, цікаво синтезує в собі позафольклорний реальний досвід міжетнічної комунікації та внутрішньофольклорні міфопоетичні механізми зображення чужого.

Так, позафольклорними чинниками зумовлені такі закономірності, значущі в контексті розкриття проблеми: 1) саме на помежов'ї, як ніде інде, уснословесна традиція активно послуговується образом іноземця та усіляко інтерпретує його; 2) у текстах загальноукраїнського фольклору згадано головно ті народи, до яких українці мали певну історичну дотичність; 3) фольклорна традиція того чи іншого пограниччя звертається у своїх творах передусім до тих чужоземних образів, які саме в умовах цієї контактної зони є актуальними; 4) сформований унаслідок історичних взаємозв'язків комплекс уявлень про національний характер, зовнішній вигляд, мовні особливості, своєрідні риси побуту, поведінки тощо трансформується у фольклорному тексті в певні сумарні знання про культурні особливості, історичну долю тощо. До перелічених позафольклорних факторів долучаються власнефольклорні, за якими конструювання образу відбувається на основі стійких схем сприйняття будь-якого чужоземця, вироблених ще в надрах міфологічного світогляду. Відтак семантичне наповнення іноетнічного сусіда (незалежно від того, про кого саме йдеться) – традиційно амбівалентне: з одного боку, чужинець небезпечний, ворожий, нечистий, з рисами «нелюдськості» (відсутність «людської», тобто своєї, зрозумілої, мови; відсутність «людської», тобто істинної, своєї віри; незвичний побут – кочовий спосіб життя тощо), з іншого боку, надприродний, втаємничений у сакральні знання, відповідно пов'язаний із достатком, родючістю тощо.

Спробуймо проаналізувати взаємодію історичної конкретики та фольклорної поетики у творенні образу іноземця. Отже, як засвідчили власноруч зібрані матеріали та як вже неодноразово стверджували дослідники етноконтактних зон, саме на прикордонні відбувається активна культурна інтерпретація поняття інший [3]. Таке прагнення зрозуміти свого іноетнічного сусіда логічне: як відомо, «через про-

цес дистанціювання себе від «інших» кожна етнічна група намагалась осмислити (у звичних для неї категоріях і термінах) свою несхожість і свою відмінність від сусідніх народів, утверджуючи під час цього свою ідентичність і свою систему цінностей» [4, с. 23]. Відтак на порубіжжях, де питання збереження ідентичності стоїть особливо гостро, таке дистанціювання, виражене в тематичному фольклорному сегменті, присвяченому осмисленню іншого етносу, набуває неабиякої актуальності.

Так само відомо, що в текстах українського фольклору частими, неспорадичними є згадки про ті народи, до яких українці мали певну історичну дотичність, а саме: татари, турки, литвини, ляхи, євреї, цигани, німці, шведи, вірмени, волохи і т.д. Однак на відміну від центрального масиву, де всі вище згадані й не згадані етноніми фігурують в усній словесності без чіткої регіональної прив'язки, більш-менш рівномірно, на порубіжжях виразно проявляються образні пріоритети: у фольклорі кожного окремо взятого пограничного терену на перший план виступають саме ті етноси, із якими українці сусідували та сусідують упродовж століть. Відтак у слободах українсько-російського помежов'я розповідають передусім про хохлів та москалів[1], у селах українсько-білоруського пограниччя вже передбачувано повідатимуть про пудляшів і литвинів [2], на українсько-польському етнічному суміжжі згадуватимуть передусім про русинів (гайдамаків) та ляхів (мазурів, яциків) [6] і т.д. Візія, сформована внаслідок реального досвіду спілкування, виливається в цікаву картину: так, у воєнних мотивах фігурують, як правило, реальні загарбники України татари, турки, у мотиві купівлі чогось казково красивого і рідкісного – крамарі всіх часів і народів євреї, вірмени, німці, для обрядових бешкетів обрано націю, асоціальні побут, поведінка якої (з погляду українців) дають широке поле для пародіювання, створення гротескних картин, – йдеться про циган.

Повертаючись до українсько-молдовського пограниччя, зазначмо, що в українському фольклорі цих теренів найчастіше фігурують образи циган, румунів, молдаван та турків. Якщо інтерес до циган, румунів та молдаван зумовлений спільним проживанням цих народів на окресленій території та відтак посутнім представництвом цих етносів серед населення порубіжжя [7], то спомини про турків пов'язані передусім зі складною історичною долею цих теренів. Так, землі Молдови вже в XVI ст. потрапили у васальну залежність від Османської імперії, залишаючись у ній упродовж трьох століть. На Поділлі також упродовж нетривалого часу (1672-1699) внаслідок нападу Османської держави на Польщу перебували турецькі війська. Тому тема турецького панування та турецьких набігів, як і загалом образ турка, дуже актуальні в усній словесності порубіжних з Османською імперією теренів (Буковина, частково – Поділля), чи тих земель, які були захоплені та приєднані до неї (Бессарабія). Зупинімося на образі турків з огляду на кілька моментів. По-перше, цей етнонім трапляється у фольклорі українців з давніх-давен та відтак устиг «обрости» виразними стереотипними значеннями. По-друге, він відомий фольклорним жанрам усіх регіонів, що дозволяє зіставити семантику та частотність фігурування цього образу на українсько-молдовському пограниччі з іншими теренами.

Отже, турки передусім постають у контексті пам'яті про війну, про винищення людей та плюндрування земель, що є зрозумілим з огляду на відому з історичних джерел нечувану жорстокість османських завойовників щодо немусульманського населення. Традиційним компонентом оповідей про страшних турків-завойовників виступає сюжет про вирізання чи спалення усього села та чудесне виряту вання лише однієї (двох) людини. Як правило, дивом рятуються діти, які завдяки своєму невеликому зросту можуть залізти в якийсь сховок (переважно йдеться про піч, комин тощо). Так, у с. Єлизаветівка розповідають про те, як братові із сестрою під час нападу турків вдається сховатися у комин та вижити: «Були в нас турки. Були. Даже в нас турецкій був цвинтар тут, у цім селі. Колис мама розказувала, шо як зайшли були в село, та й хлопчик і дівчинка та й сховалися, там де п'єц зроблений, там де хліб печуть, де комен. *Та й* сховалиса туди. А туркі були вибили в селі всіх людей. Мама моя розказувала, як я в Мошанах ще жила. А ті, тілько вийдуть, а вони: «турки-розчепурки, турки-розчепурки». А ті шукають – не можуть знайти. І так вони скапали, двоє дітей. На всьо село двоє дітей – брат з сестрою скапали» [8, арк. 10-11].

У таких текстах мотив про сховок у печі чи комині, схоже, має міфологічний характер, позаяк властивий і для інших фольклорних жанрів, зокрема казок.

В оповідних мотивах про набіги турків іноді виринає досить виразно маркований у думах та історичних піснях акцент на іновірності ворогів («Ти, земле турецька, віро бусурменська, *ти, роз-*

1 Такі оповіді можуть ставати навіть частиною певного обряду. Скажімо, П. Іванов, розповідаючи про різдвяний вечір у російській слободі на українській Слобожанщині, переказує про органічно вплетений до загальної канви обряду народний анекдот про два сусідніх народи [5, с. 25].

луко християнська»; "віра погана, земля проклята»). Присутній він у картині руйнування турками-бусурманами християнського храму, яка характерна й для усної словесності інших теренів [9, с. 133-134]: «Наше село – сильно старе. Колись була тут церква. І турки, як були – розбили ту церкву і скинули в колодець всьо золоте. І ніхто не годен достати. І зараз є той колодец. *Як йти на долину, то* справой сторони» [10, арк. 134].

Картини протистояння турків та козаків, так монументально змальовані в українських думах [11, с. 76-77], сьогодні майже не збережені в пам'яті українців порубіжжя. Хоча відомо, що серед українців Бессарабії ще в 90-х рр. XIX ст. траплялися старі кобзарі, що повідали про боротьбу українського народу проти османських завойовників [12, с. 45]. Згадки про баталії збережені хіба в мотиві визволення козаками захоплених у полон селян (сюжет розгортається за звичною схемою: турки спалили село, а мешканців полонили, один із жителів дивом врятувався і повідомив про лихо козаків, які й визволили полонених [12, с. 33].

В українців більшості регіонів України уявлення про турків, як правило, зливається воєдино із татарами («турки-татари»), а самі образи часто виступають у фольклорних текстах взаємозамінними[2]. На семантичну тотожність згаданих етнонімів указував свого часу і Микола Костомаров у відомій праці «Про історичне значення руської народної поезії»: «Татарин і турок у малорусів об'єднані в одному понятті невірного, «бусурмана, бузувіра»… Невірні – вороги християнства, а тому з ними потрібно завжди ворогувати…» [15, с. 180]. В оповідному фольклорі не раз доводиться спостерігати, коли за спорадично згаданими турками насправді ховаються татари[3]. Однак уснословесні тексти українсько-молдовського помежов'я, особливо його молдовської полоси, демонструють досить чітке розмежування цих народностей, а якщо ще точніше – виразне розуміння турка та розмите уявлення про татарина. Ймовірно, колишня історична дотичність цих теренів до Османської імперії сприяла формуванню та доброму збереженню художньо викінченого образу турка. Отож слушним є міркування дослідника Я. Внуковича, який зауважував, що «етнічний образ «сусіда» зазвичай найбільш виразно проявляється в контактних зонах етнічного пограниччя. За межами етноконтактної території відбувається розмивання цього образу або він отримує зовсім інші характеристики, пов'язані із особливостями місцевих культурних реалій» [1, с. 32].

Звичний для збірної постаті турків-татарів комплекс стереотипних рис (нелюдська сутність, антисоціальна поведінка тощо), який як раз і становить сегмент власне художньої правди, зосередився на цих теренах головно в образі татар, тоді як турки позначені досить виразною долею «історичної конкретики». Так, відомий мотив про «нелюдську» культуру споживання страви чужого народу (виразно міфологічний) побутує тут саме дотично до татар: «Тут були татари, чи як вони. Вони не їли ложками, но патичками. А конів рубали і їли коняче м'ясо. А знаєте, шо коняче м'ясо чісте, хароше» [17, арк. 35].

У селах українсько-молдовського пограниччя подекуди натрапляємо на уявлення, об'єктивізовані у відповідних мотивах уснословесних наративів, про те, що ця місцевість колись належала туркам: «Тут турецка зімня» [10, арк. 18]; «Ето зімня знаєте чия? Турецька. Так говорили старі люди. То земня турецька» [10, арк. 17]. Хоча частотно переважають мотиви, за якими «турки колис ту були» (у значенні «побували», «певний час перебували», «проходили»): «Кажуть, шо то турки колис ту були. Я сама це чула» [10, арк. 16]*; «Тут турки проходили»* [10, арк. 18]; *«Були в нас турки. Були. <…> Колись мама розказувала,* шо як зайшли були в село…» [8, арк. 10-11] та багато інших. Такі мотиви можуть ставати складовою топонімічних (а ще частіше – мікротопонімічних) легенд і переказів, які пов'язують із цим народом постання назви і самого поселення (скажімо, назву с. Шаба Аккерманського повіту приписують туркам [18, № 16, с. 484]). Деякі українські села місцеві мешканці вважають такими, що постали на місці колишніх турецьких поселень, а як доказ – вказують на турецькі криниці, пагорби

---

2 Прикладом може слугувати легка взаємозамінність місць проживання двох народів у варіантах весільної пісні с. Тур Ратнівського р-ну Волинської обл.: *«Не їдь, Марусю, в Татарщину» – «Не їдь, дівойко, в Туреччину» (перший фрагмент див. [*13]; другий фрагмент *див. [14, с. 170])*

3 Наприклад, у народній прозі Західного Полісся та Карпат турків згадано дуже нечасто, а в тих рідкісних випадках, коли про них йдеться, мають на увазі переважно татар [16]; [9]. Зразки змішування цих народностей у фольклорі віддалених до Туреччини регіонів:

Бойківщина: «Як напали татари й турки на Волосянку, а було то якраз *у* неділю, *в* церкві правилася Служба Божа. *І ту* селяни побачили, що татаре йдут*...»* (і далі вже про татарів) [9, с. 132-133];

Західне Полісся: «...веде *ж,* єе турки воювали, *вони ж* яво стоєли на цій горі. *Так і* називається гора Татарська» [16].

та навіть надгробні пам'ятники, які нібито ще донедавна зберігалися тут [19, с. 375]. Іншим разом турки виявляються причетними до історії виникнення села у такий спосіб, що саме через них українці змушені були шукати інше місце проживання – захований у лісах, хащах, горах чи болотах прихисток, який і ставав новим поселенням [8, арк. 47]. Кілька переказів повістують про те, що турки не лише полонили село, а й вплинули на етнічний склад місцевих мешканців. Так, респондентка с. Наславче розповіла про його походження: *«Наше село називаєцця Наславче, бо тут наслані були люди: тут були турки, тут були татари. От я з покоління турецького. Мої прадіди… Моя фамілія зараз Боднар, а була моя фамілія Гафій. Бо лишилась… Жінка була тут вдовицею, і ходив турок… Получилос, шо вона родила сина, а не мала на кого записати… То вона собі записала Гафій, то син Гафій. І так Гафій до цих пор у нас покоління ведецца турецьке»* [17, арк. 12][4].

Тут цікаво ще раз закцентувати на тому, що в переказах та піснях про турків цей народ зображено переважно в русі: вони «проходять» через село, «заходять» у нього, «зупиняються» хіба лишень для того, щоб відпочити та понапувати коней. Дотично до турків оповідачі згадують об'єкти, які пов'язані з переміщенням, як-от: дороги, шляхи, мости. Будують турки переважно не щось статичне, розраховане на осілість, а те, що забезпечуватиме рух (ходи, підвали, підземні коридори). Поруч із турком незмінно виступає його атрибут – кінь. Цікаво, що у весільній пісні по дарунок тестеві – коня – їздять саме до турків на ярмарок [20, с. 31]. Так само в текстах щоразу проглядається протиставлення двох реалій «степ» і «ліс» («болото»). Саме в просторі лісу турки постають як безпорадні, безпомічні. Відомим є мотиви, за яким місцеві мешканці ховаються від турків у навколишніх лісах [8, арк. 42] чи хитрістю заводять кочовиків у непрохідні хащі, де ті гинуть [21, с. 18]. У західнополіських переказах таким згубним місцем для бусурманів може виявитися болото. Отож цими мотивами марковано в українському фольклорі незвичну для хліборобів кочівну природу етносу.

Образ «войовничих ворогів» у фольклорі багатьох народів звично пов'язується із постанням природних та культурних об'єктів (гори, кургани, насипи, могильники, стовпи і т.д.) [4, с. 33-36]. Перекази про турків також щедро пересипані споминами про могили, кургани, фортеці, погреби, підвали, вишки, криниці і т.д. На окреслених теренах, як і на поблизькому Поділлі[5], розповідають про гігантські фортеці, збудовані турками, руїни яких нібито і досі можна побачити в тому чи іншому селі. Як правило, від давніх цитаделей уцілілими виявляються підвали та системи підземних комунікацій, які, на переконання оповідачів, досягають неймовірних розмірів. Перекази про підземні «турецькі ходи», що сполучають між собою різні міста і можуть пролягати й під річками (навіть під дністерськими водами), типові на півночі Молдови та в суміжних українських областях: «Раньше*, коли́сь, жилі туркі. Туркі строіли дуже тут по Ша́ргороді у нас тут великі подвали – такі́ проходні́, шо навіть говорили, шо че́рез річку, о там вона́ була колись… стаў вели́кий, то замили́ло водою, чи зане́сло грязью… то там попід не́го і від це́го – монастирь там у нас, костьол і монастирь напротіў, і там подзе́мний ход буў через всю річку. Під домами по́ўно у нас, по́ўно кругом, почті всьой Шаргород! І це, кажуть, туркі строіли, тут туркі жили, і туркі цьо всьо строіли – но це вже не за моєй памяті…»* [4, с. 33-34]. Так само із темою турецької «культури підземелля» пов'язані мотиви про криниці, викопані чи засипані представниками цього народу. «Культуру підземелля» вже звично змальовано у стилістиці монументалізму, так, що викопані колодязі постають як об'єкти потужної руйнівної сили: «Вот Пантоніца – *це був, як вам сказати, в* руском язикє – як постоялий двор. *Пункт, там віддихали, напували коней. І там турки викопали колодязь. В* руском язикє Пантоніца – *це і є* колодєц. *В турецькому* названії щитається Гіздіта. *В* нашем поніманії совремєнності*, то 12 джерел, які били з-під землі.* Якщо відкрити всі джерела, то вся місность*, де* Пантоніца *і* Антоновка*, вона би вся пішла під воду. Такі* мошчні джерела. Вони єлє-єлє закрили ці джерела, возили підводами землю і глину, шоб замуровати ці джерела» [10, арк. 57].

Такі об'єкти, як і наявні у селах турецькі могили, кургани, вишки часто актуалізують сторінки «історії» про побоїща або ж супроводжуються апеляціями до військової стратегії та техніки, застосовуваної турками під час бойових дій та задля контролю над завойованими землями. Скажімо, у с. Голяни Єдинецького р-ну згадують: «Це Молдова була турецка… Лиш лишилиса оці-во… Забуваю, забуваю… Оці-во могили. Та це турки робили. Наблюдали… Наблюдали, потому шо не було колис це тєхніки разної, як тепер… Такі кургани високі робили, могили такі вісокі… Там таке вони ше клали… строїли з дужок… Наблюдали, чи ніхто ни наступає чи шо на них… Бувало це. Но це я вже чула від

4 Див. також [10, арк. 17].

5 Про особливу популярність оповідей про турків саме на Поділлі, де упродовж 1672-1699 перебували турецькі війська, див. у пр.: [4, с. 33-34].

мами чи від кого…» [22, арк. 10]. Такі ж спостережні об'єкти є, за розповідями місцевих жителів, у с. Марамонівка Дрокіївського р-ну: «Кажуть, шо то могили… Даже наше поле колись було, та могила тако на полю. Кажуть, шо то турки колис ту були. Я сама це чула. Колись вишкі ставили на ті могили, наблюдали якісь люди…» [10, арк. 125]. Зрідка в контексті «турецької теми» трапляються відомі у фольклорі та досить давні мотиви насипання могили шапкою, які фігурують в творах дотично не лише до турків, а й до інших народів [6]. Скажімо, турецькі могили в с. Николаївка «наносили шапками» під час «войни из турками» [23, арк. 126].

Про колишніх загарбників українських та молдовських земель свідчать також численні мотиви про залишене і добре заховане награбоване золото та коштовності. Цікаво, що розповіді про «турецьке золото», як зауважують фольклористи, дуже популярні й на сусідньому українському Поділлі [4, с. 33-36]. Отож, появу узвиш біля села нерідко пов'язують із тим, що «будто там турки там шось закопали… Золото закопали…» [10, арк. 15]. В інших селах награбоване турецьке золото ще й до сьогодні залишається у тій чи іншій старій криниці [8, арк. 10-11]. Ще в 70-х рр. XIX ст. охочі швидко розбагатіти, наслухавшись від літніх людей про заховане багатство, старанно копали темними ночами у пошуках турецьких скарбів [24, № 13, с. 535].

Так чи так – усе зроблене, зведене та полишене турками, за народною логікою «який творець – такий вінець», незмінно асоціюється із самим народом (чужим, а тому й ворожим), а відтак виступає у фольклорі як потенційна небезпека. Страх перед зведеними об'єктами може мотивуватися нечистою силою, яка нібито завжди присутня поруч таких ландшафтних реалій: «Кажуть, шо нечиста сила [береже ті скарби]» [10, арк. 15]. Інше пояснення побоювань таких місць стосується страшного закляття, яким начеб захищений той чи інший слід турецької присутності: «Такє заклятьє турецке. *Ніхто не може* туда добратьса. *Бо* єслі до беруться – то погибнут» [8, арк. 10-11] (Єлизаветівка)*; «Видно,* шо заклятьє там було. Бо два чоловіки хтіли виймити [золото]*, то* йдного спаралізувало, а йден*...»* [10, арк. 11-12] (Старі Шальвіри). Тут виразно проявляється ота «міфологічна» складова образу турка, завдяки якій чужинець постає як істота, пов'язана із достатком, багатством та втаємничена в надприродні знання.

Отже, підсумовуючи сказане, наголосімо: 1) на пограниччі активно функціонують оповідні тексти, присвячені характеристиці сусіднього етносу; 2) оповіді можуть стосуватися рис характеру і типової поведінки, описувати зовнішній вигляд, який є також виразником певних рис характеру, торкатися питання приписуваного релігійного почуття тощо; 3) що би не описували такі оповідання, зміст їх підпорядкований: а) усталеним фольклорним механізмам, пов'язаним із традицією осмислення концепту «чужий»; б) досвідом безпосередньої комунікації; 4) викінченість та оформленість образу іноземця прямо залежить від близькості та тривалості живого контакту з відповідним народом; 5) значення внутрішньофольклорних чинників у конструюванні образу інородця є превалюючим; 6) відтак осмислення «іншого» на порубіжжі оригінальне не стільки формуванням особливих стереотипів, скільки самою номенклатурою об'єктів, що стереотипно інтерпретуються.

Джерела

1. **Внукович, Я.И.** Литовцы в представлениях жителей белорусско-литовского пограничья / Я.И. Внукович // Живая старина. – 2012. – № 3 (75). – С. 32-35.

2. **Гаврилюк, Ю.** Українці і білоруська проблема на Підляшші : міфи і факти [Електронний ресурс] / Ю. Гаврилюк // Гайдамака : незалеж. інформ.-освіт. ресурс. – Режим доступу: http://www.haidamaka.org.ua/0109.html (дата звернення : 28.09.2014), вільний. – Назва з екрана.

3. **Вознюк, О.** Стереотип як чинник формування візії іншого / О. Вознюк // Studia methodologica. Антропологія літератури: комунікація, мова, тілесність / уклад. І.В. Папуша. – Тернопіль, 2008. – Вип. 25. – С. 62-66.

1. **Белова, О.В.** Этнокультурные стереотипы в славянской народной традиции / О.В. Белова. – Москва : Индрик, 2005. – 288 с.

2. **Иванов, П.В.** Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии / П.В. Иванов. – Харьков : Печатное дело, 1907. – 216 с. + X с.

3. **Пастух, Н.** Фольклорні матеріали, зібрані в селах Старосамбірського р-ну Львівської обл. (2006 р.) / Н. Пастух // Рукопис. архів Ін-ту народознавства НАН України. – Ф. 1, оп. 2, спр. 553, арк. 1-246.

4. **Recensământul** populației = Перепись населения = Population census, 2004: Culeg. statistică: [În 4 vol.] / Biroul. Naț. de Statistică al Rep. Moldova. – Chisinau: Statistică, 2006. – Vol. 1. Caracteristici

6 Див. цей же мотив у контексті легенд про шведів: [4, с. 33-36].

demografice, naţionale, lingvistice, culturale = Демографические, национальные, языковые, культурные характеристики = Demographic, national, languistic and cultural characteristics. – 492 p.

5. Фольклорні матеріали, зібрані в українських селах Молдови (у селах: Єлизаветівка, Боросяни Дондушанського р-ну; с. Голяни Єдинецького р-ну) 10-14 серпня 2009 року. Частина ІІ. Запис.: О. Харчишин, Н. Пастух, розшифрувала О. Харчишин // Рукопис. архів Ін-ту народознавства НАН України. – ф. 1, оп. 2, спр. 597.

6. Писана керниця. Топонімічні легенди та перекази українців Карпат / зібрав і впоряд. В. Сокіл. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, 1994. – 205 с.

7. Фольклорні матеріали, зібрані в українських селах Молдови (у селах: Баронча, Первомайське, Марамонівка, Чапаївка, Старі Шальвіри Дрокіївського р-ну; у селах: Цамбула, Слобода-Кишкиряни, Таура Векі, Михайлівка, Ніколаївка Синжерійського р-ну; у селах Ніколаєвка, Проданешти Флорештського р-ну) 15-27 серпня 2007 року. Частина ІІ. Запис.: О. Харчишин, Н. Пастух, розшифрувала О. Харчишин // Рукопис. архів Ін-ту народознавства НАН України. – ф. 1, оп. 2, спр. 567.

8. Алюпінар, Г. Формування ідентичності : поляки, турки та євреї в українських думах / Гусейн Алюпінар // Нар. творчість та етногр. – 2010. – № 5. – С. 74-77.

9. Гацак, В.М. Фольклор и молдавско-русско-украинские исторические связи / В.М. Гацак. – Москва : Наука, 1975. – 232 с.

10. Запис. Н. Пастух 1993 р. в с. Тур Ратнівського р-ну Волин. обл. від Жучок Валентини Сергіївни, 1941 р.н. // Домашній архів авт.

11. Денисюк, І.О. Пісні з-над берегів Турського озера : пісні і коментарі / І.О. Денисюк. – Луцьк : Надстир'я, 2004. – 256 с.

12.Костомаров, Н.И. Об историческом значении русской народной поэзии / Н.И. Костомаров // Слов'янська міфологія / М.І. Костомаров. – Київ : Либідь, 1994. – С. 44-200.

13. Архів Інституту культурної антропології (Луцьк). – Ф. 1. – Б. – Од. зб. 49.

14. Фольклорні матеріали, зібрані в українських селах Молдови (у селах: Помпа, Суворівка, Нова Чолаківка Фалештського р-ну; у с. Голяни Єдинецького р-ну; у селах: Бирладяни, Ружниця, Унгри, Наславча, Вовчинець, Кодряни, Каларашівка Окницького р-ну, а також у с. Мошана Дондушанського р-ну) 1-13 серпня 2006 р. Запис. і розшифрували: Н. Пастух, О. Харчишин // Рукопис. архів Ін-ту народознавства НАН України. – ф. 1, оп. 2, спр. 543.

15. Богославский, С. Опыт историко-статистического описания церкви и прихода посада Шабы Аккерманского уезда / С. Богославский // Кишинев. епарх. ведом. – 1872. – № 16. – С. 484-491 ; 1872. – № 18. – С. 553-557 ; 1872. – № 20. – С. 607-612 ; 1872. – № 21. – С. 640-649 ; 1872. – № 22. – С. 734-743 ; 1872. – № 24. – С. 804-818 ; 1873. – № 3. – С. 120-129 ; 1873. – № 5. – С. 220-226 ; 1873. – № 9. – С. 387-399.

16. Бондаков, С. Историко-статистическое описание церкви и прихода селения Плахтеевки, Аккерманского уезда / С. Бондаков // Кишинев. епарх. ведом. – 1875. – № 9. – С. 375-382.

17.Сумцов, Н.Ф. Местные названия в украинской народной словесности / Н.Ф. Сумцов. – Киев : Киевская старина, 1886. – 34 с.

18. Соха, В. Сатанів : іст. нарис / В. Соха. – Хмельницький, 1991. – 173 с.

19. Фольклорні матеріали, зібрані в українських селах Молдови (у селах: Єлизаветівка, Боросяни Дондушанського р-ну; с. Голяни Єдинецького р-ну) 10-14 серпня 2009 року. Частина І. Запис. Н. Пастух, О. Харчишин, розшифрувала Н. Пастух // Рукопис. архів Ін-ту народознавства НАН України. – ф. 1, оп. 2, спр. 597.

20. Фольклорні матеріали, зібрані в українських селах Молдови (у селах: Баронча, Первомайське, Марамонівка Дрокіївського р-ну; у сс. Цамбула, Слобода-Кишкиряни, Таура Векі, Михайлівка, Ніколаївка Синжерійського р-ну; у сс. Ніколаєвка, Проданешти Флорештського району) 15-27 серпня 2007 року. Ч. І. Запис.: Н. Пастух, О. Харчишин, розшифрувала Н. Пастух // Там само.

21. Бурьянов, А. Историко-статистическое описание церкви и прихода селения Волонтеровки, бывшей казачьей станицы Аккерманского уезда / А. Бурьянов // Кишинев. епарх. ведом. – 1877. – № 13. – С. 528-539 ; 1877. – № 14. – С. 587-598 ; 1877. – № 16. – С. 671-683 ; 1877. – № 17. – С. 731-744 ; 1877. – № 18. – С. 784-791 ; 1877. – № 21. – С. 906-917.

Роль усної історії у відтворенні Олександрівського парку – пам'ятки садово-паркового мистецтва

В.П. Нагірняк, А.П. Щетніцька

У статті подано матеріали про відтворення Олександрівського парку, у тому числі з використанням спогадів очевидців.

The article presents materials about reconstruction of Olexandrivsky Park, including eyewitness memories.

Ключові слова: *Олександрівський парк, графиня Беннет, «Ставки», Благодатне, урочище, проект «Дружба без кордонів».*

Keywords: *Olexandrivsky Park, Countess Bennett, «Stavky», Blahodatne, the project «Friendship without Borders».*

У кінці XIX століття в маєтках аристократів і дворян Подільської губернії поширюється ландшафтне паркове будівництво на зразок європейського. На території Томашпільського району є три дендрологічні парки ландшафтного стилю: найдавніший – Антопільський (кінець XVIII ст.), Комаргородський (друга половина XIX ст.) та Олександрівський (друга половина XIX ст.).

Історія і доля Олександрівського парку особлива. В 1893 році графиня Ганна Павлівна Беннет (уроджена княжна Абамелік грузинського походження) придбала поблизу села Олександрівки 912 десятин землі і розпочала будівництво парку. За переказами, цей мальовничий куточок їй порадила придбати графиня Марія Григорівна Щербатова – власниця Немирівського маєтку і давня подруга.

Як згадує Марина Пилипівна Гончарук (1922 р.н.), її дідусь Наум (1890 р. н.) працював конюхом у графині Ганни Павлівни і розповідав, як «паня приїхала в село дуже гарною каретою, на добре вгодованих конях ранньою весною в супроводі двох кінних екіпажів. Дідусь спочатку наймався до пані конюхом, а пізніше вже працював у парку, який графиня, зразу ж по приїзду почала засаджувати. Місцину, яку придбала графиня, називали «Ставки». Бо тут було п'ять ставків, які вона облаштувала, вода тут була дуже чиста, аж видно дно. Пізніше пані послала його до Шаргорода на постоялий двір, щоб зустрічати двох садівників. В одній кареті прибуло два пани і кучер, які майже не розмовляли по-нашому. А в критій повозці було повно саджанців дерев. На другий день управляючий маєтком почав наймати місцевих людей садити дерева.

Пані сама слідкувала за роботою, а іноземці показували, як правильно прикопувати дерева».

Батько Марини Пилипівни у 7 років вже ходив поливати квіти в парку. Потім він розказував вже своїм дітям: «Це був райський куточок, де все росло, цвіло і плодоносило. Таких дерев і плодів в нас ще ніхто не бачив, а квіти пахли аж до Олександрівки. Це був благодатний край. Саме тому поселення графині почали називати Благодатне» [1].

Місцеві жителі з охотою наймалися на роботу до пані Ганни, бо там добре платили і всім хотілося побачити рівненькі алеї з-понад 80 сортами екзотичних дерев, серед яких: їстівний каштан, кизил, різні сорти горіхів, яблунь. Серед цієї дивовижі на клумбах цвіли безліч різнокольорових квітів, усіх назв яких Пилип Гончарук і не знав.

Графиня приїздила до парку ранньою весною, а восени до дощів виїздила до Одеси, де в неї були маєтності.

Влітку її відвідували поважні гості, які захоплювалися її хазяйновитістю і вправністю творити таку красу. Парк був предметом гордості вельможної графині та місцем розради і відпочинку. Парк охоронявся і стороннім місцевим жителям, які не працювали на території, заходити було зась.

«В парку був побудований палац з білими колонами і вікнами від самої підлоги, прозорою стелею, через яку було видно небо і хмари. Розповідають, що парк був розбитий на алеї: бузкову, жасминову, піонову, самшитову, кизилову. Тінисті алеї, барвисті клумби, рівненькі рядки віковічних дерев і молоденькі насадження фруктових дерев, ставки і видолинки навіювали спокій і затишок» [2].

Парк відзначався майстерним добором дерево-чагарникових порід із місцевих та екзотичних видів, вдалою розбивкою, з урахуванням особливостей рельєфу та ґрунтово-кліматичних умов.

Під час революції 1917 року маєток було пограбовано, а палац зруйновано. Графині довелося покинути Благодатне. Подальша доля її невідома, як і невідома дата смерті.

У радянський період садиба перейшла у відання цукрокомбінату, а потім радгоспу і перебувала в занедбаному стані, поступово руйнуючись, оскільки за парком не було нагляду, а будівлі садиби, які

пережили революційні події, не ремонтувалися. З 2005 року обласне комунальне підприємство «Вінницяоблагросервіс» розпочало роботи з реконструкції парку.

За відродження парку взявся відомий в області фахівець лісництва Анатолій Макарович Поліщук. Перед ним стояло завдання відродити славу колишнього парку. Анатолій Макарович віддав перевагу агротехнічним заходам, а не дороговартісним експертизам стану парку і проектам реставрації.

Феноменальний чоловік, продовжувач сімейних лісничих традицій (батько, 5 братів, син і 2 онуки пов'язали свою долю з лісом). А.М. Поліщук майже 60 років не розлучався з лісом. Перш за все, він взявся за розсадники та облаштування понівеченого парку. За власним проектом розпочав відтворення алей, доріжок, розчищення ставків. Уважно вивчав існуючий ландшафт, породи дерев і чагарників, флору і фауну унікальної території. Тут навіть клімат виявився унікальним: взимку тут буває на 6-7° С тепліше, а влітку – холодніше [3, с.11].

Детально були вивчені історичні документи про власницю Олександрівського парку.

Як свідчить список землевласників Ямпільського повіту за 1914 рік, графині Ганні Павлівні Беннетт належало 912 десятин землі в селі Олександрівка. Її прізвище знаходимо в «Списку дворян, внесённых в родословную книгу Подольской губернии. 1897 г.» [4].

Чоловік Ганни Павлівни Беннет Микола Володимирович (15.07.1855-12.01.1882). Народився в Санкт-Петербурзі, родом із дворян Санкт-Петербурзької губернії, штаб-ротмістр царської армії. Воював на Балканах, брав участь у війні з Турцією та переході через Дунай. Нагороджений багатьма орденами і медалями. Перебував на лікуванні в Ніцці (Франція), де і помер. Був одружений на доньці камер-юнкера Його Імператорської Високості князя Абамеліка, дівиці княжні Ганні Павлівні (народилася 17.03.1856 р.). Мав доньку Тамару (народилася 1 лютого 1878 р.) і сина Георгія (народився 31 січня 1880 р.) [5].

Значну роль у відтворенні парку відіграли усні історії, почуті від місцевих жителів. Цікаві легенди і перекази переповідають жителі Олександрівки та навколишніх сіл про саму засновницю парку – графиню Ганну Павлівну Беннетт та її доньку Тамару.

Із спогадів Левчишеної (Блащик) Тамари Броніславівни, 1925 р. н.: «Моя мама Віцькова Ольга Дем'янівна народилася 12.06.1897 р. в с. Велика Русава в багатодітній сім'ї. Її батько, а мій дідусь Дем'ян, був кучером у пані Ганни Беннет. В той час було багато бажаючих служити у пані, бо була вона хоч вимогливою, але справедливою. В зимній час в Благодатному не проживала, а платила добре. За садом і парком наглядав садівник-іноземець тільки влітку, а постійно слідкував за садом чоловік з Русави, який і хатинку в парку мав. За його протекцією графиня взяла на службу мого дідуся Дем'яна. Він був її кучером і кіньми возив пані восени до Одеси та Балти, де вона мала маєтності.

Всі дідові сини служили у графині. Син Павло за допомогою Ганни Павлівни відкрив у Одесі кондитерську фабрику. Моя мама Ольга вже в 12 років (приблизно в 1909 р.) прислужувала пані в Благодатному, а в 15 років (1914 рік) пані забрала її з собою до Одеси. Мама часто розповідала мені про своє життя в Одесі. Пані походила з багатодітної князівської родини Абамеліків. Мала багато впливових родичів. Молодою вийшла заміж за дворянина Миколу Володимировича. Рано овдовіла. Чоловік помер у 27 років на лікуванні у Франції. Там вона його поховала.

Ганна Павлівна після облаштування будинку в Благодатному приїздила сюди з донькою Тамарою. Тамара була добре вихована і елегантна. Любила розмовляти з місцевими дівчатами. Ходила в простому одязі. Графиня Ганна часто була за кордоном і щоразу привозила нові саджанці та нові сорти кімнатних квітів. У будинку скрізь були вазони. До революційних подій служила моя мама пані Тамарі в Одесі. Там і познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком, поляком Блащиком Броніславом Йосиповичем. Тамара вже була заміжня за графом Ерастом Андрієвським із дуже багатої родини, що мала свої лікарні, грязелікарню в Куяльнику, заводи і кондитерські фабрики.

Тамара Миколаївна перед від'їздом до Франції зібрала моїй мамі весільний посаг: посуд, постільну білизну, одяг, скатерки. Дала трохи грошей. На них моя мама з батьком купили в Олександрівці ділянку землі і побудувалися. Скатерки і чашка з блюдцем зберігалися у мене донедавна. Я вже все віддала своїй внучці Ніні.

З вдячністю і повагою розповідала моя мама про графиню Ганну і її доньку Тамару. Вона багато чого навчилася, будучи в прислугою в панів. В'язала гачком спідню білизну, сама шила собі і сім'ї одяг, готувала такі страви, що сусіди й не знали, з чого вони. І мене, свою доньку, в честь графині Тамари Андрієвської-Беннет назвала в 1925 році Тамарою» [6].

Регіна Гладун, дружина колишнього управляючого Олександрівським радгоспом Петра Гладуна, розповідала про графиню Ганну, яка посадила садок і парк, про рідкісні дерева, про чудернацькі квіти,

що навесні вже багато років самі сходять і квітнуть ціле літо, про каштани, які можна їсти. Саме їстівні каштани є гордістю Олександрівського парку [2]. Ганна Павлівна довгий час проживала в Парижі, де смажені каштани дуже популярні в місцевих жителів. Вони добре прижилися в Благодатному, а А.М. Поліщук став їх вирощувати в розсаднику. Були закладені розсадники самшиту, кизилу, розарій.

Лісівник відтворив і знамениту альтанку кохання, де, за переказами, зустрічалась донька Тамара з молодим садівником. І до цих пір закохані молодята приходять до парку, щоб задумати бажання про щасливе сімейне життя.

Старі люди розповідали, що в парку є особливі місця, де треба притулитися до дерева, задумати бажання і воно обов'язково збудеться.

Важливим просторово-орієнтувальним елементом Олександрівського парку є алеї: туй, каштанова і липова. Каштанову і липову називають «графськими». Обидві вони спрямовані в напрямку ставка осьової частини парку. Розповіді про різноманітні алеї парку надихнули А. М. Поліщука на створення алеї туй. Усі алеї парку за будовою є простими (дворядними), а «графські» ще й замкненими. Одинокі дерева у рядах з одного і другого боку каштанової і липової алей формувалися густою рядовою посадкою, що викликало переплітання крон дерев і утворення склепіння, забезпечивши вигляд досить тінистого тунелю.

Липова алея завжди ефектна, але по-справжньому зачаровує в середині літа, адже серед дерев цвіте останньою.

Ще одну алею формує гіркокаштан звичайний. Дерева алеї добре виділяються своєю висотою до 30 м та правильною округлою циліндричною кроною. Свого часу розбудовувачі парку врахували те, що каштани вибагливі до зволоження і світла, а тому й розмістили алейні насадження на околицях парку.

Нещодавно створена алея туї західної несе архітектурно-художнє і санітарно-гігієнічне навантаження. Ця вічно зелена порода з родини кипарисових (батьківщина Північна Америка) росте дуже повільно, але декоративні її якості заслуговують того, щоб вона стала елементом внутрішньої території парку. Дерево виростає до 12-15 м. висоти. Характеризується пірамідальною кроною [3, с. 27].

Центральним місцем парку є ставок, до якого сходяться головні алеї. Живиться ставок від джерел, які беруть свій початок від старого колодязя. З північної околиці парку починає свій шлях струмок Парковий, завдяки якому наповнюється котловина ставу. Колодязь здавна є надійним резервуаром питної води для потреб місцевого населення. На джерелі встановлена цямрина, оздоблена кам'яною кладкою, та зроблене надійне дерев'яне покриття зверху. Дослідники вважають, що колодязь є ровесником парку. За 30 кроків від колодязя знаходиться вікова верба до 10 метрів в обхваті. Поява верби на околиці парку не випадкова, швидше за все вона слугувала межовим знаком між суміжними територіями власників чи господарських угідь.

Наші предки чудово знали і користувалися іншими властивостями верби – здатністю дренувати надлишково зволожені ділянки та фільтрувати усілякі домішки у воді та повітрі. Виявляється, що верба може бути справжнім насосом у відкачуванні води. Коріння верби проникає на 2,5-3 м, сягаючи водоносних шарів, і ніби відкупорює їх. Збереглися також залишки стовбура іншої, колись могутньої верби з величезним дуплом.

За розповідями старожилів, в парку був цілий каскад ставків: перший – з дерев'яним дном, другий – з мармуровим, третій – зі скляним, але під час реконструкції їх не виявили. Саму греблю ставка складено насипними піщаними та глинистими відкладами. Для забезпечення захисту від розмивання в передній своїй частині вона ускладнена камінням, що надає міцності греблі і забезпечує безперешкодний і безризиковий проїзд автотранспорту масою до 3-х тонн. Гребля є найвищим і найкращим місцем щодо повномасштабного візуального охоплення простору водойми. Цьому також сприяє й оглядовий виносний майданчик, розташований майже в центрі греблі. Навколо ставу висаджені: дуб, ясен, клен, липа, граб, черешня, які знаходяться на певній відстані від водного плеса, не затіняючи ставу, що сприяє розширенню простору водойми за рахунок прояву ефекту віддзеркалення. Біля води знаходяться будиночки-годівниці для лебедів, гусей, качок. Облюбували навколоводні простори: борсук, їжак звичайний, куниця лісова, тхір лісовий. Часто забігають дикі свині, їх також розводять у загорожах на території парку. Зустрічаються вуж звичайний, ящірка прудка. Із земноводних – жаба (ставкова та озерна), ропуха очеретяна. Із фауни водно-болотного комплексу – очеретянка, куріпка. Часом залітають дикі качки (крижні, чирки) [3, с. 36-42].

Чисте повітря парку, ставкова прохолода на фоні вільно плаваючих водних пернатих й облаштованих альтанок та місця для влаштування вогнищ приваблюють відпочиваючих.

Цікавими для дослідників є також і околиці парку, зокрема Балка – останній притулок представ-

ників місцевої флори і фауни. Тут також збереглися ділянки різнотравних, злакових культур, луки, чагарники. Ця територія розвивається за природними законами шляхом саморозвитку. Втручання «в життя» Балки обмежене лісосмугою.

Стежина по східному схилу виводить до розгалуження, яке в народі прозвали «Штанами». Урочище «Штани» знаходиться на відстані 1 км від південно-східної околиці парку. Це позбавлена води котловина колишнього ставу.

В південно-східній околиці парку знаходиться урочище «Хижі яруги». Довжина яру – більше 100 м. В яру і на схилах ростуть ліщина, граб, ясен, клен (гостролистий і польовий), акація біла, осика і дуб черешатий. Саме вони утримують схили від руйнації. Не дивно, що таке місце облюбували лисиці, нори яких зустрічаються у схилах яру.

На території парку з метою проведення селекційної роботи було створено агролісомисливське господарство «Поліщукове» загальною площею 1,8 га. Виробничники під керівництвом А.М. Поліщука розгорнули селекційну базу. Були збудовані парники для вирощування щепленого посадкового матеріалу із закритою кореневою системою, для створення насіннєвих плантацій. На площі 0,4 га щепленням виробничих культур закладена перша у Вінницькій області маточна плантація, на якій зібрані потомства від декількох десятків плюсових дерев. Із заготовлених на ній живців створена генетично-маточна плантація щеплених дерев.

Результатом роботи є створена шляхом живцювання колекція в складі 15 тисяч укорінених порід кущів і дерев. Майбутня колекція має представляти парк безперервного цвітіння – з березня до листопада. Поміж розсадниками розміщена пасіка для забезпечення природного запилення унікальних порід дерев і багаторічних квітів. Особливою гордістю розсадника є вирощування саджанців каштана їстівного, завезеного із Франції та дуба черешатого [3, с. 18-20].

В парку діє навчальний центр для працівників лісового господарства. На базі лісівничої школи проходять навчання і перепідготовку різні категорії працівників лісу. З метою проведення навчально-наукової та пропагандистської роботи, підвищення природоохоронної та екологічної грамотності розроблено паспорт екологічної стежини «Беннетто-Олександрівські сюрпризи». Природно-пізнавальна стежина знаходиться на території Олександрівського парку та входить до природно-заповідного фонду Вінниччини, України і охороняється як національне надбання.

Парком зацікавились не тільки туристи, але й професіонали паркового будівництва. Тут побували делегації з різних країн: Польщі, Нідерландів, Румунії, Швейцарії. Зокрема, за програмою проекту «Дружба без кордонів» вже декілька років приїздять французькі студенти Ніортського сільськогосподарського коледжу, щоби разом із нашими студентами аграрного університету під керівництвом досвідчених практиків стати професіоналами паркового будівництва.

Розповіді та легенди про парк постійно надихають поетів, письменників та художників на створення високохудожніх мистецьких творів. У парку проходять пленери художників, які створили прекрасні полотна, що прикрашають приміщення агромисливського господарства «Поліщукове» та місцевої школи і неодноразово експонувалися на обласних виставках. Місцевий автор Володимир Сауляк написав повість «Там, де витає дух графині Беннет», а відома вінницька поетеса Тетяна Яковенко – вірш «Графиня Беннетт»:

У чистім небі місяця ранет
Розгойдується яблуком останнім.
Куди спішиш, графинечко Беннет?
Уже Париж поглинули тумани.
Уже лиш тільки степові вітри
Летять назустріч білогривим коням.
Зітри сльозу, графинечко, зітри.
Уже у серці зацвітає сонях.
Уже шепоче лагідні слова
У небі – зірка, в полі – стебелина,
Уже тобі обійми розкрива
Найзолотіша серцю Україна [7].

Література

1. Гончарук (Шленськова), М.П. Райський куточок : [спогади про Олександрів. парк] / Гончарук (Шленськова) Марина Пилипівна, 1922 р. н.

2. Губелюк, Н.Д. Рослинний світ Благодатного : [спогади про засадження Олександрів. парку екзоти. рослинами] / Губелюк Надія Дмитрівна, 1936 р. н.

3. Гудзевич, А.В. Стежками Олександрівського парку / Гудзевич А.В. – Вінниця : Віндрук, 2011. – 60 с. : іл.

4. Список дворян, внесенных в родословную книгу Подольской губернии. 1987 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/Список_дворянских_родов_Подольской_губернии (дата звернення: 05.04.14), вільний. – Назва з екрана.

5. Список землевладельцев Ямпольского уезда на 1914 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://rodovoyegnezdo.ru/Podolia/yampoluezd.htm (дата звернення: 05.04.14), вільний. – Назва з екрана.

6. Левчишена (Блащик), Т.Б. покоївка графині Беннет : [спогади про сім'ю графині Г.П. Беннет вустами дочки покоївки Ольги Віцькової] / Левчишена (Блащик) Т.Б., 1925 р. н.

7. Яковенко, Т. Графиня Беннетт : вірш [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.stihi.ru/2013/08/02/10107 (дата звернення: 05.04.14), вільний. – Назва з екрана.

Легенди як джерело для вивчення історії Мурованокуриловеччини

З.М. Петравчук

Як легенді вірить, я не знаю,
Та цілюща сила джерела,
Вабила людей до того гаю,
Навіть з тридев'ятого села.
В. Козак

У статті на основі усних спогадів старожилів та публікацій у друкованих джерелах відтворено легенди Мурованокуриловецького краю.

The article presents legends of Murovanokurylivetsky district based on oral memoirs of old-timers and publications in printed sources.

Ключові слова: *Муровані Курилівці, Бахтин, Жван, Дністер, легенди, історія, дослідження, вода «Регіна».*

Keywords: *Murovani Kurylivtsi, Bakhtyn, Zhvan, the Dniester, legends, history, research, water «Regina».*

Кожне село чи місто має свою історію, корені якої сягають глибоко в давнину і знаходять відображення в легендах. При вивченні історії Мурованокуриловеччини значно допомагають легенди, які передаються з уст в уста, від одного покоління до іншого. Минає багато часу, першоджерело втрачається, змінюється, до нас вже доходить у декількох варіантах. Тому читаючи приведені легенди, дослідник повинен пам'ятати, що вони написані зі слів старожилів, які іноді прикрашають історію рідних місць.

Отже легенда побудована на з'єднанні реального і фантастичного, фактів і вимислу, з обов'язковою установкою на вірогідність.

Виходячи з того, що дослідженням цієї актуальної, потрібної і цікавої теми раніше майже ніхто не займався, ми поставили ціль – довести легенди до людей, які побутують серед місцевого населення.

Тут кожен клаптик землі дихає історією, на кожному кроці оживають давні легенди, через які цікаво вивчати і досліджувати долю нашої рідної землі.

У легендах нашої місцевості яскраво відображені природні багатства, а також економічні, побутові, культурні умови життя людей. Кожна назва села, річки, джерела чи струмка, лісу, урочища, долини чи яру, дає багато цікавого для допитливої, неспокійної душі людини, яка закохана у рідний край.

Мурованокуриловеччина таїть у собі багато героїчних подій, які варті того, щоб їх знати і переповісти нащадкам.

Багато джерел вказують на те, що місцевість, в якій розташоване містечко Муровані Курилівці, була здавна заселена людьми, – принаймні, з часів Трипільської культури.

Деякі дослідники вказували на існування у Курилівцях стін «циклопічної кладки», але це твердження необхідно вважати помилковим, оскільки натурні дослідження довели, що за таку приймали просто дуже суху кладку XVI-XVII століття [1, с.454].

Виходячи з друкованих матеріалів, в самому містечку археологічні дослідження не проводились.

Щодо назви і виникнення села, а тепер містечка Муровані Курилівці, зафіксовано легенду, згідно з якою у цьому селі була резиденція легендарного роду Чурилів.

На даний час письмові джерела не дають можливості ані підтвердити, ані спростувати цю легенду [2, с.182].

Цю легенду підтверджує розповсюдженість на Півдні Поділля назв населених пунктів, що походять від кореня «Чурило».

Датою заснування містечка прийнято вважати 1493 рік. Тоді воно називалося Чурилівцями – по імені першого поселенця козака Чурило.

Саме він спорудив на лівому березі річки Жван перше житло. З часом шляхом асиміляції, назва Чурилівці переросла в Курилівці [3, с.53-59].

Мурованими вони стали в XVI ст., коли на схилі річки Жван був зведений кам'яний замок, мурований з місцевого вапняку.

Мурованокуриловецький район розташований у південно-західній частині Вінницької області. На притоках Дністра – розлогих берегах річок Лядова, Жван, Немія – розкинулись населені пункти району [4, с.66].

Кожна річка, кожне джерело, кожна криниця має свою історію, легенду.

У далекі часи сягають корінням легенди про річку Дністер, біля мальовничого села Наддністрянське.

Про що говорить назва річки Дністер? Різні народи і племена, просуваючись у басейні Дністра, но-новому сприймали назву і щоразу її видозмінювали. У працях старогрецьких учених ця річка згадується під назвою Тірас або Тіріс. Починаючи з 2-6 ст. нашої ери, у римлян вона була відома під назвами Данастріс, Данаструс. У турків мала назву Турла.

У молдаван і румунів – Ністру. У Київській Русі її ще називали Днестрь, а в Україні – Дністро.

Є кілька версій, звідки походить назва Дністер (Дністро). Найбільш імовірна основана на тому, що в назві сполучаються два річкових терміни. Перший староіранський, скіфсько-сарматський, пізніше осетинський (дан, дон, дун, дн), що означає «ріка». Другий – фракінський – «істрос», що означає «сильна водна течія, потік», або «швидка вода».

Українська народна етимологія пов'язує назву річки зі словосполученням «дні стер». Існує легенда, згідно з якою на березі річки в сиву давнину жило плем'я тиверців. Життя біля річки було зручним: вдосталь риби, птиці, що гніздилася по берегах водойми, забезпечували стабільний харч. У ті часи календаря не було. Щоб вести літочислення свого проживання, тиверці на піску берегового плеса позначками у формі паличок відзначали прожиті дні. Однієї ночі, коли всі заснули, почався сильний вітер, річка розлилась, затопивши береги своїми водами, і стерла надписи на піску. Прокинувшись всі були здивовані. Адже не стало їхнього календаря. Хто дні стер? Це річка дні стерла! – крикнув хтось з юрби. З того часу і стали називати річку Дністер [5].

А в другій легенді розповідається, що давним-давно в Карпатах жив добрий і мудрий дідусь. Він лікував людей і давав їм добрі поради. Одного разу в горах вирвався з-під каменя струмок і потік до Чорного моря. З кожним роком струмок ставав усе більшим і повноводнішим. Тож люди прийшли до дідуся порадитись, як назвати річку. Він запропонував їм кинути в річку камінь. Люди так і зробили, і сильною течією камінь понесло по дну річки. Коли він дійшов до моря, то майже весь стерся. Тому річку було названо Дністер [6, 65].

Найбільш популярною серед місцевого населення є легенда про цілюще джерело «Регіна», яке знаходиться в діброві, що розкинулась на крутому схилі високої гори, за 3 км. на захід від села Житники. Цю красиву легенду розповість будь-який місцевий житель.

А це було в далекому XIX столітті. Люди кажуть, що одного разу у польського дворянина Олександра Сабанського, який приїхав на відпочинок, де на краю лісу містився його маєток, важко захворіла на виразку шлунку донечка на ім'я Регіна. Під час прогулянок панську доньку побачив пастух – місцевий селянин. Його вразив хворобливий вигляд дівчинки. Переговоривши з нею про її хворобу селянин поспівчував дівчині і сказав, що знає чудодійне джерело, яке лікує саме цю хворобу. Батько й донька повірили в силу «живої» води. Декілька місяців дівчина пила тільки з цього джерела, умивалася цією водою, на ній для Регіни готували їжу… І сталося диво, дівчинка повністю одужала, стала веселою,

красивою, життєрадісною, як і раніше. Розповідають, що на честь такої радості джерельну воду назвали «Регіна». Почувши про цю історію, до цілющого джерела стали приходити хворі. І всім «Регіна» допомагала. Слава про чарівні властивості «живої» води з Поділля розлетілася далеко за межі України [7, с.20,22].

Неабиякою визначальною особливістю сіл Бахтин і Жван нашого району є наявність цікавих легенд, пов'язаних з криницями.

Так, неподалік села Бахтин, у мальовничому куточку лісу, на перехресті доріг, в долині знаходиться стара криничка, якій уже стільки років, що й ніхто не пам'ятає. Її називають «Теребіж», бо й річечку, яка протікає неподалік джерела, теж так величають.

Через річку – старий мурований міст. На горі стояв старий хрест. Тут, біля криниці, спинялися перепочити ще козаки, напитися води та набрати фляги з собою в дорогу, тут зручно переходити річку, розказували старі люди.

Має та криниця чудодійну силу, розповідають старожили, часто її носили хворим, яким ставало краще від джерельної води. Бо вона чиста, прохолодна, м'яка, добра на смак.

У долині, по обидва береги річки Жван, за 18 км від районного центру, розкинулось село Жван, де кожне джерело та криниця мають свою назву. Наприклад Шанська, Мазурова, Гапонове, Воронкове. В кожній криниці, кожного джерела своя історія, легенда, розповідь, повчання.

Ось одна з них: Урочище Поляни.

Напали на нашу землю вороги, спалили село, отруїли криниці. Залишилась чудом одна старенька хата. В ній жила тільки мама і двоє діток. Не знали вони, що вода отруєна. Вийшла з хати дівчина Катруся. А була вона гарна, мала довгі коси, а на шийці носила намисто червоне. Напилася водиці і перетворилася на кущ калини з червоними кетягами. Вийшов з хати хлопчик Іванко в сірому полотняному одязі. Випив води і перетворився на журавля. Вийшла з хати мати, побачила, яке лихо сталося з дітьми завмерла з горя. Посивіла та й перетворилася на сріблясту вербу. З того часу біля криниці стоїть срібляста верба – мати коло своєї доньки – калини і синочка – журавля. В наш час існує повір'я, якщо молоде подружжя нап'ється води з цієї криниці, то журавель принесе їм в сім'ю сина – журавлика.

А ось криниця Ладинський має магічну і чудодійну силу. Ладинський був священиком села. Він лікував хворих водою з криниці, яку викопав власноруч. Коли в сім'ї народилось дитя, яке довго не розмовляло, його родичі пішли до Ладинського джерела, взяли води до сходу сонця (поки ворона не взяла краплю води і не попоїла своїх вороненят) і при цьому вживали такі слова: «криниця, криниченько, дай води напитися, квіточки полити, землю окропити, бо без твої водиньки, не заговорить дитинонька».

І як свідчать перекази старожилів діти починали згодом розмовляти.

На лівому пагорбі, де розкинулось село Жван, знаходиться Шанська криниця. Вода наділена чудодійною силою лікувати захворювання очей. До сходу сонця жителі умивалися нею. До цих пір приходять місцеві жителі, приїжджають люди здалеку, щоб набрати цілющої води. Біля криниці стоїть образ Божої Матері, хрест, неодноразово тут відбуваються богослужіння.

Мазурове джерело має свою легенду. Назва Мазурове уже само по собі свідчить про те,

хто її викопав. Найвідоміший на той час копач криниць у селі був Мазур. Коли влітку не було довго дощу, сім вдів Жвану з відрами йшли до криниці і чистили її, виливаючи з неї по сім відер води. Це дійство мало Божу силу – йшли дощі.

Зовсім недавно на перехресті дороги з Долинян на Супівку з'явився вказівник, який спрямовує всіх бажаючих помилуватися незвичним дивом дикої природи. Саме тут, у смузі заболочених лук невеличкої річки Караєць, на межі Барського і Мурованокуриловецького районів, знаходиться найбільша в області популяція півника болотяного. Для його охорони було створено ботанічний заказник місцевого значення «Долина ірисів».

Можливо, так і все тривало б ще довго, якби не відкривач унікальної «Долини ірисів» – директор Барського автомобільно-дорожнього технікуму, депутат обласної Ради Йосип Кібітлевський.

Наділений природою вмінням творчо споглядати довколишній світ, він звернув увагу на «золотаво-жовтий квітучий рай і... закохався у нього».

Три роки тому він випадково проїжджав польовою дорогою і у видолинку побачив кущі ірисів, які букетами квітів стелилися заболоченими берегами річечки. Науковці не можуть пояснити, чому у цій місцевості так рясно засіялися півники. Феномен квітучої долини в тому, що ростуть кущі ірисів з болота, хоча полюбляють, за спостереженнями екологів, сонячні місця. Явище потребує дослідження.

За словами жителів ця місцевість здавна відома людям, але були часи, коли жоден півник навесні не розквітав. За переказами старожилів відомо, як один із сільських невігласів розбив кам'яний хрест

біля кринички Вербка з помічною водою. Бог надоумив того чоловіка під час війни поставити новий хрест, який стоїть і досі...

Іриси в Яремовій долині своєрідно реагували на довколишні історичні події. Під час революції та Великої Вітчизняної війни вони зникали, а згодом відроджувались та буяли рясно, даруючи красу та життєдайну природу подільському краю.

Відома ще така легенда. Квіти іриси присвячені грецькій богині Іриді (Ірис) – богині веселки, вісниці богів. Оскільки веселка з'єднує небо і землю, Ірида – Ірис теж з'єднує небо і землю. Ірида вважалась посередницею між богами й людьми. Ірида уявлялась чарівною дівчиною – красивою і легкою, з двома величними веселковими крилами за спиною. Веселкою вона спускалась до людей і там, де ступала, розбризкувались по землі маленькі крапельки веселки, які ставали квітами, і які люди почали називати «ірисами» [8, с.9].

А які прекрасні легенди таїть у собі село Михайлівці, що розміщено за 20 км. від райцентру. Ця місцевість має великі магічні природні сили, про які ми довідалися від односельця, а зараз жителя з Детройту США, Лісківського Миколи Івановича.

Він у свої 94 роки приїхав до рідного села і розповів про цілюще джерело з бурхливою вдачею «Ревуха». Добра, чиста вода завжди підтримувала життя переселенців, а характерною ознакою джерела є те, що навіть у самі засушливі роки вода тут ніколи не висихала. Неподалік джерела знаходиться козацька могила. Саме тут склали голови мужні козаки, боронячи рідний край від ворогів. Старожили розповідали, що кожного року до цієї могили на другий день Великодня всі люди йшли хресним ходом. Щоб у селі не було засушливих років священик разом із людьми йшов на могилу, молився там, святив воду цього джерельця, а на другий день у селі обов'язково йшов дощ. Цей обряд продовжують здійснювати і до сьогоднішніх днів. Отже, козацький дух є оберегом донині [9, с.3].

Цікавою легендою поділилася сільський бібліотекар села Вищеольчедаїв Кагляк Олена, яку почула від старожилів.

На північно-західному напрямку від околиці села знаходиться поле «Дзвони». Стародавні перекази свідчать, що саме на цьому полі працювали сільські ковалі, які виготовляли зброю для боротьби з ворогом. То були ще ті далекі часи, коли нашу українську землю топтали полчища татаро-монголів. Ото ж мусили люди завжди бути готовими дати відсіч злим нападникам.

Місцеві ковалі міцність своєї виготовленої зброї завжди випробовували на звук дзвону. І котився той звук часто над полем, і розносив його вітер далеко-далеко. Отож і назвали те урочище «Дзвони». І дійшла та назва крізь віки аж до нас. Тепер мало хто задумується над цією назвою. Але серед старожилів села живе й понині ось така легенда. Вищеольчедаївцям стало відомо, що на село суне численне військо татар. А в селі лише недавно стала до дії новозбудована церква. І звук її мідних дзвонів було чути за багато верств, коли вона скликала своїх прихожан. Односельчани дуже пишались своєю новозбудованою церквою і милувались звуком церковних дзвонів. Коли ж нависла загроза нападу татарського війська, то жителі села вирішили за всяку ціну заховати на цей небезпечний період ці мідні дзвони. Було вирішено закопати їх в землю. Вночі сільські чоловіки зняли ті дзвони з дзвіниці і волами вивезли на поле.

Робилось це таємно. Виконати таку роботу було доручено кільком чоловікам. Вони не повинні були розголошувати цю інформацію будь-кому, щоб не знайшовся серед людей якийсь запроданець, котрий би вказав ворогам на те місце, де закопані дзвони. Та сталось так, що всі ці чоловіки, коли вже повертались додому, потрапили до рук ворога, що якраз наближався до села. Всі вони загинули в нерівному бою.

Коли ж настали мирні часи, то жителі села захотіли повернути дзвони. Але це вже було неможливо зробити, бо не залишилось жодного сліду, котрий би вказав на те місце, де вони були закопані.

Тривалі пошуки не дали ніяких результатів. Земля навіки заховала в собі цей дорогоцінний скарб. Не знайдений він і донині, а поле стали називати «Дзвонами».

А в селі й понині живе легенда про те, що коли вийти опівночі на Великдень на це поле, то можна почути, як з-під землі гудуть протяжним дзвоном заховані в ній мідні церковні дзвони. І знаходилось чимало сміливців, які виходили на це поле у Великодню ніч, і прислухались, слухали...

Одні чули той дзвін, інші – не чули... А поле надійно береже свою таємницю, береже вже он скільки віків! Чи вдасться комусь знайти той скарб? Хто проживе, той і побачить. А поки що живе в селі ця легенда і передається від покоління до покоління, і щоб вона не загубилась у часі, то записано її з розповіді старожительки села Параски Зацерковної.

Ще багато існує легенд в нашій місцевості, необхідно дослідити їх і проаналізувати та порівняти з історичними фактами, які дійшли до нашого часу.

Легенди спонукають нас до роздумів, пояснюють сьогодення. Тепер стають зрозумілими географічні назви Мурованокуриловецького району, урочищ, є пояснення як виникла та чи інша назва криниці, місцевості, квітів тощо. Кожна легенда має свої особливості, свою мету, свій повчальний зміст.

Література

1. **Історія** міст і сіл України. Вінницька область. – Київ : Голов. ред. АН УРСР, 1972. – С. 454-462.
2. **Івченко, А.С.** Містечка України / А.С. Івченко. – Київ : Картографія, 2000. – С. 183.
3. **Перлини** Східного Поділля / Г.І. Денисик [та ін.]. – Вінниця : Тезис, 2008. – С. 53-59.
4. **Малаков, Д.В.** По Восточному Подолью / Д.В. Малаков. – Москва : Искусство, 1988. – С.66.
5. **Легенда** про річку Дністер [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.carpathians.eu/slovo-pro-karpati/legendi/legendi-pro-vodu/legenda-pro-richku-dnister.html (дата звернення: 13.08.14), вільний. – Назва з екрана.
6. **Пам'ятні** місця Вінниччини : путівник. – 2-ге вид, допов. – Одеса : Маяк, 1968. – С. 65.
7. **Денисик, Г.І.** Вінниччина – край зелених дібров і золотих нив / Г.І. Денисик. – Вінниця : Фонд культури, 1997. – С. 20-22.
8. **Зеленюк, В.** Цвітуть іриси в Яремовій долині : [про заказник «Долина ірисів»] / В. Зеленюк // Вінниччина. – 2014. – 30 трав. – С. 9.
9. **Косаковська, Н.** Козацький оберіг : [про козац. могилу в с. Михайлівці Мурованокуриловец. р-ну] / Н. Косаковська // Наше Придністров'я. – 2010. – 27 лип. – С. 3.

Історія криниць с. Вінницькі Хутори Вінницького району

О.А. Калюжна, Т.М. Савчук

У статті подані матеріали про походження і властивості криниць та цілющих джерел у с. Вінницькі Хутори Вінницького району, записані із розповідей мешканців цього населеного пункту.

The article highlights materials on an origin of wells and healing springs in the village of Vinnytski Khutory, Vinnytsia district recoded from the stories of the locality residents.

Ключові слова: *с. Вінницькі хутори, криниці, цілющі джерела, вода, спогади.*

Keywords: *Vinnytski Khutory, wells, healing springs, water, memoires.*

Криниця – джерело питної води. З давніх-давен криниці у житті людей посідали і посідають дуже важливе місце. Адже без питної води ніяк не прожити, особливо там, де немає відкритих водоймищ.

На сьогодні майже у кожному дворі є криниця, а колись на все село їх було всього декілька. Тому і ставились до них завжди із великою повагою.

То ж мова зараз піде про криниці одного із сіл Вінницького району – Вінницькі Хутори, яке розташоване під Вінницею по Немирівському шосе.

Перші згадки про це село були іще в 17 столітті. Певний час ці землі були в приватному місцевому землекористуванні, тому й мали назву – Старі, Великі та Вінницькі Хутори.

На початку 18 століття з міста сюди були витіснені православні монахи, через що на території села почав діяти монастирський храм. Пізніше церква стала приходською. Діяла при церкві і церковно-приходська школа. До приходу відносились і села, які примикали до Великих Хуторів: сс. Гаталка, Кайдачиха, Тененки. Нині це вже частина Вінницьких Хуторів, але ці назви збереглися у лексиці місцевих жителів.

Займались хуторяни в основному: бджолярством, бортництвом, рибальством, садівництвом та городництвом.

У теперішній час Вінницькохутірська територіальна громада нараховує близько семи тисяч чоловік. На території села знаходяться: будинок культури, школа естетичного виховання, будинок школярів, бібліотека, загальноосвітня школа тощо. А ще у цьому селі є криниці з цікавими історіями.

Так, на вулиці Ювілейній стоїть пусткою одна хата. То ж і криниця, не маючи господаря, замулюється, пропала корба, відро. Стоїть вона одиноко, а викопана ж іще у 30-ті роки минулого століття. Вся вулиця тоді тут брала воду.

Не один рік вона стоїть покинута, тому й прозвали її Покинутою криницею [1].

Є у Вінницьких Хуторах чоловік, нагороджений Червоною Зіркою. Це – Сергій Жолонко, який служив у Афганістані. Його ж прадід колись, на початку ХХ століття, викопав криницю, яка зараз так і називається – Жолонкова. Кажуть: він брав активну участь у житті села, був, наприклад, меценатом будівництва церкви [2].

Назва криниці Лапівська або Левчикова походить від прізвища людей, які тут жили колись – Лапи, а також ще називають по прізвищу Левчук, які тут мешкають нині. Викопана криниця у двадцяті роки минулого століття. Стоїть вона на роздоріжжі. До неї, як і колись, сходяться люди набрати води. Нещодавно її почистили, прибрали, зробили нове накриття [3].

Досить давні криниці по вулиці Гагаріна та по вулиці Матієнка. Викопані вони у 1928 році двома братами Солов'ями. На криницях збереглися ще й досі відмітки про копачів: «Куст – Вироб. Соловья П'ятничани». Жили майстри на П'ятничанах. Робили цебрини до криниць, самі ж копали і встановлювали кільця [4].

На перехресті вулиць Покришкіна і Гагаріна знаходиться криниця, викопана ще у 30-х роках ХХ ст. Вона досить глибока, тут завжди є вода, яка гамує спрагу всім бажаючим.

І нині полюбляють люди тут зустрічатись, щоб поговорити, поділитись новинами. Селяни її так і назвали – Криниця на перехресті [5].

- Покришкінська криниця викопана у 1928 році також братами Солов'ями. Знаходиться вона по вулиці Покришкіна, тому й назву таку має. Недалеко звідси є вулиця Кайдачиха. Як згадується вище, колись там було інше невеличке село з такою назвою, з якого ходили до цієї криниці по воду, бо ж дуже смачна була і холодна [6].

Невеличка, ошатна криниця Бубелина свою назву отримала від прізвища людей Бубело, які там жили. Викопана вона теж у двадцяті роки ХХ століття [7].

Гараськова криниця розташована на перехресті двох великих вулиць – Ватутіна і Жовтневої. Не один рік допомагає вона всім спраглим. Люди ж доглядають її і оберігають. Точної дати, коли вона викопана, ніхто не пам'ятає. Кажуть: десь на початку минулого століття. Свою назву вона отримала від ім'я чоловіка Гараська, який жив неподалік і був ініціатором її появи [8].

Мандришина криниця має таку назву від прізвища родини, яка тут проживала – Мандро. Викопана вона теж на початку минулого століття.[9]. Та відома вона ще через те, що сьогодні проживає біля криниці власниця невеликого магазину Марія Мандриха.

По вулиці Героя Радянського Союзу Матієнка жив чоловік – Шаповал Олексій Улянович. Одного разу, у 1925 році, разом із сусідом вирішують викопати криницю. Бо ж вулиця довга. Діюча криниця аж у кінці вулиці. Ходити по воду далеко.

Працювали вони декілька днів, сусіди допомагали теж. Було укладено вісімнадцять тумб до води і п'ять у воді. Дуже зраділи всі сусіди. Приходили до криниці, куштували воду та спілкувались. Водичка у ній прохолодна, чиста, смачна. І, не дивлячись на те, що зараз майже у кожного в дворі є власна криниця, але, щоб приготувати горохову кашу, ідуть сельчани по воду саме до цієї криниці.

До речі, в цій криниці ще ніколи не висихала вода.

Прикра доля спіткала Олексія Уляновича. У 1937 році його репресували, але на згадку та людську вдячність залишилась криниця, яку так і називають – Криниця на згадку [10].

Криницю, яку всі називають – Криниця при дорозі, викопав дід Кривешка Петра Кириловича – Андрій у 1913 році. Вона була першою на вулиці. До цього ходили по воду дуже далеко, то ж виникла необхідність її викопати. До роботи чоловік закликав усіх жителів вулиці та не всі відгукнулись на дану пропозицію.

Почали копати в одному місці. За день поставили десять кілець. А з ранку на них чекала прикрість і розчарування – плавун уночі забрав усі кільця. Тоді вирішили копати в іншому місці. Плідно і важко працювали. Встановили аж тридцять одне кільце. Вода була чиста, прохолодна і дуже смачна.

Через кілька днів господар почув уночі, що хтось набирає воду. Наступної ночі – те саме. Не витримав чоловік, вийшов та й побачив сусідів, котрі не хотіли допомагати копати криницю. Подивився він і каже: «Люди, не ходіть уночі, не тривожте нікого – приходьте вдень».

Отака людська доброта і всепрощення! Напевно, саме ці риси посприяли, що криниця й досі стоїть, тут ніколи не зникає вода. Вже багато років люди набирають воду, а подорожні, які йдуть цією вулицею, часто теж вгамовують спрагу, адже криниця при дорозі, відкрита для всіх [11].

Є по вулиці Набережній ошатна гарна криниця, викопана ще у 1927 році. Її так і називають – Криниця на Набережній. Цебрина побілена, накриття пофарбоване. Господиня подвір'я розповідає зі сльозами на очах, що вона піклується про криницю, але води з неї не може пити.

Колись тут жили два сусіди. Одного разу вони дуже посварились і один із них, на зло іншому, вилив у криницю цілу каністру солярки. Скільки після того не чистили, які засоби від захисту не використовували, але нічого не могло очистити воду.

Господар обійстя із забрудненою криницею з часом продав усе і виїхав із села. Жінка, яка придбала оселю, одинока та й статками не багата. Вона не може найняти людей, щоб почистити криницю. Все, що у її змозі – доглядати за нею: підфарбовувати, підбілювати. Отак, стоїть ця криниця доглянута, але не може напувати людей чистою водою [12].

На місці, де сходяться дві вулиці із теперішніми назвами – Фрунзе і Сагайдачного, жив колись дуже багатий єврей на прізвище Зельман. Мав він велике господарство, добротний будинок, розкішний сад, тримав прислугу. Єдине чого тут не вистачало – криниці. От вирішив Зельман викопати колодязь, щоб не ходити далеко по воду. Найняв він досвідченого копача. Перед тим, як копати, наказав добре пошукати місце, щоб криниця була хорошою. Кілька днів той чоловік шукав місця та нарешті знайшов. А ще через кілька днів криниця уже була викопана. Вода була дуже смачною, прохолодною. До речі, збереглися ці якості у неї і до сьогодні. За увесь час вона ніколи не висихала.

З часом Зельмана заарештували, але, кажуть, нібито він сховав коштовності чи гроші десь на території свого господарства. Рідні їх так і не знайшли. З часом вони продали обійстя та й виїхали не відомо куди. Ті ж господарі, що придбали це господарство, знайшли Зельманів скарб та теж виїхали із села.

Та місцина, де було Зельманове господарство, почали називати «Зельманова долина», бо воно розташоване у низовині, неподалік від ставка. А криниця і дотепер називається Зельмановою криницею. А от у якому році вона викопана ніхто не пам’ятає [13].

У мальовничому куточку, за селом, серед великої галявини, є джерело. Люди називають його Семенютове джерело. Колись, найближчі вулиці від цього джерела були заселені жителями із прізвищем Семенюта. Вони за ним доглядали, з нього й воду брали. Тому й назвали сельчани це джерело на честь Семенютів.

А водичка тут чиста та смачна. Люди й досі п’ють цю воду, найчастіше – дачники.

Існує легенда про цілющі властивості Семенютового джерела.

Колись давно жила одна сім’я, була у них дочка Софія. Трапилось із нею лихо. Захворіла вона на невідому хворобу. Куди батьки не звертались, до яких лікарів не ходили – усі тільки руками розводили, мовляв: нічим не можна допомогти.

Збираються якось батьки на город, у поле. Софія на той час уже не могла ходити. Але їй дуже хотілось теж у поле. Взяли і її. Днина була спекотна. Всі запаси води, яку взяли із собою, вже скінчились. От вирішили набрати водички із джерельця, що було неподалік. Софія теж пила ту воду. Усім водичка сподобалась, а найбільше Софії, бо у неї почала зникати втома після випитого.

Наступного дня сім’я знову збиралась у поле. Софія теж попросилась з ними. Батьки уже без довгих умовлянь взяли дочку з собою. А потім вони щодня ходили до джерела, набирали цілющої води і приносили Софії.

Через місяць дівчина уже поволі ходила, а ще через деякий час хвороба зовсім відступила. Софія прожила довгий вік і все життя дякувала Семенютовому джерелу за зцілення [14].

Використані джерела

1. Записано 22.04.2012 р. зі слів Сича Віталія Михаловича;
2. записано 05.04.2012 р. зі слів Малкової Лариси Савівни;
3. записано 02.02.2013 р. зі слів Глушинок Наталії Віталіївни;
4. записано 23.04.2012 р. зі слів Жупаніка Юрія Васильовича;
5. записано 18.05.2012 р. зі слів Журавльової Любові Кузьмівни;
6. записано 19.06.2012 р. зі слів Журавльової Любові Кузьмівни;
7. записано 04.06.2012 р. зі слів Журавльової Любові Кузьмівни;
8, 9. записано 01.02.2013 р. зі слів Журавльової Любові Кузьмівни;
10. записано 30.04.2012 р. зі слів Філінюк Марії Олексіївни;
11. записано 05.04.2012 р. зі слів Кривешка Петра Кириловича;
12. записано 20.04.2012 р. зі слів Рожковської Марії Станіславівни;
13. записано 02.02.2012 р. зі слів Журавльової Любові Кузьмівни;
14. записано 23.08.2011 р. зі слів Кравченка Володимира Федоровича.

Лишивши вічності сліди

(Святині Хмільницького краю в усній народній творчості)

О.А. Михалиця

У статті на основі історичних джерел та переказів старожилів подано історію с. Вугли Хмільницького району та його святинь.

On the basis of old-timers' historical sources and legends the history of the village of Vuhly, Khmilnytsky region and its shrines are presented in the following article.

Ключові слова: *с. Вугли, святині, Феодосій Чернігівський, Вуглівська церква, матушка Серафима, Ховпин, гора Кирилюків.*

Keywords: *the village of Vuhly, shrines, St. Theodosius, archbishop of Chernigiv, Vuhlivs'ka Church, Mother Seraphima, Hovpyn, the mountain of Kyrylyuks.*

Пий воду з криниці твоєї, тую, що тече
з власного колодязя. Нехай джерела
твої не розливаються по улицях,
потоки твої по майданах; нехай вони
тобі одному належать, а не чужим тобі.
Нехай тобі благословенне буде джерело твоє.
«Книга про вісток Соломонових», гл.5 (15,16,17,18).

Феодосій Чернігівський, Вуглівська церква, матушка Серафима, Ховпин, гора Кирилюків….. Що об'єднує ці святині? Який зв'язок з часом? Чому повинне оберігати та цінувати прийдешнє покоління? Тому розповідь про найсокровенніше Хмільницького краю.

Село Вугли…. З покоління в покоління тут живуть працьовиті і щедрі люди. Село має свою неповторну історію. З XVII століття вуглівчани пере-повідували про святителя Феодосія Углицького (також його називали Феодосій Чернігівський). Батьки розповідали своїм дітям, що на їхній землі народився великий угодник Божий – Феодосій Углицький. Саме дитячі роки якого пройшли у с.Вугли. Пізніше родина Феодосія переїхала у село Уланів Хмільницького району. Подальша доля майбутнього подвижника пролягла у Київ. Чотири століття з уст в уста передається нащадкам легенда про народження святителя Феодосія, архієпископа Чернігівського. Свідченням правдивості слів предків є церква у с.Вугли названа на честь Феодосія Углицького та названий другий престол у храмі Вознесіння Господнього в селі Уланові. І лише у XIX столітті правдивості сказаній вуглівчан підтвердились історичними документами.

Вуглівчани зберегли ще один переказ щодо Вуглівської церкви. У 1906 році на запрошення вуглівчан в село прийшли чотири березнянці, які розпочали будувати церкву. Перекази зберегли ім'я майстра – Дмитро (можливо прізвище Мудрик) та відоме ще одне прізвище однієї людини – Паращук. Цікаво, що у селі Березна і досі багато родин з прізвищем Паращук.

Інша розповідь про матушку Серафиму, про яку згадують не тільки жителі сіл району, але і жителі м. Хмільника. Матушка Серафима, в миру, Клавдія Леонтіївна Зеленюк народилась 4 вересня 1904 року в селі Голодьки нашого району.. З народження була повністю фізичним інвалідом, лише права рука була працездатна. Старожили розповідають, що незважаючи, на важкі фізичні вади, монахиня не падала духом, завжди була покірною, тихою, зосередженою в собі та молитві.

Ті спогади, які дійшли до нас, засвідчують, що матушка Серафима була великою подвижницею і молитвеницею, прозорливою та зцілювала краян. Під час Великої Вітчизняної війни допомагала всім, хто повернеться з фронту, хто звертався до неї за допомогою. Дуже не любила, коли до неї заходили і просили поворожити. Таких людей не приймала зовсім. Збереглися спогади, які засвідчують, що про прихід людей їй було явлено зазделегіть. Хто хоч раз побуває у селі Думенках Хмільницького краю, то обов'язково від старожилів села почує найулюбленіший спогад про матушку Серафиму. «Одного дня привели до Матусі (так її називали у селі) сліпого чоловіка. Уранці разом з матушкою Серафимою ідуть до криниці, що у Думенському лісі. Помолились і говорить, до чоловіка: «Діставай ніж»… Чоловік діставши ножа, почав бачити. У матушки Серафими був звичай, кожні два тижні робити обід, який освячували водою. Одного разу попросила Марту зварити борщ, бо прийде голодний Степан. Збулось все точнісінько.

Всі, хто пам'ятав матушку Серафиму згадують її пророкування майбутнього:
- Велика Вітчизняна війна закінчиться,
- люди будуть ходити з коробочками біля вух (мобільний телефон),
- на хатах будуть стояти ріжки (супутникові антени),
- церкви будуть відкриті і буде правитись;
- не можна сперечатись з невіруючою людиною, віру можна втратити….

Небагато спогадів про матушку Серафиму збереглося в народній пам'яті. На жаль, багато про неї загублено, багато людей тих років, які знали її віддійшли у вічність. Тому лише найстарше покоління пам'ятає про неї і розповідають своїм дітям та онукам.

Окрема мова про чудодійні криниці. За радянських часів багато криниць було знищено, одиниці залишились у Хмільницькому краї. Сьогодні їх свято бережуть. Про одну із таких криниць наша мова.

Жителі села Голодьки з покоління в покоління переказують про криницю в Ховпині, яка знаходиться між Хмільником і с.Голодьки. Село Ховпин стояв при Чорному шляху. Не раз спустошувалось та грабилось загарбниками. Один із таких набігів жителі села Ховпин зібрались у церкві і просили Всевишнього порятунку. Церква з людьми провалилась. Згодом на тому місці забило джерело. Більше шести століть передавалась ця розповідь. Батьки ніколи не дозволяли там гратись дітям, зустрічатись та пасти череду. На тому місці завжди високі трави, на полях біля кринички збирають високі врожаї.

Одного разу почув цю історію хмельничанин Петро Петрук і вирішив на місці джерела облаштувати криничку. На допомогу прийшли краяни, які родом з тих місць. Вони не тільки зробили криничку, але поставили капличку. Принесли ікони та попросили настоятеля Свято – Покровського храму протоієрея Володимира Леванчука правити на свято Різдво Богородиці.

Сьогодні, як і колись, вода з кринички повертає здоров'я, перемагає хвороби та духовно зцілює всіх, хто просить допомоги. Біля кринички завжди чисто і прибрано, посаджені квіти. А ще розповідають, що на Вознесіння Господнє біля кринички чути дзвін. Нащадки і досі свято бережуть цю місцину.

Лозна… Село таємниць і 13 пагорбів і 13 легенд. З прадідів передавались сказанія про кожний пагорб. Найріднішим для жителів є Кирилюкова гора. Саме тут знаходиться стопа Божої Матері. З прадідів оберігалась ця місцевість, навіть, дітям не дозволялось гратись. Ніхто з старожилів не згадає історію, чому саме це невеличке заглиблення в камінному горбі вважається стопою Божої Матері. З покоління в поколіннялозівчани біля стопи моляться, просять Богородицю про зцілення душ і тіла. Так було, є і буде. Тому і не дивно, що нинішні нащадки поставили на пагорбі хрест і досі приходять зі своїми бідами до цієї стопи, як колись приходили їх прадіди. Протоієрей Володимир Леванчук в архівах області віднайшов документи, котрі засвідчують, що у Лозні було два чудодійних джерела, біля яких зцілювалось не одне покоління. Сьогодні ніхто не може сказати, де ці джерела.

Кожне село нашого мальовничого району має свою історію, свій рід. На жаль, через плин часу, шквальні вітри історії не всім вдалось зберегти віковічні джерела минулого. Одним щастило більше, інші не змогли зберегти, навіть, крупинки. Тому хочеться вірити, що ми з любов'ю і шаною будемо ставитись до коріння свого роду, до своєї історії, будемо вивчати, запам'ятовувати, зберігати і передавати нащадкам.

Пам'ятний знак 13 воїнам Армії УНР – УГА

Л.І. Ратушняк

У статті на основі спогадів та переказів старожилів подано матеріали про події *3-4 вересня 1919 року під селом Тростянчик, де відбулася одна з найбільш жорстоких сутичок визвольної боротьби між воїнами Армії УНР – УГА та загонами під керівництвом Котовського, а також про відновлення пам'ятного знаку українським січовим стрільцям.*

The article presents materials about the events of 3-4 September, 1919 near the village of Trostianchyk where one of the most violent clashes of the liberation struggle between soldiers of UNR – UHA Army and troops led by Kotovs'ky had a place, and about restoration of the memorial marker to Ukrainian Sich Riflemen on the basis of old-timers' memories and stories.

Ключові слова: *с. Тростянчик, перекази, кам'яний хрест – пам'ятний знак воїнам Армії УНР – УГА, родина Западнюків, відновлення пам'ятика.*

Keywords: *the village of Trostianchyk, legends, a stone cross, a memorial to soldiers of the Army of UNR – UHA, the Zapadnyukiv family, restoration of a monument.*

Усна народна творчість мала та має велике значення у житті народу в минулому та й у наш час. Український народ дістав у спадок багато дум, казок, балад, переказів, минувшин створених цілими поколіннями наших предків. Думи, які належать до усної народної творчості висвітлюють визвольну війну українського народу.

Часто усна народна творчість, яка передається з покоління в покоління, допомагає встановити історичну справедливість, передати нащадкам правду та зберегти свідчення для майбутніх поколінь.

Ось і в даному випадку перекази про події далеких років, які передавалися з покоління в покоління родини Западнюків, майже через століття, донесли до нас відомості з історії с. Тростянчик та дякуючи їм, в селі, влітку 2013 року, було встановленно пам'ятний знак 13 воїнам Армії УНР – УГА.

Тростянецька земля гордиться своїми відомими земляками, які тут народилися і прославляють її. Прізвище Западнюк [1] тісно пов'язане з Тростянеччиною. Неоціненний вклад в розвиток ветеринарної медицини вніс Гнат Павлович Западнюк, в розвиток медицини Віталій Гнатович Западнюк [2]. Окрім наукових заслуг вони ще й були патріотами своєї батьківщини, сподвижниками національного відродження. Не забуває про свою малу батьківщину й продовжує сімейні традиції правнук Олег Богданович Западнюк.

В червні 2013 року Олег Богданович з сім'єю приїхав в село Тростянчик, щоб виконати заповіт дідуся, який перед відходом у вічність заповів своєму синові Віталію Гнатовичу опікуватись тією могилою, про яку всі забули. Це могила 13 воїнів Армії УНР – УГА (Українська Галицька армія), яка знаходиться зліва при вході на сільське кладовище, біля неї росте звичайна груша.

За переказами події відбувалися 3-4 вересня, далекого 1919 року під селом Тростянчик. За історичними довідками тут зав'язалась одна з найбільш жорстоких сутичок визвольної боротьби. Під керівництвом Котовського батальйон 404-го полку пішов в контратаку на найкращого 1 – го куреня 1 – полку українських січових стрільців. 3 – тя сотня 1 – го куреня українських січових стрільців затримала запеклий наступ 404 – го полку. За переказами місцевих жителів – очевидців на полі бою залишилось 13 воїнів Армії УНР – УГА. Місцеві селяни під проводом Гната Западнюка підводою відвезли їх до «нового цвинтаря», де похоронили. У деяких воїнів на грудях були іменні гільзи, на яких були вирізьблені імена. Гнат Павлович переписав ці імена до поминальної книги церкви св. Івана Богослова, а перелік даних про загиблих залишив своєму другові – атаману місцевого підпілля Яромі Заворітньому, який був вбитий у Лук'янівській в'язниці 1932 – 33 рр. та похований на Лук'янівському кладовищі.

Перед ІІ Світовою війною, десь у розпал колгоспного руху, могилу було знищено. У церкві щороку правили поминальні служби за убієнних «комсомольців», та з переліку імен було чути слово «воїн»… Сільські старожили згадували, що за тих галичан потім покарали село, розстрілявши на тому ж цвинтарі 12 односельчан. Гнат Павлович Западнюк присвятив галицьким воякам пісню :

То не грім загримів,
То не бір зашумів,
Не столітні дуби затріщали.
То в завзятій борні,
Віковічній, страшній,
З України кайдани упали…

Віталій Гнатович багато зробив, щоб дослідити історичні події, що стосуються бою під с. Тростянчик 3-4 вересня 1919 року. Але 20 липня 1998 року він відійшов на вічний спочинок. В останню свою поїздку на батьківщину в с. Тростянчик з сім'єю, Віталій Гнатович показує могилу 13 галичан і просить онуків піклуватися нею.

У 2002 році організацією української молоді «Пласт» було встановлено березовий хрест на відновленій могилі воїнів Армії УНР–УГА. В минулому році Українські Бой-Скаути ініціювали встановлення пам'ятного знаку на могилі. Реалізацію проекту здійснено у рамках благодійного проекту «Пантеон». Даний проект вшановує пам'ять відомих та маловідомих українців які жили Україною, які полягли у борні за нею. 15 червня цього року на місці поховання було встановлено козацького хреста та пам'ятну плиту [3]. На плиті надпис : «Воїнам Армії УНР – УГА, які захищали с. Тростянчик від окупантів у 1919 році. Кіннота УСС, 3-тя Залізна дивізія, 2-га Волинська дивізія». Допомагали у цій важливій справі козаки районного товариства УРК капітан УРК М.Пухальський, лейтенант УРК С.Пелешок, козаки В.Мурований, В.Куліш на чолі з отаманом – полковником Тростянецького осередку УРК

М. Прусом. Наступного дня благочинний УПЦ КП о. Михайло Торбахевич освятив пам'ятний знак Громадкість, місцеві жителі, що зібрались були щиро вражені патріотизмом та любов'ю до рідної землі наших земляків – родини Западнюків. А Олег Богданович щиро подякував усім, хто допоміг йому через 94 роки виконати заповіт його діда.

Література

1. **Барчук, О.** Вони прославили наш край / Оксана Барчук : [про видат. уродженців с. Тростянчик, батька та сина Западнюків] // Тростянец. вісті. – 2011. – 21 жовт.

2. **Шендеровський, В.** Творець геріатричних препаратів [В.Г. Западнюк] / В.А. Шендеровський // Нехай не згасне світ науки / В.А. Шендеровський. – Київ, 2009. – Кн. 2. – С. 102-110.

3. **Макух, Н.** Жили Україною та полягли у борні за неї… : [про встановлення пам'ят. знаку – Козац. хреста воїнам УНР–УПА в с. Тростянчик] / Надія Макух // Тростянец. вісті. – 2013. – 27 черв.

Святе джерело в Літині

Н.Б. Римаренко

У статті на основі спогадів та розповідей місцевих мешканців описується святе джерело біля смт Літин (вул. Калініна) та його цілющі властивості.

The article describes a holy healing spring not far from Lityn (Str. Kalinina) and its curative virtues on the basis of memories and stories of local residents.

Ключові слова: *смт Літин, Божа Матір, цілюще джерело.*

Keywords: *the urban village of Lityn, the Holy Virgin Mary, healing spring.*

Історія кринички біля кулизького містка в Літині розпочалася десь близько п'яти років тому. Одного із священиків жителі прилеглої до кринички вулиці Калініна запросили відслужити молебень про дарування дощу, бо стояла тривала посуха і городина гинула без вологи. Подібні молитви, за традицією, завжди по можливості, звершуються біля джерел. Ось і тоді люди зібралися на спільну молитву до давнього джерела біля кулизького містка. Адже це джерело добре пам'ятали літні люди, які, ще будучи дітьми, пили з нього прохолодну і смачну воду. А коли по вулиці Калініна ще не було криниць, то до цього джерела ходили по воду.

Провівши молебень, люди розійшлися додому, а ввечері цього ж дня пішов тихий, рясний життєдайний дощ. Радості вірян та вдячності Богу не було меж. Звісно, у провидіння Боже повірили не всі. Хтось казав, що це простий збіг, інші кепкували, мовляв, підгледіли в Інтернеті, версій було чимало. Після цього випадку про джерельце знову дещо призабули. Але вже за два роки тривала весняно-літня посуха знову зібрала людей у спільній молитві до Бога про милість у дощі. І чи не диво? Ясне небо, спекотне сонце, після молитви вірних перетворилося на дощові хмари. Не минуло й доби після молитви, як пішов дощ. За свідченнями людей, дощ пішов саме в Літині, а в найближчих селах його або не було, або йшов незначний.

Саме після цього випадку люди вирішили, якщо ми ходимо сюди молитися, то необхідно провести благоустрій території навколо джерела, поставити там хрест й облаштувати місцину поруч нього. Коли розпочалися роботи, підходили старші люди, дякували за добре діло, ділилися своїми спогадами відносно цього місця. Також розповідали, що десь тут вони, ще раніше, будучи малими, бачили камінь, на якому був відбиток людської стопи. І одного дня Бог відкрив працівникам це місце, яке виявилося неподалік від джерела. А ще одна поважна жінка Г.О., яка проживає поблизу джерела, розповіла про своє видіння на небі над джерелом Ісуса Христа. Тож злинула молитва до Господа, щоб було відкрито, кому належить ця стопа на камені.

І сталося... Одній людині, що перебувала біля кринички, в променях сонця, які пробилися крізь віття дерев, було дано побачити образ Божої Матері з Немовлям, що м'якими рисами проявилися на камені. Це засвідчила й сусідка, яка дивувалася побаченому, адже багато літ живе поруч, а цього дива раніше не бачила. Свідчать про побачене й інші люди, які приходили і приходять, щоб побачити це диво. Деякі з радості навіть плакали. З'явлення образу Божої Матері супроводжувалося рядом зцілень, про що є багато свідчень. Образ Богородиці проявився у вигляді, подібному, як зображають на іконах – дитина знаходиться на правій руці.

Дуже чітко видно цей образ на світлинах, де навіть колір ризи Діви Марії помітно відрізняється блакитним відтінком. І що дуже цікаво – камінь з нерукотворним зображенням виявився поруч зі стопою, хоча каменів у цьому місці є чимало. Це ще раз свідчить про істинність чуда та силу молитви.

За досить короткий проміжок часу, відколи люди почали пити воду з цього джерела з уст в уста переповідаються історії про цілющі властивості джерельної води. Так, одна жінка К., розповідає про те, що якогось дня в неї нестерпно боліла голова, відчувала втому і безсилля. Виганяючи на пасовище корову, вона вирішила піти до кринички й напитися води. Попивши води, вона помолилася до Господа Бога й попросила в Нього здоров'я та сили. Повертаючись додому, жінка відчула полегшення в тілі і навіть головний біль кудись зник. Подякувавши Богу, вона швидко добралася до своєї оселі, але відтоді стала постійно вживати воду з джерела й відчуває себе добре.

Літинчани-прихожани церкви Св. Миколая, об'їздили чимало святих місць в Україні, і де були джерела із цілющою водою, де мали змогу не лише скупатися у цілющих водах, а й привезти її своїм рідним та близьким. І відрадно, що настав той час, коли і в нашій місцевості Господь відкрив цілюще джерело. Водичка в нашому джерелі дуже смачна та ще й цілюща. Про це знаю з власного досвіду. Вже дуже давно мене турбували проблеми з тиском, а разом з тим і головний біль, котрий можна було вгамувати лише пігулками. Та одного разу ми разом з дітьми поїхали до джерела біля кулизького мосту. Ми попили прохолодної джерельної води, вмилися, відвідали камені з зображенням образу Матері Божої та її стопи. Після відвідин цілющої кринички, я перестала приймати ліки від тиску та головного болю, почуваю себе значно ліпше і щиро вдячна Богу, що подарував мені зцілення. Тож просіть, пийте цілющу воду і вірте у ваше зцілення».

Хочу розповісти про чудодійну святу воду з джерела на околиці міста Літина та про свої відчуття, коли перебувала на місці, де проявлений лик Божої Матері. Коли я помолилася, стоячи на камені біля образу Матері Божої (а була нездорова, боліла голова, і поки їхали в машині туди, дуже нудило, боліли ноги, поперек). Десь на протязі 10 хв. усі болячки поділися, і на душі стало дуже ясно і легко, піднявся настрій, а тіло було наче пір'їна, легке, як у дитинстві. Ми набрали з джерела води і там пили, взяли додому. Ця водичка дійсно свята, бо коли п'єш її, то наче оживаєш. Вона стоїть у нас у пластмасовому посуді, не псується, не цвіте, не має ніякого запаху. Коли щось не в порядку зі шлунком, чи кишечником – вип'єш кілька ковтків і одразу полегшення.

Окремо хочу розповісти про чистоту самої води в криничці, аналізи якої робили у санепідемстанціях Літина (протокол № 669 від 4.07.2013р.), Хмільника (протокол № 444 від 4.07.2013 р.) та Вінниці (протокол № 182 від 4.07.2013р.). Якщо говорити що результати аналізів добрі, то це все одно що нічого не сказати. Результати виявились просто чудові. Вода з нашого джерела не просто відповідає нормам, але й у десять двадцять, а по нітратах у сто шістдесят сім разів краща від встановлених державних норм. Тож пийте на здоров'я.

Про лікувальні властивості цієї кринички в храмі Української православної церкви Святого Миколая зроблено багато записів про зцілення людей.

Література

1. **Вода** у джерелі – справді цілюща! // Літин. вісн. – 2013. – 18 лип. – С. 6.

2. **Мальченко, Н.** Цілюща водиця під покровом Богородиці / Н. Мальченко // Літин. вісн. – 2013. – 27 черв. – С. 4.

3. **Прокопчук, Ф.** Освячення кринички / Ф. Прокопчук // Літин. новини. – 2013. – 28 черв. – С. 6-7.

4. **Процик, Т.** Віра повинна народ об'єднувати / Т. Процик // Літин. обрії. – 2013. – 5 лип. – С. 4.

Буденний та святковий одяг бершадчан

Ю.М. Маршук

У статті за спогадами старожилів та представлених артефактів подано матеріали про старовинний національний одяг, який в будні і на свята носили мешканці Бершадщини.

On the basis of memoirs of old-timers and presented artifacts the article presents materials on ancient national clothes that residents of Bershadshchyna wore on weekdays and holidays.

Ключові слова: *народні ремесла, традиційний одяг, сировина, полотно, шапки, сорочка, хустка, взуття, прикраси.*

Keywords: *crafts, traditional clothing, raw canvas, bunting, caps, shirt, Ukrainian shawl, shoes, jewelry.*

Характерні риси для традиційного одягу Бершадщини – надзвичайна декоративність та мальовничість. Вони відбивають розвиток у нашому краї народних ремесел, ткацтва.

Сировиною для виробництва одягу слугували рослинні волокна, а саме: сіяли льон та коноплі, використовували вовну, переважно овечу, шкури. Жінки пряли прядиво, з якого потім ткали, рідше в'язали, плели окремі елементи одягу. Спеціально оброблене овече хутро використовували для зимового одягу та чоловічих шапок, а шкіру – для взуття. Із стебел рослин та повсті виробляли чоловічі головні убори – плели капелюхи. Орнамент вишивок зберігає найдавніші стилізовані мотиви, що символізували землю, родючість, жінку. Мали вплив риси культур інших народів – це молдавани, литовці, поляки. Домоткане полотно поділялось на три види: найгрубіше – рядовина, середнє – десяте, найтонше – двадцяте. Рядовина використовувалась на виготовлення верхнього одягу, десяте – на буденні сорочки, а найтонше – на святкові сорочки, рушники. Користувались природними барвниками – відваром вільхи і бузини.

Чоловічий одяг населення нашого краю складався із сорочки та вузьких штанів із білого полотна та пояса. Сорочку виготовляли з конопляного полотна, із вставками, рукави закінчувалися вузькими обшивками довжиною до одного метра. Пазуху прорізали посередині, спереду. Комір був стоячий, вишитий. Рукави і пазушки не вишивали. З полотняними штаньми сорочку носили на випуск, а з суконними холошами заправляли всередину.

Штани робили з паском та застібали кістяним або дерев'яним ґудзиком. Сорочку підперізували тканим поясом чи ремінцем. Штани шили широкі та вузькі. Пояс одягали поверх штанів та зав'язували з лівого боку. Одяг одруженого чоловіка не відрізнявся від одягу парубка.

Верхній одяг із темно-коричневого, рідше білого або сірого сукна називався сіряком, який шився приталений із стоячим коміром вишукано прикрашений вишивкою. Узимку чоловіки носили білі довгі приталені кожухи, відрізані в талії із призбираною по спинці нижньою частиною. Комір у кожуха був стоячий, іноді виложистий із чорного овечого хутра. Поли кожуха не заходили одна за одну, а застібалися на грудях дрібними ґудзиками, а біля коміра і на талії зав'язувалися довгими шнурками з китицями. Прикрашені вишивкою і кольоровими нитками кожухи вважалися святковим одягом. Пояс був обов'язковим елементом чоловічого костюма. Поверх сорочки носили піджаки з конопляної тканини. Вони були із суцільним рукавом вільного покрою, злегка приталені. Оздоблювали чоловічий плечовий одяг вставками з іншої тканини.

Зимові шапки були високі-високі, смушеві чорні, сірі, із суконним верхом. Влітку носили – солом'яні брилі із широкими крисами. На ноги одягали шкапові чоботи, влітку – личаки. Сорочку виготовляли з конопляного полотна, у дві пілки, довжиною до одного метра. Чоловіча сорочка була цільнокроєною на всю довжину. Верхня частина називалася подоплічкою, а нижня – головним полотнищем. Наплічні вставки були різної форми. Пазуху прорізали посередині, спереду. Комір був стоячий, вишитий. Комір оздоблювали. Носили сорочку навипуск або заправляли в штани. Штани шилися також з конопляного полотна. Вони були широкі і вузькі, з вставкою між холошами. На стані штани трималися на ґудзиках. Пояс був з вовняної тканини, шириною десять сантиметрів, довжиною два метри. Кінці чоловічих поясів оздоблювали китайками. Пояс одягали поверх штанів та свит, зав'язували у два вузли з лівого боку. Жіночий одяг складався із саморобної сорочки буденної або святкової, залежно від призначення, вибійчаної або тканої смугастої полотняної спідниці, запаски, нагрудного фартуха, зимою одягали білий кожух і підв'язували хусткою. Вбрання дівчини від вбрання заміжньої жінки майже не відрізнялося.

Сорочка. На її виготовлення йшло п'ять метрів полотна, шили її у дві пілки. Верхня частина станка складалася з двох пілок, із рукавів з вишитими поликами та туго зібраного стоячого коміра, а нижня частина – з підтички, низ якої прикрашався смужкою вишивки –«хмеликом». Сорочки на кокетках не носили. Найпоширенішою була форма стоячого вузького комірця (обшивки). Вишивали «гладдю» та «хрестиком» («поверхницею»), низзю. Рукава були три чверті – буденні, довгі – святкові.

Низ рукава призбирувався і закінчувався манжетом. У жіночій сорочці спереду розрізали пазушку. В сорочці був стоячий комір. Викроювали рукав сорочки по основі, а вишивали по пітканню. Довжина і ширина рукава залежала від довжини руки. Рукав сорочки закінчувався манжетом. Вишивали в сорочці такі частини: комір, рукав, манжети, підтичку. Сорочки були зі вставками пришитими попід низзю, з невеликим стоячим коміром. Вишивка заповнювала рукава, вставки, розташовувалася широкою смугою на грудях чи біля горловини. Нижня сорочка іноді слугувала нижньою спідницею (підтичкою) прикрашеною орнаментом. Цільні сорочки (додільні) – саме вони вважаються у жінок

ошатними та святковими. Поверх сорочки носили спідницю або запаску. Спідниця мала пришивний пояс, трималася вона за допомогою зав'язок та гудзиків. Пояси виготовляли з шерсті зеленого та червоного кольору. Довжина пояса була два метри. Пояс обходив стан два рази, зав'язували спереду, кінці пускали на дві сторони. Фартух був із ситцю. Поверх сорочки носили спідницю або запаску, які виготовляли переважно зі штучних тканин. Їх ткали з кольорової вовни по лляній чи конопляній основі в дрібні поперечні смужки. Також носили широкі спідниці з домотканого тонкого полотна чи смугастої вовняної тканини. По низу спідниці йшов червоний плетений кант, або чорна широка ткана смуга.

Полотно для спідниць і чоловічих штанів перед пошиттям часто вибивали чорною або темно-синьою фарбою. Запаски-фартухи ткали із пофарбованої пряжі, вишиваючи поперечними смугами, які чергувалися з елементами орнаменту. Жінки покривали голову очіпком, пізніше хусткою. Дівчата розділяли волосся на чотири частини і заплітали його у дрібні косички, які укладали на голові. В коси вплітали кісники, а на свята прикрашали квітами, або гусячим пір'ям. Найчастіше в коси вплітали любисток, чорнобривці, руту, настурції. Взимку виготовляли вінки із штучних квітів, зроблених з вощеного паперу, фарбованого пір'я, вовни, стрічок. На весіллях на голову одягали яскраві шовкові стрічки – бинди, які вільно звисали по спині. Стрічки мали бути такої довжини, щоб прикрити волосся. Доповнювали комплекс жіночого вбрання прикраси – коралове намисто. Особливими прикрасами жінок Бершадщини були «баламути» (намисто з аргонітіту), пізніше – різнокольорове скляне намисто. Заможні жінки носили на шиї «дукач» – срібну монету. Молодим на весілля робили «кольца» з копійок (брали 5 коп. і обрізали по формі пальця). Такі «кольца» потім позичали один в одного тільки на вінчання.

Хустка. Спочатку хустки були білі, тонкої роботи, їх ткали та оздоблювали коштовними прикрасами, обов'язково вишивали. Вишивати хустку – це дівчині готуватися до заміжжя. Стародавні хустки були білого кольору. Барвисті запозичили від болгар, турків, персів. Тривалий час існувала традиція вишивати хустки шовковими нитками переважно червоного, синього, зеленого, жовтого та рожевого кольорів. Іноді застосовували срібло та золото. Орнамент розміщувався по кутах хустки, всередині, «по оберегу», тобто вздовж сторін.

Молодій на весіллі одягали вінок і стрічки, а під час покривання його заміняли на хустку. Заміжні жінки завжди прикривали волосся хусткою. Хустку пов'язували на шию, під «бороду».

Взуття. В давнину жінки носили таке взуття: личаки (плетені з липової кори), чоботи та черевики. Шевці виготовляли взуття тільки чорного кольору, а не кольорове. Жіночі чоботи були з одним швом в задній частині халяви. Халява чобота була з одного шматка шкіри, зі швом ззаду, а переди і закаблуки викроювали окремо, висота чобіт – до коліна. Була пряма стрічка при зшиванні. Жіночі черевики були з довгими халявами на шнурках. Постоли були тупоносі – зашивали носок поверх ноги по центру. Личаки плетені у кіску з липової кори. Солом'яники виготовляли з соломи. Перш ніж узутися, ноги обгортали онучами з конопляного полотна власного виробництва. Постоли прив'язували шкіряними шнурочками, а личаки – конопляними мотузочками. Чоловіки носили постоли, чоботи. Не було кольорового взуття. Чоловічі чоботи мали такий крій: халяви були з одним швом, закаблуками і передньою частиною (передами); халява викроювалася з одного шматка шкіри і до неї пришивалися закаблуки і переди, висота – до коліна. Дуже часто в одній родині була тільки одна пара чобіт, яку взували по черзі. На ноги одягали онучі, перш ніж узути личаки, постоли або чоботи. Постоли закріплювали на ногах виворотнього боку, а в свято та неділю – на лице. В суботу одяг прали, в неділю знов одягали.

У багатьох односельчан збереглися сорочки, спідниці, прикраси. Цей одяг використовують на весіллях, весільні свахи переодягаються, коли покривають молодих. В народних костюмах постійно виходять на сцену і учасники народних аматорських фольклорних колективів району, цим самим не даючи забути людям своїх звичаїв і традицій, які передаються з покоління в покоління.

Шаргородщина обрядова

Г.І. Ковтун

У статті подаються розповіді про традиції й обряди в населених пунктах Шаргородщини, зібрані на основі усних спогадів їх мешканців.

The article presents stories about traditions and ceremonies in inhabited localities of Sharhorodshchyna, collected on the basis of oral memories of their residents.

Ключові слова: *Шаргородщина, звичаї народу, традиції, народна та релігійна обрядовість, Рахни-Лісові, Хоменки.*

Keywords: *Sharhorodshchyna, customs of the people, traditions, folk and religious ritualism, Rakhny Lisovi, the Khomenko family.*

Шаргородщина – мальовнича, щедра, прекрасна земля, багата мудрістю віків, чарівністю природи, славетними сторінками історії, колоритом культурної спадщини, сповненої давніми традиціями.

Кожна нація, кожен народ, навіть кожна соціальна група мають свої звичаї, що виробилися протягом багатьох століть, так і наша Шаргородщина.

Звичаї народу – це ті прикмети, по яких розпізнається народ не тільки в сучасному, а і в його історичному минулому. Народні звичаї охоплюють усі ділянки громадського, родинного і суспільного життя, вони є неписаними законами, якими керуються в щоденних турботах і найбільших всенаціональних справах. Звичаї, як і мова, виробилися протягом усього довгого життя і розвитку українського народу.

В усіх народів світу існує повір'я, що той, хто забув звичаї своїх батьків, карається людьми і Богом. Він никає світом як блудний син, і ніде не може знайти собі притулку та пристановища, бо він загублений для свого народу.

Наша Україна велика, але українці, на щастя, мають більше звичаєвих особливостей спільних, ніж різних. Звичаї нашого народу на диво між собою близькі, та кожен регіон, кожне село чи місто вносить у звичаї свій колорит, свій різновид. На Шаргородщині шанують обряди, традиції та звичаї своїх предків. Багато їх збереглося, а деякі і по сьогодні живуть у нашій пам'яті.

Існує календарно-релігійна, побутова та сімейна обрядовість. Досить вагоме місце в українській обрядовості займає календарна обрядовість.

Одним з найголовніших завдань Шаргородської районної бібліотеки є вивчення історії краю, культурних цінностей, популяризація традицій, надбаних народом протягом століть. Доволі об'ємний масив побутування календарної обрядовості, що зафіксований в нашій місцевості, має важливі наскрізні теми: щирої віри в Бога, його возвеличення, виховання поваги до тих подій, про які розповідається, велика шана до людей похилого віку, батьків, самовіддана любов до дітей, до отчого дому. Як бачимо, основні мірила нашого духовного життя шанували українці в усі часи і шанують вони їх і понині.

Календарна обрядовість розпочинається з зустрічі Нового року. В давнину, готуючись до зустрічі Нового року, зайняті передсвятковими турботами, жінки прибирали, мастили в хаті, прали білизну, чоловіки заготовляли дрова, лагодили гужовий транспорт для святкового виїзду в гості. Хлопці, зібравшись окремо, готувались до вертепних дійств, ладнали «звізду» та костюми, вчили тексти колядок, щедрівок. Дівчата допомагали по хаті матерям: прикрашали вікна, застеляли соломою долівку в хаті. Діти, напередодні свята, були на похваті: то принести, туди збігати, гратися не ходили. Увечері перед Новим роком, всі мились (очищались), одягали чисту білизну, обновки, щоб увесь рік бути в обновках. Господар, одягнувши нову одежу, вносив до хати дідуха, який на Новий рік ставили в господі на почесному місці, як оберіг роду.

А ось і день Нового року, ще сонечко не встало, а село уже кишить маленькими хлопчиками, поважними чоловіками – посівальниками. У кожного з них у важкій торбинці збіжжя для посівання, і чути:

Сійся, родися, жито, пшениця
І всяка пашниця.
На щастя, на здоров'я,
На Новий рік,
Щоб краще вродило, як уторік.

Вважалось доброю ознакою, коли на Новий рік першим до хати ввійде чоловік чи хлопчик.

Наступне свято за календарем – Різдво. Його розпочинали святкувати 6 січня ввечері. На Святвечір потрібно було заранія впоратись по господарству, до появи на небі першої зірки. В прибраній оселі, чисто одягнені домочадці сідали за стіл вечеряти. На стіл накривали дванадцять страв. Запалювали золу з деревини, і обкурювали всередині хату, всіх членів родини (особливо дітей), страву на столі. Цим відгороджуючи всіх від злих сил.

У перший день Різдва (по новому стилю 7 січня) всі несуть до рідних та хрещених батьків вечерю.

Коли батьки попорали господарські справи: подавали їсти худобі; поприбирали, допомогли зібратись дітям, одягалися святково самі. Мати готувала «вечеру» (пара калачів, які спекла сама, яблука, солодощі). Це все зав'язували у новеньку біленьку хустинку. Вечерю зазвичай несли діти. Прийшовши

до хати, клали її на стіл, промовляючи: «Просимо вас на святу вечеру». Всі віталися, починаючи з самого старшого в хаті, цілуючи в руку, відповідали поцілунком у голову. Ця процедура підкреслювала шанобливе ставлення до старших людей, батьків. Привітавшись та погомонівши, всі сідали до столу. На столі були традиційні страви: пампушки, коливо, холодець, капуста, печеня, голубці, квашені яблука, самогонка, напій з узвару. Ці страви відносились до святкових [І, с.116]. Такі дійства проходили по всьому селу. В цей день, бувало несли вечерю в декілька хат: до батьків, до хрещених.

А ввечері, на Різдво, все село дзвеніло колядками. Маленькі хлопчики та дівчатка бігали від двору до двору, співали різних колядок: для господаря, господині, дрібних діток, для всього господарства.

В селі Теклівка на Різдво Христове проходить свій місцевий обряд «Як хлопців кладуть на парубків, а дівчат на дівок». За свідченнями очевидців, ця традиція живе в селі вже третє століття. Цього дня всі жителі села сходяться ввечері до місцевого клубу, сходяться і молоді люди сусідніх сіл подивитися на це дійство. Молодь йде взяти участь в обряді. Тут задіяні молоді хлопці (які ще не парубочили), вся парубоцька ватага села, дівчата, які стали на порі дівування, молоді пари, які одружилися протягом року, їхні сім'ї, родичі. Розпочинає обряд старший парубок, якого обирає козацька ватага парубків села. Він розповідає громаді про те, що сьогодні до їхнього козацького гурту поступила заява від такого-то, прийняти його в парубки. Зачитується заява, гурт парубків голосує прийняти, чи не прийняти юного хлопця в парубки. Молодий парубок, якщо проголосували за прийняття його в парубоцтво, зачитує присягу. Гурт підносить його «на гура», кидаючи шапкою вгору. Присяга молодого юнака, який сьогодні став парубком, зачитується перед всією громадою. Він дає клятву поважати старших жителів громади, шанувати, оберігати дівчат, поводити себе гідно, щоб не ганьбити парубоцького гурту, не курити в приміщенні клубу, не лузати насіння, не злословити і т.д. Таких юнаків, які на порі, може бути кілька. Всі вони по черзі виконують дану процедуру. По закінченні обряду звучить музика і всі хлопці танцюють з дівчатами, яких вони обрали. А той хлопець, який не має дівчини, танцює з віником. Це не є образою. Просто він ще молодий і обрати подругу ще буде час.

Водночас, цього дня проходить обряд зняття з парубка того хлопця, який на протязі року одружився. Старший парубок зачитує, яких прав позбавляється одружений чоловік: він не має права ходити на вечорниці без дружини, проводжати дівчат, ходити з хлопцями на обрядові колядування до дівчат. Його знімають з парубка і ставлять на «господаря».

По закінченні вечора всі парубки збираються. Ніхто з них сьогодні не йде до дівчини, бо йдуть у село колядувати до дівчат, яких кладуть на дівок. Йдучи по селу зі «звіздою»-вертепом, яку зарання приготували й оздобили, колядують у дівчини під вікном. Коли переколядували, з хати виходить господар, тобто батько дівчини, дякує за коляду і запрошує всіх до хати. В хаті парубки колядують, танцюють з дівчиною. Їх пригощають. А могло бути так, що батько вважає, що його дочка ще мала до дівування, то він каже до колядників: «Спасибі, хлопці, за коляду, до хати вас не запрошую, бо дівка в мене ще мала, прийдете на наступний рік», і обдаровує колядників. Відсьогодні дівчина має право ходити з парубками на вечорниці, тобто дівувати. Так хлопці можуть колядувати аж до рання, залежно скільки дівчат у селі, на порі дівування.

Зимова обрядовість багата, вона продовжується проведенням Старого Нового року. У нашому краї посівають двічі – 1 січня та 14 січня. Починалось святкування з 13-го по 14-те січня, напередодні Нового Року за старим стилем. Тут основною дійовою особою є «Маланка». Це гурт хлопців, дівчат, які ходили від хати до хати з побажаннями щастя, здоров'я, добробуту в Новому Році. Дівчата одягалися в українські національні костюми, кожухи, великі квітчасті хустки. Хлопці розподіляли ролі, вибираючи зі свого гурту таких, які б уміли жартувати, були дотепними, гострими на язик, володіли акторською майстерністю. «Маланку» вибирали із дівчат. Щоб вона була красивою, уміла жартувати, викидати різні «коники». Вона перша, найважливіша дійова особа. Її одяг – зимовий костюм української молодиці, квітчаста хустка, спідниця, фартух. При собі вона мала щітку для мащення. А інші члени гурту виконували свої ролі: чорта, ведмедя, діда, цигана, циганки і т. д. Всі відповідно одягнені в різні костюми. Під хатою співали «А завтра Новий рік». Люди вірили, якщо «Маланка» заходить до хати, вона приносить добробут і удачу на ввесь рік. Посівали на старий Новий рік. Посівним матеріалом було всіляке зерно.

Наступним календарним святом було Теплого Олекси. Цього дня в давнину чекали з нетерпінням: господарі одягали святкову одіж, дівки заплітали в коси стрічки (бинди), усі йшли на вулицю. Люди збиралися зі всього села біля церкви. Вітали один одного з Теплим Олексою, весною, теплом. Цього дня ніхто нічого не робив, щоб «не розгнівати весну», спілкувались між собою. Хто мав пасіку, то в цей день теж проводили обряд. Брали призначені для цього ікони Святого Созима та Саватія, освячували ними вулики і промовляли: «Бджоли, готуйтеся, йдіть, не лінуйтеся. Приносьте густі меди, воски, та рої Богу на славу, а мені на поживу».

Далі проходили передвеликодні постові звичаї. Піст перед Великоднем тривав сім тижнів:

перша неділя Великого посту називалась «Збірною». В цей день збиралась молодь на вулиці, де дівчата, наварivши каші, замішували її з маком і закопували на тому місці, де навесні мали проходити молодіжні гулянки, розваги. Весь перший тиждень посту строго постили. Перший день до обіду нічого не їли і не пили, а після обіду могли попити водички;

другий і третій тижні проходили у вечорницях, на яких дівчата вишивали, пряли. Хлопці жартували, подавали дівчатам нитки, тримали мотки з прядивом;

четверта неділя Великого посту називалася «Середопісною». Після середи, або в цей день пекли з білої муки хлібці. Половину хлібців з'їдали, а іншу частину заривали в зерно, яке мали засівати весною. Під час сівби хлібці закопували в полі, щоб краще родило;

п'яту неділю Великого посту називали «Похвальною». Цей тиждень припадав після Благовіщення, тому в цей час треба було засіяти ниву, щоб було все добре «На похвалу»;

шостий тиждень називали «Вербним». Цього тижня не можна було сіяти, садити. В неділю люди йшли до церкви святити вербу. Після богослужіння освяченими вербовими гілками, «вдаряли» всіх і промовляли:

Не я б'ю – верба б'є,

За тиждень – Великдень.

Освячені вербові гілочки зберігали в хаті за образами, ними вигонили перший день на випас худобу, спалювали в печі, коли пекли великодні паски;

сьома неділя – закінчення Великого посту. Цей тиждень називали «Чистим». Так, як і в перший тиждень, дотримувались строгого посту. Це найкращий час для сівби ранніх ярих зернових культур і гороху. Все мало рости без бур'яну. Найважливіший день цього тижня – четвер, який називається «Чистим». Усі основні приготування до святкування було закінчено: в хаті прибрано, підбілено, долівка змащена жовтою глиною, постелено солому. В цей день мились до схід сонця, щоб не чіплялись хвороби. Тому хворі люди купались вночі, щоб очиститись від хвороби. В цей день стригли дітей, щоб не боліла голівка. В п'ятницю пекли паски. В суботу готували ковбаси, сирну бабку, начинку, варили голубці, холодець, смажили капусту. Нічого не їли, доки не освятять. Увечері господиня складала в кошик паску, ковбаску, запечений сир, сало, масло, сіль, хрін, мед, землю, шматочок чорного хліба. І на всю ніч ішли до церкви.

Після освячення, з-під кошика, в якому святилась їжа, брали трошки трави або землі, прийшовши додому, кидали траву в хлів, примовляючи: «Щоб цілий рік з хліва виходила худоба так, як сьогодні люди з церкви». Це, щоб велася худоба в господарстві.

Прийшовши з церкви, сім'я сідала снідати. Спочатку їли свячене яйце, його різали на стільки частин, скільки членів родини в сім'ї. Верх паски давали з'їсти корові, щоб давала багато молока. Посвячену сіль вживали від болю в животі, пшоно берегли для курчат, цукор свячений допомагав хворим очам, ножем «відводили» бешиху, маком обсипали хату, щоб не діяли поробки.

Молоді дівчата та парубки три дні біля церкви грали в ігри, співали пісень. Цей обряд і сьогодні живе в селі Покутино нашого району [ІІ]. Хоча традиції були однакові майже в кожному селі, та деякі елементи доповнювались свої місцеві [ІІІ].

Наступним великим, традиційним святом є Трійця, або в народі його ще називають Зелені свята. Донині в багатьох селах Шаргородщини цей день називають «Провідним». Із усіх усюд злітаються додому діти, онуки, рідні, знайомі, щоб низенько вклонитися живим і пом'янути померлих. За віруваннями, в цей день усі померлі чують і бачать своїх рідних, тужать разом з ними. По обіді йдуть одні до одних в гості. Страви на ці свята готують літні з того, що росте на землі: голубці, капуста, вареники з ягодами, сиром, картоплею, печуть пироги.

Івана Купала, – споконвіку улюблене свято українців. З цим святом пов'язано багато народних звичаїв та обрядів. Вшановували його на річці. Дівчата ранесенько вставали і бігали на поле, щоб вмитися росою, щоб бути вродливими. Сплітали з польових квітів вінки на голову. Вінок символізував щастя, долю. По обіді сходились хлопці і дівчата на вигін біля річки. Хлопці там закопували вирубане вербове дерево «Купайлицю». Хлопці у вишитих сорочках та шароварах з різнокольоровими поясами, кашкетах, прикрашених квітами, дівчата у святкових вишиванках, запасках, з віночками на голові [І, 97]. Оздоблювали Купальську вербу квітами, стрічками, танцювали, співали, веселилися. В кінці вечора дівчата пускали вінки на воду, вони вірили: чий вінок припливе раніше до берега – та перша дівка вийде заміж. Ламали вербу, і вербові гілочки кидали вдома на грядку, щоб краще родили огірки.

За тиждень після Петра розпочинались жнива. Цей період теж пов'язаний з масою обрядів. У селах Пеньківка, Теклівка за спогадами старожилів описано дані обряди. Проводились вони досить гарно

і було задіяне в обрядах усе село. Батько прийшовши з поля, згадує старожилка села Пеньківка Катерина Любчак, – сідав за столом і легко двома руками розминав принесені з поля колоски. Коли зерна легко вилущувалися і були твердими «на зуб», він казав: «Прийшла пора починати жнива». Зібравшись усі разом, ішли в поле. Попереду батько і сини з косами на плечах, слідом мати з дочкою, невістками з серпами на передпліччях, співаючи жниварських пісень. Чоловіки були одягнуті в білі широкі (вільні) штани, полотняні сорочки. Вони косили косами, покоси були рівними, як дорога. Жінки та дівчата жали серпами, складаючи позаду себе снопи зі збіжжям. Дуже був важливий перший обжинковий сніп. Його використовували для випікання весільного хліба, зерно з обжинкового снопа брали на перше засівання ниви на наступний рік. Багато традицій пов'язано з першим та обжинковим (останнім) снопами. Обжинкове колосся використовувалося для плетення вінків косарам на закінчення жнив. Приготувавши обжинковий сніп, женці качалися по стерні, щоб не боліли спини, а земля-матінка давала нові сили до праці. Цей сніп головний косар підносив на руках, повертаючись лицем до сонця і дякував Господу Богу за те, що допоміг зібрати урожай. Бо не той хліб, що на полі, а той, що в коморі. Шаргородці здавна святкували цей день, святкують вони його і сьогодні, але вже в новому історичному вимірі.

Свято Покрови святкують пізньої осені. Воно теж має свої звичаєві особливості. Так, в храмах проходила служба Божа. Прихожани йшли на обіди, які влаштовували місцеві жителі, після того як взяти участь в богослужінні. Після обідньої трапези люди молились. Проводжаючи гостей, господарі давали їм калачі як символ добра і достатку. За традицією Покрова – сезон на весілля та сватання. Дівчата йшли на службу молитися і просити в Бога доброго чоловіка: «Свята мати Покровонько, накрий мою головоньку». Жителі села вірили в прикмету: якщо на Покрову вітер віє з півночі, – то зима буде холодна і з великим снігом, а з півдня, – то тепла.

А далі свята: Дмитра – це сподівання, Андрія – гадання, Ганни, Сави, Миколая й інші. Вони теж супроводжувались певними обрядами, повір'ями, традиціями, звичаями, на які багатий український народ.

Велике значення для нашої нації мала і має сімейна обрядовість. Вона досить багатогранна і охоплює всі знакові події в житті людини, починаючи з того, як молодиця готується до роду.

Сім'я не вважалась сім'єю, доки в неї не з'явиться дитина. Ще задовго до появи маляти на світ мати починала вишивати для нього повивальні сорочечки. Вагітна жінка була у великій пошані, їй не відмовляли в проханні, бо утаєну річ погризуть миші. У вагітної жінки нічого не просили, бо то погана ознака. Для жінки, яка носить дитину було обмеження – заборони, яких вона суворо дотримувалась. Не можна носити коралі, щоб пуповина не обвила шиї дитини. Злякавшись, не можна хапатись за тіло, інакше в дитини на тілі буде родима пляма. Не можна шити, плести, стригти волосся. Вагітній жінці не можна йти за куму, бо дитина довго не проживе. Обом батькам в жодному разі не можна працювати в свята. Коли приходив час народжувати, з хлібом йшли по повитуху (так звали жінку, яка приймала пологи). Коли наставав час народжувати, розв'язували всі вузли, які були зав'язані в хаті, відмикали всі замки в домі. Новонароджене маля приймали на мамину весільну сорочку і скроплювали його свяченою водою. Наступного дня влаштовували родини. Провідати породіллю приходили жінки з дітьми. Маля годували вперше з правої груді і тільки після того, як воно забруднить пелюшки. Ці звичаї можна описувати й описувати. Адже в кожному селі вони були своєрідними і пов'язувались з особливими повір'ями і прикметами. Багато з них живуть і донині.

Наступним сімейним обрядом були хрестини. Це нове духовне народження, в якому людина очищається від першородного гріха. Після хрещення Господь посилає людині ангела-охоронця, який супроводжує її все земне життя. Батьки, які хотіли охрестити дитину, напередодні повинні були здійснити добру справу: допомогти нужденному, подати бідному, крім цього два-три дні перед хрещенням дотримуватись посту. В день хрещення зранку не можна пити, їсти, курити. І батьки, і хрещені дитини повинні бути з хрестиком на тілі. Вбрання для хрещення має бути світлим, або білим. Новонароджена дівчинка має бути в хустинці, або чепчику. Хрещена мати має принести для обряду біле простирадло, чи рушник. Хрещення проходило в церкві, його здійснював місцевий священик. Цей релігійний обряд майже скрізь однаковий. Перед від'їздом до церкви, батьки передають новонародженого хресним батькам зі словами: «Даємо Вам нехрещене – принесіть хрещене». Для жінки, яка народила, існують 40-денні обмеження. Після хрещення здійснюється оцерковлення дитини. На сороковий день після народження, хрещена мати зав'язувала свого похресника пояском з побажаннями здоров'я, працелюбства і добра. Цей поясок вважався оберегом дитини.

З тим, як дитина підростає, пов'язано багато звичаїв, обрядів. Та український весільний обряд надзвичайно колоритний, багатовекторний, він славиться на весь світ. У давні часи і сьогодні весілля розпочиналося з четверга. В четвер пекли коровай і коровайчики, «гуски». Запрошувати до короваю

ходила мати нареченої. Йшли до короваю жінки, які гарно живуть в шлюбі, і несли муку, яйця, цукор. Спочатку просили в старости благословення на випікання короваю. Після першого благословення жінці, яка замішує коровай, наливали чарку горілки. Вона трішки випивала, а решту виливала в тісто, і так три рази. Після всього процесу – від замісу до витягання з печі готової випічки, весь обряд супроводжувався піснями:

Я в перший раз, я в Божий час
Благослови, Боже,
Своєму дитятку коровай місити і т. д.

А ще, в четвер різали свині, з м'яса яких готувались весільні страви. Ті молодиці, які не жили в парі, не мали права брати участі у випіканні короваю. Вони допомагали поратись коло м'яса.

У п'ятницю наречена, вдягнена в національний одяг з стрічками (биндами), йшла з калачами в село, щоб запрошувати дівчат за дружок, а хлопців за дружбів.

В суботу наречена (молода) зі старшою дружкою йшли рвати барвінок, з якого ввечері дружки мали плести на голову нареченої весільний вінок. Весь обряд супроводжувався своїми традиціями, повір'ями, весільними піснями. В суботу просили на весілля. А ввечері,зійшовшись до нареченої, дружки плели вінок. Цей обряд також супроводжується піснями і традиціями, які в кожному селі різняться своїм колоритом. У цей день розплітали молоду, приміряли їй весільний віночок.

Недільний день весілля в кожному селі має свої, не схожі на інші обряди. Наприклад, недільний ранок у сусідніх селах Теклівка і Лозова починався по-різному. В Теклівці вранці наречена йшла до молодого на поклін, там вона отримувала з нареченим благословення на шлюб. У Лозові ж наречений вранці йшов до нареченої, після чого вів її до шлюбу. І проводи до шлюбу, і повернення наречених додому супроводжувалися традиціями, обрядовими піснями. Особливо вони колоритні під час викупу нареченої у хлопців, покриття нареченої, обдаровування молодих (проходить перепій).

Весілля продовжується в понеділок, вівторок, доки кухарку не відвезуть додому. Шаргородщина багата на весільні традиції, вони описані в науковому збірнику «Подільська старовина», «Весілля в селі Рахнах-Лісових та Хоменках» [IV, с. 365-373].

Як бачимо, звичаї, традиції та обряди міцно ввійшли в життя шаргородців. Вони в пошані завжди, і від віку до віку будуть супроводжувати наших краян в усіх суспільних і життєвих вимірах людського життя. Шаргородщина може пишатися тим, що зберегла свої прадавні традиції і звичаї та продовжує передавати їх з уст в уста наступним поколінням.

Література

1. **Культура** і побут населення України : навч. посіб. [для вузів] / В.І. Наулко, Л.Ф. Артюх, В.Ф.Горленко та ін. – Київ : Либідь, 1991. – 232 с. : іл.

2. **Кравчук, О.** Із бабусиної скрині / О. Кравчук // Шаргородщина. – 2011. – 13 трав. – С. 5.

3. **Воропай, О.** Звичаї нашого народу : етногр. нарис / О. Воропай. – Київ : Оберіг, 1993. – 590 с.

4. **Косаківський, В.А.** Весілля в с. Хоменках Шаргородського району Вінницької області (XX ст.) / В.А. Косаківський // Подільська старовина : наук. зб. : на пошану вченого і краєзнав. В.Д. Отамановського / Вінниц. обл. краєзнав. музей. – Вінниця, 1993. – 480 с.

Онуфрієва криниця

В.М. Голомовза

У статті за розповідями мешканців та священиків подано матеріали про паломництво прихожан до Гранівського монастиря та Онуфрієвої криниці, яка містить цілющу воду.

The article presents stories of residents and priests on materials about parish pilgrimage to Hranivsky monastery and St. Onuphrius well that contains healing water.

Ключові слова: *Гранівський монастир, Святий Онуфрій, Онуфрієва криниця, цілющі властивості води, священики, богослужіння.*

Keywords: *Hranivs'ky monastery, St. Onuphrius, St. Onuphrius well, healing properties of water, priests, worships.*

Церкви, джерела з життєдайною водою і обов'язково чисті криниці, любовно оздоблені, є чи не найпершими святинями для українців. Бо багата наша земля цілющими джерелами. У кожному селі Вінниччини знайдеться криниця, що живе вже не одне століття і дає смачну прохолодну воду не одному поколінню людей. І скрізь такі криниці мають свою неповторну історію.

25 червня за новим стилем із року в рік, коли розквітає пахуча липа, а все навкруги міниться літніми барвами, із ближніх і далеких сіл, із Гайсина і Теплика їдуть і йдуть пішки православні християни до Гранівського монастиря. Так було вже не одне століття і так буде надалі. В цей день у Свято-Успенському храмі відбувається особливе богослужіння – величання Святого Онуфрія. Опісля прихожанам дають обід, а потім всі повертаються до своїх осель, несучи цілющу воду із монастирської кринички, напередодні освячену ігуменом.

В навколишніх селах з уст в уста передається легенда про походження монастиря, святість і цілющість Онуфрієвої криниці. За розповіддю ігумена Лева, понад 500 років тому ці місцевості були дрімучими лісами. Монахи поселилися за 8 км від Гранівського замку. Звідси й назва «Гранівський монастир». Одного дня, коли вже сонце сідало за верхівки дубів і кленів, а монахи розійшлись по своїх келіях, охоронник побачив під брамою старця. Знесилений і брудний, він встиг сказати лише кілька слів – упав у забуття. Десять діб він пробув у сні, а коли нарешті розплющив очі, побачив біля себе монаха. Йому і розповів старий про свої пригоди. Минуло багато часу, як уночі старець вирвався з лабет свого гнобителя і побрів лісами, уникаючи переслідувань. Як розповідає жителька села Миткова Семенюк Марія Митрофанівна, 1930 року народження, «…із переказів старожилів чула, що Онуфрій харчувався рослинами і корінням, усім, що знаходив у лісі, пив із рівчаків чи збирав росу на травах. Дбав, аби не побачив хто та не повернув назад. Одяг, який на ньому був, від багаторічних скитань по світу зносився, і щоб пустельник не застудився, то Господь зробив так, щоб все тіло Онуфрія обросло довгим волоссям. Борода його сягала аж до п'ят. Це захищало святого від холоду…». Про це свідчить і зображення святого Онуфрія на іконах. «… А ось уже кілька діб на його шляху не траплялось ні капельки вологи. Побачив здалеку цей монастир, та доповзти до нього забракло сил. Упав ниць у якомусь ярочку. Від довгої мандрівки він знемігся, тіло його вкрилось ранами, що неспинно кровоточили, викликаючи нестерпний біль. А найбільше допікала спрага, та ніде ні крапельки води. Онуфрій безсило впав на коліна і почав двома пальцями колупати землю, на якийсь час знепритомнів, а прийшовши до тями, продовжував знову. І ось забив жаданий струмінь води, зарубцювались рани, відновлювались сили подорожнього. Це й дало йому снаги прийти до монастирської брами…».

Незабаром, як помер той мандрівник, мешканці монастиря звели над джерелом тесану капличку. Як стверджує Семенюк Марія Митрофанівна, криниця була повністю дерев'яна, без жодного гвіздочка. А поруч дерев'яний хрест закопали. Минав час. Капличку то руйнували, то знову відновлювали, джерело то загортали, то розчищали. Марія Митрофанівна продовжує розповідь: «…Після Жовтневої революції монастир занепав. За цей час занепала і Онуфрієва криниця, дерево з часами погнило і обвалилось. Після смерті батюшки Антонія, якого поховали біля церкви, службу в монастирі правив батюшка Лев, людина дуже мудра і прозорлива. Криницю привели до порядку. Щорічно 25 червня вода в криниці освячується. Біля криниці проводиться церковна літургія. Приїжджають батюшки з навколишніх сіл, з Умані, монашки із матушкою Софією, батюшки із Брацлава та Києва. Про цілющі властивості води із Онуфрієвої криниці знають по всьому світу. У цей день із усього світу приїжджають люди, щоб помолитись біля криниці та набрати цілющої води.

У посушливі роки, коли влітку усе починає вигоряти без дощу, біля Онуфрієвої криниці батюшка збирає вдів. Жінки моляться, батюшка читає молитви, і через деякий час іде дощ.

Про чудодійну криницю і монастир знають і за кордоном. Колись приїжджали поляки і німці…».

Жителька села Слобода Тишківська Драчук Євдокія Іванівна, 1947 року народження розповідає: «… ще з самого раннього дитинства я пам'ятаю, як водила мене мама до криниці. Щоліта на Онуфрія люди з усіх-усюд сходились і приїжджали кіньми до «Монастирка». Із самого ранку йшла служба Божа у храмі, а потім батюшки із хоругвами і сила-силенна людей йшли до Онуфрієвої криниці. Вода освячувалась, і кожен із прихожан набирав чудодійної водиці. Тут же люди обливалися із голови до ніг, приказуючи при цьому: «Допоможи зцілитися, Онуфрієва водичко!»

А цілюща вода завжди дарувала сили тим, хто приходив з молитвою до святого місця…».

Про святу криничку розповідала і жителька села Миткова Коваль Катерина Пантелеймонівна. Вона є учасницею церковного хору Свято-Миколаївської церкви. «… Я пам'ятаю, що десь у шістдесятих-сімдесятих роках минулого століття церкви позакривали. Батюшку Антонія забрав «чорний ворон». У «Монастирок» підігнали трактор до церкви, один Митківський чоловік виліз на дзвіницю, зачепив цепком за хрест і скинув його. Люди розповідають, що цей тракторист після тяжкої наруги над святинею, прийшов додому і наклав на себе руки.

Це були дуже важкі часи для церкви. Храм спустошувався, ікони забирали по домівках (таким чином багато церковного начиння збереглось).

Віруючі люди засуджувались та переслідувались владою. Та все ж таємно, щоб ніхто не бачив, люди приходили до Онуфрієвої криниці. Вони так вірили у її цілющу воду, молились, стаючи на коліна…».

Саме про віру у цілющу воду священної криниці розповідала також і Семенюк Марія Митрофанівна. «…Коли я була ще зовсім маленькою, то мій батько розповідав, що люди із нашого села ходили у Київ на прощу, як у «Кайдашевій сім`ї» Нечуя-Левицького. По дорозі на Київ їх застала ніч, і вони попросились до однієї жінки переночувати. У тої жінки була хвора дочка. Вона була молода і дуже красива, але не могла ходити. А жінка та уже чула про чудодійну Онуфрієву криницю і коли дізналась від прочан, що вони із тієї місцевості, то попросила їх принесли наступного разу «монастирської води». Через рік люди знову вирушили на прощу у Київ і вже на пів дорозі згадали про прохання жінки. Старший із прихожан забідкався, що ж ми скажемо бідоласі?

Потім він вирішив набрати води будь-де по дорозі, і при цьому примовляючи: «Господи, прости нас, беремо гріх на душу». Зайшли прихожани до жінки, віддали її воду. А коли через деякий час верталися з Києва, і зайшовши у той самий двір, не повірили очам своїм: дівчина уже ходила по подвір'ю, а мати не могла надякуватись за порятунок дочки.

Поки мій батько ще був живий, я завжди його запитувала, як же сталось диво, адже дівчина пила звичайну воду, чому сталося диво? Батько мій завжди відказував, що сила зцілення не у воді, а у вірі самої людини у те, що вона одужає…».

Знаходиться Онуфрієва криниця серед верб і має простий, але напрочуд привабливий, вигляд. Бетонні круги ведуть у глибину землі на 8 м, а на верхньому недавно вміло зроблена чиїмись дбайливими руками цямрина. Добротний оцинкований дах захищає криницю від опадів. Зовсім поряд є лавка, де подорожні можуть відпочити. А праворуч і ліворуч стоять хрести – обереги: один низенький, почорнілий від часу, а другий – новий, високий. На великі свята прихожани приносять вишиті рушники.

Від Онуфрієвої криниці йде потічок, що переходить у загату, а потім впадає у річку Гуральня. Далі річка Кіблич підхоплює ці води, передаючи їх річці Сіб. А Сіб – Південному Бугу. З водами Південного Бугу цілюща водичка з Онуфрієвої криниці живить Чорне море, дає йому початок.

Це благодатне місце ніколи не буває безлюдним: трьома дорогами до нього йдуть очиститись, подобрішати душею, посвітлішати розумом і просто, щоб вгамувати спрагу.

Щороку в червні на свято Онуфрія приїжджають священики з усієї України. Відправляють молебень, освятять криничку, потім сідають за стіл біля диво-храму, який споруджений дуже давно. Ідуть і їдуть прихожани з Гайсина, Теплика, Умані, навколишніх сіл. Знають дорогу до храму і святої криниці істинні християни з Одеси, Києва, навіть Харкова.

Живи, кринице! До тебе є кому йти, про тебе є кому дбати. І хочеться вірити, що коли прийдешні покоління виринуть із глибини всесвіту, їх так само очистить, зцілить і здивує ця чиста джерельна вода.

Підготувала бібліограф-краєзнавець Гайсинської ЦБ Голомовза Валентина Михайлівна за спогадами жителів с.Тишківки Бевзюка Анатолія Антоновича, Драчук Євдокії Іванівни, жителів села Миткова Семенюк Марії Митрофанівни, Коваль Катерини Пантелеймонівни.

Підземні ходи у Гранові

В.М. Голомовза

Матеріал підготовлено за спогадами жителів села Гранова Жука Миколи Миколайовича, Загороднього Степана Гавриловича, Чайнюка Олександра Степановича, Бондаренка Петра Вікторовича, Норчака Павла Тимофійовича, Лазюка Теофіла Михайловича.

Materials present memoirs of residents of the village of Hraniv: Mykola Mykhailovych Zhuk, Stepan Havrylovych Zahorodniy, Oleksandr Stepanovych Chainuik, Petro Viktorovych Bondarenko, Pavlo Tymophiyovych Norchak, and Teophil Mykhailovych Lazuik.

Ключові слова: *Гранів, підземні ходи, Коліївщина, гайдамацький рух, Бурлаків став, Михайло Грановський, Чарторийський, суконна мануфактура, цехи, шкіряна майстерня з виготовлення зброї і пороху, цегельний завод, млини.*

Keywords: *Hraniv, underground passages, the Koliyivshchyna, the Haidamak movement, Burlakiv pond, Mykhailo Hranovsky, Chartorysky, cloth textiles, crafts, leather workshop for weapon and gunpowder, brick factory, mills.*

Гранів – одне з найбільших сіл Гайсинського району, і історія його сягає в сиву давнину. В далекому 1007 році на територію, де нині розташовані майстерні та сільський Будинок культури, прийшли люди із Західної України й оселились. Красива річка, береги з могутніми вербами, пагорби зачарували перших поселенців. Назвали річку Вербич, а потім і поселення. Лише в 1411 році село перейменував у Гранів його власник, польський магнат Михайло Грановський.

Спочатку село, потім містечко, згодом місто, а в першій половині XIV століття – центр волості. У XIV-XIX століттях Гранів належав по черзі родинам Грановських, Сенявських, Чарторийських. У 1736-1738 рр. і під час Коліївщини містечко було значним осередком гайдамацького руху. 21 листопада 1744 р. Гранів отримав привілей на магдебурзьке право. Містечко стало центром Гранівського ключа з 25 сіл. У другій половині XVIII ст. генерал подільських земель А. Чарторийський створив Гранівський полк для захисту Польщі. 1793 р., після поділу Польщі, захоплений Росією Гранів став містечком Гайсинського повіту. Завдяки суконній мануфактурі, столярному, стельмашному, гончарному та швейному цехам, шкіряній майстерні з виготовлення зброї і пороху, цегельному заводу і багатьом млинам Гранів став відомий у Європі.

Яких тільки бід не зазнав Гранів за свого існування! Неодноразово спалювався і знищувався монголо-татарами, грабувався польськими і литовськими магнатами, був стоптаний чобітьми німецьких і австрійських окупантів. Понад усе цінуючи волю, гранівчани боролись проти ворогів-чужинців та «своїх» гнобителів. І нині шанують свою історію, передаючи з вуст в уста легенди, перекази, історичні факти.

Одна із найцікавіших розповідей – це історія підземних ходів у Гранові. Федір Лазюк, записуючи від старожилів перекази їхніх пращурів, узагальнив їх і переказував своїм нащадкам. Із їхніх розповідей видно, що біля Гранова у XIV-XIX сторіччях проходив від Чорного Моря через Україну до Польщі й Литви Чорний шлях. Він пролягав гранівськими полями між Нараївкою, Леухами та Грановом. Навесні цей шлях вкривався зеленою травою. Цим шляхом по кілька разів на рік з Криму нападали татари. Кіньми вони збивали зелену траву. І шлях назвали Чорним. Часто від цих татарських нападів зазнавав великого горя Гранів. Гранівчани завжди, працюючи в полі, брали з собою зброю. Хоробро і завзято захищали рідне село. Багато, дуже багато мешканців з Гранова татарські орди вивезли в Крим у неволю. Трохи менше нападали загарбники на Гранів, коли там побудували фортецю. Встановили біля Гранова цілодобову постійну варту. Організували охорону проти татар. Але в часи козацьких повстань Гранівська фортеця була дуже пошкоджена, тому не могла захистити мешканців від татар. Після довгих років руїни, 1714 року, до Гранова прибув Микола Сенявський, його власник. Він застав у Гранові цілковиту руїну. Сенявський був старий, мало цікавився маєтками. В 1726 році маєтки Сенявського перейшли до Чарторийських. Чарторийські збиралися поновити Гранівську фортецю, але час минав, а Гранівські маєтки лишалися незахищеними від нападу татар.

За часів польського панування на Україні у Гранові був центр Гранівського ключа. До Гранівського ключа належало двадцять п’ять сіл, хуторів. Всі скарби з Гранівського ключа звозили до Гранова, де вони зберігались. У місті Гранові у XVIII ст. було широко розвинуте ремесло, проводилась жива торгівля, було багато крамниць з різноманітним крамом.

У XVIII ст. на правобережній Україні проти польського панування і визиску почався гайдамацький рух. 4 квітня 1738 року гайдамацький загін з отаманом Гнатом Голим від корчми Рим, через ліс Вербич, Кіблицьким шляхом напав на Гранів. Напад був таким вдалим, що у Гранові не встигли ні оборонитися, ні заховатися від гайдамаків. Тож вони легко впорались із надвірним військом Чарторийського, яке майже все перейшло на бік нападників. Гайдамаки почали правдиву розплату за кров, за сльози рідних братів і сестер над своїми визискувачами. Вони враз захопили все місто. У палаці зловили гайдамаки губернатора маєтків Чарторийського, Бернатовича. Порубали його на куски. Біля костьолу спіймали ксьондза і теж стратили. Палац, різні панські будинки, костьол, всі крамниці, будинки багатіїв було зруйновано. Крамарів, багатіїв загинуло без ліку. Всі скарби панські, всі цінності зі скарбниць крамарів гайдамаки забрали. З Гранова із загоном гайдамаків вийшло багато місцевих людей. Коли про напад гайдамаків на Гранів дізнався Адам Чарторийський, а він не жив у Гранові, тоді ж наказав на ярмарковому майдані покарати людей, а все поруйноване гайдамаками негайно відбудувати силами кріпаків.

У цей самий час за наказом Чарторийського з серпня 1738 року розпочинається будівництво підземного ходу з Гранова до лісу Вербич. Як розповідають почуте від старожилів жителі с. Гранів Чайнюк Олександр Степанович та Бондаренко І., «…кожного дня від світанку до смеркання, а часом і вночі, сотні, тисячі кріпаків з Гранова, з усіх поселень Гранівського ключа зі своїми волами і кіньми мусіли працювати під наглядом панських наглядачів, які спеціально прибули з Польщі, на будівництві підземного ходу». За наказом Чарторийського його потрібно було збудувати якнайшвидше, щоб було де сховати скарби і людей, зброю під час небезпеки. Панські наглядачі добре виконали наказ Чарторийського. Ні кров, ні сльози кріпаків не зупинили будівництва. Підземні ходи викопали висотою до 2 метрів, шириною 1,5 метра у напрямку до Березини, у лісі Вербич, та до річки Синюхи. Для будівництва була потрібна деревина, яку доставляли з навколишніх лісів, де був лісником Григорій Скороход. Як стверджують гранівчани, «будівництво ходів було завершено в 1740 році, коли їх проклали до Бурлакового ставу». В підземні ходи панські наглядачі поховали різні скарби, зброю, цінні речі. Під час нападів на Гранів гайдамаків всі мешканці, крім працюючих, бо їм гайдамаки приносили волю та визволення, могли підземними ходами вийти з Гранова, врятуватись від нападників.

У XVIII-XIX ст. часто доводилось панським наглядачам, крамарям, всім, хто боявся гайдамацьких набігів, ховатися. Таким сховищем підземні ходи були до 1832 року, коли російські війська вигнали геть з Гранова поляків.

За часів російської влади підземні ходи перестали бути сховищем. На них не звертали уваги. В різних місцях з'являються обвали. Це і засвідчують гранівчани.

Житель села Гранова Загородній Степан Гаврилович згадує: «…Коли костьол ще не був перебудований в Будинок культури, в приміщенні демонстрували кінофільми. Ми з хлопчаками заходили за екран і все там обшарювали. В кінці приміщення костьолу були двері, які нібито вели в підвал, вниз були східці. Коли побачили, що хлопчики зазирають вниз, то двері замурували цеглою.

Десь в 60-70 роках на площі, де колись стояв пам'ятник Леніну і скульптура піонерів з горном, завалилась земля, утворились рови в 3-4 місцях глибиною до метра. Люди говорили, що це провалились місця в підземному ходу.

У 90-х роках XX століття, коли організовувалось приватне підприємство «Олена», на території, де раніше стояв перший костьол і палац панів, велись господарські роботи. Я працював різноробочим, будівельником. Ми копали котлован під багатотонні ваги та набрели на земляний тунель. Він був не повністю збережений, але було видно, що розміри його відповідали тому підземному ходу, про який говорили старожили. Ширина 1,5 метра, глибину не можна було визначити, верх був склеплений не колодами, а цегляною кладкою без цементного розчину. Коли ми почали розгрібати вал для будівництва ангару, то побачили, що земля насипна, хоча добре втрамбована, лежить пластами: чорнозем, глина, суглинок. Це свідчить про те, що вал був насипний, але дуже давно.

Я можу підтвердити, підземний хід дійсно був виритий від старого костьолу до панського палацу і коли збудували новий костьол, то сполучили підземний хід з новим костьолом».

Микола Миколайович Жук, 1968 року народження, розповідає: «… ще маленьким хлопчиком чув від бабусі, що в лісі Вербич було таке місце, де в землі знаходились двері, начебто в льох. На них висів грубезний ланцюг, щоб їх не можна було відкрити. Говорили старі люди, що за дверима знаходився вихід з підземного ходу, який від костьолу в центрі села. Потім, коли з'явились важкі трактори, бульдозери все те місце зрівняли, не залишилось і сліду!»

Як засвідчують історичні джерела, дійсно в містечку Гранові було два костьоли Преображення. Один, дерев'яний, був збудований у 1723 році, і діяв саме в той період, про який іде мова в спогадах старожилів, а новий мурований костьол було збудовано у 1828-1849 роках. Він у теперішній час перебудований під Будинок культури і сільську бібліотеку.

Національна кухня Ямпільщини

О.Д. Вічавська

У статті подано матеріали дослідження кухні ямпільчан, на яку значний вплив справила кухня молдовська, про сучасні та старовинні рецепти, що передаються із покоління в покоління, завдяки спогадам місцевих жителів.

On the basis of local residents' memories the article presents research materials on Yampil region cui-

sine which had a significant influence from Moldavian one, and contemporary and old recipes, passed from one generation to another.

Ключові слова: *Ямпільщина, Молдова, оригінальна кухня, рецепти, сільський зелений туризм.*

Keywords: *Yampilshchyna, Moldova, original cuisine, recipes, rural green tourism.*

Ямпільщина – сонячний і родючий край півдня Поділля, край унікальний, багатий та багатонаціональний, адже завжди приймав у свої квітучі обійми всіх бажаючих жити в цьому прекрасному куточку Придністровського Поділля. А тому і національна кухня нашого краю така ж різноманітна і славиться своєю неповторністю, вишуканістю та незвичайними для Поділля рецептами, бо ж упродовж багатьох років створювалась його мешканцями – українцями, молдаванами, поляками, євреями, тощо. Місцеві жителі століттями займалися розведенням свійських тварин і вирощуванням сільськогосподарських культур. Регіон наш завжди був багатий на овочі та фрукти. Все це не могло не вплинути на формування нашої ямпільської оригінальної кухні. Чому оригінальної? Наше місто межує з Молдовою. Це сусідство здавна було братнім і дружнім, і особливо це відчувається в поєднанні кухні молдовської і кухні української. Це вдале поєднання надає неповторності та колориту нашим традиційним стравам. Молдовська кухня, яка славиться, насамперед, стравами з овочів, що вживають в сирому, вареному, смаженому, тушкованому вигляді впливала на кухню ямпільчан завдяки своєму географічному положенню. Ямпільчани перейняли у сусідів-молдаван дуже смачні страви з перців, баклажанів, кабачків, та гогошарів. Слід відзначити і страви з квасолі. Вони є невід'ємною частиною (та й всі бобові) холодних і перших страв, а також гарнірів.

Від молдаван також ми запозичили приготування страв з овочів, риби, м'яса у поєднанні з бринзою або кукурудзяною крупою. Звичайно, тут неможливо не згадати про мамалигу, яка у нас на Ямпільщині вже давно стала традиційною, «брендовою» стравою. Мамалига – це зварена круто каша з кукурудзяного борошна: в крутий окріп додають сіль, 2-3 ложки олії, кукурудзяне борошно (одна порція борошна на 2 порції води). На помірному вогні потрібно витримати декілька хвилин, помішуючи товкачем або картоплем'ялкою. Витримати на дуже слабкому вогні ще декілька хвилин. Мамалигу подають зі шкварками, сметаною, бринзою, сиром, грибами, квашеною капустою, чорносливом (перетертим), узваром, варенням, повидлом, смаженицею.

Справжньою майстринею кулінарних рецептів у Ямполі називають Ганну Заячковську, яка раніше працювала в Кишинівському ресторані, тож навчилась молдовських страв, так би мовити, в оригіналі. «Молдовська кухня мені дуже подобається, та й у Ямполі ці страви завжди на слуху» – розповідає Ганна Іванівна. Майстриня поділилася з нами рецептами молдовських страв, які стали у Ямполі своїми.

«Плацинда»

Інгредієнти: кефір – 0.5 склянки, сода – 1 чайна ложка, сіль – ½ чайної ложки, сир домашній – 1 кг, яйця – 2-3 штуки, борошно – 1 кг, кріп.

З кефіру, соди, солі та борошна замісити м'яке тісто, розділити його на 5 частин, сформувати булочки і залишити на 30 хв. Тим часом приготувати начинку. Це може бути тушкована капуста, цибуля з кропом та вареними яйцями, сир. Розминаємо його виделкою, додаємо яйця, дрібно нарізаний кріп, солимо й перемішуємо. Розкачуємо тісто якомога тонше. На середину викладаємо начинку, а з боків до центру робимо надрізи (8 штук). Натягуємо надрізане тісто з протилежних боків до центру, а з двох останніх надрізів розтягуємо його по боках. Смажимо плацинди з обох боків на розжареній сковорідці.

«Костиця»

Інгредієнти: свинина (биток на кісточці) – 4 штуки, вода мінеральна газована – 1столова ложка, сік томатний – 1 склянка, оцет – 1столова ложка, сіль, перець, часник – за смаком.

М'ясо відбити, натерти сіллю, перцем, паприкою. Замаринувати його в суміші з мінеральної води, томатного соку та оцту на кілька годин. Потім викласти, посипати тертим часником і смажити до готовності з обох боків на добре розігрітій сковорідці. Подавати з соусом: часник розтерти у ступці з чорним перцем та сіллю. Додати трохи оцту й олії, соку, в якому смажилось м'ясо. Все ретельно перемішати та додати подрібнений кріп і петрушку.

Традиційна ямпільська кухня мені асоціюється зі стравами моєї бабусі, яка чудово готувала. Чого варта тільки її мамалига! Для її приготування у бабусі був спеціальний чавунний казанок. У нього наливалася вода, підсолювалась і доводилась до кипіння. Потім наставав відповідальний момент для приго-

тування мамалиги, а саме додавання кукурудзяного борошна в киплячу воду. Бабуся це робила тонкою цівкою, постійно помішуючи, бо не розмішані грудочки псують смак мамалиги. Рівень готовності визначала зануренням в кашу качалки. Якщо при обертанні на неї не налипає каша, то мамалига готова. Після чого мамалига легко витягується з казанка, простим перевертанням і струшуванням. Обов'язково мамалига мала тримати форму. Нарізала бабуся її на частини за допомогою полотняної нитки.

А борщ з кукурудзяною крупою та зеленню! Вражає неперевершений аромат цієї страви. Борщ вариться на кістковому бульйоні. М'ясо разом з кукурудзяною крупою варити до напівготовності, додати картоплю, моркву, зажарку (олія, цибуля, томат), зелень (кріп, петрушка, квасок).

На Ямпільщині дедалі популярнішим стає розвиток сільського зеленого туризму. Туристи мають можливість на деякий час відлучитись від цивілізації, уникнути холодної байдужості комфортних, але таких схожих між собою готелів, поринути в сільське життя, скористатися гостинністю ямпільчан, скуштувати смачні страви нашої ямпільської кухні – по сільському здорову, екологічно чисту їжу: це і приправлена зеленню картопля, і глечик кислого молока, і карафка із березовим соком. Жодних тобі консервантів, стабілізаторів та іншої хімії. Тут почастують і мамалигою, і узваром, і вином із домашнього винограду. До речі, місцеве вино у нас є невід'ємним атрибутом національної кухні. Багато сімей мають свої власні рецепти і сорти винограду, які передаються з покоління в покоління.

А скуштувавши «чорної баби», ви завжди будете пам'ятати колорит нашої кухні. Адже готується вона лише на Ямпільщині.

Рецепт «чорної баби» від Акелян Т.С.:

3 склянки молока, 10 яєць, 3 склянки цукру, 1 склянка олії, 3 чайних ложки соди, 1 чайна ложка солі. Все це помістити у велику миску, яйця перед тим трохи збити і все добре перемішати. Казанчик для «баби» змастити смальцем та вилити в нього масу. Випікати в печі 1 – 1,5 год.

Місцева кухня збереглась і культивується не тільки в ямпільських родинах, а й у ресторанах, кафе. Неможливо не згадати про кафе «Придністряночка», яке було надзвичайно популярне за радянських часів. Чимало приємних емоцій його відвідувачам подарувала майстер-повар кафе Шевчук Ольга Феоктистівна, знана в Ямполі як висококласний майстер кулінарної справи. Її фірмові страви «Короп фаршированний» та «Битки по-ямпільськи» скуштувало чимало гостей «Придністряночки», серед яких – народні артисти Української РСР Юрій Тимошенко та Юхим Березін. Ось які слова вдячності залишили вони в книзі відгуків та пропозицій: «…кажуть, найкраща похвала для повара сказати: «Обід, як у мами! Як дома! У Вас обіди кращі, як дома! Смачно, свіжо, різноманітно…».

Національна кухня Ямпільщини завдяки своєму овочевому та м'ясному асортименту по праву вважається смачною і, що не менш важливо, корисною, яка підкуповує своєю простотою і багатством смакових відтінків.

ІСТОРІЯ РЕГІОНУ, НАСЕЛЕНОГО ПУНКТУ, ЛЮДИНИ КРІЗЬ ПРИЗМУ УСНОІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Легенди стародавньої Піщані

О.І. Роговий

У статті на основі архівних документів, друкованих джерел, розповідей старожилів та гіпотез подано матеріали з історії с. Пісочин (нинішня назва) та подій, що розгорталися на теренах насесених пунктів теперішнього Липовецького району.

The article presents materials on the history of the village of Pisochyn (a present name) and events that unfolded on the territory of settlements of present Lypovetskyi region on the basis of archival documents, printed sources, the stories of old residents and hypotheses.

Ключові слова: *топоніми, документи, Пісочин, Піщань, Війтівці, р. Собок, Оксенів Яр, Золота Орда, Салган, Війтовецький замок, спогади, дослідження, гіпотези.*

Keywords: *place names, documents, Pisochyn, Pishchan', Viitivtsi, the river of Sobok, Okseniv Yar, the Golden Horde, Salhan, Viytovetsky castle, memories, researches, hypotheses*.

1. Чи було древнє місто Піщань?
Німець скаже: «Ви слов'яни».
Слов'яни! Слов'яни!
Славних прадідів великих
Правнуки погані!
(Т. Шевченко. «І мертвим і живим…»)

Колеса велосипедів шурхають по ґрунтовій дорозі і їх шум зливається з чарівним голосом Дубини. Потомлені мандрівники минають ці останні залишки реліктового лісу і виїжджають на високий тракт. Їх очам відкривається вся середня течія Сібка. Справа на його обох сторонах лежить село Війтовці, зліва – Пісочин. Між ними тягнеться горбистим плато поле, яке ніби пов'язує два населені пункти. Пов'язує не лише географічно, але й історично: обоє сіл звідси родом. Тепер на полі квітують хліба, а раніше тут стояли людські житла. Перехожі і досі знаходять виорані пам'ятки стародавніх епох. Це – залишки легендарної Піщані, яка передала свою назву сучасному Пісочину.

Старожили розповідають…

Пісочин – невелике село: але кожна його частина відзначена різними історичними епохами.

По дорозі на Війтовці лежать Горбані, ще й досі це прізвище поширене в селі. Колись багатий селянин Горбань Василь Іванович переселився сюди з численною родиною із пониззя Дніпра. Він і дав назву кутку, де й осіла його сім'я. На лівому березі річки Собок – Загребля. Отримала вона свою назву від величезної греблі і млина, які до наших днів не збереглися. За греблею – Хутір. Вліво від Сібка в напрямі до села Іванька пролягає Оксентів Яр. Не так давно, ще за людської пам'яті, там тулився хутір багатого селянина, виведений в період столипінщини.

Після колективізації він був ліквідований.

Серед всіх топонімів найбільш легендарне місце – горб між Війтовцями і Пісочином. З нього на нас дивиться Київська Русь. Тут часто знаходяться стародавні речі. Що ж приховує земля?

За прадавніми переказами, саме на цих просторах лежало місто Піщань. Воно здаля виділялось позолоченими куполами церков і купці завжди знаходили притулок за міськими укріпленнями. Але не витримали міцні укріплення татарської навали… На руїнах ще довго паслися вівці, поки збоку попелища виникло поселення – сучасний Пісочин.

Піщань і Пісочин скоріше свого отримали свої назви через поклади піску, якого багато в околицях.

А татари розмістилися трохи дальше. Ще й нині куток від Іваньки зветься Селище, де усна народна традиція розміщає татарське поселення. Висока круча над правим берегом ріки (вліво від в'їзду в село) екзотично іменується Салган. Так звали місце, де татари різали овець. Вже давно немає татар, але досі кажуть «Пішли на Салган» [17].

Ось так барвисто розповів про Пісочин колишній директор Пісочинської школи Григорій Архипович Слободянюк. На жаль, старожила уже не стало, але збереглися його легенди. Чи ж підтверджуються вони?

Документи свідчать…

Літописи дійсно мовлять про якийсь Пісочин. Так, під 1092 роком Воскресенський літопис фіксує, що половці взяли: «З гради, Пъсчен и Прилукъ, и многи села». «Песоченъ и Переволоку и Прилук и многы села» згадуються в 1094 році. В 1169 році половці знову стали біля «Пъсчна». В 1240 році Пісочен зруйнували уже надовго [7].

Наука повязує літописний Пъсъчьнь із селом Піщаним Золотоківського району на Супої. На це вказує й згадка 1627 року а «Книге Большого Чертежа» (давній карті Російської держави): «по ръкъ по Супою в верхъ мили городъ Песчаная» (Песчана). Але інші теорії розміщають Пісочин то на Сулі, то на Удаї… Думається, що з врахуванням прадавніх легенд про Піщань можна прибавити до цього переліку річку Сібок. Схоже, що одна із літописних стрічок стосується і нашого краю, де крім Піщані знаходиться і Давньоруський Прилук – найдавніше літописне місто Вінниччини. На його руїнах стоїть сьогоднішнє село Стара Прилука, де в 1993 році відбулось перше обласне свято рідного краю [3].

Частково підтверджують давню заселеність околиць Пісочина археологи. На південь від нього знаходиться поселення Жаботинського типу, а на заході і сході оточують Пісочин Черняхівські поселення III-IV століття нашої ери. Вони ж є в сусідньому селі Іваньці і під Війтовцями, на хуторі Пилипенковому. Так що долина Сібка була в давнину густо заселена і Піщанъ міг бути якимось регіональним центром. Відносять до давньоруських поселень це городище і упорядники «Археологии СССР». На карті давньоруських поселень XXII століть видніється густа борода їх на лівобережжі Собу, які мов відірвались від основної території Київської Русі [1].

Ось, що писалось про Пісочин ще 100 років тому:

«У жителів більш віддалених місцевостей село це відоме під іншою назвою – «Пісчань». Розповідають, що вздовж невеличкої річки між Пісочином і селом Війтовцями було колись велике місто Пісчань, з великою кількістю церков і навіть укріпленнями – одним на західній околиці міста, в нинішніх Війтівцях, а другим – східній, в нинішньому Пісочині. І дійсно, ще в давній час у цих місцях селяни дуже часто при розорювані землі знаходять величезне каміння, цеглини, шматки черепиці, заліза, міді і навіть цілі – кілька сажнів довжини – камінні фундаменти» [15].

Юні краєзнавці теж знайшли крихкі шматки цегли і залізний шлак. Є в нашому розпорядженні і наконечник стріли, який датується X-XIV століття.

Наприкінці хочеться сказати, що не один Г. Слободянюк розповідав про давню Піщань. Інший краєзнавець М. Біліченко навіть вказував, ніби у місті було 8 церков і 7 монастирів. Що пам’ять зберегла такі подробиці, нічого дивного нема: 100 років тому досліднику Л. Похилевичу показували місця, де були церкви на руїнах древніх міст [11, 17].

Виникає гіпотеза…

Виходячи із наявних джерел, можна заглянути в минуле.

Записана століття тому легенда говорить, що місцевість навколо сучасних Війтовець і Пісочина Липовецького району, Потоків і Воловодівки Немирівського району здавна була покрита суцільним густим лісом. До лісу з південно-східної сторони і прилягало велике місто.

Ймовірно виникло воно на звільнених внаслідок підсічного землеробства площах, що слов’яни таким чином активно освоювали ці ліси свідчать назви сусідніх поселень: Трощі (бо трощили ліс), Лозуватої, Вернянки («вернули дуби»), Пеньківка (тепер Свердлівка), Рубані, Липівця, Лупені (так іменували здавна село Потоки, що проходить від давньоруського слова «луб» - деревна кора). А скільки кругом Дубин і Березин!

Давньоруське місто не може вважатись рідким явищем в нашому краї: археологи знайшли пам’ятки тих епох в сусідніх селах (Гордіївка і Жорнище Іллінецького району). Звалось місто Піщань (саме таке його написання навіть в російськомовних книгах), а не Песчанъ, як дехто пробував твердити на «великоруський манер» Також в справах Подільського суду ще в 1594 році трапяється «Песчань», що належала сусіду Липовецьких магнатів Острозьких і Збаразьких, підкоморію Брацлавському Лавріну Гневошовичу Пясочинському. Останній раз ця назва у письмових джерелах зустрічається в 1624 році,

до цього вживаючись паралельно уже з іншою. Справа в тому, що деякий час поселення належало волинським магнатам Пясочинським (від міста Пісечно), що видно і дало поштовх поступовій зміні назви з Піщані на Пясочин. З 1610 року вінницький староста Калиновський (ще один війт!) подарував село єзуїтам [6].

І Піщань, що пережила монгольський розгром, тоді втратила своє справжнє ім'я назавжди…

2. Салган – татарське селище?

Німець скаже: «Ви, моголи»
Моголи! Моголи!
Золотого Тамерлана
Онучата голі.
(Т. Шевченко. «І мертвим і живим…»)

Слідуюча «велосипедна експедиція» присвячувалась тим укріпленням в Пісочині, які за легендою прикривали східні рубежі давньої Піщані. Приїхали ми в Пісочин 9 жовтня – в день сільського «празнику» на Іоанна Богослова. Тепло прийняті учителем-пенсіонером Ананієм Филимоновичем Черепащуком, ми перейшли від його хати у пі сочинську кутку Селищі на Салган, посеред якого міститься невеликий квадрат, з усіх сторін оточений валами. Ось вони – вікопомні місця, де після спалення Піщані ніби то поселились монголи!

Старожили розповідають…

Ананій Филимонович показує рукою на крутий схил до річки: «Ось цей Салган, про який Ви писали в газеті. Він оповитий з півночі від ріки глибоким ровом. Давню оборонну лінію видно і далеко на південь, на садибі Слободянюка (дуже поруйнована). Ще недавно на кручі були садиби селян.

На Салгані розташоване оточене з чотирьох сторін валами укріплення. Кажуть, що з нього вів підземний хід до Піщані і далі у замок на околиці села Війтовець. Війтовецька школа тут все перекопала, знайшла різні камінці, сокири.

У минулому столітті на цьому невеликому квадраті був старий цвинтар. А поруч ще видніються руїни церкви, заснованої у 1861 році» [17].

Ми дійсно спільними зусиллями знаходимо повалений камінний вівтар. Потім обходимо укріплення на Салгані.

Документи свідчать…

Пісочинське укріплення вперше описане ще Є. Сецінським в «Археологічній карті Подільської губернії» у 1901 році:

«В центрі села, поблизу церкви, – городище, чотирикутне, простором приблизно 600 кв. сажнів: на чотирьох кутках городища – круглі виступи з валами посередині. Від одного з кутів цього чотирикутника іде вал (висотою в 1 сажень, довжиною близько 400 сажнів), який загинається під прямим кутом і утворює як би інший чотирикутник майже таких же розмірів» [14].

Що легенди розміщають в околицях Салгана татарське селище неспроста, показує новий аналіз топоніму. На деяких тюркських мовах: «сал» – село», «ганг» - круча, крутий берег. Отже, «селище на крутому березі».

Автор «Известий о Подольской земле до 1434 года». Н. Молчановський наголошував, що при татарах на Поділлі з'явились численні поселення, в тому числі Кам'янець, Брацслав, Вінниця. Дійсно, на навколишніх землях після Батийової навали розкинув свої кочів'я Куремса, всесильний темник [8].

Що життя було і на цьому крутому березі Сібка, твердять наші знахідки: щебінь, яким насипали вали, криця і обпалена глина. Що ж можна сьогодні сказати на цю згадку історії?

Виникає гіпотеза…

Дослідники минулого описували лише центральне укріплення на Салгані. Ми ж помітили, що весь Салган колись був оточений глибоким ровом. Отже, на археологічних картах давно пора позна-

чити давнє городище, назву якого зберегла людська пам'ять. Можливо, тут дійсно виникло татарське селище, в центрі якого (де тепер чотирикутне укріплення) сидів баскак і збирав данину з навколишніх жителів.

В околицях – чимало тюркомовних поселень, виникнення яких повязують із чорними клобуками і татарами. Це – Дашів і Кальник в Іллінецькому районі. В Немирівському районі в сусідніх Пісочину Потоках показують на хутір Канцерівку, який стоїть на місці турецького міста Канц. В Липовецькому районі можна згадати Турбів, Зозів, Липовець, найдавніша назва якого Айзин. За легендою, ханський син Айзин робив свою ставку на навколишніх горбах. А де ж знаходився його батько? Може «Салган» слід читати як «Салхан» – селище хана»?

Взагалі закінчення на – «ен/ъ/», – «ин» характерні для Пісочина і околиць: Салган, Піщань, Айзин, Вернин, Рубань (теж дуже давнє село, яке було уже у XIV столітті). Та й Трощу інколи звали Трощин.

Може серед них слід шукати і літописні «7 городів берендейських», або не локалізованих ще чернятинців – про них літописець згадує під 1257 роком...

Такі назви були характерні для уличів (згадайте їх не розгаданий до цього часу Пересічен), болохівців (Кудин, Губин) і половецького світу (Шарукань. Тмутаркань, і т.д.). Руські прикордонні фортеці теж іменувались на такий манер (наприклад: Воінь, Родень). Думається, що тут, на межі лісу і степу, жили і мішалися всі ці народи, які пізніше утворили козацьку спільність – бродників. На чолі тодішніх подільських громад стояли отамани, (як бачимо, теж характерне закінчення).

Подібні закінчення і в деяких прізвищах жителів Пісочина та ближніх сіл: Горбань, Щербань, Брунь, Шпортун… Одне з цих прізвищ – Куманець – прямо вказує на половців-команів, які жили бік-обік з болохівцями. Останні були мішаниною слов'ян і степовиків. Ще в XIX столітті у Липівці пам'ятали і назву присобського племені – татари-ліпани (що записав Л. Похилевич).

Болохівці поспішили добровільно підкоритися Батию, і монгольський баскак міг зробити свою ставку в Салгані для збирання данини (в тюрських мовах є слово «Ганах» – дім-фортеця, що можливо і лежить в основі топоніма Салган) [13].

Одна із татарських фамілій – Джемула – до цього часу збереглась у Війтовцях, в сусідньому з Пісочином селі. Так що нащадки татар-ліпан проживають у краю своїх предків і досі.

3. Таємниця Війтовецького замку

Тяжко, тяжко мені стало,
так, мов я читаю
історію України.
Стою, замираю…
(Т.Шевченко «Сон»)

На 20-ти кілометрову подорож вирушили 10 школярів-велосипедистів. Перша зупинка – на іменному полі Г.Т. Ткаченка, який під Попівкою повторив подвиг Олександра Матросова і закрив грудьми ворожий дзот. Ложимо до пам'ятного знаку польові квіти, прибираємо місце. Слідуюча зупинка – в Дубині, великому лісовому масиві між Попівкою і Війтовцями. І ось в'їжджаємо у Війтовці, де знаходиться мета нашої довгої подорожі – залишки загадкового замку. І його вигляд дійсно нас вразив, не зважаючи на вікову роботу всепожираючого часу…

Старожили розповідають …

Коли Поділля в XIV столітті звільнили від татар литовці, сюди, де тепер сучасні Війтовці, поселився пан Вітовіт (в іншому варіанті – Войт). Він закабалив місцевих жителів. Боячись їх повстання і нападів хижих сусідів, пан заставив людей побудувати йому на високому горбі укріплений замок. Довкола замку на віддалі 300-400 метрів насипали в три ряди високі вали і викопали потрійний ряд ровів з водою. Їх залишки збереглися до цих пір. На валах звели дерев'яні стіни – частоколи з загостреними верхами, а по кутках – чотирикутні башти. Попасти в замок можна було лише через підйомний міст.

На горбі біля замку викопали криницю глибиною 12 метрів. Сюди водили коней на водопій, брали воду для потреб замку. В середині Війт звів палац, де сховав численні скарби. Звідти вів підземний хід, щоб у випадку небезпеки вберегтись від ворогів.

Все це розповідав за свого життя Війтовецький учитель Афанасій Іванович Семикрас. Старого

учителя вже немає в живих, але в пам'яті не зітруться його розповіді і спільні подорожі по історичних місцях [17].

А доля замку трагічна: жорстоко попаленого ворогами, його вже в новітній час порили золотошукачі, а місцевий колгосп зруйнував всі східні вали, беручи з них щебінь для власних потреб. Можливо, що замок так і зникне, не розкривши всі свої таємниці…

Документи свідчать…

Подібний переказ про війтовецький замок записано на початку минулого століття. Він мовить про суцільні ліси на місці теперішніх сіл, до яких з південного сходу тулилось якесь місто. «А в самому лісі, на недалекій віддалі від міста, височів величезний горб, оточений з усіх сторін водою, і на горбі був збудований величезний палац, обнесений стіною і валом, подібно до фортеці: в цьому палаці жили купці» [15].

Першу спробу описати Війтовецьке городище знаходимо в «Археологічній карті Подільської губернії» Е. Сецінського. Не обійшли його увагою і сучасні вчені. У 1989 році тут зробив розвідку вінницький археолог П. Хавлюк, який знайшов коричневу гончарну кераміку другої половини XIV століття і втратив всякий інтерес до дальших досліджень такої «недавньої пам'ятки». Ось уривок із археологічного звіту:

«Городище розташоване у південній частині села на високому горбі, утвореному розмивами в долині струмка, в урочищі «Замчисько». У плані городище має прямокутну форму, розміри 110х92 м. Ширина рову навколо периметра коливається від 3-х до 5-ти метрів, глибина 2 метри. Площа попсована скарбошукачами. Місцевим колгоспом знищена частина західного схилу для виборки баласту. Культурний шар у вигляді сіро-коричневої кераміки з хвилястим і лінійним орнаментом переораний. На протилежному від городища схилі плато ходиться аналогічне поселення. По аналогії воно одночасне з Соколецьким городищем. Поселення і городище датуються другою половиною XIV століття».

Археолог робить висновок, що «Пам'ятка відноситься до періоду заселення слов'янами південного Побужжя після татаро-монгольського нашестя і побудована прийшлим населенням…».

Залишимо на совісті професіонала твердження про вік «аналогічного поселення», тобто Піщані, яку за розкопками київських археологів у 60-х роках віднесли умовно до давньо-руських памяток, але дані про укріплений замок збігаються з іншими фактами.

В 1362 році литовський князь Ольгерд розбив татарських «дідичів та отчичів Подільської землі» на Синіх Водах, і край почав убезпечатись від небезпеки нових нападів та закріплюватись новою владою будівництвом замків і міст. Перші міста були засновані братами Коріатовичами: Соколець, Скала, Черлений городок.

При литовських князях Війтовті і Свидригайлу згадуються досить багато замків: Маяк, Карауль, Качибей (Одеса), Чичкалей, Хмельник, Кременчук, Упск, Горбедеев ріг, Мишурів, Баргунь, Тягинка, Летичів, Чорний город. Деякі з них донині з точністю не локалізовані [8].

Виникає гіпотеза…

Напевно, в цей період будуються і укріплення на берегах Сібка, хоча легенда веде їх родовід ще з західних і східних оборонних споруд Пісчані. Як вони зводились, видно на прикладі Маяка, замка напроти Білгорода (Акермана) на Дністрі. Він був поставлений Подільським старостою (Війтом) Гедигольдом на протязі одного місяця, з використанням 12 тисяч працюючих при 400 возах. Правдоподібно, що на Сібку могла бути резиденція цього Війта, який згадується в усній народній традиції:

Чиї ви? – ніби питали поселенців.

Війтівці – відповідали вони [17].

До речі, прізвище Войт і досі зустрічається серед населення. Можливо, це були володарі навколишніх «добр» до польсько-українських магнатів Ободенських, Пясочинських і Кошчичів, які з'явились тут у XV-XVI століттях. Здається нам відоме ім'я одного з власників Війтовець: в 1448 році на віленському сеймі якомусь Війту Станіславу дані навколишні села: Єрмоленці, Дашів, Ометинці, Симківці. Поряд Ілинці отримав якийсь Минько, а Жорнище, Оратів і Погебище – Грицько Ясманович. Із цих 3-х «претендентів на папаху» ми можемо віддати славу нового заселення Війтовець першому. Він і міг бути паном Войтом народних сказань [4].

Що ж являла собою твердиня на крутому березі Сібка, легко уявити з опису інших замків. Вони були невеликі. Так, пізніше про Вінницький замок писалось: «Ктому теж и вельми малый есть и древом

вельми тонким роблен…» Його довжина і ширина сягали відповідно 23,5 і 24 сажнів, тобто одна сторона не була більше 50 метрів. Війтовецькі укріплення по цьому показнику в два рази перевищували розміри замку у Вінниці [14].

Відомий український історик М. Грушевський в «Історії України-Руси» відзначав роль замків у литовський період: «Першу роль у фортифікаційних засобах грала неприступна позиція – висока, стрімка гора, оточена ровами, по можливості, облита водою», що ми бачимо і в Війтовцях… «Зводний рухомий міст лучив замок з містом і давав доїзд, укріплення замкові по всій східній Україні були дерев'яні. Вповні задержалася тут стародруська техніка їх рублення. Стіни замку складалися з поодиноких «городень», себто дерев'яних в'язань (зрубів), на півтора-три з половиною сажнів, довгих наповнених землею, щоб зменшити небезпеку від вогню, їх мастили глиною. На них робився деревяний поміст (бланки, бланкування) з парапетом, з проробленими отворами для стрільби (подсябитья) і накриттям від дощу. В кількох місцях над лінією (бланкувань) піднімалися вежі – такі ж дерев'яні, зрублені з брусів… Зсередини до городень були прибудовані хати й комори, що служили схованками для місцевих людей». [4]

Те, що тутешній феодал і жителі переховували в Війтовецькому замку своє добро, свідчать слухи про знахідку там скарбошукачами якоїсь скрині, меча та інших речей. Для гарантованої оборони в ті часи діяла сторожа замкова і острогова, а на деякій віддалі ще польова. У 1552 році у Вінницькому замку польова сторожа була за милю від міста, далі - біля урочища Чотири могили, і потім кінна при Гуменній Діброві. Замкове село Мезякове тримало свою особливу сторожу при ріках Десниці і Бістриці. Уявляється, що польова сторожа при Війтовецькому замку могла стояти на Салгані (Пісочині), в Лупені (Потоках) і біля Дубини.

Можна погодитись із твердженням народних переказів, що в замку жили купці. В Пісочині та Війтовцях і досі збереглись греко-вірменські прізвища: Формагей, Педос, Формос (один з кутків Війтовець до цього часу зветься «Формоси»),. Неподалік існує навіть село Вернянка, яка в давнину звалась: Арм'янка. Що вірмени торгували здавна на Поділлі, свідчить згадка сусіднього Брачслава у вірменських хроніках ще в 1059 році. Їм давали привілеї з часів Каріатовичів, аж поки з поляками в наш край пізніше прийшов інший торговий прошарок-єврейський. Та ще за Богдана Хмельницького Богові приписувались слова: « жид, лях та вірмене – ідіте від мене!» [10].

Напевно і Війтовецький замок зведений для охорони торгового тракту. Такий і досі йде на північ від Пісочина і Війтовець, а в давнину ця жвава магістраль зв'язувала Брацслав і Немирів з полковим містом Кальником та мала назву Козацький шлях. Із опису Барцславського замку у 1545 році видано, що в ті часи розходились великі шляхи на Київ, Черкаси, Канів, Звенигород, які, звичайно, охоронялись. Цими шляхами можна прослідувати по вододілах. Один із них – Чорний шлях, який ішов через Липовеччину неподалік від долини Сібка. Він більш відомий по нападах татар, хоча користувались його перевагами купці і чумаки. Що останні були в наших краях частими гостями, показують «чумацькі легенди» у Турбові, Ясенках, Липівці, Росоші, Хороші, Іллінцях та назва частини шляху біля Війтовець – Вервихвіст (де через крутий спуск волам було важкувато) [17].

То ж коли Вам пощастить пройтися по пустих парапетах Війтовецького замку, уявіть час торгового і воєнного злету цього свідка бурхливого життя, що вирувало 650 років тому в долині Сібка.

Епілог з багатьма невідомими…

Все йде, все минає, – і краю немає…
Куди ж воно ділось? Відкіля взялось?
(Т.Шевченко «Гайдамаки»)

Як припинив своє існування Війтовецький замок – покрито мороком давнини. Але з великою долею вірогідності ми можемо відновити забуті сторінки історії. В людській пам'яті злилися і в такому вигляді дійшли до нас жахи катастрофи, як з містом Піщань, так і з Війтовецьким замком, який можливо був одним із укріплень цього міста (тим більше, що в середині віки міста виникали навколо фортець, біля вигідних торгових шляхів).

Старожили розповідають…

Кілометрів за п'ять від с. Війтовець, на ковалівських полях при дорозі, на великій відстані один від одного височить три величезні могили.

На схід від теперішніх сіл Війтовець, Пісочина, Іваньки серед дрімучих лісів колись було городище Пісчань…

Безліч монголо-татарських кінотників, озброєнних щитами, списами, луками і кривими шаблями, несподівано появились на просіках непрохідного лісу. Про наближення ворога повідомили дозорці із вишок, на яких запалили вогнища.

На площі у великих казанах варилася смола, щоб у боях на земляних валах, на околиці міста, зустріти ворога. Дозорці відступали із лісу, рубались мечами біля земляних валів і на очах городян гинули. Спершу палало передмістя Вітівка. Хмара монгольських кіннотників з криком почала штурмувати перші укріплення городовища Пісчань. Але на їхні голови посипалося пудові каміння, полилася кип'яча смола.

Розпочалася довга облога городовища, підкопи під частоколи, підпал брам. Городовище палало, але не здавалося тільки на другий місяць монголи розбили частокіл, решту підпалили і оволоділи майданом.

Від городовища Пісчань не залишилося й сліду. А на земляних валах після відходу ворогів з почестю поховали відважних воїнів у найбільшій могилі, юних подолянок та дітей – у середній могилі, а хлопців – у третій, над річкою, біля явора.

На крутих берегах притоки Сібок оселилося населення із спаленого городовища Пісчань. Назване це поселення Пустовітівкою.

Ця розповідь М. Біліченка з Війтовець (взята із книги «Євшан-Зілля. Легенди і перекази Поділля», що вийшли друком у Львові) нагадує Франкового «Захара Беркута» [6].

Документи свідчать…

Історична ситуація підтверджує прадавню легенду: по долині Сібка шквалом проносились і монголи Батия, і татари Кримського хана…

Шістсот років тому кочівники ще не загрожували торговим шляхам, а замки Вітовт будував проти волохів і турків. Татари ж служили у литовському війську, в гирлі Дніпра великі татарські села корились литовській владі. Причорномор'я було вільне від торгових зносин і ще в 1406 році Ягайло відправляв із Гаджібея хліб для грецького імператора.

Та становище змінилося із консолідацією в Криму кочової маси і втручання литовців у справи Золотої Орди. Вже у 1398 році татари опустошили Київщину, а в 1399 році на Ворсклі хан Перекопської орди Едігей знищив три чверті литовського війська. Після цього кочівники 20 років не знали опору у погромах на Поділлі. В 1415 році Едігей навіть розграбував Київ. Із донесень великому магістру Тевтонського ордену виясняється, що татари брали приступом подільські замки (так упав замок Синя Вода на Синюсі, який так і не був відновлений) [16].

Виникає гіпотеза…

Не зміг піднятися з попелу і Війтовецький форпост, який теж був скоріше всього здобутий штурмом. До цього часу у селі розповідають, як на кургани і високі дерева висилали вартових для пантрування від кочових орд. Вони віхами показували напрям руху для втечі у лісі. Коли стався той раптовий напад, що вартові не вгледіли, можна лише здогадуватись. Відомі набіги 1421, 1424, 1427, 1431 років, коли татари, що вторглись у Брацславський округ, спалили сусідній Вінницький замок. 1431 рік став видно чорним і для твердині над Сібком. З тих часів татарська ніч надовго спустилась на край. У Липівці, Ульянівці, Трощі, Зозові ще й досі показують на печери і підземні ходи, де жителі ховались від людоловів. Як ми знаємо, такі ходи були також в Пісочині і Війтовцях. Все це не здавалось зайвим: десь під Липівцем розпочинався так званий Шпаків шлях, яким користувались степовики.

Трагічну долю Піщані і замку засвідчує жахлива знахідка близько 50-ти років тому біля старої церкви у Війтовцях скелету з сотнями черепів із явними слідами поранень.

Юні слідопити, розділившись на захисників і нападаючих, спробували відновити ті події у грі «Штурм фортеці» (лише треба було не вбивати, а «застукувати» рукою). Перший раз штурм відбили, а другий раз фортеця впала, як і 600 років тому назад. І здавалося, ніби повторились історичні події…

Народна традиція твердить, що передмістя міста Піщані – Війтівка – після опалення довгий час звалася Пустовійтівкою. Ця пустка дісталась Війту Станіславу. А потім, після взяття Києва у 1482 році Менглі-Гіреєм, щорічно татарські напади не давали жити місцевому населенню, аж до кінця XVI століття. Та тоді Війтовці якимось чином вже перейшли до магнатів Ободенських [16].

Від польського періоду ведуть початок місцеві родини Вержаківських, Бернацьких з Пісочина. А були ж періоди козацький, кріпацький… Від них теж багато що залишилось, але це не предмет нашої розмови.

Відшуміли віки…

Вже давно Пісочин – не місто, а Війтівці – не укріплена фортеця, яка колись була більша від Вінниці, села обезлюдніли. Війтовці якось втримались «на плаву». В 1924 році тут утворилась передова в окрузі артіль «Правда», що забезпечила хоч яку-небудь господарську самостійність. В Пісочині ж після збанкрутілої теорії «неперспективних сіл» ліквідували колгосп, закрили школу, руйнується будівля колишньої лікарні. Давно нема вже греблі і млина, навіть хліб в магазин можуть завести несвоєчасно. Та ніхто не забере в обох сіл Салгана, Пустовійтівки, Шпилів, Пісчані, які допомогли нам ввійти в хащі трьох періодів нашої історії: давньоруський, монгольський, литовський…

Хай відповіді на загадки, які вона поставила нам, врешті решт спробують дати археологи.

Література

1. **Археология** СССР. Т. I : Палеолит СССР. – Москва, 1984.

2. Біліченко, М. Наше село / М. Біліченко. – Вінниц. правда. – 1957. – 28 серп.

3. Відлуння давнини – Стара Прилука : док. ; свідчення ; сучасність. – Вінниця, 1993. – 70 с. : іл. – (Історичні центри Поділля).

4. **Грушевський, М.** Історія української козаччини / М. Грушевський // Вітчизна. – 1989. – № 1. – С. 167-203.

5. **Етимологічний** словник літописних географічних назв Південної Русі. – Київ : Наук. думка. – 256 с.

6. **Евшан-зілля** : легенди та перекази Поділля / зібрав та упоряд. П. Медведик. – Львів : Червона калина, 1992. – 288 с.

7. **Літопис** руський : за іпатським списком /пер. Леонід Махновець. – Київ : Дніпро, 1989. – 589 с. : іл. + 2 карти, 1 табл.

8 **Молчановский, Н.** Очерк известий о Подольской земле до 1434 года : (Преимущественно по летописям) / Н. Молчановский. – Киев, 1885. — 424 с.

9. **Малаков, Д.В.** По Брацлавщине : (от Винницы до Тульчина) / Д.В. Малаков. – Москва : Искусство, 1982. – 174 с.

10. **Похилевич, Л.** Сказание о населенных месностях Киевской губернии / Л. Похилевич. – Киев, Киево-Печерская лавра, 1864. – 771 с.

11. **Роговий, О.** Липовеччина – батьківщина козацтва / О. Роговий // Нове життя. – 1990. – № 27 черв. ; 4, 9, 13, 18 жовт.

12. **Роговий, О.** Чи йшов Батий через Поділля / О. Роговий // Камертон-Х. – 1993. – 25 черв.

13. **Сецинский, Е.И.** Археологическая карта Подольской губернии / Е.И. Сецинский // Труды XI Археологического съезда в Киеве в 1889 году. – Москва, 1901. – Т. 1. – С. 296-297.

14. **Труды** Подольского епархиального историко статистического комитета : Приходы и церкви Подольской епархии / под. ред. Е.И. Сецинского. – Каменец-Подольский : С.П. Киржацкий, 1891. – Вып. 9. – XX, 1064, 170 с.

15. **Jablonowski, A.** Polska XVI wieku pod wzgledem geograficzno-statystycznym: / Aleksander Jablonowski.

T. XI : Ziemie Ruskie : Ukraina (Kijow – Braclaw), Dzial III. – Warszawa : Sklad Glowny w Ksiegarni Gebethnera i Wolffa (Druk Jana Cotty), 1897. – 736, LIX s. – (Zrodla dziejowe ; t. XXII).

16. **Свідчення** Григорія Архиповича Слободянюка (с. Пісочин), Ананія Філімоновича Бондарчука (с. Пісочин), Афанасія Івановича Семикраса (с. Війтівці), Олекси Самійловича Асаулюка (с. Війтівці), Михайла Івановича Біліченка (с. Війтівці).

СИНХРОНІСТИЧНА ТАБЛИЦЯ З ІСТОРІЇ РІДНОГО КРАЮ XII-XVI ст.

Поділля в цілому	Долина Сібка
1146 р. Галицький князь здобув м. Прилук	Спільно проживають чорноклобуцькі племена і слов'яни
XII-XIII ст. Існування Болохівської землі	Виникнення Піщані
1240-1241 Монгольське вторгнення на Поділля	Легенда про зруйнування Піщані
1254-1258 Боротьба Данила Галицького і Куремси із-за Поділля	В Присобї розбив свої кочів'я Куремса
1259-1260 Навала Бурундая	Салган-ставка баскака Айзина
Формування подільських громад з отаманами на чолі	Татари-ліпани
1362 Ольгерд вигнав татар з Поділля	Будівництво Війтовецького замку
1393 Вітовт забрав Поділля у Коріатовичів	Легенди про татарські набіги в долину Сібка
1431 Татари зруйнували Вінницький замок	1448 Війту Станіславу передані на віленському сеймі навколишні землі. Виникнення Війтовець
1569 По Унії Східне Поділля відійшло до Польщі	1572 На Поділлі з'являються волинські магнати Пясочинські. 1594, 1624 Останні згадки про Піщань, яка все частіше зветься Пясочин 1610 В Пісочині з'явились єзуїти 1901 Опубліковано легенду про «Пісчань».

Історія с. Селище Тиврівського району в легендах

Т.М. Сакалюк

У статті подаються різні легенди з історії села, розказані його мешканцями.
The article presents various legends on the village history told by its inhabitants.
Ключові слова: *с. Селище, легенди, розповіді, громадянська війна.*
Keywords: *the village of Selyshche, legends, stories, civil war.*

Серед жителів с. Селище довго ходили такі легенди. Десь у 1850 році селяни вийшли в поле працювати, й одна сім'я взяла з собою немовля в колисці. Аж раптом здійнявся страшний вихор, підхопив колиску, підняв її високо-високо в небо, а потім повільно спустив на землю і розтанув (розповів Бондар Яків).

Кожної весни до хати Лежухів прилітав лелека. Звивав він гніздо над самою стріхою, але люди його щоразу руйнували. Не витримав лелека, помстився – приніс у дзьобі головешку і впустив у хату (розповів Медун Петро).

Ще й зараз на вулиці Шевченка (Кривулі) є стара криниця. Одного разу, ще до революції, молодий хлопець ішов з вечорниць і сів спочити біля криниці. Вийшла до криниці дівчина вбрана як молода,

з вінком, в стрічках. Дивився хлопець на те диво, а тоді попрохав напитись. Подала йому дівчина води, напився він. А згодом помер (Розповіла Куліцька Антоніна).

На початку 20 століття в Редьковій Штанині жив Волошин Іван. Він був справжнім богатирем. Одного разу він поїхав волами в ліс по дрова. Один віл виявився слабшим. Іван його випряг, сам запрягся у воза і довіз дрова додому. «Мені було важкувато, то як же міг віл воза витягти?» – дивувався Іван.

Іншого разу він забрав із залізниці рейку. А коли до нього прийшли складати акт, почали з'ясовувати, хто йому допоміг донести її додому. Та Іван, щоб довести, що ніхто інший не причетний до цієї справи, заніс рейку назад до залізниці. Побачивши таку силу, його залишили в спокої (Розповів Березовський Микола).

Серед селищан довго ходила й така легенда. Один панич надумав позбутися кота. Посадив його в мішок, взяв рушницю і поїхав верхи аж до «Цукрівки». Викинув панич мішок і став стріляти по котові, а той зі страху застрибнув на коня. Кінь поніс вершника додому, забіг у конюшню, а вершник не розрахував, вдарився головою і вбився. Так не панич вбив кота, а кіт – панича (Розповів Бондар Андрій).

Було це давним-давно, коли котився нашою землею кривавий клубок громадянської війни. І не було нікому спокою ні на землі, ні на небі. Ніхто не залишився байдужим, бо брат повстав проти брата, кревні родичі зустрічались на полі бою, засівались ниви кістками, щедро поливались кров'ю і тільки ситі круки сміялись, кружляючи над безіменними могилами.

Жив у нашому селі Селище старий дідусь Дмитро. Літа сріблом запорошили його голову і пригнули колись стрункий стан до землі. І було в нього дві радості на землі, дві гордості – два сини Іван і Михайло. Високі, наче ясени, кремезні, як дуби, з очима синіми, як волошки в полях край села. Були хлопці роду справжнього козацького, тільки-но шаблі задзвеніли по Україні, покинули соколята домівку батьківську і поїхали по світу славу здобувати.

І все частіше зітхав батько, дивлячись на шаблю прадідівську, і все частіше згадував синів.

Аж одного вечора прочинилися двері – молодший син Іван повернувся і вогнем спалахнула кумачева стрічка на рукаві. Сів він напроти батька і став йому розказувати, що скоро настане нова пора – справжня козацька вольниця. Не буде вже ніяких панів, а всі люди стануть один одному браття в боротьбі за новий світ. І засяє нове сонце, щоб уже більше ніколи не заходити. Говорив і говорив молодший син, і світилися його очі в напівпітьмі хати чистим небесним вогнем. Батько слухав, кивав головою, так справді, вольниця, козацькі права, новий світ. І прадідівська шабля натужно дзвеніла – просилася в бій за нове майбуття. А потім старий поклав стомленого сина спати, а сам повернувся у горницю.

І знов скрипнули двері – старший син Михайло, і золотом блиснули еполети на білому, як сніг, мундирі. Сів він напроти батька і став йому розказувати, що є на Вкраїні люди, для них батьківщина, честь, совість не пусті слова, і не сором за це полягти у бою. І що буде він боронити свою Отчизну від червоної навали до останньої краплини крові, як прадіди боронили. Похилив старий батько голову, задумався, а шабля вдруге задзвеніла – просилася захищати Вітчизну. Прокинувся тут молодший син, вийшов у горницю. Скрикнули обоє, в обійми кинулись. Та не обнялися, заклякли на півдорозі – помітили і стрічку червону, і еполети золоті. Вилетіли тут дві шаблі на волю. І брат підняв руку на брата в батьківській хаті. Кинувся батько між ними і впав поранений під двома шаблями. Зупинились брати, впали на коліна перед батьком. А він лише руку простяг і сказав: «Не знати спокою ні вам, ні вашим дітям, допоки між вами ворожнеча і брат підіймає руку на брата».

Сказав батько і навіки згасли його очі. З тих пір, кажуть, ходять два брати по світу, завжди разом, завжди вороги, і нема їм пристанку і нема їм спокою, допоки брат не навчиться прощати брату.

Легенди про виникнення с. Уяринці Тиврівського району

А.Й. Мудла

У статті на основі спогадів та розповідей старожилів подано матеріали про походження села, назв його вулиць.

The article presents materials on the origin of the village and names of its streets on the basis of memories and stories of old-timers.

Ключові слова: *с. Уяринці Тиврівського району, Святогірка, Головенщина, Скринне.*

Keywords: *the village of Uyaryntsi of Tyvriv region, Sviatohirka, Holovenshchyna.*

Село розташоване на пагорбі навпроти нового ставка. Ту місцевість називають «Сказинцями», або біля «Романовського». Мабуть там жили якісь Романовські, а сказинці тому, що в ті часи були хворі на сказ. Це все було до навали в сиву давнину татар. У той час татари робили наскоки на села, які спалювали, а людей вирізали. Так сталось і з цим селом. А люди, які врятувались, втекли в ліс. Це було перед святом – Світлого Хрестового Воскресіння. І в лісі на горі люди вирішили святити Пасху, а звідси і назва місцевості «Святогірка», що означало «Святе, але гірке». Як називають старі люди «Головенщиною». Після всіх подій люди вже не повернулися на старе місце, а вибрали для поселення інше. І один чоловік, якого звали Буяр, маючи сім'ю, побудував першу хату в центрі нашого села. Так почало забудовуватись село. Спочатку називалось воно «Буяринці», згодом десь ділась літера «Б» і залишилось «Уяринці» до наших часів.

Існує і така легенда про виникнення села. Неподалік від теперішніх Уяринець було село Скринне. Колись прийшли до цього села татари. Вони убивали людей, палили хати. Та деякі жителі втекли в ліс. У лісі був яр. У тому яру побудували собі землянку, розчищаючи ліс і обробляючи землю. Своє поселення вони назвали «Уяринці», так як воно було в яру.

Ще було неподалік теперішніх Уяринець село Сказинці. Якраз на свято Пасхи налітали на це село татари і почали палити хати і вбивати людей. Але багато жителів були в церкві. Коли вороги підійшли до церкви, то храм почав ховатися в землю. Це було велике диво: Господь врятував людей від кривавої розправи. Тепер тут поле. За розповідями старожилів, є таке місце, що коли припасти вухом до землі і прислухатись, то можна почути, як дзвонять дзвони і співають у церкві. З села Сказинці залишилося кілька чоловік, які пішли звечора в село Сліди до своїх родичів. Коли вони повернулись, села вже не було, залишились лиш згарища. Там, де була церква, не було нічого.

Не менш цікавими є назви про виникнення вулиць. Однією з перших вулиць була вулиця «Серветня», бо жив там чоловік, який виправляв шкіру на сировицю. Звідси і пішла назва вулиці.

Вулиця «Коханівка» названа тому, що в кінці вулиці, на долині біля річечки, збиралися щонеділі хлопці та дівчата, наймали музик і танцювали. Тож назва вулиці походить від слова «кохання». За панських часів вулиця до панського маєтку була обсаджена липами, тому цю вулицю називали Липівкою А вулиця, що знаходилася за панським двором, називалася Задвір. Вулиця, де колись добували глину і виробляли цеглу, називалася Польова-Цегольня.

Легенди про виникнення міста Гнівані Тиврівського району

Л.П. Мельник

Гнівань – це місто над Бугом,
Подільська квітуча земля.
Гнівань, з тобою, як з другом,
Печаль свою й радість завжди ділю я.
Г.М. Трофімов

У статті за історичними джерелами та переказами старожилів подано історію та різні версії походження назви м. Гнівань.

The article presents the history and various versions of the origin of the name Hnivan according to the historical sources and old-timers' legends.

Ключові слова: *м. Гнівань, Гніванська синкліналь, с. Селище, с. Іваньківці, Витавська Слобідка, п. Щеньовська, подимний перепис, Черленківський замок.*

Keywords: *Hnivan, Hnivan syncline, the settlement of Selyshche, the village of Ivankivtsi, Vytavs'ka Slobidka, s. Shchenyovs'ka, house census, Cherlenkivs'ky castle.*

На планеті Земля, у квітучій Україні є одне місто. Це місто мужніх, нескорених людей, які вміли та можуть себе захистити, радіти та гніватись. Мова йде про Гнівань.

З висоти пташиного польоту місто схоже на щедрий кусок короваю, який Бог уділив людям. В засушливі роки, в давнину люди молились небесній та земній воді. Тому річку, біля якої лежить Гнівань, назвали «Бог» – джерело води, світла, продовольства, енергії та очищення. Перші жителі з'явились у

північно-східній частині міста, де річка утворює великий мис та є два острови. Переказують, що на скалу спиралась Божа Матір. Від її руки на камені залишився слід. І сьогодні, хто не покладе туди руку, вона вміщується в той слід. На південному сході люди не селились, бо там в глибинах земної кори простягається велика тріщина (Гніванська синкліналь). Від неї випромінюється природна радіація в межах 30 мілірентген на годину. Якщо природа гнівається, то відходь подалі.

У часи Великого переселення народів уличі воювали із тиверцями. Сутички між ними відбувалися в межах Сутисок та Гнівані. Тиверці зайняли Тиврів, а уличі – Селище. Антропологічний тип сучасних гніванчан – світле волосся, блакитні очі, а тиврівчан – темне.

На початку зими 1240 року монголо-татари напали на поселення Іванківці, яке було на території теперішнього цукрозаводського району. Багато жителів загинули в героїчній боротьбі. Битва відбулась в районі теперішнього автомобільного моста. На початку 20-х років минулого століття житель с. Селище Білокурський возив з цього місця пісок на ремонт залізниці. Натрапив на великі кістки, відкинув їх у бік і далі працював. Після обіду приліг поспати, що було традицією колись. Йому наснився сон, що якийсь великий чоловік сказав: «Поклади мої кістки на місце». Він прокинувся і дуже злякався. Розповів родичам про це через багато років. Люди, які залишилися живими, назвали це місце «Гнівань».

На початку сімнадцятого століття за селом Селище якась пані Щеньовська наказала кріпакам викосити траву в мальовничому урочищі за селом. Вона тішилася, що буде багато сіна, а значить – прибутку. Але люди вкрали сіно і сховали у замку в пана Черленківського. Вона подала на нього в суд. Збитки становили триста возів сіна. Але суд був на користь пана. Пані зібрала своїх селян і переселилася за три кілометри. Ті, що нагнівалися, переселилися в Гнівань. З тих пір слово «Гнівань» жіночого роду. Вулицю, на якій вони жили, урочище, річечку, яка його перетинає, назвали «Гнівань». Сьогодні річку та вулицю називають «Гапка». З плином часу гніванчани ставали заможнішими, виносили свої продукти на базар і продавали. Цей базар назвали «Парцелі». Тут все ділили на часточки – порції і продавали. В естонській мові «парц» означає продавець пива.

У 1629 році польська адміністрація провела подимний перепис в нашому краї. До Черленківського замку були приписані навколишні села та місто Гнівань.

Свідками тих подій є дуби-велетні в центрі міста та цукрозаводському районі. Коли стати під ними, вони все розкажуть та ще й козацьку пісню заспівають.

Значну частину Гнівані становить колишнє село Витава. Слово «Витава» із старослов'янського слова «Витати» – вітатися, здоровкатися. Інший варіант – мешкати, перебувати. Колись у Витаві насипали пагорби з землі – бурти, щоб захиститись від ворогів. Але ворогами народу були пани. Люди від них тікали і засновували вільні поселення-слободи. Так виникла Витавська Слобідка – тепер територія в районі молокозаводу.

Старі люди розповідають, що колись молодий пан та молода пані покохали одне одного. Справа йшла до весілля. Але цьому зашкодила сварка. В самісінькому центрі Гнівані вони посварились і розійшлися в різні боки. Але любов перемагала. Одного разу пан їхав у Тиврів, а пані – до Жмеринки. В селі Витава вони визирнули із своїх карет і привітались. Невдовзі пан зупиняє коней і наздоганяє свою кохану аж у Жмеринці, де вони потиснули один одному руки. Такий щасливий кінець дав назви населеним пунктам.

Ще розповідають про те, що колись перед цукровим заводом була велика яма, люди сердились, бо ламались вози і гнівались, тому й промовляли: «їду на Гнівань».

Імперіалістична війна 1914-1918 рр. та її події на території Іллінеччини

О.Г. Рудник

У статті на основі друкованих джерел та спогадів старожилів розкрито події Першої світової війни на Іллінеччині та її історичні наслідки.

The article presents the events of World War I and World War II on Illinechyna and their historical consequences on the basis of published sources and old residents' recollections.

Ключові слова: *Київська губернія, Перша світова війна, окупація, історії населених пунктів, джерела, дослідження, спогади, свідчення, військово-патріотичне виховання молоді.*

Keywords: *Kyiv province, World War I, World War II, occupation, history of settlements, sources, researches, memories, testimonies, military and patriotic education of youth.*

Мета роботи – визначити роль і місце жителів Іллінецького району в період Першої світової війни 1914-1918 роки, та в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років.

Дана тема є недостатньо вивченою. В науковій, історичній і художній літературі недостатньо інформації з історії містечок та сіл Іллінецького району в період Першої та Другої світових воєн.

Практичне завдання даної роботи полягає в тому, що її матеріали можна використати на уроках історії, під час вивчення історії рідного краю, на виховних годинах військово-патріотичної тематики, у місцевих та всеукраїнських медіа з метою формування у громадян, особливо ж – у підростаючого покоління, адекватної історичної свідомості.

Предметом дослідження є села та містечка Іллінецького району, їхня трагіча історія періоду 1914-1918, 1941-1944 років; залучаються архівні документи.

Об'єктами дослідження стали жителі спалених під час окупації сіл, періоду 1941-1944 років, свідки, родичі та нащадки постраждалих, страчених односельців; старожили, за переказами яких вдалося зібрати прізвища та світлини учасників Першої світової війни.

Завдання роботи:

Дослідити життя жителів Іллінеччини в часи Першої світової війни та періоду окупації німецько-фашистськими загарбниками в роки Великої Вітчизняної війни.

Прослідкувати за життям та долею учасників Першої світової війни.

Виявити картину і логіку каральних акцій в роки нацистської окупації, злочинних дій нацистів та їхніх поплічників.

З'ясувати, коли і як були визволені села району від нацистської окупації.

Практичне значення роботи: видання краєзнавчо-інформаційної брошури; створення інноваційних краєзнавчих ресурсів і вільного доступу до них; матеріали можуть бути використанні на уроках історії в загальноосвітніх школах району, під час проведення виховних годин, як основа для газетних статей, радіо- та телевізійних передач, матеріалів в інтернеті.

Актуальність даної роботи зумовлена тим, що про життя іллінчан, пересічних громадян, учасників та жертв тих страшних й трагічних подій, інформації мало. Дослідження, проведені в радянські часи, не є об'єктивними, повними та правдивими. Події тих часів, життя іллінчан під час війни потрібно донести до сучасників, показати життя їхніх предків у страшні та вирішальні часи великих історичних зламів, воєнного лихоліття. На жаль, актуальність усвідомлення та патріотичного осмислення та переживання теми даної роботи різко посилюється драматичним історичним викликом нашому народу та нашій державі – російською агресією та війною на Донбасі..

Щоб відкрити завісу тих минулих часів, необхідно зібрати і проаналізувати всі можливі джерела: звернутися до свідків, шукати інформацію у учасників, що дожили до наших днів. Їх свідчення виявляють раніше невідомі аспекти подій.

Методами дослідження виступають аналіз, порівняння та узагальнення історичних джерел та фактів, свідчень, спогадів очевидців.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що розкрито багато до цього невідомих сторінок історії Іллінеччини, наслідки діяльності так званих партизанських бригад, ставлення мирних жителів до окупантів та партизан, патріотизм та свідомість наших земляків.

Сутністю дослідження є запис спогадів та свідчень очевидців тих чи інших подій; пошук,опрацювання та систематизація архівних документів; збереження історичних світлин на електронних носіях; поповнення краєзнавчих фондів бібліотек новими, раніше невідомими джерелами усної історії

Для проведення досліджень залучалися працівники культури та освіти району, а саме бібліотекарі, історики, краєзнавці.. Дослідження довгострокове, і на даний час продовжується збір інформації за темою дослідження.

У дослідженнях брали участь: Рудник Ольга Григорівна, історик, краєзнавець, с. Паріївка; Баліцька Віра Василівна, бібліотекар Василівської сільської бібліотеки; Мельниченко Зінаїда Олексіївна, бібліотекар Криштопівської сільської бібліотеки; Бохонко Наталія Петрівна, бібліотекар Паріївської сільської бібліотеки; Черниш Інна Анатоліївна, бібліотекар Хрінівської сільської бібліотеки; Левчишина Валентина Василівна, керівник клубу-бібліотеки с.Чортория; Весна Юлія Іванівна, бібліограф-краєзнавець Іллінецької ЦБС.

Сто років тому 1 серпня 1914 р. розпочалася Перша світова війна, що її ще називали Великою війною чи Імперіалістичною війною. Вона почалася з порівняно незначного – як для такої цивілізаційної трагедії планетарного масштабу – приводу: вбивства сербськими терористами наступника престолу Австро-Угорщини та його дружини, а вилилася у війну 38 держав. Для головних країн-учасниць, та і

для усього цивілізованого світу, війна скінчилася катастрофою: 10 мільйонів убитих, 20 мільйоні скалічених, повалення монархій і розпад імперій в Росії, Німеччині, Австро-Угорщині, Туреччині. На території усіх чотирьох імперій виникло до десятка нових держав - Польща,Фінляндія, Чехословаччина, Австрія, Угорщина, Югославія, Литва, Латвія, Естонія, Грузія...На жаль, остання, як і наша Україна, не змогли тоді відстояти незалежність. У жорстоку кризу впали обезкровлені і переможці: Великобританія, Франція, Італія. Росія була втягнута в хаос громадянської війни, яка завершилася перемогою більшовицької (комуністичної) партії. Її керівництво почало нечуваний експеримент по створенню нового справедливого суспільства без приватної власності. Цей процес привів до нових небачених по кількості жертв серед народів відреставрованої під назвою СРСР імперії (Голодомори 1922-23, 1932-33, 1946-47 рр., розкуркулення та репресії, причому жертви населення України були страхітливими: за першу половину XX ст. кожний другий чоловік і кожна четверта жінка України загинули насильницькою смертю). Перша світова війна як всесвітня цивілізаційна катастрофа стала безпосередньою причиною і Другої світової, ще більш кривавої і руйнівної. Дедалі більше істориків навіть схильні вважати Першу і Другу світову війни однією 30-літньою світовою війною, де два пероди бойових дій розділялися 20-річним перемир'ям. Повоєнна криза після завершення Першої світової привела до влади тоталітарні режими, націлені на імперський реванш, не лише на теренах колишньої Російської імперії, але і в Італії та Німеччині. Ці режими розв'язали Другу світову війну несправедливо, яка знову порушила стабільність в розвитку світу і принесла нові мільйонні жертви, руйнування, новий переділ світу в інтересах держав-переможців.

Перша світова війна внесла перелом у звичний ритм життя цивілізованого світу. У 1914 р. в Росії розгорнулася активна пропагандистська мілітаристсько-шовіністична кампанія: в пресі, з уст священнослужителів на церковних амвонах, на громадських зібраннях лунали патріотичні гасла захисту вітчизни, що повинні були сприяти заспокоєнню населення під час мобілізації до армії. Створювалися громадські фонди допомоги фронту, великі підприємці та поміщики залучалися до значних пожертвувань на потреби війни.

За тим настало оголошення Росією війни Німеччині і її союзникам та загальна мобілізація населення до армії. Сотні чоловіків сіл та містечок Надсобського краю, що входив до складу Липовецького повіту Київської губернії, були забрані у військові частини і потрапили на фронти імперіалістичної війни, як її стали називати після перемоги більшовиків. За переказами старожилів вдалося зібрати окремі прізвища земляків, які воювали в Першу світову війну. Так з с. Паріївка були забрані брати Зот (1893) та Іван Маруненки (1894), Кіндрат Загородній (1895), Нестор Стріченко (1895), Федот Бердовський (1881), Матвій Савчук (1894), Тимофій Маруненко, Юхим Бохонко (1877), Степан Допіра (1892), Прокіп Гнатюк (1890), Яків Боднюк (1875), Родіон Бурлака, Іван Стріченко (1890), з с. Тягун – Іван Краснощока, Мартин Романов, Павло Романов, з с. Даньківка – Іван Воловий, Федот Пташнюк, з с. Голики – Омелян Плахотник, Ревацький, з с. Жадани – Яким Руденко, Іван Карпенко, з с. Жорнище – Калень Шкробатюк, Венедикт Білаш, Іван Клименко,1896 р.н., Петро Височин, з с. Кальник – Арсен Діденко (1886), Василь Музика, з с. Китайгород – Юхим Кислюк, з с. Красненьке Демид Мазур, Тодор Висоцький, 10 братів Волошенюків, з с. Хрінівка – Олексій Сухомудь, Іван Онищук та багато-багато інших.

Одним з активних учасників патріотичного громадського руху допомоги армії став великий підприємець та землевласник нашого краю – Владислав Йосипович Ярошинський. Впродовж 1913-1914 рр. він займався будівництвом шпиталю – лікарні для солдатів у робітничому селищі при цукровому заводі с. Бабин. Установа була відкрита 1 вересня 1914 р. і мала 5 працівників обслуговуючого персоналу: лікар, медсестра та троє людей прислуги. Офіційно шпиталь називали «Красный крест». Він підпорядковувався військовому відомству. За цей патріотичний вчинок В.Й.Ярошинському було присвоєно звання полковника російської армії. У шпиталі з 1915 р. лікувались поранені вояки, які безупинно поступали з фронтів Першої світової війни. Лікувальний заклад для солдатів був добротною будівлею з двома поверхами та підсобними приміщеннями підвалу і горища. Будинок був мурований з каменю та цегли місцевого виробництва. Для покрівлі використано дубову деревину й залізо, а перекриття поверхів зроблено з нового на той час матеріалу – бетону. Для обігріву споруди використовувалася ще одна новинка початку XX ст. – система водяного опалення. Кочегарка з паровим котлом знаходилася в західній частині підвального приміщення, звідки гаряча вода йшла по трубах до радіаторів-батарей і обігрівала палати. Як паливо використовували дрова та вугілля.

Аналогічні шпиталі були при всіх цукрових заводах, що колись діяли на території Іллінеччини. В облаштуванні шпиталю В.Й.Ярошинського випередив власник Жаданівсько-Кошланського маєтку Є.М. Павлов. Поміщик та офіцер російської армії уже 10 серпня 1914 р. облаштував лазарет в с. Жа-

дани. Він мав 20 ліжок. Власниця Іллінецького маєтку княгиня О.П. Демидова сан-Донато відкрила 3 жовтня 1914 р. шпиталь на 25 ліжко-місць при Іллінецькому цукровому заводі. При лікарнях Кальницького та Кам`яногірського цукрових заводів, що належали Ф.Ф. Єнні, з 12 жовтня 1914 р. та 4 квітня 1916 р. було облаштовано лазаретні палати на 12 та 4 поранених. Там опікувалися долею скалічених людей лікарі Б.Ю. Пшечинський, П.І. Суходольський, Г. Гертцберг. 8 поранених міг приймати Іллінецький лазарет В.З.С.

Уже першого року війни в Росії почали стрімко знецінюватися гроші. Цьому сприяло і вилучення з обігу золотих монет, що розпочалося ще до вступу Росії у бойову кампанію. Намагаючись використати громадські кошти, схід жителів села Тягун підняв клопотання перед фінансовими інстанціями про видачу громаді 5 тис. рублів надлишку продовольчого капіталу для перетворення його в основний капітал Іллінецької кредитно-зберігальної каси.

Війна в Російській імперії привела до величезних людських втрат, каліцтв, зубожіння більшості населення, загострення відносин між бідними та багатими, переміщення з нажитих місць багатьох українців. З фронтів почали надходити звістки про вбитих солдатів. Так батьки Данила Антоновича Боднюка, 1895 р. н., з с. Паріївка отримали звістку, що їхній син воював як герой і загинув від отруєння газом – німці використали зброю масового знищення. Калень Шкроба з с. В'язовиця, Петро Шеревера з с. Красненьке повернулися додому з однією ногою. У Логвина Костянтиновича Білокура з с. Даньківка від осколочного поранення теж була скалічена нога.

Тіла окремих вбитих доставлялися додому і по селах з'явилися військові поховання. У містечку Іллінці на єврейському цвинтарі, що лежить на розі вулиць Коцюбинського та Польова, є могила з гранітним обеліском. На ньому російською мовою (всі інші написи зроблені на ідиш) викарбувано: «Юный герой Мордко Колтенюк, павший в бою у Львова 17 июня 1914 г.».

У с. Кантелина на колись самому почесному місці – території церковного кладовища є ще один пам'ятник учасникам імперіалістичної війни. Він не містить переліку прізвищ односельців та року закінчення війни, бо встановлений ще до її завершення. Напис на обеліску гласить «Русским воинам, павшим на поле брани в борьбе с империалистической Германией, Австрией, Турцией 1914-1918».

Частина російських військових потрапила в полон до німців чи австрійців. Повернувшись додому, вони принесли більш передові методи господарювання, започаткували по селах протестантські громади християн, тощо.

Так, Григорій Данилович Гнатюк (1886-1969) з с. Паріївка, Іван Лазарович Біда з с. Кантелина, повернувшись восени 1918 р. з німецького полону, заснували християнські общини п'ятидесятників.

Ближче до кінця війни по селах нашого краю з'явилися австрійські військовополонені. Такі колишні вояки осіли в Лисій Горі – Олександр Лиманський, Тягуні – Янек (Іван) Анкуш, Райках – Олексій Васильович Міца,1885 р.н. з Межигір'я, що в Закарпатті. Вони були родом з підвладних Австро-Угорській імперії земель Західної України, і, відповідно, українцями за національністю. Чоловіки практикували свої особливі способи обробітку ґрунту, догляду за худобою, зведення будівель і вирізнявся поміж односельців доброю господарською жилкою.

Частина наших земляків-фронтовиків, які мали освіту, в умовах війни зуміли піднятися щаблями військової кар'єри. Молоді вчителі з сіл Хрінівка, Тягун, Паріївка – Олексій Іванович Сухомудь, Павло Тимофійович Романов, Прокіп Микитович Гнатюк були мобілізовані на фронт, де вони дослужилися до звання молодших офіцерів. Так, вчитель математики О.І. Сухомудь став командиром роти. У його підпорядкуванні було 60 солдатів. Офіцерське звання мали і не вчителі, як наприклад Феодосій Андрійович Семенюк (1890-1938) з Красненького, Назар Миколайович Поліщук (1883) з Паріївки.

Полковником російської армії у роки Першої світової війни був Омелян Федорович Плахотник з с. Голики. Старожили Іллінців пам'ятають його іменну шаблю, отриману за бойові заслуги. В минулому вона була експонатом районного краєзнавчого музею.

Для Росії імперіалістична війна закінчилася Брестським миром у березні 1918 р., коли в країні вже розпочалися державні перевороти та громадянська війна. Частина військових була втягнута у вихор нових політичних подій країни, проте більшість солдатів прагнула повернення додому. Уцілілі на війні вчорашні селяни і робітники поверталися до своїх сімей. Груди багатьох з них прикрашали бойові нагороди – Георгіївські хрести. Так, Василь Михайлович Бабенко з с. Красненьке, Іван Максимович Маруненко, Тимофій Семенович Маруненко з села Паріївка мали по одній такій нагороді. Останній отримав хреста за участь у переможній наступальній операції – Брусиловському прориві. Родіон Бурлака (за розповіддю онуки Катерини) мав три Георгіївські хрести (на фото є тільки два) і отримував за кожного по 25 рублів пенсії. Таку ж нагороду отримав Венедикт Білаш з с. Жорнище. Житель с. Голики Реваць-

кий за бойові заслуги удостоєний трьох Георгіївських хрестів. Востаннє його запам'ятали святково одягним з нагородами на грудях, коли у липні 1941 р. старий фронтовик, чекаючи зміни влади, підносив німецьким солдатам хліб. Більшість колишніх військових та їхні сім'ї ніякої платні не отримували. Так Наркис Волошенюк із с. Красненьке звернувся за матеріальною допомогою до повітового правління у Липовці, так як десять із чотирнадцяти його синів були забрані на війну. Уже йшов не перший рік війни, країна була виснажена і, звичайно чоловік нічого не добився. Більше того, працівники волосного правління відповіли Н.Волошенюкові, що вони його дітей на війну не посилали.

У січні 1918 р. більшовики, які здійснили переворот у Петрограді, почали створювати нові органи влади – ревкоми. До їх складу нерідко входили найавторитетніші та найвпливовіші люди – вчорашні фронтовики. Так, у містечку Дашів до ревкому увійшло 15 колишніх солдатів на чолі з Кіндратом Морозом, якого згодом змінив Петро Пекарчук. Керівником комнезаму та першим головою сільської ради в с. Красненьке був Єрмолай Прокопович Семенюк (1875-1944).

У квітні 1918 р. в Україні встановилася влада гетьмана П.Скоропадського, який спирався на підтримку Німеччини. Її війська, згідно умов Брестського миру, окупували Україну. Відновлення новою владою панських економій, покарання селян за розграбування поміщицького майна, вилучення окупантами продовольства і сировинних ресурсів України спричинило хвилю обурення, що вилилася в антинімецькі повстання. У містечку Іллінці, с. Бабин його підняли вчорашні солдати (Дмитро Кобелєв з Джупинівки, Нестор Стадник з Даньківки, Касіян Захарович Пасічнюк (1890-1948) з Паріївки та ін.), для яких війна з німцями продовжувалася.

В подальшому фронтовики і надалі відігравали визначальну роль у керівництві регіону. Так, у 1921 р. Жаданівську волость очолив Трохим Дем'янович Бохонко, а комісаром волосної міліції став Степан Васильович Допіра. Останній керував збройним загоном у 30 штиків, що охороняв Бабинський цукровий завод. Він загинув у 1921 р. від рук вояків українського збройного формування А.Волинця.

Під час розподілу панської землі фронтовики першочергово отримували польові наділи (Маруненкові Тимофію з Паріївки за одного Георгіївського хреста було наділено 1,5 десятини землі), а також земельні ділянки під садиби.

Переважна більшість фронтовиків, які мали робітничо-селянське походження і здобули освіту та стали офіцерами, у 1937-1938 рр. були розстріляні в застінках НКВС.

Частина учасників Першої світової війни брала участь і у Великій Вітчизняній війні. Вони були перекладачами – Матвій Савчук з с. Паріївка, старостами Іван Краснощока з Тягуна, Тодор Висоцький з Красненького і навіть солдатами – той же Матвій Михайлович Савчук, Іван Максимович Маруненко.

Війна мала значний вплив і на подальший життєвий шлях її учасників. Здобуті під час військових дій фахові знання для багатьох чоловіків стали їхнім заняттям у повоєнні роки, як для Івана Івановича Волового з с. Даньківка, який у період імперіалістичної війни був фельдшером. Василь Михайлович Бабенко (1892) з с. Красненьке, отримав важке поранення у яблуневому саду на території Польщі. Яблунева гілка чужого чудовим чином змінила долю солдата. Він став садоводом і в 1930 р. керував закладенням у с. Красненькому колгоспного саду, що у 1950-70-х рр. був гордістю всього Іллінецького району і приносив значні доходи колгоспу.

Цілий ряд солдатів зробили свій вибір на користь служіння Богові, особливо після подій 14 вересня 1914 р. на Північно-Західному фронті, де російські війська були оточені і розгромлені під Танненбергом. Воякам обозу лейб-гвардії кірасирів, яким загрожувало оточення німецькою частиною біля м. Маріамполя на території Польщі, було видіння Божої матері. Коли вже, здавалося, ніякого порятунку серед чужих лісів чекати не було звідки, залишалася тільки надія на Бога. І він почув молитви солдатів: над деревами з'явилася Божа матір. Вона рукою показували на захід. Бійці молися й хрестилися, падаючи на коліна від побаченого дива, а потім покликали офіцера. Вони стали тими щасливцями, які вибралися з оточення. За розповіддю благочинного української православної церкви Іллінецького району Григорія Сяби, він слухав розповідь про це чудо від свідка події – протоієрея храму села Степанівка Вінницького району Григорія. Він став священиком саме завдяки цьому чуду. А російська армія через 20 днів здобула перемогу над німцями біля м. Августова Сувалківської губернії. У народі її пов'язали із явлення Богородиці, як захисниці Росії. У пам'ять про події стало написання художником-іконописцем Іваном Їжакевичем та іншими майстрами ікони Августовська. Вона з'явилася вже під час війни у багатьох храмах, у т. ч. в церквах архистратига Михаїла, що в Дашеві, Жорнищі, Святої Параскеви в Копіївці. Саме до неї, як захисниці військових йшли уцілілі у війні фронтовики. І сьогодні до ікони звертаються з молитвами матері солдатів та новобранці, яких призивають до армії.

Війна принесла численні бідування населенню усіх воюючих держав. По її завершенню люди

усвідомлювали всю згубність вирішення міжнародних проблем шляхом примінення сили і втягнення народів у збройне протистояння. Так, жителі сіл Жорнище, Лугова, Іваньки, В`язовиця, Шевченкове, Якубівка у серпні 1924 р. провели збори з нагоди десятої річниці від початку імперіалістичної війни. Вони вислухали доповіді про міжнародне становище, з якими виступили Лазаренко – студент Вінницького медичного інститут, Тарасюк – з інституту народної освіти та Іван Покотило – секретар Жорницької сільської ради. Усі присутні одностайно засудили будь-які війни і силові методи вирішення конфліктів.

Незважаючи на те, що землі південних повітів Київської губернії не були ареною бойових дій періоду імперіалістичної війни, наші земляки не стояли осторонь її подій і несли всі тяготи війни.

Неопалимі купиною
Про трагедію сіл Іллінецького району очима простого народу, мовою документів

Ю.І. Весна

У статті на основі архівних документів, спогадів очевидців, краєзнавчих досліджень здійснено історико-статистичний аналіз населених пунктів, спалених під час каральних операцій в роки нацистської окупації України.

The article presents historical and statistical analysis of settlements burned in punitive operations during the Nazi occupation of Ukraine on the basis of archival documents, eyewitnesses' memoirs, and local history researches.

Ключові слова: *Друга світова війна, Іллінецький район, партизани, села: Василівка, Володимирівка, Жорнище, Криштопівка, Паріївка, Хрінівка, Червоне, Чортория.*

Keywords: *World War II, Illintsi region, guerrillas, the villages of Vasylivka, Volodymyrivka, Zhornyshche, Kryshtopivka, Pariyivka, Hrinivka, Chervone, Chortoryia.*

Друга світова війна належить до найтрагічніших подій в історії людства, що мала характер глобальної гуманітарної катастрофи. За своїми руйнівними наслідками, втратами воюючих сторін і жертвами серед цивільного населення вона не має аналогів у світовій історії. Головною причиною небачених до цього масштабів жертв серед цивільного населення стали не так звані супутні втрати воюючих сторін під час бойових дій та інші небажані наслідки війни, а результати цілеспрямованої нацистської окупаційної політики щодо населення окупованих територій, особливо у тих населених пунктах, де завойовникам чинився опір. Те, що відбувалося на окупованій території України в роки Другої світової війни, не вписується в жодні рамки уявлення про війни, які існували до 1941 року.

Чи не найстрашніший для Іллінеччиниперіод Великої Вітчизняної війни припав на зиму 1943-44 рр., коли тут проходила передова лінія наступу І і ІІ Українського фронтів і завершальна частина замкненняКорсунь-Шевченківського котла в ходіЖитомирсько-Бердичівської (24 грудня 1943 р. – 15 січня 1944 р.) та Проскурово-Чернівецької наступальних операцій. Населені пункти району у кровопролитних боях по кілька разів переходили з рук в руки.

Звільненню передувала активна діяльність радянських партизанів восени 1943 р. Своїми бойовими діями вони послаблювали бойовий потенціал ворога і допомагали Червоній армії очистити територію України від окупантів. З літа 1942 р. по серпень 1943 р. окремі партизанські загони, що діяли на території Дашівського, Іллінецького, Оратівського, Теплицького районів почали об'єднуватися. За ініціативи І.Д. Мединського, який прибув з десантною групою у Дашівські ліси від Українського штабу партизанського руху, цей об'єднавчий рух завершився створенням у вересні 1943 р. Другої української партизанської бригади ім. Сталіна. Її очолив Анатолій Герасимович Кондратюк, а комісаром став І.Д. Мединський. Бригада базувалася в Дашівських лісах між селами Шабельня, Василівка, Пархомівна, Криштопівка, Білки. Вона складалася із окремих загонів-полків – 1-й ім. В.І. Леніна (командир К.Т. Яцюк, комісар М.С. Пересунько), 2-й «За Батьківщину» (командир Г.О.Рибаченко), 3-й ім. Кірова (командир М.М. Кореневський, комісар М.І. Щербаков). У вересні 1943 р. бригада нараховувала 1111 бійців різних національностей Радянського Союзу та європейських країн. При загоні ім. В.І.Леніна існував єдиний в СРСР єврейський підрозділ на чолі з Давидом Мудриком, який в народіназивали загін «ім. Кагановича». Його більшість складали уцілілі від розстрілів мирні жителі – жінки та діти, тому

вони займалися переважно господарством, забезпеченнямжиттєдіяльності великого бойового колективу, а чоловіки разом з іншими бійцями здійснювали диверсії проти окупаційної влади. Щоб не дати ворогові зібрати урожай на полях, партизани палили по селах сільськогосподарську техніку, знищували мости. У листопаді 1943 р. вони захопили приміщення поліції в райцентрах Іллінці та жандармерії в Дашеві і стратили дев'ять іллінецьких поліцаїв. Здійснювалися багаторазові диверсії на залізниці з метою зірвати поставки до Німеччини цукру та зерна, йшло знищення найбільш старанних прислужників окупаційної влади – старост, поліцаїв, особливо тих, хто причетний до розстрілів єврейського населення. Для потреб партизанів, їхніх родин та інших груп населення систематично вилучалася продукція Сорочанського млина, Бабинського, Іллінецького, Кам'яногірського, Скоморошківського цукрових заводів, усіх громадських господарств по селах. У грудні 1943 р. у бою між Василівкою та Лисогорою партизани знищили великий загін противника – більше ста німців та росіян з числа донських і кубанських козаків, які були на службі в окупаційної влади.

Місцеві жителі підтримували партизанський рух: жінки з навколишніх сіл пекли хліб з борошна, яке за наказом людей з лісу постачалося з навколишніх млинів, прали білизну, гнали горілку тощо. Однак коли справа доходила до одягу та взуття, продуктів з селянських господарств, які належали до дефіцитних товарів, то це розглядалося як мародерство і викликало масове невдоволення цивільного населення. Особливо негативно ставилися мирні жителі до інколи необдуманих партизанських дій, за які платило своїм життям місцеве населення. На підставі тимчасових правил поведінки, встановлених на захоплених територіях, окупанти здійснили каральні акції в населених пунктах, що були причетні до партизанського руху. Їх результатом стало спалення чотирьох вулиць із 152 хат у Чорторії і розстріл 41 її жителя, часткове знищення взимку 1943 р. Хрінівки (центральна вулиця села) і загибель 16 людей, Червоного, Старого Дашева (вулиця, що прилягала до лісу, а її жителі були зв'язані з партизанами), розстріл у Дашеві 9 мешканців у вересні 1943 р. У Володимирівці каратели в березні 1943 р. спалили так званий просілок Фронтівка з 28 хат і стратили на станції Липовець 72 (64) тамтешніх чоловіки, а велику групу заручників цього ж села відправили на роботу в Німеччину. Це сталося після того, як група з 4 партизанів розстріляла трьох німецьких солдатів-фронтовиків, що прибули з передової на ст. Липовець і прийшли до села міняти мило, сірники, цигарки на домашню їжу.

Щоб зрозуміти по справжньому весь стан речей, що відбулися у ті далекі й страшні часи, звертаємося до свідків, що дожили до наших днів.

Село Василівка Іллінецького району спалено повністю 170 хат 14 січня 1944 року, загинуло за період окупації 11 жителів.

Свідчення Мотрі Поступайло (с. Василівка):

«Наше село називають партизанське. Є в нас вулиця Партизанська. В роки Великої Вітчизняної війни тут розміщувалася господарська частина 2-ї бригади ім.Сталіна.

Що можна сказати про війну? Вона нікого не жаліє, ні малих, ні старих. Пригадую кінець весни 1942 року. На полі, в урочищі Яришове сапали буряк. А тут з лісу виходять партизани. Ми доповіли про обстановку в окрузі. Домовилися про взаємопідтримку. Скоро наша хата стала своєрідною міні-пекарнею. Привезуть під вечір мішок борошна, то треба було зробити два заміси і спекти хліб. У нашому селі був дуже злий староста, вже занадто «прилип» до німецької влади. Про себе ми його називали «перебіжчиком». Так ось, дві жінки, в яких на руках залишилися малолітні дітки, пішли до скирти по конюшину, щоб нагодувати корів. На крадіжці їх і спіймали. Настю Шкільну так лупцювали у Ситківцях (там знаходилася поліцейська управа), що у бідолашної попухли підошви. Окупанти забрали з обійстя курей і корову.

Батько мого чоловіка Костянтина був чоботарем. Ночами він латав і ремонтував зношені черевики й чоботи для партизан.

Село Василівку спалювали кілька разів. Згоріла в нас стара хата і недобудована нова. Шість разів забирали мене на каторжні роботи до Німеччини. Була комісія й у Вінниці. То ми з Копистянською втекли додому, добираючись залізничними шпалами.

Я була учасницею бою під Василівкою. Бачила, як у січні 1944 року партизанські загони вийшли з лісу на з'єднання з регулярними частинами Червоної Армії».

Свідчення колишньої партизанки О.Павлішиної:

«Я була свідком бою 20 грудня 1943 року під Василівкою. Фашисти наступали у напрямку від Пархомівки, де за зв'язок з партизанами спалили чимало хат. Про наближення ворога знало партизанське командування й у вигідному місці, біля поля, радянські партизани окопалися. Фашисти вдалися до

маневру, вигнали перед собою мирне населення – жителів Хрінівки. Як же стріляти у жінок та стариків? Прозвучала команда: «Лягай на землю!» І тоді почалась перестрілка.

Та визволення села не було остаточним. У ніч з 13 на 14 січня гітлерівці, здійснюючи контрудар, прорвали фронт, оточивши підрозділ наших бійців поблизу села. Червоноармійці розташувалися в партизанському таборі. Село було вдруге зайнято фашистами. Вдершись в село, розлючені бандити почали палити все, що могло горіти. Фашисти захопили 25 важкопоранених воїнів Червоної Армії і розстріляли їх».

Село Володимирівка Іллінецького району та присілок Фронтівка (на даний час Оратівського району). Спалено 26 дворів у березні 1943 року, загинуло за період окупації 8 жителів

Свідчення Ксенії Ткачук,1926 р.н.:

«Під час війни на ст. Липовець прибув ешелон з німецькими солдатами. Вони були дуже охлялі, бо прибули з передової. Солдати прийшли зі станції до нашого села ітутходили попід хати й міняли мило та сірники на харчі. Вони попали до хати, де якраз були партизани. Ті відкрили вогонь і постріляли німців. Тіла роздягнули і вкинулиу погріб, що був у цій же хаті. Один з тих солдатіввиявився живий. Він вибрався з погреба і тільки в спідній білизні добрався до своїх. Потім прибули каратели. Вони забрали людей з Володимирівки і чагівського посьолка – чоловіків, жінок, був навіть малий хлопчик. За станцією Липовець до 60 душ наших постріляли. Одного чоловіка – майстра врятував від розстрілу староста села. А просілок Фронтівку – це вулиця в полі за 0,5 км від Володимирівки, де це все відбулося, підпалили».

Свідчення Ніни Грицун, 1926 р.н.:

«Війноюв березні 1943 р. в одній з хат на просілку Фронтівка (це частина с. Володимирівка, яка розташована в полі за 0,5 км від села) спинилися партизани. Це були чужі, не місцеві люди. Якраз тоді троє німецьких солдатів шукали в людей молока, яєць. Вони наткнулися на партизанів і ті їх постріляли, а тіла скинули в льох. Один з тих німців вибрався з ями і побіг до села, але партизани його догнали і добили. Однак староста села Липко викликав німців. Ті прибули, підпалили хати, а усіх людей позабирали. Серед них був батько з двома синами, то один з тих хлопців був каліка на милицях, але і його забрали, як і жінку з малою дитиною. Забрали і мою маму, так як ми жили в присілку, де стратили німців. Але маму не розстріляли, а відправили в Німеччину. Вона потрапила в концтабір.

Дядько був зв'язаний з партизанами, то і їхню хату стали палити. Я ледве вислизнула і стала бігти, а німці відкрили по мені вогонь, та певно мені ще не йшло на смерть. Побігли через став і партизани. Це були 3 чоловіки і жінка. Усі вони мусили застрілитися, щоб цього не зробили з ними німці. / *Імовірно це І.Д. Гаврищук-Кондратюк, М.П. Сплодитель, М.С. Гринюк. – О.І. Роговий. Соб у вогні. – Вінниця, 1994. – С.26./*

Я втекла в Мервин до тітки. Однак по законах того часу чужі люди повинні були прописатися в селі. Я пішла за пропискою до місцевого старости, а той здав мене німцям на станцію Липовець.Вночі нас погрузили в поїзд і повідомили, що напали партизани. Потім нас відправилив Лінці, де був табір – єврейське гетто. Це в районі теперішньої мебельної фабрики-крупорушки. Вгетто ще були живі частина євреїв і новоприбулих разом з місцевими людьми відправляли на роботу. Ми розбирали єврейські будинки. Дехто з людей утік звідти, але мені не вдалося. 12 квітня 1943 р. нас відправили в Німеччину. Я попала на роботу до хазяїна, село Ґоґензеєгоф.Чоловік він був добрий, робочих не обіжав.9 травня 1945 р. нас звільняла Червона армія. Я потрапила у військову частину, пробула там 9 міс. Там я вийшла заміж, однак чоловік був дуже недобрий і додомуя приїхала сама. Вернуласяз Німеччини і мама, а жити не було де, бо наша хата як і 25 інших на просілку були спалені карателями (всього згоріло 26 хат). Ми поставили куреня, там я родила дитину. А потім ми, як і інші сусіди, взялися зводитихатину. Робили митолокою. Щоб нагодувати людей, ми взяли 1,5 тис. рублів суди, купили пуд жита і тим годували людей».

Село Жорнище Іллінецького району

Свідчення Василя Трохименка, 1930 р.н.:

«Деякі жителі с.Жорнище у 1941 р. напередодні вступу німців кілька днів чекали їх на дорозі під липами. Село дуже постраждало від радянської влади у 1920-30-ті рр.: велика кількість розкуркулених, репресованих – до 50-ти людей, вмерлих від голодомору – понад 700, імена яких встановлені. Комсомольський актив Жорнищав період масового безбожництва і наступу на церкву розправився з попом у В'язовиці (бригадне село): чоловіка кастрували, а потім заставили пастися на будяках. Його вагітна жінка лежала на ліжку, а комсомолки стрибали з стола на її живіт. Тому частина місцевого населення

чекала – не могла дочекатися зміни влади і зустрічала німців як визволителів з хлібом-сіллю.

Частина постраждалих від радянської влади пішла на службу до місцевихорганів окупаційної влади. У перші дні війни вони видали німцям сільських активістів – членів партії, які проводили репресивну політику в селі, що спричинила величезні жертви. Комуністів забрали в Ситківці і розстріляли. Голову сільської ради у 1932-35 рр. Киналя жорницькі чоловіки розшукували аж у Стрижакові, але не знайшли, тому він уник страти. Киналь відзначився тим, що масово бив жорна в період Голодомору, сам розправлявся з людоїдами. У Красненькому до рук німців у 1941р. попав один із членів трійки, що судила репресованих у 1937-38 рр. За вчинені злодіяння йому готували показовий суд, але він не відбувся, бо Козака повішали.

Жорнище – містечко багатонаціональне, де проживали українці, євреї, поляки. Участь окремих євреїв у репресивних діях 1930 рр. призвела до особливої гостроти міжнаціонального протистояння. Тому, коли почалися страти німцями єврейського населення, більша частина населення Жорнищ співчувала жертвам і по можливості допомагала врятуватися, а частина людей не змогла пробачити участі у злодіяннях 1930-х рр.».

Село Криштопівка Іллінецького (Дашівського) району 5 січня 1944 р. спалено 285 дворів, загинуло 36 жителів

Наприкінці липня 1941 року Червона Армія залишила село, а гітлерівці невдовзі увірвалися. Старостою призначили пана Кропив'янського. А комендантом попівського сина Кротюка. Понад 100 жителів Криштопівки було вивезено до Германії.

Народні месники чинили опір. У навколишніхлісах господарювали партизани із загону «За Батьківщину». У 1943 році вони контролювалимайже всю залізничну дільницю, що проходила біля Криштопівки. На жовтневі святапровели диверсійну операцію, внаслідок чого звели лобами поїзди, залізничне начиння побили, телефони пообрізали. 2 січня 1944 року вони організували на залізниці вибух. Внаслідок чого зійшовз рейок і перевернувся вантажний поїзд з цистернами спирту. Залізниця надовго вийшла з ладу.

За розпорядженням гайсинського коменданта до села 5 січня був направлений каральний загін. Вони вривалися в хати грабувалий вбивали жителів. Звістка про криваву розправу облетіла село. Молодь, чоловіки й жінки з дітьми кинулися до лісу рятуючись. Але партизани в цей час діяли в іншому районі і своєчасно подати допомогу криштопівцям не могли. В той день в селі згоріло 285 дворів. Загинуло 36 чоловік. Після кривавої розправи в Криштопівці каратели направилися у сусідні села Мітлинці та Шуру-Мітлинецьку.

Свідчення Хоменко Надії Л.:

«Коли німці запалили нашу хату і хліва, я з десятирічними братиками-близнятами виганяли на вулицю худобу. Не добігли до хвіртки, впало підстрелене порося, а переляканий лошак хотів перестрибнути через тин і завис на ньому. Мама хотіла порятувати коника і попала прямо під приціл ворожої гвинтівки. Куля прострелила матері руку, кривавою борозною пройнялися попід грудьми, вдарила Володю в плече, вийшла навиліт – розпанахала худенького животика. Незчувшись болю, мати кинулася згортати Володині нутрощі. Хата вже догорала і впала. Я смикала розмоклі віхті, розстеляла їх на городі, а мама стягувала докупи скривлені краї братикового животика і ніяк не могла стягнути. Поліцай не відходив від нас, дивився чим усе це закінчиться, а потім почав гонити нас за чугунку. Я впала на коліна перед ним і прошу: «Ой, дядечку, не гоніть нас, дайте Володі кишки запхнемо». Поліцай не витримує, залишає нас і бреде геть. Володя вмирав удома. Яму викопав сусід на двох одну із бабою Горпиною Патлатюк».

Свідчення Прибич Таїси:

«Наша доглянута, обтушкована соломою хата, спалахнула, як сірник. Першою опам'яталася мати: «Ой, діточки, щось горить! Німці! Палять!» Я кинулася на двір, за мамою, але було вже пізно. Матір лежала за хатою вже мертва. Я кинулася назад до хати, бо там залишилися рідні, а німці вже виганяли з хати тата з дворічною Любою на руках. В палаючій хаті залишилася маленька Маруся в колисці. Задихаючись, навпомацки я знайшла тепленьку двохмісячну Марусю і вибігла надвір. Високий німець стрельнув у тата, на ходу видер Любку і хотів застрелити і її, та другий німець відвів його руку. Любка полетіла у сніг, а я впала біля тата, щоб разом вмерти, накрила собою Марусю. Підбіг німець, вдарив мене прикладом і наказав брати свою «шпану» і бігти за чугунку, до переїзду. Я взяла на тині гуньку, накинула на себе, обмотала рядюжкою Марусю і Любку, а малий братик вчепився за спідницю. Попереду за залізницею німці з поліцаями зганяли жінок з дітьми. За плечима ляскали постріли, розгорявся

вогонь, було чути людський крик в перемішку із собачим валуванням. Нас усіх зігнали до залізничного роз'їзду. Натовп уже й почав було тихо заздрити тим, хто горів у своїх хатах, їм хоч тепло. Коли нас визволили партизани, я з дітьми повернулася до спаленої хати, розсадила їх біля теплих головешок, а сама кинулася до тата з мамою. Мама майже уся згоріла, а прострілений тато примерз до снігу. Отак і залишилася я сама одна, без хати, неповнолітня із трьома маленькими дітьми».

Зі спогадів Мельниченко Анастасії:

«Мого батька не забрали на фронт, тому що у нього була броня. Він працював на залізничній станції. Жителі Криштопівки за всю окупацію не бачили сну ні вдень, ні вночі, хіба що заячий. Бо вночі – партизани, а вдень німці з поліцаями. Взимку знову злетів з рейок німецький поїзд з цистернами. Кажуть, що в цистернах був спирт. В село прибув загін карателів фашистів і калмиків. Каратели прибули вранці. Швидко розлетілася звістка про небезпеку. Люди почали ховатися, хто де міг. Запроданці почали палити хати. В селі стояв страшенний крик і ґвалт, ревла перелякана худоба, гавкали собаки, кричали і плакали налякані люди. Нашу хату підпалили, а ми з меншим братиком Степаном заховалися за хлівом. Раптом бачимо, як з городу мчать на конях калмики. До хвоста коня був прив'язаний наш батько Мельниченко Арсен Петрович.Батько уже був мертвий. Мати почала кричати, благала їх, щоб віддали тіло. Один калмик ударив маму в груди, наказав відійти, бо заберуть і її з собою. Ми з братиком просили маму, щоб вона не плакала. Так ми залишилися взимку без хати, а тіло батька калмики забрали і ми до сих пір не знаємо, де він похоронений».

В ході зимового наступу 1943-44 рр. 1-го та 2-го Українського фронтів, а потім контрнаступу німців, значна група радянських солдатів потрапила в оточення. Зокрема 15-а бригада Резерву Верховного Головнокомандування, будучи оточеною, вийшлана територію нещодавно збудованогопартизанського табору в Шабелянському лісі, мешканці якого 6 січня 1944 року перейшли лінію фронту. Умови перебування оточених там були більш зручні у порівнянні з становищем інших солдатів, які опинилися в зимових лісах без засобів до існування та сторонньої допомоги. Однак харчі незабаром скінчилися, багато хто з військових потребував медичної допомоги: ворог бомбив територію колишнього партизанського табору. Тому місцеві жителі з Вербівки, Криштопівки, Білок, Шабельної, Василівки, незважаючи на присутність окупантів у селах, переховували червоноармійців. Сорок вісім діб оточенців підтримували місцеві жителі. Рятуючи офіцера, що добрався до Криштопівки, люди переодягнули його в жіночий одяг і заховали від сторонніх. Однак чоловік був помічений окупантами і ті, розшукуючи червоноармійця, вчинили жорстоку розправу над селом. 21 січня 1944 р. вони спалили 285 хат і розстріляли 53 жителі с. Криштопівка, серед них 20 жінок і 3 дітей 1928, 1939, 1940 р. н.

Події того часу описав Анатолій Бень, публіцист, член Національної спілки журналістів України, Національної спілки письменників України, у документальній книзі «Дзвони пам'яті».

Село Паріївка Іллінецького району

Спогади жителів с.Паріївка М.І. Стріченко, 1920 р.н., С.С. Бузан, 1913 р.н., В.А. Боднюка, 1929 р.н., жителя м. Іллінці В. Піддубного,1929 р.н.:

Коли при наближенні фронту активізувався партизанський рух, представники кількох наших родин воювали в партизанських загонах «За Батьківщину», ім. Кірова. Тоді жертвою окупантів стала партизанка Надія Родіонівна Бурлака (1924-1944), яку стратили мученицькою смертю у с. Вахнівка. Разом з нею була ще одна молода жінка. Частина жителів села була учасниками підпільно-партизанського руху і допомагала тим, що були в лісі: передавалась інформація про дії німців, збиралася зброя, жінки пекли хліб, прали білизну. Багато разів при допомозі завідуючого складом Сорочанського млина Харитона Гнатюка у великих кількостях бралася мука. Драмарецька (Маруненко) Катерина Іванівна за допомогу партизанам удостоєна медалі «За відвагу» в 1968 р. Щоб не допустити зібранняврожаю окупантами, учасники руху опору влітку 1943 р. знищили в с. Паріївка молотарку. Боячись дій партизан, влада організувала зберігання сільськогосподарської техніки на території Бабинського цукрозаводу. Там машини були під наглядом німецьких охоронців – молодих хлопців, які до виповнення повноліттянесли сторожову службу на окупованій території. Увечері після завершення робочого дня машину транспортували волами до Бабина. Партизани перестріли транспорт за мостом на березі Собу, роззброїли 2-х німців, а машину спалили.

У відповідь на дії радянських партизан, які в кінці грудня 1943 р. повісили німця в с. Червоне і зрізали телеграфні стовпи, окупанти почали розправи з людьми, що були запідозрені у цих акціях. Тоді ж у Паріївці партизани єврейського загону ім. Кагановича спалили мости в урочищах Стависько і Ставочок, що перед р. Сіб, захопили в полон двох німців. «Місцеві жителі Додик Фанас та Михалко вря-

тували життя тих солдатів і своє, стоячи на колінах перед озброєними людьми і просячи не страчувати ворожих солдатів, тому що за ці дії село чекав розстріл». /*Спогади А.С. Маруненко, 1913 р.н.*

Боячись кари за цю акцію партизан, значна частина жителів Паріївки змушена була утікати до сусідньогосела Хрінівка. Тими втікачами були Іван Гнатюк з дружиною Євдокією та тіткою Христею Пасічнюк, Михайло Маруненко з вагітною дружиною Ганною, Самійло Допіра з дружиною Олександрою і дворічним сином Іваном, Юхим Пасічнюк з дружиною, Марія Стріченко з двохрічною донькою Людою, Марія Боднюк з чотирма дітьми Володимиром (14 років), Василем (6 років), Олександрою (5 років), Марією (3 роки), Єлисей Боднюк з дружиною Мотрею та дітьми Іваном і Петром та ін. Вони перебули ніч в родичів, а на ранок стали заручниками каральної операції окупантів проти партизанів: німці підпалили село, а з місцевих жителів відібрали частину людей і під дулами автоматів погнали в ліс до розташування табору радянських партизан. Разом з жителями Хрінівки між двох вогнів опинилася і жителька с. Паріївка – двадцятитрирічна Марія Іванівна Стріченко.

А паріївські втікачі – дві сім'ї Боднюків, Маруненки, Гнатюки, маючи підводу з кіньми, того ж ранку взялися утікати дальше до села Кабатня, де проживали їхні родичі. Дорога пролягала через села Пархомівка, Талалаївка, Василівка. У цей час над лісом з'явилися 2 німецькі літаки, що підтримували з повітря акцію проти радянських партизан. Вони відкрили вогонь попереляканих людях. Однак трасуючі кулі, цвьохкаючи під вухами, не зачепили нікого: усі залишилися живі, тількивагітна жінка втратила дитину.

Тоді ж відрук карателів загинув Лукаш Гнатович Синчук, якийповертаючись від своєї матеріз Паріївки в с. Болюхівку,був захопленийнімцями на дорозі біля Собу і страчений як партизан в Іллінцях. Його тіло вкинули в громадську вбиральню.

За ці дії карателів проти мирного населення командування Другої партизанської бригади пригрозило учасникам загону ім.Кагановича відправити їх туди, звідки вони прийшли, тобто назад у гетто.

Село Хрінівка Іллінецького району – спалено повністю у березні 1943 року, розстріляно 16 чоловік

Свідчення Баскевича Леоніда Степановича, 1924 р.н.:

«Каратели в Хрінівці палили хати. З Дашева прибув Грипп, який керував операцією. Всіх людей вигнали на сход. З них вибрали молодих людей, під прикриттям яких вони пішли на партизанів, а старих людей і дітей відпустили. Тоді загинула Галя Дяченко, яку похоронилив лісі на партизанському кладовищі. Керівник карального загону кинув Галю перед собою на землю, а сам заховався за нею і спостерігав у бінокль за діями партизанів. Ті стріляли по карателях і поранили дівчину, яка потім померла. Були поранені Антух Маріяі її дочка Ксеня. У хаті Стойків стояв німецький госпіталь, де ці поранені жінки лічилися.

Випадковими жертвами тоді стала група чоловіків, які тікали від німців і були вбиті в урочищі Лука – Дашовський Пантелій, Шимко Семен, Липовецький Євген, Шимко Андрій, Баран Ілля Семенович, Бурбело Володимир Ілліч, Бурбело Семен Ілліч, Дудник Андрій Ілліч, Липовецький Максим Дементійович».

Гречанюк (Кришталь) Антоніна Пилипівна, 1927 р.н.:

«Мій батько Кришталь Пилип Васильович, 1902 р.н. працював на пошті. У 1941 його мобілізували в армію, але потім вернули з призивного пункту в Козятині додому. Його спеціально лишили для організації підпільної роботи, так як він був радист. У період окупації він і далі працював в Лінцях на пошті й одночасно входив у підпільну групу с. Хрінівка. До нас вечорами приїздили партизани, привозили ремонтувати радіоприймачі, рацію. Одночасно батько передавав у ліс інформацію про німців, яку він мав як зв'язківець пошти. Односельці бачили стосунки батька з партизанами, тому повідомили в гестапо і батька розстріляли.

Розстріл проходив Іллінцях в листопаді 1943 р. Тоді стратили начальника пошти Дремлюгу Степана, батька Кришталя Пилипа Васильовича і ще одного молодого хлопця. У присутності людей вони викопали собі могилу і були розстріляні.

Нас було 8 дітей в сім'ї, а мама ходила з дев'ятим, коли загинув батько. У понеділок ми пом'янули на сороковий день, батька, а у вівторок окупанти застрілили мого брата Якима Пилиповича Кришталя, 1929 р.н. Дядина його вернула на Червону забрати скриню, а тут німці йшли на Хрінівку. Вони прийняли його за партизана і відкрили вогонь. Після стрілянини німці побачили, що це поранений хлопчак. Вони підняли з рова наляканих жінок і наказали везти хлопця додому. Від втрати крові Яким помер».

Червоне – присілок с. Хрінівка Іллінецького району

Розповідь жительки хутора Червоне Черниш Віри (на той час їй було 10 років):

«Одного морозно зимового ранку перед Різдвом уся сім'я зібралася у хаті. Мама готувала цебро худобі. Ми малі діти гралися на підлозі. Батько побачив через вікно дим, він подумав, що це маскуються партизани. Того дня партизани, які знаходилися у лісі Березина, за р. Соб, обстріляли німецьку машину на шляху і поранили німця. Німці розлютилися і почали палити хати. Хатів на Червоній тоді було 16. Палили вони від Паріївки. Наша хата стояла крайня на хуторі. Мама вийшла на двір давати худобі їсти і побачила, що до нашого двору ідуть німецькі солдати у білому. Вона вбігла до хати і сказала, щоб ми поховалися під ліжко. Коли німці зайшли до хати вони вигнали батьків на двір, а нас дітей доставали із під ліжка штиком, кричали «Шнель, шнель!» і вигонили на двір. Горіла уся Червона. Німці гнали нас у бік Паріївки. Проходячи повз сусідський двір я побачила на снігу застреленого сусіда Черниша Матвія. Він лежав ниць, а пальці його були складені так начебто у останню хвилину свого життя він хрестився. Дійшли ми до містка, аіз Грубої вулиці вийшло два чоловіки. Побачивши німців вони почали тікати у лози. Німці їх догнали, бо думали що це партизани і погнали їх разом із жителями хутора за Червону до Паріївки. Вистроїли всіх у ряд, батьки пригортали дітей до себе, мама сказала нам, що нас будуть фотографувати. Попереду стояв автомат, люди плакали, молилися, просили їх не стріляти. Серед людей був піп Гусаківський Дмитро. Він на колінах просив німців не розстрілювати людей. Ще була українська перекладачка, яка також просила німців не вбивати людей. Вона казала їм, що люди нічого не винні. Потім німець сказав усім чоловікам залишитися, а жінкам і дітям йти додому.

Коли ми вертались додому, то хати на Червоній вже згоріли. Чоловіків забрали в Іллінці, допитали і відпустили, а двох чоловіків з Хрінівки допитали, а після розстріляли. Німці казали, що це партизани».

Розповідь жителя хутора Червоне Стойко Василя (якому під час війни було 7років):

«Село Червоне спали у грудні 1943 року за дві неділі до Різдва. У той час оборону на Червоній тримали партизани. По дорозі рухалась німецька машина, в якій знаходився директор Сорокського млина. Він бувнімцем по національності. Партизани обстріляли машину і поранили директора млина. Його забрала Липовецька Югина і надала йому першу допомогу. Після цього з Іллінець приїхали німці і зав'язали бій з партизанами. Партизани відступили на Безодню і пішли попід хати на ліс. Німці розізлилися і почали палити хати. Наша хата загорілася від запальної кулі. Того дня було дуже холодно і багато снігу. Батьків і нас, дітей, роздягнених повигонили на двір і разом із всіма жителями погнали до Паріївки в яр. Усіх вистроїли в ряд попереду поставили кулемет. Батьки нам казали, що це фотокамера і нас будуть фотографувати. За людей заступився ранений німець. Сказав солдатам, щоб відпустити людей, бо люди нічого не винні, а хати усі спалити. Коли люди вертались додому хати уже всі догорали. Нас позабирали люди із села, а уже в 1944 році почали відбудовувати хутір.

На Червоній розстріляли три чоловіки: житель хутора Черниш Матвій і два чоловіки із с. Хрінівка, які прийшли в гості на Червону до родичів – Бурбело і Дачевський. У той час на хуторі було 16 хат і проживало 69 людей».

Село Чортория Іллінецького (Дашівського) району 23-24 листопада 1943 року спаленой зруйновано 152 житлових будинки та 240 господарських будівель (інше джерело: с.Чортория була спалена частково, а саме вулиці центральна (по сільському «Соша»), Сінківка та околиці, тобто ті хати, де зупинялися партизани 28 листопада 1943 року, спалено 152 двори, загинуло 46 жителів.

Свідчення Анатолія Мусіровського (с. Стара Гута, Хмільницький район):

«На мою думку, село Чортория в роки війни постраждало найбільше на Вінниччині. Фашисти тричі його спалювали. Я ж хочу нагадати лише про один такий день, у листопаді 1943 року...

Цього дня, точна дата якого, на жаль, невідома, фашисти розстріляли 41 жителя села і ще 17 осіб загинули, ховаючись у погребах, куди німці кидали гранати. З усіх чоловіків в живих залишився Федот Іщук, з яким мені пощастило спілкуватися. Але головним свідком того чорного дня була моя мати Марія Іванівна. Вона добре запам'ятала деталі трагедії, що відбувалася у неї на очах. Мама розповідала, як на світанку пішла в сусіднє село Слободище віднести молока бабусі. Тільки проминула кордон між селами (ним служила неширока вулиця), як з'явились мотоцикли, а далі машини з фашистами. «Колона зупинилась, з машини вийшла висока жінка, перекладач, і запитала, куди я йду. Вона ж наказала мені повертатись і показати, де починається наше село, а потім бігати від хати до хати й скликати людей на майдан. Солдати повистрибували з машин і також зганяли людей, а хати підпалювали. Усіх нас гнали на майдан до скелі. На моїх очах німці витягли з церкви батюшку, він впирався і показував рукою на храм.

Тут під'їхав мотоцикл, з якого вистрибнув німецький офіцер, підійшов до батюшки і вистрелив йому в голову. Той упав у пилюку, а німці поїхали далі... Тим часом на майдан зігнали все село. Чоловіків зібрали окремо на скелі, вишикували їх у ряди. Перед ними поставили дві триноги, на які ми подумали, що то фотоапарати. Але то були станкові кулемети... Потім офіцер щось говорив, показуючи в бік містка над річкою. Перекладачка пояснила, що вчора на цьому містку партизани вбили воїнів фатерлянду, за що тепер розстріляють усіх наших чоловіків, а село спалять.

Застрочили кулемети... Горіло село, відчайдушно кричали жінки, плакали діти, ревіла худоба, лементувала птиця...

З усіх чоловіків дивом уцілів уже згаданий Федот Іщук. Коли вдарили з кулеметів, він знепритомнів і упав на мить раніше. Потім німці почали перевертати трупи й напівтрупи та добивати поранених. До самого вечора лунали поодинокі постріли...

А Федір опритомнів уночі. Спочатку відчув, що на ньому хтось лежить, а далі почув голоси – то прийшли жінки забирати небіжчиків. Так і знайшли його пораненого – німці, коли дострілювали, влучили Федоту в шию, а вийшла куля через рот. Довго він лікувався, та, слава богу, прожив ще багато літ.

Нині на місці розстрілу стоїть обеліск, а ми ще в сімдесятих роках знаходили під ліском гільзи від кулеметних патронів...

Як потім з'ясувалось, трагедія сталася з вини горе-партизанів, які напилися та влаштували невдалу засідку під містком. Вони були такі п'яні, що дали одному з німців втекти. З розповіді мами, вночі ці партизани ходили по хатах, а вдень ховалися у вишняку баби Ляшихи. На мою думку, саме тут була «явочна квартира», сюди поступали дані від розвідників з Монастирища, де стояв Іллінецький корпус. Тут діяв підпільний ланцюжок Монастирище-Чортория-Шабельня. Зв'язковою була партизанка-розвідниця Люся Яворська, яку в січні 44-го поблизу села Привільне по-звірячому закатували фашисти. Люсю на морозі обливали водою, вона перетворилася на кригу, однак не видала, де знаходиться партизанська бригада...

Але точну інформацію про те, чому спалили Чорторию та розстріляли всіх чоловіків, я отримав у 90-ті роки від Євдокії Денисівни Єхалової, партизанки-ковпаківки. Я був у неї вдома, допомагав по господарству, ми розговорилися. Вона показувала карту рейду Ковпака від Путивля до Карпат, згадувала, як у 41-му році, відступаючи з Києва, в сумських лісах червоноармійці зустріли групу партизанів з 19 чоловік, старшого з яких звали Ковпаком. Багато хто не захотів залишитися з ними й пішли далі, до фронту. А 32 людини, серед яких і Євдокія, залишились. Спочатку Євдокія була санінструктором, потім її перевели в розвідники. За те, що вона дуже добре орієнтувалася та бачила вночі, їй дали прізвисько Світлячок. Під час рейду в Карпати Світлячок перебувала в одній групі з комісаром Руднєвим та його сином Радіком.

«В одному з боїв нас оточили, – розповідала мені Євдокія Денисівна, – комісар Руднєв дав команду атакувати німців, щоб вирватись з кільця. Це був останній бій і його, і сина. Там ми їх і поховали...

Після рейду ми воювали в з'єднанні полковника Мельника. Якось вночі нас посадили в літак і пояснили: в зв'язку з тим, що перша група загинула, не виконавши завдання, ми повинні приземлитися в районі Калинівки. Приземлилися вдало, парашути закопали. А на світанку в лісі коло Пархомівки зустрілися з побратимами. Тут я й воювала до лютого 44-го року...».

А ось, зі слів Євдокії Денисівни, про Чорторию. Вона розказала, що сюди прислали четверо партизанів на чолі з Баранюком, щоб ті налагодили стосунки з підпільниками з Монастирища. На зв'язок з ними ходила Люся Яворська, а в Монастирищі розвідкою керував легендарний Іван Калашник, той самий, якому Дашеві поставили пам'ятник... Одного дня ці четверо партизанів помітили дві німецькі машини, що рухалися в напрямку до Вінниці. Машини були без солдатів, і горе-вояки, хильнувши самогону, вирішили напасти на них і захопити вантаж. Засіли під містком, кинули гранату під першу машину, та оскільки були нетверезі, не помітили німця, який кинувся в кущі. Вночі той добрався до своїх в Монастирище... А каратели за це спалили село та повбивали чоловіків. За словами Євдокії Денисівни, горе-партизанам влаштували трибунал і за їх безглуздий вчинок, що призвів до Чорторийської трагедії, усіх чотирьох розстріляли...

Вічна пам'ять безвинно загиблим у Чорторії. Вічна слава справжнім партизанам, усім, хто дожив і хто не дожив до Дня Перемоги».

Спогади уродженця с.Чортория Гершуна Івана Кириловича:

«Група шабелянських партизанів разом з командиром роти Баранюком прийшла в Городоцький ліс. Мав проїздити великий німецький чин до ставки Вервольф під Вінницею. Рота партизанів – 150 чол. у листопаді 1943 року упродовж двох тижнів стояла у лісі, але той німецький чин поїхав через

Калинівку, а не біля нашого села. Потім Баранюк запропонував своїм бійцям зайти в Чорторию. Вони розквартирувалися на чотирьох вулицях села. Вони виставили охорону, а самі гуляли-пили скільки хотіли. Тут на дорозі появився легковик з 6 німцями. Партизани відкрили вогонь передчасно і чотири німці втекло, один був убитий, а другого забрали з собою. А потім з Монастирища прийшли каратели і над р. Медвежа – притока Сороки, розстріляли сорок мирних жителів, і спалили чотири вулиці села. Серед розстріляних були 4 жителі с. Слободище. Одна вулиця, в тому числі і наш куток,не були спалені, бо там партизани не стояли. Від часу спалення села в листопаді 1943 до звільнення в березні 1944 року німці весь час стояли на цій вулиці. Німцям служили 8 поліцаїв.

13 січня 1944 року. На Меланки, один поліцай і німець пішли по селу щедрувати, а насправді виявснили таким чином чи є в хаті чоловіки. Тої ж ночі, в три часа, вони ще раз пройшлися по всіх хатах і заарештуваливсіх уцілілих чоловіків. Їх відправили в Німеччину. Четверо з них до дому не вернулися. Після спалення села і страти людей заложниками взяли ще 150 жителів Чорторії, яких відправили в Монастирище. За них взяли викуп – корови».

Події того часу описав Василь Кобець, український письменник і громадський діяч, член Національної спілки письменників України, голова Конгресу української інтелігенції Вінниччини у документальній книзі «Дзвони пам'яті». Чортория Іллінецького району (у період війни Дашівського району), 23-24 листопада 1943 року спалено й зруйновано 152 двори та 240 господарських дворів (*Партархів Вінницького обкому Компартії України. – Ф.425 Оп. 1. Спр. 889. Арк.1*).

Також існує інформація, що с. Чортория була спалена частково, а саме вулиці центральна (по сільському Соша), Сінківка та околиці, тобто ті хати, де зупинялися партизани. Розправа чинилася 28 листопада 1943 року, спалено 152 двори, загинуло 46 жителів (*«Вінок безсмертя : Книга-меморіал. – К. : Політвидав України, 1987. – 578 с.).*

Історичної довідки щодо спалення і проведення каральних операцій у інших селах району немає. Не вдалось зібрати свідчення та спогади. Відомо, що Старий Дашів, села Жадани, Кам'яногірка, Китайгород, Олексіївка, Романов Хутір спалені частково. А села Талалаївка і Шабельна – повністю. Ці села були дуже близько до місця розташування партизанського табору і слугували базою, в якій жінки пекли хліб, прали білизну для радянських партизан. За це каратели спалили ці села. Карательні операції в Криштопівці, Китайгороді, Дашеві з особливою старанністю здійснили росіяни – донські та кубанські козаки.

Підсумовуючи, слід констатувати, що за період окупації в Іллінецькому районі спалено повністю 6 населених пунктів, частково – 8 сіл. Каратели свідомо спалили 1035 жилих будинків і дворів, жертвами гітлерівських каральних операцій стали 335 мирних мешканців. Три чверті з них були діти, жінки, старші люди. Поведінку окупаційних військ можна пояснити намаганням втілити в життя абсурдні та злочинні ідеї про завоювання життєвого простору для німців і знищення неповноцінних туземців. Зараз можна довго сперечатися, чому фашисти саме на Україні спалили стільки людей живцем? Чи лише партизани були причиною такої масштабної трагедії? Чому тоді під час війни багато наших людей пішли служити ворогові і замість того, щоб захищати, самі вбивали безневинних? Хто більше знищив людей – німці чи поліцаї? Чому потім багатьох вважали зрадниками, а багатьох зрадників героями?

Чому?

Хто?...

Незаперечною відповіддю на всі ці запитання є одне – німців ніхто не просив приходити з війною на нашу землю!...

Шляхи збереження історико-культурної спадщини Поділля: теорія і практика

О.В. Герасимова, О.В. Мудрак, Г.В. Мудрак

У статті висвітлено стан та проблеми об'єктів історико-культурної спадщини Поділля та шляхи їх оновлення, реконструкції, постійного санітарного догляду, охорони й збереження, а також аналіз попередніх досліджень науковців і краєзнавців.

The article describes the state and problems of objects of Podillia historical and cultural heritage and ways of their renovation, reconstruction, a permanent health care, protection and preservation, including the analysis of previous studies of scientists and ethnographers.

Ключові слова: *Поділля, екомережа, історико-культурна спадщина, монументальні витвори культури, ансамблі, місця, археологічні, інженерні, історико-архітектурні об'єкти, белігеративні ландшафтні комплекси.*

Keywords: *Podillia, ecological network, historical and cultural heritage, monumental works of culture, ensembles, places, archaeological engineering, historical and architectural objects, beliherative landscape complexes.*

Постановка проблеми. Загальновизнаною запорукою збалансованого розвитку суспільства будь-якого регіону є дбайливе ставлення до його історико-культурної спадщини. Її збереження, поряд з пам'ятками природи, є пріоритетом і повинно включати комплексний підхід до охорони навколишнього середовища. На жаль, система охорони і примноження культурно-природної спадщини характеризується відсутністю прямої підпорядкованості, ієрархічності, матеріально-фінансової бази. Тому з метою формування ефективно-діючої системи заповідних територій і збалансованого їх використання є включення до структурних елементів екомережі Поділля об'єктів історико-культурної спадщини: пам'яток архітектури, археології, містобудування, етнографії, монументального і садово-паркового мистецтва, історичних місць, історико-культурних заповідників, белігеративних (від латинського beligero – вести війну) ландшафтів.

Мета досліджень. Вивчення археологічних та історико-культурних об'єктів Поділля, що мають особливу екологічну, наукову, естетичну, господарську й історико-культурну цінність, повинні охоронятися не лише законами України «Про природно-заповідний фонд України» та «Про охорону культурної спадщини», але й можуть бути віднесені до пам'яток, передбачених у Конвенції про всесвітню спадщину (1972) та охоронятися відповідно до неї. Згідно з цією угодою, до об'єктів культурної спадщини відносять монументальні витвори культури: твори архітектури, монументальної скульптури і монументального малярства, елементи чи структури археологічного походження, написи, печери, сукупності елементів, що мають виняткову загальнолюдську цінність з точки зору історії, мистецтва чи науки; ансамблі: сукупності окремих чи поєднаних між собою споруд, які за своєю архітектурою, єдністю чи через органічний зв'язок з ландшафтом мають виняткову загальнолюдську цінність з точки зору історії, мистецтва чи науки; місця: твори людини чи спільні творіння людини і природи, а також археологічні і включно навколишні місця, що мають виняткову загальнолюдську цінність з точки зору історії, естетики, етнології чи антропології [19-20]. Ці об'єкти пропонується включити до екомережі регіону.

Аналіз попередніх досліджень. Питаннями дослідження археологічних та історико-культурних об'єктів Поділля, які формуватимуть еталонні «ядра» екомережі регіону, займалися Ю. Сіцінський, М. Біляшівський, С. Гамченко, С. Бібіков, Т. Пассек, В. Збенович, В. Круц, В. Антонович, М. Петров, В. Гульдман, Т. Мовша, О. Цвек, К. Раддатц, Д. Березовець, М. Макаревич, М. Левада, М. Артамонов, О. Корвін-Піотровський, І. Винокур, В. Отамановський, І. Заєць, П. Хавлюк, М. Чайковський, М. Сохацький, В. Баженов, С. Трубчанінов, Б. Рідуш, В. Захар'єв, М. Потупчик, В. Косаківський, С. Гусєв та ін. [1-18].

Основною засадою науково-практичного впровадження регіональних екомереж, як складовою національної екомережі має бути збереження унікальних археологічних й історико-культурних об'єктів, белігеративних ландшафтних комплексів Поділля, їх охорона й менеджмент. Ці об'єкти дуже вразливі і потребують значних капіталовкладень з метою їх збереження для майбутніх поколінь. Їм приділяється мало уваги, тому що мало ефективна обізнаність суспільства й відсутня відповідна пропаганда необхідності їх збереження. Вони можуть стати одночасно музеями під відкритим небом, науковими, навчально-методичними й туристсько-рекреаційними центрами, осередками поліпшення соціально-економічного рівня життя, прикладами збалансованого розвитку Поділля.

Результати досліджень. На основі вивчення й аналізу літературно-фондових, краєзнавчих і музейних даних, реєстрів, нормативних документів державних установ, картографічних матеріалів, проведених досліджень рекомендується заповідати унікальні археологічні, історико-культурні об'єкти та белігеративні ландшафтні комплекси Поділля як структурні елементи регіональної екомережі.

Поділля – край, що виділяється багатством історико-культурної спадщини, яка збереглася з давніх часів до нашого часу. Найбільше її різноманіття спостерігається в межах Західного Поділля. Станом на 1 січня 2010 року на державному обліку тут перебувало 1315 пам'яток архітектури та містобудування, з них 180 – національного значення; 1937 пам'яток історії і мистецтва; біля 1,5 тисячі – археології; 13 парків пам'яток садово-паркового мистецтва; 9 дендропарків. У цьому регіоні функціонує 27 державних та 136 громадських музеїв, 14 з яких носять звання народних, меморіальних музеїв (музеїв-

садиб). Створено 2 Державних історико-архітектурних заповідники в м. Бережани і Кременець та Національний заповідник «Замки Тернопілля». Стан об'єктів історико-культурної спадщини потребує термінового проведення консервації, реставрації і благоустрою території та підготовки переліку пам'яток архітектури, історії й культури, які не підлягають приватизації [12].

Об'єктів, які мають історико-культурну цінність на території Центрального Поділля нараховується 245. Це – Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець», історико-культурний заповідник «Самчики», 9 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва загальнодержавного і 29 місцевого значення, геологічні пам'ятки природи. Через брак коштів, медичні, освітні та інші заклади, у користуванні яких знаходяться пам'ятки історії та культури, припинили належний догляд за ними. Більшість мистецьких витворів захаращені рудеральною (сегетальною) рослинністю, сухостоєм, екзотичні насадження знищуються, руйнуються архітектурні будівлі, замулюються ставки [5].

Значним різноманіттям історико-культурної спадщини славиться Східне Поділля, де знаходиться 4013 пам'яток, з яких – 1434 археології, 1798 – історії та 201 монументального мистецтва, 580 – архітектури і містобудування. 146 об'єктів отримали статус національного значення. Наявність великої кількості археологічних пам'яток підтверджує факти заселеності регіону в різні періоди життя людського суспільства. Серед 1434 пам'яток – 61 городище, 1100 поселень і стоянок, 86 курганних груп та 160 окремих курганів різних археологічних культур від палеоліту до середньовіччя. Тут функціонує 60 музеїв (краєзнавчих, історичних, літературно-меморіальних, художніх, гончарного й образотворчого мистецтва, садиб, фольклору, партизанської слави, хліба, жертв фашизму, української витинанки, етнографії, воїнів-інтернаціоналістів, почесних громадян) [15, 17].

До цієї групи доречно було б на Поділлі добавити (створити) музеї: вишивки, різьблення, ткацтва, лозоплетіння, млинарства, подільської писанки й подільського каменю, бджолярства, чинбарства, природи, зброї, води та ін. Так, музеї гончарства доречно створити в селах: Кам'яногірка, Гущинці, Гончарівці, Новоселівка, Бубнівки; лозоплетіння на Малому Поліссі – села Мізяків, Заливанщина, Листопадівка, Майдан Бобрик, Лозувата, Верболози, Лозни, Вербівка, Голосків; млинарства – Гущенці, Мізяків, Чудинівці, Трибухи, Пиків, Жигалівка, Озаринці, Стіна, Баланівка, Круподеринці, Кинашів; цеголень – Стара Гута, Мізяків, Гущенці, Павлівка, Пиків, Вищеольчедаїв, Вербовець; гут – Стара Гута, Нова Гута; вишиванки – Клембівка, Більче-Золоте, Устечко, Окопи, Білівці; поташень – Потуш, Поташня; вапнярки – смт Вапнярка, Наддністрянське, Жван, Галайківці, Кринцилів, Крутилів (вздовж Подільських Товтр); зброї – смт. Стрижавка, ставка Гітлера «Вервольф»; води («Регіна», «Абсолют», «Шумилівська», «Бронничанка», «Садковецька», «Дана», «Ріна», «Панда», «Вербівська», «Вінна», «Тиврівська», «Барчанка», «Верхівська перлина», «Подільська», «Яружанка» (в межах Східного Поділля); «Збручанська», «Сатанівська», «Товтри» в смт Сатанів, Волочиськ, м. Кам'янець-Подільський, села Мукша, Сатанівська Слобідка, Кринцилів, Іванківці, «Перлина Поділля» в с. Маків.

Унікальними археологічними та історико-архітектурними об'єктами Поділля є Траянові вали – народна назва старовинних земляних валів, що збереглися на території Поділля. Початок їх зведення був покладений римлянами у I-II століттях, за правління імператора Траяна, коли вони просувалися на північний схід. У III-IV ст. місцеві слов'янські племена продовжили їх зведення і використовували ці вали для захисту своїх земель від ворожих нападів. Ці штучні земляні укріплення збереглися поблизу сіл Гермаківка, Залісся, Млинівка, Кудринці, Завалля, Білівці, Панівці, Боришківці, Бабинці (вал «Перейма»), Вигода, Гринчук, Устя – вздовж річок Збруч і Дністер від м. Заліщики Тернопільської області до села Велика Слобідка Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Проходить великий вал біля сіл Сатанів, Борщівка, Кремінна, Лісоводи, Яромирка, Карабчіїв, зустрічаються вали в селах Брага, Завалля, Довжок, Сороки, біля Ямполя [11].

Цікавими об'єктами белігеративних ландшафтних комплексів є: 1) оборонні споруди стародавніх городищ в селах Окопи, Дзвенигород, Вовківці Тернопільщини, Гуменці, Княгинин, Брага, Велика Слобідка, Врублівці, Устя, Гринчук, Кадиївці, Княжпіль, Малинці Хмельниччини, Бернашівка, Кліщев, Ворошилівці, Борисівці, Печера, Буша, Пороги, Гордіївка (35 курганних насипів), Немирівське городище – Великі вали VII-VI ст. до н.е. (с. Сажки), Слов'янське городище (с. Попелюхи, X-XI ст.н.е.) на Вінниччині. В Подільському Придністер'ї археологічно зафіксовано 34 давньоруські городища, лише в районі Бакотського мікрорегіону – 11 городищ); 2) замки (Кам'янець-Подільський, Бучач, Скала-Подільська та ін.), їх залишки (Врублівці, Китайгород, Колодіївка, Язловець); 3) брами (Окопи, Дзвиняч-ка, Кам'янець-Подільський); 4) окремі населені пункти давньоруських міст (Бакота, Ушиця, Каліус, Язлівець, Лядова); 5) поодинокі і групи курганів (скіфський курган с. Колодіївка, 4 кургани від 2 до 7 м на захід від с. Мервинці, VII-V ст. до н.е.), могильники (Передскіфський могильник с. Китайгород,

Черняхівський могильник в с. Борщівці, II-IV ст. н.е.), якими славиться Подільська земля [1,4,7-10,15-17]. Потребує охорони давньоруське городище, пізньо-палеолітичного поселення, залишки якого збереглися в с. Карачківці, 5 стоянок трипільців III-I тисячоліття до н.е. біля сіл Ланівці і Козаччина, біля Борщова та с. Більче-Золоте, де знайдено 54 римські монети, біля с. Михалкове, де знайдено золоті речі – браслети, посуд та ін. Цей золотий скарб, що тепер називається Михалківським, як довели розкопки залишили по собі скіфи [11].

Незрівнянною окрасою археологічних об'єктів Поділля є карстові печери, у яких започаткувалась людська культура – рисунки тварин, сцени полювання, побуту. Унікальні пам'ятки кам'яної доби виявлено в печерах Вертеби, Монастирку та ін. Археологічні матеріали з подільських печер стали основою для створення експозиції музею неоліту Середньої Європи, що діє при Краківському університеті [13]. Печери регіону відносяться до Придністерського карстового району, площею 7900 км2 і знаходяться біля сіл Переволока, Рукомиш, Летяче, Сков'ятина, Міжгір'я, Збручанське, Пилипче, Іване-Пусте, Гермаківка, Вовківці, Юр'ямпіль, Худиківці, Олексинців, Залуччя, Уманці, Бакота, Студениця, Нігин, Черче, Привороття, Субіч, Карачківці, Нагоряни, Лядова. У печерах появились культові святилища, храми, де люди, підкорені необізнаністю і суворою красою підземного світу, поклонялися вигаданим богам. Унікальними печерними культовими християнськими спорудами Поділля є: Бакота, Буша ("Бушинський рельєф"), Лядова (живуть і правлять 16 монахів), Нагоряни, Берізки-Бершадські, Стіна, Мукша, Черче, Сатанівська Слобідка, Крутилів, Богит, Маліївці, Окниця, Сокілець, Отроків, Субіч, Студениця, Бермяни, Монастирок, Горигляди, Міжгір'я [2,13,18], які мають наукову, археологічну, спелеологічну, екологічну, туристичну й пізнавальну цінність.

Цінною пам'яткою є церква у с. Кукавці, де жив і творив видатний російський художник, майстер живопису першої половини XIX століття В.А. Тропінін. За його проектом було збудовано церкву, яка є цінним архітектурним витвором [17].

У регіоні досить добре збереглася значна кількість давньослов'янських печерних храмів, залишків замків-фортець (XIV-XVIII ст.), різностильових православних, католицьких, іудейських і мусульманських культових споруд XVI-XX ст. Тут знаходиться перлина Поділля – м. Кам'янець-Подільський, «квітка на камені», де розташований Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець» – один з найпривабливіших туристичних об'єктів України, що за кількістю різноманітних пам'яток (понад 150, лише 60 пам'яток архітектури XII-XIV-XVIII ст.) поступається лише Києву і Львову. Через таку кількість історико-архітектурних об'єктів «Смотрицький каньон» претендує бути включеним до складу Переліку світової природної спадщини ЮНЕСКО. В селах, що прилягають до об'єкта, розташовані Панівецька фортеця XV-XVI ст. та церкви Успенська в с. Панівці (1748 р.), Різдва в с. Довжок (1887 р.), Параскевська в с. Пудлівці (1867 р.) [8]. Перспективним для створення природно-культурного комплексу регіональної екомережі є район Кременця-Почаєва, де об'єкти культурної спадщини представлені Кременецьким замком XII-XIV ст., пам'ятками архітектури: Кременецьким колегіумом (1731-1743 рр.), Миколаївським собором (XVII ст.), Богоявленським монастиром (XVIII ст.), Василіанським монастирем (XVIII ст.), комплексом Почаївської Лаври (перша згадка у 1450 р.), що представлений Успенським (1771-1791 рр.) і Троїцьким (1906 р.) соборами, музеєм духовної культури [14]. Знаменитий історико-архітек-турний заповідник "Буша" зберіг наскельні розписи, рештки фортеці, погреби, підземні ходи. Крім того, у різних куточках Поділля збереглися адміністративні будинки, палаци, парки, паркові будівлі та історичні пам'ятки XVIII – XX ст.

Унікальні історико-архітектурні пам'ятки збереглися в селах і містечках Поділля: Окопи, Кудринці, Скала-Подільська, Бучач, Чортків, Іване-Пусте, Кривче (Тернопі-льщина), Жванець, Бакота, Китайгород, Стара Ушиця, Панівці (Хмельниччина), Буша, Бар, Шаргород, Вороновиця, Немирів, Котюжани, Тульчин та ін. (Вінниччина).

Цінними історико-архітектурними об'єктами є культові споруди дерев'яної сакральної архітектури: церква в с. Залуччя – цінний витвір народних зодчих, церква Преображення Господнього (побудована у 1661 р., перебудована Ф. Хоєцьким у 1780 р., с. Поличинці), Покровська церква і дзвіниця (1700-1702 рр., с. Лозова), церква Різдва Богородиці (1750 р., с. Слобода-Шаргородська), церква Святого Миколая і дзвіниця (1752 р., с. Лозова), Михайлівська церква (1764 р., смт. Дашів), церква Іоана Богослова і дзвіниця (1767 р., с. Тропове), Успенська церква (1767 р., с. Марківка), Миколаївська церква і дзвіниця (1775 р., м. Могилів-Подільський), Миколаївська церква (XIX ст., с. Кричанівка), Миколаївська церква і дзвіниця (1775 р., с. Немія), церква Покрови Пресвятої Богородиці (1778 р., с. Каташин) [15, 17].

Крім споруд дерев'яної сакральної архітектури, Поділля славиться культовими (церквами, монастирями, костьолами, храмами, будинками молитв, капличками, капищами), архітектурними (палаца-

ми, садибами) споруди з прилеглими до них ділянками (парками, водоймами, оригінальними мостами, пустирями), які ще можна реставрувати і включити до культурно-екологічної мережі. Поділля – регіон зруйнованих замків (40 % від загальної кількості України), які доцільно було б реконструювати. Проте за рахунок відсутності фінансування та прийняття і виконання закону, національних і регіональних програм, постанов більшість замків втрачають свою привабливість. Це зменшує надходження коштів від замкового туризму для розбудови культурно-екологічної мережі регіону.

Значна кількість археологічних та історико-архітектурних пам'яток Поділля вже безповоротно втрачені або сьогодні знаходяться в занедбаному стані. Це пояснюється складністю архітектурно-археологічних досліджень здебільшого зруйнованих, занедбаних і спотворених замчищ, фортець, замків, оборонних храмів, старих млинів, що працювали на воді й гідроелектростанцій, а також недостатньо опрацьованою джерелознавчою базою. Відсутні дані про локалізацію, стан збереженості об'єктів, немає схематичної фіксації натурних залишків всіх споруд. Точно не визначена навіть кількість укріплень та інженерних споруд, що існували на території досліджуваного регіону.

Висновки. З метою збереження історико-культурної спадщини Поділля доречно охороняти вище згадані об'єкти і території регіону, включивши їх до структурних елементів екомережі. Більшість з них вже сьогодні потребують детального вивчення, охорони і раціонального використання. Перспективним напрямком діяльності зі збереження об'єктів історико-архітектурної спадщини є створення національних природних і регіональних ландшафтних парків – природоохоронних рекреаційних установ, що мають особливу природоохоронну й історико-культурну цінність. Для таких поліфункціональних об'єктів передбачено диференційований режим охорони й використання територій, а також створення спеціальних адміністрацій з управління ними. Саме такі заходи допоможуть максимально ефективно забезпечити збереження цих унікальних об'єктів. Адже більшість археологічних, інженерних, історико-архітектурних об'єктів та белігеративних ландшафтних комплексів Поділля потребують оновлення, реконструкції, постійного санітарного догляду, охорони й збереження для майбутніх поколінь.

Література

1. **Воловик, В.М.** Історико-культурні ресурси перспективного регіонального ландшафтного парку «Середнє Побужжя» як об'єкта екомережі агросфери Східного Поділля / В.М. Воловик, О.В. Мудрак // Аграр. вісті. – № 1. – 2008. – С. 31-33.

2. **Геологические** памятники Украины : справ.-путевод. / Н.Е. Коротенко, А.С. Щирица, А.Я. Каневский и др. – 2-е изд., стер. – Киев : Наук. думка, 1987. – 156 с.

3. **Гинда, В.А.** Дністровський розріз палеозою як геологічна пам'ятка / В.А. Гинда, Д.М. Дригант // Охорона природи та раціональне використання природних ресурсів у західних областях УРСР. – Львів, 1974. – С. 55-56.

4. **Гусєв, С.О.** Трипільська культура Середнього Побужжя IV-III тис. до н.е. / С.О. Гусєв. – Вінниця : Антекс-УЛТД, 1995. – 304 с.

5. **Енциклопедія** українознавства : в 11 т. Т. 1-11 / голов. ред. Володимир Кубійович ; Наук. Т-во ім. Т. Шевченка.– Львів, 1993-2003. – Перевид. в Україні.

6. **Заєць, І.** Трипільська культура на Поділлі / І. Заєць. – Вінниця : Тезис, 2001. – 184 с.

7. **Кучинська, О.П.** Смотрицький каньйон – поєднання природних та історико-культурних цінностей Подільського краю / О.П. Кучинська, Н.А. Чайка, М.М. Рябий та ін. // Екол. вісн. – № 2. – 2006. – С. 19-20.

8. **Чайковський, М.П.** Пам'ятки природи Тернопільщини / М.П. Чайковський. – Львів : Каменяр, 1977. – 80 с.

9. **Майданюк, Н.І.** Карта пам'яток трипільської культури на Вінниччині / Н.І. Майданюк // Подільська старовина : наук. зб. / Вінниц. обл. краєзнав. музей. – Вінниця : Держ. картогр. ф-ка, 2008. – Вип. IV – С. 77-88.

10. **Мудрак, О.В.** Охорона та збереження культурних ландшафтів екологічної мережі Поділля в контексті збалансованого розвитку / О.В. Мудрак, В.І. Мокрий // Наук. вісн. НЛТУ України: ландшафтна архітектура в контексті сталого розвитку. – Львів : НЛТУ, 2008. – Вип. 12, 18. – С. 90-101.

11. **Департамент** екології та природних ресурсів Тернопільської обласної державної адміністрації : офіц. сайт. – Режим доступу: http://ecoternopil.gov.ua. (дата звернення: 08.09.14), вільний. – Назва з екрана.

12. **Радзієвський, В.О.** Подорож у підземну казку : путівник по карстових печерах Тернопільщини / В.О. Радзієвський. – 2-ге вид., допов. і перероб. – Львів : Каменяр, 1984. – 56 с.

13. **Розбудова** екомережі України / за ред. Ю.Р. Шеляг-Сосонка. – К., 1999. – 127 с.

14. **Сім** чудес Вінниччини : альбом / Вінниц. обл. краєзнав. музей ; відп. за вип. К. Висоцька. – Вінниця, 2008. – 80 с.

15. **Сецинский, Е.И.** Археологическая карта Подольской губернии / Е.И. Сецинский // Труды XI Археологического съезда в Киеве в 1889 году. – Москва, 1901. – Т. 1. – С. 296-297.

16. **Визначні** пам'ятки Вінниччини : альбом / С. Нешик, К. Висоцька, М. Вдовцов та ін. ; Вінниц. обл. краєзнав. музей ; відп. за вип. К. Висоцька. – Вінниця, 2014. – 400 с.

17. **Сохацький, М.П.** Печери Поділля / М.П. Сохацький // З археології України та Ойцовської Юри / під ред.: Я. Леха, Ю. Партики. – Ojcow= Ойцов, 2001. – С. 115-126.

Місто Сніжне в повоєнні роки за спогадами мешканців

М.В. Бривко

У даній статті на основі спогадів та документів висвітлюється соціально-економічне положення міста Сніжне Донецької області в повоєнні часи. Розкриваються особливості життя та умови працюючих. Подаються спогади про голод 1946-1947 років та процес відбудови міста після окупації німецько-фашистськими військами. Аналізується краєзнавча регіональна література з історії міста Сніжного Донецької області.

This article on the basis of records and documents displayed socio-economic situation in the town of Snezhnoye town, Donetsk region in the post-war period. Reveal the peculiarity of living and working conditions. Served memories of the famine of 1946-1947 and the process of rebuilding the city after the occupation by Nazi troops. Analyses of local lore literature on the history of the town of Snezhnoye town, Donetsk region.

Ключові слова: *місто, спогади, відбудова, Сніжне.*

Keywords*: city, memories, recovery, Snezhnoye.*

У своїй статті професор Торонтського університету доктор Всеволод Ісаїв зазначав: «У дослідженні подій в історії народу необхідно використати всі можливі джерела інформації, державні документи, дані переписів населення, офіційні та особисті листування тощо, але особливо не можна залишити поза увагою твердження і заяви свідків та очевидців, які ті події пережили. Такі очевидці самі є предметом історії…» [1. с. 5].

Тому все більшу увагу дослідники приділяють «усній історії» у вивченні тих чи інших історичних подій, явищ. Не виключенням є і вивчення історії міста та містечок. Саме використання методів усної історії при дослідженні історії розвитку населеного пункту дає змогу проаналізувати соціально-економічне, політичне й культурне положення міста й життя його населення не тільки використовуючи письмові джерела, а й «усні». Прикладом такого дослідження є стаття Маховської І. та Романової І., яка може бути зразком для вивчення локальної історії методами усної історії [2].

Актуальність даної роботи обумовлена тим, що тривалий час ґрунтовного дослідження історії та розвитку міста Сніжне Донецької області, де висвітлювалося життя міста в той чи інших часовий період на основі спогадів мешканців, а не тільки архівних документів, не було. Метою праці є вивчення історії міста другої половини 40-х років XX століття за допомогою спогадів мешканців.

Розглядаючи історіографію історії міста, слід відзначити, що перші праці з історії міста почали з'являтися ще у 60-ті роки XX століття, але вони охоплювали увесь період історії міста й не торкалися окремого періоду, крім того не приділяли взагалі увагу спогадам мешканців. Серед останньої праці, яка висвітлює розвиток міста з найдавніших часів є узагальнююча праця місцевих краєзнавців «Доленосна сніжнянська земля: (історія міста Сніжне з найдавніших часів)», де частково і епізодично використовуються спогади мешканців міста про життя й розвиток міста Сніжне [3].

Тільки на сучасному етапі краєзнавці активно почали приділяти значну увагу методам усної історії при вивченні історії міста Сніжне. Про це свідчать мої статті з історії міста та участі його мешканців в історичних подіях на основі спогадів. Так, про життя міста й мешканців у період голоду 1946-1947 років частково можна ознайомитися в статтях «Голод 1946-1947 рр. на Донеччині (регіональні особливості)» [4], «Повоєнний голод за спогадами очевидців (на прикладі жителів міста Сніжне)»[5], «Голод 1946-1947 років в пам'яті очевидців» [6] тощо.

Допоміжним матеріалом у вивченні історії міста є документи з фондів Державного архіву Донецької області та архівного відділу Сніжнянської міської ради. Але все ж таки головним джерелом є в першу чергу спогади мешканців, які свідчать про життя у повоєнний час, про дійсний стан населення та здобутки мешканців міста, що дозволяє відкрити правду на життя населення в ті роки й зберегти свідчення для наступного покоління.

Наслідки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років для міста Сніжне були важкими. І хоча місто було звільнено 1 вересня 1943 року, бойові дії та німецько-фашистська окупація принесли значних втрат. За роки окупації в місті Новий Донбас (сучасний мікрорайон машинобудівельного заводу), який у 1962 році увійшов адміністративно до складу Сніжного, з 15000 мешканців (1939 р.) залишилося усього 2700 чоловік. [3, с. 83] В самому місті Сніжне було знищено 2173 чоловіка, у тому числі жінки й діти. Матеріальна шкода складала 896616585 карбованців. Наприклад шкода в шахтоуправлінні № 1 склала 8270175 крб., № 2 – 20702519 крб., № 3 – 11022765 крб. [7].

Процес відбудови міста після окупації був доволі болісним і тривалим. У 1948 році більша частина вугільних підприємств були відновлені, хоча ще в 1946 році була відновлена шахта № 22, а на шахті № 27 добували на день антрациту до 1500 тон. [3, с. 85] Вагомий внесок у відновлення вугільних підприємств належить саме жінкам, які працювали під землею в шахті на рівні з чоловіками. За підсумками всесоюзного соціалістичного змагання трест «Сніжноеантрацит» у серпні 1946 року займав перше місце і став одним з передових на Донбасі. В 1947 році річний план з видобутку вугілля достроково виконали шахта № 15 «Основна», 8-біс та 27. І у 1948 році шахта № 27 була нагороджена орденом Леніна. [3. с. 85-86] Але, ніхто не зважав якою ціною це відбувалася, що цей процес відбувався на фоні війни та голоду 1946-1947 років, тому таким актуальним є використання методів «усної історії» при дослідженні історії міста Сніжне.

Цей період по-різному запам'ятався в свідомості людей. Їх спогади доповнюють загальну картину тих подій. Подій післявоєнної відбудови та голодування 1946-1947 років та життя людей у ті важкі часи.

Так, для подолання голоду 1946-1947 років й його наслідків у районах усієї Донецької області, створювалися їдальні, райкоми партії та виконкоми повинні були організувати при радах комісії сприяння із залученням активу. На них покладалося визначення контингенту особливо потребуючих, та надання допомоги споживчій кооперації у закупівлях продуктів. Комісії повинні були сприяти забезпеченню їдалень інвентарем й обладнанням, здійснювати контроль за правильним використанням продуктів. Було затверджено контингент людей для харчування в їдальнях, у межах окремих районів, зокрема для Сніжнянського району – 1400 чол. [4, с. 23].

Крім того, місцеві органи влади намагалися якнайшвидше налагодити роботу борошномельних підприємств, хлібопекарень, мережі громадського харчування. Суттєвим доповненням до централізованих фондів продовольства було індивідуальне і колективне городництво робітників і службовців. На кожному засіданні Сніжнянського виконкому протягом 1946-47 рр. розглядались від 40 до 50 питань про виділення земельних ділянок. В міськраді було виділено 447 га під огороди із розрахунку 0,03 га на 4851 особу [4, с. 23].

Мешканець міста Сніжне Старіков Анатолій Петрович про життя в місті розповідає наступне: «*Наша сім'я повернулася в місті Сніжне в селище шахти № 32 «П» в 1946 год. Шахта відновилася, вугілля возили кіньми з лісу з хартоповских копанок. На кожному кроці були видні сліди розрухи. Рік видався неврожайним. Та й позначалися брак чоловічих рук, насіння, худоби, інструментів. Хліб видавали по навпочіпки 1,2 кг на шахтаря 300г.на дітей.*

Зупинилися ми у своїх кумів. Брати і мама пішли працювати на шахту № 33 «П». Хліб видавався на картки. Мені давали 300 грамів на добу. Працюючим братам і мамі побільше. Максимально ГРОЗ і прохідник отримували по 1,2 кг. Крім хліба видавалися крупи, але дуже мало. Голодували страшно. Рятував топінамбур, травички (калачики, синяк, квіти, акації).

Вранці мама брала половину отриманого хліба і йшла пішки в Торез обміняти хліб на ряжанку. Треба було погодувати братів, адже їм треба йти на роботу в шахту. Буханець хліба коштував 200-300 крб., десяток абрикос – 50 крб..» [4, с. 98].

Зі спогадів Ямняк Тамари Петрівни відомо, що *«… в той час дуже важко було з продуктами. Хліб видавали за картками: шахтарю давали-1200г на день, а іншим дітям по 300г. Але і цей хліб отримати було не так просто, потрібно було йти займати чергу з вечора і всю ніч, що б ранком,,можливо,, отримати хліб. А так як у моєї прабабусі було в сім'ї дев'ятеро дітей, і вона була одна з старших, то їй дуже часто доводилося спочивати в черзі за хлібом. Коли вона цей хліб приносила додому, то її*

мати розмочують його водою, що б було більше. Навесні вони ходили в селище Андріївка і збирали за трактором торішню картоплю. А принісши додому, відпарювати його на печі і їли» [4, с. 21].

Про процес відбудови міста свідчать спогади будівельника Кладова А.М., який розповідав наступне: «*Йшов 1947 рік. Будівельники розбирали розвалини після війни, відбирали потрібне. Не вистачало усього: цеглин, лісу, цвяхів тощо. Матеріали підвозили на подводах. До самих дальніх об'єктів добиралися пішки, інколи 8-10 км. Першою відновили міську лікарню. Потім бригаду перевели на будівництво житлових будинків у центр міста. Будували для шахтарів та їх родин. Побудували дома культури на шахтах № 9 та шахті № 10*». [3, с. 87]

Цікаві й спогади шахтарки Катерини Єгорівни Сапсай, яка розповідає: «*Працювати було дуже важко. Але ми, були молодці й не відчували втоми. Було, інколи вагонетка забурилася, а дівчата кричать «Катерина допоможи». Я хоч і була худенька, але висока й сильна. Підходжу, плечем вагон підчіплюю, він становиться.*

На «тормозок» до шахти частіше усього брали 200 грамів хамси й шматок хліба. Після чого дуже хотілося пити, тому пили багато води. Після чого їсти вже не хотілося.

А заробітна платня часткова уходила на державні займи, нам видавали облігації, на які купити нічого не можна було.

Після праці у вечорі бігли до клубу на танці…» [8, с. 240].

Слід зазначити, що Катерина Єгорівна Сапсай у 1946 році завербувавшись переїхала до міста Сніжне і почала працювати мотористкою на шахті № 27 «Міуська» до 1959 року. В 1975 році вийшла на пенсію та у 1992 році померла в місті Сніжне [8, с. 240-241].

Наведені приклади спогадів, це тільки частина розповідей мешканців міста про дійсний стан життя й праці мешканців міста Сніжне у важкі роки другої половини 40-х років XX століття. Завдяки важкій праці людей, у тому числі й жінок, в стислі терміни було відновлено місто Сніжне після війни. За свою працю на вугільних підприємствах міста тільки у 1948 році 1028 працівників були нагороджені багатьма медалями й орденами, у тому числі 63 шахтарі орденом Леніна [3, с. 86].

Якщо ж аналізувати дані спогади, то ми можемо побачити спорідненість у розповідях про життя звичайних шахтарів та їх родин. Що дозволяє скласти найбільш повну картину соціально-економічного становища міста Сніжне у повоєнні роки. Але слід відзначити, що дослідження історії міста, у тому числі й на основі спогадів потребує ще додаткових досліджень і в подальшого більш детального аналізу самих свідчень.

У той же час все це дозволяє нам внести в науковий обіг нові дані з історії міста та в подальшому завдяки методам усної історії доповнювати і розширювати джерелознавчу базу у майбутніх історико-краєзнавчих дослідженнях з історії міста Сніжне, України тощо.

Література

Український голокост. 1932-1933 : Свідчення тих, хто вижив. – 2-ге вид. Т. 1. / Упоряд. о. Ю. Мицик. – Київ : Києво-Могилянська академія, 2005. – 296 с.

Мир: история местечка, рассказанная его жителями : (опыт изучения локал. истории методами устной истории). / И. Маховская, И. Романова // У пошуках власного голосу: усна історія як теорія, метод та джерело : зб. наук. ст. / Л. Авелін, Л. Афанасьєва, О. Бріцина [та ін.] ; за ред.: Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. – Харків : Торсінг плюс, 2010. – С. 145-159.

Судьбоносная снежнянская земля : (история г. Снежное с древнейших времен) / Р.Ф. Огренич (глав. ред.). – Донецк : Юго-Восток, 2011. – 184 с.

Бривко, М.В. Голод 1946-1947 рр. на Донеччині : (регіон. особливості) / М.В. Бривко // Голод в Україні у першій половині XX століття : причини та наслідки (1921-1923, 1932-1933, 1946-1947) : матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 20-21 листоп. 2013 р. – Київ, 2013. – С. 19-26.

Бривко, М.В. Повоєнний голод за спогадами очевидців (на прикладі жителів м. Сніжне) / М.В. Бривко // Наук. огляд. – № 1. – 2013. – С. 94-101.

Бривко, М.В. Голод 1946-1947 років в пам'яті очевидців / М.В. Бривко // Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 23-24 серп. 2013 р.). – Львів, 2013. – 104 с. – С. 64-67.

Державний архів Донецької області (ДАДО). – Фонд Р-2933, оп. 2, од. зб. 4, стр. 2 об., 7 об., 12 об.

Второе рождение Донбасса : сб. воспоминаний, материалов, публ., науч. и лит. работ разных лет / сост.: Ю.П. Иванов, В.К. Селезнев, А.А. Чумаков. – Луганск : Пресс-экспресс, 2013. – 400 с.

З історії Подільського штетла (містечка)

А.В. Ліпська

У статті подано історію соціально-економічного і культурного розвитку подільського містечка, у тому числі життя й побуту найбільш чисельної громади його мешканців – євреїв.

The article presents the history of social and economic and cultural development of Podillia town, including life and everyday life of the most numerous community of its residents, Jews.

Ключові слова: *Правобережна Україна, Східне Поділля, м. Вінниця, р. Південний Буг, Єрусалимка, національні громади, самоврядні структури, конфесії, синагоги, товариства, сегрегація.*

Keywords*: Right-Bank Ukraine, Eastern Podillia, Vinnytsya, the Southern Bug, Yerusalymka, national communities, self-governing structures, denominations, synagogues, societies, segregation.*

На початку XIX ст. на території України, а особливо на Східному Поділлі, внаслідок різних процесів (колонізаційної політики Російської імперії, російсько-турецьких військових конфліктів, приєднання до імперії Правобережної України, власні торговельні інтереси) утворився багатонаціональний склад населення. Серед представників національностей, які становили значну частку населення, були греки, євреї, вірмени, німці, болгари, поляки тощо. Серед найчисельніших меншостей України «найстаршою» є євреї. Вони жили тут ще за Київської доби, а у XVI і XVII ст. під покровительством польської шляхти стали масово переселятися на Україну. Кожна з національних громад мала певні самоврядні структури, які еволюціонували протягом XIX ст. У першій половині XIX ст. характерними були польські торговельні товариства, єврейські кагали та об'єднання навколо синагог, німецькі ремісничі об'єднання. У другій половині XIX ст. функції самоврядування перейшли до релігійних установ, частково цехових організацій (німці, євреї) та благодійних товариств (німці, євреї, греки, поляки, болгари).

Ситуація з конфесійною приналежністю національних меншин відображала загальноімперську конфесійну політику: православна церква була панівною в ієрархії конфесій Російської імперії і користувалася підтримкою держави. Після пануючої православної, наступне місце в ієрархії займали інші християнські церкви: лютеранська (німці); вірмено-григоріанська (вірмени); римо-католицька (поляки). Поряд із тим, уряд чинив їм значні перешкоди (зволікання з дозволом на будівництво храмів тощо). Останніми в ієрархії конфесій були іудеї. До економічної діяльності національних меншин уряд Російської імперії ставився більш прихильно, ніж до їхньої релігійної або освітньої діяльності, оскільки торговельні заклади та промислові підприємства, впроваджені представниками національних громад були, головним чином, прибутковими, у тому числі й для уряду. Винятком було становище євреїв: розвиток їхньої економіки поєднувався з утриманням і єврейської ініціативи в певних межах, щоб запобігти конкуренції з православним населенням. І в минулому, і в сьогоденні одним із важливих і найбільш складних питань національного життя України було і залишається єврейське питання. Воно не втрачало своєї актуальності впродовж усього історичного розвитку країн. Жоден з нехристиянських народів не привертав до себе такої прискіпливої уваги з боку російської влади, як євреї. До того ж Російська імперія, як і вся Східна Європа, тісно пов'язані з єврейською національною історією. Так історично склалося, що саме тут упродовж багатьох століть формувався головний духовний центр, в якому генерувалися ідеї та принципи національного життя єврейського народу. Не можна забувати також і такий факт: до 1914 р. на території Російської імперії мешкало близько половини усіх євреїв світу, більшість з яких концентрувалася на території сучасної України, Поділля. Царський уряд проводив унікальну політику щодо великої кількості своїх нових єврейських підданих: аби захистити російських купців від конкуренції з їхнього боку, було заборонено євреям проживати на території власне Росії. Зона розселення євреїв, так звана «смуга осілості», обмежувалася місцями їхнього первинного проживання в таких недавно захоплених західних землях, як Литва, Білорусія й більша частина Правобережної України. Попри всі модифікації ця смуга по суті проіснувала до 1917 р.

Протягом усього XIX ст., особливо у другій його половині, чисельність єврейського населення дуже зросла. Між 1820 та 1880 рр., коли загальна кількість населення імперії збільшилася на 87%, число євреїв зросло на 150%. Ці надзвичайні темпи пояснювалися насамперед тим, що іудейська релігія освячувала багатодітні родини, по-друге, євреї менше терпіли від голоду, воєн та епідемій, та, нарешті, тим, що серед них була меншою дитяча смертність завдяки самодопомозі єврейської громади й наявності своїх лікарів. Із 5,2 млн євреїв імперії кінця XIX ст. понад 2 млн мешкали на Україні. При цьому, якщо в імперії вони складали 4% населення, то на Україні – 8%, а на Правобережжі, Поділлі – 12,6%.

Традиційно євреї були міськими жителями. Царська заборона переселятися на село закріплювала це становище. Тому не дивно, що 33% міського населення України складали євреї, а в містечках Правобережжя їхня частка сягала 70-80%. Так, на Східному Поділлі було 150 містечок. Арабські мандрівники писали, якщо в населеному пункті є тільки церква – це село. Церква, синагога, костьол-містечко. Компактні, замкнуті громади єврейських містечок (штетл) були окремим світом. Тут панувала ортодоксальна єврейська релігія, культура і мова (ідиш). Великий вплив мали рабини, кагали, тобто органи самоврядування громади, а контакти із «зовнішнім» світом обмежувалися економічними зносинами. Типовими були бідність і перенаселеність містечок, оскільки чисельність єврейських громад просто перевищувала їхню економічну спроможність. Щоб вижити в багатолюдних провінційних містечках з їхніми обмеженими можливостями заробітку та інтенсивною конкуренцією, потрібні були працьовитість, майстерність і кмітливість. Близько 3/4 українських євреїв заробляли на життя дрібною торгівлею та ремеслом. Ці зовсім не багаті крамарі, шинкарі, кравці, шевці та ювеліри становили єврейський «середній клас».

Найбільш продуктивним для євреїв було лише ремесло – кравецьке, шевське і столярне, але й воно, за визначенням авторів єврейських енциклопедій, «влачило жалкое существование». Сьогодні вироби міських майстрів можна побачити у містечках Вінницької області, в приватних колекціях, в колекції ВОКМ. Некваліфіковані робітники, багато з яких ледве могли прогодувати себе випадковими заробітками чи милостинею, складали близько 20% єврейської робочої сили. Верхівка поділялася на дві підгрупи: з одного боку, рабини та вельмишановні «книжники», які справляли на громаду великий вплив, а з іншого – багаті капіталісти. У 1872 р. багатим євреям на Україні належало близько 90% винокурень, 56% лісопилень, 48% виробництва тютюну й 33% цукроварень. У п’яти українських губерніях (Київській, Волинській, Подільській, Чернігівській і Полтавській) євреї були власниками 153 млинів, 34 винобродних заводів, 35 пивоварних заводів, 22 олійних заводів і 4, тобто всіх наявних, паперових фабрик. Один з найбільших млинів Поділля, який належав єврейській родині Я. Солитермана, знаходиться в м. Брацлав в районі старого єврейського цвинтаря. За кількістю власних підприємств євреї займали третє місце після поляків і росіян. При обрахунку наведених даних національність власників визначалася на підставі їхніх прізвищ. Знаючи тенденцію євреїв ховатися за прізвища українців, поляків або росіян, можна з певністю сказати, що в названих губерніях домінуюче становище належало все-таки єврейському капіталові.

Із розширенням можливостей здобути освіту багато євреїв улилося до середовища світської русифікованої інтелігенції, особливо в таких галузях, як право та медицина. А з розвитком промисловості велика кількість євреїв (за деякими підрахунками – 38%) знайшли собі роботу на заводах. Соціально-економічні зміни призводили й до певних труднощів для євреїв імперії. Із швидким зростанням єврейського населення загострювалася його економічна конкуренція з представниками інших національностей.

Дискримінаційна політика російської влади щодо євреїв (сегреґація) не відповідала прагненням багатьох як євреїв (вони не бажали інтегруватися у християнське співтовариство), так і не євреїв (приміром поляки протестували проти включення євреїв до міського самоврядування). Однак, ні урядова політика, ні позиція населення в першій половині XIX ст. не мали характеру послідовної ідеологічно обґрунтованої та расистської ворожості до євреїв – юдофобії, що пояснюється, передусім відсутністю гострої соціально-економічної конкуренції між євреями та не євреями, а також уваги державної влади щодо буржуазних відносин, які зароджувалися в середовищі етногруп. Такі явища ставали помітними у другій половині XIX ст. Період правління Олександра III (1881-1894), позначився різкою зміною офіційної ідеології у загальнодержавному житті, а також загостренням єврейського питання. 1881 р. – початок єврейських погромів, посилення політичного антисемітизму, пошук нових методів державного врегулювання єврейської проблеми. Погроми докотилися і до Вінниччини. Так, у 1905 р. горіло містечко Бершадь. Євреї не мовчали – була жорстока бійка. Багато загинуло людей з обох сторін, спалені хати, лавки. Формування нового урядового курсу з єврейського питання розпочалося з утворення Губернських комісій у серпні 1881 р. та завершилося прийняттям в уряді на початку травня 1882 р. «Тимчасових Правил» про євреїв – законодавчого акта, на основі якого розвивалася вся наступна система правообмежень для євреїв. Необ’єктивність новостворених законів про євреїв призводила до правової репресивності відносно однієї сторони – єврейської, що відповідало духові «Тимчасових Правил». Особливістю такої репресивної політики було те, що законотворці, розуміючи всю недосконалість створеної «системи», були водночас упевнені в тому, що їхні дії спрямовані на захист інтересів корінних неєврейських етногруп, але насправді така політика соціального апартеїду євреїв була складовою тієї ідеологічної моделі, котру відстоювали консерватори в уряді. Погроми і безперервні антисемітські кампанії у пресі, посилення антиєврейської політики уряду та масові репресії у вигляді виселення,

крах ілюзій щодо можливого «мирного», поступового набуття рівних громадянських прав, еміграційна лихоманка – все це призвело до процесів стрімкої політизації широких верств єврейського населення.

Стосунки між українцями та євреями не були – та й навряд чи могли бути – дружніми. Протягом століть ці два народи існували у структурно антагоністичному (хоч і взаємозалежному) середовищі. Для єврея українець представляв відстале й забите село, а для українця єврей був утіленням чужого й експлуататорського міста, що дешево купувало у нього продукти, а свої товари продавало йому дорого. В культурному відношенні євреї та українці мали небагато спільного, а їхні релігії лише поглиблювали відмінності між ними. Не краще складалися стосунки між інтелігенцією цих двох народів. З точки зору національної орієнтації єврейська інтелігенція бачила лише дві можливості: або асимілюватися з панівною російською культурою, або намагатися розвинути свою самобутність. Ґрунтом, на якому розвивалися нові процеси в середовищі єврейства починаючи з 40-х рр. XIX ст., була Гаскала (Просвітництво). Розвиток та поширення ідей Гаскали в смузі осілості були, з-поміж іншого, й модернізаційні процеси у Російській імперії в другій половині XIX ст. Маскіли, або маскілім (просвітителі), сприймали політику модернізації Росії позитивно. Маскіли прагнули модернізації традиційної єврейської культури та побуту, тобто оновлення «старого єврейства», що замкнулося «в традиційному схоластичному колі», бажали зближення його як із європейською гуманістичною культурою, так і з «оточуючим населенням». «Російським Мендельсоном», пристрасним проповідником Гаскали став уродженець Волинської губернії І. Левінзон (1788-1860). Він був певною мірою унікальною людиною: з одного боку, у час, коли євреї виявляли цілковите незнання «вітчизняної мови» (тобто російської), розмовляв «чистою російською»; з другого – саме з нього, за твердженням С. Дубнова, ще у 20-х рр. XIX ст. в Російській імперії почалася світська література давньоєврейською мовою. Одним з перших маскілов Вінниччини був Нахум Гринбург – власник мануфактурної лавки у Бершаді. На початку XX ст. він створив сіоністську громаду в штетлі.

Сіоністи Бершаді збиралися в молитовному домі. Освічена молодь містечка разом з вчителями сіоністського напрямку відкрили школу для дівчаток, бібліотеку. У 1910 р. на громадські гроші побудували приміщення для талмуд-тори, де безкоштовно вчилися діти з бідних родин. Столицею Просвітництва стало молоде місто Одеса. Незважаючи на всі зміни економічного, політичного, мовного життя основою духовності, національної приналежності єврея залишалася релігія, синагога.

Первісне значення «синагога» (з грецької), як і «бейт-кнесет» (з івриту) – «дім зібрань». Українською мовою синагогу часто називали – «школа», що означало переклад з їдиш слова «шул» і відповідало латинському «Schola Judeorum» («єврейська школа»). Назва «бейт гамідраш» («дім навчання») також вказувала на специфіку призначення будівлі, де містився і молитовний зал. В українському середовищі вживали термін «божниця» (з польської «bożnica»), а серед євреїв – «бейт тфіла» (з івриту «дім молитви»). Хасиди називали свої молитовні будинки «клойз» (з їдишу «хатка»), а також будували малі молитовні – «штібл» (з їдишу «будиночок»). Іншу назву мали синагоги реформістів: їх називали «темпл» (з латини «храм») і співвідносили з древнім єврейським святилищем – Єрусалимським Храмом.Синагоги, молитовні будинки взагалі будувалися в районах компактного проживання євреїв (гетто). Прикладом такого району була вінницька «Єрусалимка». Під час свята суботи, як згадували люди похилого віку, єврейський район міста Вінниці по периметру перев'язували мотузкою, щоб ніхто чужий не зайшов. Єрусалимка створювалася за типовою для подільського містечка схемою: посередині – базар, навколо – крамниці й «заїзди» (так на Поділлі називали «постоялі двори»), далі – так звані «тильні будинки» – халупки, де мешкали ремісники, візники, дрібні торговці й різна містечкова голота. Масив ще в недалекому минулому (кінець XIX – перша половина XX ст.) являв собою скупчення різних дерев'яних, обмащених глиною будинків та будиночків, що збігали з пагорба до самого берега Південного Бугу. Отже, поблизу ринку виріс житловий масив, що простягнувся від сучасної вулиці архітектора Артинова вздовж вулиць Свердлова та Першотравневої до Кумбар. Старі люди казали, що в Вінниці була ще одна Єрусалимка. Так називали територію від вулиці Островського до кондитерської фабрики та від Бугу до сучасної вулиці 50-річчя Перемоги. Злидні, бруд, хвороби супроводжували все життя людей цього кварталу. У фондах ВОКМ є фотодокументи, які віддзеркалюють рівень життя населення єврейських кварталів. Перший архітектор Вінниці Артинов Г. Г. багато зробив для єврейського населення міста: водонапірна башта (вул. Козицького), хоральна синагога Лившица (вул. Соборна), синагога Райхера (вул. Червонохрестовська), приватні будинки (проспект Коцюбинського) тощо. Вінниця була типовим єврейським містечком Східного Поділля. Переглядаючи календар-довідник по м. Вінниця від 1911 р. знайомимося з реклами магазинів, лікарських, адвокатських установ, маленьких торговельних наметів, готелів, перших кінотеатрів, які належали євреям. Багату палітру релігійного життя віддзеркалюють предмети культового призначення (підсвічники, які використовували хаси-

ди відрізняються від підсвічників ортодоксальної церкви, це стосується і книг, одягу). Не в кожній синагозі було хоральне приміщення, орган. Світлини початку ХХ ст. та архівні документи свідчать про економічно-політичне становища євреїв, їх взаємозв'язки з іншими народами нашої поліетнічної області на початку ХХ ст. В цій історії були моменти взаємного розуміння, мирного існування, але були і часи повні горя, крові, згарищ рідних домівок.

Село Рай та райський парк у легендах та переказах

О.С. Гурська

У статті на основі спогадів, легенд, переказів та друкованих джерел подається розповідь про с. Рай Бережанського району Тернопільської області, а також його мешканців.

The article presents the story of the village Rai, Berezhansky district, Ternopil region and its inhabitants, based on memories, legends, narrations and printed sources.

***Ключові слова**: с. Рай, райський парк, м. Бережани, липова алея.*

***Keywords:** the village of Rai, Raisky Park, the town of Berejany, linden alley.*

Серед гарної і мальовничої південно-східної околиці міста Бережани розляглось село Рай, яке веде своє літочислення з XVII ст. З Раю до Бережан вела дорога липовою алеєю, де росли трьохсотрічні дерева. Та не завжди можна було усім мешканцям села там вільно прогулюватися та користуватися липовою алеєю. Був час, коли вона призначалася лише для використання власниками Райських дібров, і тільки вони та їх придворна обслуга, могли тудою проїздити. Тому на початку алеї стояла брама, яку відкривали лише для проїзду двірських екіпажів. Всі інші мешканці села проходили чи переїздили боковими польовими доріжками. Тільки із скасуванням панщини, припинилися ці панські привілеї, і з того часу всі люди вільно змогли користуватися алеєю [1, 665].

XVII століття добігало до свого кінця. Август II, ставши королем Польщі, намагався запровадити у своїх провінціях розкіш і витончений смак, який панував при дворі Людовика XIV. Польські пани старалися привести свої двори до вишуканого вигляду: меблювали маєтки, захоплювалися дорогими картинами, розписами, будували заміські будинки.

Місцеві багатії – граф Адам Синявський і його молода дружина велично прикрасили свій двір в Бережанах. Але ні картини, ні гобелени, ні скульптури не змогли приховати суворий вигляд фортеці. Тоді й виникла думка про побудову заміського мисливського палацу в Райському лісі.

Друга версія побудови палацу та про походження села (в т. ч. і його назви) походить від польської легенди «Після великої забави проходжувалась молода пара − Адам Синявський з нареченою Євою і обдумували, яку б назву дати цій місцевості. Вирішили, що у співвідношенні імен Адам і Єва, місцевість має отримати назву – Рай».

Назва була настільки вдалою, що прижилася навіки. І тепер від центральної частини Бережан менш ніж за годину можна пішки потрапити до своєрідного «Саду Едема», який, на жаль, так мало подібний до свого попередника XVII-XIX ст. Та це вже результат негативного людського впливу [5,14].

У західній частині села – розлогий парк з графською палатою і господарськими будівлями, а за ними – ліс.

У другій половині XVII ст. граф Адам Синявський будує в такій красивій місцевості заміський мисливський маєток (замок), який було оточено оборонним муром з вежами на кутах. Шляхта часто з'їжджалася сюди на полювання. Тоді й з'явилися перші поселення селян. Останній спадкоємець з роду Синявських, Адам-Микола, в травні 1707 р. приймав у Райському палаці російського царя Петра І. У той час магнат Синявський виступав у війні проти шведів і польського короля Станіслава Лещинського на боці польського правителя (Августа II) та його союзника – російського царя. Петро І навідався сюди проїздом до Жовкви для вироблення стратегічних планів боротьби проти шведів. За переказами, на маєток несподівано напали, щоб розправитися з російським царем. Гості змушені були тікати через підземний хід до Бережанського замку. Нині ніхто не може сказати, де був цей підземний тунель [2, 4].

Під час Північної війни в 1709 р., в результаті міжшляхетних зіткнень загони Адама Смігельського руйнують Райський комплекс. Але вже з другої половини XVIII ст. палац відбудовується, розбивається парк. Ініціатива відбудови нового палацу належить власниці навколишніх земель княгині Ельжбеті Любомирській – особі, яка вміло користувалася прихильністю австрійського імператора. Палац

втратив, за відсутністю потреби, своє оборонне значення. Це була споруда призначена виключно для відпочинку. Після смерті князя Станіслава Ельжбета Любомирська наказала відремонтувати Райський палац і переселилася туди зі своїми доньками Олександрою і Констанцією на постійне проживання. У відбудований Райський палац Ельжбета Любомирська перевозить чимало своїх цінностей з Бережанського замкового комплексу.

Після її смерті, в 1816 р., всі бережанські і райські маєтності перейшли в руки графа Олександра Потоцького, (внука Ельжбети Любомирської) який став першим власником бережанських земель з роду Потоцьких. Олександр, наказав розбити новий парк, а також перебудувати гарний палац, надаючи йому яскраво виражених пізньокласичних рис.

Рід Потоцьких – давній український рід, що ополячився і покинув свій релігійний обряд. Свідченням цього є те, що герб Потоцьких – трираменний, неповний православний хрест. Магнати Потоцькі були власниками маєтків по всій Правобережній Україні, а в кінці XVIII ст. їм належали 312 сіл і містечок.

Поєднавши свої багатства, Любомирські й Потоцькі стали однією з найбагатших родин Польщі, аж до 1934 року. Більшість свого часу вони проводили в Парижі, Варшаві, інших європейських столицях, а в свою резиденцію – Рай приїздили, як правило, влітку, бувало і зимою, аби полювати на дичину. У час приїзду родини Потоцьких до Раю, вхід до парку закривали, а після їхнього від'їзду вхід був вільний, але треба було відповідно поводитися, бо прислуга тих, хто поводив себе не належним чином проганяла.

Райський палац остаточно став своєрідним культурним центром регіону. Він був доповнений домовою капличкою, в якій переховувалася магнатська гетьманська хоругва. У капличці був і алебастровий вівтар (створений Леонардо Марконі у 1879 р.), де родина Потоцьких збиралась на ранішню і вечірню молитви. У більярдному залі палацу знаходилось 4 картини, які змальовували в'їзд Єжи Оссолінського до Риму. Місцевий краєзнавець 1930-х рр. Станіслав Вишневський стверджував у своєму путівнику, що в палаці за часів Потоцьких були картини Матейки і Рембрандта. Бібліотека палацу містила 3030 творів в 4032 томах, з них 544 брошури XVIII ст., 53 рукописи. Була тут і Острозька Біблія.

Граф Станіслав Потоцький був відомий як великий збирач книг і рукописів. У палаці знаходився і великий архів, який, окрім родинних документів, складався з актів по будівництву Бережан, починаючи з XVI ст. Вивершений палац був округлою галерейкою, яка знищена в роки Другої світової війни [3, 667; 4, 19].

З метою ознайомлення з великою бібліотекою, влітку 1894 р. палац у с. Рай відвідав Іван Франко. Графа Якуба Потоцького в цей час у палаці не було, він майже цілий рік жив за кордоном. Іван Франко оглянув усі зали, каталоги книг і вибирав лише ті, які його цікавили, а графський бібліотекар їх йому подавав [2, 40-42].

Під час відсутності останнього власника палацу графа Якуба Потоцького, який перебував тут лише короткочасними наїздами, справами в Раю керував «полномоцник» (повноважний представник) графа. Челядь і прислуга містилися в сусідньому будиночку.

Помер Якуб Потоцький 21 вересня 1934 р. і заповів поховати себе на території Райського парку, а сам палац віддати для лікування хворих на заразні хвороби. Поховали Якуба Потоцького в гробниці зі східної сторони палацу.

До 1939 р. в палаці містилася школа поліції. З приходом Червоної Армії і встановленням радянської влади палац відкрили для селян. Люди повиносили дорогі меблі, зірвали паркет. Згодом споруда була пристосована для потреб сирітського притулку. В 1944 р. будівля дуже постраждала, але була відреставрована. В цілому події Другої світової війни і післявоєнний час безпосередньо не вплинули на стан паркового комплексу та палацу зокрема. Перебудова в 1952 р. значно пошкодила стильові особливості будівлі.

З ініціативи Станіслава Потоцького на території парку було побудовано стайні для коней, де граф плекав породистих рисаків. До першої світової війни до Райського палацу належали 23 фільварки і 32 тисячі моргів лісу. Були орендарі по селах. Потоцькі мали добрих своїх спеціалістів – лісових інженерів, агрономів, правників. Двірську службу до Першої світової війни несли «козаки» − одягнені в козацькі баранкові шапки та високі чоботи. Волосся стригли як селяни. Їздили козаки завжди з двірськими панами. Коли помер Станіслав Потоцький козаки вели похоронний похід з Раю аж до гробниці в Бережанах, з палаючими смолоскипами в руках. Чому цю придворну службу називали козаками і звідки вони взялися – невідомо. Це можна було б вияснити із записів, які велися в той час у графському архіві, але доступу до нього не було. Деякі тодішні урядовці твердили, що козаки були привезені зі Східної України для служби й охорони, а можливо вони прибули до Раю після невдалої битви під Полтавою.

Під час Першої світової війни в Райському парку аж кишіло від австрійських військ. Тут вони приймали присягу австрійському цісарю Францу-Йосифу І. Але скоро прийшла російська армія. Солдати розбили двері в пивницю, де було багато пива, горілки, вина, лікерів, повпивалися і нищили все, що потрапило під руку.

Після руйнації, до якої призвели події Першої світової війни, вже на початку 1930-го року, палац і парк було відновлено. Навесні висадили сотні троянд та інших квітів. Якуб Потоцький – великий любитель рисаків, наказав відремонтувати за палатою стайні і там розводив коней, яких продавав як австрійській, так і російській царській кавалеріям. До роботи в старому парку залучили місцевих людей. За часів Потоцьких (XIX ст.) висаджено близько 130 видів дерев та кущів, були створені два штучні ставки, острів, який назвали «островом кохання» і водоспад, завезені античні скульптури [4, 70].

Райський парк займає площу 22 га на двох схилах, між якими протікає струмочок, що бере початок з центральної частини парку. На його території сьогодні проростають зразки екзотичної для наших земель флори. Тут багата колекція деревно-чагарникової рослинності з різних країн світу. Цікава колекція хвойних: сосна звичайна, Веймутова, чорна, кедр сибірський, смереки бальзамічна і каліфорнійська, модрина європейська, тюльпанові дерева, шість видів тополь, п'ять видів кленів, бук пірамідальний, європейський ясен плакучої форми, дуб черешковий.

У 1970-х роках розчистили ставки та озера, на місці, де знаходилось 40 джерел, утворили ще одне штучне озеро.

До збережених старих дерев висадили близько 50 видів нових деревних і чагарникових порід. Зустрічаються тут і дерева-старійшини: понад 700-літній дуб Богдана Хмельницького (за легендою український гетьман відпочивав поблизу нього під час походу на Львів 1648 р.), дуб «Богатир» (який пережив уже свій 400-літній ювілей).

У роки радянської влади в палаці містився дитячий будинок, а з 1980 р. по 1991 р. тут проживали вихованці дитсадка «Росинка». Влітку працював дитячий табір відпочинку. Тепер у палаці розташована благодійна організація «Брати милосердя», в якій лікуються і проживають діти з вадами здоров'я.

Райський парк – це комплексна пам'ятка культури і природи. Це – історичний сад, який відноситься до земель природно-заповідного фонду, регламентованого статтями Земельного Кодексу України.

Надання місцевості в 1970-х роках статусу пам'ятки садово-паркового мистецтва відкрило нові перспективні можливості для Раю.

Об'єкт має перспективу в туристично-рекреаційному використанні. Сьогодні маємо надію, що збережемо Райський палац, заснований в далекому XVII ст., відродимо парк і будемо милуватися неповторною красою: старими рідкісними деревами, джерелами, що б'ють із-під землі, наповнюючи дзвінкою водою озера.

Література

1. **Баран, О.** Село Рай / О. Баран // Бережанська земля : іст.-мемуар. зб. − Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1970. – Т. 1.

2. **Природа** Тернопільської області / за ред. проф. К. Геренчука. − Львів, 1979. – 167 с.

3. **Дієнгайм** Хотинський, Ф. Бережанський замок і вілла «Рай» у Галичині (Червоній Русі) // Бережанська земля : іст.-мемуар. зб. − Торонто ; Нью-Йорк ; Лондон ; Сідней ; Бережани ; Козова, 1998. – Т. 2.

4. **Чайковський, М.П.** Пам'ятки природи Тернопільщини : ілюстр. нарис / М.П. Чайковський. – Львів : Каменяр, 1977. – 80 с.

Маловідомі факти та події з історії с. Вівсяники

І.П. Гуменюк

У статті описується період 1920-х років, а саме події пов'язані з становленням радянської влади та створення колгоспних господарств на базі земельних фондів с. Вівсяники Козятинського району Вінницької області. Матеріал зібраний за допомогою свідчень очевидців, жителів та уродженців даного населеного пункту.

The article describes the period of 1920s, including events associated with emergence of Soviet government and establishment of collective farms on the basis of land funds of the village of Vivsyanyky, Koziatyn

district, Vinnytsia region. The material is a collection of eyewitness accounts, residents and natives of this inhabited locality.

Ключові слова: *свідчення очевидців, усна історія, згадки, події, село.*

Keywords: *eyewitness accounts, oral history, recollections, event, village.*

Як і всі населені пункти село Вівсяники, Козятинського району Вінницької області, має свою унікальну історію, що формувалася на протязі багатьох століть.

Багато довелось пережити жителям села, і в порівняно невеликий проміжок часу, а саме в 1920-х роках. Саме в цей період відбувалися кардинальні зміни в економічному та соціальному устрої села, у відносинах в середині самої громади. Виникали до тих пір невідомі слова, якими таврували односельчан та цілі селянські родини. Такими словами були «куркуль» та «ворог народу». Багато втратило село потужних селянських господарств та великих дружніх та працьовитих родин, які були розкуркулені, доведені до відчаю, вислані та просто знищені фізично.

Саме ці події докорінно змінили світобачення селянських родин, які змогли пережити ті страхітливі роки, не зламатися, а вижити і зберегти неоцінену історичну пам'ять.

В кожній родині зберігаються усні свідчення очевидців, та переповідання тих подій від старшого покоління, сусідів, близьких та знайомих.

Зрозуміло, що під час таких буремних подій важко було вести якісь офіційні документи та послідовні хронічки, важко і вберегти матеріали та документи, які все ж були в тогочасних органах влади та невеличких сімейних архівах селянських родин.

І тому неоціненим джерелом є усна історія, а саме свідчення очевидців, які, хоч і під впливом свого особистого світобачення та проблематики даної події, запам'ятовували, а згодом і переповідали небайдужим та цікавим маловідомі факти, свідками яких вони ставали.

В 1917 році селяни сприйняли події революції з великим захватом і почали знищувати все ненависне, хоча і не завжди думаючи наскільки велику шкоду чинять.

Маєток, в котрому проживала панська родина, був повність розгромлений та спалений. Пожежею була знищена чудова бібліотека та інші речі, нажаль лише деякі селяни розбирали книги для себе (і напевно лише ті, що курили). Багато речей з панського маєтку розбиралося селянами, а дійсно унікальні, дорогі та цінні речі, які не вживалися в інтер'єр тодішньої селянської хати просто знищувалися і інколи навіть доволі чудернацьким способом.

Наприклад, досить велике дзеркало було винесено з маєтку, проте напевне нікому не було потрібно і тоді був приведений бичок, навпроти якого розташували накрите мішковиною дзеркало, і коли дзеркало розкрили бичок, побачивши своє відображення, розбив дзеркало своїми рогами [7].

Слід зазначити, що даний маєток був розташований на теперішній вулиці Марихіна, на куткові, що має назву Пеньківка [7].

Багато років по дому селяни згадували, що не просто великі, а велетенські картини з панського маєтку зустрічалися на стінах колгоспних споруд, просто вони не поміщалися в жодне житло і іншого застосування творам живопису не було знайдено.

Події національно-визвольних змагань на теренах України розкололи український народ на багато частин, які підтримували різні сили, докотились і до села Вівсяники і життя людей погіршувалось з кожним днем.

Під час революційних подій в селі утворився повстанський осередок, невеличкий, але мобільний та досить організований, члени якого були об'єднані ідеєю самостійності України. Повстанці переховувались невеликими групами в довколишніх лісах та заростях густими чагарниками балках. А посеред ночі зухвало нападали на своїх кривдників, спорожняли громадські комори, завдавали іншої шкоди. Вже тоді ходили по всій окрузі легенди про родину Кочубейників. Один з її членів – Семен і очолював повстанський загін [1, с. 3].

Для передачі інформації, не рідко, використовували жінок і дітей. Роль зв'язкової не довгий час виконувала сестра Семена Кочубуйника Гапка. Вона носила паперові повідомлення, котрі прикріплювала до денця глечика з молоком. Якщо її спиняли, вона говорила, що несе родичам молоко. Проте її було вирахувано та спіймано, але з огляду на те, що вона була ще зовсім маленькою дитиною дошкільного віку їй не завдали шкоди, лише трохи покарали, як дитину та відпустили додому. Після того, вона більше не виконувала ролі зв'язкової [3].

Слід зазначити, що більшість активістів загону походили з навколишніх сіл, а саме з Мончина та Сопина. Прихильників повстанців в Вівсяниках було не дуже багато [7], але цей факт, на жаль, не зміг вплинути на подальші події, що стрімко розвивались в селі.

Для того, щоб навести порядок в околицях, було послано кінний загін. Колона військ почала в'їздити у село Вівсяники по дорозі через територію (куток), що зараз носить назву Замістя. Заграв марш і чоловіки на конях з смолоскипами та підпаленим ганчір'ям почали підпалювати всі хати, що знаходились біля дороги. Так було спалено більшу частину хат даного кутка, котрі знаходились біля дороги [8]. Відомо, що з початку вояки хотіли розстріляти всіх чоловіків в селі, проте ця ідея не сподобалася більшості членам карального загону.

Звичайно місцеві жителі боролися за свої домівки, жінки та дівчата накривали підпалену солому мокрими ряднами, але якщо це помічали чоловіки з смолоскипами, то поверталися і підпалювали знову (саме таким чином намагалася врятувати свою хату Лавренюк Марина Юхимівна з невісткою Оленою, проте побачивши чоловіка на коні з смолоскипом, що різко почав повертатися вони миттю сховалися в погребі). Деякі члени карального загону жаліли місцевих жителів, зокрема чоловіків, котрим дозволяли швидко ховатися в осоку та комиші. Каральники сидячи в сідлі та тримаючи шаблю в розмахові, не рубали селян, а чекали поки ті сховаються [6].

Проте гуманними були не всі і шаблі не раз розтинали майже навпіл бідних селян, що боронили своє майно або ж траплялися на шляху слідування загону.

Варто зазначити, що свідчення, щодо даної події є різні. Деякі місцеві жителі переповідають цю подію по іншому. Справа в тому, що дорога по якій йшла кіннота виходила в центр села, де розташовувалось 64 селянських господарства, саме навколо даної дороги і трохи далі були спалені дані 64 хати селян. А на куткові, що називався Замістям було спалено лише декілька крайніх хат, що розташовувались неподалік центральної вулиці [5]. Перед початком підпалів всіх чоловіків було зігнано в велику глиняну яму, з якої селяни копали глину, а навпроти на пагорбі було поставлено кулемет. Спершу військові хотіли всіх розстріляти, проте на щастя обмежилися лише підпалами [5].

Також жертвами військових стала сім'я єврея Хуни, що тримав в селі корчму та жив біля дороги в яру, по котрій починала слідувати кіннота (зараз даний яр називається Хунським). Відомо лише, що сім'я була вирізана, а сам єврей пропав, можливо теж був убитий, а хто саме був винуватцем їхньої смерті достеменно не відомо [5].

З самих перших днів життя селян починало змінюватись, наприклад до вищезгаданих подій на куткові, котрий називається Замістя, селяни розселювалися та будували свої садиби. Останнім там почав будуватись селянин, що розбудував досить великий будинок з високими стінами, із саману (земля перемішена з соломою), проте після початку змін, як в державі так і на селі він покинув будівництво і недобудована хата зруйнувалась [7].

Саме з цього часу починалися кардинальні зміни в житті та господарстві селянських родин.

Націоналізовану землю приплюсовували до селянської і ділили на все населення села. В залежності від складу сім'ї по кількості «ротів» наділяли землею кожний селянський двір. На одного їдця виходило по 1,2-1,5 гектарів. Проте проблема поставала у обробітку цих земельних наділів, тому що поголів'я коней зменшилась вдвічі, а в деяких селянських господарствах не було ніякого тягла. Тому бідні сім'ї власноруч обробляли землю, використовуючи працю дітей. В більшості землю перекопували простими лопатами [3].

На базі земельних фондів села було створено, в другій половині 1920-х років, два колгоспи: імені Фрунзе та імені Кірова. Колгосп імені Фрунзе мав в користуванні 1311,87 гектарів, а колгосп імені Кірова – 1004,70 гектарів орної землі [2, арк. 76].

Для господарювання на цих землях весь реманент та велику рогату худобу колективізовували, натомість обіцяючи, що молочні продукти та м'ясні продукти і речі широкого вжитку повинні були невдовзі з'явитися в новоствореному магазині (в сільській «кооперації»).

Тих, хто відмовлявся виконувати наказ чекало покарання, найчастіше господарів з «непокірних» господарств садили за грати, або ж в «холодну» в селі, і вони сиділи там, аж поки не погоджувалися передати своє майно в колгоспне користування [4]. Дані прояви були досить частими в селі, проте вони аж ніяк не вплинули на формування двох колгоспних господарств.

Перш за все було кооперовано весь господарський реманент, а саме: плуги та борони, дрібний господарський реманент (граблі, сапи, вила, катки), забирали навіть батоги [3]. Проте, відомі випадки, коли господарі ухилялися від цілковитої реквізиції господарського реманенту і хоча б щось залишали, наприклад того самого батога [3]. Більшість землеробських знарядь праці були виготовлені з дерева, як з найпоширенішого матеріалу, котрий можна було дістати без великих труднощів, і звичайно при неправильних умовах зберіганнях він починав масово псуватись і його доводилось виготовляти заново або ж ремонтувати.

Звичайно таке поводження новоствореної і ще молодої влади не подобалось великій частині населення українських сіл. І село Вівсяники не стало винятком, навпаки в селі точилася справжня боротьба між прихильниками новоствореної влади та селянами пройнятими ідеєю незалежності України, проте, нестабільність, як в державі, так і в середовищі селянської громади, ставала джерелом розквіту справжніх бандитських угруповань та банд, які не переслідували жодних політичних мотивів, а просто грабували та вбивали селян і саме через це воно називалось в народі «бандитським».

Навіть в кінці 1920-х років в селі часто відбувалися заворушення і вбивства комуністів та комсомольців. Відомим в селі комуністом, в той час, був чоловік на прізвище Марченко, що досить вправно володів шаблею і тому був великою загрозою для повстанців та невдоволених. Проте одного разу він втомлений спав в клуні разом зі своїм товаришем. Цим скористались повстанці, вони прийшли до нього додому і хоча його дружина зустріла їх голосно говорячи, він вчасно не прокинувся. Його, разом з товаришем, зв'язали та вивели в поле де розстріляли [3].

Інший випадок відбувся в 1929 році, приблизно на весні або ж в літку. Один з кутків, в даному селі називався Капкас і саме там жили комсомольці та деякі бідні родини, що першими вступили в колгоспні господарства. Повстанці скористались спекотною погодою та підпалили хату де жили комсомольці. Пожежа наробила великого переполоху на куткові. Люди бігли до своїх осель та починали мочити солом'яні стріхи водою і накривати стріхи мокрою мішковиною, а деякі діти, що були в той час самі вдома, втікали до сусідів в котрих хата була накрита черепицею і мала менше шансів загорітися. Така хата була у баби Дирчихи [3].

Слід зазначити, що на той час село було забудовано досить щільно і саме пожежі становили небезпеку для селянських осель. Хати, що були накриті солом'яними снопами вмить загоралися, і одна така оселя могла стати причиною великих займань. Прикладом такої небезпеки є той факт, що пожежу в хаті комсомольців було видно селянам, котрі проживали за шість і більше хат. Діти, з родини Порхунів, теж стали свідками даної пожежі, хоч і проживали за п'ять хат, від підпаленого двору, після дворів селянина Захара, селянки Мотрі, господарів Шкейди, Міхалка та господарства селянки Польки [3].

Після вищезгаданого випадку, люди, що жили на Капкасі або ж неподалік були вимушені почергово нести охорону зі зброєю в руках, тому що вразі наступного підпалу могли постраждати їхні оселі. Також вони були налякані записками, котрі час від часу підкидали до їхнього кутка. В записках були написані різноманітні погрози [3].

Проте ці події не припиняли масового висилання та розкуркулення, що поширювались по селі в кінці 1920-х років та на протязі 1930-х років. Висилалися господарі, що мали невеличку хату, котра була накрита бляхою або ж з гарною клунею, чи якщо володіли вітряками та іншими спорудами. Наприклад було розкуркулено сім'ю Пастушенків, що мала гарну клуню та вітряк. Ніхто навіть не намагався встановити яким чином сім'я надбала собі такі статки, ніхто не непокоївся долею розкуркулених людей і відібраним майном, котре люди заробляли важкою працею. Сім'я Пастушенків отримала несподіваний спадок від далеких, бездітних родичів дружини Пастушенка Харитона Антоновича, що проживали в Сопині. Працівники банківської установи розшукали спадкоємців та запропонували їм гроші або ж зерно, сім'я Пастушенків обрала двісті з лишнім пудів зерна, котре вони продали і на виручені кошти разом з односельчанином Никифором побудували вітряк. Новостворена влада відібрала вітряк та вислала з села селянина Никифора, сам же Харитон Антонович, лише завдяки випадковості, залишився жити в селі розкуркулений [7].

Досить поширеними були випадки ліквідації майна, що належало розкуркуленому селянину. Ще й досі старожили згадують, як приходили уповноважені та розвалювали глиняні хати заможних селян, шукаючи приховані продукти харчування [7].

Деякі селянські родини складалися з десяти та більше членів сім'ї і мали відповідні хороші умови проживання та заможні господарства (все це селяни заробляли десятками років важкою непосильною працею). В оповідях та згадках відомий випадок, коли до однієї з таких більш-менш заможних родин, яка складалася з чоловіка, дружини та дев'яти кремезних і дужих синів прийшли уповноважені від нової влади. Саме був Святий вечір і родина сиділа за столом та вечеряла. Уповноважені вигнали всіх з хати та почали розбирати солом'яний верх, потім довбати загостреними залізними палицями глиняні стіни. Розібравши більшу половину хати «уповноважені» потомилися та розійшлися. На щастя піч залишилась вцілілою і господиня двору почала гріти в ній воду, а чоловік з синами збирати роздовбану глину, мочити водою та «ліпити» невеличке приміщення, яке мало стати прилистком для чисельної селянської родини.

Доволі часто «уповноважені» ходили по селі та впиваючись своєю, майже, не обмеженою владою вирішували якого селянина примусово забирати для важких робіт по будівництву тодішніх гігантів

промисловості та інших об'єктів, які були розкидані по всіх неосяжних просторах молодої радянської країни. Коли селянки бачили, що по вулиці йде саме такий «уповноважений», вони наказували своїм малим дітям не відходити від батька і триматися за нього будь-якими способами. Відомі випадки, коли не дивлячись на сварку та лаяння «уповноваженого» та погрози зброєю дитина не полишала батька і селянин залишався в селі.

Погане матеріальне та життєве становище селян сприяло і розвиткові бандитизму, що супроводжувався погрозами, вбивствами та привселюдними стратами. Відомий випадок, коли господарям підкидали записки з різного роду погрозами, наприклад господар одного із дворів Пилипок Ларіон мав дуже гарну пару коней, котрих оберігав та сторожив. Банда, що зацікавилась кіньми не могла їх вкрасти непомітно, а викликати непотрібний переполох не хотіла, сам же господар продавати їх відмовлявся і тому була підкинута записка, в якій вимагалося, щоб Ларіон продав свої коні на ярмарку, або ж його буде вбито, а коні вкрадено. Господар був вимушений вчинити так і вже на наступний день після продажу коней, на ярмаркові, він дізнався, що його коні були куплені відразу після того, як він їх продав своїм односельчанами, тобто за ним та кіньми постійно стежили. Він був вимушений купити собі, за вторговані гроші, пару простих та досить кволих коней [7].

Відомо, що деякі банди очолювали жінки. Їх називали «вовчицями». Були злодії, які спеціалізувалися на викраденні птиці з сідел (використовуючи при цьому вила та темну пору доби), їх в народі називали «куролапниками». Не рідко події розгортались дуже трагічно. Деякі селянські господарства оберігали своє майно тим, що просто жили з коровою в хаті, проте відомо, що були випадки, коли злодії вибивали отвір в глиняній стіні хати (наприклад в сиру погоду, коли стіни були вогкі та м'які) і вбивши всю родину сокирами забирали худобу та майно.

Такий стан речей не задовольняв селян і періодично відбувалися облави на злодіїв, котрих карали привселюдно. В центрі села ставили лавки, а на лавки клали зв'язаних злодіїв, котрих били палицями по всьому тілу. Інколи доходило до того, що оскаженілі від звірств бандитів люди били палицями з такою силою, що з черепів лежачих людей, на всі сторони, розлітався мозок та кров, також злочинців розстрілювали. Наприклад був розстріляний Харитон (він зв'язався з бандами із сіл Мончин та Левківка), брат селянина Панаса, що проживав в селі [6].

В новостворених колгоспах, не вдавалося організувати ефективне господарювання, на початкових етапах їх створення. Коні та велика рогата худоба здихали від голоду, реманент псувався взимку, від снігу та морозу. До кінця 1920-х років колгоспи розвалилися, і місцеве населення порозбирало все, що було можливо. Господарі, разом з своїми сім'ями, наввипередки, розбирали реманент та велику рогату худобу. Навіть малі діти бігали та ловили курей та іншу птицю, яка їм сподобалась [3].

Господарство діяти в нормальному ритмі не могли і через посухи, що були досить частими в селі в кінці 1920-х на початку 1930-х років. Саме в кінці 1920-х років була велика посуха. Влітку на деревах скручувалось, засихало та обпадало листя, а до сільського ставу приганяли череди великої рогатої худоби з сусідніх сіл Коритуватої та Муховатої [7].

Для того, щоб підтримувати водні запаси (ставки) в нормальному стані, на колгоспників накладалося забов'язання чистити ставок. На початку 1930-х років ставок був спущений та залишений в такому стані на зиму, для того, щоб вимерзло коріння водних рослин. А на весні селяни починали чистити ставок, а саме люди ділилися на бригади, в яких були свої ділянки роботи. Чоловіки стояли один коло одного і кидали накопане одне одному. Потім викопаний гумус вантажився на підводи та вивозився на колгоспні поля, для яких був гарним добривом. Після такої довгої та прискіпливої чистки ставок, довгий час, не заростав та слугував для колгоспного господарства водним ресурсом [7].

Список джерел та використаної літератури

1. **Гуменюк, І.** З історії села Вівсяники Козятинського району / І. Гуменюк // Пульсуючі джерела. – 2008. – 12 листоп.

2. **Державний** архів Вінницької області – Ф.Р. 2355, оп. 2, спр. 13.

3. **Запис** автора від Гуменюк Надії Сергіївни, 1925 р. н., жительки с. Вівсяники.

4. **Запис** автора від Гуменюка Петра Павловича, 1956 р.н., жителя м. Козятин.

5. **Запис** автора від Кочубейника Миколи Дмитровича, 1947 р. н., жителя с. Вівсяники.

6. **Запис** автора від Лавренюк Марії Савівни, 1923 р. н., жительки с. Вівсяники.

7. **Запис** автора від Пастушенко Домки Харитонівни, 1925 р. н., жительки с. Вівсяники.

8. **Запис** автора від Рондюка Степана Захаровича, 1926 р. н., жителя с. Вівсяники.

Село Тиманівка в роки фашистської окупації
(за спогадами очевидців)

Н.К. Білоус

У статті на основі свідчень та спогадів очевидців подано розповідь про події Великої Вітчизняної війни, зокрема окупації с. Тиманівка Тульчинського району, а також викладено різні підходи до проведення і запису інтерв'ю.

The article presents the story about events of WW II, including occupation of the village of Tymanivka, Tulchynsky district, based on eyewitness accounts and memories of witnesses, outlining various approaches to conducting and recording interviews.

Ключові слова: *с. Тиманівка, усна історія, Велика Вітчизняна війна, окупація, спогади, свідчення очевидців, інтерв'ю.*

Keywords: *the village of Tymanivka, oral history, World War II, occupation, memoirs, eyewitness accounts, interviews.*

Відшуміли бої Великої Вітчизняної війни, з лиця землі стираються окопи, виросло нове покоління та щемить серце в очевидців, бо як живі проходять перед очима картини минулого – окупація в селі Тиманівка. Сімдесят років пройшло з того дня, коли село було визволено від окупантів і сімдесят років минуло від загибелі командира партизанського загону, який діяв у селі, Якова Семеновича Кокошка, підступно вбитого кулею зрадника.

Багатий історичний матеріал оповідає, відтворює, фіксує записаний в історії про Велику Вітчизняну війну та скільки ще ніким не записаних спогадів, згадок очевидців тих буремних літ, а скільки вже і не запишеш, не почуєш…

Багато пишуть про роки війни, але інформація в письмових джерелах, як правило, не є вичерпною і зводиться до коротких історичних відомостей або ж довідок про цей період. Така ситуація потребує звернення до усних джерел.

Отже з метою відтворити той час, коли селяни були в окупації, спогади очевидців вирушила я до осель тиманівчан. І оживає та історія, яку не прочитаєш у книгах, бо учасники тих подій ось, перед тобою, розповідають і хвилюються, навіть плачуть, бо знову бачать себе тими беззахисними дітьми. У спілкуванні гостріше відчувається сама проблема дослідження. У розмові з такими респондентами іноді банальні на перший погляд речі набувають нового значення.

В електронних джерелах я знайшла матеріал, який дуже допоміг мені записувати спогади. Я дізналась, що суб'єктивність оповідача говорить нам не тільки про те, що люди робили, а й про те, що вони хотіли зробити, що вони – як вони тоді думали – робили, й про те, що вони зараз думають про своє минуле й свої дії. А сюжет, послідовність, за якими оповідач вибудовує матеріал своєї розповіді, робить усне джерело унікальним. Що цікаво, що жвавість особистого сприйняття є головною ознакою усних джерел, обумовлює їх обмеженість. Дослідник має бути обережним, щоб не потрапити в полон категорій мислення, тих з ким спілкується.

Ідемо далі. Правдивість – неправдивість усноісторичних джерел. Для дослідника важлива не стільки відповідність усноісторичних джерел реальним фактам, скільки відхилення від них. У цих відхиленнях проявляються людські бажання, символи, уявлення. Я дізналась, що тому і не існує «неправдивих» усних джерел.

Особливість усних джерел в тому, що ті свідчення, які після перевірки будуть визнані невідповідними реальним фактам, потребують історичного пояснення. «Помилки» оповідача іноді дають для розуміння минулого не менше, ніж фактично достовірні розповіді.

Отже, склала я перелік односельчан, очевидців тих подій, до всіх прийшла, порозмовляла і вирішила при записуванні спогадів на відео використати метод інтерв'ю. Цей метод найліпше підходить, бо ось перед тобою сидить свідок тих подій і розповідає, переживаючи заново ті епізоди зі свого життя.

Стаючи на чати усної історії я дізналась, що усна історія від самого зародження послуговувалась теоретичними і методологічними напрацюваннями багатьох дисциплін: соціології, антропології, лінгвістики, фольклористики та ін.

Є багато різноманітних підходів до запису інтерв'ю: наративне (вільне) (narrative – оповідь, розповідь) інтерв'ю; напівструктуроване – складається з тематичних блоків і містить перелік обов'язкових аспектів; біографічне – для нього характерна послідовність життєвих циклів; лейтмотивне – орієнто-

ване на вивчення одного й того самого аспекту життєдіяльності особистості; фокусоване інтерв'ю на одній життєвій ситуації; діалогове інтерв'ю, або вільна бесіда. Я вибрала наративне – вільне інтерв'ю, яке має вигляд розповіді про своє життя без втручання інтерв'юера, котрий задає лише загальну спрямованість оповіді, що описується.

Під час вільного викладу в пам'яті оповідача асоціативно випливають у першу чергу ті епізоди й моменти, котрі мають найбільшу суб'єктивну цінність, що дає змогу виявити смисловотворчі моменти конструювання його біографічної оповіді.

Адже майже всі односельчани ділились спогадам вільно і невимушено, що особливо важливо. Незабутні відчуття, які переповнюють твою душу, коли слухаєш ці оповіді про високий психологічний стан респондентів і приходить усвідомлення тих моральних цінностей і життєвих орієнтирів, що були притаманні представникам минулих поколінь.

Своїми спогадами ділиться Матіяш Костянтин Степанович, 1939 року народження.

– Коли розпочалась Велика Вітчизняна війна через місяць в село з боєм увійшли німці і пройшли далі, не зупиняючись. А неділі через дві село окупували румуни. Їхня жандармерія була в сусідньому селі Кирнасівка. В навколишніх селах була невелика кількість жандармів, які вводили нові порядки: людей гнали на роботу збирати урожай, знущались, били гарапниками, топтали кіньми. А ще по селі нишпорили – забирали свиней, різну птицю, рилися в скринях – забирали одяг, килими, домоткане полотно, прикраси, патефони тощо. Також з кожного двору повинні бути сплетеними по дві пари шкарпеток для окупантів.

Пройшли роки, але спогади дитинства повертають назад… Пам'ятаю, як через село відступали румунські війська…Одного разу серед ночі нас розбудив стукіт у ворота, потім ворота з гуркотом впали і все стихло… Батько через вікно побачив, що на подвір'я заїхала підвода з халабудою…У нас гості… Чекаємо, але до хати ніхто не заходив…Ми знову заснули…А вранці вийшовши на двір побачили, що серед подвір'я стоїть великий віз з халабудою, розпряжені воли з великими рогами на оборі, під сараєм жують старе кукурудзиння, а під возом на землі сплять солдати. Прокинувшись, позаходили до хати.

Побачивши ікони, поскидали шапки, перехрестилися і посідали на лавку. А я те все спостерігав з печі. Мати запросила помахом руки на сніданок. На столі у великій полив'яній мисці парувала картопля, лежав віночок цибулі, квашені огірки.

Солдати мовчки поїли, перехрестились на образи і вийшли. Кожен займався своєю справою, а один солдат взяв губну гармошку і почав грати й співати.

Пісня запам'яталась на все життя:

Антонеску дав приказ:

Всіх румунів на Кавказ,

А румин не дурной –

На каруцу и домой…

Каруцами румуни називали великі вози з халабудами. Солдат, який співав, був родом з Прикарпаття і добре знав українську. Погомонівши з батьком солдати поїхали. На пам'ять залишили дві баранячі шапки.

А десь через днів два-три прийшли наші…

То була весна, березень місяць, болото було таке, що неможна ноги витягнути.

Хтось крикнув: «Наші ідуть!» Я – на ворота, стою, бачу по вулиці ідуть солдати. Всі в болоті, в попідтиканих шинелях, з гвинтівками.

Я їх запитую: «Ви наші?» «Наші, наші синку», – відповіли мені.

Ще запам'яталося як йшла колона посеред вулиці. Коні тягнули маленькі гармати, які раз у раз грузнули. І тоді солдати витягали з болота і гармати, і коней… А ще по боках колони їхали на конях командири…Старші хлопці казали, що на рейсах стоїть паровоз з вагонами, в яких були військові штаби. А трішки згодом військово-польовий військкомат став забирати хлопців, що за війну підросли і чоловіків до 50 років. Забрали й батька, він попав в трофейно-похоронну команду. Попав під Яси, де зустрів багатьох односельчан. Вони були одягнені в одні шинелі поверх білизни, без зброї. Вже потім ми дізналися, що їх погнали на кулемети, дзоти тому, що у них була одна провина – ці люди жили на окупованій території…

Про життя в селі Тиманівка під час окупації мені розповіли Вовк Лідія Василівна, Адамова Євгенія Василівна, Стратій Катерина Григорівна, Пундик Олена Ферізонівна, Дзизиль Ксенія Іванівна, Настичена Олена Митрофанівна, Москалюк Марфа Андронівна.

І ось ми стали учасниками тих подій. Нелегко було вести інтерв'ю. Приходилось часто зупиняти-

ся, щоб дати можливість людям заспокоїтися, зібратися з думками. Але мої зусилля не пропали марно, бо правдива картина життя під час окупації розширила уяву про ті страшні часи.

У той час виживати треба було, незважаючи на такі обставини. Сиділи в погребах по кілька сімей, бо не у всіх вони й були, а були звичайні глибокі ями, куди зсипали овочі. Настало інше життя, треба було відбудовувати село, відновлювати колгоспи. В село нарешті почала приходити пошта…Невдовзі в село в один день прийшло сорок п'ять похоронок – такі невеличкі клаптики цигаркового паперу, на яких був надрукований стандартний текст та прізвища написані від руки, все село плакало і тужило… Адже не збулась надія на те, що рідні повернуться, хоч в кінці війни…

Усна історія – живий благодатний матеріал для вивчення минулого нашого народу. Усна історія – це історія, побудована на свідченнях та спогадах очевидців. Вона наповнює життям історію як таку і розширює її масштаб. Вона дозволяє знайти героїв не лише серед вождів, але й серед безвісної більшості народу. Усна історія змінює перспективу історичного бачення – речі, які здавалися маловартісними виходять на перший план, що сприяє олюдненню історії і будь-яке історичне знання зрештою залежить від його соціальних цілей.

Ціль моїх досліджень – це збереження, по крихточці зібраного такого цінного матеріалу. В усній історії переважає фактор суб'єктивності джерела, який завжди вважався чи не основною перепоною для об'єктивних висновків. перетворити з недоліку на перевагу, показати суб'єктивний, особовий вимір історичних процесів, побачити не лише людину в історії, але й історію в людині. І це веде до демократизації історії. Дозволяє рятувати джерела, які не відкладаються в архівах, а втрачаються з кожною хвилиною назавжди з відходом у потойбічний світ очевидців тих чи інших подій.

На мій погляд, займатися усноісторичними дослідженнями може кожен.

Я продовжуватиму вивчати історію нашого краю з уст свідків тих часів, яких багато вже, на жаль, немає… Адже усна історія постає тим крихким містком, який поєднує фізичну реальність того, що відбулось із сьогоденням.

Література

Пастушенко, Т. Метод усної історії та усноісторичні дослідження в Україні // Історія України. – 2010. – № 17-18 (657-658). – С. 10-14 ; Електрон. версія. – Режим доступу: http://klio-mukolaiv.at.ua/prochutatu/usna_istorija.pdf (дата звернення : 28.09.2014), вільний. – назва з екрана.

Історичне краєзнавство : напрями та методи історико-краєзн. досліджень : курс лекцій / В.Є. Голубко, А.В. Середяк, Р.Я. Генега та ін. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2011. – Ч. ІІ. – 304 с. – Електрон. версія вид. – Режим доступу: http://clio.lnu.edu.ua/Navcalna_robota_na_kafedri_istoricnogo_kraeznavstva_files/%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D0%A7.2.PDF (дата звернення: 08.10.14), вільний. – Назва з екрана.

Величко, Т. Практикум «Усна історія» – чому вона важлива і як проводити інтерв'ю» [Електронний ресурс] / Т. Величко // Український центр вивчення історії Голокосту : веб-сайт. – Режим доступу: http://www.holocaust.kiev.ua/news/T_velichko.pdf (дата звернення: 08.10.14), вільний. – Назва з екрана.

Історія села Кірово, його мешканців за спогадами очевидців

Л.П. Нікіфоренко, Т.М. Волос

Ці люди були для нас, євреїв, променем світла
в суцільній темряві, повертали віру в людей
створену за подобою Божою.
Пам'ять про них повсякчас залишиться
у серці та історії єврейського народу.
Д-Р Іцхак Арад, Яд-Вашем.

У статті на основі історичних документів, спогадів очевидців подано історію с. Кірово Немирівського району, зокрема в роки фашистської окупації.

The article deals with the story of the village of Kirovo, Nemyrivsky district, based on historical documents and memoirs of witnesses, including the Nazi occupation.

Ключові слова: *с. Кірово, Велика Вітчизняна війна, історія подій, окупація, переховування євреїв, спогади, свідчення, респонденти, інтерв'ю, Стіна пошани в Алеї праведників Яд-Вашем у Єрусалимі.*

Keywords: *the village of Kirovo, WW II, history of events, occupation, harboring of Jews, memories, testimonies, respondents, interview, the Wall of Honor in the Garden of the Righteous at Yad Vashem in Jerusalem.*

Війна… І в людській пам'яті постають жахливі картини руйнувань і смертей.

Смерть косила людей, не зважаючи на вік, стать, стан здоров'я, національність. Смерть в особі гітлерівців, з особливою ретельністю вибирала євреїв. Їх знищували сотнями тисяч, знищували сім'ями, не жаліючи ні старих, ні малих. Здається, порятунку чекати нізвідки: був оголошений наказ гітлерівців про розстріл родин, які переховували євреїв. Але людська доброта, чуйність, милосердя, та жертовність українців брали верх над страхом смерті вони ризикуючи своїм життям і життям всієї родини, переховували єврейські сім'ї.

Час спливає, відходять останні свідки тих подій і виникає потреба у збереженні історичної пам'яті, встановленні історичної справедливості, яку потрібно передати наступним поколінням.

Досліджуючи матеріали «Історія села Кірово» (про Велику Вітчизняну війну), ми бібліотекарі, звернули увагу на розповіді наших односельчан (зокрема вчительки української мови та л-ри Вівтоненко Т.М.) про те, що в роки війни 1941-1945 р. сім'я Леонтія Андрійовича та Ольги Миколаївни Сировенко переховувала на власному горищі єврейські сім'ї.

Збираючи матеріал формою індивідуального опитування та відеоінтерв'ю намагалися дослідити подвиг пересічних людей, нашим завданням було зуміти скористатися знаннями, що є в пам'яті нашої односельчанки Сировенко Ольги Миколаївни: *«Дуже рада діточки шо ви до мене прийшли, время було тяжке. Всі думали шо це ми з Льоньою покійним переховували євреїв, а це були наші тато Андрій і моя свекруха Варвара, я тут невістка. Але всьо розказував покійний Льоня, це мій чоловік, а їх син, казав шо ховалися і в хліві і на горіщі, німці часто приходили все нишпорили, а вони сиділи тихо з маленькими дітками. Льоня весь час носив їм їсти, тато з мамою посилали, були дуже добрі люди православні вєруюші. Царство їм небесне тепер таких людей нема».*

Сировенко Андрій Самійлович народився 1883 році в с. Кірово Немирівського району Вінницької області. Родина була глибоко віруючою, і Андрій Самійлович з раннього дитинства засвоїв головну християнську заповідь: «Возлюби ближнього, як самого себе».

Сировенко (Остапенко) Варвара Мефодіївна народилася в 1890 році у с. Кірово. Родина була освічена (рідний брат був волосним писарем у с. Рубань).

Їхні долі з'єдналися в 1913 році. Нелегким було життя. Доля послала аж 9 дітей, але лише 4 вижило.

Варвара Мефодіївна була, як зараз кажуть домогосподаркою: поралась у городі, доглядала корову, коня та іншу живність, давала лад у хаті.

Андрій Самійлович до війни працював на керосиновому складі – перекачував керосин із залізничних цистерн на складські. Склад був розташований навпроти залізничного вокзалу через колію. (На тому місці зараз збудовано двохповерховий житловий будинок та інші господарські споруди).

Начальником керосинового складу був Рахман Наум Мойсейович (приблизно 1912 року народження). Саме він із сім'єю переховувався у Сировенка А.С. під час війни. Коли у них переховувались євреї, з батьками жило троє дітей: Антоніна, Степан, Леонтій. Григорій на той час був уже жонатим і жив окремо. Але допомагав батькам у благородній справі – рятуванні людей, декілька разів біженці змушені були на деякий час покидати свою схованку і переходити до інших людей, в тому числі і до Григорія.

Леонтію Андрійовичу було 7 років, коли почалась війна (Розповідає Ольга Миколаївна). Але він добре пам'ятав, як темного зимового вечора у вікно хати постукали. Це був Рахман Наум Мойсейович зі своєю родиною. Наум Мойсейович до війни працював разом з Андрієм Самійловичем і знав його як людину щирої душі, справжнього християнина. І тому в лиху годину звернувся саме до Сировенка. Андрій Самійлович без вагань погодився надати притулок Науму Мойсейовичу, його дружині Лейбі, синам Григорію і Аркадію та старенькій матері Лейби. Через деякий час ще одна сім'я прийшла просити порятунку. Це була Кельмансон Софія з синами Олександром і Фімою, які якимось чином вирвалися з фашистського гетто, яке знаходилося у місті Немирові. Під час окупації гітлерівцями нашого села ці дві сім'ї жили на горищі у Сировенків, де було багато сіна, соломи, домашніх речей. Майже увесь час євреї перебували на горищі і тільки у люті морози на ніч заходили до хати відігрітися.

Ольга Миколаївна згадує із розповіді свого покійного чоловіка Леонтія Андрійовича: «Льоні було 7 років але він знав, що жодна жива душа не повинна знати хто у них на горищі, скільки разів йому доводилося, приносити воду і їжу на гору. Натерпілися усі страху, коли одного разу у хату зайшли гітлерівці. Фашисти сидять у хаті, а на горищі принишкли євреї, малий Григорій перед цим дуже капризував, весь час хникав, плакав. Усі боялись, щоб і тепер він не заплакав. На щастя, все обійшлось. Все пережили і голод, і в 12 років ходили в 47 році на поле в колгосп снопи в'язати, голодні були і холодні. Нам вчитися треба було, а не було що вдітися, босі були. Не дай боже дітки щоб ви пережили те, що ми. Всіх кого ловили і великих і малих євреїв або вбивали, або згонили в Німіров і там розстрілювали. Поліцаї з німцями ходили, вони ж знали хто ховав жидів. Коли і придупреждали, шо скинь з горіща вогонь то батьки знали, що буде облава. Багато горя бачили на свому віку не доведи Боже. У 2000 році коли Льоня був живий, ми їздили у Вінницю за грамотою і медальою, я тоже їздила за його батьків вручав посол ізраїльський. Посмертно наградили Андрея і Варвару Сировенків і вони називали їх Правідниками мира.

Дуже благодарили і посол казав шо велике спасіба за доброту шо євреї ніколи не забудуть їх подвиг. Жалко шо батьки не дожили все це побачити і почути.

Вони – не думали, шо вони герої, вони знали шо по другому не можна», – говорить Ольга Миколаївна.

Сім'я, що переховувала євреїв ризикувала не тільки своїм життям, а й життям всіх своїх дітей. Адже в той час щодня був страх смерті.

Сировенко Андрій Самійлович та Сировенко Варвара Мефодіївна в роки фашистської окупації (1941-1945 р.) ризикували своїм життям заради спасіння переслідуваних євреїв. На засіданні комісії 10.03.1996 р. створеної при національному інституті пам'яті катастроф і героїзму Яд-Вашем на основі представлених свідчень вирішено нагородити Андрія і Варвару Сировенків званням Праведники миру, медаллю «Праведники народів світу». Їх прізвища викарбовані на Стіні пошани в Алеї праведників Яд-Вашем Єрусалим, Ізраїль 20.10.2000 року.

При розмові з респондентом прослідживалась не тільки тема голокосту, а багато інформації отримали про голод 1947-1948 рр., про Велику Вітчизняну війну, післявоєнний період відбудови, становлення колгоспів.

Збираючи матеріали, ми отримали значний досвід і свідомі того, яку велику роль має відіграти Пам'ять у сучасному світі. Хто ризикував життям у протистоянні злу. Таких людей ми називаємо «справедливими», бо вони показали найвищий ступінь людяності.

Метою дослідження було збереження спадщини, примноження історії села, відродження найдорожчого – правди, пропагування національних цінностей в суспільстві: добра, милосердя, а також залучення молоді до пошукової роботи, щоб врятувати *Пам'ять* і передати її наступним поколінням.

Свідків катастрофи щороку залишається менше, вони йдуть з життя, а разом з ними зникають цілі пласти невідображеної в офіційних документах історичної інформації. Аналіз інтерв'ю займають в картині пам'яті про війну одне з найважливіших місць. Тому, що це була нацистська політика винищення євреїв, знищення їх як нації.

Завдяки відеоінтерв'ю ширше розкривається історія подій, прослідковується послідовність, збагачується наша історична база, надається детальна інформація про події того часу.

Достовірність спогадів підтверджували світлини та документи, які надала респондент. Всі вони перекопійовані та відскановані.

Ставка «Вервольф» у спогадах місцевих жителів

С.С. Гареник, Д.Ю. Корчак

Стаття містить свідчення, спогади, розповіді мешканців с. Коло-Михайлівка, що жили поблизу ставки «Вервольф», які органічно доповнюють напрацювання істориків, присвячені найзагадковішому об'єкту часів війни на Вінниччині.

This article presents testimonies, memories, stories of residents who were born in the village of Kolo-Mykhailivka and lived nearby the headquarter «Werwolf». They naturally supplement achievements of historians, devoted to the most mysterious object since the WW II in Vinnytsia region.

Ключові слова: *Друга світова війна, окупація, ставка «Вервольф», будівництво ставки, знищення ставки, спогади, свідчення, розповіді, місцеві жителі.*

Keywords: *World War II, Headquarter «Werwolf», construction of a headquarter, memories, testimonies, stories, local residents, occupation.*

Залишки одного з найзагадковіших об`єктів Другої світової війни на території України, польової ставки «Вервольф», сьогодні є туристичним об'єктом, на якому створюється сучасний музей – Історико-меморіальний комплекс пам'яті жертв фашизму філія Вінницького обласного краєзнавчого музею.

Дослідження об'єкту продовжується, і цей процес набирає обертів. Здавалося б, навіщо? Є певні книжки, статті, де автори ставлять крапку і доводять свої аргументи: одні розповідають про підземні бункера, а інші розвіюють усі міфи і описують ставку наземним об'єктом, без жодних підземних комунікацій. Останньою такою сенсацією стала спільна книга бельгійського дослідника Мартіна Богарта і українського історика Андрія Швачко. За словами самих авторів, вони дослідили усі матеріали європейських архівів, зібрали сотні документів, фото, спогади німецьких офіцерів про «Вервольф». Висновок зробили наступний: ставка була наземним об'єктом без жодних підземних споруд. Хоча слід вважати, що це особиста думка авторів, так як під матеріалами, що подаються, є лише позначки з їх власних архівів…

З часом з'являються нові матеріали досліджень та свідки тих часів, спогади про життя поблизу ставки «Вервольф». Розповіді місцевих жителів у чомусь співпадають з архівними матеріалами та попередніми дослідженнями, а в чомусь суперечать їм, з'являються нові факти про ті історичні події. Серед таких людей, які щиро і відверто пригадують той період окупації, можна виділити місцевих жителів Зєлінського Павла Івановича, Василюка Євстахія Гнатовича та Наконечну Анастасію Олександрівну, усі вони народилися у селі Коло-Михайлівка. Розмова з ними була дуже цікавою і пізнавальною, ми долучилися до пошукової роботи і отримали інформацію від живих свідків.

Першим, хто погодився розповісти свою історію, був Зєлінський Павло Іванович, 1938 року народження. Він сам пам'ятає лише події після 1943 року, але його тітка готувала їжу і прибирала у керівника служби безпеки ставки – полковника Даннера, а рідний дядько був перекладачем у німців. Коли він читав в книгах та газетах про ставку «Вервольф»,то постійно думав про те, як донести науковцям свою історію та спогади своїх близьких, які висвітлюють реальні події тих часів.

У 1947 році Павло Іванович потрапив на руїни ставки. Уся територія біля неї – це кладовище, саме тут в братських могилах німці ховали військовополонених, які будували цю ставку. У своїй розповіді називає «Вервольф» – урочище «Заказник», тому що до 1941 року ця територія мала саме таку назву і належала колгоспу села Коло-Михайлівка. На початку 30-х років ХХ століття тут майже весь ліс вирубувався і спалювався, п'ятдесят гектарів березового лісу було знищено. Вся територія і село було у диму, після забудови одна із вулиць отримала назву «Вуглярки», сьогодні це вулиця Дзержинського. Саме поблизу цієї території німці і побудували ставку. Вони все добре розрахували, помилились лише в одному, на території, яку обрали для будівництва ставки, дуже близько від поверхні знаходився граніт, а саме: від 3,5-9 метрів. Наприклад, від ставки за три кілометри граніт на глибині до 32 метрів, хоча місцями виходить у дворах і на поверхню. Фінські будиночки, бліндажі, великі дерев'яні діжки з водою біля будинків, окопи, все це пам'ятає зі слів своїх рідних. Переконує, що бункер у загальній частині ставки «Вервольф» над землею не перевищував 1,5 метри.

Потрібно звернути увагу і на те, що на правому березі річки Південний Буг (Південний Буг тоді не був таким широким, його можна було спокійно перейти), на високому пагорбі був маєток Потоцьких, пізніше Грохольських, де органи НКВС створили колонію для «ворогів» радянської влади. Як пригадують місцеві жителі 1870-х років народження, які передавали цю інформацію своїм нащадкам, під будівлею маєтку Грохольських були підземні ходи до 100 метрів довжиною, саме в цих підземних катакомбах і проводилось інше таємне будівництво, є припущення, що підземні ходи протягалися до самої ставки. Це постійно пригадував Іван Заремба (помер в 1953 році), який розповідав місцевим цю історію. А вже від батьків і тітки Павло Іванович дізнався, що на ставці було три бункери: штабний – триповерховий, комунікаційний (електро, радіо, телефонні та інші приміщення), а третій бункер – охоронний. Останній бункер був відокремлений і стояв у самому кінці території ставки. Між собою ці приміщення були з'єднанні підземними тунелями. До речі, була ще одна споруда, одноповерхова, з цегляної кладки, приблизно 18 х 6 м – це канцелярія, з неї можна було потрапити у будь-який бункер. На високих деревах споруджували оглядові майданчики.

На початку будівництва ставки німці не залучали цивільних на об'єкт для робіт, але на стадії

завершення будівництва місцеві віком від 15 до 25 років брали участь у благоустрої і озелененні території, викопували і привозили кущі, якими маскувалися бункера. Все це викопували в урочищі «Трипези» в кілометрі від ставки. В селі Стадниця вирізали майже увесь хвойний ліс, потім його привозили до прохідної, і вже німці завозили його на територію ставки.

У західному напрямку Київської траси знаходилася водонапірна вежа та насосна станція, як і усі об'єкти вони дуже добре охоронялися. Навколо території ставки проходило чотири лінії охорони, пересувні пости діяли по принципу окрику. А з сторони села Коло-Михайлівка було дві довготривалі вогневі споруди (ДВС). Під землею провели телефонний кабель, який є і сьогодні. Територія добре освітлювалася, мала асфальтовані доріжки шириною два метри та усі комунікації. Дуже часто серед німців згадувалась організація «Тодта».

З будівництва ставки вдалося втекти трьом військовополоненим, одному з яких не пощастило. А ось дві людини змогли втекти, про одного з них знав місцевий житель села Коло-Михайлівка Очеретний Василь Хомич. Коли до річки повели коней на водопій, полонений зміг втекти. Його шукали на подвір'ї Очеретних. Родина ж Очеретних знайшла втікача у яслах, його переодягнули, нагодували, і він зник. У 1949 році до них приїхав незнайомий чоловік, спочатку вони не зрозуміли, хто це, а потім все стало на свої місця: перед ними стояв той, кого вони врятували. Після війни він оселився у Ленінграді, працював у лікарні хірургом.. Другий втікач зміг сховатися у діжці з-під води, його слід пропав у селі Нова Прилука Вінницької області (пізніше стало відомо, що це Тривіс Петро Мартинович 1901-1968 рр.).

Чимало місцевих жителів були виселені, а у їхніх будинках розмістилися німецькі військові. У будинку Зелінських поселився Даннер (керівник служби безпеки ставки), а комендант ставки – Штрув оселився у сусідній хаті. Особисто їх Павло Іванович пам'ятає дуже добре. До них приїздив Ганс Хофбек, він з'являвся на ставці за два тижня до прибуття німецького лідера. Одразу посилювалась охорона території і навколишніх сіл. Павло Іванович розповів, що партизанів на цій території не було до початку 1943 року.

Якщо село Коло-Михайлівка не дуже постраждало від окупації, то селу Стрижавка в цьому плані не пощастило: довоєнна Стрижака – це невеличке єврейське містечко, тому тут було знищено дуже багато людей. З місцевих неєврейського походження було розстріляно лише двох: Шевчука (місцеві називали його Євтух), який був комуністом та працівника з кар'єру. Там. де був колгоспний двір, німці розмістили військовополонених, три приміщення переобладнали у бараки. Полонених водили колонами, годували їх один раз на день, варили завжди лише одну страву – суп з бараболі та сочевиці. Там, де сьогодні знаходиться Стрижавська колонія, була кухня, на ній працювали місцеві жінки під керівництвом кухаря чеха.

Саму ставку німці підірвали приблизно у період 13-16 березня між 11 та 12 годинами дня, вибух був одночасний – це свідчить про те, що система була підготовлена завчасно, а сила вибуху була направлена наверх. Після вибуху місцеві боялися ходити на ставку, там побували співробітники НКВС. Це дуже добре пам'ятав місцевий житель дід Стах (Василюк Євстахій Гнатович).

Розмова з Василюком Євстахієм Гнатовичем на цю тему була дуже важкою, він працював на будівництві об'єкту та був першим з місцевих жителів, який побував на ставці «Вервольф» в березні 1944 року після вибуху. Народився він у 1925 році, жодного інтерв'ю ніколи не давав, але погодився поділитися своїми спогадами.

Одразу після вибуху він узяв батьківського коника з підводою і поїхав на ставку. Подивитися на неї після вибуху було дуже цікаво, працювати місцевим доводилось у загальній частині, а ось до центральної місцевих робітників не пускали. Тоді вдалося побачити лише фінські будиночки і один з бункерів, він був добре замаскований і прихований в землі: на поверхні його було видно лише на 1,5 – 2 м. Добратися без пригод не судилося: залишилося метрів сто, як по ньому почав стріляти снайпер, було два постріли, які його злякали. Довелося зачекати, і через декілька годин побачив розкидані брили залізобетону, ліс горів, дерева були обпалені, фінські будиночки від вибухової хвилі повалилися, деякі будинки ще горіли. Бункера були підірвані, скрізь були великі воронки, а залишки водогону і каналізації вціліли. Вибух пролунав приблизно об 11.00 – 11.30 дня, нічого такого цінного не було, все вивезли самі ж німці, за декілька діб до вибуху машини з території ставки їздили колонами у напрямок аеропорту і залізної дороги. Радянські військові після знищення ставки німцями обмежили доступ на територію.

Після знищення ставки залишки бетону і метал забирали на відбудову колгоспу. Місцеві хлопчаки знаходили патрони, гільзи. Дизеля з генераторами були демонтовані у березні нашими військами, а в 1953 році колгосп розібрав будівлю електростанції. У 70-х роках XX століття курсанти військового училища проводили розмінування ставки, хоча після вибуху сапери все тут передивилися. Спогади про

Іллю Старінова серед місцевих теж збереглися, особисто бачився з ним Євстахій Гнатович, який тоді не розумів, кому відповідав на запитання. До нього приїхали військові і запросили на розмову з Іллею Григоровичем, а вже потім йому сказали, хто з ним говорив.

Якщо пригадати початок будівництва ставки, то військовополонених водили колонами, вони носили дерев'яне взуття. яке називали шкрабаками, та спеціальну робу. Важко працювали, дуже багато помирало, а кого і вбивали. Після робочого дня мертвих військовополонених на підводах вивозили до колгоспної силосної ями, яка була братською могилою. Залізничну колію від с. Сосонки до ставки протягнули лише на 1,5 км.

Наконечна Анастасія Олександрівна, 1925 року народження, розповідає про війну з сумом, пригадує, що їх брали на роботу в теплу пору року, з іншими селянами вони копали котловани для огорожі та розвантажувала машини з залізом. Серед місцевих на роботах були в основному дівчата, тому що хлопці пішли на війну. За роботу ніяких грошей не платили. Військовополонені перебирали залізо та копали дуже глибокі котловани під бункери. Населення до них не пускали, проте місцеві таємно підгодовували їх, за такі діяння німці карали дуже суворо: били, могли посадити у яму. Утримували військовополонених у трьох колгоспних бараках, з яких залишився лише один. Все місцеве єврейське населення розстріляли. Після 21.00 години заборонялося вільне пересування вулицями, а коли приїздив нацистський лідер – через кожних 5-10 м вздовж траси стояв військовий. Партизанські загони діяли в лісі ближче до Калинівки, вони приходили до місцевих за їжею, які для них збирали картоплю, хліб і молоко.

Німці підривали ставку в березні 1944 року, був дуже сильний вибух, на возах і на вантажівках вивозили своє майно та завозили вибухівку. Сніг, який розтавав, налипав підводам на колеса, а німці, долаючи бездоріжжя, змушували селян палицями відбивати його з коліс.

Жителі села Коло-Михайлівка під час підриву ставки та наступу радянських військ відійшли до села Сосонка. З боку сіл Лаврівка та Медвідка тривали протистояння між німецькими та радянськими військами.

Спогади місцевих жителів є цікавим та важливим аргументом у порівнянні досліджень історії ставки «Вервольф». Від них науковці отримують багато важливої та цінної інформації для подальшої роботи. На жаль, ці люди відходять у вічність, проте спогади залишаються для нащадків.

Спогади були зібрані в 2013 році.

Що в імені твоїм, Хмільницький мій краю!

О.А. Михалиця

Люди, що заселяли місцини,
зазвичай давали їм назвиська від
доброго слова, аби привернути сюди
добро, аби легше тут жилося.
Дочинець М. «Криничари».

У статті на основі історичних джерел та спогадів старожилів подаються матеріали про походження назв населених пунктів району.

The article presents materials on the origin of the names of district settlements based on historical sources and memoirs of old residents.

***Ключові слова**: Хмільницький район, походження назв сіл, старожили, повір'я, перекази.*

***Keywords:** Khmelnytsky district, origin of village names, old residents, popular beliefs and legends.*

Села Хмільницького краю… Кожне зберігає в собі частину минулого, своє коріння, свій рід та свою назву. Всього у Хмільницькому районі 81 село. Одні назви сіл неповторні, інші назви зустрічаються на території України, окремі назви з часом змінювались. Багато суперечок ведеться навколо багатьох назв сіл, виникають дискусії. Та в пам'яті народній оживають легенди, перекази, які «пояснюють не поясне», які дають наступним поколінням мудрість, силу, віру, гордість за свій рід та найголовніше допомагають пізнати самого себе з діда-прадіда.

Назви сіл розповідають нам про минуле, вони є свідками нашої історії. Їх назви умовно можна поділити так: в основі яких особові прізвища та імена; в основі яких найменування племен і народів, що тут жили колись; в основі яких тварини, риби, птахи; в основі яких дерева, рослини; в основі яких кольори; в основі яких розміри за площею та числові назви поселень.

Перша наша зустріч із селами, які названі на честь прізвищ та імен прадідів. За переказами старожилів свою назву село Морозівка отримало від пана Морозова, який тут заснував гуральню з переробки цукрових буряків, жита, пшениці на спирт. Тут у селі побудував маєток і господарчі будівлі. Посадив сад, в якому були висаджені алеї каштанів, лип та дубів. Дерева на сьогодні дуже старі, а там, де була гуральня ще досі викопується цегла.

Спочатку село Качанівка називалось Найчуківка. Його засновниками були переселенці із селища Росохи (Митинці), яке зруйнували татари. У 1758 році село Найчуківку віддано в оренду старості хмільницькому Яну Мілецькому. Згодом село перейшло до польських магнатів Грицька і Яна Качанівських. На Краківському сеймі село було записане під назвою Качанівка. Зібрала всю цю інформацію колишня вчителька О.Тарасюк.

Назва села Колибабинці, за місцевим повір'ям, походить від прізвища першого поселенця Колибаби.

Про своє село Кушелівка розповіла завідуюча клубом-бібліотекою Лідія Цюрпіта. «Невеличке село, яке при в'їзді у село зустрічає легендарно-історичними ясенами. Історія кушелівських ясенів сягає часів правління Катерини II Поділлям. У селі садили не липи, як у інших містах та селах Поділля, а саме ясени. Старожили переповідають, що за зламану гілку дерева був наказ цариці відрубувати руку. Поселення Малого Митника і Великого Митника входили до Хмільницького староства, були подаровані імператрицею Катериною II графу Іллі Кушельову-Безбородьку. Саме він недалеко від вищезгаданих поселень побудував економічний фільварок, що згодом перетворився у виселок Кушелівка. Названий був на честь Кушельова-Безбородька».

Софіївка… Саме про це село у 1990-их роках сільським бібліотекарем Тетяною Михаленчук було записано одну із прекрасних легенд про походження його назви. Ось, що розповіли старожили села Г.А.Бялківська (1912 р.н.) та Г.Казимирівна (1926 р.н.): «Село спочатку люди називали Осолинка, потім Зофіль і лише остання назва назавжди залишилась за ним – Софіївка. У цьому селі проживала сім'я панів Кремінських, які мали єдину доньку Софію. Вона була дуже гарною та доброю. У селі всі її любили та шанували. Одного разу вона познайомилась з Станіславом Куманівецьким. Це було кохання з першого погляду і на все життя. Вони стали таємно зустрічатись у гаю. Хтось доніс батькові Йосипу Кумановецькому, що його син гуляє із Софією Кремінською. Батько не міг дати згоду на одруження сина з Софією тому, що коли Станіслав був ще маленьким, він домовився з паном Вовчанським, про одруження своїх дітей.

Через місяць Станіслав Куманівецький одружився з Евеліною Вовчанською. Щоб увіковічити своє кохання до Софії, він звелів щороку садити дерева попід дорогою, якою разом ходили. З часом з невідомих причин Кумановецькі виїхали до Польщі і не повернулися.

Софія залишилась у селі. Побудувала школу, стала навчати діток грамоті, грі на фортепіано та малюванню. Її називали гордячкою тому, що жодному панові не вдалось знайти ключ до її серця. Софія так і не вийшла заміж, залишилась вірною своєму першому коханню. Її любили і дорослі, і малі. Одного разу найстаріший житель села сказав:

Гарна ти і добра дитино! Якийсь не відомий віщий голос говорить мені, що на тебе чекає велика слава. Буде завжди на людських устах звучати твоє ймення, будеш поважна і шановна.

У 1930 році село Зофіль було названо Софіївка.

На кладовищі і нині збереглася мармурова плита із викарбуваним іменем «Софія».

Друга наша розповідь про села, які названі на честь племен, народів та людей, що колись тут проживали. Село Голодьки відоме ще з кінця 14 століття. Про походження його назви, за свідченням старожилів відомо, що першими поселенцями були втікачі з міста Хмільника «голитьба»-біднота, яка шукала вільних місць для кращого життя. В часи нестабільності, міжусобиці, численні біженці з Хмільника поселялися у довколишніх лісах, куди не наважувалися заходити панські слуги. Є відомості у деяких джерелах, що з міста Хмільника із замку до села Голодьки були прориті підземні ходи для порятунку обложених у твердині. В середні віки у селі був великий монастир, що існував до середини 18 століття. Отож обложені підземним ходом пробиралися в монастир і тут знаходили притулок у монахів.

Село Куманівці, на території якого споконвіку проживають українці та поляки. Старше покоління вважало, що поселення заснували древні кумани у XIII столітті. Відома вчителька, краєзнавець, журна-

ліст на Вінниччині Ніна Кирилівна Кравчук-Овчарук, уродженка села розповідає, що: «село Куманівці польський король передав своїм васалам «з роду Остроїв» в 1379 році. Тобто, в XIV столітті Куманівці вже стояли край Чорного Шляху, невідомо чиї, невідо звідки. А ще виходить: не Кумановські подарували своє прізвище селу, а навпаки, Куманівці його їм надали».

Переказ про виникнення села **Зозулинці** відноситься до національно-визвольної війни українського народу (1648-1657рр). У 1648 р. козацьке військо поверталось різними шляхами з Галичини на Схід, в тому числі Чорним шляхом. Загін поранених і хворих, змучених козаків був залишений на зимівлю у дубовому лісі, між «Чорним шляхом» і сьогоднішнім селом. З групою хворих і поранених був залишений старший козак Зозуля. Так виникло село і зберегло свою назву.

Село Сербанівка було засноване сербами, як переповідають старожили в XV столітті в глибоких ярах. Від них і пішла назва Сербанівка.

Наступна розповідь про села, назви яких пов'язані з птахами, рибами та тваринами. За 3 км на захід від міста Хмільника знаходиться село Соколова, засноване близько 350 років тому. Саме тут росли великі явори. За народним переказом на яворах гніздилися соколи, від яких і походить назва села.

За переказами старожилів село Рибчинці було заселено козаками, які при наближенні татарських загонів відійшли на острів, де сьогодні знаходиться село. В давнину цей острів був оточений недоступними болотами і на цьому острові залишились жити козаки, займаючись багатими рибними ловлями. Звідки і назва села – Рибчинці.

Привертають увагу села, в основі назв яких використані назви дерева та рослини. Село **Березна** розташоване над Південним Бугом. Старожили села розповідають, що назва походить від березового лісу, який знаходився на місці теперішнього села. Перші мешканці поселились у лісі. Частину лісу розкорчували під городи і житло. Такі поселення спочатку називали Березина.

Існує друга версія, записана колишнім сільським бібліотекарем І.П.Паращук. Першого поселенця називали Березовський. В селі і по сьогодні проживають кілька сімей, які носять прізвище Березовський.

За народними переказами село Вишенька виникло у XVI столітті і називалось Вільшанка. Відомий місцевий учитель історії, краєзнавець М.Криворучко розповідає, що село у XVII столітті дістало другу назву. Це було пов'язано з шляхтичем Вишеньківським, який перейменував Вільшанку на Вишнівку, а згодом на Вишеньку.

Історія села Кустівець розпочалась більше 300 років тому. Старожили розповідають, що назва села походить від того, що частина села була зайнята кущами, де випасали овець. Більше 250 років потому майже все населення в селі загинуло від чуми. Залишилось 5-6 родин, які встигли переселитись в Кутиські яри. Через деякий час всі повернулися назад у село.

Одна із перших назв села Лелітки була Кердановець і Нешунець. Коли перейменували село на Леліотку невідомо. З досліджень знаного краєзнавця, священика Ю.Сіцинського відомо, що село існувало вже у 1610 році і назву села отримало від струмка Лілея. Уродженка села М.Р.Іванкова (1922 р.н.) розповідала, що у селі на Південному Бузі та заплавах росли великих розмірів жовті лілії. Після Великої Вітчизняної війни лілії ще були. З часом зовсім пропали. Всі односельці гордяться, що село має назву улюбленої квітки Ісуса Христа.

Перші відомості про село Лозну відносяться до XIV століття. Ксенія Бур (1921 р.н.), уродженка с. Лозни з переказів своєї бабусі розповідає, що назва села походить від того, що місце де зараз знаходиться центр села було поросше лозами, в яких рятувалися від набігів татар.

Старожили села Малого Митника розповідають, що поселення утворилося пізніше села Великого Митника. В кінці XVII ст. почало носити сучасну назву. Походить назва села від слова «мито» – плата за проїзд через греблю, місток на річці Матосні (односельці села називають річку Фоса).

Старожили села Неля Іванівна Баліцька та Ангеліна Андріївна Баліцька підтверджують ще одну версію походження назви села. На їхню думку найправильніша назва села походить від слова «митничок» або «милянка» – це лікарська трава, що має властивість лікувати від вошей. Відомо також, що наші предки використовували її замість мила та парфумів. Трава росла по берегах річки Фоси. На превеликий жаль, на теперішній час улюблена травичка стала рідкістю.

Хмільник… Існує дві версії щодо походження міста. Старожили переповідають, що острів у центрі міста був укритий лозами та калиною, повитими хмелем, в яких переховувались від ворогів. І по сьогодні в старій частині міста проростає хміль. Про що також розповідає М.Симашкевич («Историко-статистическое описание заштатного города Хмельника, Подольской губернии, Литинского уезда». «Подольские Епархиальные Ведомости», 1869, № 10-13, «Вест. Зап. Рос.» 1870.).

Друга версія назви міста, що рід Богдана Хмельницького походить з Хмільника.

Привертають увагу і села, в назві яких кольори. Село Білий Рукав… Старше покоління розповідає дві версії про походження назви села. Перша, що там, де сьогодні село раніше було місто Тростянець. Після спалення міста землею володіла власниця Білорука чи Білорукова.

Друга версія, яку старожили вважають більше правильною. Назва пішла від Білої Криниці, з якої витікає невеличка річка, (рукав) притока річки Хвоса.

Чернятинці… Припускають, що назва села виникла від «старослов'янського – черн тобто чорний». Місцевий історик Ю.О.Карпенко висловлює припущення, що назва могла утворитись від прізвища Чорний, а може, тому, що в давнину тут поселені були чорнороби, звідки й утворилась назва.

В давнину, десь тут, на півночі Поділля, існувало містечко Чернятинці, що було повністю спалене і зруйноване татарами, можливо, теперішнє село і виникло на цім місці з такою ж назвою.

Ще існує народна легенда щодо назви села: десь у 1438-1448 рр., під час нападу татар на Поділля (а це було досить часто), невеличка родина поселилась на правому березі річки Сниводи і своє господарство обгородила чорними тинами. Для татар на той час чорні тини означали невиліковну, заразну хворобу, тому це поселення вони оминули. А родина назвала від цих «Чорних тинів» село Чорнятин. Потім село писалось як Чернятин, згодом і донині його назва Чернятинці.

Переходимо до назв в основі яких – числа**. Липʼятин…** Село засноване у 1616 році. За переписом населення на Поділлі згадується хутір Лип пʼять (Липʼятин). В селі зберігся переказ, що «польський феодал Ольшевський з молодою жінкою (другою) і дочкою від першого шлюбу в супроводі слуг і охорони обʼїжджав свої володіння і зупинився на відпочинок на підвищеному місці, де в теперішній час центр села, на поляні лісу, який ріс з трьох сторін. На цій поляні лісу, яка дуже сподобалась Ольшевському, він наказав посадити пʼять лип в честь своїх пʼяти синів. Невідомо через скільки років Ольшевський гостював у свого сусіда по володіннях у селі Воронівцях Станіслава Домбровського, який хвалив своїх кріпосних за їх чесність. Ольшевському захотілось і собі мати таких кріпаків. Ольшевський купив 10 сімей кріпаків з Воронівець і Чернятина і повіз на те місце, де колись і посадив пʼять лип в честь своїх синів. І ці десять сімей поселились на цьому місці, де росли пʼять лип. Від них і пішла назва хутора, який в той час відносився до Любарських хуторів, а потім і села Липʼять (Липʼятин)». Записала цей спогад колишній бібліотекар села Віра Савицька.

Чотири липи були знищені під час Великої Вітчизняної війни. Пʼята, яку всіма силами старається зберегти нинішнє покоління, дає паростки. Другу версію походження назви села дає відомий етнограф, педагог, краєзнавець Павло Іванович Ткачук: «назва Липʼятин походить від першого поселенця на імʼя Липʼята – тому те давнє поселення називали хутір (чий?) Липʼятин».

Село **Сьомаки** розташоване за 1-2 км від річки Снивода. За словами старожилів села ***Рак*** *Ганни (1926 р.н.) та Коваль Любові (1927 р.н.)* встановлено, що при заснуванні села, біля невеличкої річки нараховувалось лише сім дворів, жителями яких були рідні брати, які займались хліборобством. Стародруки підтверджують легенди села. В кінці XVIII століття паном Делябром (в історичних джерелах Дель-Арбе) всю землю було продано найменшому братові Сімакові. Від цього і виникла назва села Сімаки, пізніше – Сьомаки.

Остання подорож в села, в назвах яких величини. Сергій Денисович Пугач (1932 р.н.) про село Великий Митник розповідає, що де сьогодні стоїть школа був єдиний проїзд до Хмільника. Кругом була драговина й тут брали мито за цей проїзд, а проїзд був вистелений гіллям з дерева, по ньому і їздили. Тому і село назвали Великий Митник. А ще раніше село називали Пилипи.

Щодо Великого Остріжка то існує дві версії. Старожили села погоджуються з місцевим краєзнавцем, істориком, уродженцем села В.М. Мариничем. З часів Київської Русі для захисту населення будували дерев'яні фортеці. В ті часи всі дерев'яні фортеці називали Острогами тому, що там ставили гострі палії (обгороджувались).

Друга версія розповідає, що 1603 р. власник Пиківської волості Януш Острозький починає називати його новий Острог.

Малий Остріжок невелике поселення біля Великого Остріжка.

Особлива мова про найдревніші села Хмільницького району Сандраки і Широка Гребля… Саме тут знайдені поселення різних часів трипільської культури, бронзи, скіфської культури, зарубинецької культури, поселення чернігівської культури та слов'янське поселення. У 1483 році власником Сандрак *(Заголовля)* був Яцьк Задраник. Майже через два десятиліття замість назви Заголовня утворилася нова назва Задранковичі, а пізніше через покоління – Задраниківці. В документах 1783 року є запис села, зроблений двома назвами – село Сандраки або Задраниковичі.

За твердженням деяких дослідників назва села Сандраки походить від старогрецького слова «сандраке», що означає «червона глина». Село було поділене на дві частини через річку Південний Буг. В XVII – XVIII ст. обидві частини села через річку Південний Буг, були з'єднані великою і широкою земляною греблею, від якої воно одержало свою назву – Широка Гребля.

Роки, століття… Швидко минає час. Пращури своїм поселенням надавали найкращі назви, генетично вони закладали нам нашу історію, щоб ми не тільки берегли, але й гордилися своїм родовим корінням, щоб ми знали ім'я свого роду. Лише «знання своєї історії дає нам свідомість, що ми тут вічно і за нашою спиною тисячоліття». І ми з гідністю можемо сказати:

– Ми Українці, Ми з великого Роду.

Історія с. Бруслинів Літинського району Вінницької області

А.Д. Громлюк

У статті за спогадами старожителів та матеріалами, взятими з історичних джерел, подано версії походження назви с. Бруслинів та трагічні сторінки його історії.

The article highlights versions of etymology of a name of Brusleniv village and tragic pages of its history, based on memoirs of old residents and materials taken from historical sources.

Ключові слова: *с. Бруслинів, легенди, походження назви села, Голодомор 1932-1933 рр., події ВВВ, партизанський рух, спалення села фашистами.*

Keywords*: the village of Brusleniv, legends, origin of a village, the Holodomor of 1932-1933, events of WW II, guerrilla movement, burning of a village by Nazi.*

Люди розповідають, що колись вздовж річки росла бруслина. Можливо, звідси і пішла назва села Бруслинів. Інші твердять, що тут жив пан Брусилов і що саме від його прізвища виникла ця назва.

Легенди про с. Бруслинів.

Це було багато років тому назад. Біля однієї звивистої річечки, обабіч якої росла бруслина, поселилися люди: веселі, енергійні, талановиті, роботящі. З року в рік поселення збільшувалося. Жителі постійно працювали – обробляли землю, вирощували урожай, доглядали тварин, а в свята співали пісень, водили хороводи, грали ігри. А ще славилися вони гостинністю. Всіх, хто заходив у їхнє село, зустрічали хлібом-сіллю, запрошували до столу, зігрівали біля домашнього вогню. Чутки про гостинність цих поселенців дійшли далеко за межі їхніх домівок. Про них казали: «Найпрацьовитіші, найталановитіші і найдобріші люди живуть в селі, де росте багато-багато бруслини». Згодом їх стали називати бруслинівчанами, а село – Бруслинів.

Інша легенда, розказана Ю.В. Пшеничнюк. Давно це було. На одній вулиці жили хлопчик і дівчинка, які товаришували. Пройшли роки, діти підросли, і їхня дружба переросла в кохання. Але настав час, коли хлопця забрали у військо. Минув рік, два... З кожним днем дівчина ставала все кращою і кращою, до того ж була вона доброю і працьовитою, тому засватати її хотіло чимало парубків. Батьки вирішили віддати її за славетного пана Брусилова, на честь якого і було назване село Бруслинів. Дізнавшись про це, дівчина втекла з дому, адже вона кохала іншого. Сіла в лузі біля верби і гірко заплакала. Із її сліз утворився невеличкий струмочок, що з кожним разом збільшувався. Сама ж дівчина перевтілилася в розкішний кущ калини. З того часу річка стала називатися «річкою сліз», «річкою горя», тобто Згарок – «з горя».

За народними переказами, погодженими з надписом на Кольоровій Тріоді, подарованій в 1735 році Бруслинові, село у 18 столітті було містечком. В кінці цього ж століття поселення, яке входило в склад Літинського староства, було подароване в довгострокову оренду (до 1838 року) графу Холоневському. Населення складалося переважно із православних селян-малоросів, в приході 831 чоловічого і 823 жіночого роду, крім того були католики – 22 чоловіки і 21 жінка, розкольники-безповловці – 1 чоловік і 2 жінки і євреї – 19 чоловіків і 23 жінки. Головним заняттям населення було землеробство і садівництво, а побічним – ткацтво, виготовлення возів, саней, вивезення дров та вапна.

У 1777 році на кошти прихожан в селі Бруслинові було побудовано Різдвяно-Богородницьку церкву. Про побудову цього храму відомо із записів у богослужбових книгах в 1835 – 1852 роках, де він

називався храмом Пресвятої Богородиці. Храм розміщувався в садибі селянина Саміли Кондратюка. Будівля була дерев'яна, трьохкупольна. Біля церкви стояла дзвіниця восьмикутної форми, побудована одночасно з церквою на кошти Івана Якобчука. Іконостас старий, п'ятиярусний. Спочатку храм мав вигляд корабля, але в 1845 році до нього прибудували північний і південний приділи, внаслідок чого храм став хрестовидним. Церковної землі було 82 десятини, в тому числі садиба – 1 десятина, орна земля – 46 десятин, хутори –10 десятин, сінокіс – 20 десятин. На початку 20 століття священнослужителем цієї церкви був Салчинський. Він жив і працював до 30 років. У 1937 році церкву закрили, а в її приміщенні розмістили клуб, який спалили в 1959 році. Нову церкву побудували у 1990-1993 роках – це храм Пресвятої Богородиці, що діє і по сьогоднішній день.

У 18-19 століттях в селі Бруслинові була церковно-приходська школа. Священнослужитель викладав Слово Боже, дяк вчив співати. Ще був один вчитель, який викладав декілька предметів. До Великої Вітчизняної війни школа була семирічна. Вона мала вигляд великої кам'яної будівлі із світлими класами, що розміщувались обабіч широкого коридора. Окрасою школи був актовий зал, де проводилися різні заходи. Директором працював Магіда Микола Миколайович, завучем – Снігурська Любов Миколаївна. Працювали вчителі: Шейко Павло Олександрович, Шейко Тамара Володимирівна, Заломський Василь Олександрович, Данилюк Василь Калістратович. До війни в Бруслинові вчилися не тільки місцеві діти, а й із сусідніх сіл Майдану-Бобрика, Новоселиці, Пиківської Слобідки та Майдану-Грузького (нині Вербівка). Під час війни фашисти школу спалили. Після війни навчання проводилося у двох хатах, що залишилися на території школи. Нове приміщення, побудоване у 1965році, функціонує і нині.

Гімн школи

Сл. О. Громлюк Муз. Р. Малакової
В селі Бруслинів, на Поділлі,
Стоїть будиночок надій.
Освітнім закладом він зветься
Хоч не новий, але живий.
Так затишно, неначе вдома.
Пейзаж красивий тут такий.
Бруслинівська середня школа –
Палац науки і подій.
Мов джерело, вливає душу
Мала весела дітвора.
І на перерві наша школа,
Як рій гуде і ожива.
Юрба з м'ячем гаса по полю:
Там баскетбол, а там – футбол.
Із класів геть усі – на волю!
Як тільки дзвоник лине знов.

В історії нашого села було багато трагічних сторінок. З болем згадуємо сьогодні події 1932-1933 років. Не було тоді ні війни, ні суші, ні потопу, але люди вмирали, пухли з голоду, не було кому хоронити, по кілька днів лежали в своїх хатах.

Згадує народ

Пилипчук Пистина Остапівна, 1913 року народження.

«Голод почали відчувати восени 1932 року. Колгосп у нашому селі стали утворювати з 1930 року. Одні люди йшли в колгосп, але більшість не йшла – боялися. То їм в 1931 році землю дали найгіршу: на горбках та в ярах. На людей, що не вступили в колгосп, восени 1932 року наклали великий податок по заготівлі, але дати не було чого, бо врожай був поганий. То й стали забирати насильно. Забирали голова сільської ради Лимар Гаврило та Демид Головащенко. Потім ходили по хатах цілою бригадою (чоловік до 15) і забирали все, що знаходили. Ходили із залізними прутами, штрикали скрізь. Вишукували такі люди – Ладьке, Война, Мусій та Іван Миколюки.

Наша сім'я була з 8 чоловік. Коли восени усе забрали, зиму ще пережили, а навесні померли батько, мати, три сестри, брат. Залишились ми вдвох з сестрою.

Я вижила тільки через те, що заміж вийшла, а чоловік був у колгоспі. Сестру забрала до себе. Так ми вдвох порятувалися. На нашій вулиці (Драгани) 59 чоловік померли з голоду.

Коли почався голод, люди стали проситися в колгосп, але не приймали, бо нічим було годувати.

В однієї жінки – Пистини Головащенко – помер хлопчик з голоду 3-4 років. Вона його порубала й поскладала в горнята варити, але сусід побачив та й заявив у сільську раду. Звідти прийшли, забрали цю дитину і занесли на цвинтар.

Померлих збирали на віз і везли на цвинтар. Там усіх клали в одну велику яму і не закривали доти, доки не наповнювали».

Король Марина Омелянівна, 1915 року народження.

«Дуже велике горе було, дуже багато людей вимерло. Пухли з голоду, вимирали, не було кому хоронити, по кілька днів лежали в своїх хатах.

Почалося це тоді, як пішли розкуркулювати, але ж не тільки куркулів, а усіх підряд. У людей забирали все: зерно, худобу, картоплю, коней. І всіх називали куркулями. Не так образливо було б, коли б приходили забирати чужі, а то ж забирали свої, сільські люди. І ще до того ж обзивали куркулями й погрожували, хоч знали, як тяжко все людям діставалось. Ото й почався голод.

У нас в селі рвали листя й цвіт з липи, сушили, топтали і пекли з нього хліб. Тільки то не хліб був. Молоді ішли на заробітки у Вінницю, Літин, Гнівань. Хто повертався, хто – ні. Я теж ходила. За день давали шматочок хліба такий, як сірникова коробка. Вже, як ішли додому, дали по три кілограми цукру. Коли я звідти повернулась, мої мама (свекруха) лежали слабі, всі спухли. Хліба я не принесла, тільки цукор, то я їм розколотила цукру з водою і дала випити, щоб хоч трішки підкріпити. Мій чоловік пішов у Гнівань, у кар'єр, так і не повернувся.

Ми тоді городи не садили, бо не було чим. Вони заросли, ніхто геть не думав про них.

Мені родич порадив піти працювати у кар'єр. Там будуть давати трохи хліба й супу. Я й пішла, там справді давали суп і хліб. То – з'їм трішки, а решту мамі несу, а вони мене так виглядали, що й мала дитина матері так не виглядає. Так ми й вижили. А на друге літо стало трохи легше, і мама відчиняли».

Дроздовська Христя Стратіївна, 1925 року народження.

«Неврожай був у 1932 році, картопля не вродила. Та й у 1933 пізня весна була, а літом мене мама посилала колоски щипати. Прив'яже торбинку на шию й каже: «Іди, доню, ти маленька, тебе не видно».

Їли гороб'як, квасець, щавій. Хто й посадив картоплю, то врожаю з неї не зібрав, бо вишпортували її, крали.

Дуже люду багато вмерло. Померлих загортали в рядна, а то й так кидали в яму.

Сусіди наші Ярина і Сидір Директорчуки померли, а діти їхні Хаврона, Килина, Оляна вижили, бо батьки віддавали їм все, що могли. От Ярина йшла, впала і вмерла. Я бачила, як собаки гризли їй литку.

Мої мама мали 5 хусток, з ними пішли в Осолинку й обміняли на дві миски житньої муки і миску ячменю. Його навіть і не товкли, так і їли.

Люди рятувалися, хто як міг. Ходили на Мізяківські Хутори наймалися сапати, за це їм давали картоплі, печеного хліба. Мої мама теж ходили. Хто мав силу ходити по заробітках, той вижив, хто був старий, не мав сили – вмирав.

Народу вмерло дуже багато. На нашій вулиці (Кісілі) – Ярина Нетребська з чоловіком, Міхалка Пшеничнюка діти, Степана Директорчука батьки, Петра Кісіля діти, Олійники.

Прийшла до нас Зіна Кісіль, а мій батько нарізав січки корові й замішав з буряком, то вона їх вибирала і їла. І дуже плакала. Дуже вона бідувала, але вижила.

У жнива, як вродили ягоди, то ще більше людей померло. Як підеш до черешні, то так і лежить мрець, бо наївся ягід.

Дасть мама по кришці хліба на ніч, та й лягаємо голодні, а вдень давала трохи більше. У нас ще було молоко від корови. Липʼяники без кінця пекли. Це – сушені липа, акація, щавій і гречана полова, щоб трималися купи. Коли їх пекли, то я шкоринку викидала, а їла тільки серединку, то мама дуже сварилися.

В селі було й таке, що дітей маленьких 3-4 років різали і варили, бо хотіли їсти».

Головащенко Ксенія Олексіївна, 1912 року народження.

«Все в нас все позабирали ще восени 1932 року за те, що не виконали заготівлі. У людей забирали корови, коні, розбирали хліви, клуні, забирали реманент. В нас теж забрали корову, кури, подушки, була одна нова хустка – і ту забрали.

Тоді почали ховати те, що залишилося в лісі, в річці, але й там знаходили й забирали.

Навесні й літом 1933 року з липи листя шморгали, сушили, товкли і пекли з нього такі млинці. Торішню гнилу картоплю на полях шукали, як зійшов сніг. Нічогісінько ж не було.

Померли з голоду мої сестри Ганя, Таня і брат Тимофій.

Дійшло до того, що людей стали їсти. Один чоловік (не скажу хто, бо ще жива його дочка) підстеріг, як сусідська дівчинка вийшла на город їсти квасець, спіймав, задушив і з'їв.

З вики суп варили, їли печені буряки (накрадем, як сапаєм висадки). Коли почала поспівати пшениця, кралися, щоб нарвати колосків, і так їли їх. Хто ходив в колгосп на роботу, давали 100 грамів хліба».

Трагічної долі білоруської Хатині зазнало наше село Бруслинів, яке було спалене фашистськими окупантами.

Непрошені чужинці прийшли в Брусленів 18 липня 1941 року. Прийшли з мечем і вогнем. Прийшли грабувати, безчестити, вбивати і панувати. Уже в листопаді цього ж року окупанти наказали бруслинівчанам здати 220 кожухів, 100 пар валянок, 500 пар рукавиць, 10 тисяч літрів молока, 40 центнерів свинини, 100 корів.

Колгосп імені «Андреєва», заснований у 1929 році, фашистами був перейменований у «громадське господарство», яке повністю переходило у власність окупантів. Такий стан справ викликав обурення вчорашніх колгоспників і перші прояви їх протесту. Вони всіляко ухилялися від роботи на окупантів, потай псували сільськогосподарський реманент, по ярах та в лісі переховували худобу.

Фашисти лютували. За саботаж і непокору в грудні вони вчинили криваву розправу над Бакутою Харитоном і ще двома односельчанами, побивши їх прилюдно мало не до смерті. Але ніякі тортури і катування, хай самі найстрашніші, не злякали бруслинівчан.

У квітні 1942 року в селі було створено підпільну антифашистську організацію, яку очолив учитель Павлович Георгій Дмитрович. До вересня у ній уже перебувало до двох десятків патріотів: Баніт Явдокія Федорівна, Янишевський Ілля Вікторович, Головащенко Демид Пилипович, Ващук Олексій Григорович, Верхівський Григорій Сергійович, Фролов Григорій Сергійович, Вовк Василь Васильович, Ксенчак Ганна Юхимівна, Шевчук Онисія Іванівна, Доценко Валентина Михайлівна, Бондарчук Василь Якович та інші.

16 вересня 1942 року месники підпалили 3 молотарки, які окупанти поставили на полі біля скирд для обмолоту пшениці. Це викликало хвилю репресій на селі. Більше 80 юнаків та дівчат потрапили під облаву і були вивезені на каторгу в Німеччину. З підпільників під облаву ніхто не потрапив.

Група діяла навіть зухвало. Павлович – учитель фізики виготовив детекторний радіоприймач, і в селі появились перші листівки написані від руки. Це були зведення Радіо інформбюро, які вселяли брусленівчанам надію в перемогу. Навесні 1943 року в село докотилися чутки, що в Чорному лісі з'явились партизани. А ліс був поруч. До нього із східної околиці села було лише півкілометра. І підпільники вирішили за будь-яку ціну зв'язатися з партизанами. Зустріч відбулася в лісі вночі з 7 на 8 травня. Підпільників Павловича і Ващука приймав командир партизанського загону Кугай.

Зв'язок з партизанським загоном був встановлений, і це ще більше активізувало діяльність підпільної групи. Її члени робили розвідку в районах Літина, Хмільника, Калинівки та Вінниці, проводили велику агітмасову роботу серед населення.

Поступово, майже всі люди села, стали добровільними помічниками партизанів. Вони ділилися з ними одягом, продуктами, доглядали за хворими та пораненими, переховували від переслідування партизанські сім'ї.

Влітку 1943 року на базі загону імені В. І. Леніна Бруслинівська підпільна група передала з'єднанню саморобний радіоприймач з живленням і перегнали в ліс з «громадського господарства» 68 овець та шість биків.

В листопаді члени групи Доценко Данила разом з кількома партизанами брали участь у руйнуванні фашистської лінії зв'язку по дорозі Літин – Дяківці. У грудні 1943 року, за завданням партизанського командування, бруслинівські підпільники розстріляли старосту села Глущенка, який повністю продався фашистам.

У 1944 році Фролов і Головащенко знищили німецьку автомашину в селі Майдан-Грузький, а продукти з неї передали партизанам. Підпільник Фролов тричі привозив з Літина вибухівку і медикаменти для партизанського з'єднання, інші члени групи збирали потрібну інформацію, переправляли перевірених людей у загони, вели велику агітаційну роботу серед населення.

5 січня 1944 року партизанський загін очолив Бєлов з провідником Заїкою Гаврилом. Невдовзі зав'язався бій під с. Пеньківка з фашистськими карателями. У цьому бою було вбито партизана Бориса Москвітіна, якого бруслинівчани поховали в своєму селі на шкільному подвір'ї. Поранено було також і Заїку Гаврила. Його переправили в село Новоселицю на лікування. Але каратели зуміли розшукати відважного провідника і розстріляли на очах дружини та дитини. Такі відкриті дії брусленівських партизанів недалеко від «Вервольфу» – ставки фашистського фюрера, непокоїли і дратували німецьку по-

ліцейську службу безпеки, есесівців, військову комендатуру самої ставки, очолюваної підполковником Штреве, також і комендатур Калинівки, Літина, Янева.

Фашисти вдавались до частих облав з метою потрапити на слід підпільників і партизанів. Але більшість брусленівчан під час облави встигали сховатись в лісах. Тоді окупанти вдалися до найстрашнішого: повного знищення сіл, що були зв'язані з партизанами.

6 січня 1944 року вони спалили Пеньківку, 7 січня – Бруслинівку. Вранці 13 січня 1944 року 150 карателів увірвалися в село Брусленів. Але вони не застали зненацька брусленівчан. Всі жителі напередодні встигли сховатися в лісах чи сусідніх селах. Озвірілі фашисти цілий день палили хати. Чорний дим страшною хмарою піднявся високо в небо і довго стояв над селом, як прояв варварства і зловісних діянь фашизму. Пізно вночі каратели покинули велетенське пожарище і подалися в бік Янева.

Сповнені гнівом і ненавистю до гітлерівців поверталися брусленівчани у своє село. Копали на пожарищах землянки, обладнували житла в погребах на недогорілих будівлях, і ще з більшою лютістю мстилися разом з партизанами фашистам.

9 лютого 1944 року в селі знову з'явилися каратели, з'явилися зненацька, несподівано. Їх було багато. Люди кинулися до лісу, але їх перепиняли озвірілі гітлерівці свинцем з автоматів. У землянках і погребах вибухали гранати. І знову дим піднявся над Брусленовом. Горіли землянки та недопалені хліви. А у вогні конали люди. Живцем були спалені юнаки Ковтун Тодось і Місюра Андрій у хліві підпільниці Баніт Явдокії, 56 трупів залишилося на вулицях, на городах, в садах. Це були замордовані старі жінки, чоловіки, малі діти. Це був кривавий день Брусленова.

Так фашисти розправилися з бруслинівчанами, які не встигли втекти в ліс, за їхні зв'язки з партизанами, гітлерівці були впевнені, що село навіки стерте з лиця землі, що воно більше ніколи не буде існувати. Але Бруслинів ожив, піднявся з попелу і згарищ, і в травні 1945 року разом з усією Батьківщиною торжествував радісну Перемогу над диким фашизмом.

Свідчення жителя с. Бруслинова Римара Михайла Хтомовича, 1935 року народження.

«Фашистські окупанти прийшли в наше село в 1941 році. В моїй сім'ї було сім чоловік: тато, мама і п'ятеро дітей. Мої батьки, як і всі жителі села змушені були ходити на роботу. Там робили в коморі, куди звозили зерно. Тато знали три мови: німецьку, французьку, англійську, бо вони були за границею, але вони не признавалися що все розуміють, про що німці розмовляють, бо їх би забрали перекладачем. Я як зараз помню, що німці привозили білі-білі мішки і люди набирали в них зерно і вивозили. А вночі приїжджали партизани підводами і тоже набирали зерно, німці не догадувалися, що можуть красти зерно.

Німці збирали всіх жителів села і через перекладача говорили нам, якщо люди будуть їх слухатися, то вони нас не будуть чіпати. В село приїжджав хазяїн-німець на бричці, він був на три села. Всіх людей в дев'ять годин ранку вигонили на роботу.

Німці нас не чіпали поки не був убитий під Пеньківкою партизан-бруслинівчанин Заїка Гаврило, і наші люди поховали його в центрі села та поставили з дерева пам'ятник із зіркою. Тоді німці взнали про те, що бруслинівчани допомагають партизанам. Мені дуже запомнилося (ми всі хлопчаки бігали дивитися), як приїхали в село три танки і застрягли в річці, як їх тягнули, кидали під гусениці подушки, різали верби.

Коли перший раз палили село, люди побачили, що ідуть німці (всі одягнуті в білий одяг) і була запалена перша хата на вулиці Лісок. Всі стали тікати, хто куда. Ми з мамою втекли в глибокий ярок недалеко від хати. Мама повзли по льодові і ми з ними,а самого найменшого братика Василя замотали у велику рябу хустку і волокли за собою. Заховалися за величезні сікори. Тато втекли дальше від нас через ставок. Я бачив як німці зайшли до нашої хати, винесли стола на город, вивели корову з хліва і прив'язали її до ніжки стола. Потім запалили. Дуже добре пам'ятаю, як горіла наша хата, як все тріщало, мені було тоді дев'ять років. А в сусіда була кошара, напевне зо тридцять вівців. Страшно було, як на них загорілася шерсть і вони кричали. Це все було ввечері,і коли німці пішли, всі повибігали гасити вогонь. Деякі хати спасли. Хату нашої сусідки тітки Химки збіглися гасити куткові люди,бо в неї горів тільки верх. Солому скинули зверху, загасили вогонь, потім викинули наверх уцілілу солому. В цій хаті ми і *кочували, дітей була повнісінька хата. Також пам'ятаю, що у хати, навпроти нашої, стіль упала, а часи так і тікали на стіні. Німці бачили, що люди повернулися і гасили хати. Тоді німці забрали не багато людей з села і вивезли їх в Кам'яногірку, там і залишили. Вони повернулися в село.*

Перший раз як палили село, то було це як попередження за зв'язок з партизанами, німці не розстрілювали людей.

Коли загін фашистів вдруге увірвався в село зненацька, не всі чоловіки вспіли повтікати. Хто не втік, чи тікав – розстрілювали. Котрі хати не догоріли запалювали.

Мій тато не тікали,казали що буде то й буде. Два німці, як зараз бачу,забігли до хати, автомати попереду них. Тітка Химка начала голосити,в хаті всі перелякалися. Тато стали з ними говорити по- німецькому, питали що робити. Німці удивилися, що він знає німецьку. Тато їм розказали чому знають мову. Вони наказали збирати дітей, брати їсти з собою. Дітей малих наказали садити на вози. Як зараз бачу такий здоровий віз, на ньому зо четверо свиней забитих, подушки назбирані.

Коло нас розстріляли дядька Веремія Вікарчука, на льоду застрелили молодого хлопця, який тікав через ставок. Потім пізніше нам розказували, що цих розстріляних людей не давали ховати довгий час, то їх понад'їдали свині, собаки. Везли нас через вулицю Драгани по журавенській дорозі. Біля воза йшли мої батьки. Німці нас гнали попереду себе. Було дуже багато снігу, насилу йшли. Дуже пам'ятаю, коли проходили біля лісу, то з лісу стріляли світящими кулями, не знаю хто, а німці ховалися за нас. Ми йшли через село Слобідку на уладівський сахарний завод. Я дуже заповнив здоровезну браму. Нас туди зачинили,німці наволокли туди соломи, на якій ми сиділи. Тоді посеред ночі до нас кинули чотирьох партизанів, потім їх десь через два часа вишукали і забрали. Татові тоді один партизан віддав карти, бритву і три голки, казав, що нас відправлять на Хмельник. На другий день раненько нас пригнали на станцію, вагони стояли відкриті, людей було багато зігнано, і не тільки з нашого села, вони кричали, молилися. Нас мали відвезти в Хмельник. На станції в Хмельнику висадили, маленькі діти пищали, хотіли пити. Тоді німці взяли відра і позливали воду з тракторів, які були на станції і нас напували. До сих пір помню ту воду, яка смерділа гасом, але мусили пити. В них була ціль нас кудись завезти, щоб ми не вернулися звідти. Нас пішки сопровождали десь з ранку до ночі селами до якоїсь Соколови, точно не знаю назви. Ми, як проходили через села, то люди дивилися на нас, сочуствували, всьо нам виносили. Довели нас до Соколови, остановились і окружили. В селі на полі були великі конюшні, свинарники, корівники. Людей багато зібралося і дали команду, щоб місцеві нам їсти дали. Людей було багато всі перемішалися, німці не могли ради дати.

Тато чули розговор німців,що хочуть роз'єднати людей по конюшнях: жінок отдєльно, дівчат отдєльно, хлопців, котрим тринадцять і більше, отдєльно. Ці німці, котрі сопровождали, не знали, що тато знають язик. І тоді тато кажуть до мами: «Всьо, Устино, любими путями, щоб дітей розібрали. Та жінка хай скаже, що це моє дитя, а та – що це моє». Мого брата Андрія і сестру Марусю взяла одна тітка, мене друга, так нас всіх розібрали по хатах. Жінки кричали, що це їхні діти, німці не могли роз'єднати. Тато з мамою пішли зовсім в другу хату. Тато свиту скинули в якій були, щоб його не взнали, віддали одній тітці, вони дуже хитро зробили. Багато людей тоді порозбирали. Остальних людей я не знаю, чи залишили тут, чи погнали дальше.

В Соколові ми прожили цілу зиму. Батьки нас позбирали, і в березні рушили додому цією дорогою якою нас гнали. Так ішли ми напевне зо двоє суток. І аж ввечері прийшли в с. Миколаївку. Зайшли до однієї хати, а тут німці в хаті. Тато зразу поняли, що вони гергочат, бігом заховалися в сінях за околот, мама пішла дальше. Як зараз бачу, сидять за столом три німці, на столі горить три свічки і вони роздіті по пояс, душать воші, і регочуть що це партизанів вони душать. На нас вніматєльно дивляться, показали щоб ми сіли. Тітка тоже на нас дивиться, де ми взялися. Німці нам дали більшечким дітям по кусочку хліба, такий красивий чорний пахнючий, меншим по цукерку. Мама вже пізніше казали, що дуже боялася, щоб тітка не пішла по околот палити, бо тільки німці побачать тата зразу ж розстріляють. Коли німці поснули мама розказала тітці, що тата вивели з хати, і зачинили в погребі. На другий день раненько прилетіли наші самольоти, вони бомбили в цьому селі школу, бо в ній були німецькі солдати. Три рази заходили бомбити. Дуже крепко строчили, я сам злякався, німці тоже, поховалися під піл. Більше самольотів не було, а німців на другий день не стало.

Потім ми пішли додому, було багато снігу, сніг розставав, йти тяжко. Прийшли додому, а нічого немає, все згоріло,погріб наш завалився. Тато разібрали делюки над погрібом, залізли в погріб та й кажуть: «Ну, стара, ще будем жити – в куточку залишилося трошки бараболі і збереглася одна курка, як вона вижила ми дивувалися. Ми знову пішли у сусідську хату до тітки Химки, її другий раз німці не палили, вона уціліла. Потім чоловіків сільських наших забрали на фронт, а ми помаленьку строїлися».

Свідчення Римар Ганни Максимівни, 1937 року народження.

«На Маланку 13 січня німці палили село, мені тоді було 7 років, братові Василеві – 10 років. Коли моя мама почула і побачила, що горять хати в селі, вона з нами і сусідські жінки з дітьми повтікали в ліс, недалеко від села. Я пам'ятаю, що ми там сиділи у викопаній землянці. Ми, діти, вилазили високо на дерева і дивилися, як горить село.

Ввечері ми повернулися в село, з нашої хати залишилися тільки комин з лежанкою, і ми з мамою пішли до наших родичів в незгорану хату на початку вулиці. Нас там у хаті було дуже багато дітей.

Потім через деякий час знову налетіли німці, в селі було чути стрілянину, крики людей. До нашої

хати загналися німці і нас повиганяли на дорогу. Німці везли повні вози битих свиней і нас гнали попереду возів. На моїх очах розстріляли дядька Гаврила, він не вспів сховатися, було дуже страшно.

Коли нас гнали німці, біля останньої хати на вулиці була купа хмизу, мама наказала мені і брату, щоб ми забігли туди і заховалися, але мій брат не послухав маму, бо боявся,що німці вмітять і нас застрелять.

Нас пригнали в Хмільник. Там була велика обора і нас туди загнали. Потім звідти мама з нами стала тікати. Коли ми відійшли уже далеченько від обори, німець нас вмітив і став доганяти. Ми вже далі не тіками, а зупинилися і мама наказала нам скидати штани і присісти. Німець догнав нас, наставив автомат, але подивився, що ми попрісідали, розвернувся і нас не зачіпив.

Дальше ми з мамою пішли до своїх родичів в село Уладівка, там жила наша тітка. Мені мама сказала,щоб я сама підійшла до хати, постукала (це була уже ніч) і спитала, чи тітка прийме на ніч і чи немає в хаті німців. Я так і зробила і дуже голосно спитала тітку, а в хаті якраз спали німці, і тітка дуже злякалася. Вона сказала, щоб ми почекали ранку, коли німці підуть, тоді прийме нас. Вони пішли з хати вдосвіт. Ми в тітки трохи пожили і повернулися в село, до свого обістя. Мама до комина приставила ломаки, зробила нам такий шалаш. Так ми дочекалися весни».

Ще однією трагічною сторінкою в історії села Бруслинів є війна в Афганістані. Там загинув наш односельчанин Король Микола Миколайович.

Його доармійське життя було типовим для всіх юнаків. Після закінчення восьми класів поступив до Новгородського ветеринарного технікуму. В квітні 1987 року був призваний на службу в Радянську Армію. Мав нелегку військову професію – розвідник-гранатометник. Службу проходив в м. Асадабаді у військових спецпризначеннях.

Якось надійшов наказ терміново зібратися і вилетіти в район Кабула. Зразу ж після приземлення зав'язався жорстокий бій. Сили були нерівні, дано команду відходити. Зібравшись в умовному місці, відділення, в якому знаходився Микола, попало під обстріл гранатометника. Із восьми його бойових товаришів живим залишився лише один.

Рядовий Король Микола Миколайович посмертно нагороджений орденом «Червоної Зірки» та медалями. Пам'ять про нього – вічно жива.

Наш Коля родився у травні, Де гори, піски нескінченні,
Як буйно розквітли сади. Жара, пилюка і туман.
Ріс добрим, сердечним, слухняним, Рев моторів, навчання, тривоги, бої –
Ніхто не віщував біди. Все побачили очі, думки роїлись в голові.
Ходив із друзями до школи, Відбути б все, усе до грама,
Худобу пас, коней любив, А там вже дома, рідна мама.
Допомагав батькам удома Та зав'язався бій нерівний.
І тут він школу закінчив. І всі його товариші
Вступив до технікуму сміло, Злягли в бою тім вже назавжди,
Учився на чотири й п'ять. А допомоги – ні душі.
І мама з татом на дорогу Двадцять літ накувала зозуля
Його виходили стрічать. І більше не стала кувати.
І ось навчання закінчилось. Вернувся наш Коля з Афгану,
Прийшла і Коліна пора Та йому вже її не чувати.
Йти в армію – не довелося Спи спокійно, наш рідний солдате,
Прийти до рідного двора. Ми про тебе будем пам'ятати.
Дорога випала нелегка, І друзі, хто живими залишились,
Дорога та – в Афганістан, В німій скорботі голови схилили.

М.Л. Заїка

Пам'яток археології та архітектури в селі Бруслинів не залишилося. Окрасою села є дві скульптури – пам'ятник полеглим воїнам у Великій Вітчизняній війні та пам'ятник розстріляним жителям села.

Культурним осередком Бруслинова є клуб. Його побудували у 1960 році. В приміщенні клубу знаходиться бібліотека.

У 1975 році при сільському клубі був створений Бруслинівський фольклорно-етнографічний ансамбль, керівником якого є Марія Лаврентіївна Заїка. Ансамбль працює в тісній співдружності з дитячим колективом школи. Щороку вони виступають на сценах рідного села, району, області. Беруть активну участь в святах фольклору в Літині, Тульчині, Гайсині, Вінниці і, навіть, в місті Київ.

Апокрифи Тиврівщини як складова туристичної візитівки регіону

А.В. Стебелєв

У статті подано результати проведеного дослідження, яке дає змогу зробити висновок про те, що в умовах зникнення на Поділлі, зокрема на Тиврівщині, історичних пам'яток, набувають особливого значення свідчення про них: оповідання, легенди, міфи, апокрифи, які завжди привертають увагу краєзнавців, пересічних людей, туристів.

The article reports that in conditions of a disappearance of historical monuments on Podillia, especially on Tyvrivschyna, eyewitness accounts about them acquire special significance: stories, legends, myths, and the Apocrypha that always attract the attention of local historians, ordinary people and tourists.

Ключові слова: *оповідання, легенди, міфи, апокрифи, криниці, Тиврівський район, Савулякова криниця, Тиверське оградище, Містище, Татарський (Турецький) брід, Данило Нечай, Петро Ніщинський, Микола Леонтович, Кирило Стеценко, Володимир Свідзинський, Дмитро Гейден, Родіон Малиновський.*

Keywords: *stories, legends, myths, the Apocrypha, wells, Tyvrivsky district, Savulyakov's well, Tyverske ohradysche, Mistysche, Tatar (Turkish) ford, Danylo Nechay, Petro Nishchynsky, Mykola Leontovych, Kyrylo Stetsenko, Volodymyr Svidzynsky, Dmytro Heiden, Rodion Malynovsky.*

В умовах зникнення на Поділлі, внаслідок різних причин, історичних пам'яток набуває актуальності збереження свідчень про них, оповідань та легенд, які завжди привертають увагу краєзнавців і становлять інтерес для туристів.

Тиврівський район, будучи серцем українського Поділля, має неабиякий туристичний потенціал – понад сотню тільки зареєстрованих пам'яток археології, історії та культури, архітектури та містобудування, монументального мистецтва, ботанічних пам'яток та об'єктів природно-заповідного фонду [1, с. 121-125, 266-272, 366-368, 395]. Дані про них доповнюються чималими усноісторичними відомостями кількох поколінь подолян, документально зафіксованими і такими, що слід ще зібрати і упорядкувати [2, с. 195-202].

У туристичному аспекті навіть науково непідтверджені факти, легенди, міфи, не канонізовані наукою, так звані апокрифи, мають свою привабливість, збуджують інтерес пересічних людей до історії та спонукають дослідників та аматорів до подальших розшуків.

На прикладі Тиврівщини з розповідей людей можна казати про цікавий історичний контекст та навіть цілющі властивості низки джерел і криниць, таких як – «Ревуха» у Великій Вулизі, «Танська» у Ворошилівці, джерела молодості Св. Ангеліни в Канаві, «Гуральня» в Селищі, «Савулякова криниця» в Пирогові, «Іванкова криниця» в Іванківцях. Привабна історія упорядкована колгоспним електриком Ярославом Романовичем Чмутом (1921-2010) про «Білу криничку» в Івонівцях з переказами сельчан кількох поколінь про красуню Бондарівну, яка жила в XVII ст. і зволіла краще вмерти, ніж відповісти на залицяння нелюбого панича Канєвського. З тих часів збереглися свідчення про місце поховання дівчини на роздоріжжі у сільській місцині Ґоґівка та пісня-голосіння про Бондарівну [3, с. 7-9].

Саме завдяки людській пам'яті через покоління до нас дійшли назви: «Тиверське оградище» на місті теперішнього Тиврова, яке існувало з середини І тисячоліття, «Замчисько» у сучасній Ворошилівці, «Містище» в Урожайному, містечко «Білосток» під Селищем, неіснуючі тепер село «Луб'янки» на річці Рудка під Пилявою та легендарне містечко «Сказинці» між теперішніми Стоянами та Великою Вулигою за течією річки Пазевої, що існували за давньослов'янських часів. Цікаві відомості, основу яких склали перекази сельчан Рогізної, зібрав тиврівський публіцист і архівіст Василь Михайлович Рудий (1939-2008) про «Золоте Яблучко», багатолюдне місто ремісників і землеробів з 7 церквами за дубовим гостроколом та земляними валами, що у 1242 р. не встояло перед монголо-татарською навалою і перетворилося на згарище; про козака Бровку, що обороняв фортецю [4].

Дещо типові, проте не менш цікаві, історії існують про «Татарський (або турецький) брід» у Тиврові, де, за легендою, у 1499 р. місцевий староста розбив загін зайд, а татарин-бусурман «загубив у річці свою шапку і обіцяв за нею повернутися». Про підземні шляхи від Тиврівського костелу «попід Буг аж до самої Вінниці». Про золоті скарби урочища «Скринного» під Бушинкою та Черленківського замку в Селищі, які до цих пір шукають. Про Черленків на Лисій горі кажуть, що у проваллях панського склепу Щеньовських, де труни висіли на ланцюгах, було сховано «16 діжок із золотом, по чотири діжки в чотирьох різних місцях». У більшовицьку добу склеп знищено, труни скинуто у Буг, а одна з них, за споминами односельців, ще довго використовувалась як місток через струмочок. [4].

З козацької доби дотепер люди зберігають пам'ять про бій у лютому 1651 р. брацлавського полковника Данила Нечая з польськими жовнірами у містечку Красному, кілька версій його загибелі та поховання під Черемошним, коли «курган був насипаний землею, принесеною шапками селян», а зброю і клейноди Брацлавського полку «нібито сховано в Ананчіній криниці». Про Нечая в народі збереглося чимало співчутливих пісень [5].

Від покоління до покоління передається легенда про битву на межі сіл Гришівці та Маянів козаків з турками, розповіді про Гайдамаччину та Коліївщину на Поділлі та її провідників – Антона Притченка, сотника Верлана, Максима Залізняка, а також народного месника Устима Кармалюка, який на ярмарку в 1831 р. у Ворошилівці підбивав місцевих селян до повстання.

Залишилась в пам'яті поколінь і згадка про те, як у 1794 та 1799 роках між Потушем і Канавою гатив переправу і переправлявся з військом російський полководець Олександр Суворов, ідучи на війну з турками. Це місце по Південному Бугу до цих пір називається Суворівською пристанню.

Люди пам'ятають, як у 1735 р. зруйновано старовинний православний Преображенський монастир на Каламайщині між Кліщевом і Довгополівкою. У пожежі дивом не погоріла лише ікона Св. Миколая, а на згарищі до цих пір лишився камінь із затертим надписом [6, с. 309-311].

Друга половина XIX – початок XX ст. пов'язали Тиврівщину з низкою славетних імен з історії людства – композиторами Петром Ніщинським, Миколою Леонтовичем, Кирилом Стеценком, поетом Володимиром Свідзінським та ін. [7, с. 350-351, 354-355; 8, с. 93-96].

Можайський Олександр Федорович (1825-1890) – конструктор-винахідник, один із основоположників вітчизняної авіації. У 1869-1876 рр., будучи управителем маєтку у Вороновиці, проводив на літній дачі в урочищі «Дубина» під Шендеровим випробування великих повітряних зміїв і дерев'яного планера, запрягаючи їх у трійку і здіймаючи у повітря з мальовничих потушанських пагорбів. Перелітав на планері через Південний Буг. Розробив проект літака-моноплана. На дачі в урочищі «Дубина», що не збереглася, встановлено пам'ятний знак винахіднику (1984 р.), а місцину навколо в народі до цих пір називають «Можайщиною» [9, с. 266-267].

В офіційній біографії радянського воєначальника Родіона Яковича Малиновського (1898-1967) місцем народження вказана Одеса, втім, за численними свідченнями його земляків, справжня батьківщина двічі Героя Радянського Союзу – с. Кліщів. За споминами людей, Рувім – з караїмської родини, позашлюбний син кухарки Варвари Малиновської та… графа Дмитра Гейдена. Після хрещення отримав ім'я Родіон. Байстрюче дитинство його промайнуло в навколишніх селах – Шендерові, Потуші, Сутисках, Ворошилівці. У 1910 р. Родіон від'їхав до Одеси, щоб згодом стати маршалом і міністром оборони СРСР [9, с. 12-14, 112-113].

У свою чергу граф Дмитро Федорович Гейден (1862-1926) запам'ятався місцевому людові не тільки як господар Тиврова, Сутисок, Шершнів, предводитель дворянства Вінницького повіту, підприємець, засновник колись відомого Тиврівського пивзаводу, меценат, а також як неабияка особистість і чуйна людина. Він – не тільки випускник Санкт-Петербурзького університету, математик за освітою, а й вихованець Російської академії Генерального штабу, учасник російсько-японської та Першої світової воєн, учасник білогвардійського руху, згодом емігрант у Сербії [7, с. 206; 8, с. 81-84].

Допитливий панич В.В. Данілов, одного літнього погожого ранку вийшовши пішки з Тиврова «на шпацир» уздовж Південного Бугу, дізнався у жителів містечка, що граф був не перебірливим у харчах, а «коли хворів, за нього молились і у синагозі, в церкві, і у костелі» [10, с. 959-960]. Ці спогади надруковані в історико-літературному журналі Російської імперії «Историческій вестникъ» за 1912 рік. Вони і досі привертають увагу як взірець збирання усної історії Тиврівщини. Незаписаними на папері, ці свідоцтва історії, напевно, б втратилися для нащадків.

Чимчикуючи, подорожанин зустрів на пасовиську Івана Януша, 85-річного дідуся з Соколинців. І той розповів про те, як колись чумакували односельці до Одеси через Бессарабію і на Херсонщину, возили сіль волами; як був такий поганий пан Михальський в Колюхах (Колюхові!), що шмагав своїх кріпаків і примушував їх спати вночі біля своїх воріт, щоб ті не спізнилися вранці на відпрацьовки. Пан Михальський, коли у 1861 р. «вийшла воля», збіднів зовсім, і колишні кріпаки його, «як москаля, по черзі годували» [10, с. 965-966].

По дорозі на Колюхів молодий панич чув оклик мисливського рогу і зустрів дітлахів, які «відвідують парафіяльну школу, переконавшись, що окрім молитов, вони рішуче нічого не знають, й навіть молитви оці безбожно перекручують, роблячи їх цілком нісенітними» [10, с. 967].

Дізнався про скелі понад Бугом між Соколинцями і Потушем, які мають назви – Болій камінь, Грицин камінь і Кумів камінь, звідкіля, за оповіданнями, з останнього кинулися разом від людського

сорому у Буг і потонули кум і кума, що покохалися. З цього ж каменю також скочив замертво поміщик Туровський з Никифорівців, коли йому примарилась покійна дружина і покликала за собою на скелю. Іще у Потуші, коли зруйнували стару церкву, знайшли під нею похованого велетня, одна лише нога якого була розміром з дорослу людину. Йому пожалілися місцеві селяни, що ліси навкруги річки повирубували на дрова, худобу пани на своїх землях не дозволяють випасати. І оповідач підсумовує: піде Іван Януш, а разом з ним у небуття – «стара, тиха, неуцька, проте, сповнена фантазіями і схильна до міфів Подолія» [10, с. 969-971]. Автор спогадів Вадим Володимирович Данілов, поміщик із с. Микулинці на Літинщині, активіст Вінницького союзу хліборобів-власників, в свою чергу згине у вирії громадянської війни у віці 25 років [11, с. 116].

З тих часів ще живі у людській пам'яті спогади про боротьбу навесні 1918 р. із зайдами – польськими легіонерами, рейди Тиврівщиною отаманів національно-визвольного руху селян Брацлавщини – Артема Онищука, уродженця Соколинців, Сидора, Лиха, Карого, Зеленого, Никифора Горбанюка. Поволі відходять у вічність свідки голодоморів, репресій, Другої світової війни…

Жителька Забужки в с. Канаві Євгенія Козаченко (уродж. Миколенко), 1927 р. н. із старшою сестрою якось по камінцях перетнули Буг, щоб змолоти на підконтрольному румунам млині трішки зерна. А, повертаючись, потрапили у пастку німецького пікету. Почали брехати, що згодом від'їжджають працювати у Німеччину, а самі потім два тижні переховувалися у «штандарах» (під грубою – АВС) в Никифорівцях. З того часу промайнуло все життя, а бабуся згадує, що бачила у ньому лише горе, скаржиться на те, що в «кирницях» на Забужці зникає вода, і тепер ще дожила до нової війни.

Література

1. **Пам'ятки** історії та культури Вінницької області : словник. частина / упоряд. Ю.А. Зінько [та ін.]. – Вінниця : Держ. картогр. ф-ка, 2011. – 400 с. : кольор. іл., табл.

2. **Вінниччина** туристична : краєзн. довід. / Упр. культури і туризму Вінниц. ОДА, Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва ; упоряд. О.І. Кізян ; ред. М.Г. Спиця ; відп. за вип. Н.І. Морозова. – Вінниця : Держ. картогр. ф-ка, 2009. – 432 с. – Кн.-«переверт». – В одній обкл. з кн. : Tourist Vinnychyna: ethnography guide.

3. **Чмут, Я.Р.** Село, де річки зливаються : з історії поділ. с. Івонівці на Тиврівщині / Я.Р. Чмут. – Вінниця : Діло, 2007. – 60 с.

4. **Стебелєв, А.** Тиврівщина : альбом / А. Стебелєв, Є. Очеретяний. – 2014. – 80 с.

5. **Краса** України – Поділля : Вінниччина у худож. слові. – Одеса : Маяк, 1972. – 260 с.

6. **Труды** Подольского епархиального историко-статистического комитета. – 5-й вып. / под ред. Н.И. Яворского. – Каменец-Подольск : Типография Подол. губерн. правления, 1890-1891. – 445 с.

7. **Визначні** пам'ятки Вінниччини = Remarkable memorials of Vinnytsya region : альбом : до 80-річчя утворення Вінниц. обл. / Вінниц. обл. краєзнав. музей ; відп. за вип. К. Висоцька. – Вінниця : Щербатюк, 2011. – 400 с. : кольор. іл.

8. **Тамтура, А.** Історія Тиврівщини / А. Тамтура, О. Коваль. – Вінниця : Т.П. Барановська, 2012. – 444 с. : іл. – Бібліогр.: с. 434-439.

9. **Тиврівщина** : краєзн. нариси / ред. кол.: О.Ф. Помацький, Я.Й. Красовський, В.Л. Чехместрук. – Вінниця : Нілан-ЛТД ; Тиврів, 2012. – 306 с. : іл. – Бібліогр.: с. 303-305.

10. **Данилов, В.В.** На Южном Буге / В.В. Данилов // Исторический вестник : историко-лит. журн. – 1912. – С. 958-971.

11. **Стебелєв, А.** Стародавня мандрівка / А. Стебелєв // Константинополь : зб. ст. та матеріалів наук.-освіт. Поділ. Кирило-Мефодіїв. Читань. – 2013. – № VI-VII. – С. 114-116.

Михайлина Коцюбинська – племінниця в житті і дочка у слові Михайла Коцюбинського

А.М. Подолинний

У статті подано спогади про спілкування і співпрацю з відомим літературознавцем, критиком і перекладачем, нашою землячкою Михайлиною Хомівною Коцюбинською.

The article presents memories about communication and cooperation with a well-known theorist of literature, a literary critic and a translator, our compatriot Mykhailyna Khomivna Kotsiubynska.

Ключові слова: *М.Х. Коцюбинська, рідна література, пам'ятник М.М. Коцюбинському, меморіальна дошка, педуніверситет.*

Keywords*: M.K. Kotsiubynska, native literature, monument to M. M. Kotsiubynsky, memorial plate, Pedagogical University.*

М.Х. Коцюбинська, літературознавець, критик і перекладач, учасник правозахисного руху, за що була звільнена з роботи в Інституті літератури наприкінці шістдесятих років минулого сторіччя і довгі роки позбавлена можливості друкуватися, народилася 1931 року у тому ж вінницькому будиночку, де побачив світ її дядько, класик українського мистецтва слова Михайло Коцюбинський. Названа на його честь, вона зуміла в обставинах тоталітарного режиму, жорстокого національного пригнічення непоступливо оберігати гідність не лише роду Коцюбинських, а й усієї української спільноти. Проголошення незалежної України дало можливість уже немолодій, шістдесятирічній Михайлині Коцюбинській вповні явити свій непересічний талант дослідниці: вона друкує цікаві й глибокі праці про творчість Т. Шевченка, М. Коцюбинського, В. Стуса, вперше досліджує епістолярій низки письменників, упорядковує багатотомне видання свого земляка В. Стуса, з яким разом виборювала волю України, листи В. Чорновола та М. Коцюбинського. За десять останніх років своєї щирої праці вона була відзначена преміями В. Стуса (1991), О. Білецького (1993), фундації Антоновичів (1995), Національною ім. Тараса Шевченка (1995), Михайла Коцюбинського (1998), стала Почесним доктором філології Києво-Могилянської академії (2008).

Мої зустрічі з Михайлиною Коцюбинською, а їх було декілька, відбувалися десь з кінця вісімдесятих років у нашій столиці та у Вінниці. У Києві побував у її помешканні, а у Вінниці – в музеї Михайла Коцюбинського, педагогічному університеті на різних заходах з пошанування її видатного родича. Михайлина Хомівна підтримувала зусилля громади вінницької творчої інтелігенції, спрямовані на спорудження пам'ятника письменнику-земляку. Пригадую, коли я працював свого часу в обласній організації Товариства охорони пам'яток історії та культури, ми теж виступали з ініціативою відкриття такого пам'ятника. Досі не забулося, як нас вразила листовна відповідь тодішнього очільника Радянської України В. Щербицького, щось на зразок: «Ещё не наступило время для подобных памятников». Але місцева громадськість таки добилася свого: на зорі незалежності пам'ятник було встановлено.

Згодом у газеті педуніверситету мені вдалося опублікувати статтю з пропозицією перейменувати наш навчальний заклад імені Островського на Коцюбинського. До речі, тоді мене підтримав у приватному листі Олесь Гончар. Була щиро зацікавлена в цьому й Михайлина Хомівна. І ми досягли свого, хоча було це дуже непросто.

У своєму архіві листів маю кілька від Михайлини Хомівни, було й телефонне спілкування. Дві риси її особистості хотів би відзначити: перша – це глибока загальна культура й освіченість, високий фаховий рівень критика й історика рідної літератури і друга — її внутрішня людська гідність, виплекана і збережена в люті часи, коли в суспільстві панували страх і принизлива покора. Всім нам відомо, що вона належала до тих, кого називаємо дисидентами-шістдесятниками, котрі, починаючи ще з п'ятдесятих років, відкрито виступили проти нищителів української культури, мови, мистецтва слова. Звичайно, до певної міри її захищало знамените прізвище, влада не могла вчинити з нею так, як, скажімо, з її другом Василем Стусом, але ж могла морально зламати, та не вийшло. Михайлина Хомівна – це громадянський зразок прямостояння, порядності, гідності, передусім національної, в умовах тяжкого тиску на людську свідомість. Це зразу впадало у вічі під час спілкування з нею.

Спокійна, не метушлива, розважлива, тверда і незрушна у своїх основних світоглядних переконаннях, зосереджена і в слові, і в плині власного життя, надзвичайно працьовита Михайлина Коцюбинська посіла поважне місце в шерезі відомих синів і дочок України. Нам, її землякам, належить якомога швидше на стіні музейного будинку, де вона народилася, відкрити меморіальну дошку, присвячену їй, і тим заходом віддати належне її славній пам'яті.

Література

Коцюбинська, М. Листи і люди : роздуми про епістолярну творчість / М. Коцюбинська. – Київ : Дух і Літера, 2009. – 584 с.

Коцюбинська, М. Книга споминів / М. Коцюбинська. – Харків : Акта, 2014. – 286 с.

Кравченко, Л.В. Берегиня української літератури / Л.В. Кравченко // Сприйняття сучасниками творчості Михайла Коцюбинського : матеріали другої всеукр. наук. конф. «Осінні читання» / ред. кол.: І.В. Френкель [та ін.]. – Вінниця, 2011. – С. 98-105. – Бібліогр. в кінце ст.

Кравченко, Л. В обороні української духовності : [про М.Х. Коцюбинську] / Лариса Кравченко // Вінниц. край. – 2011. – № 4. – С. 130-137 : фот.

«У мерехтінні найдорожчих лиць» : згадуючи Михайлину Коцюбинську : [збірник]. – Київ : Дух і Літера, 2012. – 576 с.

Коцюбинська Михайлина Хомівна (18.12.1931, м. Вінниця – 07.01.2011, м. Київ) // Подолинний, А. Тарас Шевченко і Вінниччина : імен. слов. / А. Подолинний ; Вінниц. обл. наук. б-ка ім. К.А. Тімірязєва ; відп. за вип. Н.І. Морозова. – Вінниця, 2012. – С. 47.

Лікар Олексій Боржковський – примножувач духовної спадщини славетного роду

(До 80-річчя від дня народження)

О.А.Юрчишина

У статті висвітлено життєвий і творчий шлях військового лікаря, підполковника у відставці Олексія Васильовича Боржковського, уродженця смт Брацлав Вінницької області, нащадка С.В. Руданського та славетного роду Руданських-Боржковських-Комарницьких, записаний з його уст.

The article highlights a life and a career of a military doctor, a retired lieutenant colonel Oleksiy Vasylyovych Borzhkovsky, a native of the town of Bratslav of Vinnytsia region, a descendant of S.V. Rudansky and a prominent kin of Rudansky-Borzhkovsky-Komarnytsky, recorded as the oral history.

Ключові слова: *Олексій Боржковський, лікарі, репресії, окупація, військова служба, родовід, краєзнавчі дослідження, руданськознавство.*

Keywords: *Alex Borzhkovsky, doctors, repressions, occupation, military service, genealogy, local history researches, 'rudanskoznavstvo'.*

У листопаді 2014 року виповнюється 80 років від дня народження Олексія Васильовича Боржковського, уродженця старовинного містечка Брацлав на Вінниччині, випускника Вінницького національного медичного університету імені М.І. Пирогова 1959 року, підполковника медичної служби у відставці, військового лікаря-оториноларинголога вищої категорії, краєзнавця і громадського діяча. Олексій Боржковський – правнучатий племінник видатного українського поета-класика, лікаря й громадського діяча Степана Руданського, внучатий племінник українського етнографа, фольклориста, активного учасника українського національно-визвольного руху 1917-1919 рр. Валеріана Васильовича Боржковського.

Нащадок двох старовинних родів, що всіма своїми помислами й душею прагнули прислужитися своєму народові, Олексій Васильович успадкував від них палку любов до України, непідробний інтерес до життя, непосидючу, невгамовну вдачу.

З ініціативи його прадіда протоієрея Василя Григоровича Боржковського в містечку Мізяків (нині село Калинівського району на Вінниччині) у 1902 році було збудовано двокласну церковнопарафіяльну школу (досі зберігся і функціонує перший будинок школи, збудований отцем Василем), а згодом – і церкву. Його старший син Валеріан (1864-1919) у 1917 році був призначений Вінницьким комісаром Тимчасового уряду, брав найактивнішу участь в українському визвольному русі, за що й був розстріляний більшовиками. Молодший син священика Василь у 1897 році одружився з племінницею Степана Руданського Софією, донькою його сестри Ольги. Так Боржковські породнилися з Руданськими. Як найдорожчу реліквію зберігає військовий лікар пожовкле від часу запрошення на весілля Софії Комарницької та Василя Боржковського.

Олексій Боржковський народився у 1934 році, через сто років після того, як на світ з'явився Степан Руданський. Олексієм хлопчика назвали на честь бабусиного брата по маминій лінії Олексія Вігури. Переслідуваний більшовиками, він емігрував за кордон. Завдяки його допомозі сім'я вижила в голодний 1933 рік.

«З двох з половиною років пам'ятаю все побачене й почуте, – розповідає лікар. – Південний Буг у зелені розкішних верб; запашні квіти на подвір'ї бабці Марії Вікторівни, дворянки за походженням; молоду й гарну маму Галину Арсенівну, сільську вчительку в блакитній спідниці-плісе й жовтій блузочці; бабусині слова: «Ти, Галочко, як наш національний прапор...».

Вперше про свого пращура Степана Руданського Олексій почув від батька Василя Васильовича, свого часу одного з найкращих ветеринарних лікарів і діагностів в Україні.

Ім'я поета в родині шанувалось. На комоді в кімнаті зберігалися мушлі, привезені з Ялти, де Степан Руданський працював у свій час міським лікарем, його годинник. Однак після ночівлі в домі чоловіка, що назвався «представником органів», безцінна для сім'ї реліквія зникла. Василь Васильович в окрему теку з написом «Степан Руданський» дбайливо складав світлини, газетні вирізки й інші матеріали, а на всіх сімейних святах і тоді, коли в домі збиралися гості, у слушну хвилину підводився батько й розпочинав співати пісню «Повій, вітре, на Вкраїну» й без паузи продовжував гімном «Ще не вмерла України». Співали всі, а Олексієві здавалося, що це одна пісня й усі слова належать Степанові Руданському.

Страшна хвиля репресій 30-х років не обминула й Брацлава. На випадок арешту Галина Арсенівна приготувала торбу сухарів і необхідний одяг. «З усієї вулиці Леніна, де ми жили, лише нашу родину не зачепили. Ми тоді вирішили, що батька, єдиного ветлікаря на весь Брацлавський район, людину, потрібну для влади, більшовики побоялись зачіпати, інакше б їм інкримінували саботаж», – згадує Олексій Боржковський. – Та все з'ясувалося на 60-річчі мого батька в 1967 році. Поздоровити ювіляра прийшов колишній санітар ветлікарні, 80-літній поляк Зарицький. Піднявшись для виголошення тосту, він промовив: «Вип'ємо за мене, бо якби не я, – не було б і Василя Васильовича. Я вже в такому віці, що нічого не боюсь й можу розповісти. Пам'ятаєте, як я прийшов на роботу з опухлою, синьою рукою й нічого не міг робити? Тоді я сказав, що напився й упав під воза (ми ж знали, що Зарицький зовсім не вживав спиртного), насправді мене викликали в органи й примушували підписати донос на ветлікаря Боржковського, який нібито створив антиурядову організацію. Мене катували, затискували руку в дверях, відливали водою й тортури продовжувались. Я подумав: «Якщо обмовлю невинну людину, то й мене знищать, як соратника лікаря, мої діти стануть дітьми ворога народу, а я сам після смерті потраплю в пекло. Якщо не підпишу наклеп – теж загину, але не постраждає Василь Васильович, мої діти будуть «чистими», а я потраплю в рай». Дивовижно, але Зарицького відпустили, нашу родину не чіпали».

Спокійного, блакитноокого хлопчика з білявими кучериками, який до того ж ніколи не капризував, у ветлікарні любили всі. Особливо до Олексія прихилився душею бездітний фельдшер Балацький. Коли потрібно було виїхати в колгоспи, він садив на бричку поруч із собою й лікаревого сина. Звичайну дерев'яну рахівницю винахідливий Балацький перетворював на візок: для цього на перевернуту рахівницю клав папку – «Дєло», прив'язував ремінь від власних штанів, садовив зверху Олексія й возив по підлозі.

До ветлікарні неодноразово приходив енкаведист, від якого якось хлопчик почув: «Дайтє мне чєловєка, а уж дєло я єму приш'ю!». Уява малого хлоп'яти вимальовувала картину: один грізний дядя, взявши до рук голку з ниткою, пришиває іншому дяді до штанів папку з написом «Дєло».

Коли розпочалася Велика Вітчизняна війна, Олексієві не виповнилося й семи років, а в сім'ї були ще й молодші діти – трирічний брат Микола й тримісячна сестра Лідія. Батько з першого й до останнього дня війни – на фронті, у складі кавалерійської дивізії. Будинок, в якому мешкала родина, стояв на трасі – майже щодня (наказ – двері не зачиняти!) тут ночували то німецькі солдати й офіцери, то – румунські. До того ж родина офіцера Червоної армії перебувала на особливому обліку.

«Якось до нас уночі прибігли четверо з єврейської сім'ї Ткачів – вони втекли з гетто. Не вагаючись, мама з бабусею прихистили їх. Переховували кого в погребі, кого – в хаті під піччю, – згадує Олексій Васильович. – Одного разу, коли до хати зайшов німецький офіцер, донька Ткачів Люба ледве встигла сховатися за шафою. Ми не знали як її вивести звідти. Тремтіла дівчина за шафою всю ніч, боялася поворухнутися, аж поки вранці офіцер не пішов геть. Центральною вулицею Брацлава повз нашу хату гнали полонених червоноармійців. Спека, курява. Голодні, виснажені й обірвані з низько нахиленими головами, вони рухались суцільною масою. Вицвілі, мокрі від поту гімнастерки й пілотки. У більшості не було головних уборів. Багато хто з полонених накульгував. Брудні й закривавлені бинти на головах, руках, грудях. Полонених було багато. Траплялось, що за день їх проходило більше тисячі. Деякі з них тримали в руках головку капусти чи буряк і, намагаючись втамувати голод, гризли їх на ходу. Підходити до червоноармійців і передавати їм їжу, будь-що було заборонено. Мати й ми, діти, виходили дивитися, чи не ведуть полоненого нашого батька. Сім'ї офіцерів Червоної армії мали бути евакуйовані, але за складних умов під час відступу не було можливості цього зробити й ми залишились у Брацлаві. Мама заздалегідь насушила в дорогу білих сухарів. Ці сухарі ми брали й виносили полоненим: підбігали до колони й передавали їх з рук у руки. Одного разу конвоїри стріляли в мене. Наприкінці колони йшли ті, хто не міг самостійно пересуватися, їх вели міцніші. Тих, хто насмілювався підняти голову вгору,

й тих, хто втрачав свідомість і падав, фашисти пристрілювали. Від нашої хати до лікарні – менше 200 метрів, на цьому відрізку шляху одного дня залишилось лежати семеро убитих. На річці по-звірячому знищували євреїв – топили в ополонці баграми».

Страшні роки окупації минули. Пройшовши все пекло війни, з двома орденами Червоної Зірки й багатьма медалями повернувся додому батько.

Повоєнні роки не були легкими. Олексій, найстарший в сім'ї серед дітей, допомагав по господарству: носив з Бугу воду, рубав дрова, полов город, утримував з братами 300 кролів. Один з кращих спортсменів Брацлавської школи, він брав участь в обласних змаганнях, старанно навчався. Коли настав час вибору майбутньої професії, юнак не вагався: «Буду допомагати людям».

У 1953 році Олексій Боржковський вступає до Вінницького медичного інституту й здобуває фах лікаря. Військових лікарів, яких для потреб армії готувала військова академія, виявилось замало. Приїхали з Москви «купці» й до Вінниці. Для служби в армії відбирали найкращих випускників. Так молодий лікар опинився в одному зі шпиталів Далекосхідного військового округу, за тисячі кілометрів від України.

Служба на Далекому Сході тривала більше шістнадцяти років. Олексій Васильович обіймав посади лікаря, старшого ординатора хірургічного відділення, завідувача ЛОР-відділення. Доводилось надавати допомогу різного профілю: виконувати акушерсько-гінекологічні операції, робити апендектомію, трахеотомію, діставати сторонні предмети з органів дихання, лікувати тяжкі опіки верхніх дихальних шляхів та багато іншого. Термінової допомоги вимагали тяжкі травми. Важким хворим лікар не боявся надавати допомогу на місці, хоча й були дуже складні випадки, а до окружного шпиталю, що в Хабаровську – 550 км. Іноді доводилось сідати й за кермо санітарного автомобіля – права водія-професіонала Олексій отримав ще під час навчання в інституті. Коли його дружина, акушер-гінеколог за фахом, поїхала на курси підвищення кваліфікації, незважаючи на виклики, нічні чергування, напружений ритм роботи у шпиталі, лікар турботу про двох своїх синів повністю взяв на себе.

Океан, предковічна тайга з віковими кедрами – прекрасні, квіти такі гарні, та без аромату. Олексія не полишала думка повернутись в Україну. Начальник шпиталю, лікар Пухняк постійно організовував у далекому Уссурійську українські літературно-мистецькі вечори, активним учасником яких був Олексій Боржковський: декламував співомовки Степана Руданського.

«В усіх анкетах, які мені доводилося заповнювати як військовослужбовцю, своєю рідною мовою я завжди називав українську, хоча в деяких сферах краще володію російською, зокрема це стосується професійної термінології, адже за шість років навчання в інституті нам лише один раз на останньому курсі професор М.К. Венцковський прочитав лекцію українською мовою. Із здобуттям Україною незалежності ми з моїм начальником розпочали вести всю необхідну документацію, у тому числі писати історії хвороб українською мовою, хоча попервах це було нелегко через брак українських словників з медичної термінології», – розповідає лікар.

У 1975 році вдалось перевестися до складу Групи радянських військ у Німеччині, звідти підполковник Олексій Боржковський повернувся в Україну: служив спершу в Івано-Франківському, а згодом Житомирському військових шпиталях.

Олексій Боржковський – водій зі стажем. На своєму автомобілі їздить за будь-яких погодних умов у будь-який час доби, долаючи при цьому більше тисячі кілометрів. Та одного разу, сідаючи за кермо, відчув якийсь внутрішній спротив, інтуїція підказувала не робити цього. «Однак родичка наполягла, й ми вирушили з Івано-Франківська до Бердичева. Через густий туман і нічну пору я їхав обережно й повільно, – розказує лікар. – Раптом побачив, як назустріч летить на величезній швидкості машина. Водій, порушуючи правила, виїхав на зустрічну смугу для обгону. Я викрутив кермо, але удару не вдалось уникнути – машина опинилася в кюветі. В якусь мить відчув своє тіло невагомим й опинився над машиною. Я розумів, що необхідно повернути ключ в замку запалювання – інакше виникне пожежа, та не міг і не хотів. Несподівано почав рухатись в бік тунелю назустріч моїм бабці, діду, батьку, двоюрідному брату. Я знав, що це вони, бачив їхні силуети. Мені було добре. Раптом почув голос: «Ти жив праведно й чинив вірно. Тобі ще не час сюди. Повертайся й продовжуй свої справи». Прийшов до тями в лікарні в дуже важкому стані: забій головного мозку тяжкого ступеня, черепно-мозкова травма, перелом основи черепа, крововилив у мозок, перелом ребер та верхньої щелепи, забій усіх органів... Як лікар я розумів, що після таких травм не завжди виживають, або стають інвалідами, тому й відмовився приймати будь-які медикаменти, вирішивши, якщо організм сильний – справиться сам, якщо – ні, навіщо бути тягарем для рідних? Обмірковував: одне вухо не чує, друге – чує, одне око не бачить, друге – бачить. Отже, водити машину й працювати зможу. Через три тижні я виписався з лікарні, слух і зір поступово відновилися і я вже стояв біля операційного стола».

І нині Олексій Боржковський, лікар-отоларинголог вищої категорії з 55-літнім стажем, великим досвідом адміністративної й практичної роботи, талановитий хірург продовжує працювати в Житомирському ТОВ «Центр профілактичної медицини». За сотні кілометрів приїздять до лікаря Боржковського на консультації.

Вже багато років поспіль у вільний від роботи час Олексій Васильович популяризує творчість свого родича Степана Руданського, досліджує його життєвий шлях та шлях інших гілочок свого роду: Боржковських, Комарницьких, Кремінських. Цікаво й те, що кілька років тому, прочитавши в одній із вінницьких газет про Олексія Боржковського, написала йому листа його ж родичка Галина Анатоліївна Кремінська, також правнучата племінниця С. Руданського, колишній фельдшер, що мешкає у селі Мізяківські Хутори. Відтак, зустрілися, познайомилися з нею та її донькою, вчителькою української мови й літератури, Людмилою Іванівною Похвалюк та її родиною з с. Біликівці Жмеринського району на Вінниччині.

Невтомний мандрівник, водій та фотограф із солідним стажем, Олексій Боржковський побував чи не в усіх місцях, пов'язаних з його славетними пращурами: Санкт-Петербург, Ялта, Хомутинці, Шаргород, Кам'янець-Подільський, Руданське, Хотин, Сімферополь, Бахчисарай та багатьох інших. Працював у музеях, бібліотеках, архівах, зустрічався зі студентами та учнями в багатьох куточках України й скрізь дарував світлини, ксерокопії, фотостенди, присвячені поету й лікарю. Цікавить його і творчість Тараса Шевченка, Івана Франка, Михайла Коцюбинського, Лесі Українки… Змістовною була наша мандрівка до Криворівні в музей Івана Франка, що в Прикарпатті; в села Хомутинці, Малі і Великі Кутища, Пиків Калинівського району на Вінниччині, де спілкувалися із старожилами й методом усної історії дізналися багато цікавого, зокрема, про перебування Михайла Коцюбинського в Пикові, відшукали на кладовищі цього ж села усипальницю відомого цукрозаводчика, одного з піонерів цукрової промисловості на Поділлі Яна Романського, записали багато легенд і переказів, прислів'їв і приказок. Загалом, за 15 років співпраці з цією надзвичайно талановитою людиною, великим працелюбом і людинолюбом багато побачено, відшукано, зроблено. На жаль, об'єм статті не дозволяє розповісти про все докладно. Цікаво й те, що все віднайдене і побачене краєзнавець і фотограф зі стажем фіксує на фотоплівці. Зокрема, у Мізякові на Калинівщині лікар ще встиг сфотографувати будинок, в якому народився Валеріан Боржковський, зараз будинку цього немає – розібраний на будівельні матеріали. Плідною була також співпраця з написання наших спільних статей «Шевченко і Руданський», «Подільський лікар-поет», «Хранителі творчої спадщини Руданського», опублікованих в центральних газетах України.

Олексій Васильович – постійний учасник літературно-мистецьких свят на батьківщині Степана Руданського в м. Калинівці та с. Хомутинці на Вінниччині, Днів поета в Криму, вечорів, присвячених пам'яті великого українця в Національній науковій медичній бібліотеці України в Києві, щорічних Всеукраїнських фестивалях української книги у Феодосії, за що неодноразово одержував подяки. Він листується та підтримує найтісніші зв'язки з краєзнавцями, руданськознавцями, усіма тими людьми, кому не байдужа доля нашої культури, культурної спадщини, майбутнього України. У вересні 2009 року Олексій Васильович зустрівся в Ялті з професором, академіком УЕАН, головою Кримської філії НТШ Вольвачем Петром Васильовичем та професором, доктором технічних наук, академіком РАПН Яремійчуком Романом Семеновичем, щоб обговорити питання присвоєння Кримському гуманітарному університету (м. Ялта) імені Степана Руданського. У 2011 році в стінах своєї alma-mater у Вінниці лікар зустрівся з викладачами й студентами ВНМУ імені М.І. Пирогова.

Наполеглива багаторічна праця подвижника не минає марно: у вересні 2011 року він одержав відповідь на своє звернення до Міністерства охорони здоров'я України, де йшлося про реорганізацію кімнати-музею в музей С. Руданського в Ялті на базі Ялтинського медичного коледжу. За його ініціативи до 175-ї річниці від дня народження Степана Руданського побачили світ конверт і марка із зображенням поета, а в 2014 році в м. Калинівці до 180-річчя від дня народження відкрито пам'ятник С. Руданському.

Олексій Васильович – активний член Житомирської обласної організації товариства «Просвіта» ім. Т.Г. Шевченка, Житомирської обласної організації Партії захисників Вітчизни. Національно свідомий громадянин, пошановувач рідного слова, вболіває за долю України, рідної мови. 20 червня 2012 року на розширеному засіданні Житомирської обласної організації товариства «Просвіта» ім. Т.Г. Шевченка промовисто прозвучав виступ Олексія Васильовича Боржковського за збереження рідної мови проти антиконституційного закону Колісниченка-Ківалова «Про засади державної мовної політики», який не тільки є реальною загрозою нестабільності в Україні, а й загрозою державності. У 2013 році ветеран звернувся до найвищих інстанцій Верховної Ради, Кабінету Міністрів України, Міністерств освіти, науки і культури, охорони здоров'я України, Державного Комітету телебачення і

радіомовлення, місцевих органів державної влади із закликом гідно вшанувати 180-річчя від дня народження великого сина України Степана Руданського. Під зверненням підписалися також представники передової інтелігенції, серед яких Михайло Андрейчин – член-кореспондент Національної академії медичних наук України, доктор медичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України (м. Тернопіль); Павло Білошицький – доктор медичних наук, академік УАН, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки; Іван Драч – поет, кіносценарист, громадський діяч, Герой України, лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка; Микола Жулинський – літературознавець, громадський діяч, доктор філологічних наук, академік Національної академії наук України, директор Інституту літератури імені Тараса Шевченка НАН України, лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка; Раїса Павленко – генеральний директор Національної наукової медичної бібліотеки України, заслужений працівник культури України, кавалер ордена княгині Ольги III та II ступенів; Любомир Пиріг – громадський діяч, академік Національної академії медичних наук України, заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки та ще багато-багато інших.

Всюди, де побував Олексій Боржковський, починала кипіти робота: створювались літературознавчі куточки, музейні кімнати, влаштовувались літературно-музичні вечори, книжкові виставки. Лікар надав значну допомогу в обладнанні музейної кімнати в навчально-виховному комплексі № 15 «Гімназія-школа-садок» ім. Степана Руданського в Ялті (серед тих, хто виборював для цього навчального закладу право носити ім'я поета – і лікар Боржковський); організував збір книг для бібліотеки, що також названа ім'ям поета в Сімферополі. На могилах Ольги Руданської та її чоловіка, священика Стефана Комарницького в с. Малі Кутища на Калинівщині лікар за власний кошт виготовив і встановив меморіальні дошки, як і в с. Мізяків, де меморіальна дошка з зображенням Василя Григоровича Боржковського встановлена на фасаді місцевої школи. Щороку лікар приїздив на могилу Степана Руданського в Ялту, щоб вклонитись його світлій пам'яті. Традиційно піднімається на високий Полікурівський пагорб разом з учнями та вчителями місцевих шкіл та висаджує разом з ними на могилі привезені з батьківщини поета квіти; відвідує місця пов'язані з його славним родом, доглядає за могилами своїх предків. О. Боржковський надав значну допомогу письменнику з Феодосії Євгену Білоусову в створенні художньо-документальної повісті для дітей «Степан Руданський – поет і лікар» (Тернопіль, 2008). Олексій Васильович – автор численних краєзнавчих статей, серед яких чільне місце належить публікаціям про його славний рід. Світлини Олексія Боржковського ілюструють низку видань: буклет «Степан Васильович Руданський» (Вінниця, 2004); книжки: «Всміхається Руданському нове тисячоліття» – збірка творів лауреатів Всеукраїнської літературно-мистецької премії імені Степана Руданського (Вінниця, 2008); «Степан Руданський (1834-1873). Поет, лікар, громадянин» (К., 2009), де Олексій Васильович – один з укладачів. У 2014 році побачила світ книга під грифом Національної наукової медичної бібліотеки України: «І я знов живий світ оглядую…». До 180-річчя від дня народження Степана Васильовича Руданського / Р. Павленко, Ю. Віленський, О. Кірішева, О. Юрчишина ; наук. консультант книги О. Боржковський ; Нац. наук. мед. б-ка України. – К. : ВІПОЛ, 2014. – 224 с. : іл.

Просвітницька місія Олексія Боржковського триває. Він клопочеться про перейменування центральної площі в м. Калинівці на батьківщині поета-патріота й присвоєння їй імені Степана Руданського, про спорудження пам'ятника поету в Ялті, про увічнення поетового невмирущого слова в академічному виданні його творів, про повернення до програм загальноосвітніх закладів вилучених творів класика української літератури Степана Руданського… Лікар жартома любить повторяти : «Я не доживаю, а живу!», бо незважаючи на вік, не втрачає інтересу до оточуючого, бадьорості й оптимізму, а його життєвій енергії, наполегливості й працелюбству можна лише позаздрити. Сотні дерев, тисячі квітів, посаджених вмілими руками Олексія Васильовича, буйно квітнуть та рясно родять людям у різних куточках України. Гордістю лікаря є його два сини, восьмеро онуків, троє правнуків. Одержану від славних пращурів безцінну духовну спадщину лікар Боржковський дбайливо зберігає й примножує. Невсипуща праця, просвітницька місія Олексія Боржковського, щирого українського патріота у 2011 році оцінена Всеукраїнською літературно-мистецькою премією імені Степана Руданського, а в січні 2014 року під час Всеукраїнського свята сатири і гумору в місті Калинівці з нагоди ювілею видатного земляка Олексій Боржковський за багаторічну й плідну діяльність з дослідження та популяризації життя і діяльності поета й лікаря був нагороджений нагрудним знаком «180 років Руданському С.В.». Недарма Вищі Сили у годину найбільших для нього випробувань відпустили його творити добро, примножувати славу роду, славу України.

Стаття написана на основі багаторічного усного спілкування з Олексієм Васильовичем Боржковським та творчої співпраці з ним. Нижче поданий список літератури про нього.

Література

Боржковський, О. Військовий лікар Олексій Боржковський: нащадок роду, який є окрасою нашої нації : [бесіда з О. Боржковським] / О. Боржковський ; розмову вела М. Щерба // Ваше здоров'я. – 2006. – 25 серп. (№ 32). – С. 12-13.

Боржковський, О. Доктор Боржковський із роду Руданських: слідами предків : [бесіда з О. Боржковським] / О. Боржковський ; запис. Ю. Віленський // День. – 2010. – 29-30 січ. (№ 14-15). – С. 7.

Боржковський, О.В. Ялтинська вічність Степана Руданського: видат. укр. поет і лікар – благодійник Криму : [бесіда з правнучатим племінником С. Руданського О.В. Боржковським] / О.В. Боржковський ; [бесіду вів] Ю. Віленський // День. – 2014. – 17 квіт. (№ 70). – С. 8.

Васильчук, С. З роду лікарів та поетів / С. Васильчук // Вінниччина. – 2011. – 7 верес. – С. 10 : фот.

Сарахан, М. Хто ж він, пан Боржковський? / М. Сарахан // Прапор перемоги. – 2002. – 21 верес. – С. 5 : фот.

Юрчишина, О. Духовна спадщина лікаря Боржковського // Прапор перемоги. – 2009. – 1 груд. ; Пульс. – 2009. – 17 груд. (№ 50). – С. 7 ; Шаргородщина. – 2009. – 11 груд. ; Прибуз. новини. – 2009. – 4 груд. ; Кримська світлиця. – 2010. – 1 січ. (№ 1). – С. 9 ; Молодь України. – 2010. – 22 січ. – С. 1-2 [вкл.] ; Журнал практич. лікаря. – 2009. – № 4. – С. 46-47 : фот. ; Нар. лікар України. – 2010. – Січ. (№ 1). – С. 2.

Один із 78650 остарбайтерів Вінниччини

А.В. Іванчук, О.А. Іванчук

У статті на основі спогадів ветерана праці, колишнього остарбайтера Василя Єремеєвича Іванчука, подається розповідь про поневіряння примусових робітників у фашистській Німеччині в роки Другої світової війни.

The article presents the story on hardships of forced laborers in Nazi Germany during the World War II based on memoirs of a veteran of work, a former Ostarbeiter Vasyl Yeremeyevych Ivanchuk.

Ключові слова: *Друга світова війна, Третій Рейх, примусові робітники, остарбайтери, концтабір Блехгаммер.*

Keywords: *World War II, the Third Reich, forced workers, Ostarbeiter, Blehhammer camp.*

Перш ніж розглянути епізоди майже трирічного поневіряння Іванчука В.Є. на примусових роботах у Німеччині варто, на нашу думку, навести деякі факти щодо примусової праці, взяті з літературних джерел та мережі Інтернет [1 – 4].

Примусові робітники мали в Німеччині статус остарбайтерів (нім. die Ostarbeiteren, «східні робітники»). Нацистські чиновники цією назвою позначали їхнє відмінне соціально-правове становище серед інших іноземних робітників у Третьому Райху [3]. З цією метою на одяг остарбайтерів пришивали спеціальні нашивки з написом «OST».

Масове примусове вивезення цивільних робітників до Німеччини з окупованої території України розпочалося навесні 1942 року і тривало до 1944 року. Всього було вивезено близько 2 033 639 осіб, із них 78650 з Вінниччини [1 – 3].

Варто відмітити, що органи радянської влади примусова праця остарбайтерів цікавила лише у двох контекстах – компрометуючих фактів та збитків, нанесених народному господарству СРСР, що знайшло відображення у фільтраційних справах УНКВС та в матеріалах Надзвичайної Державної комісії зі встановлення та розслідування злодіянь німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників, проведених у 1943-1945 рр. Крім того, впродовж 1944-1947 рр. на вимогу відділу Держархівів УНКВС кожна сільська та міська рада надавала хронологічну довідку, в якій була інформація про кількість вивезених громадян на каторжні роботи до Німеччини. У 1963-1965 рр. на запит Інституту історії партії ЦК КП України обласні партійні архіви при обкомах КП України складали довідки про діяльність радянського підпілля, партизанських загонів, про знищене та вивезене до Німеччини місцеве населення [3].

Зокрема на Іванчука В.Є. була заведена фільтраційна справа, на яку є посилання в довідці:

Державний архів
Вінницької області
Довідка № 06-6331 від 07.12.1993 р.

Видана про те, що Іванчук Василь Єремеєвич був насильно вивезений до Німеччини 16.04.1942 р. з с. Станилівка Погребищанського району. Працював на заводі Блехгаммер.

Був звільнений 26.01.1945 р. Компрометуючих даних немає.

Підстава: обліково-довідкова картотека на фільтраційні справи громадян, що повернулися з Німеччини.

Наведена довідка підтверджує факт перебування Іванчука В.Є. на примусових роботах у Німеччині. Розглянемо деякі фрагменти з без трьох місяців його трирічного поневіряння на каторжних роботах. У 1942 році Іванчук В.Є. мав 16 років та уже був напівсиротою (з семирічного віку). Батько помер від виснаження у голодомор 1933 року прямо в ліжку уві сні поруч із сином Василем, а перед цим від голоду померли двоє молодших братів (вік 1 і 3 роки).

Німців у селі Станилівка не було, але був староста з прізвищем Гуральник та декілька місцевих поліцаїв. Відновив роботу колгосп, в який селяни під загрозою страти повернули сільськогосподарський реманент.

Забирати на примусові роботи до Німеччини у Станилівці почали в квітні 1942 року, цим займалися Гуральник із поліцаями. За Іванчуком В.Є. прийшли 13 квітня, але він втік із дому та переховувався поза ним. Проте 15 квітня сусіди сказали, що мати уже дві доби зачинена в погребі в Гуральника і вона буде вивезена замість сина Василя, якщо він не прийде в управу.

15 квітня хлопець прийшов до Гуральника, який наніс йому декілька болючих ударів в обличчя і живіт та облаяв, але матір випустив на волю. Під вечір 15 квітня Іванчука В.Є. і ще декількох односельчан підводою відвезли в Погребище до обнесеного колючим дротом готелю, який охороняли німецькі солдати.

16 квітня пройшли медогляд та було задокументовано факт відправки на примусові роботи до Німеччини. Далі вивели всіх з готелю і колоною погнали до станції Ржевуська, де завантажили у товарні вагони, кинувши туди по декілька тюків соломи.

Поїзд довго стояв поблизу станції Козятин, де, скориставшись ситуацією, до вагону втекло декілька виснажених голодом радянських військовополонених, що працювали на товарній станції, зокрема, вірменин Давтян Напальон, росіянин Лісіцин, українець Потапенко. Німці всіх вигнали з вагонів, але хлопці встигли розмістити військовополонених вздовж стінки вагону, прикривши соломою та своїми речами. У подальшому вони разом з Іванчуком В.Є. та його земляками поневірялися на примусових роботах у концтаборі Блехгаммер.

У дорозі ще довго стояли на станції Ковель, а потім цілий день у Перемишлі. Після тривалої поїздки опинилися в німецькому місці Гамбурзі, в якому остарбайтерів вивели з поїзду, пошикували у колони та повели містом до інструментального заводу. По дорозі до заводу, німецька жінка в рукавичках та вуалі з маленьким собачкою на повідку кричала на українських невільників: «Смердючі свині!»

У Гамбурзі Іванчук Василь Єремеєвич декілька місяців працював у цеху інструментального заводу, де виготовляли слюсарні інструменти, зокрема, заготовки для молотків та плоскогубців. Іванчук В.Є. пригадує, що на вході в завод була скляна будка, в якій сидів бундючний німець. Звучала команда: «Головні убори зняти!», а потім потрібно було дивитися у вічі тому пихатому німцю. Хто порушував цю вимогу, того карали фізично.

Через декілька місяців Іванчука В.Є. із земляками і військовополоненими завантажили у товарні вагони та повезли на схід (до Сілезії). Вивантажили на маленькій залізничній станції Еренфорст (по-польськи Славіце) та повели до концтабору Блехгаммер (нині територія Бляховні Шльонської). Концтабір знаходився поблизу будівельної площадки розміром 760 га заводу синтетичного бензину Oberschlesische Hydrierwerke AG, а весь заводський комплекс мав назву Блехгаммер (Blechhammer), з одного боку однойменного концтабору знаходився Глівіцький канал, а, з іншого – ліс (за ним село Еренфорст). Концтабір був обгороджений триметровим бетонним парканом з колючим дротом поверху та мав вартові вежі по периметрі.

У німецьких документах концтабір мав назву табір примусової праці Блехгаммер і складався з двох відділень – північного, де поневірявся Іванчук В.Є.та південного – за 14 км від північного поблизу міста Гляйвіц (нині м. Кєндзєжин-Козлє) на будівельній площадці заводу синтетичного бензину IG Farben AG. Загалом у двох відділеннях поневірялося майже 40 тисяч в'язнів [4].

Північне відділення Блехгаммера було поділене на окремі території, відділені одна від одної колючим дротом або бетонним парканом, що мали назву таборів. Іванчука В.Є. із земляками та військовополоненими, що втекли з полону у Козятині, розмістили в Dorf lager (сільський табір), крім нього були ще такі табори: Firmen lager (для німецьких спеціалістів), Juden lager (поневірялося близько 4-х тисяч євреїв), Madchen lager (для жінок), Kanal lager (для 2 тисяч англійський військовополонених), Wiesen

lager X (для військовополонених із різних країн), Wald lager (для італійських робітників), Justizstrafgefangemen lager (для засуджених німців), AEL Arbeitsovzichungs lager (для штрафників остарбайтерів), Ehrenforst lager (для вільнонайманих поляків), Bahuhofs lager (для поляків примусово забраних), Schlensen lager (для французьких військовополонених 1939 року), Krankenhaus (лікарня для німців та вільнонайманих поляків), крематорій, де за 1942-1944 роки було спалено понад 1500 в'язнів (переважно євреїв) [4].

В'язні були поділені на робітничі групи чисельністю 100-200 осіб (один, чи два бараки). Кожна робітнича група працювала в одній із будівельних компаній на будівництві цехів заводу Oberschlesische Hydrierwerke AG. Зокрема, Іванчук В.Є. працював у будівельних компаніях Krause і Kraftwerk. Роботи були пов'язані з монтажем трубопроводів, хімічних апаратів, градирень тощо. Робочий день тривав 12 годин з понеділка по п'ятницю та по 6 годин у суботу і неділю. Умови праці на будівництві були виснажливі, порушувалася техніка безпеки при виконанні монтажних робіт, остарбайтери зазнавали приниження та покарань від охоронців і майстрів. Комендантом концтабору спочатку був Гейдріх Шварц, а згодом – Ерік Хоффман

Годували остарбайтерів один раз на добу. Щоденне меню: 1 літр баланди з брукви, 350 грамів хліба з тирсою, 20 грамів маргарину (декілька разів на тиждень). Німці говорили, щоб їли баланду в обід, а 175 грамів ерзац-хліба вранці і увечері. В'язні з'їдали все відразу та страждали від голоду.

У 1944 році завод почали бомбардувати американці, при цьому загинуло 248 в'язнів [4]. Також концтабір Блехгаммер відомий за сумнозвісним історичним фактом «дорога смерті», коли на початку 1945 року німці пішим маршем евакували євреїв на захід, убивши по дорозі майже 800 осіб [4].

Уранці 26 січня 1945 року остарбайтерів не розбудила табірна охорона, вони вийшли і нікого з охорони та майстрів не побачили. Десь через годину прийшли радянські розвідники в білих кожухах і запитали: «Ребята, где немцы?». Після цього Іванчук В.Є. запропонував землякам йти на схід додому, але крім Давтяна Напальона ніхто не погодився. Разом вони дійшли до польського міста Ченстохова, де радянська військова комендатура їх затримала та відправила до війська, попередньо провівши фільтраційну роботу.

Червоноармієць Іванчук В.Є. брав участь в боях за місто-фортецю Бреслау (м. Вроцлав), де був поранений. Війну закінчив в Угорщині, прослуживши там до 1946 року у полку полковника Левіна О.С.

У 1968 році на території колишнього концтабору Блехгаммер (в районі табору Juden lager, що південніше Dorf lager) був встановлений пам'ятник в'язням Блехгаммера. На білому фоні обеліска виразно контрастує товстий колючий дріт з-під якого вилітають стилізовані під образ птахів невільники. До пам'ятника покладають вінки та квіти на офіційних заходах польської влади.

До спогадів додаються відеофільми про Блехгаммер, взяті з мережі Інтернет (Le camp de Blechhammer. fvt; Wizualizacja obozy Judenlager w Slawiecicach Blechhammer.fvt).

Література

1. **Гальчак, С.Д.** «Східні робітники» з Поділля у Третьому райху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам / С.Д. Гальчак. – Вінниця, 2003. – 344с.

2. **Пастушеко, Т.В.** Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953) / Т.В. Пастушенко. – Київ, 2009. – 284 с.

3. **Пастушенко, Л.** Українці на примусових роботах у Третьому райху. Скільки їх було? [Електронний ресурс] / Л. Пастушенко // Історична правда : веб-сайт. – Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/research/2012/05/8/84523/ (дата звернення: 07.09.14), вільний. – Назва з екрана.

4. **My Blechhammer** [Електронний ресурс] // Facebook : соц. мережа. – Режим доступу: https://pl-pl.facebook.com/pages/My-Blechhammer-Blachownia-%C5%9Al%C4%85ska/259440857431561 (дата звернення: 07.09.14), вільний. – Назва з екрана.

1050 днів війни рядового Андрія Михайловича Піруса (сторінками історії родини)

Т.П. Пірус

Повідомлення висвітлює сторінку історії родини Пірусів, уродженців с. Рахни-Лісові Шаргородського району Вінницької області.

The message covers the history of the Pirusiv family, natives of the village of Rakhny-Lisovi, Sharhorod district of Vinnytsia region.

Ключові слова: *рядовий Андрій Пірус, Рахни-Лісові, рахняни.*

Keywords*: a common soldier Andriy Pirus, Rakhny-Lisovi, rahnyany.*

Для багатьох уродженців села Рахни-Лісові Шаргородського району Вінницької області спогади про Другу світову війну – це невід'ємна частина спогадів про свою родину, про пращурів, які загинули на її фронтах. Могили багатьох відважних воїнів-рахнян знаходяться не лише в Україні, а далеко за її межами.

В історико-меморіальному виданні «Книга пам'яті України. Вінницька область», де занесені імена полеглих вінничан у роки Другої світової війни в боротьбі проти фашистських загарбників, сьомий том вміщує короткі дані про жителів Шаргородського району [1, сс. 386 -690]. У цьому сумному переліку названо 310 прізвищ рахнян, які не повернулись до рідних домівок з фронтів війни.

Метою даного дослідження є аналіз достовірних відомостей про людські втрати в роки Другої світової війни на прикладі долі рядового Піруса Андрія Михайловича (1908-1944), уродженця села Рахни-Лісові Шаргородського району Вінницької області.

Про свого дідуся Андрія Піруса мені в дитинстві розповідали найбільше члени родини: батько – Петро Андрійович, бабуся – Домна Іванівна, бабуся – Марія Михайлівна, прабабуся – Тетяна Яківна. Дідусь Андрій не повернувся з війни і в пам'ять про нього батько назвав його ім'ям свого сина. З роками біль від втрати заховався трохи далі, але не зник. Особливо важко було родині, коли відзначали День перемоги, бо тоді душевну рану ненавмисно розривали знову і вона гоїлась тижнями і місяцями. У такий день особливо хотілось пошанувати пам'ять полеглого дідуся Андрія: доглянути і покласти квіти на його могилу, схилити голову перед його солдатським подвигом, поговорити про нього з його побратимами. Та в родині не знали, де він похований, бо в повідомленні («похоронці») було написано, що він «пропал без вести». Його дружина Домна, прочитавши, спалила той папір. На руках у неї було четверо дітей, то ж вона не хотіла завдавати дітям болю і нічого не сказала про страшну звістку. Вона сподівалась, що чоловік повернеться після завершення війни.

Коли мені виповнилось 15 років, ми з ровесниками поїхали в подорож на Кіровоградщину та Черкащину. Побували в Каневі, Моринцях, Смілі, Шендерівці, Звенигородці. На одній із братських могил побачили прізвище Пірус. Мої однокласники знали про мого дідуся із моїх розповідей, знали також про мрію батька і всієї родини знайти його могилу. Ініціали на пам'ятнику були інші, але побачене не забулось.

Прізвище як у дідуся знайшли на пам'ятнику в одному із сіл Вінницької області та ініціали знову не зійшлись.

Батько багато років шукав його однополчан і одного разу сказав мені, що більше немає надії, бо помер у Вапнярці останній свідок, хто зміг би показати, де похований дідусь [2].

Пройшло декілька років. У 1985 р. від імені батька я звернулась до Центрального Архіву Міністерства Оборони СРСР з проханням допомогти знайти інформацію про солдата Піруса Андрія Михайловича. Нікому про лист я не сказала, щоб не тривожити спогади рідної людини про той день у 1941 році, коли він востаннє бачив говорив із своїм батьком. Через 11 місяців на домашню адресу, на ім'я батька надійшла відповідь із м. Подольська Московської області: «Ответ на Ваше письмо отправлен в Винницкий горвоенкомат за вышеуказаным номером, куда и просим обратиться» [3].

Мені довелось сказати правду про свою ініціативу, але батько був послідовним і відмовився іти до військкомату. Він не пояснював довго свого рішення, але дозволив взяти свій паспорт. Мені ж порадив взяти із собою документи, зокрема військовий білет.

До військкомату я пішла з молодшою донькою, якій тоді було 2 роки. У військкоматі мене уважно вислухали, перевірили всі документи, запитували раз по раз, звіряючи мої відповіді із паперами, які надійшли із Центрального Архіву МО СРСР. Мені виписали довідку: «Извещаю Вас о том, что Ваш дедушка – рядовой Пирус Андрей Михайлович, 1909 г.р., уроженец Винницкой области, Шпиковского р-на, призван в СА Шпиковским РВК, пропал без вести в мае 1944 г.» [4]. Вдома батько прочитав уважно документ і тільки запитав: «Що тепер будеш робити?...».

Пройшли роки. Пошуки тривали і далі. Надія була на нові документи, які сподівалась побачити. У 1995 р. у «Книзі Памяті України. Вінницька область» відшукала інформацію про свого дідуся, але вона була дещо відмінною, ніж у повідомленні з архіву. Там було зазначено: «Загинув 1942 р.» [5, с. 622].

Довелось вкотре перепитати багатьох жителів села Рахни-Лісові, щоб дізнатись, як могла

з'явитись така інформація [6]. Просто переказали, що «… його бачили у жорстокому бою, де багато загинуло рахнян, де проти піхоти пішли танки. Йому радили тікати додому, бо в нього ж малі діти… А він не захотів… ».

Та розповідь однополчанина, який бачив дідуся живим у серпні 1941 року, аж ніяк не давала підстав повірити у його загибель. Документи з архіву лише підтвердили, що доля була прихильна до рядового Андрія ще майже 1000 днів, а він з мужністю і відвагою боронив свою рідну землю від окупантів. Жорстокі бої у травні 1944 року тривали на півдні України, зокрема у Криму. Можемо лише вірити у те, що там, в одній із братських могил він був похований і на пам'ятнику викарбуване його ім'я та прізвище.

Залишає надію на успіх у пошуку також видання Нагребецького А. «Рахни-Лісові – яблунева перлина Поділля» [7], у якому немає точної дати про загибель багатьох рахнян, а лише подано перелік запозичений із «Книги пам'яті України».

Література та джерела

Книга пам'яті України. Вінницька область / відп. за вип. В.І. Конверський. – Київ : Обл. ред. колегія Книги Пам'яті, 1994-1997. – Т. 7 : Чернівецький р-н ; Чечельницький р-н ; Шаргородський р-н ; Ямпільський р-н. – 1995. – 985 с.

Запис автора 1 трав. 1985 р. від Піруса Петра Андрійовича 1931 р.н., жителя с. Рахни-Лісові Шаргород. р-ну.

Центральный Архив Министерства Обороны СССР. Поштова листівка № 200933 від 11 груд. 1985 р. – 1 арк. [Оригінал. Родин. архів Т.П. Пірус].

Повідомлення Ленінського районного військового комісаріату м. Вінниці № 4/64 від 30 січ. 1986 р. – 1 арк. [Оригінал. Родин. архів Т.П. Пірус].

Запис автора 9 трав. 1995 р. від Майстренко Онисі Семенівни, 1922 р.н., жительки с. Рахни-Лісові Шаргород. р-ну Вінниц. обл.

Нагребецький, А.Н. Рахни-Лісові – яблунева перлина Поділля / А.Н. Нагребецький. – Вінниця : Балюк І.П., 2014. – 512 с.

Доля дітей репресованих батьків
(за спогадами очевидців)

Л.С. Бадрак

У статті подано розповідь про долю дітей так званих «ворогів народу» за спогадами Остаф'євої (Якименко) Любові Василівни, записаними бібліотекарем Іванівської спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату Калинівського району.

The article presents a story about a fate of the children of so-called «enemies of the people» after the memories by Lyubov Vasylivna Ostaf'yeva (Yakymenko), recorded by a librarian of Ivanivska special general education boarding school of Kalynivsky district.

Ключові слова: *Іванівський (Янівський) дитячий будинок, дитяча тюрма, Благовіщенськ Амурської області, Далекий Схід, Велика Вітчизняна війна, спогади, піонерський клуб, піонерський табір, гуртки художньої самодіяльності, підсобне господарство.*

Keywords*: Ivanivsky (Yanivsky) childre's home, children's prison, Blagovishchensk of Amursk Region, Russian Far East, World War II, memories, pioneer club, pioneer summer camp, amateur-talent groups,* homesteading.

Своїх батьків Люба Остаф'єва не пам'ятає. Народилася вона у 1932 році в м. Благовіщенськ Амурської області (за документами Іванівського дитячого будинку).

У дитячій пам'яті Люби залишився такий епізод – дуже швидка річка, дорослі люди саджають декілька людей, серед яких і діти, в човен і пливуть... Звідки і куди – невідомо

Після того вона запам'ятала сірі й похмурі дерев'яні приміщення, а в них – нари і солома… і діти. Багато дітей приблизно такого ж віку, як і вона.

Це були бараки, що ділилися на дві частини, в одній знаходились менші діти, а в другій – хлопці-підлітки 14-15 років. Їх з приміщення не випускали. Через перше приміщення виносили нечистоти.

На вікнах були грати. Навколо бараків стояв високий паркан з вишками і вартовими. Тільки через багато років Любов Василівна зрозуміла, що то була дитяча тюрма. Скільки часу вона там провела не знає, можливо рік, а може й трохи більше. Адже зовсім юний вік не дали змоги все запам'ятати.

Разом з Любою там була і Світланка Русакова. Дівчинка знала, де знаходився кролятник, вона брала Любу і вони ходили до кліток, де біля кроликів їли моркву і капусту. Пізніше Світланку разом з Любою привезли в Янівський дитячий будинок ім. Макаренка. Але це було пізніше.

Прийшов час і частину дітей згідно зі списком відібрали і повезли на вокзал. Посадили в поїзд, старших в один вагон, а менших в другий і повезли, знову невідомо куди.

Як уже дізналася Люба, – з Далекого Сходу вони їхали довго, по дорозі частину дітей висаджували і мабуть передавали в різні дитячі будинки. В дорозі Люба захворіла на коклюш і дядя Вася і тьотя Маруся (так звали людей, які їх супроводжували), викликали лікаря, який здійснив обстеження і сказав, щоб Любу залишили на лікування. Проте вони не погодилися, мотивуючи тим, що не мають права залишити дівчинку, адже вона дитина «ворога народу». І вони поїхали далі. Привезли частину дітей в Україну і передали в Янівський дитячий будинок.

На відміну від тюрми в дитячому будинку дітей прийняли дуже добре. Провели санітарну обробку, помили, нагодували. Під час медичного обстеження у Люби виявили порок серця й одразу поклали в лікарню дитячого будинку. Після лікування, 1938 року дівчинка пішла до школи, а в 1941 – уже закінчила 3 класи.

Першу вчительку Тетяну Іванівну Ремез Люба пам'ятає все життя. За три роки, проведених в Янівському дитячому будинку, вона вперше відчула справжнє життя, батьківську турботу про дітей з боку вихователів.

Окрім Тетяни Іванівни найбільше запам'яталися Тшемівська Олександра Порфирівна, Онися Степанівна, на жаль, прізвище забулось, няня Олена Паламарчук.

Робота Янівського дитячого будинку була на досить високому рівні як в районі, так і в області. Тут був свій піонерський клуб, піонерський табір, гуртки художньої самодіяльності, власне підсобне господарство – город, маленька ферма, де вирощували кролів, свиней.

Кожний вихованець вважав дитячий будинок своєю рідною домівкою, адже дітей тут любили, за них турбувались, ділили з ними радощі й тривоги.

Але настав день 22 червня 1941 року і діти дізналися, що почалася Велика Вітчизняна війна. Люди були в паніці. Директор Борис Григорович з групою старших вихованців-комсомольців евакуювались. Вихователі-чоловіки йшли на фронт. Вихованці, які проживали недалеко і мали батьків та рідних, розійшлися по домах. Інші, в метушні, забули про дітей, а стали помаленьку все розтягувати з продуктів харчування і речей. Завжди знайдуться люди, які тільки думають про себе. Не залишив дітей тільки нічний сторож дитячого будинку дідусь Терентій. Він упросив місцевих жителів, щоб вони допомогли залишеним дітям, хто чим може. І місцеве населення їм трохи допомагало.

Діти ще не бачили німецьких окупантів. Залишилось в дитячому будинку біля 20 вихованців. Згодом повернувся повар Іван Максимович, учителі Степан Андрійович і його дружина Олена Амбросівна, Любов Антонівна, Фросина Тимофіївна. Люба, згадуючи сьогодні цих самовідданих людей, схиляє голову перед їх мужністю і терпінням, адже вони не ділили дітей на своїх і чужих, для них вони були всі рідні. Повернулися також інші працівники дитячого будинку – кастелянша Надія Василівна, медсестри тьотя Маня і тьотя Дуня, а лікар пішов на фронт. Діти трішки ожили, головне, що хоч раз в день вони мали змогу їсти гарячий суп. Але це тривало не довго. Через декілька днів з'явився німецький підрозділ – це був польовий шпиталь. Німці зайняли перший і третій поверхи, а дітям залишили частину другого, з окремим виходом на вулицю. Дітей вони не чіпали, а займалися своїми справами. У приміщенні дитбудинку госпіталь розміщувався не довго. У 1942 році вранці на їхнє місце приїхали німці в чорній формі – це були війська СС. Фашисти вигнали дітей з приміщення, а далі зробили ще страшніше – розподілили дітей за національністю. Дівчинку-єврейку Песю Масенкане забрали і кудись повезли, після цього її більше ніхто не бачив.

Ще Люба пам'ятає вихователькуХану Григорівну, яка ховалась від фашистів і діти як могли їй у цьому допомагали.

Одного разу вони зустріли її на Гущинецькій дорозі, де вона йшла додому поранена, у військовій формі. Діти намагалися провести її вздовж берега, але вона відмовилася і пішла далі з високо піднятою головою. Вона попросила Любочку, незважаючи ні на що, вижити в цьому страшному пеклі, щоб згодом розповісти про ті страхіття, що творили окупанти на нашій рідній землі. Вона запам'ятала цей заповіт своєї улюбленої вихователькиі виконує його сьогодні, поділившись з нами своїми спогадами.

А німці зробили з дитячого будинку ГЕТО, хто намагався утекти з цього табору, розстрілювали на місці, на очах у дітей, які тремтіли від жаху.

Піонерський клуб був місцем, де тримали чоловіків – як місцевих, так і мешканців навколишніх сіл. Чоловіки і хлопці, які могли виконувати фізичні роботи, були відправлені до Німеччини. А дітей заставляли працювати на непосильних польових роботах. На стіл з цього діти нічого не одержували, єдине, що вони могли, – це з'їсти в полі щось із овочів.

Вихователі прагнули якимось чином допомогти дітям, але фашисти били їх палицями і стріляли по них.

Люба часто бувала в домі родини Джуринських. Одного разу вночі тут зібралися партизани і вона почула, як Володя Якункін запитав у Тані (Тетяни Антонівни Форосенко (дівоче прізвище – Джуринська), коли мама дістане солі.

Якось Люба побачила мішок, який стояв у куточку біля умивальника в дитячому будинку. Дитяча цікавість взяла верх і Люба попробувала що це – то була сіль. Скільки було радості! Вона швидко переховала мішок з сіллю, хоч їй було дуже важко це зробити, а сама швиденько побігла до Джуринських, де застала тільки Олену, яка уважно вислухала дівчинку, взяла мотузку і вони разом пішли до дитячого будинку. Удвох вони забрали мішок з сіллю, а помічником у цьому їм стала темнота, й успішно повернулись додому. На другий день баба Фата і Люба доставили сіль в ліс партизанам. Звичайно, всю сіль доставити вони не змогли, адже їм було дуже важко нести, але й це була значна допомога партизанам.

У самому таборі Люба не була та доручення, які давала Таня, вона виконувала, відвідуючи села Уладівку, Байківку, Писарівку, хоч і не усвідомлювала, що допомагає партизанам.

У 1944 році село Янів звільнили від німецьких окупантів, дитячий будинок став оживати, почали повертатись вихователі. Після війни повернувся вихователь Шевчук Іфран Матвійович. Вихованцями дитячого будинку були діти, в яких загинули батьки. Вихователька Любов Антонівна Форосенко була підпільницею на ст. Холоневській, а після війни її засудили. У кастелянші Тис Надії Василівни німці забрали старшу дочку в Німеччину, її дітей відправили до школи.

1945 року Люба закінчила 4 класи і разом з іншими дітьми була направлена на навчання до ФЗУ при Вінницькій швейній фабриці ім. Володарського.

На підприємстві вихованців дитячого будинку зустріли не дуже привітно, поселивши їх у підвальне приміщення, де німці під час окупації тримали полонених. Харчувалися хто чим міг, хоч вчилися і працювали по 8 годин на день.

Одного разу на фабрику приїхала колишня вчителька Фросина Тимофіївка навідати «своїх» дітей. Після всього побаченого вона звернулась до директора фабрики, в облвно, тільки аж тоді перевели дівчат з підвального приміщення на півгорище, а називати їх з тих пір стали «горобчиками». Один раз на добу дівчат годували в столовій супом. Пізніше стали видавати картки на хліб. Під час відпустки їх забирали в Молдову на збирання урожаю кукурудзи. Тут їх годували добре, по три рази на день.

Через рік, 1 квітня 1946 року, Люба закінчила ФЗУ і була прийнята на роботу на посаду швачки 7-го розряду на цій же фабриці. Працювала добре, на совість, була справжньою стаханівкою, про неї писали газети.

Закінчила працювати на фабриці 26.10.1952 року. Під час роботи на підприємстві закінчила 7 класів вечірньої школи. В листопаді вийшла заміж за лейтенанта, випускника військового училища.

Чоловіка направили на службу на Кольський півострів у Мурманську область, де він прослужив 8 років. Увесь цей час Люба не могла влаштуватись на роботу. 1960 року чоловіка перевели в Новгородську область, де вона здобула середню освіту у вечірній школі і вступила до Боровичського педагогічного училища, яке закінчила в 1971 році і одержала диплом за спеціальністю «Дошкільне виховання».

Працювала учителем праці в сільській школі. Звільнилась у 1971 році у зв'язку з переводом чоловіка на нове місце в м. Ленінград.

З 1972 року працювала вихователем дитячого садка №28 Невського райвно, а в 1987 році пішла на пенсію.

За свою трудову діяльність Любов Василівна була нагороджена дипломами і неодноразово відмічалася керівництвом як краща співробітниця. Не раз отримувала грамоти, подяки та грошові винагороди. Все життя присвятила справі добра і справедливості, виховали з чоловіком сина, який також став військовим. Живе вона так, як велить серце і совість, нікому не зробивши нічого поганого.

Скільки безсонних ночей провела вона, коли мріяла про маму і тата. Тата завжди уявляла військовим – підтягнутим, суворим, сміливим та, в той же час, дуже лагідним і добрим, але, на жаль, її мріям не судилося здійснитися, своїх батьків вона так і не побачила.

Подаємо нижче підтвердження командира загону головрозвідки партизанського з'єднання ім. Леніна Гуменчука Григорія Юхимовича, мешканця с. Павлівка Калинівського району, який знав Любу Остаф'єву як вихованку дитячого будинку та був поінформований про її допомогу партизанам.

ПОДТВЕРЖДЕНИЕ

«Я, гражданин Украины, проживающий в с. Павловка Калиновского района Винницкой области Гуменчук Григорий Ефимович подтверждаю, что Якименко Любовь Васильевна (по отцу Астафьева) находилась в Ивановском (Яновском) детдоме, как ребенок репрессированного военнослужащего, привезенная с Дальнего Востока в 1937 году.

В годы немецкой оккупации (июль 1941– март 1944) детдом прекратил свои полномочия.

Основную массу детей разобрали родственники, проживающие на Украине, а дальневосточные дети остались беззащитны под властью фашистов. Часть детей (14-16 лет) мы забрали в партизаны, а остальных распределили среди подпольщиков, благодаря чему последние выжили.

Будучи командиром отряда главразведки партизанского соединения им. Ленина я часто встречал девочку Якименко-Астафьеву в подпольщиков Джуринских, проживавших недалеко от детского дома. Маленькая, худенькая, смелая она часто добывала разведданные, которые были не под силу взрослым.

После освобождения территории района (март 1944 года) Любовь Астафьева была направлена на учебу в Винницкое ФЗО при швейной фабрике им. Володарского.

Мое подтверждение могут дополнить также живые свидетели в с. Иванове: Татьяна Грабова и жена бывшего партизана подпольщика Морякова.

Подтверждение написано собственноручно.

В чем и расписываюсь – Г. Гуменчук».

Все вышесказанное подтверждаю – Т. Грабова.

19 травня 2003 року.

Павлівська сільська рада.

Зареєстровано за № 185.

Репресії в Україні (30-ті – поч. 40-х рр. XX ст.)

З.В. Вільчинська

У статті на основі спогадів мешканця м. Козятин Горохівського Миколи Миколайовича, подано матеріали про сталінські репресії на українських залізницях, у будівельних організаціях та інших робітничих колективах, про нелюдські умови, які пережили так звані «вороги народу» в таборах.

The article presents materials on Stalin's repressions on the Ukrainian railways, in construction workers' organizations and other all hands ones, and inhuman conditions experienced by so-called «enemies of the people» in the camps. It's based on memories of an inhabitant of Koziatyn Gorokhivsky Mykola.

Ключові слова: *репресії, голодомор, Сибір, товарні вагони, лісоповал.*

Keywords*: repressions, famine, Siberia, wagons, timber.*

«Винятково цілеспрямовано здійснювались у 30-х роках масові репресії на українських залізницях, у будівельних організаціях та інших робітничих колективах.

Для підпорядкування міського населення новим завданням постановами уряду (січень 1938 р., червень 1940 р.) встановлюється кримінальна й дисциплінарна відповідальність за будь-яке порушення трудової дисципліни. З січня 1939 року в країні вводиться трудова книжка, за допомогою якої робітник закріплюється за підприємством і не може без дозволу адміністрації залишити на ньому роботу. Таким чином, трудова книжка, як і паспорт, стали засобами закріплення робітників за визначеним місцем роботи.

У 1938 році заводськими цехами Юзефо-Миколаївського цукрозаводу прокотилася страшна хвиля сталінських репресій. На одному із стендів музею заводу видно фотографії і прізвища людей, які були репресовані і замучені в тюремних застінках. Тільки з одного села Широка Гребля за декілька днів було забрано 22 чоловіки» (Валявський Ф. Дотик до історії // «Жовтневі зорі» 1999. – 24 берез.).

«Депортации и массовые убийства «меченых» групп людей, организованные в государственном масштабе, стали феноменом 20 столетия. Местом их рождения был Советский Союз, а причиной – большевизм» (Йорг Баберовски).

«Или за социализм, или в Архангельск!» «Черная книга коммунизма. Дискуссионные статьи». «Коммунизм. Террор. Человек (Киев, 2001г. Изд. Оптима. Составители Стефан Кройцбергер и др.).

Спогади репресованого Горохівського Миколи Миколайовича (Вінницька область, м. Козятин, вул. Гвардійська, № 69, кв.13).

«Я прожив багато років. За цей час побачив і пережив багато. Це історія. Я не хочу, щоб вона була забута.

Ми будували комунізм, але так його й не збудували. Нам обіцяли щасливе життя, але ми його не бачили. Працювали тяжко, а жили злиденно. Пережили розкуркулення, коли кращих хліборобів висилали в Сибір, на каторгу, де їх чекав тяжкий труд і смерть. Ми пережили голодомор 1932-1933 років. У всьому цьому я звинувачую комуністів.

Рятувалися від голодної смерті хто як міг. На хліб обмінювали найдорожчі речі, але це не допомагало. Різали худобу, збирали колоски, але й за це була тюрма.

А ще було багато голодних дітей, тисячі, вони мерли від голоду й холоду.

Мільйони репресованих відправили на Північ, в тайгу. Там земля вкрита кістками.

У всьому цьому я звинувачую тогочасний лад і не хочу, щоб ці події зникли з пам'яті людей, хочу, щоб про це згадували наші внуки, правнуки, покоління людей, які будуть жити після нас. Бо це – історія.

Я очевидець тих подій, промучився в таборах багато років, реабілітований.

Народився я в Кам'янец-Подільській області в селі Немиченці в 1915 році. В 1929 році мого батька Горохівського Миколу Фомича, розкуркулили, хоч він вважався середняком і вислали в Сибір. В складі сім'ї було 5 чоловік. Голодомор 1932-1933 року пережили всі. Я ходив по полях збирав бараболю гнилу і з неї ж варили суп – рятувалися від голодної смерті.

5 грудня 1937 року мене заарештували в м. Козятині. З початку я не знав за що, але потім впевнився, що за національністю, так як в тюрмі були більшість людей польської нації. Три дні наді мною фізично знущалися – питаючи. 10 грудня 1937 року великою групою відвезли до тюрми м. Бердичева. І коли мене підвели до камери № 12 на першому поверсі наглядач відчинив двері і запропонував зайти, але йти було нікуди, люди стояли на порозі, мене він придавив дверима із силою їх зачинив. У камері №12 розміром 5х 6 кв. м. нас було 350 чоловік.

Всі стояли на ногах, тісно притиснуті один до одного. Годували нас один раз на добу баландою з гнилої тюльки з висівками – 300 г, з запахом аміаку і кусочком хліба. Коли роздавали баланду частину людей виводили на коридор. Воду давали не кожен день, люди пили мочу із «параші» пробираючись по головах. Я облизував сусіда, який потів. А коли виводили на оправку до туалету, я брав з собою чужу фуфайку, змочував в туалеті, щоб не бачив наглядач, а в камері викручували і пили наступні дні. В таких умовах я знаходився до початку березня 1938 року. В Бердичівській тюрмі я перебував три місяці.

На початку березня 1938 року мене одного з камери взяли на етап.

Везли в товарних вагонах по 50 чоловік 12 днів до станції Няндома Північної залізниці. Коли нас привезли на станцію температура була – 15-18 С. Люди були одягнені по-літньому, а частина людей була босоніж. Сніг на станції був висотою більше 1 метра. Люди відривали від піджаків рукави, замотували ноги та йшли до евакопункту відстань майже 1 км. Три дні нас кормили баландою з мерзлого листя і качанів капусти. Баланди давали 500 г і 300 г мерзлого хліба на добу.

Першого дня ми, 1500 чоловік, пройшли 35 кілометрів, ночували в холодних будинках, їли баланду з кукурудзи, на другий день пройшли знову 35 км. Хто не міг йти, того розстрілювали. Так як я сам не міг вже йти, боліли ноги, спина, всі мищі від трьохмісячного стояння на ногах, мені допомогли дві жінки родом із Житомира дійти до табірного пункту №1 Онег Лаг, який був близько розміщений на річці Волощі.

Це був табірний пункт. Вранці бригадир приніс із бані два чорних залізних тазики, повар ввілляв у кожен тазик по 10 черпаків баланди, ми її сьорбали з тазика ротом по одному ковтку по колу, бо ложок не було. Через тиждень нам видали ложки. Через місяць видали залізні миски. Ми їх не мили, а облизували. Хліб випікали за зоною. Давали його стільки, скільки хто заробив (як виконав роботу), від 300 г до 950 г. М ясо було із тюленів, моржів, добова норма їжі була дуже мізерна, за 10 років я ні разу не був ситий.

Працювали по 12-14 годин, не дивлячись, яка була погод. Не вийшов на роботу без причини – ізолятор, пропускав часто роботу – трибунал.

Сама важка робота на лісоповалі. Не дивлячись на втому, людей гнали на лісоповал. Люди ламали руки, ноги, але довідок про це ніхто не давав. 25 травня 1938 року почався сплав лісу і в цей же день велика колода впала мені на ногу і переламала ліву стопу. Зі зламаною стопою я працювати не міг, сидів з краю штабеля на бревні. Проїжджаючи на коні начальник сплаву мене запитав, чому я не працюю, а я відповів, що переламана стопа. Начальник сплаву, довідавшись, що у мене зламана нога, замість допомогти, він розсердився і вдарив мене нагайкою. Ввечері я з трудом добрався до лазарету, де і пролежав 21 день. Після чого був виписаний знову ж на лісоповал. На роботу ходив на костилі, ліс пиляв сидячи. За ці роки переніс такі хвороби: дистрофію, цингу, дизентерію – 2 рази, авітаміноз. В таких тяжких нелюдських умовах прожив 10 років.

У 1940 р., при погрузці бревна я отримав травму – перелом двох ребер, порубав сокирою ліву стопу. Не дивлячись на травми нас гнали на роботу.

Звільнили мене в 1947 році. При рості 185 см, я важив 42 кг. Влаштуватись на роботу я не міг бо рахувався ворогом народу, аж доки не помер Сталін. В 1956 році мене реабілітували. Трудовий стаж маю 61 рік, отримую пенсію 161 грн.

Хто залишився живий, ніяких документів про перенесені хвороби не має. Комісія, яка оформляє інвалідність, вимагає такі довідки, а їх нам ніхто не давав. Хто не пережив такого, не може повірити, як тяжко було засудженим. Може, більш гуманно відносилися б до реабілітованих.

Я звернувся в Козятинську поліклініку, щоб оформити інвалідність, з мене вимагали довідку про поранення. Я відповів, що мав перелом лівої стопи, Вінницька обласна лікарня дала виписку, де перераховані всі мої хвороби, які я переніс на засланні. Але виявилось, що немає таких інструкцій, які відносилися б до репресованих для оформлення інвалідності. Порадили звернутись до юриста, у воєнкомат, може, в них є якісь вказівки щодо репресованих. Пережити 10 років сталінських таборі – це щось більше, ніж інвалідність. Нема в нас поваги до таких людей, ганяють нас по кабінетах.

Верховна Рада, депутати згадують про учасників Вітчизняної війни, про афганців, а про репресованих – ні слова.

Дорогий наш Тарасе Григоровичу! Ми, українці, виконали частково твій заповіт –- «…кайдани порвіте...». Ми здобули незалежність для України, хоч у дуже важких умовах. Тепер хочемо затвердити цю незалежність на сотні років шляхом мирним і без крові. Її пролляли ми вже й так багато. Боже! Допоможи всім, хто живе на Україні, щоб не повторились більше репресії, голод, важкий труд. Щоб не повторилось комуністичне пекло».

Спогади очевидців подій допомагають нам відновити історію з перших вуст. Глибше відчути і пізнати свою національну історію, щоб у черговий раз задуматися над її змістом і її уроками.

Випробування війною.
Немирівське підпілля: погляд через десятиріччя – спогади, роздуми, аналіз

Л.О. Вітмановська

У статті подається розповідь дочки підпільниці часів ІІ Світової війни М.Ф. Вітмановської, побудованої на аналізі книг, публікацій, спогадів очевидців та учасників Немирівського підпілля, яке діяло у 1941-1942 рр.

The article deals with the story of the daughter of crypto days of World War II M. F. Vitmanovska, based on analysis of books, publications, memoirs of eyewitnesses and participants of Nemirovsky underground that operated in 1941-1942.

Ключові слова: *Немирівське підпілля, армійські командири, політпрацівники, книги, публікації, записки, спогади.*

Keywords*: Nemyriv underground, army commanders, political workers, books, articles, notes, memories.*

З нетерпінням відкриваю цінний лист, що надійшов з Немирова від моєї дошкільної і шкільної подруги Світлани Сергіївни Мироненко. Чекала на нього, бо знала, що там вирізка з районної газети про Немирівське підпілля в роки війни: добірка матеріалів Валентина Буко «Він жив для людей… Все про Євдокименка», а також книжка «А завтра була війна…», люб'язно подарована мені її укладачем Іваном Назаренком, друге видання: Документи, публікації, свідчення учасників Немирівського партизанського підпілля – Вінниця: Нова книга, 2008. – 124 с.

Прочитала добірку матеріалів з газети на одному диханні, читала і дивувалася: виявляється, моя мати, Вітмановська Марія Федотівна, вже не партизанка, не підпільниця, не хазяйка конспіративної квартири, яка переховувала комуніста Євдокименка О.Д., а просто «Зі спогадів учительки М.Ф. Вітмановської – жительки м. Немирова», а у вищеназваній книжці – ще лаконічніше: «Зі спогадів Вітмановської М.Ф.» (с. 13, надалі в дужках будуть вказані сторінки цього видання – авт.). Щоправда, тут не одну маму обійшли, не вказавши статусу, тому не зовсім ясно, чи це спогади підпільників, чи просто місцевих жителів. Здивування моє закономірне, бо в останній свій приїзд до Немирова (1997 р.) я випадково зустріла Валентина Буко (автора надрукованого в газеті матеріалу) і довго розмовляла з ним саме про Немирівське підпілля і його учасників. Якщо Вітмановська М.Ф. не учасник партизанського руху, а це

випливає з її представлення як в газеті, так і в книжці і не внесення її прізвища до списку підпільників і партизан Немирівщини, опублікованому в книжці «А завтра була війна…» (с. 70-73), то як пояснити включення її спогадів до даної публікації свідчень учасників партизанського підпілля, з вказуванням офіційного збереження: фонд, опис, документ (але чий архів не вказано)? Далеко не всі спогади, наведені в книжці і газеті, офіційно задокументовані, але навіть і там, де є вказування фонду чи архіву, не вказано, кому ці матеріали належать: районній, обласній партійній організації, НКВС (КДБ, сьогодні СБУ), територіальному архіву чи архіву Комісії у справах колишніх партизанів України. Де їх шукати? Крім того, не вказано дати написання спогаду (крім одного), а, як відомо, на кожному документі обов'язково ставиться дата. Спогади, написані одразу по війні, при живих ще свідках і учасниках подій, різняться від написаних через десятиріччя – дещо забулося, дещо притупилося в пам'яті, на щось чи когось вплинув час, події, люди…

Щиро поділяючи задум авторів книжки і йдучи за її анонсом – це «намагання тих, хто вижив, захистити свою честь і гідність, світлу пам'ять своїх батьків і друзів від наклепів, підозр і звинувачень у повоєнний час», – хочу на основі документів, роздумів та аналізу розповісти, що знаю зі слів матері і її друзів про учасників Немирівського підпілля.

Моя мати – Вітмановська Марія Федотівна, 1901 р.н., безпартійна, партизанський квиток № 31, виданий Комісією у справах колишніх партизанів України 12 серпня 1968 року, в період Великої Вітчизняної війни була учасником партизанського руху і підпільних організацій в Україні з вересня 1941 по березень 1944, нагороджена одразу після Перемоги Указом Президії Верховної Ради СРСР від 6 червня 1945 року медаллю « За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.» (Т№017423), а також ювілейною – «50 лет Вооруженных сил СССР», знаком «25 лет Победы в Великой Отечественной войне», а найголовніша і найпочесніша – медаль «За отвагу» (Ж№456682) – ксерокопії всіх документів додаються. Її офіційно запрошували на зустрічі товариші по підпіллю, як, скажімо, на зустріч колишніх партизан і підпільників 2-ї Української партизанської бригади з нагоди 20-ї річниці закінчення війни (ксерокопія запрошення додається), на численні зустрічі з учнівською молоддю, особливо місцевого педучилища, офіційно вітали з нагородами (ксерокопія одного з вітань додається). Про неї згадував у своїх публікаціях у періодичній пресі, зокрема газеті «Радянська Україна», майор Держбезпеки І.О. Безуглий з Вінницького обласного КДБ УРСР, автор документальної повісті «Тайны Вервольфа», який займався і розкриттям таємниць Немирівського підпілля і з яким упродовж багатьох років мати вела переписку.

Забрала я матір з Немирова до Одеси влітку 1972 року, тож в наступні роки зв'язок з Немировом порушився – одні друзі виїхали (сім'я вчителів Стовпчатих, С.С. Лісова), інші хворіли, треті… А 13 травня 1978 року після другого інсульту не стало й мами.

Повернемося до матеріалів газети. «Зі спогадів підпільниці Н.М. Буко – дружини організатора і керівника Немирівського партизанського підпілля А.А. Буко» – давно не була в Немирові, про зміни в політиці не знала і дещо не готова до сприйняття такого категоричного представлення. Кінець першого абзацу спогаду: «…він (Євдокименко – авт.) був директором другої школи – восьмирічної…» Вибачте, на той час восьмирічок взагалі не існувало – були семирічки, але і її в Немирові не було. Олександр Давидович Євдокименко був директором середньої школи, про що завжди говорила моя мати і її колеги. Їх слова підтверджує у своєму спогаді (перший із вміщених у газетній добірці) Ліна Володимирівна Бродська – викладач педучилища, а до війни – вела хімію у старших класах. Вона згадує: «…він умів сходитися з людьми, а потім побачили, що він дуже хороший педагог. Власне, іншого нам прислати не могли, бо Немирівська десятирічка тоді славилася в області… Проводжали ми на війну свого директора першим. У понеділок вранці усією школою». До речі, на віньєтці випускників Немирівської середньої школи 1939 року, яка у мене зберігається, Бродська виступає з ініціалами Н.В.

Запам'яталася мамина тривога про здоров'я О.Д. Євдокименка, у якого була важка форма виразки шлунку, про хворобу майже ніхто не знав. Коли траплялося загострення, мати лікувала його народними методами, однак біль не так просто зняти і приховати, а коли ставало зовсім погано – не дозволяв, щоб хтось побачив чи почув стогін – нізащо і нікому не хотів показати свою слабкість. Перед запланованим виходом партизанського загону в ліс восени 1942 року мати переживала – як він зможе впоратися зі своєю хворобою.

Я люблю, шаную і схиляюсь перед О.Д. Євдокименком як перед героєм, навіть ідеалом. Народилася я рівно через два місяці після страти підпільників – 13 березня 1943 року.

Як батька завжди любила Олександра Івановича Вітмановського, який відповідав мені взаємно гарячою любов'ю. Соромно признатися, але в ранньому дитинстві була до нього прив'язана більше, ніж до матері (поки він не одружився вдруге). Коли вони розлучилися, батько підписав мені на згадку

своє фото – у цьому підписі і любов, і біль, і страждання перед розлукою: «На добрую и долгую память дорогой Людочке от горячо любящего тебя папочки. В день тяжкой разлуки с тобой 18 июля 1946 года дарю тебе свою фотокарточку. Ты слишком мала, чтобы смогла понять, как больно и трудно мне расстаться с тобой. Вырастешь, всё узнаешь… Твой папка никогда тебя не забудет…». Переписка між нами тривала більш-менш інтенсивно всі роки. До останніх днів він щиро любив мене і завжди підкреслював, що роки, прожиті разом з нами, були найкращими роками його життя.

Повернемося до матеріалу газети. Коротенькі спогади «підпільниці, господарки конспіративної квартири С. П. Піснячевської» чомусь подані в третій особі і скоріше нагадують витяг з офіційного документа: «Зустріч голови військової ради 14-го партизанського загону ім. Леніна А. Буко з О. Євдокименком відбулася на квартирі учительки Піснячевської С.П.» – це сталося в листопаді 1941 року і ніякого голови військової ради партизанського загону тоді не було: підпілля тільки формувалося, а об'єдналися в загін розрізнені партизанські групи з Немирівським підпіллям тільки в кінці літа – початку осені 1942 р., бо 3 жовтня того ж року А. Буко заарештували. Обраний він був не головою військової ради – такої посади взагалі не було, а командиром партизанського загону, про що мова йтиме далі.

Дуже цікавий спогад про О.Д. Євдокименка підпільника П.Я. Долішевського, однак детально його розглянемо пізніше.

Якщо критично аналізувати матеріали про О.Д. Євдокименка, вміщені в газетній добірці, то картини реальності все віддаляються, а взамін постають картини сфальшовані, однак комусь, очевидно, вигідні. Виявляється, Н.М. Буко найкраще знала Євдокименка, була найближчою йому людиною, бо саме її спогади чи не найбільші за обсягом, а далі – витяг з есе І. Волошенюка – людини, яка не знала О.Д. Євдокименка за життя, але, вміло користуючись інтригою, з одного боку пафосно вихваляє стійкість і мужність героїв, що йшли на смерть, на шибеницю, а з другого – теж пафосно, але цинічно переносить свою нетерпимість до комуністів на особу Євдокименка і тим принижує його. Комуніст Євдокименко аж ніяк не винен, що історію Немирівського підпілля через десятиліття нащадки розпинають, як кому вигідно.

Присвята «Незабутній і світлій пам'яті моїх батьків та їх бойових побратимів» визначає основну вість книжки «А завтра була війна…» – спогади батьків, власне матері Ніни Минівни Буко, і спогади про них як обрамлення і підсилення головної мети. Одне з основних завдань книжки озвучено самою Н.М. Буко в записці до чоловіка Анатолія, переданій йому у Вінницьку тюрму: «…злі люди розпускають слухи, що підпілля видала я, він написав наступне: «Плюй в лицо тому, кто скажет, что ты выдала. Нас предал – Яхненко» (с. 15, підкреслення авт.). Довести, що це не так, і спонукало дітей взятися за книжку. Далі Ніна Минівна продовжує: «Ці записки я показувала в КГБ в 1944-1945 рр., коли проходило слідство по справі Яхненка, у мене ці записки взяв слідчий тов. Олейников. Він обіцяв їх повернути після закінчення процесу. Записок мені не повернув» (с. 15). Однак ці записки (або їх копії) повинні залишитися у справі, тож Валентин Буко, вивчаючи архіви, просто був зобов'язаний їх розшукати і пред'явити із вказуванням місця зберігання. Багато чого могли б прояснити ці записки, але, на жаль, їх немає.

Моя мати постійно возила передачі підпільникам у Вінницьку тюрму і через неї О.Д. Євдокименко передавав записки з ув'язнення. Підпільниця М.П. Лавренюк (колишня Гладковська) згадує: «Я помогала собирать передачи для подпольщиков, которые находились в Виннице в тюрьме. Возила учительница Витмановская» (с.104).

Після війни в одному з листів до майора Держбезпеки І.О. Безуглого мати описувала, якими способами передавав записки на волю Олександр Давидович, один з них – зашитою у кашкеті. У ті роки люди часто-густо при переписці користувалися чернетками – деякі з маминих чернеток збереглися.

Записками підпільників цікавилися і відповідні обласні органи, і дослідники Немирівського підпілля, але завжди ставили до відома, де вони в даний час знаходяться, бо іноді записки були потрібні водночас різним людям. Наприклад, три записки, адресовані мамі, співробітники НКВС передали дослідниці Є.В. Горб, а вона, в свою чергу, – до Вінницького обласного краєзнавчого музею, звідки мати одержала листа від 13 серпня 1960 р.: «…три записки, адресованные Вам из тюрьмы тов. Евдокименко Александром Давидовичем, переданные тов. Горб Е.В. музею, находятся на хранении в фондах музея». До речі, в 1990 р. ці записки виставлялися в експозиції про Немирівське підпілля.

Чутки про зрадника, які поширювалися містечком одразу після арешту підпільників, поділили Немирів на тих, хто вірив, і тих, хто сумнівався. Але перших було значно більше. Думаю, були якісь невідомі мені непрямі докази, що якимось чином торкалися Ніни Буко, бо чутки виникли одразу, чи не в перший день арешту підпільників. А підсилювала їх поведінка молодої одруженої жінки, яка викликала обурення й осудження: майже одразу після окупації міста пішла працювати в німецьку управу; одер-

жала (через бургомістра) хорошу квартиру і сім'я переїхала з Штилівки в Немирів; дружила з донькою градоначальника Юлею; брала участь у виставах «Просвіти», на які завжди супроводжував її місцевий німець, племінник бургомістра Олександр Кіцман; прогулювалася містом з німецькими офіцерами; вдома часто-густо влаштовувала гулянки з піснями, танцями… Це не наклеп – це факти, які наводять підпільники у свідченнях, включених до книжки (с. 90, 129, 130, 138, 167, 172). Однак інші підпільники (а іноді це одні й ті ж люди) так пояснюють її неординарну поведінку: Кіцман – друг, німецькі офіцери – цінна інформація, участь у виставах – відпочинок від грудної дитини, гулянки – конспірація (с. 77, 79, 91, 94, 103, 109, 117, 130). Згадано й про конкретну участь Ніни Буко в підпіллі – через неї встановлено контакт із зав.пекарнею Островським, який давав для партизан хліб, муку, сіль (с.103), виносила шрифти з друкарні (с. 77, 117), попередила декого з підпільників про арешти (с. 111, 131). Все це повністю виправдовує її, знімає будь-які звинувачення, якби… Якби ці свідчення партизан (а тільки частина їх – спогади членів Немирівського підпілля) були дані в перші післявоєнні роки, опубліковані в 50-ті – 60-ті роки, хоч би в районній чи обласній пресі, коли були живі учасники і свідки тих подій, які безпосередньо могли підтвердити або відкинути наведені факти. А через 40 і більше років недатовані, непідтверджені іншими, – такі свідчення, вибачте, не перевіриш.

Невеличке уточнення щодо винесення шрифту для створення підпільної друкарні. За текстом спогадів його виносили 2 жінки в кошиках з лози. Теоретично це можливо – жінки з кошиками зайшли у двір, де була розміщена друкарня, а вийшли вже зі шрифтом, їх страхували на виході з двору. Але як шрифт опинявся в кошиках, як це відбувалося практично? Адже друкарня цілодобово охоронялася. Моя мати і її друзі розповідали про інший, оригінальний спосіб вивезення шрифту. Саме вивезення. Його вивозили в порожньому бідоні з-під молока, яке привозили з молокозаводу і видавали працівникам друкарні за шкідливу роботу зі свинцем. Пропуск у друкарню був гарантований, а порожній бідон ніхто не перевіряв.

Післявоєнне учительське товариство і люди, близькі до нього, вірили й не вірили у зрадництво Ніни Буко, але точно не вірили в її участь у підпіллі.

Не минуло й року після розстрілу Анатолія Буко у Вінницькому гестапо, вже й пліткарі притихли, як молода вдова знову збурила містечко – перейшла жити до місцевого німця Олександра Кіцмана і згодом народила близнят – Івана і Люду. Цей несподіваний поворот на 180 градусів – від вдови офіцера Червоної Армії, підпільника, командира партизанського загону, розстріляного німцями, матері двох його дітей – до дружини німця-поліцая і теж матері двох його дітей – люди не могли ні пояснити, ні простити.

У спогадах Федори Ісаєвої (с.135-140), близької подруги Ніни Минівни, відчувається щира любов, відданість і віра в кожне слово подруги, бажання постояти за неї, виправдати і по-людськи пожаліти. Вона пише: «Четверо маленьких діточок! Як їх годувати? Радянська влада відказалась допомогти молодій матері, та ще й постійні підозри, наклепи, погрози посадити. Не один раз розповідала Ніна про свою роль у підпіллі, доказувала, що не з її вини воно загинуло» (с.138). Дуже трепетно, але недостовірно, бо Радянська влада одразу після визволення Немирова призначила пенсію дітям загиблого героя, причому всім чотирьом – молодші теж були записані на Буко. Цей факт обурював місцевий люд: і коли молодшим дітям змінили прізвище (не знаю причини) на дівоче материнське – Назаренко, пенсію на них зняли. У Немирові заговорили: «Справедливість таки є!» – ці події я чітко пам'ятаю. Старші діти – Лора і Валентин – ходили в дитячий садок, як і десятки інших, в тім числі й автор цих рядків (про молодших мені невідомо). У мене і в інших тодішніх дошкільнят зберігаються групові фото з дитсадка, на яких є Лора і Валік Буко, я і мої шкільні друзі Світлана Мироненко, Мотя Пелішенко, Лора Рехлер, Ляля Колодинська та інші.

Особисто я ближче познайомилась з Ніною Минівною Буко наприкінці 1958 року, коли прийшла з проханням пошити сукню до Нового року. І відтоді час від часу заносила їй замовлення, аж до 1962 року, коли вступила на філологічний факультет Одеського державного університету ім. Мечникова, який закінчила з відзнакою – червоним дипломом.

Після війни Н. М. Буко постійної роботи ніколи не мала, тимчасово працювала в різних установах і на різних посадах, але завжди недовго. А далі, в 50-ті роки взагалі зайнялася пошиттям одягу «на дому». За роботу брала недорого, але черги клієнтів не було. Сім'я з 6-ти осіб: двоє дорослих і четверо дітей – офіційно жила на дитячу пенсію, не голодувала, одягалася дещо краще середнього рівня (не дивно – мати шила, але звідки тканина при суцільному дефіциті й дорожнечі?), а найстарша Лора – вбрана не гірше Немирівської еліти. Квартирантів не тримали (тоді це було звичною справою) – студентів з педучилища чи будівельного технікуму. А згодом діти пішли вчитися в технікум, інститут… На все потрібні гроші. З якого джерела їх черпали? І знову по Немирову чутки. Доходило просто до фантастичних.

Читаю в книжці спогади П.Я. Долинського і ловлю себе на думці, що недавно десь читала цей текст (с. 83-88). Згадую добірку матеріалів, опублікованих в газеті про О. Євдокименка. І справді – «Зі спогадів П.Я. Долішевського». Чому змінено прізвище? Звіряю зі списком підпільників і партизан, опублікованим у книжці: ні, йдеться про одну й ту ж людину, значить помилка. А далі дуже цікаво. Текст в книжці і текст в газеті – ідентичні, просто в останній змінено не тільки прізвище автора спогаду, а й прізвище учасника подій. У книжці (с. 85): «Огородник, Бойко и я договорились держаться вместе и при малейшей возможности бежать… Проходя мимо густых кустарников по сигналу Огородника, я с ним проскользнули в кусты… Нам посчастливилось, немцы нас не заметили, а мы всё бежали…». У газеті весь словесний опис подій збережено дослівно, от тільки, де Євдокименко? Бо в газетній добірці, не повторюючись: «…по сигналу Огородникова мы с Евдокименко проскользнули в кусты…» і далі по тексту (підкреслення авт.). Може, просто випадково випущено прізвище Євдокименка? Ні. Його там не було, він не тікав з Долинським з табору військовополонених, а знав по евакуації (с. 84): «Наш сбор эвакуации проходил в Немировском парке… Помню, рядом со мной были агроном Огородник Н., директор Евдокименко, учитель Бойко…». І майже в кінці спогадів П.Я. Долинський пише: «Один раз еще мне пришлось встретиться с директором школы Евдокименко уже на временно оккупированной территории. Встреча эта была в конце 1941 года в учительницы Писнячевской С.П. Меня узнал по эвакуации. Расспрашивал про плен и как я дошел домой» (с. 87). Як розуміти таке перекручення? Фальсифікація? Підтасовка? Але в будь-якому разі така груба підміна людей в розвитку подій викликає недовіру й до інших свідчень і викладених у них фактів – свавільне використання автором тексту спогадів на свою користь, на свій розсуд – недопустиме.

Розбіжності в тлумаченні фактів у книжці іноді разючі. Це стосується зокрема дати народження старшої доньки Буко – Лори. Як на мене, то є деяка неясність і з датою народження Валентина Буко. У спогадах Н.М. Буко (с. 14) читаємо: «Ближче я познайомилась з ним (О. Євдокименком – авт.) восени 1942 року, коли постало питання про вихід партизанського загону в ліс. А до цього в кінці листопада місяця я з дочкою Лориною, яку на руках держав Анатолій, пішла до Піснячевського С.П. (мається на увазі не він, а вона – Піснячевська Сіма Петрівна – авт.) нібито у гості, на зустріч з Євдокименком, а ходила в положенні і звичайно бажала зробити аборт». Приходила сім'я Буко до Сіми Петрівни в кінці листопада 1941 року, хоч рік тут не вказано – вказано його в спогадах Н.М. Буко в газетній добірці: «В кінці листопада 1941 року я з Анатолієм і з дочкою Лориною пішли до Піснячевської нібито на гостини, в неї в цей час працював «ремонтував вікно» Євдокименко…». А далі наводиться абзац, викладений вище: «Ближче я познайомилась…» і далі за текстом. Як випливає зі спогадів, про своє делікатне становище Ніна Минівна розповідала в листопаді 1941 року, інакше бути не могло, бо 3 жовтня 1942 року А. Буко арештували. За всіма природними показниками дитина мала народитися в 1942 році, а в книжці через усі спогади наполегливо підкреслюється – син «народився через два тижні після розстрілу батька» (тобто в кінці січня 1943 р.).

Моя мати, звичайно, не знала про такі нюанси, але була твердо переконана, що син народився до арешту Анатолія і що він ним дуже пишався. І була вона не одинока в цьому твердженні, скажімо, подруга Н.М. Буко з обуренням згадує: «Один з підпільників після війни навіть письмово «зізнався» (а звідки такі дані у подруги? – авт.), що бачив, як його командир (Буко створив і очолив підпільну організацію Немирівського району) ішов одного разу вулицею з сином Валентином на плечі, а слідом за ним обіруч крокували Ніна і Кіцман. Вигадка не тільки брехлива, а й геть безглузда – син Анатолія Буко Валентин народився через два тижні після розстрілу батька, і, природно, не міг його бачити, а тим паче сидіти на його плечі» (с. 167-168).

Факт, що Валентин народився в 1942 році, підтверджують ще деякі обставини. Він разом з нами, моїми майбутніми однокласниками, ходив в одну групу дитячого садка, де були діти 1942 року народження (я одна 1943 р.н.), пішов разом з ними у 1-й клас середньої школи, а я залишилася в старшій групі на другий рік. Змиритися з цим не могла – втікала з дитсадка в школу (добре, що обидва заклади були через дорогу). З дитячою наївністю думала, що з класу мене ніхто не виставить – я ж знала всіх вчителів. А мене виставляли і в школу не взяли. У ті роки в нас була ще одна початкова школа – базова, при Немирівському педучилищі. Там вдалося домовитися з керівництвом школи і за згодою дирекції педучилища провести експеримент – дозволити відвідувати заняття, але в список учнів не вносити і в журналі не атестувати. Думали, походить дитина, посидить – та й надоїсть, сама покине. Так проходила дві чверті, а після зимових канікул офіційно внесли мене в список 1-го класу учительки Ольги Федорівни Мельник. У табелі успішності за 1-й клас за перше півріччя – прочерки, а 2-ий, 3-ій, 4-ий класи закінчила з Похвальними грамотами – всі вони зберігаються в сімейному архіві. Більше такого скандального вступу до школи в той, 1949 рік не було.

У 5-й клас з базової школи діти переходили на навчання до середньої, там і зустрілася з Валентином Буко. До науки був не дуже охочий, а до витівок – мастак. Частенько пропускав уроки, але пояснював це з таким безпосереднім гумором, що всім ставало весело, по-моєму, і вчителі не сердилися. Єдине, до чого ставився серйозно і з любов'ю, – це музика. Не дивно, що музика й стала його життям. З якихось причин (точно не пам'ятаю) у 6-му чи 7-му класі його залишили на другий рік – ці факти, думаю, підтвердять мої однокласники, які нині проживають в Немирові – С.С. Мироненко, М.І. Пелішенко.

Знаю непоодинокі випадки, коли дату народження дитини, яка з'явилася на світ під час війни вдома, а не в лікарні, батьки записували довільно, на свій розсуд: з різних причин додаючи чи зменшуючи їй вік. До того ж дехто мав доступ до «чистих бланків паспортів і метричних, багато на яких стояла печатка» (с. 14).

Чому так багато уваги приділяю датам народження старших дітей – це принципове питання, бо фраза, що «син народився через два тижні після розстрілу батька» – пояснює причину і знімає звинувачення проти Ніни Буко, яка фактично не возила передачі своєму чоловіку Анатолію у Вінницьку тюрму, возила її сестра Дора (с. 91, 112, 133). А не возила, як пояснювала, через вагітність – було важко (а моя мати, вагітна першою довгоочікуваною дитиною уже не в молоді літа, не скаржилася, не відмовлялася, а збирала по Немирову все необхідне підпільникам і їздила «на перекладних» у Вінницю, підтримувала їх до останнього дня). Не підтримувати морально і матеріально (передачі) ув'язненого батька своїх дітей – не вбивцю, не бандита, не злодія – вважається у народі великим гріхом.

Можу назвати ще чимало неузгоджень, не підтверджених документами фактів, голослівних заяв, однак це займе чимало місця. Тому й розглядаємо першорядні.

До знайомства з книжкою я майже нічого не знала про сім'ю немирівських німців-колоністів Кіцманів, а що й знала – то негативне. Мене вразила трагічна доля Олександра Карловича Кіцмана. Молодий хлопець, 22-х років, займаючи керівну посаду в німецькій управі, не відцурався від людей, серед яких народився і виріс. У часи окупації підтримував друзів, виділяв продукти і продуктові карточки, хоч здогадувався (або й знав), кому вони призначені, на що підуть гроші від їх реалізації – для гетто, партизанів, підпільної діяльності (стор. 75, 77, 90, 133, 179). А ризикував при цьому не тільки власним життям, а й благополуччям всієї родини Кіцманів – фашисти не простили б йому такого свавілля. Очевидно, вроджена комерційна «жилка» і вміння «крутитися» (як нині говорять) давали йому змогу бути і у німців на доброму рахунку, і місцеве населення не образити. Шкода, що після його арешту в 1945 році на захист не стали друзі і кохана жінка, а, може й стали, але не давали таких відвертих свідчень, як через десятиріччя, не проявили наполегливості. Бо основне звинувачення – робота під час окупації завгоспом у «Просвіті» – можна було кваліфікувати не як злочин проти Радянської влади, а звичайним прикриттям підпільної діяльності.

Взаєминами між Н.М. Буко і О.К. Кіцманом постійно цікавилися немирівчани – як таке могло статися, слідчі органи – за службовим обов'язком, дослідники підпілля – з психологічною й аналітичною метою. Жоден прихід військового чи виклик до відповідних установ, жодне письмове чи усне звернення до підпільників не обходилося без запитання про стосунки між Н.М. Буко і О.К. Кіцманом. Така увага до цього питання навіть дратувала. Так, П.С. Ведибіда (брат Л.С. Ведибіди – начальника штабу Немирівського підпілля, одного з чотирьох страчених у Немирові) пише в листі до дослідниці Є.В. Горб: «Ви часто запитуєте мою думку про дружину А. Буко, про Кіцмана. Я вже вам писав, що з А. Буко сидів разом в одній камері. Я не можу забути його ніжних та ласкових висловлювань до своєї донечки і великої любові до своєї дружини Ніни» (с. 44). Але відповіді на своє запитання дослідниця так і не одержала.

Анатолій Буко був закоханий у свою дружину Ніну до безтями. Це підтверджують і підпільники у своїх спогадах, і я пам'ятаю розповіді тоді ще живих свідків його полум'яного кохання. Якщо це так, то не міг Анатолій Буко, просто по-людськи, дозволити своїй дружині Ніні брати участь у роботі підпілля, наражаючи кохану жінку і дітей на смертельну небезпеку.

Про своє кохання до чоловіка Ніна Минівна у спогадах не згадує, тільки те, що була йому вірною дружиною (с. 172). Ось як розповідає про одруження Ніни з Анатолієм її подруга Федора Ісаєва: «Студентське життя – то чудова пора юності, так, у Вінниці Ніна познайомилася з Анатолієм. Знаю, що їй освідчувались у коханні й інші хлопці, серед них заможні, з перспективним майбутнім, та вона вибрала Анатолія, бідняка з нагородою на грудях, що гарно залицявся, був ввічливий і багато обіцяв: прекрасне життя у Ленінграді, достаток і любов, і може б і жила вона добре і у достатку, але швидко Анатолія перевели в іншу частину» (с. 135-136, підкреслення авт.). Ніна не поїхала з чоловіком на місце його нового призначення (Хмельницька область), а покинула педінститут, закінчивши два курси, і вернулася

до матері на Штилівку, там і народила доньку Лору. Не поїхала вона і в евакуацію, хоч не могла не бути в списках на виїзд – була законною дружиною командира Червоної Армії і підлягала поряд із сім'ями комуністів негайній евакуації – відсутність прізвища у списку може тільки означати, що Н. Буко не стояла на обліку у військкоматі (с. 136). Забігаючи наперед, скажу, що не виїхала вона і з німцями при їх відступі, хоч намір такий був (с. 161), не поїхала з О. Кіцманом у Вінницю, як і не поїхала до нього у Красноярський край. Таке враження, що боялася покинути Немирів, а, можливо, боялася майбутньої невизначеності, але з гордості не могла в цьому признатися.

Після розстрілу Анатолія Буко в січні 1943 року Ніна Минівна залишилася з двома маленькими дітьми фактично без засобів до існування: «…життя її різко погіршало – підтримати могла хіба що стара мати зі своїм городом на краю немирівської Штилівки. Якось дотягнули до грудня…, а потім гостро постало питання: «Що робити?» Війні не видно кінця-краю, Ніні 23 роки, можуть і в Німеччину загребти…» (с. 172).

Молода вдова, створюючи колись сім'ю, мріяла про «достаток і любов» в ній, про життя «добре і у достатку» (с. 136). Не сталося, як гадалося. А тепер, коли «життя її різко погіршало» (с. 172) і перспектив на краще ніяких, – тільки давній друг Олександр Кіцман, закоханий у неї, міг забезпечити їй і дітям життя у добрі, достатку і любові. Пішла до нього з проханням, та так і залишилася жити до визволення Немирова від фашистів, а 9 жовтня 1944 року народила двійню – сина Івана і доньку Людмилу (с. 173).

Бургомістр окупованого Немирова Федір Кіцман «знайшов племінникові роботу по блату – в управлінні торгівлі він розпоряджався розподілом хлібних карток для всього Немирівського району. Іншими словами, в його руках опинилася «золота жила». Та ще Олександр Карлович розпоряджався горами різного майна, награбованого з квартир, залишених тими, хто подався в евакуацію, та з помешкань євреїв, переселених в гетто… Ніколи нічого не взяв особисто для себе, а хліба не жалів ні голодним військовополоненим, ні дітям з дитячого будинку, ні партизанам…» (с. 167). Після визволення окупованої території Радянська влада суворо розбиралася з кожним, хто працював у німців. Якщо слідчі органи хочуть посадити – причину обов'язково знайдуть: в кінці березня 1945 року вислали О.К. Кіцмана на чотири роки в Красноярський край за те, що був «…завгоспом Просвіти, яку німці відкрили в 1941-му році, а в 1942-му самі й закрили, збагнувши, що вона кличе не туди, куди треба» (с. 167). Поїхав Олександр Карлович на Північ видобувати вугілля з надією повернутися після закінчення строку до сім'ї, до дітей, у Немирів. Та «Ніна Минівна по довгих роздумах, очевидно, не порадила Олександру Кіцману вертатися до Немирова – це зашкодило б дітям, а виїздити в чужий край не збиралася – надто багато тут рідного і дорогого. Олександр Кіцман залишився в Красноярському краї назавше» (с. 174). Чогось я не розумію: як може люблячий, розумний батько, який вміє заробити гроші (перед арештом завідував їдальнею в будівельному тресті обласного центру (с. 171) і забезпечити достаток у сім'ї – не якийсь там п'яниця чи нікчема – зашкодити дітям? Хіба що для матері втратою статусу вдови героя. Так і залишилася Ніна Минівна дружиною героя, відрізавши другу половину свого життя в окупації. Це підтверджує вона сама, написавши на схилі літ: «Скорблю, что друзья мои и мой муж погибли…» (с. 163, підкреслення авт.), наче й не було в її житті другого чоловіка, батька ще двох її дітей.

А яка ж саме подія дала поштовх до написання книжки «А завтра була війна…»? Ось як про це розповідає автор Валентин Буко: «Якось нам з матір'ю виявилася потрібна якась довідка про батька, не пам'ятаю вже й навіщо. Було то приблизно на початку 70-х років і в одній високій немирівській установі я почув сухе і зверхнє: «Ваш батько у списках підпільників не значиться…». З того усе й почалося» (с. 143). Чому відкрито не названо установу і прізвище чиновника? Таку дику відповідь могла дати людина, яка хіба що перший день в Немирові, бо в ті роки люди ще поіменно пам'ятали своїх героїв. То чому не назвати ім'я невігласа, показати йому документи і у вічі висловити все, що про нього думаєш? Так, як зробив брат Валентина Іван, коли на парткомісії при прийомі в партію незаслужено йому докоряли: він у вічі висловив свою думку про кожного з них і навіть шантажував: «Якщо ви мене покараєте, то я поїду до Москви і розкажу там все те, що розповідаю вам цієї хвилини» (с. 178). Але Валентин документи не приніс. Чому? І список підпільників у чиновника був, але його в книжці не опублікували. І знову: чому?

А якщо цю ситуацію змоделювати інакше. Скажімо, не про батька прийшли взяти довідку, а про матір. Тоді знімаються всі питання: і чому не названі установа і чиновник, і чому така відповідь, і чому список не опублікували.

Головне завдання книжки – переконати немирівчан, що Анатолій Буко – організатор і керівник Немирівського підпілля, Ніна Буко – активна підпільниця, їх син Валентин народився через два тижні після розстрілу батька, а також розповісти про неоднозначну роль сім'ї місцевих німців-колоністів

Кіцманів у житті окупованого Немирова. Саме виконання цього завдання давало змогу досягти мети книжки: захистити пам'ять батьків від наклепів, підозр у повоєнний (і воєнний – авт.) час. Чи досягли мети автори книжки – я виклала свою думку, не претендуючи на останню інстанцію: кожна людина має свій погляд на події минулих літ.

Перефразовуючи питання, яким закінчується 2 підрозділ ІІ розділу книжки (с. 146), запитаю конкретно у Валентина Буко: «Цікаво, чому через 70 років після провалу підпілля дочка підпільниці (чи підпільників – за версією авторів книжки), визнаної народом і відзначеної урядовими нагородами, дізнається з книжки сина одного з керівників підпілля, що її матері – Вітмановської Марії Федотівни в списку підпільників немає?».

І знову перефраз (с. 143): «А хто ж може значитися на її місці? Може, вже хто те місце зайняв? Купив? Якою ціною?».

І можлива відповідь, знову ж з книжки (с. 146): «Якщо правду не знищити, то її підтасовують», а я додам: не всю, а в потрібному місці.

У боротьбі за першість, або Немирівське підпілля очима правнуків

Н.А. Бобівський, Ю.А. Холенко

У статті подано бачення правнуками М.Ф. Вітмановської діяльності Немирівського підпілля, зокрема участі в ньому прабабусі – підпільниці, на основі вивчення архівних документів, фото, листів, а також опублікованих джерел.

The article describes a viewpoint of M.F. Vitmanovska's grandchildren on Nemirovsky underground activities, including the participation of their crypto grandmother, based on the study of archival documents, photos, letters, including unpublished sources.

Ключові слова: *Немирівське підпілля, підпільна організація, партизанський загін, військовослужбовці, документи, свідчення, факти, спогади, публікації.*

Keywords*: Nemyriv underground, underground organization, guerrilla group, the military, documents, testimony, facts, memories and publications.*

Ще з раннього дитинства, до школи, наша бабуся Людмила Олександрівна Вітмановська багато розповідала нам про свою матір, нашу прабабусю Марію Федотівну Вітмановську, а напередодні 9 Травня бабуся щороку діставала прабабусин архів з офіційними документами, фото, листуванням, вітальними листівками, запрошеннями, нагородними листами. Але найбільше нас цікавили медалі: що саме зображено на них, за які заслуги їх вручають, які героїчні вчинки здійснила прабабуся… За розповідями бабусі й подальшим знайомством з архівом у нашій уяві й наших серцях ожив образ м'якої, співчутливої, глибоко інтелігентної людини, учителя від Бога, яка любила життя, людей, особливо дітей, природу (була ще й біологом від Бога), свою землю – така вона, наша прабабуся. І коли прийшла біда – німецька окупація, вона не могла залишатися байдужою, стояти осторонь і як могла воювала з ненависним ворогом.

Тому всі матеріали про Немирівське підпілля, надруковані в газеті «Прибузькі новини», зацікавили й нас, як і книжка «А завтра була війна…», подарована нашій бабусі її укладачем: Документи, публікації, свідчення учасників Немирівського партизанського підпілля / упорядник І. Назаренко. –2-ге. вид. – Вінниця : Нова книга, 2008. – 184с.

Прочитавши всі газетні матеріали Валентина Буко і книжку «А завтра була війна…», хочемо висловити свою точку зору на деякі викладені в публікаціях і книжці події і їх учасників на основі документів з прабабусиного архіву, розповідей бабусі й самостійного аналізу.

Отож, уже в передмові книжки «А завтра була війна…» сказано, що першими організаторами підпільних груп (Немирівська не виняток) були командири і політпрацівники Червоної Армії, які вийшли з оточення або втікали з полону (с. 4 книжки «А завтра була війна…» – надалі всі наведені в дужках сторінки належать цій книжці – авт.). І далі ця теза підкріплюється спогадами О.І. Вєтлової, Ю.Ф. Гончарової, а також витягом з книжки Євгенія Долматовського «Зелена брама», 1965 р. (с. 5, а на 144 с. – вже 1985 р. видання): «Власне, майже весь Немирівський підпільний партизанський загін можна вважати підрозділом 80-ї стрілецької дивізії», – а в ній старшим лейтенантом служив Анатолій Буко.

Партизанський рух ширився і набирав сили. Він не міг виникнути сам по собі – вважали військові

і партійні діячі, тому терміново слід було визначити, хто його організовує і очолює. Командування Червоної Армії першість віддавало армійським командирам і політпрацівникам, а представники партійних органів – лідерство приписували собі. Ось ці дві тенденції, ця боротьба за лідерство чітко відображені в даній книжці: хто перший, хто важливіший – Буко (представник армії) чи Євдокименко – від партії.

Майже стовідсотково у спогадах партизан Анатолій Буко вказується як «організатор і керівник Немирівського підпілля» – цей незмінний вислів передається як естафета з вуст в уста кожному наступному оповідачу. Більше того, сам Буко називає себе так (с. 128), знайомлячись з майбутніми партизанами (а де ж конспірація?).

Журналіст М. Каменюк, якому належить авторство розділу «Чому загинуло Вінницьке підпілля?» названої книжки, захоплюється титанічною пошуковою роботою, яку провів Валентин Буко, «не тільки для того, аби показати лідируючу, командирську роль свого батька – Анатолія Буко – в організації Немирівського партизанського підпілля, де діяло близько 500 месників» (с. 146). Звідки взята така фантастична цифра – не вказано. Сказавши «не тільки для того», автор забув логічно закінчити думку: а для чого? Думаю, саме для того – це і є мета написання книжки.

Анатолій Буко завжди входив у керівну трійку підпілля – це незаперечний факт, але в різних статусах: то начальника штабу, то командира партизанського загону. Але для сина цього замало – батько обов'язково повинен бути першим. На цій же, 146 сторінці, наведено уривок з «Нарисів історії Вінницької обласної партійної організації» (Одеса: Маяк, 1972): «В Немирові боротьбу з окупантами розпочала міцна підпільна організація, яку очолював директор місцевої середньої школи комуніст О.Д. Євдокименко. Активними учасниками цієї організації стали колишні військовослужбовці, що вийшли з оточення, Анатолій Буко та Леонід Ведибіда, ветеран громадянської війни Михайло Уланівський, Алла Брилінг, Володимир Словацький, Анастасія Целіш та інші» – ось і знову зіткнулися дві позиції: партійна і військова. Автор розділу М. Каменюк звертається до читачів: «Запам'ятайте послідовність прізвищ, акценти» (с. 147). Запам'ятали, але для чого? Ми теж звертаємося до читачів – запам'ятайте ці прізвища героїв, які наведемо з документів прабабусі і пояснимо її точку зору на цю послідовність. Свого часу майор І.О. Безуглий попросив прабабусю скласти список, на її думку, керівників підпілля – чернетка збереглася. Ось він (мовою оригіналу):

«Начальник штабу Буко Анатолій
Євдокименко Олександр Давидович політрук
Уляновський начальник партизанського загону
Целіш Анастасія
Словацький Володя
Брилінг Алоїз Карловна».

В обох списках прізвища повторюються, хоч прабабуся писала задовго до публікації «Нарисів…» і, звичайно, ніякого відношення до її підготовки не мала. А об'єднує ці списки визнання заслуг місцевих жителів, простих людей, у створенні підпілля, його активної боротьби з фашизмом. Це третя, основна сила – народ, який вийшов на смертний бій з ворогом. З шести названих прізвищ чотири належать корінним немирівчанам, а Євдокименко, хоч і не корінний, але жив і працював тут, знав людей і його знали.

До кінця життя наша прабабуся, М.Ф. Вітмановська, була твердо переконана, що керівником Немирівського підпілля був Михайло Улановський – учасник громадянської війни, якого добре знали і поважали немирівчани. Бо для організації підпілля потрібні однодумці, в яких ти впевнений, яким можна довірити власне життя і життя своїх близьких. Хіба могла чужа, незнайома немирівчанам людина – Анатолій Буко, яка прийшла з Штилівки в Немирів, розмовляла російською мовою, хоч всі навколо – українською (с. 81), носила пов'язку поліцая (с. 89, 132), працювала за протекцією бургомістра (дружина постаралася) охоронцем німецького банку (с. 16, 79) за два тижні організувати і керувати Немирівським підпіллям? Логіка і здоровий глузд підказують – не могла. Але підпілля, існувало вже в кінці серпня – на початку вересня 1941 року.

Довіримося спогадам Н.М. Буко: 14 серпня А. Буко повернувся з оточення (с. 145), а вже: «В перших числах вересня 41 року, по завданню підпілля, я влаштувалась на роботу в паспортний стіл при поліції… Пропрацювавши два тижні, я змушена була звільнити місце дочці репресованого» (с. 14). Отже, підпілля діяло. Звісно, Анатолій Буко міг і напевно створив підпільну групу з оточенців, з якими прийшов на Штилівку, а потім влитися у Немирівське підпілля. А от М. Улановський – досвідчена людина, своя, місцева, учасник громадянської війни, добре знався на конспірації. Такому довіритися можна. На посаду ж начальника штабу – не організатора і керівника – добре вписувався Анатолій Буко – бойовий офіцер, орденоносець, розумівся на військовій тактиці, підготовці бойових операцій.

Серед підпільників не було чіткого розуміння понять, що таке партизанське підпілля, а що – партизанський загін (у книжці теж немає чіткого їх розмежування). Звідси й плутанина з назвами посад. Мета і в підпільників, і у партизан одна – боротьба з ворогом, але методи її – різні. Партизанський загін веде відкриту війну з ворогом, члени його зібрані в один бойовий кулак, всі знають один одного, дислокуються на одному місці, а підпільники ведуть таємну боротьбу: вдень, скажімо, поліцаї, а вночі – патріоти, після проведення акції розходяться по своїх домівках, дотримуються суворої конспірації. Тому й не дивно, що коли об'єднали всі роз'єднані партизанські групи в один загін і прийняли рішення вийти в ліс, перейти до відкритої боротьби, то тепер найкращим командиром загону мав бути військовий – одноголосно командиром партизанського загону обрали Анатолія Буко, комісаром – Олександра Євдокименка, начальником штабу – Леоніда Ведибіду (с. 40, 115).

Дані Державного архіву Вінницької області (ф. П-425, оп. 1, спр. 34, арк. 141), опубліковані Валентином Буко в газеті «Прибузькі новини» від 8 травня 2014 р., підтверджують, що «у списках учасників підпільно-партизанської боротьби, які діяли у роки Великої Вітчизняної війни на тимчасово окупованій території Вінницької області, значиться Буко (Новіков) Анатолій Антонович 1913 р.н., росіянин, член ВКП(б) ; з вересня 1941 по листопад 1942 року – організатор і керівник партизанського загону», а не організатор і керівник Немирівського підпілля (підкр. авт.).

Шкода, що про М. Улановського згадки тільки мимохідь (с. 32, 33, 35, 37, 108, 110, 116). Після провалу підпілля й арешту його учасників німці проводили своє розслідування, в результаті якого чотирьох з арештованих визнали найнебезпечнішими ворогами рейху: Михайла Улановського, Олександра Євдокименка, Аллу Брилінг, Леоніда Ведибіду. Тому й засудили всіх їх до страти через повішання на центральній площі Немирова. Журналіст М. Каменюк пафосно описує картину страти героїв, не забуваючи при цьому кинути камінець в комуняк, але начисто забуває, що підпільники йшли на смерть за ідеї Радянської влади. Захопившись звинуваченнями на адресу комуністів, забув не тільки про фашистів, а й поцікавитися спогадами інших людей (не одного-двох) про цю страшну подію.

Як згадує прабабуся в листі до Є.В. Горб, перед стратою М. Улановського, як керівника підпілля, обмотаного колючим дротом, німці возили його на машині вулицями Немирова з написом «Так буде всім партизанам».

Колишній партизан П.Я. Долинський, спогади якого надзвичайно цікаві, в кінці їх пише: «Со многими у меня еще были встречи, но в то время мы строго придерживались правил, один другому не рассказывали про себя. Просто были знакомы, и даже не знали один одного по имени; выполнив задание, мы расходились. Безусловно, если б была возможность, с теми, кто остался в живых, в настоящее время встретились, мы вспомнили бы о многом, и возможно о многом полезном» (с. 88). Конспірація в організації була сувора, про це згадує не один підпільник. А між тим, ціла низка рядових членів організації знають не тільки поіменно безпосередніх своїх керівників, а загальне керівництво, структуру підпілля, хто куди входить, хто кого представляє. І це через кілька десятиліть! Так, спогади Ю.Ф. Гончарової (с. 6-9), звичайно, без вказування дати й архіву, де зберігається матеріал, містять дані про керівний склад підпільного комітету на (зверніть увагу!) 10 вересня 1941 року з 10-ти людей: відкриває список А. Буко, а потім описано обов'язки кожного керівника поіменно, а також завдання підпільного комітету і визначення основного з них. Нічого собі інформація! А далі ще більше: «З моменту організації комітету і до кінця 1941 року до складу організації ввійшли…» – і знову низка прізвищ з незмінно першим А. Буко. Звідки ці дані? Це ж серйозні архівні аналітичні матеріали, зібрані докупи факти з розрізнених партизанських груп та систематизовані спеціалістами. Таку інформацію не міг мати не тільки рядовий член підпілля, але й його керівники. Якщо ж це окремий аналітичний матеріал з архіву, то його ніяк не можна було ставити в продовження спогаду, а виділили в окрему інформацію.

Такі випадки приписування конфіденційної інформації рядовим підпільникам не поодинокі. Скажімо, свідчення В.І. Сугака (с. 37-39) містять аналітичний матеріал про створення 10 підпільних груп і їх керівників у Немирівському районі в період з 10 жовтня 1941 року по 14 серпня 1942 року. Цікаво, тут вказано архів і том, а чий архів – невідомо.

Така інформація могла бути тільки у людини, яка працювала з архівними матеріалами. А як вона ними розпорядилася – ми бачимо.

Нас чомусь підсвідомо турбують посвідчення, які видавали підпільникам при вступі в партизанську організацію. Для чого їх видавали? Кому їх пред'являти? При обшуку – це прямий доказ нелояльності до німецької влади, фактично підписання собі смертного вироку. Це ж не дитяча гра. Навіть фронтовики-комуністи, коли йшли в бій, здавали на збереження партійний квиток. А підписи в посвідченні! Чому, не розуміємо, один підписується псевдонімом Новиков (справжнє прізвище Буко), а другий – своїм власним, Ведибіда (с. 109), були й варіанти: знову ж таки псевдонім Новиков і справжнє

прізвище – Шахов (с. 38). При потраплянні такого документа в руки фашистів під розстріл попадав не тільки його власник, а й друга людина, що підписалася справжнім прізвищем.

Одразу після обрання у серпні 1942 р. Анатолія Буко командиром партизанського загону у виданих посвідченнях зникає псевдонім «Новиков» і на його місці – прізвище Буко. Зокрема, на 10 і 27 с. наводиться довідка, видана Ф.М. Говорецькому і підписана: «Командир 14-го партизанського загону ім. Леніна Буко. Комісар загону Євдокименко. 26.IX.1942 р.». Чому раптом відмовився від псевдоніму? А може, це був не псевдонім, а просто прізвище, за яким ховали справжнє ім'я керівника підпілля?

Ще одна трагічна історія, пов'язана з псевдонімом. Крім цього міфічного Новикова (вважається псевдонімом Буко) було ще два реальних: у списку підпільників і партизан Немирівщини, складеному авторами книжки, числиться Новиков Микола Євдокимович і Новиков Іван (по батькові не вказано). Про останнього з названих – Івана, згадує П.В. Кропив'янський, з яким він сидів у Вінницькій тюрмі (с. 124-125): «В конце следствия к нам в камеру был брошен Новиков Иван (зам. директора Соколецкой МТС)… Его арестовали только потому, что в списках подпольщиков числилась фамилия Новиков, т.е. он был арестован по подозрению, как руководитель подполья». 13 січня 1943 року у Вінницькому гестапо розстріляли 12 членів Немирівського підпілля, серед них – Івана Новикова (с. 46).

При активному сприянні КДБ сім'я Буко добилася визнання А.А. Буко організатором і керівником Немирівського підпілля. Згідно з довідкою начальника КДБУ по Вінницькій області від 18.02.1987 р. на підставі свідчень 28 опитаних в різні роки колишніх партизан, підпільників та осіб, що приєдналися до підпілля чи знали про нього, визнано А.А. Буко керівником і організатором Немирівського підпілля (с. 52).

Однак у постанові бюро Вінницького обкому Компартії України з цього питання від 26.03.1987 р., протокол № 24, сказано: «…на временно оккупированной немцами территории в г. Немирове с сентября 1941 года по октябрь 1942 года действовала подпольная организация (именовавшая себя 14 партизанский отряд), руководимая группой патриотов в составе Шахова В.И., Евдокименко А.Д., Буко (Новикова) А.А., Ведыбиды Л.С., Улановского М.М., как это указано в справке комиссии, утвержденной бюро Немировского райкома партии 27 апреля 1949 года и утвержденной бюро обкома партии 3 февраля 1950 года» (с. 53). Отже, ця постанова фактично не підтверджує довідки КДБ про перерозподіл посад керівного складу Немирівського підпілля, залишивши в силі постанови 1949 і 1950 рр. Очевидно, члени бюро обкому партії були більш об'єктивними і, ухвалюючи постанову, спиралися на свідчення не лише 28 осіб, вказаних у постанові КДБ, більша частина яких не були членами Немирівського підпілля, а входили до партизанських груп Немирівського району, але й на свідчення безпосередніх, живих учасників і свідків тих подій, зокрема вчителів С.П. Піснячевської, К.К. Калініної (прізвища яких згадуються в книжці), нашої прабабусі М.Ф. Вітмановської, а також багатьох інших, неназваних.

Об'єднання Немирівського підпілля і розрізнених партизанських груп району в один партизанський загін, обрання його керівництва і визначення дати виходу в Криковецький ліс – це закінчення організаційної частини формування партизанського об'єднання. І раптом напередодні виходу в ліс – розгром підпілля, суцільні арешти. Час для удару німці вибрали вдалий – не шукати окремі групи, а одним махом знищити всіх непокірних, поки вони не вийшли в ліс. І тут неабияку роль відіграв список підпільників (згадується на с. 125), який, за післявоєнними розповідями, ховали десь на Штилівці, і знайшли німці, чи їм його видали. Хто виказав місце його схованки? Хто про нього знав? Можливо, це домисли, але немирівчани вірили в реальність списку і що про нього хтось доніс. І цього «хтось» шукали з перших днів визволення Немирова від фашистів – спочатку СМЕРШ, потім НКВС, КДБ, Комісія у справах колишніх партизанів України.

У спогадах підпільників мова йде не про один, а про два списки, очевидно, один – підпільників, другий – членів партизанського загону. Так, Ф.М. Говорецький згадує (с. 27) : «… в тюрмі, коли вели нас по коридору зі зв'язаними руками назад, стояв гестаповець і зачитував начальнику тюрми: «Це командир загону – на А. Буко, це комісар – на Євдокименка…». Дехто з партизанів не витримував знущань і на очних ставках давав слідчим пояснення, вони «розшифровували гестапівцям списки, які лежали на столі, з іменами та кличками підпільників і їх функціями…» (с. 29, підкр. автр.). На с.125 теж згадується про два списки.

Бабуся розповідала, що в ранньому дитинстві до них у квартиру вночі приходили військові – енкаведисти – і забирали прабабусю з собою, а вона з нашою прапрабабусею до ранку чекали її повернення – такі були часи. Бабуся розповідала нам про одну записку, яку передав з тюрми прабабусі О.Д. Євдокименко – там були прізвища, вони й цікавили енкаведистів. Крім неї, записку ніхто не читав, її вилучили і взяли зобов'язання про нерозголошення змісту. Можливо, там були названі імена ймовірних зрадників.

Наскільки нам відомо, зрадника шукали впродовж всіх післявоєнних років: поки прабабуся жила в Немирові (виїхала влітку 1972 р.) – час від часу до них приходили люди в цивільному і довго розмовляли з нею. Зрадника так і не вирахували – таємниця провалу Немирівського підпілля до цього часу не розкрита.

Щодо Н. Яхненка як ймовірного зрадника підпілля (с. 73), мови не може бути: він не був такою близькою і довіреною для його керівників особою, щоб знати такі суворі таємниці. До того ж, ухвала суду в справі Н. Яхненка, який відбувся по гарячих слідах у 1945 році, а перегляд – у 1992 році, звинувачувала його у створенні псевдопартизанського загону з самовільним присвоєнням йому назви розгромленого «14 партизанського загону ім. Леніна». У постанові президії Вінницького обласного суду від 29.10.1992 р. вказано: «…Яхненко во время оккупации с провокационной целью проник в партизанский отряд и создал свою бандитскую группу, нападая с бандой на граждан и убивая их. Его вина доказана, действия квалифицированы правильно» – амністії не підлягає (с. 51). У вироку суду Н. Яхненку немає жодного слова про зраду підпілля.

Комуністів можна і треба багато за що не любити, але якщо ми кращі за них, то будьмо об'єктивними. Читаємо лист підпільника Г.М. Пінта до дослідниці Вінницького підпілля Є.В. Горб: «А якщо тут не було нас (Вінницького обкому партії – авт.), то не було ніякого підпілля, ні партизанщини». Приблизно так міркували. І довго-довго через їхній опір або применшувалися заслуги партизанів та підпільників Поділля, які діяли у винятково екстремальних умовах, або ж замовчувались, чи оббріхувались» (с. 50) – думаємо, цей уривок з тексту відноситься до Г.М. Пінта, бо інших заголовків тут немає, хоч загальний виклад переривається вказуванням архівів (якщо це не Ваші слова – вибачте нам і вибачте редактору, який так нездарно виклав матеріал). Раніше автори книжки писали, що комуністи не шукали одразу зрадника – це нісенітниця, а тепер – «довго-довго» применшували заслуги партизан Поділля. Соромно читати. Визнали заслуги одразу, ще в червні 1945 року. Бо саме Указом від 6 червня 1945 року нагороджена наша прабабуся, М. Ф. Вітмановська – медаллю «За доблестный и самоотверженный труд в период Великой Отечественной войны». Таку ж медаль має Л.Й. Зоф-Кривонос, спогади якої опубліковані в книжці, а ще шість членів підпілля з числа тих, чиї розповіді вміщені в книжці, плюс наша прабабуся, нагороджені медаллю «За отвагу» й іншими ювілейними відзнаками (с. 95, 96, 109, 116, 121, 131). Це – вже названі підпільники Л.Й. Зоф-Кривонос, М.Ф. Вітмановська, а також А.О. Брилінг, Г.П. Мельник, Г.З. Левчук, П.Г. Кузьменко, Л.М. Бутович. Звичайно, названо не всіх підпільників, відзначених нагородами, – багато з них не написали у спогадах про свої бойові відзнаки. Найкраще було б опублікувати в книжці списки (за всі роки), відзначених урядовими нагородами членів партизанського підпілля – вони є в архівах. Хай люди знають про них і пам'ятають.

Читаємо спогади П.Я. Долинського і ловимо себе на думці, що недавно десь читали цей текст (с. 83-88). Згадуємо добірку матеріалів, опублікованих в газеті про О. Євдокименка. І справді – «Зі спогадів П.Я. Долішевського». Чому змінено прізвище? Звіряємо зі списком підпільників і партизан, опублікованим у книжці: ні, йдеться про одну й ту ж людину, значить помилка. А далі дуже цікаво. Текст в книжці і текст в газеті – ідентичні, просто в останній змінено не тільки прізвище автора спогаду, а й прізвище учасника подій. У книжці (с. 85): «Огородник, Бойко и я договорились держаться вместе и при малейшей возможности бежать… Проходя мимо густых кустарников по сигналу Огородника, мы с ним проскользнули в кусты… Нам посчастливилось, немцы нас не заметили, а мы всё бежали…». У газеті весь словесний опис подій збережено дослівно, от тільки, де Євдокименко? Бо в газетній добірці, не повторюючись: «…по сигналу Огородникова мы с Евдокименко проскользнули в кусты…» і далі по тексту (підкреслення авт.). Може, просто випадково випущено прізвище Євдокименка? Ні. Його там не було, він не тікав з Долинським з табору військовополонених, а знав по евакуації (с. 84): «Наш сбор эвакуации проходил в Немировском парке… Помню, рядом со мной были агроном Огородник Н., директор Евдокименко, учитель Бойко…». І майже в кінці спогадів П.Я. Долинський пише: «Один раз еще мне пришлось встретиться с директором школы Евдокименко уже на временно оккупированной территории. Встреча эта была в конце 1941 года в учительницы Писнячевской С.П. Меня узнал по эвакуации. Расспрашивал про плен и как я дошел домой» (с. 87). Як розуміти таке перекручення? Фальсифікація? Підтасовка? Але в будь-якому випадку така груба підміна людей в розвитку подій викликає недовіру й до інших свідчень і викладених у них фактів – свавільне використання автором тексту спогадів на свою користь, на свій розсуд, – недопустиме.

Приємно, що Немирівська районна газета «Прибузькі новини» регулярно друкує матеріали про учасників Немирівського підпілля, спонукаючи тим самим сьогоднішніх немирівчан не забувати, пам'ятати й шанувати своїх героїв. Шкода тільки, що одноосібним автором цих матеріалів є Валентин Буко, який монополізував право викладати на шпальтах газети тільки своє бачення подій років німецької окупації Немирова, не допускаючи альтернативних думок.

Ось матеріал В. Буко «Коли ж належно вшанують героя Немирівського підпілля» («Прибузькі новини» від 20 березня 2014 р. під рубрикою «Пам'ять»). Ми щиро підтримуємо звернення автора до немирівчан з конкретними пропозиціями щодо вшанування пам'яті героїв – учасників Немирівського підпілля (хоч у заголовку мова йде про одного героя). Деякого уточнення потребує перший пункт, який гласить: «У зв'язку з підготовкою та відзначенням 70-річчя звільнення України від нацистських загарбників, з метою увіковічнення пам'яті організатора і керівника Немирівського партизанського підпілля А. Буко (після багатьох років замовчувань, фальсифікацій, знущань та принижень) прошу вас, депутатів міської ради, прийняти рішення перейменувати вул. Р. Люксембург у вулицю імені А. Буко, а вулиці Буко залишити колишню назву – провулок Садовий». Підставу для цього автор викладає в перших же абзацах свого матеріалу : «В будинку (на колишній Штирхівці) по вул. Р. Люсембург, № 27, де проживала дружина та донька А. Буко, був створений штаб партизанського підпілля. Розпочинаючи з вересня 1941 р. по жовтень 1942 р., кожен день по вул. Р. Люксембург А. Буко добирався на роботу в банк, де працював охоронником. Третього жовтня 1942 р. А. Буко арештували немирівські поліцаї і вели по вул. Р. Люксембург в останній раз на страту».

За спогадами бабусі і її знайомих, а також прабабусі, вони добре пам'ятають, що сім'я Буко під час діяльності підпілля проживала по вулиці Леніна, крім того часу, коли Анатолій Буко повернувся з оточення до сім'ї на Штилівку. Невже вони помилилися, пам'ять підвела? Щоб розвіяти сумніви, перечитуємо книжку «А завтра була війна…». І ось що в ній знаходимо. Зі спогадів Федори Ісаєвої (с.137), подруги Ніни Минівни Буко: «…Ніна вирішила переселитись з Анатолієм в Немирів, пустувало багато квартир. Кіцман дав дозвіл, вибрали квартиру біля парку. На той час вона і Анатолій мали роботу і могли обійтись без материної допомоги».

Один з небагатьох живих учасників Немирівського підпілля Едуард Шевченко, згадуючи про операцію з винесенням шрифту, пише: «Видел, как вошли во двор две женщины. Через некоторое время они вышли. Одну из них я узнал – это была Нина Назаренко (Буко – авт.), вторую не знал. Им ничего не угрожало и они спокойно пошли по улице Ленина, в дом, где жила Нина» (с. 76, 77).

Що сім'я Буко під час окупації проживала по вул. Леніна згадує у своїх спогадах і Марія Лавренюк (колишня Гладковська): «Немцы меня с той квартиры выгнали и дали по ул. Ленина, тогда была Липковая. Примерно недели через 2-3, уже при оккупации, я увидела, что через дорогу появились новые соседи… Это была семья Буко Анатолия Антоновича» (с.102).

Близький друг А. Буко і друг сім'ї не тільки в роки окупації, а й в усі післявоєнні роки москвич Григорій Пінт згадує: «По дороге сказал (Л. Ведибіда – авт.), чтобы я завтра зашел в дом по Липковой (Ленина) и спросил Буко Анатолия» (с. 89), а в іншому місці Г. Пінт конкретно називає адресу сім'ї Буко: «…щоб я завтра зайшов у будинок № 4 по вулиці Липковій і запитав Буко Анатолія. На другий день я пішов по вказаній адресі. Його жінка, Ніна, запросила мене в хату і сказала, що Анатолій зараз прийде. Дійсно, А. Буко швидко з'явився» (с.11).

І тепер постає питання: яку ж вулицю перейменовувати – Р. Люксембург, як пропонує Валентин Буко, але на якій сім'я Буко проживала щонайбільше місяць після повернення Анатолія з оточення, чи вулицю Леніна, по якій справді кожен день ходив на роботу в банк А. Буко і яка стала останньою його вулицею по дорозі в безсмертя? Як назвати таке маніпулювання фактами? Ці ж факти наводяться в книжці, матеріали до якої готував сам Валентин Буко, а укладачем її був його брат Іван Назаренко. Воістину, права рука не знає, що робить ліва.

Особливої уваги, на наш погляд, заслуговує опублікований в книжці «Список підпільників та партизан Немирівщини, 14 партизанський загін ім. Леніна» (с. 70-73). Вже зовнішнє його оформлення справляє враження недбалості, незакінченості. Чому? А тому, що з 214 названих людей 23 вказано без по батькові, 7 – тільки ініціали, 34 – один ініціал, а 4 – взагалі лише прізвище. Скажімо, під № 132 вказано прізвище Мельник – це він чи вона? Невідомо. Уважний читач помітить, що ще перед списком зустрічав у тексті це прізвище, а далі згадає – і фото бачив (с. 66), під яким підпис: «Григорій Петрович Мельник». Окремо вміщено його спогади (с. 107-109), і шукати його не треба було десь далеко, в архівах, бо він немирівчанин, працював на спиртзаводі, і адреса його чітко вказана. Він же нагороджений медаллю «За отвагу» й іншими нагородами післявоєнного часу. Відомий у підпіллі як людина, що виготовила для організації печатку. Або вже згадуваний Іван Новиков (№138 у списку) – заступник голови довоєнної Сокілецької МТС – затриманий і розстріляний у Вінницькому гестапо тільки за те, що виявився однофамільцем керівника підпілля – таким псевдонімом підписувався А. Буко (чи не свою чорну справу зробило вилучене у когось з підпільників посвідчення?). Хіба не можна було дізнатися, як його по батькові? Адже Сокілець – це ж наш, Немирівський район. Така недбалість, що межує зі зневагою, недопустима в такій серйозній справі.

Ми торкнулися зовнішнього вигляду списку. А от хто до нього ввійшов, за якими критеріями включали до нього людей? На якій підставі? І хто на себе взяв відповідальність за його оприлюднення? Адже в 1944-1945 рр. були списки підпільників, складені офіційно, уточнені в 1949-1950 рр. і доповнені наступними роками. Чому їх не опублікували? І чому не опублікували списки відзначених урядовими нагородами підпільників і партизан Немирівщини? Якщо є складності з архівами НКВС (нині СБУ), то існують архіви Комісії у справах колишніх партизанів України – там ці документи (чи копії) зберігаються. Цікаві матеріали є і в запасниках Вінницького краєзнавчого музею. Але чомусь авторами все це не задіяно. Первинні списки можна було доповнити новими іменами і залишити їх відкритими…

До наведеного в книжці «А завтра була війна…» списку ввійшли всі – і підпільники, і партизани, і люди, які знали про підпілля і допомагали його членам у боротьбі з фашизмом, і просто добрі, милосердні люди, які не тільки не були членами підпілля, а, можливо, не знали й про його існування. Від доброти душевної, співчуття до нещасних вони, ризикуючи життям, переховували євреїв, оточенців і військовополонених, лікували, годували, одягали, влаштовували на роботу. Саме такими виступають сім'я Дорошенків, яка переховувала євреїв (с. 133), Ю.Ф. і А.Л. Гончарови, В.М. Хринюк (с. 153-154), В. Файденко (с. 6), мати Едуарда Шевченка С.Р. Малиновська (с. 155), Б. Добровольський (с. 153) та багато інших – вибачте, що всіх не назвала. Не можна без сліз читати емоційні спогади Ю.Ф. Гончарової-Гогіташвілі про немирівчан, які спасали військовополонених (с. 152-156): «Полонені нічого не казали, не могли, тільки дивились на нас так, що серце розривалось на шматки. Нам дозволили улаштувати їх в колишню контору лісництва, що пустувала (кінець вул. Шевченка). Було їх 26-28. Умістилися в конторі лісництва 14 чол., їх клали на підлогу, на солому. Решту поклали в лікарню, але головний лікар (справжній німецький прихвостень) помістив їх в дизентерійне відділення, нас туди не пускали, допомогти їм ми не могли. В перший же день, як розмістили їх у конторі, моя мати і Палатанюк пішли по хатах збирати білизну, щоб переодягнути полонених. Все, що було на них, зняли й кип'ятили у котлі. Змастили їм виразки, опрілості, натерті ноги, обстригли волосся. Поїли грушевим та іншими відварами, і лише через тиждень вони вже могли їсти потроху рідкі супи.

Так і виходжували. Помер тільки один, а в лікарні майже всі. Виходжували полонених, крім нас з матір'ю, мої друзі Лена і Валя Сударенко, Тіна Боярова, наші сусіди: Хринюк Валентина Макарівна, Лабунська Анастасія Андріївна, Шрамко Олександра Мартинівна, Палатанюж (скоріш всього Палатанюк – авт.) – ці жінки були всі колгоспницями, чесними радянськими трудівницями» (с. 154-155).

«Ми, я маю на увазі себе і своїх друзів (Лена і Валя Сударенко, Тіна Боярова, Люба Тодощенко, Катерина Лисоволик (Крупська) та інші), всю свою енергію перенесли на допомогу військовополоненим…» (с. 152) – згадує Ю. Гончарова-Гогіташвілі. Однак, крім самої Юлі і Катерини Лисоволик, ніхто в список партизан і підпільників не ввійшов, як і не ввійшли названі в першому уривку жінки-колгоспниці. Не ввійшли до списку з невідомих причин і сім'ї немирівських вчителів Стовпчатих і Савицьких, учителька К.К. Калініна, на квартирі якої на Штилівці арештували О.Д. Євдокименка, а також підпільники, які згадуються в книжці, – Борис Добровольський (с. 148 і 153) і Яків Орленко (с. 148) – на їх тісний зв'язок з партизанами прямо вказано в тексті. Перший з названих, Б. Добровольський, після війни працював юристом Немирівської заготконтори (недалеко було й шукати). У спогадах є згадки про робітника кузні Укринського: «…на квартирі Укринського займалися набоями, дробом (пристрій цей зберігся досі)» – с. 149. Укринський згадується і на с. 155. Їх прізвищ, як і прізвища нашої прабабусі – Марії Федотівни Вітмановської, у наведеному списку підпільників та партизан Немирівщини немає. Чому?

Вже й незручно писати про негатив та негатив. Але ж як про нього не писати, якщо навіть у самого укладача книжки Івана Назаренка в наведеному списку груба помилка в написанні даних його батька – Кіцмана Олександра (№ 85 у списку) – по батькові вказано Федорович, а під фото (с. 67) – Карлович?

Всі газетні публікації Валентина Буко і книжка «А завтра була війна…», фактичний матеріал до якої збирав знову ж таки Валентин Буко, а укладачем був його брат Іван Назаренко, мають на меті переконати читачів, що ключовою, основною фігурою Немирівського підпілля був батько Валентина Анатолій Буко, що саме він організував і керував підпільною організацією, начисто забувши, що саме місцеві патріоти, їх супротив ворогу, знання людей, ситуацій і місцевості давали змогу вести активну підпільну партизанську боротьбу. Ніхто не заперечує – Анатолій Буко входив до трійки керівників підпілля, але як керівник партизанського загону не встиг проявити свої найкращі військові й керівні здібності, бо через зрадництво загін не вийшов на місце дислокації в Криковецький ліс для відкритої боротьби з ворогом. А Немирівське підпілля створили місцеві люди, до яких приєдналися військовополонені й оточенці.

Література

Буко, В.А. А завтра була війна... : док., публ. і свідчення учасників і про учасників Немирів. партизан. підпілля / В.А. Буко. – Немирів, 2003. – 128 с.

Волошенюк, І.С. Немирівська трагедія : суб'єктив. ессе на теми героїзму і жлобства / І.С. Волошенюк. – 2-е вид., доп. – Вінниця : Власюк О., 2006. – 391 с.

А завтра була війна... : док., публ., свідчення учасників Немирів. партизан. підпілля / упоряд. І.О. Назаренко. – Вінниця : Нова Книга, 2008. – 184 с. : фот.

Буко, В.А. В пам'ять живих і загиблих : [до 70-річчя з дня страти чл. немирів. підпілля] / В.А. Буко // Прибуз. новини. – 2013. – 10 січ.

Подільський Агапіт – протоієрей Іоан Георгійович Дубровський

Н.П. Соляр

У статті на основі друкованих джерел та спогадів старожилів подається розповідь про священика, цілителя І.Г. Дубровського з Козятинського району.

The article deals with the story about a priest, a healer I. G. Dubrovsky from Koziatyn district based on published sources and memoirs of old residents.

Ключові слова: *Храм святої мучениці Параскеви, протоієрей І.О. Дубровський, репресії, лікування, гомеопатія.*

Keywords: *The Church of the Holy Martyr Paraskeva, archpriest I.G. Dubrovsky, repressions, treatment, homeopathy.*

На невеликому пагорбі селища Глухівці височіє храм Святої мучениці Параскеви, Української Православної Церкви Московського патріархату Тульчинської єпархіїКозятинського благочиння.

Поряд з храмом знайшов вічний спочинок його настоятель – митрофорний протоієрей Іоанн Дубровський, за життя якого це село стало духовним осередком і місцем порятунку людей, у тому числі добре відомих та знаних.

Аналізуючи земний шлях подвижника, його можна порівняти з Агапітом Печерським. Історії зцілень священиком-гомеопатом наповнюють не лише терени України, а й різні куточки світу. Це явище по праву можна вважати однією з найяскравіших сторінок з історії Церкви. Та скільки не давати визначень неординарності людини, краще буде ознайомитись з її життям та особисто розгледіти окрасу Вінниччини [1, с.7].

За спогадами правнучки Жукової Віри Миколаївни Іоан Георгійович народився 8 серпня 1876 року в Рязанській губернії в селі Сазонове. В семирічному віці залишився сиротою, виховувався в дядька Володимира. Вступив до Тамбовської духовної семінарії, яку закінчив у 1898 році [2, с. 5].

Одночасно отримав фельдшерський диплом, адже в той час, при семінаріях майбутні священики проходили фельдшерські курси й здобували середню медичну освіту. Після навчання вони здавали іспит у присутності місцевих лікарів й отримували диплом та дозвіл на медичну практику. Їм видавали домашню аптечку, до якої входило 30-40 препаратів, і дозволяли виписувати нескладні рецепти. Така практика була введена для того, аби забезпечити провінцію медичними кадрами, котрих на той час бракувало.

У 22-річному віці служив дияконом у одній з церков Тамбова. У 1900 році вступив до медичного університету (до якого саме невідомо, та за деякими джерелами, це був Московський навчальний заклад). З цього часу розпочалася дружба батюшки із відомим офтальмологом Володимиром Петровичем Філатовим.

Щоліта приїздив знаменитий окуліст, всесвітньо відомий академік Філатов до батюшки у Глухівці. Про що вони розмовляли невідомо.

Володимир Петрович неодноразово направляв хворих до свого товариша-гомеопата. Збереглися спогади, що й отець Іоанн направляв своїх пацієнтів до окуліста.

«Як поранене осколком око під час ІІ Світової війни почало нагадувати про себе, пригадує П. Пікуль, лікар-терапевт Козятинської залізничної лікарні, – отець Іоанн негайно відправив мене з листом до Філатова на термінову операцію» [4, с.6].

На початку ХХ століття подружжя Дубровських переїжджає на Україну, де диякон Іоанн отримує сан пресвітера та місце служіння – церкву села Глухівці Бердичівського повіту Київської губернії. Живучи на приході, молодий пастир займається медициною серед місцевого люду.

Священик лікував різноманітні захворювання за допомогою молитви та гомеопатії. Спектр поборених хвороб починався від шлункових, нервових, зорових та закінчувався безпліддям й онкологією.

Гомеопатію отець Іоанн розвивав та вдосконалював протягом усього життя, а набутий лікарський досвід, перевірений багатьма роками лікувальної практики, навіть запропонував для вивчення в одному з інститутів, де, на жаль, отримав відмову [1, с.7].

Іоанн Георгійович був високоосвіченою людиною, володів російською, українською, старослов'янською та грецькою мовами, знав латинь. Незабаром був призначений благочинним парафій Козятинського, Хмільницького та Погребищенського районів. Мав п'ятеро дітей.

Коли у 1919-1921 роках лікарів повіту відкликали на фронт, священик Іоанн самотужки боровся проти епідемії тифу. Марія Рудюк із смт Глухівці, найближча сусідка священика, пам'ятає, як отець Іоанн ходив з дерев'яним «чемоданчиком» з хати в хату, без страху, витягуючи не одну людину з пазурів смерті. За таку самопожертву був нагороджений Хрестом [4, с.6].

Не давали спокою переконаному священику комсомольці атеїсти, обрізали бороду, обстригали голову, топили в ополонці за те, що вірив у Бога та лікував людей. Ось, що повідав Арсен Гнатович Тимощук, який близько 60 років прослужив у різних храмах Козятинщини: «Отця Іоанна тодішні атеїсти не раз примушували зняти рясу, в якій він постійно ходив, і постригти довге волосся, але він цього не робив відказуючи: «Голову знімете, а я волосся не обстрижу» [3, с.5].

На початку 30-х років у сусідньому Жежелеві сталася трагедія, якої чудом уникнув отець Іоанн. Священик Антоній, котрий служив у цьому селі, запросив на престольне свято храму Святителя Миколая (літнього) кількох священиків, серед яких був Іоанн Георгійович зі своєю дружиною. Після богослужіння почалася святкова трапеза, яка тривала до вечора. Зважаючи на пізню годину господар запропонував гостям залишитись на ночівлю. Але подружжя Дубровських відмовилось від пропозиції, бо їхня оселя була не дуже далеко. На ранок жителі Жежелева побачили страшну картину – всіх учасників було вбито. За однією версією, вбивцею був рецидивіст, а за іншим припущенням – агентура НКВС… [5].

Під час репресій батюшка переховувався у дзвіниці при храмі, задля безпеки не спілкувався з родиною, відмовлявся від прохань односельців поселитись у них, щоб нікого не занапастити і лише під покровом ночі люди таємно приносили йому їжу.

У 1932 році священика заарештували за так звану духовну та лікарську діяльність. Ув'язнення відбував у Підмосков'ї, де працював на будівництві міста Електросталь, а пізніше у притабірній лікарні [1, с.7].

На той час батюшка вже мав духовних дітей та вдячних пацієнтів, які робили всі можливі спроби порятунку свого пастиря. Правнучка батюшки пригадує, як задовго до ув'язнення, він вилікував хвору дружину міністра внутрішніх справ Генріха Ягоди. Він і допоміг у звільненні священика. У 1936 році Іоанн Дубровський був амністований.

Отець Іоанн розповідав протоієрею Олександру та матушці Валентині Бойко: «Вийшов із тюрми, – казав батюшка, – без верхнього одягу, без документів, без жодної копійки, прямо з «нар» посеред зими. Присів під в'язницею, сиджу і думаю, якщо Богові буде угодно мене зберегти, то я не замерзну тут і, можливо, мене заберуть, хоча б й до тюрми. Тільки-но подумав приходить жінка та запитує: «Ви часом не священик?» – «Так, священик», – відповідаю. «Тоді ходімо зі мною. У мене помер чоловік, і у нас не має священиків котрі б могли за нього помолитися. Візьміть його одяг та помоліться за нього». Так я був врятований. Коли приїхав, то матушка моя і двоє дітей померли, інших розібрали люди по домівках. Люди до храму не йдуть, бояться, і жити мені немає де. Оселився знову у дзвіниці. Молився, але серце охопила скорбота, підійшов до могили дружини та став говорити: «Ось ти лягла, а мені що робити самому? Як мені зібрати дітей? Де з ними жити? Як у світ виводити їх?.. Пішов до храму та став служити Літургію самотужки. Раптом почув голос своєї матушки «Амінь». Обернувся і бачу, що до церкви заходять мої діточки, хрестяться й цілують ікони. Тоді я зрозумів, що все налагодиться» [1, с.7].

Після повернення деякий час священик сторожував у колгоспі та продовжував лікувати людей. У цей час церква була закрита, перетворена на сховище для зерна. Дубровський збирав цілюще зілля, але власними руками не виготовляв ліків. Возили ту сировину потайки до Ленінграда, а там уже за його рецептами виготовляли та надсилали в Глухівці.

Лікував травами та витяжками з трав, які він отримував з Прибалтики. Готував ліки таким чином: кип'ятив воду, яка відстоювалась 12 годин. Потім у воду крапав екстракт ліків (певну дозу), після цього

брав пляшечки та розливав по 200 грамів. Пляшки були пронумеровані від 1 до 5. Одним давав п'ять найменувань, іншим чотири, залежно від хвороби.

Відновилася служба в церкві лише в 1941 році і батюшка, маючи 65-річний вік, повернувся на службу, з тих пір незмінно був священиком у храмі Святої Параскеви селища Глухівці.

«Під час війни людей мало ходило до церкви, а батюшка ходив. В суботу вечірню завжди правив», – пригадує сусідка Марія. Закарбувався в пам'яті старенької випадок: «Коли у війну літаки бомбили село, ми в батюшки в хаті були. Стіни кам'яні, а здавалося, що хата тряслася. А батюшка загнав нас у куток, набрав багато цвяхів і молотком рівняє їх, щоб не чути, як бомблять. «Мы никуда не пойдем, – каже. – Нас Бог охраняет и мы не погибнем». А багато людей в Жежелів повтікали, хто куди міг».

Врятував двох поранених льотчиків, а після війни вдячні льотчики добилися для нього дозволу на лікарську практику. Будучи в похилому віці Іоанн Георгійович пробіг 20 кілометрів, наздоганяючи німецький загін, котрий захопив у полон п'ятьох глухівчан, яких підозрювали у співпраці з партизанами. Йому вдалось переконати ворожих солдатів відпустили селян», – розповідають в селі [1, с.7].

До війни батюшка лікував лише місцевих людей, а от в повоєнний час до нього розпочалося справжнє паломництво.

Головний бухгалтер місцевого каолінкомбінату Галина Степанівна Бойчук розповідала: «Мати казала, що це був чоловік, який однаково розумів душу трави і людини. До нього по три місяці стояли в чергах, щоб потрапити на прийом. Сусіди на ньому наживалися обираючи квартирантів, а батюшка брав копійки. Та й то помічниця вела спеціальний журнал, у якому всі розписувалися. Їхали від Тихого океану, від Кушки, від Карпат. На лікування навіть привозили доньку Калініна» [6, с.153].

«Людей сила приїжджало до батюшки. Ночували надворі. По три неділі, а далі й місяці наперед на чергу писались. Літом на траві спали, а зимою у сусідів, і у нас в хаті, – пригадує Марія Рудюк. – В нас аеродром був, – продовжує вона, – на полі «кукурузник» сідав. Його військові і льотчики навідували. Приймав їх без черги», – розповідає старенька очевидиця [4, с.6].

Лікувальна практика священика-гомеопата, це тема для окремого дослідження, торкнувшись якої дивуєшся, як за допомогою нехитрих препаратів він міг побороти безліч різноманітних хвороб, поставити на ноги інколи безнадійно хворих людей.

Ніхто сьогодні вже не назве точну цифру тих зцілень та добрих справ, які за земного життя приніс в подарунок Господу та людям батюшка Іоанн, бо їх незчисленна кількість.

Марія Єдноралюк, яка на той час проживала в Непедівці, розповідає: «Три рази я ходила до батюшки. Пам'ятаю, весною з дочкою в нього була, він вилікував її від епілепсії. Галі тоді 9 місяців було, її дуже кидало. Я прийшла до батюшки, а він до своєї внучки каже: «Лена, посмотри, какие у нее глаза красивые, круглые. Дай ей конфетку». А ми про ті цукерки тоді і не чули. Лєна (внучка батюшки) дістала ліки, розвела їх десь півлітровою баночкою води. Батюшка дав, на Галю подивився і сказав: «Все, больше не приходи». З того часу моя дитина здорова… У 1955 році мого чоловіка вилікував. А в сусідки відібрало ноги, вона з п'ятнадцятого року була. Теж вилікував. На рядні винесли, завезли на підводі і стала на ноги. Ще колись із Росії чоловік приїжджав, він хворий дуже був. Ми йому розповіли про батюшку, він і приїхав. Батюшка і йому допоміг. Врятував око тітці мого чоловіка, поправив здоров'я двоюрідній сестрі…» [4, с.6].

Людмила Дмитрівна Кедись пам'ятає, як отець Іоанн поставив на ноги її маму: «Додому її принесли в рядні: голову крутило, руки викручувало. Завезли в лікарню. Лікарі руками розводять. Тоді завезли до батюшки. Він сказав, що в неї летючий ревматизм. Його не можна гріти, а треба, щоб він виходив з організму. Мама лежала прикута до ліжка: ні рукою, ні ногою повернути… Три неділі попила водичку. Їй стало легше. Попід руки вивели, посадили в бричку і повезли до батюшки. Всього 3 рази возили. Мати вилікувалася. Їй був тоді 21 рік. Мама вийшла заміж, народила п'ятеро дітей і дожила до 70 років» [7].

Артемчук Клавдія Антонівна із села Іванківець повідала, як життєдайні ліки батюшки витягли з пазурів смерті її чоловіка: «У 1950 році Микола захворів на малярію, лікарі надію на одужання не давали, рідня почала готуватись до найгіршого, навіть пошили сорочку на смерть. Але добрі люди порадили звернутись до глухівецького батюшки, який на той час славився незвичайними здібностями у лікуванні. Батюшка Іоанн давав чоловікові водичку і той видужав».

Леонід Ящук, головний санітарний лікар Козятинського району, який пам'ятає отця Іоанна з дитинства, продовжує вражати неймовірними свідченнями із свого особистого життя: «Після участі в ліквідації наслідків Чорнобильської аварії через кілька років лікарі виявили у мене початкову стадію катаракти. У м. Вінниця по вул. Котовського проживав внук отця Іоанна, який закінчив Ленінградську

військово-медичну академію, працював військовим лікарем, вийшов на пенсію і як його дід, розпочав практикувати гомеопатію. Він приготував мені ліки і порадив піти на могилку отця Іоанна. На могилі я побував, а ліки пити не став, вони мені здались не такими, як я їх запам'ятав у дитинстві. Вже пройшло 20 років, катаракта моя застигла в розвитку і я завдячую цим покійному отцю Іоанну» [8].

«Отець Іоанн був безсрібником, – так про нього пише Назарій Давидовський, внук подружжя священників, яким Господь з допомогою батюшки подарував двох дітей. – Він ніколи не просив матеріальних винагород за лікування, а навпаки – усе, що отримував, роздавав бідним». І повідав цікаву історію з родинного архіву: «Приблизно у 1956-1957 роках до отця Іоанна приїхало подружжя священиків Валентина та Марії Давидовських. Поспілкувавшись із ними батюшка дізнався про те, що впродовж 18 років спільного життя у них немає дітей. Помоливши, він дав ліки та відправив додому. Через рік у сімейства з'явилось поповнення – син Агафангел. Зі словами вдячності пара приїхала до протоієрея знову. Цього разу, даючи препарати, цілитель промовив: «Тримайте матушко, пийте. Їх має вам вистачити, бо мене ви вже не побачите». Нещодавно, побувавши у храмі святої мучениці Параскеви села Глухівці, я відвідав могилку протоієрея Іоанна. Молився за спокій душі спочилого, і моє серце наповнювало почуття вдячності цілителеві за життя на цьому світі, за появу в ньому двох моїх батьків – духовного і тілесного – протоієрея Агафангела та Миколая Давидовських» [1, с.7; 5, с.8].

За свідченнями Марії Єдноралюк, машин, підвод, не кажучи вже про простий люд, щодня простягалася велика кількість від хати батюшки і аж далеко на пагорб. І це в післявоєнний час, коли, де ще й ті машини тільки бралися?! [4, с.6].

«Так трапилося, що моя сім'я також мала нагоду лікуватись у Дубровських, – пригадує Валерій Павлович Вишневецкий – представник Асоціації Гомеопатів України в Житомирській області. – До речі, мій батько, якого комісували з армії з невиліковною хворобою, лікувався у Глухівецького священника-гомеопата, живе в силі і здоров'ї понині» [2, с.8].

Лікувалося в отця Іоанна досить багато видатних та відомих людей. В селі ще добре пам'ятають вищезгаданий аеродром, на який таємно прибували високоповажні чини до глухівецького гомеопата.

Про здібності отця Іоанна на той час вже добре знали у Києві. За свідченнями отця Олександра (Бойка) та його дружини матушки Валентини (племінниці ігуменії Архелаї, настоятельки Київського Покровського монастиря), Іоанн Дубровський своїм лікуванням поліпшив зір самій ігуменії. А вона, в свою чергу, сприяла тому, що одним із найвідоміших пацієнтів батюшки був Патріарх Алексій І (Симанський), якому той лікував хворобу суглоба. Відомо, що священик їздив до святійшого в Київ, а згодом і в Одесу, де той відпочивав і особисто проводив процедури [9].

Нерідко бувало, що навіть лікарі з Вінниці, Житомира, Києва, Одеси, а також військові лікарі радили хворим звернутись по допомогу до отця Іоанна: настільки високий був його авторитет, що ґрунтувався на блискучих результатах призначеного ним гомеопатичного лікування. Неодноразово до І. Дубровського приїжджали ленінградські лікарі вивчати гомеопатію, оскільки було відомо, що він часто допомагав навіть таким хворим, яким не могли допомогти ні алопати, ні навіть іменити колеги-гомеопати [10, с.5].

І це лише маленькі крихти невтомної праці глухівецького лікаря, не кажучи вже про добрі діла, які вражають турботою пастиря про своїх прихожан. «Сестра моя дуже бідувала, чоловік у тюрмі сидів. А батюшка тоді в різні свята з кропилом ходив. Посвятив хату, вийняв 300 рублів і на стіл поклав. Так він весь час їй допомагав» (Зі спогадів Марії Єдноралюк). З великою вдячністю та теплотою в серці пригадує Володимир Ящук 2000 карбованців від батюшки на ремонт даху їхнього будинку, що постраждав від пожежі; і як його хворій бабусі щороку на Різдво і Пасху посланці із церкви приносили гостинці і грошову допомогу від отця Іоанна. «Він знав усіх своїх прихожан, їх радощі і горе, всіх опікав і допомагав матеріально», – говорить Леонід Олександрович [4, с.6; 13, с.4].

Збереглося в пам'яті жителів Козятинщини і те, як на кошти від вдячних пацієнтів благочинний будував у селі будинки для бідних віруючих, утримував престарілого священика ігумена Симеона, який проживав у Козятині, сліпого священика Олександра з с. Білопілля, купив хатину для хворої одинокої віруючої, яка проживала по вулиці Тельмана в Козятині тощо [3, с.5; 10, с.5].

«Він дуже добрий був. Багато допомагав хати будувати. Допоміг і Марфуші, що в церкві свічки продавала. Йому подарунки привозили. Він їх роздавав: одного разу нам принесли нову швейну машинку від батюшки».

З теплотою в душі і вдячністю пригадує колишня сусідка Марія щоденні обіди у батюшки після приходу зі школи, бо в той час люди дуже бідно жили і їсти не було чого. Всім допомагав, хоч сам дуже хворів. Поясами грижі втискував у живіт. Рани тяжкі на ногах були, від них він і помер… Пам'ятаю,

пішки у Почаїв ходив і назад. По кілька тижнів витрачав на дорогу. Казав, що Богу угодний такий труд». Й досі окрасою її оселі (квартири) є крісло-качалка з лози, на якій любив сидіти і приймав хворих батюшка, стільці, невеличкий баранчик і вазочка та ікона Володимирської Божої Матері. «Було й таке, розповідає вона, – сторожував якось він з моєю мамою в селі. Ходять цілу ніч то туди, то сюди. А ми тоді дуже бідно жили, хату будували, та таку, що вся гойдається, стіни на камінцях стояли, без підмурка. От він кілька разів до нашої хати підійде, погойдає її, та й каже: «Вот ты, Гапка, эту хату строишь, а ты в ней умирать не будешь». І от як він знав? Та хата згоріла. А мама померла вже у цій квартирі».

У 1952 році протоієрей Іоанн Дубровський нагороджений орденом Святого Володимира та правом носіння другого Хреста з прикрасами.

У 1954 році отримав офіційний дозвіл Міністерства охорони здоров'я на лікарську діяльність в області гомеопатії [12].

В 1955 році Вінницьку єпархію очолив архієпископ Симон (Івановський). Наслуханий про славетного чудотворця, владика, познайомившись з ним особисто, запропонував стати вікарним архієреєм. Але батюшка відмовився, вважаючи себе недостойним такої високої стезі.

Проживав отець Іоанн у хаті, яка й досі збереглася у селищі. «У хаті в нього бідненько було. Тільки в кімнаті ікон багато, там він молився... Він уже старенький був, довгі коси і сива борода. Засне на хвилинку. І знов приймає людину. Він чуть-чуть їв. А в церкву правити ходив, де й сили брались…», – говорять [4, с.6].

Вічність покликала священика восени 1959 року. Ті похорони ще й досі пам'ятають в окрузі. «Всенький світ прийшов», говорять очевидці, і розповідають, як протягом трьох днів безперервно прямували до Глухівецької церкви тисячі вдячних людей, аби провести в останню дорогу дорогого батюшку, віддати глибоку шану людині невтомної праці та євангельського способу життя.

Саме таким пам'ятають на Козятинщині отця Іоанна Дубровського, високодуховного пастиря, професійного лікаря та просто великодушну людину. Він не шукав слави, віддаючи жертовно всього себе людям. Тож не дивно, що й досі з великою надією завертають змучені хворобами люди до місця спочинку священика.

Пам'ять про нього житиме в віках, а безмежна вдячність людей за його добрі справи передаватиметься із покоління в покоління. Нехай з Богом спочиває його безсмертна душа, а добро, принесене на землі, воздасться на небі.

Література

1. **Давидовський, Н.** Подільський Агапіт: [про життя і діяльність протоієрея Іоанна Георгійовича Дубровського, священика-гомеопата з смт Глухівці Козятин. р-ну] / Н. Давидовський // Одигітрія. – 2011. – Груд. (№ 12). – С. 7 : портр.

2. **Дослідження** Шморгун Катерини Олександрівни, смт Глухівці.

3. **Іванова, Н.** Ім'я священика і цілителя не стирають десятиліття / Н. Іванова // Вісн. Козятинщини – 2005. – 31 лип. – С. 5.

4. **Соляр, Н.** Високодуховний пастир, професійний лікар, великодушна людина / Н. Соляр // Вісн. Козятинщини. – 2014. – 14 серп. – С. 6.

5. **Давидовський, Н.** Світлій пам'яті протоієрея Іоанна Дубровського / Н. Давидовський // Козятин залізничний. – 2014. – 27 черв. – С. 8.

6. **Волошенюк, І.** Душа трави / І. Волошенюк // Від трави і солов'їв… : чарівна краса природи поетикою прози / І. Волошенюк. – Вінниця : Консоль, 2012. – С. 152-155.

7. **Спогади** Кедись Людмили Дмитрівни, м. Козятин.

8. **Спогади** Ящука Леоніда, м. Козятин.

9. **Давидовський, Н.** Святійший Владико, благослови нас! / Н. Давидовський // Одигітрія. – 2012. – № 3. – С. 3.

10. **Алієв, Є.** Цілитель духу й тіла / Є. Алієв // Вісн. Козятинщини. – 2009. – 26 лют. – С. 5.

11. **Страшний, В.** Зцілитель душ людських і тіла / В. Страшний // Вінниччина. – 2009. – 10 листоп. – С. 4.

12. **Гуцол, Е.** Імена в гомеопатії : Іоанн Георгійович Дубровський / Е. Гуцол // Вінниц. газ. – 2009. – 29 січ.

13. **Спогади** Марії Яківни Родюк, смт Глухівці.

14. **Спогади** Артема Гнатовича Тимощука.

15. **Спогади** Побережник Ніли Вікторівни, с. Непедівка.

16. **Спогади** Єдноралюк Марії Ничипорівни, м. Козятин.
17. **Дослідження** Л.П. Макаревич, директора Музею історії м. Козятин.

Партизанськими стежками Іллінеччини (за спогадами очевидців)

Т.І. Моторна

У статті подаються спогади кальничанина, дитини війни, колишнього юного партизана-підпільника періоду Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Віктора Павловича Ніколенка (18.11.1934 – 1.01.2014) про його зустрічі з народним героєм, відомим ватажком партизанського загону ім. Чапаєва в окупованих фашистами Дашеві та Кальнику, що на Іллінеччині, Іваном Калашником.

The article submits memoirs of the former young guerrilla warrior about his meeting with John Kalashnyk, a hero of the masses, a famous leader of the guerrilla unit named after Chapaev in the villages of Dashiv and Kalnyk occupied by the Nazis, Illinechyna. The author examines causes of the guerrilla movement hero's death.

Ключові слова: *Велика Вітчизняна війна, Іван Калашник, партизанський рух, Дашів, Кальник, Іллінецький район.*

Keywords: *Great Patriotic War, Ivan Kalashnyk, guerrilla movement, Dashiv, Kalnyk, Illintsi raion.*

Коли розпочалася війна, мені було неповних сім років. На той час я проживав на станції Оратів, оскільки батько, Павло Миронович Ніколенко (нар. 7.01.1912 р. в с. Кантелина), працював головним бухгалтером в Оратівській МТС.

На другий день після того, як німецькі літаки бомбили ст. Оратів, на коліях стояв потяг із цистернами (пального - упор.) і були пожари – я з батьками переїхав до Кальника в батьківську хату, що стояла на Малютівці,[*] навпроти хати Позаченюка, який був головою сільради, та поруч з хатами: Позаченюка-ветлікаря (?), який був старостою села під час війни, і Чайки, який був конюхом. В цій (батьківській – упор.) хаті проживала на той час Гедзенко Юстина Яківна – мати моєї матері, Степаниди Мусіївни Ніколенко (Гедзенко), та її донька – сестра моєї матері, Ганна Мусіївна Загубіженко (Гедзенко).

Після того, як батько знайшов роботу на ґудзиковій фабриці в Дашеві, ми переїхали жити у будинок на дві сім'ї, що стояв у центрі селища, навпроти німецької комендатури (ймовірно, вибраний П.М.Ніколенком зумисне, як спостережний пункт, оскільки він був підпільником – упор.). Гудзикова фабрика, нині сувенірна, знаходилася на Старому Дашеві, навпроти дерев'яної церкви XVII ст., що далі від дороги.

Батька не взяли на фронт, оскільки його, як комуніста, Оратівський райком партії залишив для роботи в тилу, наскільки мені згодом стало зрозуміло.

З першого вересня 1941 р. я пішов у (Дашівську – упор.) школу і навчався там з півтора року, аж поки мої батьки не переїхали у нове житло, що було вище церкви на Старому Дашеві, поближче до роботи (гудзикової фабрики – упор.). Тому далі я навчався у школі, що на Старому Дашеві, але скільки – не пам'ятаю.

Іноді я бував у конторі фабрики, де мій батько працював ще з серпня (? – йшли жнива) 1941 р. Ще коли ми жили у центрі (Дашева – упор.), якось восени – вже було холодно – ввечері до нас прийшов якийсь чоловік і вони довго розмовляли з моїм батьком в іншій кімнаті. Про те, що це був Іван Калашник, я дізнався тоді, коли побачив його вдруге, у Кальнику, коли він приходив до моєї тітки Ганни Мусіївни Загубіженко (Гедзенко), де на той час був і я. Тоді чогось я прийшов до неї із Старого Дашева. Можливо, мати прислала.

Отже, коли Іван Калашник розмовляв з батьком, вбіг чоловік на прізвище Чайка (я узнав його прізвище пізніше, коли його вбили. Він був родом з Купчинець, жив там).

Чайка сказав, що «зашевелилися німці». І тоді, щоб відволікти їх (німців) увагу, батько з Іваном Калашником (і з Чайкою – ?) спустилися у підвал і стали колоти порося, яке до цього там ми тримали, як підсобне господарство. Але минулося тоді, і німці не зайшли до нас. Як, коли й куди пішли тоді Калашник і Чайка, я не знаю.

Це була моя перша зустріч з Іваном Калашником.

Я пам'ятаю, що на той час було багато німців у Дашеві. Через пару днів, як був у нас Іван Калашник, була німецька облава у клубі, де демонстрували кіно для місцевих жителів. Цей клуб знаходився на території Дитячого будинку (він і тепер там), що поруч з маєтком графа Потоцького. А клуб для німців знаходився окремо, поруч з німецькою жандармерією (комендатурою), що була через дорогу, майже навпроти нашого будинку.

Друга зустріч з відомим партизанським ватажком Іваном Калашником відбулася, як було уже сказано мною, у Кальнику, у моєї тітки, Ганни Мусіївни Загубіженко (Гедзенко), що жила на Малютівці, десь у лютому 1943 р. Було біля 10-11 годин ранку. Я знаходився у кімнаті і почув шум у сінях (коридорі). Виглянув і побачив, як якийсь чоловік – це був Іван Калашник – спускається з горища. Він зліз і запитав, чи я знаю, де знаходиться Пархомівська сосна. Коли я відповів, що знаю, він написав на невеличкому вузькому клаптику паперу якусь записку (змісту я не знав) і дав мені. Коли мені Іван Калашник дав записку, він назвав свій особистий пароль: назва річки – чи Дніпро (?), чи Волга (?). Я заховав її у шапку, став на лижі та й поїхав вздовж річки Кальнички, її правим берегом, навпроти течії річки, до Пархомівської сосни.

Цей ліс знаходиться під Пархомівкою, приблизно, за один кілометр від неї, і в кілометрах двох від останньої кальницької хати, що на Різниківці (цей куток тягнеться в сторону Пархомівки).

Коли я дістався цього лісу, мене зустріла людина, яка вийшла з-за кущів і запитала, куди я йду. Я відповів, що у Пархомівку. Між нами зав'язалася розмова, під час якої я назвав пароль, який мені сказав Іван Калашник. Після цього з'явився ще один чоловік. І вони мене повели через цей ліс (Пархомівською сосною), а далі полем, через яр, аж до Гавришового лісу, а цим лісом – на партизанську базу (там було кілька землянок біля невеличкої річечки) – до самого Рибаченка.

Один із супроводжуючих зайшов до землянки, а потім позвав мене. Я зайшов і побачив там трьох чоловіків – один з них був Рибаченко, як я впевнився пізніше. Другий міг бути, як мені набагато пізніше підказував краєзнавець Віктор Васильович Мацько (кальничанин – упор.), начальник штабу Рванов. Я передав записку Рибаченкові, а він розпорядився, щоб мене завели на кухню, нагодували, а потім відвели «туди, де взяли». Після того я з тими ж людьми повернувся у Пархомівську сосну, «туди, де взяли», а далі сам – тим же шляхом, попід річку, до тітки у Кальник.

Коли я тітку запитав, хто у неї був тоді (на горищі – упор.), вона сказала, що то був Іван Калашник. Я знав тоді, що він наша рідня, але про те, що він був двоюрідним (?) братом моєї матері й тітки Ганни – узнав пізніше.

Того ж дня, як я повернувся (з лісу – упор.), пізно ввечері я чув, як за ним (І.Калашником – упор.) приїхали саньми з лісу (?). І чув, як моя бабуня, Юстина Яківна, з кухні (там вона спала) сказала йому: «Щасливої дороги, синочку».

Я на другий день повернувся додому, до батьків, на Старий Дашів. А ще щось через два чи три дні пішов слух, що вбили Івана Калашника.

Десь у 1965 р. я розмовляв з Іваном Сергійовичем Гоголем, який проживав у Немирові. Я тоді повертався з Вороновиці (Вінницька обл.) через Немирів та Жорнище додому (у Кальник – упор.) і залишився у нього ночувати. Я знав його, бо це був батьків шурин (?), – він був чоловіком Казиміри, доньки Ганни Леонтіївни Долінської (проживала у Кальнику за старою церквою), яка була моєму батьку тіткою. І Гоголь тоді мені розповів, що після того повернення (від Гедзенків – упор.) у лютому 1943 р. в партизанський загін у Шабелянський ліс Іван Калашник поспорив із Зенкіним. А вони обидва мали їхати у Тетіїв. І з ними ще хтось третій – В.В.Мацько знає про це. Коли вони поверталися з Тетієва, в Кантелині їх заставав день. Тому вони там, в Кантелині, вирішили перебути день. І коли вони постукали у вікно крайньої хати – а там, як пізніше стало відомо, жив кантелинський поліцай Біда – роздався постріл…

Гоголь жив у Немирові донедавна – помер років три-чотири тому. Але після тієї розмови я з ним більше не бачився.

З Бідою я розмовляв, коли він повернувся з тюрми, – я тоді працював у Кальнику, і, як дільничний механік, бував у Кантелині. Він мені сказав, що Івана Калашника не вбивав. Це було десь у 1965-1967 рр.

У 1963 р. моя тітка, Ганна Мусіївна Загубіженко (Гедзенко) розповідала мені, що з Київської кіностудії ім. Довженка приїжджали знімати фільм про її брата Івана Калашника. Це було в жовтні-листопаді 1963 р. Я тоді працював у Кальницькій «Сільгосптехніці».

В одній із п'яти могил, що в лісі (Шабелянському – упоряд.), де поховані партизани ще у війну, похований Мишевський (з Кальника – ?).

Я ще пам'ятаю, що партизани вбили німецького коменданта Дашівського району Вайгеля. Пригадую як його хоронили.

Пам'ятаю, як розстрілювали євреїв на Польовому (Дашів).

А ще пам'ятаю, як арештували Калашникову дружину з дочкою, та держали в підвалі Дашівської жандармерії… Я тоді із сином дашівського поліцая (начальника Дашівської поліцейської управи) Сіткевича кидав крадькома їм їсти у підвал.

Я пам'ятаю ще багато чого з історії війни… Пам'ятаю, як батько у 1943 р. їздив у Вінницю і був там з тиждень…

Батько мій помер давно, ще до 1990 р. А мати – років шість тому. Батько мій був партизаном. Про це я знав ще з 1943 р. Він був призваний на фронт у 1944 р., воював та мав нагороди: Орден Бойового Червоного Прапора, Медаль «За звільнення Будапешта», Медаль «За відвагу» та ще багато нагород…

Я маю теж нагороди, але не бойові… [1, с.1-6]

БІОГРАФІЯ В.П. НІКОЛЕНКА

(18.11.1934 – 1.01.2014)

Віктор Павлович Ніколенко народився в селі Кальнику Дашівського (нині Іллінецького) району Вінницької області в родині службовця.

Дитинство та шкільні роки Віктора Павловича проходили за місцем проживання його батьків, яке залежало від місця роботи чи призначення батька, Павла Мироновича Ніколенка, який спочатку працював в Кальницькій МТС бухгалтером, а з 1937р. до 1941 р. – в Оратівській МТС старшим бухгалтером. З початком Великої Вітчизняної війни Оратівським районним комітетом ВКП(б)У він (батько) був залишений для підпільної роботи на окупованій німецько-фашистськими загарбниками території. У зв'язку з цим, родина влітку 1941р. переїжджає до Кальника, а згодом – до Дашева та Старого Дашева, оскільки цього потребувала, очевидно, підпільна робота батька, який офіційно влаштувався на роботу бухгалтером на Дашівській ґудзиковій (нині сувенірній) фабриці, що й до тепер знаходиться на Старому Дашеві.

Тож навчання (перший та другий клас) Віктор Павлович розпочав у школах, що розміщувалися в центрі Дашева та на Старому Дашеві.

За «Спогадами» [1] та «Автобіографією» [2] Віктора Павловича та спогадами його молодшого рідного брата Юрія Павловича [3] (проживає в м. Немирові Вінницької обл.), їх батько спочатку зв'язався з Дашівським підпіллям через людину на прізвище Нижник (ймовірно, Я.Г.Нижник [4, с.147] – упор.) та партизанського ватажка Івана Калашника, з яким тісно співпрацював сам та залучав до співпраці й свого сина Віктора. З березня 1943 р. батько став бійцем загону «За батьківщину».

Мати В.П.Ніколенка, Степанида Мусіївна Ніколенко (Гедзенко) була домогосподаркою. Вона приходилася двоюрідною сестрою відомому партизанському командиру загону ім. Чапаєва Івану Калашнику.

Тож підпільно-партизанська діяльність, про яку вже осмислено знав та у якій брав безпосередню участь з початку 1943 р. і сам Віктор Павлович, будучи ще підлітком, стала справою не лише його батька, а й родинною справою Калашників-Ніколенків-Гедзенків [1]. Віктор уже у неповних дев'ять років виконував завдання і самого легендарного партизанського ватажка Івана Калашника, і батька-партизана – до партизанів у Шабелянський ліс його посилали кілька разів [2].

А коли заарештували Калашникову дружину та утримували у підвалі Дашівської жандармерії разом з малою донькою, він приносив та кидав їм їсти (у цьому приймав участь і син дашівського поліцая Сіткевича).

Віктор Павлович, дитина війни, бачив і відчув на собі усі її жахіття. В одну мить лютневого дня 1944 р., коли, об'єднавшись, бійці Радянської Армії та партизани Другої партизанської бригади вели наступальні бої за визволення Краю Присоб'я, біля с.Казьмирівка (Привільне) Оратівського району, їх родина попала під обстріл німецьких танків і Віктор Павлович був поранений, а його менші брат та сестра – убиті [2].

Після цих боїв його батько продовжив воювати, як солдат Радянської Армії, а мати з уцілілими від німецьких куль дітьми повернулася згодом до Кальника, де Віктор пішов учитися в третій клас місцевої школи [2], яка вже працювала з 1 квітня 1944 р. [6]. З 1946 р. до 1950 р. він навчався в Дзюньківській школі (Плисківський, а нині Погребищенський район), оскільки його батько після війни був направлений працювати бухгалтером у Дзюньківську МТС.

Після закінчення семи класів цієї школи Віктор Ніколенко поступає на відділення механізації Уманського технікуму сільського господарства, який закінчує у 1954 р. За направленням недо-

вго працює дільничим механіком Дрогобицької МТС, оскільки вже з жовтня цього року йде до лав Радянської Армії, і до грудня 1957 року проходить службу у військово-десантних військах у м.Пскові (мав 25 стрибків з парашутом).

Після демобілізації працює автомеханіком Дзюньківської МТС, а після її реорганізації, з травня 1958 р. до травня 1960 р. – старшим інспектором з технічного нагляду колгоспів. Потім чотири роки працював механіком у колгоспі с.Спиченці Погребищенського району. У 1963 р. його прийняли до лав КПРС.

На постійне проживання до Кальника Віктор Павлович повернувся у 1964 р. З тих пір, з перервою на один рік, за станом здоров'я, аж до виходу на пенсію у 2000 р. він працював механіком, завідувачем майстернею з ремонту сільськогосподарських машин у «Кальницькій «Сільгосптехніці» (РТС, ЗАТ «Райффайзен-Україна»…) [3], [7].

У 1958 р. особисте життя він пов'язав з Ганною Іванівною Степанюк (11.11.1930 – 30.06.1987) – за фахом будівельником [7], чудовою людиною, яка була йому не лише прекрасною дружиною, а його двом донькам – ніжною та лагідною матір'ю, а й вірним другом. Тридцять літ ця лебедина пара радувала усіх, хто знав та спілкувався з ними: відкриті, лагідні, доброзичливі, щиросердні, від природи інтелігентні, роботящі, з витонченим естетичним смаком, високогуманні. Такими ж вони виховали і своїх доньок.

Не дочекалися вони разом внуків (четверо) та правнуків (двоє), яких поталанило бачити та відчути їх тепло самому Віктору Павловичу. Важко переніс він ранню втрату дружини, та до кінця свого життя залишився вірним їх великим людським почуттям. Та ідеалам свого дитинства і юності.

Віктор Павлович Ніколенко, будучи інтелігентною та скромною людиною, ніколи не називав сам себе юним підпільником та партизаном-героєм. Він гордився своїми батьками й Родом і був гідний їх. Мав багато нагород-відзнак, але, за його словами, «не бойових». Він любив життя і воно його любило. До кінця днів своїх він був творчою та активною особистістю – Людиною з великої літери, яка тихо й натхненно творила добро, та несла мир і злагоду і своїй родині – і усім людям. За що його любили й шанували усі, кому хоч раз поталанило бачити та спілкуватися з ним.

На жаль, у перший день Нового – 2014-го року усі ми назавжди попрощалися з Віктором Павловичем Ніколенком – Людиною, пам'ять про яку буде зігрівати та окрилювати не одне покоління його нащадків та співвітчизників.

Від автора та упорядника

Багатолітні дослідження М.М. Пірогової (Корнійчук), представлені в трьох виданнях книги «Невловимий Саша «Жалов». Розповідь доньки партизана» [4] (2010 р., 2011 р. та 2014 р.) – останнє під назвою «Їх не злякав «Вервольф» [5] – вперше так широко та відкрито висвітлюють звитяги та героїчний шлях тисяч партизанів та підпільників – бійців Другої партизанської бригади, що діяла на Вінниччині та сусідніх з нею областях.

Саме ця книга заповнила багато сторінок-пробілів в історії партизанського руху на Вінниччині та біографіях багатьох підпільників і партизанів, зокрема, й партизана-героя Андрія Чайки – уродженця Купчинець (Яструбинець – ?). Тут він згадується як партизан загону «За Родину» (командир Г. Рибаченко), якого було вбито під час розгрому Дашівського німецького гарнізону, у якому він брав участь [4, с.148].

У «Спогадах В.П. Ніколенка» додаються яскраві штрихи до біографії легендарного партизанського командира І. Калашника та його вірного соратника героя-партизана А. Чайки, яких зблизила підпільна діяльність ще на початку війни. З тих пір з обома почав співпрацювати у підпіллі і батько автора спогадів, Павло Миронович Ніколенко.

У третьому, доповненому, виданні книги М.М. Пірогової (Корнійчук) та Ю.П. Нагорного ці «Спогади» подаються вибірково уривками [5, с.168], як доповнення до біографії Івана Калашника.

Думається, повна версія «Спогадів В.П. Ніколенка» [1] внесе суттєві доповнення до історії партизанського та підпільного руху на Вінниччині. І до біографії окремих постатей цього руху – найперше, І. Калашника, А. Чайки, Я. Нижника, ?.Мишевського, І. Гоголя. І, можливо, вперше тут представляться широкому загалу і нові імена героїв – таких, здавалось, простих та непомітних подолян, які, ризикуючи життям не тільки своїм, а й своїх рідних, і, більше того, життям своїх малолітніх дітей, мужньо відстоювали волю та незалежність рідної землі. До цих людей відносяться і члени родин Роду Калашників – Гедзенків –Ніколенків.

І не менш важливо, що ці «Спогади» також вперше представлять самого Віктора Павловича Ніколенка не тільки, як дитину війни, а і як юного героя-підпільника, яким, із-за своєї скромності, за

життя він себе ніколи не вважав. На жаль, і у списках таких патріотів не числився. Та він був гідний своїх батьків.

А, головне, «Спогади В.П. Ніколенка» підтверджують, що однією з найвищих чеснот української нації був, є і буде патріотизм.

І сьогодні, коли «Україна в огні», нехай дух наших великих пращурів живить наші сили, додає нам любові, віри та надії. І завжди пам'ятаймо: «Любов к отчизні де героїть, там сила вража не устоїть, там грудь сильніша од гармат» (за І.Котляревським).

* * *

Схиляю голову перед світлою пам'яттю Віктора Павловича Ніколенка – великої Людини-життєлюба, та Усіма, хто віддав своє життя в ім'я миру та незалежності нашої держави.

Щира подяка за спогади та надані матеріали з приватних архівів рідним В.П. Ніколенка: брату – Ю.П. Ніколенку і донькам – К.В. Смарж (Ніколенко) та Г.В. Хмеляр (Ніколенко).

При записі «Спогадів В.П. Ніколенка» збережено мовний стиль автора.

Література та джерела

Ніколенко, В.П. Спогади : рукопис / В.П. Ніколенко ; [запис Моторної Т.І. 25-25.09.2012 р.] – 6 с. (Приват. архів Моторної Т.І., Київ).

Ніколенко, В.П. Автобіографія : (рукопис) / В.П. Ніколенко. [запис. 03.01.2006 р.]. (Приват. архів Хмеляр (Ніколенко) Г.В., Кальник).

Ніколенко, Ю.П. Спогади. Квітень-вересень 2014 р. (Приват. архів Моторної Т.І., Київ).

«Невловимий Саша Жалов» : розповідь доньки партизана : до 100-річчя від дня народж. партизана-героя М.С. Корнійчука / авт. текст М.М. Пірогова ; упоряд. і дизайн Ю.П. Нагорний. – Вінниця : Горбачук І.П., 2011. – 160 с. : іл. – (З історії Другої партизан. бригади).

Пірогова, М. Їх не злякав «Вервольф»... : про героїв та звитягу Другої партизан. бригади / М. Пірогова, Ю. Нагорний. – Вінниця : Діло, 2014. – 220 с. : фот. – («Ніхто не забутий, ніщо не забуто...»).

Ящук-Моторна, С.П. Автобіографія (рукопис) / С.П. Ящук-Моторна ; Трудова книга. (Приват. архів Моторної Т.І., Київ).

Смарж (Ніколенко), К.В. Спогади про батька і діда та його побратимів. Квіт.-верес. 2014 р. / К.В. Смарж (Ніколенко). (Приват. архів Моторної Т.І., Київ).

Ніколенко, В.П. Авторське фото. 25.09.2012 р. Кальник / В.П. Ніколенко. (Приват. архів Т.І.Моторної, Київ).

Історія однієї родини

О.О. Зіньковська

У статті на основі спогадів Чіпак Ніни Франківни (1925-2013), жительки с. Гибалівка Шаргородського району, записаних заступником начальника відділу культури і туризму Шаргородської райдержадміністрації Г.О.Кучинською, подається розповідь про трагічну долю родини репресованого Франка Печенюка.

The article presents the story about the tragic fate of the kin of the former political prisoner Frank Pechenyuk, based on the memories by Chipak Nina Frankivna (1925-2013), a resident of the village of Hybalivka, Sharhorod district. It was recorded by the deputy head of the department of culture and tourism of Shargorod raion state administration H.O. Kuchynska.

Ключові слова: *с. Гибалівка, репресії, заслання, Сибір, Комі АРСР, війна, дитячий притулок.*

Key words: *the village of Hybalivka, repressions, exile, Siberia, Komi Autonomous Soviet Socialist Republic, children's shelter.*

Шестеро дітей зростали в сім'ї Франка Йосиповича та Ганни Йосипівни Печенюків – п'ять дочок та один син. Батько був справним господарем. Разом з двома старшими дочками та дружиною давав лад 9-ти гектарам землі. Середуща Марійка (10 років) працювала в хаті та доглядала за молодшими дітьми,

а якщо треба було, то й виходила із старшими в поле. Батьки були віруючими людьми. Постійно ходили до костелу й дітей привчали.

Всі сили і кошти родина вкладала у будівництво нової оселі. Стара хатина під сніпками була затісною для великої сім'ї. На зиму перейшли у вилагоджену половину. Ще й натішитись не встигли новим будинком під металевим дахом, а вже весна покликала в поле.

Навесні почали батькові казати, щоб вступав до колгоспу. Та для цього потрібно було здати туди реманент, худобу і, звичайно, землю. Землю, политу потом і кров'ю дідів та прадідів! Не могла змиритися селянська душа з таким свавіллям – селянина відривали від землі. Батько не погодився вступати до колгоспу й тоді, коли його запитали про це офіційно. «А як же жити буду? Чим дітей годуватиму?» – запитав у районного начальника. Більше його не викликали. Думали в сім'ї – мабуть минулося, забули про них, та незабаром забрали тата до району. Тиждень не знали дружина та діти, де він і що з ним. Коли одного ранку до так і недобудованої хати під'їхала підвода. «Збирайтеся – вас висилають до Сибіру!». Голосила мати із старшими доньками: чому, за що, навіщо?

А маленькій Ніні було не осягнути горя дорослих, вона раділа – то ж на підводі їхати. Що встигли нашвидкуруч похапати з тим і приїхали на залізничну станцію Ярошенка. Там їх зустрів згорьований вихудлий батько – весь цей час його тримали у в'язниці. Вкинули сім'ю з сотнями таких же подолян до брудного товарного вагона і повезли у невідомість.

Вагони були заповнені людьми вщент, так, що дихати було нічим. Плакали маленькі діти, просячи хліба, ковтали гіркі сльози матері. Зрідка, коли поїзд зупинявся, люди висипалися на чужу, але таку рідну землю – притулитися, припасти обличчям до неї, відчути себе хоч таким чином захищеним. Маленька Ніна нізащо не хотіла повертатись до задушливого вагону, чіпляючись пальчиками трави. Не одна могила залишилась на місцях зупинок того горезвісного потяга…

Через два тижні страдного шляху їх висадили на якомусь темному узліссі, що тяглося уздовж річки. «Отут будете жити, це Полин-Бір». Гіркота Полин-Бору залишилася в душі назавжди… Потім дізналися, що це була Комі АРСР, біля с. Гайни.

Житла просто не було, дошкуляли комарі, давав знати про себе голод. Лише на дітей видавали по 200 грамів якоїсь подоби хліба, за рахунок цього Печенюки й жили. Мати розварювала той хліб у воді, і сім'я їла ріденьку гарячу юшку. Трохи освоївшись, малі почали приносити такий-сякий наїдок з лісу – гриби, ягоди. Трохи бур'яну, тирси і мама вже пече хліб…

Першою не витримала такого життя найменша Казя. Все поселення вийшло на той незвичний лісовий цвинтар. Невдовзі спокій тут знайшла 32-річна мати, а слідом привезли й 16-річну Стасю… Людей косила цинга. Батькові порадили трьох менших віддати до дитячого притулку. Йшов 1932 рік. Старша дочка Зося з кількома подругами зібрались тікати та добиратись додому на Україну. Після того їх більше не бачили. Розповідали люди пошепки, що втікачів виявила охорона і зупинила в тайзі навіки…

Батько повіз трьох найменших до притулку та не доїхав – помер в дорозі. Під час скитання по притулках дітей розлучили. Ніна з Юзиком попали в притулок с. Чернівецьке. З притулку дітей роздавали місцевим жителям на виховання. Ніна з братом попали до добрих людей, син яких загинув під час першої світової війни, їх прізвище було Козлови. Люди були дуже добрі, мали гарний дерев'яний будинок. Ніна закінчила семирічку, де викладали дуже кваліфіковані вчителі. Пішла працювати в «райпотребсоюз». Юзик вступив до армії, пройшов усю Велику Вітчизняну війну.

Одного дня Ніна по радіо почула, що радянські війська визволили рідний Шаргород (1944 рік) і почала проситись у прийомних батьків на батьківщину. Названа мама сміялася, що скільки вовка не годуй – він все одно у ліс дивиться. В той час брат воював, а старша сестра Маня якось добилась до рідної Гибалівки і звідти писала листи, кликала додому.

Добиралася доросла красива Ніна з Ярошенки до рідного дому тією ж самою дорогою, якою колись велика дружна родина покидала його за наказом радянської влади. Та не було вже поряд ні батька, ні матері, забрала недоля й трьох сестер. В селі Ніна допитувалась сільради, бо знала з листів сестри, що вона розмістилась у їхньому будинку.

Не було вже ні розкішного батьківського саду біля хати, ні господарських будівель – кому чужого шкода? В одній з кімнат дозволили поселитись Марії, до неї прийшла й Ніна.

Отака велика життєва драма однієї родини… Сестри повиходили заміж, створили свої сім'ї. Брат Йосип залишився в Сибіру, там одружився ще до війни, пройшов усю війну. Трагічно загинув вже після Перемоги, військовий корабель на якому він перебував, затонув. На березі тієї річки встановлено обеліск радянським морякам, там у граніті висічено ім'я Йосипа Франковича Печенюка – нашого земляка…

Сьогодні в родинному будинку мешкає дочка Ніни Франківни – Марія Михайлівна з чоловіком Миколою Петровичем та зберігає спогади про трагічну долю своєї родини й інших своїх земляків.

ВИВЧЕННЯ **ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННЯ МЕТОДОМ УСНОЇ ІСТОРІЇ**

Тематика оповідань про примусове переселення із зони затоплення Дністровським водосховищем (за матеріалами записів 2014 року)

І.М. Коваль-Фучило

Стаття присвячена аналізу побудови наративів про примусове переселення із зони затоплення Дністровським водосховищем. Автор виділяє три рівні осмислення цієї події носіями традиції: лінгвістичний, соціальний, психологічний. На лінгвістичному рівні осмислення й оцінка переселення виявляються у традиції розповідати про цю подію, існуванні народних бувальщин, побутуванні усталеної фразеології.

This article analyzes the structure of narratives about the forced relocation of the Dniester reservation flood zone. The author distinguishes three levels of understanding of this event by the tradition: linguistic, social, psychological. On the linguistic level understanding and evaluation of resettlement identified in the tradition of talking about this event, the existence of folk legends, existence of well-established phraseology.

***Ключові слова**: примусове переселення, фольклоризація, усноісторичні оповідання.*

***Keywords**: forced relocation, folklorization, folk-historical stories.*

Дослідження усноісторичних наративів сьогодні набуває особливої актуальності у вітчизняній фольклористиці. Це зумовлено переосмисленням важливості індивідуальної історії для узагальнення народного досвіду і прагненням проаналізувати відображення його у культурних кодах, зокрема у фольклорних фактах, мові, соціальних практиках. Основним критерієм визначення теми для аналізу є важливість певної події, сила її впливу на долю людини. Про цю закономірність зазначає Оксана Лабащук: «В поле зору дослідників завжди потрапляють розповіді про значущий історичний досвід» [5, с. 53]. Саме значущість події стала підставою для визначення нашого об'єкта дослідження. Мова йде про усноісторичні наративи про примусове переселення людей із зони затоплення водосховищами. Підтвердженням надзвичайної важливості цієї події є свідчення самих учасників, які надають їй статусу однаково важливого із Голодомором 33-го і Другою світовою війною [3, с. 14]. Інформанти, які не пережили цих лихоліть, вважають примусове переселення найтрагічнішою подією у своєму житті: «*А ми пам'ятаємо добре, бо нам так попалося! Робота яка була, і нічого так не безпокоїло, як те переселення*» (ЛПО).

У наш час примусове переселення із зони затоплення поступово стає об'єктом уваги науковців етнологів, культурологів, народознавців [1; 2; 3; 7]. Метою нашої студії є визначення тематики наративів про переселення із зони затоплення Дністровським водосховищем. Матеріалом дослідження є польові експедиційні записи автора, здійснені в с. Гораївка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. у липні 2014 р. від двадцяти інформаторів, які були переселені із чотирьох затоплених сіл: Бакота, Теремці, Наддністянка, Конилівка, а також мешканців с. Гораївка.

Перед аналізом основного об'єкта нашої статті – тематики оповідань про переселення, наголосимо, що експедиційний матеріал дає підстави зробити висновок про щонайменше три культурні сфери, в яких відбулися процеси певної стандартизації, клішованості осмислення примусового переселення самими безпосередніми учасниками цієї події. Отже, це такі сфери:

- лінгвістична, зокрема фольклорна;
- соціальні практики;
- психологічні рефлексії.

У лінгвістичній сфері стандартизація, узагальнення колективного досвіду найчіткіше виявилося в номінації переселення, насамперед у називанні власне цієї події: «*Ми вийшли /.../ Мами наші ше полишалися на низу*», «*там вулиця є – всі, шо з Наддністрянки* вишли» (ЛФЛ); «*Бакота вийшла сюда, Теремці вийшли, Конилівка вийшла, Наддністрянка вийшла сюда*» (КГІ); «*Вийшли ми на гору, побудувалися*», «*Вийшли ми сюда вже на гору*», «*Але ми вийшли, то тут дуже гарно*» (НФО); «*Люди вийшли звідти*», «*на вересень вже вийшли сюда*», «*А потому вже за нами строїли люди тай виходили*» (ЛОФ); «*як вийшли ми сюда вже жити*», «*Вже 31 рік, як ми вийшли*» (ЯКІ); «*Вийшли на голий степ*» (ДМС); «*Сказали виходити, та й виходили*» (ДВІ); «*Виходьте всі*» (ВГП). Отже, переселення із території затоплення найчастіше номінують дієслівними формами лексем *вийти*, *виходити*, які передають семантику

переміщення. Особливо важливим у цій номінації є наявність прийменника *ви-*, який містить додаткове значення незворотності. Менш частотними номінаціями є особові дієслівні форми слів *виселяти*, *переселяти*: «*Вже їх виселяли сюди*» (ЛГІ); «*Воду піднімали тай нас виселили*», «*Виселяют – та й виселяют, ідіть!*» (ТОС). Тут важлива семантика примусовості, відсутності вибору.

Усталеною номінацію переселення є називання нового місця – *на гору*, а залишеного – *на долині, на низу*: «*а ми на гору сюда вийшли того, шо в нас діти були, – школи вже на низу не було*» (ЛОФ); «*вислали нас на гору*», «*вони лишилися ше там, а ми вже на горі тут*» (ВТІ); «*тут ми ше лиш почали строїтись, на горі*» (ЛПО); «*всьо своє вивозьте на гору*», «*Вибирайтеся на гору, з долини вибирайтеся!*» (ВГП); «*А мати ще трохи жила, бо не хтіла йти на гору*» (ЛОФ); «*Була на долині церква, була*» (ЛГО); «*одна народилася на долині, там ще, в Конилівці*» (НФО).

Ще однією клішованою назвою є номінація руйнування церкви, що діяла до 1960-х років на території колишнього монастиря у с. Бакота, а також інших сакральних споруд – це дієслівні форми від лексеми *розкидати*, рідше – від інших дієслів із значенням руйнування: «*[церква] колись була /.../ розкидали*» (ЛФЛ); «*розкидали туда-туда, шоб не було*» (ЛГО). Характерним є вживання префікса *по-* з метою посилення семантики руйнування: «*церква була, дуже гарна церква. І узяли повалили, порозкидали*», «*То покидали у скалу туда, то побили, то порозкидали, то поламали*» (ГНІ); «*то всьо порозкидали, то в скалу викинули*» (ЛПО). Загалом для аналізованих наративів характерне нанизування префіксів у словах для номінації знищення їх попереднього місця проживання: «*Прийшли, повигачували всі дерева, все чисто, сказали строїтися… Повирубували, порозвалювали всьо чисто та й всьо*» (ТОС); «*Дерево повирубували всьо, яке в кого було. Всьо чисто повирубували*» (ГНІ). Це свідчить про негативне ставлення і болісне переживання людьми вимушеного переселення.

На рівні соціальних практик чітко простежується усталена й осмислена оповідачами традиція ходити на берег водосховища і дивитися, визначати місце, де раніше стояла їхня хата: «*І от використовуючи чи там неділю, чи якесь свято, люди йшли на берег подивитися на воду, порівняти, яке воно було*» (ГТВ); «*Ми переїхали сюди, де я живу, сходю туда, кінець городу подивитеся, де я жив. То мені видко ше той ліс, де я по гриби ходив. А на тій стороні село наше було. Села не видно*» (НОГ); «*А зараз вийду на убіч – то лиш видю, помню, де була хата. Там вода!*» (ДМС); «*з моєї хати лишився підмурок, ми його не брали, високий такий, і площадка така, ми мали веранду робити, площадка. І спаде вода, і то всьо лишається. І то всьо видно. Прийдем подивимся, я кажу: «Боже, подився», – до чоловіка. Він каже: «Ходи подивимся на своє місце»*» (ЛПО).

Примусове переселення як важка і болісна подія відчутно вплинула на психічне здоров'я людей, які прагнули зберегти втрачене село, відтворити його образ у пам'яті. Цього вони могли досягти уві сні. Усі наші оповідачі, особливо жінки, наголошували, що їхні сни завжди пов'язані із рідним, сьогодні затопленим місцем: «*[Сниться] та хата мамина. Шо я там, і мама є там, і город той, і дерево, кущики*» (ЛФЛ); «*Шоночи сниться. Се ніколи не сниться, ся халупа, там всьо, там. Там я ходю коло хати*» (ВГП); «*Весь час сниться, шо я там. Мені і ще сниться, шо я там*» (КГІ); «*О! Часто сниться! Чисто то всьо там: де ходив, де робив, всьо там. Тут нічо не сниться, шо я тут. Тільки там, де родилася*» (ТОС); «*І шо сон сниться, то постійно в Бакоті*» (ЛПО); «*[Сниться] О! Всьо время. Тут нічого не сниться*» (ЛГО). Для фольклориста показовою є форма відповіді на питання про те, чи сниться рідне місце, яка часто має форму антитези – то сниться, а це не сниться. Це свідчить про чіткі ознаки фольклорності досліджуваних наративів.

Існування усталених клішованих форм у наративах про примусове переселення – це найбільш очевидний рівень фольклорності цих текстів. Таких фраз, які є по суті фразеологізмами можна навести чимало. Наприклад, для означення повені використовують клішовану варіативну форму *була вода*: «*В 41-му році в нас вода була перед порогом, в сусідки була перед порогом, але в хаті не було ніколи*» (ГТВ); «*в нас вода була у погребі на верхній ступенці*» (ЯКІ). Іноді ця конструкція, яка є по суті прямим означенням наявності води в певному місці, може бути імпліцитною у номінації повені, а замість неї вжиті описові фрази із чіткими ознаками усталеності: «Вода якщо прибувала в Дністрі – в бабки зліз з койки і миєш ноги в хаті» (ЛГІ).

Фразеологізмом в аналізованих наративах є номінація становища, в якому опинилися примусові переселенці: «*Вийшли на голий степ. На голий степ – нічого*» (ДМС); «*вийти на голий степ*» (КГІ); «*тут сроїлися на пустім місци*» (ЛОФ). У цих усталених конструкціях зроблено акцент на складнощах під час вимушеного переселення і нового будівництва.

Увесь наведений вище лінгвістичний матеріал свідчить про його важливість для дослідника усного народного слова. Проаналізовані рівні клішованої номінації і фразем можна умовно назвати першим

рівнем усталення, або фольклоризації аналізованих текстів. Другий рівень – це тематичне наповнення розповідей. Йдеться про те, що розповідаючи про переселення інформанти більше уваги приділяють одним подіям і лаконічно повідомляють про інші. У зв'язку із цим у їх розповідях можна визначити різні прийоми наративної організації тексту [5, с. 76–77]. Третій рівень фольклорного узагальнення – це традиція розповідати про переселення. Про її існування свідчать інкорпоровані в наші інтерв'ю бувальщини, пов'язані із примусовим переселенням. Наведемо два приклади.

[Потопляник]

«Багато людей не витримали того, шо перейшли, не витримали – повмирали. От в Старій Ушиці був такий Федір Паладієвич. Такий мужик був, красівий мужчина. Ну, прийшло от – переселитися. Ну, куда переселитися? Гроші – грошовитий такий був. Купив – Ярмолинці. Там в Ярмолинцях поселився. Построїв добру хату, поселився. І каже до мене… Я кажу:

– Як там, Сидір Паладієвич, діла?

Він десь на два роки старший мене був. Ну але це ще було… Він каже:

– Тобі добре

– Чого?

Ну, ми староушицькі всі. Я ходив до школи, це всьо одно близько там, 2 км від нас було. Це ніби тоже, як своє село.

– Ви, – каже, – посходитеся тут, шось нагадуєте, розказуєте всьо. А я шо? – каже. – Там поселився, тай всьо! А мені, – каже, – ніяк не кажуть, лиш потопляни'к.

Він каже:

– Я не витримаю цього!

Я кажу:

– Шо ти, Сидір Паладієвич!..

А тут його й дружина померла. Він каже:

– Я не витримаю.

І незадовго я чую, кажуть, Сидір Паладієвич помер. Кажу:

– Як помер?!

Затосковала людина так. Багато було случаїв тоски такої. Помер – і всьо. Шо жити в своїм селі… От і зара кажуть: а, шоб спустили воду – ми б поїхали б туди. Там виногради були такі, всьо. Хоч ходити було важко. Але то считалось своє, своє, дівчата! Тай таке діло з цим затопленням» (НОГ).

Ще одна бувальщина про те, як людям повідомили про необхідність переселитися.

[Николай]

«Після войни висилали, кілька років висилали, а потому прийшов якийсь такий червоний хлоп, здоровий з Кам'янця. Прийшов і ходе з якоюсь нагайкою і каже: «Виходьте всі. До такого такого числа повинні ви вибратись з Бакоти». Ну, і почали люди вибиратися сюда в Гораївку, а потому в Ушицю вибрались. /…/ Ходив чоловік з тою нагайкою вздовж селом і каже: «Я прийшов вам сказати (так говорив, таки простий мужик), щоби ви до такого числа вибралиса. Усьо – хати і то всьо своє вивозьте на гору. Там стройтеся, там будете жити. Всі чисто села понад Дністер – всі вийдут догори. В долині – шоб їхати зимою, кригою, завірюхи, нема як виїхати. Виходьте! Виходьте і всьо!» До якого числа – сказав.

Потому знов прийшов. Дивиться: Боже! Вже половину села вибралася до Ушиці. Такі двори построїли [в Теремцях], така хата здоровенна! Під плиточкою, а та лиш цементом. Такі хати построїли, кухні! /…/ Боже! Як він ходив, другий раз прийшов з тою нагайкою, Николай якийс. Може, він і спочиває, то Царство йому небесне. Ніч йому на дорозі, нехай спочиває, на нас довго чекає. /…/

Ой! Той Николай, шо приходив, кричав: «Та я, йоб вашу мать, виходьте, сказав вам, шоб до такого такого числа – шоб ви вибралися, бо як прийдут!.. Ми, йоб вашу мать (він ругається), ми воювали, кров проливали, вся земля кровію пролята, і всьо ми перебороли, всьо ми відвоювали, жиєм вольно тут ми в свої державі, а ви не хочете вийти на друге місце!? Мусите вийти!» Плаче дехто: хата така новісінька, всьо коло хати, всьо таке хазяйство – вали і йди на гору забирайся. Плачут:

Як же ми, бідні, вибермся,

Такой двір новий повалимо,

А там де будем?!

«Виходьте і стройте другий дім собі! Це все забирайте і там стройте, будете мати другий дім і там жити. Виходьте, нічо вам не поможе, бо як я третий раз прийду, то вам вже не з медом буде. Бачите, яка нагайка в руках?!» – пужає, сварився.

Боже, то… так люди не хтіли вибратися, так плакали, в кого дуже хароше хазяйство, хата новенька, кухня новенька, сарай здоровий, всьо, за хатою садок – таке дерево роде». (ВГП).

У наративах про примусове переселення можна виділити такі найбільш опрацьовані теми:

- гуртове будівництво нових осель;
- розповіді про втрачену оселю, рідне село;
- невдалий вибір нового населеного пункту для проживання;
- труднощі під час переходу;
- відзначення 30-річчя з часу переселення;
- адаптація на новому місці.

Найпопулярнішими є перші дві позиції із наведеного списку. Водночас оповідачі зовсім мало уваги приділяють темі оцінювання хати в рідному селі, майже не розповідають про причину переселення, практично не згадують у розповідях про ГЕС, яка власне й спричинила затоплення, мало розповідають про перенесення цвинтарів, зовсім побіжно описують нову оселю. У нашій студії зупинимося на аналізі першої із зазначених тем.

У наративах про примусове переселення із зони затоплення оповідачі наголошують, що чи не найбільшою проблемою цієї події була необхідність подбати про нове житло. Ця нагальна проблема була особливо важкою для людей, які щойно закінчили будувати хату в рідному селі – а були змушені зруйнувати її і починати нове будівництво. Отже, ця важка праця стала основним заняттям переселенців, відбирала увесь вільний час. Єдиною розрадою у цьому став спосіб будівництва – усі оселі будували гуртом. Люди переконані, що дружба, згуртованість громади стала запорукою їх виживання під час переселення. Вони не забувають сказати, що саме гуртом будувалися усі хати: «*Як тут люди будувались? Кожен сам окремо не будувався, а тому що для одного це було не реально. Гуртувалися. Наприклад, на цій вулиці – толокою. Збиралися. Той, наприклад, сьогодні привіз цеглу – збіглися всі, розгрузили. Поки він готує то всьо, що треба – іншому розгрузили. Чи приїжджали, чи приходили. Казали: «Ось сьогодні цьому Андрієві маєм будувати хату». Звичайно, він забезпечив. Ніякої зарплати там не було – один одному допомагали. Андрієві збудували хату, Андрій собі заготовляє вже інший матеріал, там, наприклад, для підлоги чи верх зробити, а тим часом Василь щось вже підготував. От Васильови йдем разом зробим. От таким способом, такою толокою. Люди вже навіть гуртувалися за признаком не просто так, де хочу, а за признаком родинних відношень. Ну, наприклад, хтось був жонатий в іншому кутку, той в іншому, і вже разом докупи збиралися родиною на одній вулиці, і будувалися. Відповідно, звичайно, допомагали один одному.*

А коли ти хочеш забезпечити, щоб, наприклад, до тебе сьогодні прийшли робочі, мають робити, ти мусиш їх нагодувати. В долині хата. Тут ще нічого немає. От як то все, що ти приготував, сюди довезти? В кого був мотоцикл – в одиниць у селі, той міг мотоциклом в колясці привезти, а хтось ніс у мішку» (ГТВ); «*Помагали. Які помагали – вийшла я, і мені помагали. А та – З Бакоти, – тим помагали. Вони такі там хати мали, всьо, і мусили знов класти*» (КГІ); «*Ну, я скажу тако: і тяжко, і жалко було лишати всьо, але стройка була – якось і весело було. Поскладаєм столи, посідают, співают хлопці!*» (ГНІ); «*Наші бакитські – то всьо время. Усьо чисто. То так: сьогодні у вас, завтра у мене, післязавтра – в того, післязавтра – в того і так, так, так, так доки не повимуровували. Тоді – верхи, аж доки всім повимуровували, а тоді аж верхи зачинают робити. І так вони самі собі, такі бакитські люди, шо кожен знає мурувати, кожен знає верх зробити, тесля – майстри всі. Всі вони – йден другому. Йден другому помагали і так помагали. Навіть зараз, бо то вони бакитські були*» (ЛПО).

Розповіді про особливості будівництва часто передує опис рідного двору, хати, яку доводилося зруйнувати. Такий текст обов'язково виникає, якщо сім'ї доводилося руйнувати недавно збудовану хату. Люди й сьогодні з гіркотою згадують ті будівлі і наголошують, що нову хату не вдалося збудувати такою ж добротною, якою була попередня оселя, оскільки і часу було мало, і матеріал був не той, і місце зовсім інше: «*Так люди не хтіли вибратися, так плакали, в кого дуже хароше хазяйство, хата новенька, кухня новенька, сарай здоровий, всьо, за хатою садок – таке дерево роде*» (ВГП); «*О! То така була… дід мав ліс там, то така з дубів хата міцна построїна, здоровенна. Мала хата, велика – шось дві, плита, а тут груба, а тут скриня така, а тут машинка була така, шо цьоця шила. А тут коло груби моя койка, а тут коло вікна цьоцина койка. А друга хата велика – така здорова! То була здоровенна міцна хата. Насилу хлопці її розвалили. Розвалили, склали. Слупи такі дубові деревляні. Стеля – з дошок дубових. Всьо то розібрали, на купу, на машину і вивезли сюда.* / – І хтось з цих дубів, може, хату собі побудував?/ *Нє, ми тут палили тим. Тутo в мене грубка покладена, я дровами палю*» (ВГП); «*Ну, така гарна хата, дуже гарно построїна, бо ми під самою горою жили, і вона дуже в нас на такім веселім місці, на все село дуже видко її. І вже дуже гарні вікна поробили, великі, бо то маленькі були в старій хаті. Дуже насадила вазонів, зацвили – понад усе село! Хто йде, каже: «Ну в цеї жінки*

квіток!» Дуже росли. Повні вікна цвіток, такі-во великі цвили кругом! Я як нагадаю – так мені шкода. Як прийшла в цей дім, а в нім – Боже, Боже… холодно» (ЛПО).

Загалом в аналізованих наративах про примусове переселення на різних текстових рівнях актуалізується семантика втрати, вигнання, тривалого поневіряння, важкої праці, неспокою, приреченості, болю. У всіх інтерв'ю оповідачі давали короткий підсумок, лаконічну оцінку цій події: «*Під видом затоплення було варварство*!» (НОГ); «*Нічого доброго не було*» (ТОС); «*Так тиснуло за серце, шо все невільно дихала, так мені жалко було того хазяйства. Поки вбулася, привикла тут жити. Най Бог бороне, яке горе!*» (ВГП); «*Біда лиш велика була. /.../ Біда була, велика біда*» (КГІ).

Історичні факти переселення людей із зон затоплення водосховищами сьогодні вимагають правдивої оцінки істориків, соціологів, народознавців. Це одна із донедавна табуйованих тем української історії, оскільки офіційна державна позиція ґрунтувалася на тезах про нове життя і світло в оселях, а говорити про затоплені родючі землі, понівечені людські долі, руйнування природного середовища було заборонено. Важлива увага фахівців лінгвістів, зокрема фольклористів, до аналізованого явища, адже саме вони зобов'язані почути голосіння за хатою, за затопленими могилами, зафіксувати бувальщини про Боже покарання за руйнування церкви, вислухати народну оцінку цих подій. Водночас такі записи розкривають глибину переживання людьми цього історичного факту. Побутування усталених, клішованих, варіативних текстових конструкцій свідчить про потужну фольклорну складову в аналізованих розповідях, переконує в необхідності їх фіксації.

Література

1. **Боса, Л.** Зміни ландшафту Подніпров'я у XX столітті як соціокультурна проблема / Л. Боса // Нар. творчість та етнологія. – 2012. – № 4. – С. 53-64.
2. **Гримич, Г.** Усна історія села Тарасовичі (1940-1950-ті рр.) / Г. Гримич. – Київ : Дуліби, 2013. – 96 с.
3. **Коваль-Фучило, І.** Батьківська оселя і нове місце проживання: осмислення примусового переселення 1959-1960 років в Україні / І. Коваль-Фучило // Міфологія і фольклор. – 2013. – № 4. – С. 14-19.
4. **Коваль-Фучило, І.** Сучасна оповідальна традиція: особливості функціонування / І. Коваль-Фучило // Український фольклор : методологія дослідж., динаміка функціонування : колектив. монографія / за ред. М. Дмитренка. – Київ, 2014. – С. 90-106.
5. **Лабащук, О.В.** Натальний наратив і усна історія: син тактика, семантика, прагматика : монографія / О. Лабащук. – Тернопіль, 2013. – 320 с.
6. **Мишанич, С.В.** Усні народні оповідання : питання поетики / С.В. Мишанич. – Київ, 1986. – 327 с.
7. **Сало, І.** Затоплена Україна. 25 міст і сіл під водами Дніпра – так вирішила партія [Електронний ресурс] / І. Сало, С. Левко // Українська правда : веб-сайт. – Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/03/18/73460/ (дата звернення : 02.09.14), вільний. – Назва з екрана.

Інформанти

Василишина Ганна Петрівна, 1927 р.н., нар. у с. Бакота.
Василишина Таісія Іванівна, 1933 р.н., нар. у с. Бакота.
Горбняк Надія Іванівна, 1934 р.н., нар. у с. Бакота.
Горбняк Тарас Васильович, 1945 р.н., нар. у с. Бакота, вища освіта.
Дубенюк Василь Іванович, 1929 р.н., нар. у с. Бакота.
Дубенюк Марія Сергіївна, 1932 р.н., нар. у с. Херсоні, жила у с. Бакота.
Кособуцька Галина Іванівна, 1939 р.н., нар. у с. Теремці.
Левченко Ганна Олексіївна, 1937 р.н., переселенка із с. Бакота.
Левченко Параска Олексіївна, 1940 р.н., переселенка із с. Бакота.
Литвинюк Галина Іллівна, 1964 р.н., нар. у с. Каштанівка.
Литвинюк Ольга Філімонівна, 1939 р.н., нар. у с. Наддністрянка.
Литвинюк Федора Лаврентіївна, 1942 р.н., нар. у с. Наддністрянка.
Никуляк Олександр Григорович, 1926 р.н., нар. у с. Конилівка.
Никуляк Федір Олександрович, 1949 р.н., нар. у с. Конилівка.
Трофимчук Ольга Семенівна, 1949 р.н., нар. у с. Конилівка.
Ярошевська Катерина Іванівна, 1956 р.н., нар. у с. Бакота.

Міфи і реальність української еміграції крізь призму усноісторичних досліджень

Т.В. Цимбал

У статті подається досвід дослідження міфологізації української жіночої еміграції в процесі наративних практик. Доводиться, що розповіді емігранток є намаганням продемонструвати успішну самореалізацію та виправдати себе за обрання еміграції як життєвої стратегії. Розповідь як спосіб міфологізації причин еміграції позбавлена онтологічного підґрунтя і є суб'єктивною оцінкою власних дій. Такі індивідуальні міфи покликані допомогти емігрантам відчути буттєву вкоріненість. Однак це тільки ілюзія вкоріненості, адже неможливо досягти стану повноти буття у мовному акті. В даному випадку аналіз розповіді може бути використаний в якості інструмента комунікації, що забезпечить дослідження різних поглядів на складні соціокультурні проблеми, за взаємної участі суб'єктів. У той же час де міфологізація може бути одним з факторів зниження еміграційної активності жінок.

The article presents the research experience of mythologization of Ukrainian female emigration in the narrative practices. We prove that the immigrant stories are an attempt to demonstrate a successful self-realization and to justify himself for the choice of emigration as a life strategy. The story as a way of mythologization causes of emigration deprived of ontological foundation and is a subjective assessment of their own actions. Such individual myths are designed to help immigrants feel existential rootedness. However, this is only an illusion rooted, it's impossible to reach a state of fullness of life in the speech act. In this case, the analysis of the story can be used as a communication tool, the study will provide different perspectives on the complex socio-cultural problems in the mutual participation of the subjects. At the same time demythologization can be one of the factors reducing the emigration activity of women.

Ключові слова: *еміграція, міфологізація біографії, наратив, індивідуальний міф, буттєва вкоріненість.*

Keywords: *emigration, mythologization biography, narrative, personal myth, being rootedness.*

Одна з найбільш актуальних проблем сучасності, що вимагає філософського осмислення, філософської рефлексії, породжується свободою пересування людини. Це проблема міграції та її похідних: еміграція, імміграція, акультурація, адаптація і т.п. Сьогодні міграції є глобальним явищем, яке відіграє значну роль в системі зовнішніх зв'язків держав і у внутрішній політиці. Саме тому наш час називають «плинним» (З. Бауман) або «сторіччям міграцій» (М. Кастельс). Загальна міграційна активність має в кожній країні певні наслідки: деякі країни страждають від великої кількості іммігрантів, які намагаються підвищити рівень свого життя за рахунок країни-реципієнта, а деякі, навпаки, – втрачають трудові ресурси, інтелектуальний потенціал, фактично потрапляють в «демографічну яму».

Перед Україною, однією з найбагатших країн світу за наявністю природних ресурсів, гостро постає проблема втрати головного капіталу і основної цінності – корінного населення. В процесі осмислення цієї проблеми дуже складно відокремити теоретичну актуальність від політичної злободенності, адже сьогодні українці фактично розділені на дві частини: половина етнічних українців проживає на Батьківщині, а половина (за різними оцінками, від 16 до 25 мільйонів) розкидана по світу.

Крім того, еміграція – це складний за своєю природою, різноманітний за формами і причинами, іноді непередбачуваний за соціальними наслідками процес. Емігранти також є дуже різними за своїми характеристиками і типами (від трудових мігрантів до політичних вигнанців), а сама еміграція перебуває з суспільством у діалектичному зв'язку, не тільки відчуваючи вплив суспільно-політичних явищ, а й впливаючи, в свою чергу, на них. Ставлення до емігрантів на пострадянському просторі змінюється і поступово переходить від сприйняття емігранта як ворога-зрадника до визнання права людини на свободу пересування.

Враховуючи актуальність даної теми, в статті пропонується досвід вивчення проблеми міфологізації мотивів еміграції за допомогою наративної практики. Остання популярна сьогодні і як метод, і як предмет дослідження і трактується філософією постмодерну як мовний акт, вербальний виклад, що фіксує процесуальність буття розповіді. Звичайно, використання історій, розказаних респондентами в ході дослідження, не є абсолютно новим методом. Його використовували в першій половині XX ст., наприклад, представники Чиказької соціологічної школи. Тоді предметом аналізу були виключно розповіді чоловіків (зі зрозумілих причин). Ми ж обрали респондентами жінок в силу фемінізації еміграції протягом останніх десятиліть. Причому зміни в структурі еміграційних потоків відбуваються не тільки

в нашій країні, але й у світі. Еміграція виступає для сучасних молодих жінок способом гіперемансипації і гіперсоціалізації (за О. Маховською), а для українських жінок – це ще й спосіб уникнути необхідності вирішувати складні соціально-економічні проблеми, спосіб наблизитися до більш прийнятних європейських норм життя. Проте жіноча еміграція дуже болюча для суспільства, адже вона руйнує не тільки існуючі сім'ї, а й майбутні, позаяк діти, які виростають без прикладу нормального сімейного життя, любові між батьками, в умовах гіперпіклування про матеріальне, втрачають гуманістичні ціннісні орієнтації (якщо вони були сформовані) і часто поповнюють асоціальні верстви населення. Зауважимо, що дослідження проводилось протягом 2007-2013 років в українській діаспорі європейських країн, США та Канади.

Важливою проблемою використання наративу як методу є питання істини. Деякі дослідники вважають, що в розповіді відбивається дійсний хід подій, інші впевнені, що відбувається деяке спонтанне спотворення реальних процесів, хтось вважає, що оповідач навмисно прикрашає саму історію або свою роль в ній, змінює реальні мотиви і цілі, тобто міфологізує дійсність. Це цілком зрозуміло, тому що кожна людина підсвідомо чи свідомо хоче переконати інших (а можливо і себе) в тому, що вона – позитивний герой історії, тобто хоче провести презентацію свого «ідеального образу». Цікаво, що в деяких випадках наратив стає точкою відліку, фундаментом для виникнення нової реальності: в процесі розповіді людина усвідомлює певні помилки, недоліки своєї життєвої стратегії, і згодом намагається їх виправити. Як підкреслює Р. Барт, протиставляючи «твір» типовий для класичної традиції і постмодерністський «текст», «твір замкнений, зводиться до певного визначеного... В тексті, навпаки, те, що визначається нескінченно відкладається на майбутнє» [1, с. 56].

У нашому випадку вивчення реальних історій емігранток і зіставлення їх з розповідями призводить до незаперечних висновків про міфологізацію оповідачкою як своїх особистісних якостей, так і мотивів дій, з метою самовиправдання. Тобто, розуміючи різницю між реальним «Я» і ідеальним, між власною ідентичністю і вимогами зовнішнього світу, жінка намагається синтезувати їх за допомогою створення індивідуального міфу.

Представляючи свою історію слухачеві, людина намагається, в першу чергу, переконати саму себе в своїй правоті, у правильності своїх дій. Події, що безпосередньо стосуються певного періоду життя, несподівано для самого оповідача вплітаються в більш широку біографічну канву, виявляють об'єктивні маркери, біографічні «точки біфуркації», дозволяючи тим самим глибше зрозуміти, що відбувається. Тому наратив має певний психотерапевтичний ефект.

Крім того, інтерпретації наративів залежать і від особистості дослідника, адже бесіди можуть проходити в різних ситуаціях і викликати різні прочитання смислів. У нашому випадку була опитана досить велика кількість жінок, які не могли (чи не хотіли?) повернутися на Батьківщину, до родини, і пояснювали свою життєву стратегію однаково, створюючи типовий міф емігрантки: «Я заробила недостатньо коштів. Мені потрібно ще допомогти дітям вивчитися (купити квартиру, накопичити на весілля і т.п.)». Однак така позиція – яскрава ілюстрація міфологізації дійсного стану справ, адже дітям, у першу чергу, необхідна фізична присутність матері поруч, її реальна участь у житті родини.

У контексті представленого дослідження, необхідно уточнити зміст поняття «міф». Перш за все, відзначимо, що до смислового наповнення останнього неодноразово зверталися філософи, культурологи, історики, визначаючи його таким чином: міф – це і життєвий світ (Л. Іонін), і категорія протосоціального (Т. Лукман), і розповідь про події, в яких відображаються ступені виходу людини з докультурного хаосу (Ф. Шеллінг). На думку деяких дослідників, за межами міфу немає нічого, крім нового міфу (Ф. Ніцше). Міф є історично першою формою світогляду, способом моделювання та втілення соціальної реальності, ілюстрацією культурно-історичного контексту.

У сучасному філософському дискурсі міф розуміють не як певний текст, а як спосіб сприйняття і тлумачення дійсності, який ґрунтується на традиційних уявленнях про світ, моралі, співвідношенні між реальним і нереальним. На нашу думку, міф є особливою формою світосприйняття і одночасно вербальною, дієвою репрезентацією розуміння світу, яка здійснюється з метою підтримки стабільності і рівноваги. Міф – це поліфункціональна образна концепція світосприйняття, певний модус існування об'єктивної реальності сьогодні. В процесі міфологізації відбувається ідеалізація деяких моментів минулого, відображення певних почуттів і невідрефлексованих моментів життєвої практики, тобто того, про що ми не міркували достатньо і що не хочемо глибоко аналізувати.

Крім того, в міфах відбивається не тільки певне незнання, а й особистість самого автора. Тобто, «міф є історією його автора, а не діючих у ньому осіб» (Е. Тейлор). Дана теза набуває особливого значення в контексті дослідження міфології еміграції і міфів емігрантів.

Відзначимо, що прагнення до міфологізації є важливою особливістю свідомості людини і проявляється на трьох рівнях: суспільства як цілісності, певної групи людей або окремої особи. По суті, міфотворчість – це онтологічно обумовлений перманентний феномен, який постійно знаходиться в розвитку і може бути спрямований як на сьогоднішній день, так і в минуле чи в майбутнє. Міфи класифікують в залежності від походження (природні та штучно створені), за змістом (політичні, історичні, географічні, екзистенційні). Розрізняють також міфи-ідеалізації і міфи-руйнівники, зовнішні та внутрішні міфи. Не зупиняючись детально на характеристиці кожного з видів, виходячи їх авторського досвіду дослідження проблеми, зазначимо, що міфи емігранток є різновидом екзистенціальних, внутрішніх міфів-ідеалізцій (пояснюють сенс подій і смисли життя особистості, виходячи з суб'єктивної оцінки та бажання самовиправдання).

Міфи виконують певні функції, провідними з яких, на наш погляд, є наступні: аксіологічна (утвердження системи цінностей суспільства або особистості), телеологічна (визначення цілей), герменевтична (що пояснює сутність подій та їх значення), самоідентифікації (має особливе значення в так званих «граничних» ситуаціях), зв'язку поколінь (ідеалізація з метою створення прикладу для нащадків), навіювання (переконання іншого у своїй правоті і позбавлення критичності думки), досвіду самопізнання (створення стереотипів сприйняття деяких образів).

Особливе місце серед інших суспільно-політичних та історико-географічних міфів займають саме міфи емігрантів, які створюються з метою трактування еміграції, як місця збереження культурних цінностей Батьківщини, як інструменту самоствердження. Еміграція, по суті, виявляється в ситуації квазібуття, адже існує поза своєю територією, за кордоном Батьківщини, серед чужих народів, в полі дії чужих законів. Це провокує посилену міфотворчість, виступає її каталізатором.

Зауважимо, що в просторі еміграції єдиного міфу не існує, тому що в кожній діаспорі, в кожному співтоваристві емігрантів і з кожним поколінням створюються власні оригінальні міфи, навколо яких і об'єднуються люди. Власне міфи еміграції має сенс класифікувати на зовнішні (створені іншими людьми про емігрантів) і внутрішні (створені самими емігрантами про себе). Серед зовнішніх логічно виділити міфи про причини міграції, про «свою» і «чужі» території, про перебільшення культурного чинника, міф про «райські землі», про витік мізків і т.п. Однак наш дослідницький інтерес в більшій мірі спрямований до так званих внутрішніх міфів. У процесі спілкування з емігрантами, з використанням методу усної історії та наративних практик, ми спробували з'ясувати, чому виникає потреба в таких міфах і які з них є найбільш поширеними.

Виїжджаючи за межі своєї Батьківщини, відриваючись від рідного ґрунту, людина втрачає, в тому числі і свою міфологію, а сприймати міфи нового суспільства дуже складно. Емігрант потрапляє у позаміфологічний простір, тому виникає потреба створити власні міфи. Вони представлені в основному двома векторами: одні спрямовані на романтизацію країни народження, інші – на спотворення її образу з метою самовиправдання. Міфи жінок-емігранток спрямовані більшою мірою не на країну проживання або Батьківщину, а є міфами ідеалізації своєї особистої історії, мотивів еміграції, причин тривалого перебування в еміграції. Такі міфи представляються авторами не в письмовій або літературній формі, а усно, в процесі наративних практик. Аудиторія представлена, насамперед, членами сім'ї емігрантки, а також близькими друзями, думка яких має значення для автора міфу. Чоловіки менш схильні до репрезентації своєї особистої історії, оскільки думка людей, навіть близьких, не є для них настільки значущою, важливіша самооцінка і оцінка суспільства в цілому (статус, фінансове становище тощо). Дослідження також підтвердило наше припущення, що міфи, ідеалізуючи автора, виконують функцію самовиправдання емігрантки.

Як підкреслювалося вище, демографічні дані щодо еміграції демонструють значні зміни в гендерній структурі міграції не тільки в нашій країні, але і в світі в цілому. Так, зі східних країн раніше виїжджали переважно чоловіки, які працювали в будівельній сфері, у сільському господарстві і в гірничій промисловості. Сьогодні більшість робітників працює в переробних галузях і в матеріально-технічному обслуговуванні. У готельному бізнесі широко задіяні молоді жінки. Подібна ситуація спостерігається на світовому ринку праці в цілому, тому можна стверджувати, що за останні десятиліття міграційні потоки змінилися не тільки кількісно, але і якісно: зросла кількість мігрантів, які мають вищу або середню спеціальну освіту, значно збільшилася кількість жінок-мігранток.

Порівняльне дослідження, проведене нами щодо гендерних характеристик першої хвилі української еміграції (рубіж XIX і XX століть) та її сучасного стану, привертає увагу до різкого падіння сімейної еміграції і зростання жіночої. Взагалі сучасну українську еміграцію можна характеризувати як жіночу: жінки стають і ініціаторами, і основними виконавцями еміграційних намірів. Така ситуація,

як ми вважаємо, є наслідком зростання соціальної активності жінок в Україні. Сучасна українка вже не хоче бути виключно вірною дружиною і матір'ю. Їй необхідні професійні досягнення, певний рівень матеріального достатку, відповідне соціальне становище. Причому статус вже не визначається виключно статусом чоловіка. Така тенденція ілюструє прагнення українок вийти за межі приписів та вимог своєї культури, наблизившись до європейських норм.

Сьогодні середній вік жінки, яка виїжджає з нашої країни – 40-50 років. Це значить, що вона виховувалася і здобувала освіту в Радянському Союзі, а потім на долю цієї молодої жінки випали випробування перебудови: безгрошів'я, масові розлучення, безробіття, торгівля на ринках і т.п. Пройшовши такі життєві перепони, жінка хоче хоч трохи «пожити нормально», задовольняючи свої матеріальні і духовні потреби, не відмовляючи собі в елементарних речах.

Зауважимо, що базові життєві потреби чоловіків і жінок практично однакові, проте існують відмінності в традиції виховання дівчаток і хлопчиків, а звідси – і відмінності у світосприйнятті, визначенні буттєвих стратегій, емоційності, відповідальності. В контексті нашого дослідження одними з найважливіших є відмінності у просторово-часовій орієнтації. Відомо, що жінки дуже часто не можуть адекватно сприймати просторово-часові характеристики, гірше ніж чоловіки орієнтуються в просторі, для багатьох з них час має неоднаковий темп в різних обставинах. З іншого боку, жінки більш адекватно можуть оцінити практичне значення і життєву необхідність певних речей, подій і т.д. Жінки емоційніші і схильні до суб'єктивізації подій. Чоловіки ж розглядають предмети і події в їх взаємозв'язках, поділяючи факти і власне сприйняття останніх. Проте жінки легше адаптуються до нових умов життя, знаходять власне місце в новому оточенні, здатні ототожнювати себе з досягненнями коханої людини. Більш високі адаптивні можливості жінок пов'язані з їх зосередженістю на повсякденних побутових проблемах. Повсякденність же в будь-якому середовищі має набагато більше спільного, ніж відмінного. Занурюючись у повсякденність, жінка в умовах еміграції переживає менший стрес. Вона легше вкорінюється на новому ґрунті і вживається в новий соціокультурний контекст. Крім того, жінки більш схильні до псевдоукоренення. Тобто вони вважають свою життєву місію виконаною, своє життя насиченим, максимально наповненим, якщо корисні для інших (дітей, чоловіка, батьків). Саме тому, вибираючи еміграцію в якості життєвої стратегії, яка допоможе родині у важкі часи, жінка легше переносить тягар чужини.

Відомо, що традиційно в українській родині відповідальність за дітей і їх благополуччя, за старших членів родини переважно лежить на плечах матерів. Причому відповідальність в родині і визначається даним критерієм (опікою над слабким), а не відповідальністю подружжя один перед одним. У відчаї, коли немає можливості забезпечити дітей найнеобхіднішим, жінки приймають рішення про еміграцію.

У даному випадку спостерігаємо парадокс: з одного боку, висока адаптивність і відповідальність жінок призводить до збільшення чисельності українських емігранток, з іншого боку, кидати дітей, позбавляти їх материнської ласки і щоденної турботи – це прояв безвідповідальності. Жіноча еміграція є фактично втечею з сім'ї, яка має руйнівні наслідки для всіх учасників подій, але справді згубні – для дітей. Як доводять дослідження, проведені в західних областях України, кожна третя сім'я має батьків трудових емігрантів. Їдучи за кордон з благородною метою: забезпечити дітям можливість вчитися у ВНЗ, або з метою придбання житла для дітей, жінки рідко повертаються на Батьківщину. Пояснень можна знайти декілька. По-перше, «заради дітей» – це «останній аргумент, найвища мотивація самоусунення з культурного поля, в якому народжувалися і виросли, але не були щасливими героїні» [4, с. 7]. Апеляція до «майбутнього дітей», на нашу думку, – це позиція самовиправдання, своєрідний камуфляж, який, по суті, є вироком для дітей – потенційних сиріт. Діти виростають, отримують освіту і тоді мати знаходить нове виправдання своєї відсутності в сім'ї – «заради онуків». По-друге, людина швидко звикає до більш комфортного життя, до соціального порядку, поваги до особистості і т.п., які зустрічає на Заході. По-третє, жінка не хоче повертатися до старих стандартів заробітної плати. І останнє: просторові переміщення з необхідністю призводять до психологічних, ментальних змін, до змін світосприйняття в оптимістичному напрямі, тобто повернення на Батьківщину для жінки – це повернення до старих вже неприйнятних правил і стандартів життя.

Однак ми вважаємо, найголовніше в даному випадку – оцінка жінки в суспільстві. Як зазначалося вище, основна маса українських трудових емігранток – жінки сорока років і більше. У психології українців (особливо в сільській місцевості) – це вже практично жінка «у віці», а для західних чоловіків така жінка є предметом захоплення. Знаходячи в еміграції пари, жінки вже не повертаються на Батьківщину, нещиро мотивуючи це рішення необхідністю допомагати дітям. Дійсно, гроші не бувають зайвими. Але

діти, які не відчувають материнського тепла, а натомість отримують гроші, нераціонально їх витрачають, іноді на асоціальні потреби. Так, наприклад, за останні 10 років кількість наркоманів у Західній Україні (основному регіоні-постачальнику трудових емігранток) зросла утричі. Чоловіки ж, що залишилися вдома з дітьми, відчувають себе використаними і непотрібними ні сьогодні, ні в майбутньому. Звідси і соціальні, і психологічні проблеми.

Відзначимо ще один цікавий момент. Жіночі успіхи в еміграції досить часто оцінюють не за грошовим критерієм (як чоловічі), а з точки зору вдалого заміжжя. Тобто головний бізнес-проект емігрантки – влаштувати своє особисте життя. І якщо на початку ХХ ст. популярними були шлюби з відомими людьми (артистами, спортсменами тощо), то сучасні емігрантки прагнуть створити нормальну сім'ю з забезпеченим західним обивателем. За статистикою найчастіше українки виходять заміж в Італії за людину без вищої освіти, що має невеликий власний бізнес, або працює за наймом.

Потужним стимулом для потенційних емігранток стає приклад подруг або знайомих. У Західній Україні, де історично сильна настанова на еміграцію, є цілі села заражені «еміграційної лихоманкою». Там постійно циркулює емігрантська міфологія, заражаючи найширші верстви населення. Причому в наративній практиці як способі самовизначення еміграція виступає абсолютно логічною, нормальною в біографічному ланцюжку людини. У розмовах на тему просторової мобільності люди порівнюють свої доходи, змагаються між собою, часто ігноруючи етичні та психологічні наслідки. На претензії з приводу «неповернення» жінка відповідає шаблонно: «Я ж дітей не на чужих людей залишила. Не можу ж я думати про все. На моїх плечах – матеріальне забезпечення».

І все ж, сім'ї, в яких один з батьків працює за кордоном, знаходяться у стані «тимчасової смерті». Ця «тимчасовість» стає незворотною в 60% випадків [2, с. 79]. Саме стільки сімей розпадається, коли чоловік або дружина прагнуть залишитися в чужій країні назавжди, і навіть після повернення на Батьківщину одного з подружньої пари. Привертає увагу факт, який ми встановили у процесі спілкування з емігрантками: якщо вони не мали претензій до своїх чоловіків до від'їзду, то поступово такі претензії з'являлися. Жінки звинувачують у своїх поневіряннях на чужині не державу, владу і нових українських капіталістів, а власних чоловіків. Причому роблять це у процесі пояснення свого «неповернення», тим самим намагаючись виправдати свою відсутність в сім'ї. Зумівши заробити гроші в чужій країні, українські жінки підвищують самооцінку (іноді навіть занадто) і сприймають своє минуле на Батьківщині як муку, яку терпіли даремно, або як даремно витрачений час: «У більшості трудових мігрантів абсолютно рабське підпорядкування там компенсаторно змінюється на презирливе ставлення до «примітивного» способу життя (навіть існування!) тих, хто вважає, що долати труднощі краще тут, на Україні» [2, с. 4].

Безперечно, стимулами української еміграції виступають, в першу чергу, об'єктивні причини: економічні, падіння рівня життя та рівня безпеки в країні, підвищення цін на товари і послуги тощо. І все-таки, не дивлячись на первинність об'єктивних причин, кожна жінка приймає рішення про від'їзд самостійно. І головним чинником жіночої еміграції є прагнення до самореалізації. Справжнім мотивом виступає бажання бути затребуваною, бажання адекватної оцінки праці, здібностей та особистих якостей. Сучасне суспільство призводить до деперсоналізації людини. Тому жіноча еміграція – це пошук себе, реалізація права на свободу і незалежність. З іншого боку, створюючи сім'ю, людина повинна розуміти, що «не може бути суспільного інституту більш залежного (в розумінні нав'язування певних правил життя людині), більш жорстокого, ніж сім'я» [3, с. 4].

Таким чином, жіночу еміграцію можна назвати втечею – втечею від обов'язків, домашнього рабства, бажанням сховатися від певних проблем, передоручивши їх членам родини. Втеча є крайньою формою протесту і жінка, на інтуїтивному рівні розуміючи це, виправдовується необхідністю розплатитися за навчання дітей, необхідністю придбати житло, намагаючись таким чином надати своїй втечі жертовності і благородства. І хоча жертовність культивується в православній традиції, вона не є продуктивною життєвої стратегією. Крім того, основне завдання матері – бути поруч з дітьми в повсякденних турботах, а не переводити материнське ставлення в спонсорування, виключно в матеріальну площину.

Підбиваючи підсумки, підкреслимо, що зупинити (або призупинити) фемінізацію української еміграції, звичайно ж, складно. Для цього жінка повинна позбутися соціокультурної маргінальності, яку їй нав'язав патріархат і десятиліття тоталітаризму. Головна роль в цьому належить системі освіти, соціальній та культурній політиці загалом. Дії держави мають бути спрямовані на вкорінення українців на вітчизняному ґрунті, а засоби масової інформації можуть цілеспрямовано деміфологізувати жіночу еміграцію, відображаючи її справжні мотиви і наслідки. Наративний аналіз в даному випадку допомагає зрозуміти мотиви дій людей, представити різні позиції, розглянути різні точки зору в процесі комунікації, і наблизитися тим самим до глибокого розуміння та комплексного вирішення проблеми.

Література

1. Барт, Р. Избранные работы : семиотика, поэтика / Р. Барт. – Москва : Прогресс-Универс, 1994. – С. 56.

2. Березовський, О. Інтернаймичка : дочка чи пасербиця Європи? / О. Березовський. – Тернопіль : Підруч. і посіб., 2005. – С. 79.

3. Дружинин, В. Психология семьи / В. Дружинин. – Екатеринбург : Делов. кн., 2000. – С. 4.

4. Маховская, О. Соблазн эмиграции, или Женщинам, отлетающим в Париж / О. Маховская. – Москва : ПЕР СЭ, 2003. – 144 с.

5. Прожогина, С. Иммигрантские истории / С. Прогожина. – Москва : ИВ РАН, 2001. – 209 с.

6. Френкман-Хрусталева, Н. Эмиграция и эмигранты : история и психология / Н. Френкман-Хрусталева. – Санкт-Петербург : Гос. акад. культуры, 1995. – 153 с.

7. Цимбал, Т. Феномен еміграції : досвід філософ. рефлексії / Т. Цимбал. – Київ ; Кривий Ріг : Видав. дім, 2012. – 396 с.

Відтворення ігрової культури дітей м. Вінниця другої половини XX століття за усними наративами

В.О. Гребеньова

У статті розглянуто ігрову культуру дітей м. Вінниця другої половини XX століття. Простежено побутування, зміни в популярності та поширеності окремих видів ігор.

The article is devoted to the children's game culture of Vinnytsia in the second half of the XX century, their existence and changes in the popularity as well as prevalence of some kids are traced.

Ключові слова: *дитячі ігри, дитяча субкультура, групи дітей, ігрова культура.*

Keywords: *children's games, children's subculture, children's groups, game culture.*

Гра – незамінний «супутник» дитинства. Це відносно самостійна діяльність дітей і дорослих, що забезпечує потребу людей у відпочинку, розвагах, пізнанні, розвитку духовних і фізичних сил.

Саме в ній, як у особливому історично започаткованому виді людської практики відтворюються норми людського життя і діяльності, підпорядкування яким забезпечує пізнання та засвоєння предметної соціальної дійсності, інтелектуальний, емоційний і моральний розвиток особистості. У грі формуються майже всі особливості і можливості особистості дитини, виробляються спритність, допитливість, зацікавленість, кмітливість, воля, активність. Вона виступає школою спілкування для дитини. У грі дитина сама прагне навчитися того, чого вона ще не вміє.

Проблемі гри надавали значення ряд педагогів та психологів ще минулих століть: Н. Анікеєва [1], Є. Покровський [2], Я. Чепіга [3], М. Рубінштейн [4], Л. Виготський [5] тощо.

Вивченню народної гри як складника дитячої субкультури в етнографічному аспекті почали приділяти значну увагу дослідники кінця XIX – початку XX ст., які намагалися висвітлити побутування гри в дитячому середовищі незалежно від календарного циклу, переважно в контексті духовної етнічної культури. Так, П. Іванов [6] зосередився на локальних особливостях гри, Б. Грінченко [7] – на детальних описах манери виконання, додавши розлогі коментарі та паспорт з ґрунтовними описами ігрової культури, М. Грушевський [8] – на віковій характеристиці учасників, обмежившись віком до 5 років, він детально описує дитячі ігри та забави для кожної вікової категорії. У 20-30 роках дитяча субкультура продовжувала бути в центрі уваги. Помітною в цей період є постать Н. Заглади [9], яка продовжила віковий зріз вивчення дитячих ігор до 14 років. Вона вважала, що для науки важливо пізнати «дитячу культуру», тому що ми не тільки наслідуємо сьогочасну культуру дорослих, але й з покоління в покоління передаємо традиційні надбання дітям" [10].

Після тривалої перерви, коли етнографія як наука в СРСР зазнала значного обмеження, в незалежній Україні вивчення цієї проблематики оновилося. Нею займались Г. Довженок [11], О. Яницька [12], Н. Луцан [13], В. Старков [14] тощо. На сьогодні дослідженням гри займається Н. Аксьонова [15], яка визначила глибинну семантику гри на прикладі Слобожанщини, розкрила її обрядові функції і міфологічний зміст. Потрібно відзначити, що хронологічні межі зазначених досліджень охоплюють

переважно кінець XIX – першу третину XX століття. Тобто дитяча субкультура другої половини XX – початку XXI ст. досі залишається поза увагою науковців.

У даній статті хотілося б простежити дворові ігри дітей м. Вінниця другої половини XX століття, зміни в популярності та поширеності окремих їх видів.

За своїм змістом ігри органічно пов'язані з життям, працею і поведінкою дорослих членів суспільства. Їх сюжети відображають реальні умови життя дитини. Вони змінюються залежно від конкретних умов життя, від входження дитини в навколишню реальність, від її кругозору.

Місцем, де збирається після школи переважна більшість дітей, часто є не дитячий парк, а звичайний двір житлового будинку. У дворі діти проводять частину часу перед школою, спілкуються і зі своїми однолітками, і з дорослими людьми, і з малюками. Однак двори ще залишаються забутими кутками, куди рідко заглядають викладачі, вихователі, та й батьки, які можуть вплинути на проведення вільного часу дітьми у дворі.

Вивчення дворових дитячих ігор великого міста дозволяє краще зрозуміти побутову психологію населення, побачити відбиток соціальних та культурних процесів у суспільстві. Дворові ігри міських дітей не знайшли значного висвітлення у літературі, проте проблема культурної ідентифікації у дитинстві найяскравіше свідчить про хід національно-культурної розбудови України. Етнографія дитинства є своєрідним показником стану етносу.

Дворові ігри та розваги як вияв внутрішнього імпульсу ми відносимо до культури усної, стихійної і некерованої в її розвитку. Вони мають свої традиції, якоюсь мірою зберігають риси ігор традиційної культури.

Для простеження побутування дворових ігор, у які грали стихійно утворені групи дітей на свіжому повітрі та їх варіантності в другій половині XX ст. на Вінниччині, автор розробив запитальник, який передбачав з'ясування того, в які ігри діти грають у дворі, на шкільному майданчику, під час прогулянки в дитячому садочку. Реципієнтами стали жителі міста Вінниці.

Так, аналізуючи відповіді на авторський запитальник, присвячений вивченню народних дитячих ігор, можна простежити, що більшість з них були й залишаються активними складниками дитячої субкультури.

Зібрані матеріали свідчать про стійкість ігрових традицій, їх передачу в різновікових дворових групах. Улюбленими іграми були й залишаються для дітей молодшого шкільного віку «*Жмурки», «Квач», «Доганялки», «Хованки», «Вибивала».* У дітей, які грають в гру «Жмурки», правила, практично, в усіх однакові, відрізняються лише тексти лічильних формул та примовок. Наприклад: «Еники – беники, їли вареники. Еники – беники, кльош, вийшов жмуритись матрос» [16] або «Котилася торба з великого горба, а в тій торбі хліб, паляниця, кому доведеться – тому і жмуриться» [17]. Той, кому випало жмурити, відвертається та промовляє із заплющеними очима: Раз, два, три, чотири, п'ять я іду шукать. Коли угледить когось, крикне: «На гарячім місці». Та біжить застукувати. Прикаже: «Друга курка – жмурка». Це означає, що другий гравець, якого застукають буде жмурити [18]. Або: «Хто не сховався, я не винен». При «застукуванні» промовляли: «Тра-та-та за Олю». Зустрічаємо ще один варіант: «Хобри, хобри, ховайся добре, як найду – роздеру» [19]. Дехто просто рахував до 10. Йдучи ховатися, діти промовляли: «Раз, два, три, четыре, пять, я иду искать. Кто не спрятался, я не виноват» [20].

Поширеною серед дітей під час прогулянки є гра у «Квача». За допомогою лічилки діти визначають, хто буде «квачем». Вибравши його, вони розбігаються з криком: «Квач, квач, лови кішок, та не нас! Квачу, квачу, їсти хочу. А я квача не боюся, за гаряче ухоплюся». Якщо змовилися грати в дерев'яного, залізного або ще якогось, то, тікаючи, в останню мить хапаються за дерево, залізо чи щось інше, тоді й того «квача» облишать, побігши за іншим. Кого, наздогнавши, торкне, той «квач» [21]. «Козаки-розбійники»: група дітей визначала «козаків» та «розбійників». «Розбійники» ховались від козаків, а козаки мали їх наздогнати. Розбійники повинні були вигадати якесь слово, що було б їх паролем і яке вони не повинні були казати «козакам». Коли всіх «розбійників» зловлять, команди міняються місцями [22]. Гра була азартною і масовою, її правила змінювалися в залежності від місцевості Вінниччини, але суть не змінилася.

У дітей шкільного віку від 60-х до 90-х років популярною була гра «Вожатий, вожатий, подай піонера» або «Цепи, цепи кованы». Правила ідентичні. В цю гру грали на шкільних майданчиках та у дворах. Діти ділилися на дві команди, які ставали одна напроти одної на відстані не менше 5 метрів. Після цього одна з сторін каже: «Вожатий, вожатий, подай піонера!». Інша відповідає: «Кого?». Звучить ім'я одного з учасників, який тепер має розігнатися і спробувати «перебити» руку команди супротивника (вони тримаються за руки). В разі успіху повертається до своєї команди разом з іншим гравцем. Якщо нічого не вийшло – залишається у команді суперника [23]. На сьогодні в цю гру діти практично не грають, на нашу думку через те, що зникли піонери як соціальне явище, а знайти адекватну заміну поки що не вдалося.

До кінця 90-х рр. XX ст., як зимою, так і влітку хлопчики грали у «Войнушки». Інколи до гри залучалися дівчатка у ролі медсестер. Зброю робили самі: витісували з дерева, з дошок автомати і ними гралися в «німців», «фашистів», в «білих» і «наших». Під час гри використовували різні предмети, автомати були саморобні та придбані в магазині. В грі відчуваються нашарування історичного досвіду Другої світової війни. Особливо в 70-х роках XX ст., коли розпочалися пік культу героїзму радянського народу у Великій Вітчизняній війні та вшанування ветеранів [24, с. 179]. У цей період суспільство виявляло зацівленість до теми війни через вплив кінематографії. Наприклад, картини «Сімнадцять миттєвостей весни», «Визволення», «Живі та мертві» тощо. Саме через фільми діти спостерігали живе відчуття війни, бачили героїчні подвиги. Тобто у дитячій субкультурі можна простежити відбитки ідеології дорослого світу. Діти у 80-х роках XX ст. замінюють цю гру на приставки, ігри з трубочок (з природного матеріалу, з ручок). Серед забав, орієнтованих на війну, була гра «В бризгалку»: струмені води виконували роль «куль», облив – значить «поранив».

Популярною тоді була рухлива гра «Знам'я». Під час неї учасників ділили – на дві команди, поле – на дві частини, в кожній – мале коло і ставили в центрі кілочок або гілку («знам'я»). Завдання противника – вкрасти «знам'я» та перенести на свою частину. При цьому викрадача могли заморозити. Єдине безпечне місце на чужому полі – це той круг, де стояло знам'я. Хто перенесе знам'я – той виграв [25].

Як дівчата, так і хлопці любили ігри зі скакалкою. У них перемагав той, хто найдовше виконував визначену заздалегідь послідовність вправ. Починаючи від легких, треба було виконати і більш складні.

«Третій зайвий» – правила гри полягали в тому, що діти ставали в коло по двоє, перший за спиною другого. Було двоє ведучих, один з них доганяв, а інший тікав. Той, що тікав, щоб його не зловили, непомітно ставав третім до будь-якої пари дітей, що утворили коло. Хто став першим з трьох, повинен тікати від того, хто ловить, в разі, коли зловив ведучий, міняються ролями [26]. У «Класи» грали переважно дівчатка, але інколи до гри залучались і хлопці. Малювали квадрати від 1 до 10, кидали на 1 клітинку камінець або коробочку з піском і пересовували ногою на 2-гу клітинку, а після – на 3-тю тощо. Ці ігри розвивали у дітей спритність, уважність, рухливість, вміння тримати рівновагу.

Серед ігор з м'ячем найчастіше спостерігаються такі, як «Цуцик», «Гаряча картопля», «Вибивала». Для першої гри потрібно мінімум три учасники, один з яких і буде «цуциком». Два інші (або більше) перекидаються м'ячем з рук в руки так, щоб він не дістався «цуцику», що має впіймати м'яч. Якщо гравець, який був «цуциком» ловив м'яч, то «цуциком» ставав той, в кого м'яч був забраний. Правила гри «гаряча картопля» полягали в тому, що діти ставали в коло і кидали одне одному м'яч. Його потрібно було швидко відштовхнути іншому гравцю оскільки м'яч – «гаряча картопля», і можна було обпектися [27]. Гра у «Вибивала» полягала в тому, що учасник з м'ячем повинен влучити ним в дітей, які стояли за зазначеною лінією. Коли залишався один учасник, то ведучим ставала перша дитина, яку вибили. Ці ігри розвивали у дітей точність рухів, координацію, спритність, влучність, витримку.

З колективних слід ще згадати гру «Кіт і миші», яка полягала у тому, що всі діти ставали у велике коло. Вибирали «мишу» і «кота». Завданням «кота» було наздогнати «мишу», яка тікала від нього. Діти допомагали «мишці», щоб «кіт» її не зловив. Подібною до цієї гри є «Зайчик» – діти водять коло, всередині – «зайчик» (хлопчик), який намагається втекти з кола, але гравці стають щільніше і не пускають. Якщо все ж таки втік, діти його ловлять. Хто зловив – той «зайчик».

«Панас» – вівся діалог між дітьми, який полягав у тому, щоб Панас ловив дітей – семантика назви гри знайомить дітей з традиційними українськими іменами.

«Гнізда» – хтось один був «совою», в нього не було «гнізда», решта всі сиділи по своїх «гніздах». Коли «сова» каже: «день», то всі виходять із своїх «гнізд», а коли – «ніч», то швидко повертаються назад. Чиє «гніздо» зайняте, той стає совою. Така гра мала й інші назви «сови», «день і ніч».

«Море хвилюється раз…» – виконували певні рухи, на рахунок «три» зупинялись, а ведучий мав відгадати, яка дія виконувалася. «Гаряча картопля» – в колі ловили ніби «гарячу картоплю», але її не треба було ловити, хто зловив, ставав на місце ведучого. У дітей розвивалась фантазія, кмітливість.

«Холодно-гаряче» – хтось виходить із кімнати, а потім, повернувшись, має знайти схований предмет.

«Колечко» – учасники сідають щільним рядком на лавці (стільчиках), виставляючи перед собою міцно стиснуті долоні. Ведучий, так само тримаючи руки, затискав між долонями «колечко», яким міг бути будь-який предмет (гудзик, монетка тощо). Підійшовши до гравців, ведучий проводив своїми стиснутими долонями поміж долонь кожного з них по черзі, непомітно опустивши «колечко» в чиїсь руки. Усі намагались відгадати, до кого потрапило «колечко». Тоді ведучий промовляв: «Колечко, колечко, вийди на крилечко!». Якщо володарю «колечка» вдавалося втекти, він ставав ведучим [28]. Ця гра дає можливість дітям здійснити свій реальний вибір подруги, товариша при всіх, на загалі, оскільки в реальному житті це буває соромно.

Реципієнти, народжені в 70-х рр., наголошують на тому, що в гру «Резинки» грали в основному

дівчатка на перервах у школі, в дворі, і там, де була вільна хвилина, щоб можна пострибати [29]. В школі грали учні від першого до сьомого класу. Для гри потрібно шматок резинки довжиною близько 3 метрів, кінці якої міцно зв'язані. Якщо грали 3 дівчинки, то кожна – за себе, якщо 4 – грали парами (стрибали доти, поки одна не зіб'ється). У грі існувало в основному 4, інколи 6 позицій рівня складності: 1-ша – резинка натягувалась на рівні щиколоток, 2-га – на рівні колін, 3-тя – на рівні стегон, 4-та – талії, 5-та – грудей, 6-та – шиї. Зустрічали випадки, коли в гру «Резинки» грали і хлопчики, і дівчатка (до 10 і більше чоловік). Резинку натягували всі учасники на рівні щиколоток. Промовлялись слова: «Три, п'ятнадцять, дев'ять, двадцять». У цей час і всі учасники повинні були вистрибнути з резинки. В кого на ногах залишиться резинка, той програв. У дітей розвивалася спритність, інтерес суперництва.

Під час гри «Цепи, цепи ковані» учасники ділилися на дві команди: хлопчиків і дівчаток. Одна з команд говорила: «Цепи, цепи, ковани, розкуйте нас», а інша запитувала: «Ким?». Їм називали ім'я дитини, яка мала бігти і розбивати руки супротивникам. Якщо розбивали руки, забирали одного учасника у свою команду, якщо ні – залишались у цій команді [30]. У «Джин» діти грали як на свіжому повітрі, так і в квартирі. Під час гри ведучий запитував: «Як тебе звати?». Називав імена і кидав м'яч. Якщо подобалось ім'я, яке назвали, і учасник хочеш, щоб його так звали, ловив м'яч, якщо ні – відбивав тощо.

Діти влітку катались на велосипеді, взимку – на ковзанах, санчатах, ліпили снігову бабу, грали в сніжки, паровозик – ставали один за одним і ковзались.

Звичайно, в дворових іграх брали участь діти різного віку, і саме під час них відбувалася передача ігрових традицій, коли «маленькі» гравці переймали ігрові премудрості від старших хлопців і дівчат.

На зміст дитячої субкультури впливає телебачення. Якщо раніше діти орієнтувались на дорослий світ, який їх оточував, то через телебачення вони побачили новий горизонт культури. В кінці XX – на початку XXI ст. кількість рухливих ігор порівняно з попередніми десятками років помітно зменшилася, діти надають перевагу технічним та комп'ютерним іграм. Хоча й досі є популярними серед дітей – в «Жмурки», «Вибивала» тощо [31].

На сьогодні серед дітей різних вікових категорій м. Вінниця популярні катання на роликах, самокаті, велосипеді. Тобто зараз для гри потрібні складні куплені пристрої. Найскладнішим таким механізмом виступає комп'ютер, який перебирає на себе частково функцію виховання та соціалізації, наприклад, «ігри в цивілізацію».

Література

1. **Аникеева, Н.П.** Воспитание игрой : кн. для учителя / Н.П. Аникеева. – Москва : Просвещение, 1987. – С. 254.
2. **Покровский, Е.А.** Детские игры, преимущественно русские (в связи с историей, этнографией, педагогикой и гигиеной) / Е.А. Покровский. – Москва, 1887. – С. 1-18.
3. **Чепіга, Я.** Труд і гра як фактори виховання / Я. Чепіга // Шлях освіти. – 1923. – № 9-10. – С. 29.
4. **Рубинштейн, М.** Детские игры и их социально-жизненное значение / М. Рубинштейн // Вестн. воспитания. – 1912. – № 8. – С. 24-32.**Выготский, Л.С.** Игра и ее роль в психологическом развитии ребенка / Л.С. Выготский // Вопр. психологии. – 1966. – №. 6. – С. 62-76.
5. **Иванов, П.В.** Игры крестьянских детей в Купянском уезде / П.В. Иванов. – Харьков, 1889. – 81с.
6. **Гринченко Б.Д.** Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседней с ней губерніях / Б.Г. Гринченко. – Чернигов, 1895. – Вып. 1. – 308 с.
7. **Грушевський, М.** Дитина у звичаях та віруваннях українського народу / Марко Грушевський. – Київ : Либідь, 2006. – 254 с.
8. **Заглада, Н.** Побут селянської дитини : матеріали до монографії с. Старосілля / Н. Заглада. – Київ, 1929. – 218 с.
9. **Там само**. – С. 28.
10. **Літала** сорока по зеленім гаю : дит. та молодечі укр. нар. ігри для серед. та старш. шк. віку / упоряд. Г.В. Довженко. – Київ, 1990. – 160 с.
11. **Яницька, О.Ю.** Українські народні рухливі ігри для дітей старшого дошкільного віку / О.Ю. Яницька. – Рівне, 1992. – 132 с. 13.
12. **Луцан, Н.** Народні ігри дітям / Н. Луцан. – Івано-Франківськ, 1992.
13. **Старков, В.** Традиційна ігрова культура населення України / В. Старков. – Київ : Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2009. – 402 с.
14. **Аксьонова, Н.** Міфо-ритуальні основи дитячих ігор : (на матеріалах Слобожанщини кінця XIX ст. – поч. XX ст.) : автореф. дис. канд. іст. наук. / Н. Аксьонова. – Київ, 2007. – 20 с.

15. **Записано** автором від Дубровіної Г. М., 1964 р.н., м. Вінниця.

16. **Там само**.

17. **Записано** автором від Гнатюк Т.П., 1981 р.н., м. Вінниця.

18. **Там само**.

19. **Записано** автором від Вітюк Н. І., 1977 р.н., м. Вінниця.

20. **Архів** Рукописного фонду навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського [далі – РФП ВДПУ] – оп. 28. м. Вінниця; спр. 604; арк. 7.

21. **Там само**.

22. **Записано** автором від Дубровіної Г. М., 1964 р.н., м. Вінниця ; Копитко В.О., 1977 р. н., м. Вінниця.

23. **Гримич, М.** Дитяча субкультура як моделююча система / М. Гримич // Народна культура українців : життєвий цикл людини : іст.-етнолог. дослідж. : у 5 т. / наук. ред. М. Гримич. – Київ, 2008. – Т. 1 : Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. – 400 с.

24. **Записано** автором від Дубровіна В., 1964 р.н., м. Вінниця.

25. **Записано** від Копитко І.О., 1983 р. н., м. Вінниця.

26. **РФП** ВДПУ – оп. 28. м. Вінниця; спр. 60; арк. 7.

27. **Записано** автором від Христич Л.В., 1977 р.н.; Гнатюк Т.П., 1981 р. н., м. Вінниця та інших.

28. **Записано** автором від Христич Л.В., 1977 р.н.; Гандзюк Т.В., 1977 р. н., м. Вінниця.

29. **РФП** ВДПУ – Оп. 28. м. Вінниця; спр. 56; арк. 8.

30. **Там само**.

Історія Вінницького Будинку органної та камерної музики

Т.В. Бурдейна-Публіка

У статті досліджуються культурні процеси, пов'язані з діяльністю Вінницької обласної філармонії у 1985-1990 рр. Оскільки цей період недостатньо висвітлювався у засобах масової інформації, архівні матеріали втрачені, дослідження відбувалось методом інтерв'ю з ведучою концертів Будинку органної та камерної музики вищезазначеного періоду Наталією Долгою.

The article researches cultural processes associated with the activities of Vinnytsia Regional Philharmonic in 1985-1990. Since this period was not covered by the media in a proper way, archival materials were lost. This research was provided in the form of an interview with Natalia Dolha who led concerts at the House of Organ and Chamber Music in the period mentioned above.

Ключові слова: *краєзнавство, органістика, гастролі, виконавці, орган, фестиваль, культура, репертуар.*

Keywords: *local history, organistics, road tours, performers, organ, festival, culture repertoire.*

У висвітленні проблематики музичного краєзнавства, як правило, перевага надавалася великим культурним центрам: Києву, Харкову, Львову та ін. Українська ж «провінція» залишалася поза увагою, хоча її функція в становленні нації є насправді вагомою. Метою даної статті є спроба розкрити факти, які доводять, що у 80-90-ті рр. XX ст. на теренах Вінниччини відбувалось бурхливе концертне життя, яке презентувало високий рівень класичної музичної культури Поділля. Цей період став часом зародження в краї органістики. Водночас доля і розвиток вінницької органістики є показовими для української культури кінця XX ст. взагалі, відображаючи основні її процеси. Під органістикою розуміємо тісну триєдність: будівництво органів, виконавство на органі та збереження цих інструментів. В Україні початок цієї триєдності розпочинається з діяльності Арсенія Котляревського, який заснував вітчизняну школу органного виконавства. У 70-ті роки XX століття в містах України були встановлені нові (Києві, Ужгороді, Харкові, Дніпропетровську, Сумах, Рівному, Луганську, Білій Церкві, Хмельницькому) та реставровані існуючі (Львові, Кам'янці-Подільському, Одесі, Черкасах) інструменти. Усі органи використовувались у якості концертних інструментів. «На той час прогресивним явищем було розміщення органів у колишніх сакральних спорудах, які за період войовничого атеїзму зазнали колосальних втрат і були на межі знищення. Пам'ятки культури були відреставровані, та ніхто тоді навіть гадки не мав, що органні зали в такому вигляді проіснують дуже короткий час» [1, с. 45].

Відповідно до специфіки предмета дослідження даної теми було використано: метод аналітико-систематичної обробки при опрацюванні архівних джерел, метод хронологічного аналізу при відтворенні головних етапів становлення органістики на теренах краю та описовий метод. У висвітленні проблематики виникла необхідність залучення нових як за формою, так і за змістом джерел для її розкриття. Один з таких напрямів є соціально-історичні студії – «усна історія».

Таким чином інтерв'ю з Наталією Долгою, яка протягом всього періоду існування у Вінниці Зали органної та камерної музики була ведучою всіх концертів, допомогло відтворити події та описати процеси, які відбувались з 1985 по 1990 рр. Розповіді Наталії про музичні імпрези, спогади про спілкування з відомими артистами, фотоальбоми та колекція автографів та відгуків дали можливість торкнутись історії, написаної людськими переживаннями та індивідуальністю співрозмовника.

Вінницький орган було встановлено у приміщенні, що є історичною архітектурною пам'яткою міста – церкві Домініканського монастиря, який було засновано у 1624 році. У 1760 р. було збудовано сам собор, в якому був десятиголосний орган, покритий зеленим лаком і розташований на хорах, стіни та зводи яких були повністю розписані. Зовнішній вигляд споруди можна знайти на гравюрах та акварелях того часу.

Вже у XIX ст. царський уряд у боротьбі з католицизмом, передав приміщення собору Російській православній церкві, яка здійснила його перебудову. За часів радянської влади у соборі господарювали різні організації, далекі як від релігії, так і від мистецтва. У статті Л. Шаміса «Під звуки фуг Баха» з болем висловлено таку думку про долю цієї споруди: «Коли б оті сльози, що протягом останніх десятиліть окропили бруківку навколо Свято-Преображенського собору у Вінниці і впали не на твердий граніт, а на ріллю, то виріс би там густий ліс плакучих верб» [2].

У 1981 році цей пам'ятник архітектури було передано Вінницькій обласній філармонії. Передача приміщення костелу під Залу органної та камерної музики, перш за все, була пов'язана з прагненням зберегти пам'ятник архітектури, а також з наявністю унікальних акустичних можливостей невеликої зали, розрахованої на 240 місць. Як правильно зазначає у своїй статті «Спалахи на світанні» Г. Курков, з відкриттям у Вінниці Будинку органної та камерної музики з гарним інструментарієм та адекватною акустикою «почався світанок музичної культури нашого міста» [3].

Для використання приміщення у новій якості були проведені значні реставраційні роботи та встановлено концертний орган спеціалістами німецької фірми «SAUER» з міста Франкфурт-на-Одері. Головним конструктором інструмента індивідуального проекту був Петер Дооне. Цей інструмент мав 30 регістрів, розташованих на двох мануальних та педальній клавіатурах із загальною кількістю труб – 2085.

30 квітня 1985 року відбувся перший органний концерт у місті. У концерті на честь відкриття органного залу брали участь четверо органістів: Арсеній Котляревський – ініціатор створення в Україні органних залів; Вікторія Харламова (м. Вінниця), Володимир Кошуба (м. Київ) та Георгій Курков (м. Вінниця).

Період з 1985 по 1990 рр., коли функціонувала Зала органної та камерної музики, був насиченим в історії Вінницької обласної філармонії: втілювались нові форми роботи, розширювались її можливості. У 1990 р. зал насильно захопили представники релігійної громади Московського патріархату, що призвело до руйнування органу та унеможливило проведення концертів.

До листопада 1990 року у залі органної та камерної музики постійно влаштовувались концерти вінницьких виконавців та гастролерів, відбувались фестивалі, прослуховування скрипалів та вокалістів на міжнародні конкурси. Школярі міста слухали величезну кількість різнопланової музики в рамках діяльності дитячого музичного лекторію.

На сцені Будинку органної та камерної музики за роки його існування до осені 1990 року виступали такі корифеї мистецтва, як піаністи С. Ріхтер Д. Башкіров, Р. Керер, Т. Ніколаєва, скрипалі О. Коган, О. Криса, Б. Которович, віолончелісти Н. Гутман, М. Чайковська, О. Князєв, співаки О. Басистюк, Р. Ліціан, Дж. Якубович, С. Мартинов, органісти О. Фісейський, Л. Ройзман, Х. Лєпнурм, Л. Дігріс, О. Янченко, Г. Гродберг. У приватному архіві Наталії Довгої зберігаються книги відгуків гастролерів з їхніми вдячними словами на адресу Вінницької обласної філармонії та автографами.

Уявлення про насиченість концертного життя періоду існування залу органної та камерної музики може дати, наприклад, аналіз концертів, що відбулись у філармонічному сезоні 1986 року. Вагомим виглядає вже сам перелік виконавців того сезону:

- виконавці-інструменталісти: солістка Вінницької обласної філармонії В. Харламова (орган), заслужений артист РСФСР Г. Гродберг (орган), соліст Вінницької обласної філармонії, заслужений діяч мистецтв України Г. Курков (орган), солістка Киргизької державної філармонії, заслужена артистка республіки Д. Салієва (орган), соліст Литовської державної філармонії Г. Квікліс (орган), заслужений діяч мистецтв України, професор А. Котляревський (орган), соліст Домського концертного залу Г. Дексніс (орган), народний артист РСФСР, професор О. Майкапар (орган), соліст Домського концертного

залу В. Кошуба (орган), народний артист Естонії, професор Х. Лєпнурм (орган), соліст Московської державної філармонії О. Фісєйський (орган), заслужений артист РСФСР В. Васильєв (рояль), заслужений артист України В. Червов (віолончель), заслужена артистка СРСР Н. Гутман (віолончель), солісти Московської Державної філармонії Н. Гутман і О. Коган (скрипка), заслужений артист Росії професор О. Насєдкін, солісти Московської Державної філармонії Н. Трулль та О. Ардаков (рояль), соліст Київської державної філармонії А. Коган (флейта);

- інструментальні колективи: камерний оркестр Івано-Франківської філармонії під керівництвом Б. Девятова, заслужений ансамбль України – квартет ім. М. Лисенка, заслужений колектив республіки Державний Литовський квартет, Академічний симфонічний оркестр Новосибірської філармонії під орудою народного артиста Росії А. Каца, струнний квартет Вінницької обласної філармонії;

- хорові колективи та вокалісти: камерний хор Новосибірської філармонії, Мінський камерний оркестр під орудою І. Головчина, заслужена академічна хорова капела «Думка», соліст Московської державної філармонії А. Аблабердиєва (сопрано), народна артистка України О. Басистюк (вокал), солістка Великого театру СРСР Марта Костюк (вокал).

Найвизначнішою подією 1986 року був концерт Святослава Ріхтера, в якому прозвучали твори Й. Брамса та Ф. Ліста.

З появою Зали органної і камерної музики започатковується і фестивальний рух класичної музики, традиції якого будуть розвинуті вже у наступний період історії Вінницької філармонії. 18-30 вересня 1986 року відбувся «Моцартівський фестиваль», організований обласним управлінням культури та Вінницькою обласною філармонією. У фестивалі взяли участь: солістка Білоруської державної філармонії, заслужена артистка України, професор О. Пархоменко (скрипка); лауреат міжнародних конкурсів О. Любімов (рояль); заслужений колектив Литви – Вільнюський струнний квартет за участю заслуженого артиста Литви, професора А. Будріса (кларнет); Донецький квінтет духових інструментів; заслужений діяч мистецтв, професор В. Нільсен (рояль); соліст Московської державної філармонії, заслужений артист РСФСР Г. Гродберг (орган); заслужений артист РСФСР О. Корнєєв (флейта); Державний хор Литовського радіо і телебачення під орудою А. Віліса виконав «Реквієм» В.А. Моцарта.

Окрасою філармонічного сезону 1987 року, який був насичений, як і попередні, стали концерти заслуженого артиста Росії М. Воскресенського, М. Міліч та Московського оркестру камерної музики.

1988 рік подарував вінничанам можливість стати слухачами Всесоюзного відбіркового прослуховування скрипалів до Міжнародного конкурсу ім. Й.С. Баха та Всесоюзного прослуховування співаків на Міжнародний конкурс у м. Бєлграді та у м. Тулузі.

1989 р. відзначено виконанням професора Московської державної консерваторії Т. Ніколаєвої всіх 32 сонат Л.В. Бетховена.

На жаль, у листопаді 1990 року історія Зали органної та камерної музики Вінницької філармонії закінчилась. Спочатку міськвиконком, а потім і облвиконком (25 жовтня 1990 р.) ухвалили рішення щодо передачі Зали органної та камерної музики Українській православній церкві – УПЦ(МП) та демонтажу органу. 31 жовтня голова Комісії з питань культури і духовного відродження Верховної Ради УРСР Лесь Танюк надіслав таку телеграму: «Вважаємо неприпустимим перебудову пам'ятки архітектури республіканського значення – костьолу на православний храм, знищення унікального органу світового значення» [4]. У відповідь на заклик Л. Танюка 12 листопада 1990 року облвиконком скасував своє попереднє рішення, але віруючі силоміць зайняли приміщення собору, зірвавши концерт О. Басистюк, який мав відбутись у цей же день. У відповідь на цю акцію представники обласної філармонії, викладачі Вінницького музичного училища ім. М. Леонтовича оголосили біля входу в облвиконком політичне голодування. Мітинги, голодування шанувальників музики на захист органу та його приміщення тривали досить довго, але демонтаж інструменту все-таки відбувся. [5]. Неможливість використання органу з літургійною метою, зрозуміло, пояснюється традицією акапельного православного музикування. Окрім того, інструмент був розташований у вівтарній частині храму. «Приміщення, пристосованого для властивого органу функціонування, на той час у Вінниці не було, влада відтягувала початок перенесення інструменту, тому 11 листопада 1991 року розпочався «стихійний» демонтаж органу – труби видиралися з гнізд та демонстративно викидалися на трамвайні колії. Треба віддати належне міліції – стихію було призупинено, і демонтаж довершив органний майстер з м. Лівадія (Крим) Володимир Хромченко, у котрого згодом з'явився мотор та 30 труб від вінницького органу, які було використано для будови нового лівадійського органу, що тепер вважається найбільшим органом в Україні» [3, с.46]. У приміщенні собору почали проводити церковні богослужіння, а обласна філармонія на 4 роки залишилась без власної концертної зали.

Таким чином закінчився перший етап розвитку вінницької органістики, який обіймає час «безпосередньо перед роками перебудови в СРСР та виникнення згодом на його території незалежних держав:

1984-1991. Це був період надактивного концертного життя вінницького органного залу: було проведено понад 1500 концертів органної та камерної музики, в яких тільки органістів концертувало понад 60 зі всіх республік тодішнього Радянського Союзу та троє органістів з Польщі» [там само, с.45].

Показовою долю вінницького органу ми вважаємо тому, що схожі процеси демонтажу і перенесення інструментів протікали в багатьох містах України на початку 90-х рр. XX ст. Так, кілька десятків львівських органів (в тому числі два органи Львівської опери) вже втрачені, окремі інструменти перенесено в інші приміщення (наприклад, у м. Суми). Найчастіше вціліти вдавалось інструментам, які встановлені у філармонічних концертних залах (Донецька, Луганська, Хмельницького).

Таким чином, період 80-х років, який співпав з періодом функціонування Будинку камерної та органної музики, був для вінницької культури досить продуктивним, таким, що збагатив її можливості та розширив форми роботи. Наявність високоякісного органу та зали з унікальною акустикою привернули увагу до Вінниччини великої кількості відомих виконавців та колективів. У цей період набувають визнання вінницькі органісти – Вікторія Харламова та Георгій Курков, розпочинає свою діяльність камерний хор «Вінниця», шляхом реорганізації створюється Державний ансамбль пісні і танцю «Поділля».

З реставрацією вінницького органу «Зауер» та встановленням його у храмі Матері Божої Ангельської 17 травня 1999 року розпочалась нова історія його життя. Поряд зі щоденною літургійною роботою орган продовжує концертну діяльність. З жовтня 1999 року дотепер проходить щорічний Міжнародний фестиваль органної музики «Музика в монастирських мурах». Ініціаторами та засновниками фестивалю стали настоятель парафії Юстин Русін та заслужений діяч мистецтв України Георгій Курков.

В цьому аспекті проблематика зародження органістики на Вінниччині, вбачається таким дослідницьким полем, що дає змогу виявити нові якісні характеристики розвитку класичної музики на теренах Поділля.

Література

1. **Курков, Г.В.** Три періоди вінницької органістики / Г.В. Курков // Культура, мистецтво та освіта в умовах глобалізації : проблеми і перспективи розвитку : матеріали всеукр. наук.-метод. конф. – Вінниця, 2007. – С. 45-48.

2. **Шаміс, Л.М.** Під звуки фуг Баха / Л.М. Шаміс // Вінниц. правда. – 1990. – 24 листоп.

3. **Курков, Г.В.** Спалахи на світанні / Г.В. Курков // Вінниц. правда. – 1990. – 28 листоп.

4. **Бежнар, Ф.Б.** Похоронний марш біля облвиконкому / Ф.Б. Бежнар // Вінниц. правда. – 1990. – 28 листоп.

5. **Руденко, В.А.** Пристрасті довкола філармонії та органу / В.А. Руденко // Камертон. – 1994. – 28 квіт.

Житники: від давнини до сьогодення

Р.В. Крохмалюк

У статті на основі друкованих джерел, розповідей мешканців та досліджень учасників Всеукраїнської експедиції подано матеріали з історії та сьогодення с. Житники Мурованокуриловецького району, про його відомі особистості, які вплинули на історичний розвиток населеного пункту, а також про особливості топоніміки, цілющі джерела та інші природні місцини.

In the article based on printed sources, stories of local citizens and the research of participants of the Interukrainian expedition were given materials from history and present time of the village Zhytnyky of Murovanokurylovetskyi region, about its famous personalities, which influenced the historical development of the place, as well as the specifics of place names, healing springs and other natural places.

Ключові слова**:** *Поділля, Вінниччина, Муровані Кирилівці*, *с. Житники, с. Петримани, джерела: «Регіна», «Віknина», «Цюркало», «Цілюща вода», «Гордієва криниця», історія, Всеукраїнська експедиція «Моя Батьківщина – Україна».*

Keywords: *Podillya, Vinnytchyna, Murovani Kurylivtsi, the village Zhytnyky, the village Petrymany, springs: Regina, Viknyna, Zurkalo, Healing Water, Gordiev Well, History, Interukrainian ekspidition (My Motherland – Ukraine).*

За Вінниччиною здавна закріпилася історична офіційна назва – Поділля. Цей мальовничий регіон України багатий не лише на чудові довколишні краєвиди, найродючіші в світі землі, а й на численні

старожитності. Тут у запливах річок можна натрапити на сліди стоянок первісних людей, а копаючи криницю чи виконуючи якісь інші земляні роботи – на уламки кам'яних сокир, наконечників стріл, скребел, гончарних та ювелірних виробів.

Так під час польових робіт в селі Житники було випадково знайдено артефакти різноманітних археологічних культур, які стосуються різних історичних епох людства.

Перші і найдавніші знахідки – знаряддя праці первісних людей, історичний час яких припадає на давній кам'яний вік (палеоліт).

З рубежів VI – IV тисячоліть до н.е. на теренах Поділля простежується цілий ряд археологічних культур, про це свідчить той факт, що наш край знаходиться на другому місці за археологічними знахідками після АР Крим. Результатом чого було вдале географічне розташування – це і багатющі землі та широко розгалужені водні артерії, так початком багатьох наших річок є так зване Амадоцьке озеро, яке згадувалось в описах Геродота та було нанесено на картах Птолемея. Це сприяло не тільки соціально-економічному розвитку, але й водночас приваблювало багаточисельні орди загарбників.

Вдивляючись у сьогодення села Житники спробуймо відтворити величну історію часів його існування.

Село Житники є продовженням с. Петримани за 6 верств на північний захід від Мурованих Курилівців за течією р. Батіг, притоки річки Жван. Вперше село Житники згадується в історичних документах з XVII століття. У 1613 р. король Сигизмунд III затвердив село «Житникову Слободу в довічне володіння п'яти дочок Станіслава Горецького, власника сусіднього села (містечка) Вербовець, за його заслуги під Смоленськом». У 1649 р. поселення було подароване королем Яном Казиміром стольнику брацлавському Яну Барановському. Пізніше Житники стали власністю пана Собанського. Кажуть, що с. Житники дістало назву від прізвища першого жителя Жутнік, який оселився на цій території.

Рельєф території села характеризується, з одного боку, майже повною відсутністю тут гір, з іншого – великою кількістю ярів, які утворилися там, де рівнина переходить у горбкувату просторінь.

Саме так на один із глибоких ярів в селі кажуть: «Димів яр». Тут, в одному з шарів землі, заліг шар білої глини – цінного будівельного матеріалу. І коли світла сонячна погода, можна побачити, що звідти куриться, «Димить яр».

Місцева топоніміка показує, що через усю місцевість проходив лісостеп. Їй були властиві березові й дубові ліси, хоч не бракувало й іншого дерева. Про це стверджують такі назви: Березняки, Дубина, Чагарі.

Жителі села Житники мають кличку «манзарі». Господиня однієї сім'ї пекла пироги. Називала їх «манзарі». Її діти і чоловік йшли на роботу, а вона швиденько їм на обід готувала такі пироги. («Манзарі» – пиріг з тіста, печений в печі, начинений сиром, кропом, молодим цибулинням (пір'ям). Цю смачну випічку печуть і споживають всі. Сім'ю стали називати «манзарі». А потім і житничан – «манзарами» називають [2, с.40].

За переписом населення від 1 січня 2011 року в с. Житники проживає 289 чоловік з них 30 дітей. Крім українців є представники інших національностей, одна родина білорусів і одна – молдован.

За віросповіданням 90% населення православні і 10 % – інших конфесій.

До 1900 р. школи в селі не було. Діти заможних селян, які особливо хотіли навчатися елементарної грамоти (їх було небагато), відвідували в селі Петримани церковно-приходську школу. Грамоти навчав старий дяк у відставці Грохольський.

Це був період з 1860 по 1890 рік. Навчання дітей полягало в умінні читати книги церковного змісту, письмо та лічба. Це була не школа, а приватна справа дяка, постільки від цього він мав дохід.

В 1900 р. з ініціативи жителів с. Житники почалося будівництво приміщення школи, яке було закінчене 1901 р. Частину коштів на придбання матеріалу і обладнання школи було виділено із церковного доходу, а решту – від збору селян.

До 1948 р. школа була початкова. В 1948 р. наказом РВНО знову відновлено семирічну школу, в якій навчалося 163 учні. Директором школи був Рачинський Володимир Якович. У 2013 році школу було реорганізовано у зв'язку із малою кількістю дітей.

Село Житники є багатим на цілющі мінеральні води. Більшість із людей вже чули про джерело «королеви» вод України «Регіну», але мало хто знає про те, що в селі є ще кілька джерел, у яких вода за своїм природним складом нічим не відрізняється від самої «Регіни». Це такі, як: «Вікнина», «Цілюща вода», «Цюркало» та «Гордієва криниця».

«Регіна». У діброві, що розкинулася на крутому схилі високої гори за 3 км на захід від с. Житники, б'є джерело. Має воно романтичну назву «Регіна». Легенди ходять різні, проте в основі їхній лежить реальний факт.

Влітку 1898 року, разом з поміщиком Собанським, приїхали до Мурованих Курилівців на відпо-

чинок дружина та донька Регіна, котра тяжко хворіла на виразку шлунку. Під час однієї їхньої прогулянки один із місцевих пастухів звернув увагу на змарнілу дівчину, розпитав про хворобу і пообіцяв вилікувати джерельною водою. Щодня він приносив до маєтку по 2 відер води. На ній готували їжу, Регіна пила її, вмивалася. Цією водою і вилікувалася. Ім'я пастуха залишилося невідомим, а от воду з чудодійного джерела на честь одужання дівчини назвали «Регіною».

Вперше підвищена цікавість до цього джерела і води виникла у Собанського. Поміщик добре знав, що є води з особливим мінеральним складом, які в європейських країнах подають для вжитку.

Хімічний склад «Регіни» досліджувався не один раз в лабораторіях Варшави, Берліна, Риги, і скрізь вода одержала схвальні відгуки. Вода «Регіна» стала популярною в Європі і попит на неї зростав.

Біля джерела «Регіна» б'є ще два джерела. Вони – її рідні сестри. З різних сіл і міст люди їдуть, йдуть до урочища, щоб вгамувати спрагу смачною джерельною водою, набрати для пиття, відпочити на фоні мальовничої природи лісу [3].

«Вікнина». Джерело знаходиться у вибалці за 2,5 км від школи. Воно є початком річки Вікнина, що є притокою річки Батіжок, яка протікає через село.

1. Зараз це невелика місцина, а колись, за розповідями старожилів, тут з-під землі бив фонтан надзвичайно великої сили. Люди боялися цього видовиська і називали це місце «морським вікном». Ніби глибоко під землею знаходилось море. Фонтан бив безперестанку. Боячись, що вода затопить все навкруги, пан наказав засипати «вікно». Переказують, що шість пар волів тягли одного здоровенного дуба, кидали його в той земний отвір, то й ніби в прірву. З часом, поступово води зменшилось, бо її засипали і небезпека минула. Залишилось джерело під назвою «Вікнина». На даний час джерело не використовується. Люди обнесли його гіллям для безпеки людей і тварин.

2. «Цілюща вода». Джерело знаходиться у вибалці за 2,4 км від школи. Вода з джерела впадає у річечку Вікнина. Саме джерело викладене камінням.

Існує легенда, що вода в джерелі цілюща. Якщо прийти до джерела до сходу сонця і вмитися тією водою, то покращиться зір.

3. «Цюркало». Джерело на відстані 0,4 км від школи. Вода з нього впадає в річку Батіжок.

Гідронім «Цюркало» – назва утворена від «дзюркало, джерело» невеличкий чистий рівчак, вода в якому пробивається з дзюрчанням. А ще вона тече з криниці великою залізною трубою у великий кам'яний жолоб. Господарі приганяють напувати свою худобу сюди взимку, бо вода тут не замерзає.

«Гордієва криниця». Джерело знаходиться на Морозівці за 1,5 км від школи. Свою назву джерело отримало за переказами від чоловіка, який нібито перший поселився біля джерела.

В 1967 році місцевий фельдшер Мостовий Степан Кіндратович з власної ініціативи возив воду із криниць села в Одеську лабораторію водних ресурсів. За результатами експертизи вода з криниці за своїм складом схожа з «Регіною».

16 вересня 2011 року в рамках Всеукраїнської експедиції «Моя Батьківщина – Україна» учнями та вчителями Житницької школи було здійснено спільний похід до лісу. На відстані двох кілометрів від школи діти поринули у світ живої природи. Адже ліс с. Житники у порівнянні з іншими багатий на віковічні трьохсотлітні дуби. Таких дерев нараховується шість і вони є пам'яткою живої природи. Не кожна лісова місцевість може похвалитися такими рідкісними деревами [4, с.7].

Трагічна доля українського села... Важко знайти у світі хліборобський народ, який зазнав би таких лихоліть і переслідувань, які випали на долю українського селянства.

Нового болючого удару воно отримало, хоч як це парадоксально виглядає, не під гнітом чергової метрополії, а в умовах державної незалежності. Коли здавалось, що народ заживе вільно та багато, все пішло трохи за іншим сценарієм: молодь покидає село, а старі люди помирають, закриваються школи, про сільське господарство годі й говорити. Лише поодинокі села добиваються успіху. Проте активно діє ДЕРЖАВНА ЦІЛЬОВА ПРОГРАМА розвитку українського села на період до 2015 року, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р.

Тож хочеться вірити, що вже в недалекому майбутньому ситуація зміниться на краще.

Джерела та література

1. **Крохмалюк, Р.В.** Село Житники – наш рідний край, наша історія жива / Р.В. Крохмалюк. – Вінниця, 2013. – С. 18.

2. **Там само**. – С. 40.

3. **Завод** «Регіна» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.regina.ua/technology_ua.phtml (дата звернення : 02.09.14), вільний. – Назва з екрана.

4. **Крохмалюк, Р.** Заповідними стежками рідного краю / Р. Крохмалюк // Наше Придністров'я. – 2011. – 23 верес. – С. 7.

РЕЗОЛЮЦІЯ
IV Міжнародної науково-практичної конференції
«Усна історія як важлива складова краєзнавчої діяльності»

21-22 жовтня 2014 року у м. Вінниця на базі Вінницької ОУНБ ім. К.А.Тімірязєва відбулася IV Міжнародна науково-практична конференція **«Усна історія як важлива складова краєзнавчої діяльності».**

Організатори конференції – Управління культури і туризму Вінницької обласної державної адміністрації, Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека ім. К.А.Тімірязєва, Вінницький обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників, громадська організація «Асоціація бібліотек Вінниччини».

У роботі конференції взяли участь заступник начальника управління культури і туризму Вінницької обласної державної адміністрації С.В. Гарбулинський, доктор історичних наук, голова правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України С.Д. Гальчак, доктор історичних наук, директор Державного архіву Вінницької області, голова краєзнавчої організації «Поділля» Ю.В. Легун, поет, голова Вінницької обласної організації Національної спілки письменників України М.Ф. Каменюк, доктор історичних наук, професор, зав. кафедрою філософії, соціально-політичних дисциплін та етнології Інституту історії, етнології і права ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського О.А. Коляструк, професор, доктор історичних наук, директор Вінницького обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників С.І. Дровозюк, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри філологічних та суспільних наук Вінницького обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників О.К. Струкевич, провідні фахівці Вінницької ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва, Миколаївської ОУНБ ім. М. Гмирьова, Івано-Франківської ОУНБ ім. І. Франка, Житомирської обласної бібліотеки для дітей, центральних районних (міських) та шкільних бібліотек Вінницької області, вищих навчальних закладів м. Вінниця, науковці Інституту мовознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Республіки Польща (м.Краків), наукові співробітники музеїв, заповідників, архівів, письменники, редактори, представники громадських краєзнавчих організацій.

Заслухавши та обговоривши наукові доповіді, повідомлення, презентації, проаналізувавши стан усноісторичних досліджень у різних регіонах України та країнах близького зарубіжжя, виконання рекомендацій попередніх краєзнавчих форумів, учасники конференції відмічають, що здійснюється подальша краєзнавча діяльність, більш системного характеру набули усноісторичні дослідження, що проводяться різними установами, організаціями, науковцями, краєзнавцями-аматорами та пошуковцями, зокрема:

- вийшла друком низка фундаментальних краєзнавчих видань, що подають матеріали, зібрані методом усної історії, інформація про які представлена в електронних каталогах на веб-сайтах обласних наукових бібліотек;

- науковці України і Вінниччини зокрема підготували матеріали, що стосуються теорії і практики усноісторичних досліджень (Коляструк О.А., Дровозюк С.І., Струкевич О.К., Кузьменко О.М., Шелеп Ю.І., Шпильова Л.М.);

- значну частину усноісторичних розвідок здійснено в галузі історії, бібліотечної справи та освіти, де представники вищих навчальних закладів, бібліотек досліджували історії своїх закладів з використанням спогадів ветеранів, читачів, колишніх випускників (Вінницька ОУНБ ім. К.А.Тімірязєва, бібліотека ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського, Вінницький коледж НУХТ, Криворізький національний університет);

- здійснено дослідження колективної пам'яті методом усної історії (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів), Інститут народознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів), Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, НДІ українознавства та всесвітньої історії МОН України);

- проведено дослідження різних історичних періодів розвитку держави за спогадами і розповідями очевидців тих чи інших подій (Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, Інститут народознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Вінницький обласний краєзнавчий музей);

- продовжено дослідження історії населених пунктів, храмів, походження їхніх назв, природних місцин, парків, водойм (Миколаївська ОУНБ ім. О. Гмирьова, Вінницький обласний краєзнавчий музей, центральні районні і сільські бібліотеки Вінницького, Томашпільського, Крижопільського, Хмільницького, Могилів-Подільського, Мурованокуриловецького районів, архівний відділ Липовецької райдержадміністрації);

- активізувався збір усних спогадів свідків трагічних подій Голодомору 1932-1933 рр., політичних репресій кінця 30-х років минулого століття, періоду Великої Вітчизняної війни, зокрема окупації українських територій, у тому числі Вінницької області, остарбайтерів, військовополонених тощо (ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, Інститут народознавства НАН України ім. І. Крип'якевича, бібліотеки Іллінецького, Калинівського, Немирівського, Тульчинського, Шаргородського районів, ЗОШ с. Довжок Ямпільського району, Гальчак С.Д., Зіньковська О.О.);

- підготовлено дослідження і подано власні спогади науковців та бібліографів-краєзнавців про відомих особистостей (Подолинний А.М., ВНМУ ім. М.І. Пирогова, Козятинська ЦБС);

- здійснено низку різнопланових досліджень із залученням студентської та учнівської молоді науковцями Вінницького обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників, викладачами Вінницького технічного коледжу, фахівцями шкільних бібліотек Вінниччини;

- започатковано збір усних свідчень учасників АТО, що є важливим джерелом вивчення новітньої історії України (Дровозюк С.І.);

- науково-методичним відділом Вінницької ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва проведено дослідження «Усна історія як складова краєзнавчої діяльності публічних бібліотек Вінниччини»;

- використовуються мультимедійні засоби для збору та збереження краєзнавчих досліджень, отриманих методом усної історії (Вінницька ОУНБ ім. К.А.Тімірязєва, Івано-Франківська ОУНБ ім. І. Франка, Житомирська обласна бібліотека для дітей), у тому числі соціальні мережі для оприлюднення матеріалів, отриманих методом усної історії;

Вінницька ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва видала науковий збірник ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції «Роль краєзнавства в соціально-економічному і культурному розвитку регіону», де окремо виділені роботи, присвячені усній історії, в розділі «Усна історія у краєзнавчих студіях: теорія і практика». Окрім того, інформацію про конференцію та її резолюцію опубліковано у всеукраїнському науковому часописі «Краєзнавство» та професійному журналі Національної парламентської бібліотеки України «Бібліотечна планета».

Однак учасники конференції відмічають необхідність об'єднання зусиль щодо здійснення усноісторичних досліджень, вироблення більш чіткої системи цього напрямку краєзнавчої діяльності, поліпшення матеріально-технічної бази навчальних закладів, бібліотек, музейних, архівних закладів у плані забезпечення їх аудіо- та відеотехнікою для проведення та запису опитувань громадян.

Не виконано рекомендації ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції «Роль краєзнавства в соціально-економічному і культурному розвитку регіону» щодо видання колективних бібліографічних праць, не створено в областях об'єднаних краєзнавчих сайтів, які б забезпечували постійно діючий обмін інформацією між дослідниками регіонів.

Учасники IV Міжнародної науково-практичної конференції **«Усна історія як важлива складова краєзнавчої діяльності»** з метою поліпшення усноісторичних досліджень наголошують на необхідності проведення таких заходів:

- виконати у повному обсязі рекомендації, викладені у резолюції ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції «Роль краєзнавства в соціально-економічному і культурному розвитку регіону»;

- розробити обласну програму збору, збереження і популяризації свідчень усної історії;

- звернутися до громадських краєзнавчих організацій, що діють в регіонах, з пропозицією створити секції усної історії, які б координували цей напрямок діяльності між усіма учасниками краєзнавчого руху та дослідниками;

- науковим, освітнім, бібліотечним, музейним, архівним закладам, краєзнавчим громадським організаціям і об'єднанням продовжити дослідження з використанням методу усної історії, що стосуються збереження колективної пам'яті, подальшого вивчення історії держави, регіону, окремих населених пунктів, пересічних людей;

- усім учасникам усноісторичних досліджень особливу увагу звернути на вивчення історії повсякдення – особливо Революції гідності, антитерористичної операції з метою героїзації подвигу учасників цих подій, вшанування пам'яті загиблих та патріотичного виховання молоді;

- розширити використання для оприлюднення результатів усноісторичних досліджень соціальних мереж, засобів масової інформації, у тому числі друкованих;

- звернутися до органів місцевої влади з проханням забезпечити організаторів та виконавців усноісторичних досліджень необхідними технічними засобами для проведення аудіозаписів, відеозйомок тощо;

- Вінницькій обласній універсальній науковій бібліотеці ім. К.А.Тімірязєва:

- забезпечити організацію і проведення V Міжнародної науково-практичної конференції, передбаченої «Єдиною комплексною програмою розвитку галузі культури та духовного відродження у Вінницькій області на 2013-2017 рр.», що відбудеться в жовтні 2016 року та представити на ній результати нових усноісторичних досліджень;

- підготувати і видати науковий збірник матеріалів IV Міжнародної науково-практичної конференції **«Усна історія як важлива складова краєзнавчої діяльності»** та подати розширені повідомлення про її проведення до періодичних видань.

м. Вінниця, 22 жовтня 2014 р.

Відомості про авторів

Бадрак Людмила Степанівна – бібліотекар Іванівської спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату Калинівського району

Бадунь Григорій Дмитрович – викладач Вінницького технічного колледжу

Бас Олена Іванівна – директор Вінниковецької СЗШ І-ІІІ ст. Літинського району

Білик Сергій Пилипович – викладач Вінницького технічного коледжу

Білоус Валентина Степанівна – директор бібліотеки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського

Білоус Надія Костянтинівна – бібліотекар Тиманівської сільської бібліотеки Тульчинського району

Бобівський Нікіта Андрійович – студент ІІІ курсу Одеської юридичної академії

Бривко Микола Вікторович – учитель історії загальноосвітньої школи І-ІІІ ст. № 11 м. Сніжне Донецької області

Бурдейна-Публіка Тетяна Василівна – кандидат мистецтвознавства, директор Вінницької дитячої музичної школи № 1, доцент кафедри філологічних та суспільних дисциплін Вінницького ОІПОПП

Весна Юлія Іванівна – бібліограф-краєзнавець Іллінецької ЦБС

Вільчинська Зоя Володимирівна – історик, краєзнавець, архівіст та педагог

Вітмановська Людмила Олександрівна – журналіст, колишній викладач Одеського аграрного університету

Вічавська Оксана Дмитрівна – бібліограф-краєзнавець Ямпільської ЦРБ

Волос Тамара Миколаївна – бібліотекар ІІ категорії Кіровської сільської бібліотеки Немирівського району

Гальчак Сергій Дмитрович – доктор історичних наук, доцент кафедри стилістики української мови і журналістики ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського, голова правління обласної організації Національної спілки краєзнавців України, заслужений працівник культури України

Гареник Сергій Сергійович – завідувач Історико-меморіальним комплексом пам'яті жертв фашизму, філії Вінницького обласного краєзнавчого музею

Герасімова Олена Володимирівна – кандидат педагогічних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи та міжнародного співробітництва ВОІПОПП

Голомовза Валентина Михайлівна – бібліограф-краєзнавець Гайсинської ЦБ

Гребеньова Валентина Олександрівна – старший викладач кафедри філософії, соціально-політичних дисциплін та етнології Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського

Громлюк Андрій Дмитрович – директор Бруслинівської СЗШ І-ІІІ ст. Літинського району

Гуменюк Ігор Петрович – учитель історії та етнології, член краєзнавчого товариства «Поділля»

Гурська Оксана Степанівна – науковий співробітник науково-дослідного відділу ДІАЗ у м. Бережани

Данильченко Наталія Миколаївна – заступник директора з науково-методичної роботи ВК НУХТ

Дояр Лариса Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та українознавства Криворізького технічного університету

Дровозюк Степан Іванович – доктор історичних наук, професор, ректор Вінницького обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників

Захарук Каміла – магістр соціології, аспірантка Варшавського Університету (Республіка Польща)

Зіньковська Оксана Олегівна – завідувачка відділу документів із гуманітарних, технічних та природничих наук Вінницької ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва

Іваннікова Людмила Володимирівна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу фольклористики Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України

Іванчук Анатолій Васильович – доцент кафедри технологічної освіти, економіки і безпеки життєдіяльності ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського, кандидат педагогічних наук

Іванчук Олена Анатоліївна – бібліотекар відділу економіки та аграрного виробництва Вінницької ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва

Калашнікова Оксана Володимирівна – бібліограф Могилів-Подільської ЦРБ

Калюжна Оксана Анатоліївна – бібліограф-краєзнавець Вінницької районної бібліотеки

Кристофорова Тетяна Петрівна – провідний методист науково-методичного відділу Вінницької ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва

Коваль-Фучило Ірина Мирославівна – кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу фольклористики та етнології Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України

Ковтун Галина Іванівна – бібліограф-краєзнавець Шаргородської ЦРБ

Коляструк Ольга Анатоліївна – доктор історичних наук, завідувачка кафедри філософії, соціально-політичних дисциплін та етнології, професор ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського

Корчак Дмитро Юрійович – молодший науковий співробітник Історико-меморіального комплексу пам'яті жертв фашизму, філії Вінницького обласного краєзнавчого музею

Косаківський Віктор Афанасійович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії, соціально-політичних дисциплін та етнології ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського

Крохмалюк Роман Володимирович – учитель історії НВК с. Вербовець Мурованокуриловецького району Вінницької області

Куделя-Свйонтек Вікторія Володимирівна – кандидат історичних наук (м. Краків, Республіка Польща)

Курковська-Будзан Марта – професорка Ягеллонського Університету (Краків, Республіка Польща), доктор історичних наук, членка Міжнародного Товариства Усної Історії та Польського Товариства Усної Історії

Кузьменко Оксана Мирославівна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу фольклористики Інституту народознавства НАН України (м. Львів)

Ліпська Алла Володимирівна – старший науковий співробітник Вінницького обласного краєзнавчого музею

Лосовська Валентина Петрівна – викладач-методист ВК НУХТ, заслужений працівник освіти України

Марченко Тетяна Миколаївна – завідувачка науково-методичного відділу Вінницької ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва

Маршук Юлія Микитівна – бібліограф-краєзнавець Бершадської районної бібліотеки

Мельник Лариса Петрівна – бібліограф-краєзнавець Тиврівської центральної районної бібліотеки

Михалиця Оксана Анатоліївна – бібліограф-краєзнавець Хмільницької районної бібліотеки

Мозгова Лариса Анатоліївна – заступник директора з наукової роботи Житомирської обласної бібліотеки для дітей, член Національної спілки краєзнавців України

Монастирська Анастасія Сергіївна – бібліотекар Чечельницької центральної районної бібліотеки, краєзнавець

Морозова Наталія Іванівна – директор Вінницької ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва, заслужений працівник культури України

Моторна Тетяна Іванівна – краєзнавець, журналіст

Мудла Анастасія Йосипівна – народна майстриня, краєзнавець (с. Уяринці Тиврівського району)

Мудрак Галина Василівна – кандидат географічних наук, старший викладач кафедри екології та охорони навколишнього середовища Вінницького національного аграрного університету

Мудрак Олександр Васильович – доктор сільськогосподарських наук, професор ВОІПОПП, зав. кафедри екології та природничо-математичних дисциплін

Нагірняк Валентина Петрівна – директор Томашпільської районної бібліотеки для дорослих

Нідерля Анна – магістр мовознавства, фольклористка, Університету ім. Марії Кюрі-Склодовської (м. Люблін, Республіка Польща)

Нікіфоренко Людмила Петрівна – завідувачка Кіровської сільської бібліотеки Немирівського району

Пастух Надія Анатоліївна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу фольклористики Інституту народознавства НАН України ім. І. Крип'якевича (м. Львів)

Петравчук Зінаїда Миколаївна – бібліограф-краєзнавець Мурованокуриловецької ЦРБ

Пірус Тетяна Петрівна – завідувачка навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського

Подолинний Анатолій Мусійович – письменник, літературознавець, член НСПУ, заслужений працівник культури України

Пристай Галина Іванівна – здобувач КНУКіМ, завідувачка відділу літератури з мистецтва Івано-Франківської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. І. Франка

Ратушняк Людмила Іванівна – бібліограф-краєзнавець Тростянецької ЦРБ

Римаренко Ніна Борисівна – бібліограф-краєзнавець Літинської районної бібліотеки

Роговий Олександр Іванович – начальник архівного відділу Липовецької райдержадміністрації, почесний краєзнавець України, відмінник освіти України, полковник Українського козацтва, Почесний член Національної спілки журналістів України, голова міжрайонного краєзнавчого обєднання «СОБ»

Романюк Ольга Миколаївна – викладач соціальних дисциплін вищої категорії Вінницького технічного коледжу

Рудник Ольга Григорівна – історик, краєзнавець (Іллінецький район)

Рутковська Юлія Василівна – бібліотекар Павлівського сільського філіалу Крижопільської ЦБС

Савчук Тетяна Миколаївна – завідувачка бібліотеки-філії с. Вінницькі Хутори Вінницького району

Сакалюк Тетяна Макарівна – народна майстриня, краєзнавець (с. Селище Тиврівського району)

Серебрякова Тетяна Василівна – завідувачка відділу документів і наукових досліджень з питань краєзнавства Миколаївської ОУНБ ім. О. Гмирьова

Слободянюк Ольга Іванівна – бібліотекар середньої загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів с. Микулинці Літинського району

Соляр Наталія Павлівна – бібліограф-краєзнавець Козятинської ЦРБ

Стебелєв Андрій Валентинович – літератор, член НСПУ

Струкевич Олексій Карпович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри філологічних та суспільних наук ВОІПОПП

Харчишин Ольга Михайлівна – старший науковий співробітник відділу фольклористики Інституту народознавства НАН України

Холенко Юлія Андріївна – студентка ІІ курсу Одеської академії харчових технологій

Цимбал Тетяна Володимирівна – доктор філософських наук, доцент, професор кафедри філософії і соціальних наук Державного вищого навчального закладу «Криворізький національний університет».

Шелеп Юлія Ігорівна – аспірант інституту українознавства ім. І. Крип'якевича (м. Львів)

Шпак Наталя Миколаївна – заслужений майстер народної творчості України, етнограф

Шпильова Людмила Мстиславівна – бібліотекар УВАН (м. Нью-Йорк, США), член Вінницького обласного краєзнавчого товариства «Поділля»

Шелеп Юлія Ігорівна – аспірант інституту українознавства ім. І. Крип'якевича (м. Львів)

Шпак Наталя Миколаївна – заслужений майстер народної творчості України, етнограф

Шпильова Людмила Мстиславівна – бібліотекар УВАН (м. Нью-Йорк, США), член Вінницького обласного краєзнавчого товариства «Поділля»

Щетніцька Анеля Петрівна – завідувачка Олександрівської сільської бібліотеки Томашпільського району

Юрчишина Ніна Миколаївна – бібліотекар середньої ЗОШ І-ІІІ ступенів с. Уладівка Літинського району Вінницької області

Юрчишина Ольга Анатоліївна – головний бібліотекар наукової бібліотеки ВНМУ ім. М.І. Пирогова

ЗМІСТ

Привітання
Реєнт О.П. 3
Від укладачів 4
Куделя-Свйонтек В.В. Усна проти-історія вчора і сьогодні. Декілька зауважень на тему усноісторичних досліджень у посткомуністичних країнах 5

Усноісторичні дослідження: теорія і практика 9
Коляструк О.А. Усна історія як напрям і метод історико-антропологічних досліджень 9
Курковська-Будзан М. Про «свідоме перебування у полі» та користь з дослідницького щоденника (пол.) 12
Нідерля А. Моделі образу ректора (на прикладі вибраних розмов із колишніми ректорами УМКС у Любліні) (пол.) 16
Дровозюк С.І. Усні свідчення учасників АТО як історичне джерело 24
Струкевич О.К. Усна історія як засіб історичної дидактики, виховання та реконструкції умов праці й побуту в'язнів ГУЛАГу 28
Кузьменко О.М. Народні перекази про драми війни як об'єкт усноісторичних та фольклористичних досліджень 31
Шелеп Ю.І. Образ партійного працівника УРСР 1970 – першої половини 1980-х рр. в колективній пам'яті населення сучасної України 36
Шпильова Л.М. Матеріали з усної історії у фондах Нью-Йоркської Публічної Бібліотеки 44

Усна історія в бібліотечній справі та освіті 46
Морозова Н.І. Дослідження усної історії в бібліотечній практиці 46
Марченко Т.М., Кристофорова Т.П. Тематика усноісторичних розвідок у бібліотечному краєзнавстві області (за матеріалами дослідження) 48
Мозгова Л.А. Особливості формування і використання інформаційних ресурсів у вивченні церковного краєзнавства за допомогою нових бібліотечних технологій 50
Пристай Г.І. Культурний концепт пам'яті: моделі власної електронної та друкованої продукції Івано-Франківської ОУНБ ім. І. Франка 55
Білоус В.С. Усна історія як метод краєзнавчого дослідження історії бібліотеки ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського 59
Дояр Л.В. Листи воєнних років (1941-1945) як джерело дослідження історії Криворізького національного університету 64
Лосовська В.П., Данильченко Н.М. Історія навчального закладу: витоки і розвиток (зі спогадів ветеранів Вінницького коледжу НУХТ) 66
Бас О.І. Діяльність пошукового загону «Відродження»: перші знахідки і подальші плани 69
Юрчишина Н.М. Краєзнавчі дослідження шкільної бібліотеки 72
Слободянюк О.І. Історичне краєзнавство – важливий напрям діяльності шкільної бібліотеки 78
Білик С.П. Лядівський Свято-Усікновенський скельний чоловічий монастир: сторінки історії 84
Романюк О.М. Розвиток здібностей та нахилів студентів шляхом використання інтерактивних методів у вивченні усної історії 86
Бадунь Г.Д. Усна історія як метод дослідження генеалогії роду 91
Серебрякова Т.В. Історія та сьогодення Миколаївщини крізь призму усних досліджень 93

Метод усної історії в дослідженні колективної пам'яті 97
Гальчак С.Д. Поневіряння подільських «остарбайтерів» на нацистській каторзі у матеріалах усної історії 97
Іваннікова Л.В. Відомості про творців та виконавців фольклору в усних меморатах про голодомор 1932–1933 років 101
Захарук К. Травма як чинник (дез)інтеграції етнічної меншості. Приклад поляків в Україні (пол.) 110

Калашнікова О.В. Камінь Стрімкач: історія і сьогодення 115
Рутковська Ю.В. Вивчення партизанського руху у с. Павлівка Крижопільського району методом усної історії 117
Косаківський В.А., Шпак Н.М., Монастирська А.С. Ткацтво та килимарство Чечельницького району на Вінниччині за збереженими пам'ятками і усними розповідями 121
Пастух Н.А., Харчишин О.М. Образ *турка* у фольклорі українців українсько-молдовського пограниччя (між міфопоетичним стереотипом та досвідом міжетнічних комунікацій) 127
Нагірняк В.П., Щетніцька А.П. Роль усної історії у відтворенні Олександрівського парку – пам'ятки садово-паркового мистецтва 133
Петравчук З.М. Легенди як джерело для вивчення історії Мурованокуриловеччини 137
Калюжна О.А., Савчук Т.М. Історія криниць с. Вінницькі Хутори Вінницького району 141
Михалиця О.А. Лишивши вічності сліди (Святині Хмільницького краю в усній народній творчості) 144
Ратушняк Л.П. Пам'ятний знак 13 воїнам УНР – УГА 145
Римаренко Н. Святе джерело в Літині 147
Маршук Ю.М. Буденний та святковий одяг бершадчан 148
Ковтун Г.І. Шаргородщина обрядова 150
Голомовза В.М. Онуфрієва криниця 155
Голомовза В.М. Підземні ходи у Гранові 157
Вічавська О.Д. Національна кухня Ямпільщини 159

Історія регіону, населеного пункту, людини крізь призму усноісторичних досліджень 162
Роговий О. І. Легенди стародавньої Піщані 162
Сакалюк Т.М. Історія с. Селище Тиврівського району в легендах 170
Мудла А.Й. Легенди про виникнення с. Уяринці Тиврівського району 171
Мельник Л.П. Легенди про виникнення міста Гнівані Тиврівського району 172
Рудник О.Г. Імперіалістична війна 1914-1918 рр. та її події на території Іллінеччини 173
Весна Ю.І. Неопалимі купиною. Про трагедію сіл Іллінецького району очима простого народу, мовою документів 178
Герасимова О.В. Мудрак О.В., Мудрак Г.В. Шляхи збереження історико-культурної спадщини Поділля: теорія і практика 186
Бривко М.В. Місто Сніжне в повоєнні роки за спогадами мешканців 191
Ліпська А.В. З історії Подільського штетла (містечка) 194
Гурська О.С. Село Рай та райський парк у легендах та переказах 197
Гуменюк І.П. Маловідомі факти та події з історії с. Вівсяники 199
Білоус Н.К. Село Тиманівка в роки фашистської окупації (за спогадами очевидців) 204
Нікіфоренко Л.П., Волос Т.М. Історія села Кірово, його мешканців за спогадами очевидців 206
Гареник С.С., Корчак Д.Ю. Ставка «Вервольф» у спогадах місцевих жителів 208
Михалиця О.А. Що в імені твоїм, Хмільницький мій краю! 211
Громлюк А.Д. Історія с. Бруслинів Літинського району Вінницької області 215
Стебелєв А.В. Апокрифи Тиврівщини як складова туристичної візитівки регіону 222
Подолинний А.М. Михайлина Коцюбинська – племінниця в житті і дочка у слові Михайла Коцюбинського 224
Юрчишина О.А. Лікар Олексій Боржковський – примножувач духовної спадщини славетного роду (До 80-річчя від дня народження) 226
Іванчук А.В., Іванчук О.А. Один із 78650 остарбайтерів Вінниччини 231
Пірус Т.П. 1050 днів війни рядового Андрія Михайловича Піруса (сторінками історії родини) 233
Бадрак Л.С. Доля дітей репресованих батьків (за спогадами очевидців) 235
Вільчинська З.В. Репресії в Україні (30-ті – поч. 40-х рр. XX ст.) 238
Вітмановська Л.О. Випробування війною. Немирівське підпілля: погляд через десятиріччя – спогади, роздуми, аналіз 240
Бобівський Н.А., Холенко Ю.А. У боротьбі за першість, або Немирівське підпілля очима правнуків 247
Соляр Н.П. Подільський Агапіт – протоієрей Іоан Георгійович Дубровський 254
Моторна Т.І. Партизанськими стежками Іллінеччини (за спогадами очевидців) 259

Зіньковська О.О. Історія однієї родини 264

Вивчення історії повсякдення методом усної історії 265
Коваль-Фучило І.М. Тематика оповідань про примусове переселення із зони затоплення Дністровським водосховищем (за матеріалами записів 2014 року) 265
Цимбал Т.В. Міфи і реальність української еміграції крізь призму усноісторичних досліджень 270
Гребеньова В.О. Відтворення ігрової культури дітей м. Вінниця другої половини XX століття за усними наративами 275
Бурдейна-Публіка Т.В. Історія Вінницького Будинку органної та камерної музики 279
Крохмалюк Р.В. Житники: від давнини до сьогодення 282

Резолюція 285

Відомості про авторів 288

Наукове видання

Усна історія
як важлива складова краєзнавчої діяльності

Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції
21-22 жовтня 2014 р.

Відповідальна за випуск
Н.І. Морозова, директор Вінницької ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва,
заслужений працівник культури України

Науковий редактор
В.В. Куделя-Свйонтек, кандидат історичних наук
(м. Краків, Республіка Польща)

Редакційна колегія:
Г.М. Слотюк, П.І. Цимбалюк**,** Г.М. Авраменко**,** О.Ю. Антонюк, О.В. Дячук,
О.М. Зелена, Ю.М. Кашпрук, О.І. Кізян, С.В. Лавренюк, Н.В. Спиця

Редакційна колегія:
Г.М. Слотюк, П.І. Цимбалюк**,** Г.М. Авраменко**,** О.Ю. Антонюк,
О.В. Дячук, О.М. Зелена, Ю.М. Кашпрук, О.І. Кізян, С.І. Лавренюк, Н.В. Спиця

Рецензент
доктор історичних наук, директор Державного архіву Вінницької області Ю.В. Легун

Комп'ютерна верстка, дизайн, оригінал-макет, коректура
Н.В. Спиця